

'मूढि लण्ठे' 'मूढि न' 'मूढि न' 'मूढि न'

(२) । पचासच् (३।१।१३४)—निष्प्रं (भा० २।२।१८) । इति तत्पुरुषः । 'गोस्त्रियोः—' (१।९।
 (म्वा० पठेत्तु) । इति रक् । मुक्ताश्च विरक्ताश्च । अतिमुक्तस्तु
 जातिः ५।३।७५) ॥ (२) ॥ वसन्ते दृश्यति । अपि च [इति मे० ६७।१८३]
 मनस), माळती, जातिः (३ बी), ५ माळतीमध्योर्ध्वे घटे वा 'मूढि बण्डले' इति च

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१९८

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः

नामलिङ्गानुशासनं

नाम

अमरकोषः

महामहोपाध्यायश्रीमद्विजयदीक्षितात्मजविद्वद्भरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया
'रामाश्रमी' (व्याख्यासुधा) व्याख्यया विभूषितः ।

व्याकरण-साहित्याचार्य-साहित्यरत्नेन

श्री पं० हरगोविन्दशास्त्रिणा

प्रकाशोपनामक 'सरल-मणिप्रभा' हिन्दीव्याख्यया टिप्पण्यादिभिश्च सुसंस्कृत्य सम्पादितः

चैरवम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक
पो० भा० चौखम्भा, पो० बा० नं० १३६

जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन
वाराणसी (भारत)

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थालय

१९८

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः

नामलिङ्गानुशासनं

नाम

अमरकोषः

महामहोपाध्यायश्रीमद्वेजिदीक्षितात्मजविद्वद्भरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया
'रामाश्रमी' (व्याख्यासुधा) व्याख्यया विभूषितः ।

व्याकरण-साहित्याचार्य-साहित्यरत्नेन

श्री पं० हरगोविन्दशास्त्रिणा

प्रकाशोपनामक 'सरल-मणिप्रभा' हिन्दीव्याख्यया टिप्पण्यादिभिश्च सुसंस्कृत्य सम्पादितः

चैतन्य संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० बा० चैतन्य, पो० बा० नं० १३६

जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मुद्रक : चारु प्रिन्टर्स, वाराणसी

संस्करण : तृतीय, वि.सं. २०५३

मूल्य : रू. ४००-००

© चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

इस ग्रन्थ के परिष्कृत तथा परिवर्धित मूल पाठ

एवं टीका, परिशिष्ट आदि के सर्वाधिकार

प्रकाशक के अधीन हैं।

फोन : ३३३४४५, ३३५९३०

प्रधान शाखा :-

चौखम्भा संस्कृत भवन

CHAUKHAMBHA SANSKRIT BHAWAN

पोस्ट बाक्स नं० 1160

चौक (बनारस स्टेट बैंक बिल्डिंग

वाराणसी-२२१ ००१

३२०४१५

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
198
❦

NĀMALINGĀNUŚĀSANA

OR

AMARAKOŚA

OF

AMARASIMHA

WITH THE
RĀMĀŚRAMĪ (VYĀKHYĀSUDHĀ) COMMENTARY
OF
BHĀNUJĪ DĪKṢITA (RĀMĀŚRAMA)

EDITED WITH
*The Easy Maṇḍprabhā (Prakāśa) Hindī
Commentary and Notes, Etc.*

BY
Pt. HARAGOVINDA ŚĀSTRĪ
Vyākaraṇa-Sāhityācārya, Sāhityaratna

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publisher and Distributor of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 139

Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI (INDIA)

© *Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi*

Phone : 333445,335930

Third Edition 1997

Branch Office—

CHAUKHAMBHA SANSKRIT BHAWAN

Post Box No. 1160

GHOWK (The Benaras State Bank Bldg.)

VARANASI-221 001

Phone : 320414

प्रस्तावना

विश्वस्य व्यवहारस्य करणं यन्मतं बुधैः ।

शब्दब्रह्माभिधं वन्देऽहं तत्सारस्वतं महः ॥

श्रीमतोऽनादिनिधनस्य परब्रह्मपरमात्मन आसृष्टिसत्तावधि समेऽपि प्राणिनो न केवलमैहिकमेव, अपि तु निरतिशयानन्ददं परमात्मसामीप्यसायुज्यादिरूपं पुरुषार्थचतुष्टयश्रेष्ठतममपारानन्तसंसारमहार्णवावागमन-जन्यकष्टमुक्तिप्रदं मुक्तिरूपं शाश्वतं सुखमेव सततं कामयन्ते । तदवाप्तिसाधनभूतश्रुतिस्मृत्यादिसच्छास्त्रानुमोदित-धर्मकर्मसम्पादनसमथ चतुरशीतियोनिषु परमदुर्लभं नैकपुण्यप्रतापलभ्यं मानवशरीरं समवाप्य स्व-स्वमुक्ति-कामा अनेकजन्मसु निरतिशयं प्रयतमानेष्वपि बहुषु प्राणिषु केचन एव तल्लाभेनात्ममानवजन्मनः सार्थक्ये कृतकामाः संजायन्ते । श्रुतिस्मृत्यादिसच्छास्त्रज्ञानं च शब्दार्थलिङ्गादिबोधकसमस्तव्यवहारकारणभूतसत्कोष-ज्ञानाधीनम् । साकल्येन तज्ज्ञानं च प्रकृतिप्रत्ययतत्तदर्थबोधकस्वरादिसम्प्रापकव्याकरणज्ञानायत्तम् । तदुक्तं श्रीमद्भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये—

‘एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति’ इति (पस्पशाह्निकम्)

अन्यत्र च—‘यद्यपि बहु नाधीषे पठ पुत्र ! व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलः शकलः सकृच्छकृत् ॥’ इति ।

पुरा हि तपोयोगबलेन शब्दब्रह्मकृतसाक्षात्कारा महर्षयो हस्तामलकवत्साक्षान्मन्त्रार्थद्रष्टारो भवन्ति स्म । ते हि सृष्ट्यादौ पितामहमुखाद्वेदचतुष्कमुपश्रुत्य विश्वजनीनांस्तन्मन्त्रान् विश्वहितायाख्यातवन्तः । अत एव वेदमन्त्राणां विनियोगेऽनेकेषामृषीणां नामान्यद्यावधि प्रयुज्यन्ते शास्त्रज्ञैः । एकस्यापि शब्दस्य तत्त्वार्थ-ज्ञाने लेशमात्रमपि शङ्कावसरस्तेषां कदाचिदपि कुत्रापि न समभवत् । एतन्मूलक एव ‘सर्वे सर्वार्थवाचका’ इति वैयाकरणानां सिद्धान्तः साम्प्रतमपि जरीजागर्ति ।

परं परिवर्तनशीलेऽस्मिन् संसारे तपोयोगादिहासेन सममेव प्रखरशेमुषीप्रशमितबृहस्पतिशङ्कातङ्कानां तेषां महामहिम्नां महर्षीणां बुद्धिहासमवलोक्य भगवान् कश्यपो वेदानां दुर्बोधशब्दसमुदायं संगृह्य ‘निघण्टु’नामकं वैदिककोषं रचितवान् । यूथभ्रष्टगोर्गोत्रमिव वेदपृथग्भूतशब्दसमूहसम्पादिते निघण्टावपि वेदत्वमबाधितमेवेति ध्वनयता निघण्टुव्याख्याकृता निरुक्तकारेण ‘सामान्नायः समाख्यातः, स समाख्यातव्यः’ इति वचनेन निघण्टुमभिलक्ष्य वेदवाचकस्य ‘सामान्नाय’शब्दस्य प्रयोगः कृतः । अतएव श्रीमता व्यासे-नापि महाभारतस्य मोक्षपर्वणि—

वृषो हि भगवान् रुद्रः ख्यातो लोकेषु भारत ।

निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम् ॥

कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।

तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥

इति (अध्या० ३४२ श्लो० ८६-८७) उक्त्या तदेव समर्थितम् । ‘वृषाकपि’शब्दविवरणं निघण्टौ

(अध्या० ५ खण्ड ६ पृष्ठ १६) द्रष्टव्यम् ।

परं कालप्रभावत उत्तरोत्तरं ततोऽप्यधिकं ह्रासं गते तपोयोगादिबले समेधमाने च बुद्धिमान्द्ये निघण्टुज्ञानेऽप्यक्षमं विद्वल्लोकमालोक्य यास्को नाम महामुनिर्निघण्टुव्याख्याभूतं 'निरुक्त'नामकं ग्रन्थं प्रणिनाय । एतस्यापि वेदत्वं निघण्टुवदबाधितमिति 'शिपिविष्ट'शब्दव्याख्यायामुक्तं तत्रैव महाभारतीय-मोक्षपर्वणि—

‘शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च योऽभवत् ।
तेनाविष्टं तु यत्किञ्चिच्छिपिविष्टेति च स्मृतः ॥
यास्को मामृषिरव्यग्रोऽनेकयज्ञेषु गीतवान् ।
शिपिविष्ट इति ह्यस्माद् गुह्यतामधरो ह्यहम् ॥
स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधीः ।
मत्प्रसादादो नष्टं निरुक्तमधिजग्मिवान् ॥’

(अध्या० ४३२ श्लो० ७१-७२) इति ।

‘शिपिविष्ट’शब्दनिर्वचनं निरुक्ते (अध्या० ५ खण्ड ८ पद ३७) द्रष्टव्यम् ।

लौकिककोषरचना—

परमग्रेऽपि दूषितान्नपानसंसर्गाचरणादिदोषैस्ततोऽप्यधिकतमे तपश्चरणादिक्षयेन जाते बुद्धिह्रासे निरुक्तज्ञानेऽप्यशक्ते विद्वद्वर्गे लौकिकान् कोषान् व्यरचयन् विश्वजनीना आचार्याः, यतः—

१ भोगीन्द्रः, २ कात्यायनः, ३ साहसाङ्गः, ४ वाचस्पतिः, ५ व्याडिः, ६ विश्वरूपः, ७ मङ्गलः, ८ शुभाङ्गः, ९ वोपालितः, १० भागुरिः, इत्येतै रचिताः प्राचीनकोषा विश्वे;

१ उत्पलिनी, २ शब्दार्णवः, ३ संसारावर्तः, ४ नाममालाख्यः, ५ वररुचिः, ६ शाश्वतः, ७ रन्तिदेवः, ८ रत्नापरनामहरः, ९ गोवर्धनः, १० रभसपालः, ११ रुद्रः, १२ अमरदत्तः, १३ गङ्गाधरः, १४ वाग्भटः, १५ माधवः, १६ धर्मः, १७ तारपालः, १८ वामनः, १९ चन्द्रः, २० विक्रमादित्यः, २१ गोमिरचितकोषः, २२ पाणिनिशब्दानुशासनं च । अन्ये च ‘बलह’प्रभृतिकोषाः सन्ति* ।

अस्मिन्नेव क्रमे महाविदुषा अमरसिंहेन ‘नामलिङ्गानुशासन’ कोषस्य रचना कृता । अयममरसिंहः कदा कुत्र जनिं लेभे इति विषयो नाद्यापि सम्यक् निर्णीतः । प्रथमकाण्डे स्वर्गवर्गे देवपर्यायकथनानन्तरं बुद्धस्य पर्यायकथनेनायं बौद्ध आसीदिति बहूनामितिहासज्ञानां मतम् । किन्तु शोलापुरनिवासि-श्रेष्ठिवर्य-श्रीरावजीसखारामदोशीमहोदया एनममरसिंहं जैनधर्मावलम्बिनं मन्यन्ते । तन्मताधारश्चायम्—अमरसिंहो ग्रन्थः (नामलिङ्गानुशासन) स्थ-‘यस्य ज्ञानदयासिन्धो—’ (अम० १।१।१) इति मङ्गलाचरणपद्यस्यादौ षोडशतमस्य तीर्थङ्करस्य वन्दनां—

जिनस्य लोकत्रयवन्दितस्य प्रक्षालयेत्पादसरोजयुग्मम् ।

नखप्रभादित्यसरिप्रवाहैः संसारपङ्कं मयि गाढलमम् ॥ १ ॥

नमः श्रीशान्तिनाथाय कर्मोरातिविनाशिने ।

पञ्चमश्चक्रिणां यस्तु कामस्तस्मै जिनेशिने ॥ २ ॥

इति पद्यद्वयेन कृतवान् । ‘सुरलोको—’ (अम० १।१।८) इति श्लोकस्यानन्तरं च सार्द्धाशीतिश्लोकैर्जैनसम्प्रदाय-सम्मतानां देवीदेवतादीनां पर्यायाः उक्ताः । द्वितीयकाण्डे च दशैकादश श्लोका वर्तमानामरकोषे श्रुतिताः ।

* शब्दकल्पद्रुमस्य मुखबन्धनम्, पृ० ५ ।

अतस्तस्य जैनधर्मावलम्बिता सुस्पष्टेति दोशिमहाशयोक्तावाधारः । किन्तु दोशिमहाशयोक्तामरसिंह-
विरचिते मङ्गलाचरणश्लोकद्वये 'जिनस्य—' इति प्रथमश्लोको वादीभसिंहविरचिते गद्यचिन्तामणिनामके
जैनग्रन्थेऽपि लभ्यते । अतस्तयोः समयनिर्धारणादृते केन प्रथमं रचितः प्रथमो मङ्गलाचरणश्लोकः स्वग्रन्थे
निबद्धमिति विवादास्पदं विषयमितिहासज्ञेषु त्यजामि । केचित्—

'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशालीः शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ हि शाब्दिकाः ॥'

इति पद्याधारेण पाणिनेः पश्चाज्जातममरसिंहं मन्यन्ते, किन्त्वयं क्रमः सर्वसम्मत्या पाणिन्यनन्तरं जातस्य
चन्द्रस्य पाणिनेः पूर्वस्मिन् पद्योक्ततया न प्रामाणिकतां लभते । अपरे तु—

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥'

इत्युक्त्येमममरसिंहं विक्रमादित्यसमकालीनं तदीयराजसभास्थविद्वन्नवरत्नान्तर्गतं मन्यन्ते । परमत्रापि सन्दि-
हाना इतिहासकारा अमरसिंहं ख्रीष्टाब्दीयषष्ठशताब्द्यां जातमुररीकुर्वन्ति ।

अमरसिंहेनानेनान्यग्रन्थस्यापि रचना कृता न वेति सम्यक्तया निर्णेतुं नाशाकि केनचित् । एतस्य
विषये इयमपि जनश्रुतिर्यदयं स्वग्रन्थान् विरच्य तैः सह नावमधिरुह्य कचिद्रच्छति स्म, किन्तु विरोधिभिरायै-
रमरकोषातिरिक्ताः समस्तग्रन्था नदीजले प्रक्षिप्तास्तत्र निमग्ना नष्टाश्चेति । एवमेव 'अमरसिंहस्तु पापीयान् सर्व
भाष्यमचूचुरत्' इति कथयन्तोऽस्यामरसिंहस्य महावैयाकरणत्वं स्वीकुर्वन्तोऽप्यस्मिन् चौर्यदोषस्यथरोपणं
विदधति । परं स्वग्रन्थस्यादौ 'समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः' (अम० १।१।२) इति ग्रन्थकृद्वचने-
नास्मिन्चौर्यदोषारोपणमेतेन सह विरोधजनितमेव प्रतीयते ।

अमरकोषस्य नामनि—

ग्रन्थस्यादौ—'समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

सम्पूर्णमुच्यते वगैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥' इति (अम० १।१।२)

प्रतिकाण्डान्ते च—'इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।'

इति ग्रन्थकृतोक्त्याऽस्य ग्रन्थस्य 'नामलिङ्गानुशासनम्' इत्येकं नाम । एतस्य काण्डत्रये रचितत्वेन
पुरुषोत्तमदेवेन एतद्ग्रन्थस्यैव काण्डवर्गक्रमादिकमादाय शेषशब्दै रचितस्य स्वग्रन्थस्य 'त्रिकाण्डशेष' इति
नामकरणेन, रघुनाथचक्रवर्तिकृताया एतद्ग्रन्थव्याख्यायाः 'त्रिकाण्डचिन्तामणिः' इति नाम्ना, रमानाथविरचि-
ताया एतद्ग्रन्थव्याख्याया 'त्रिकाण्डविवेक' इति नाम्ना चास्यामरकोषस्य 'त्रिकाण्डकोष' इति द्वितीयं नाम ।
देवभाषाशब्दैरारब्धत्वात्संगृहीतत्वाच्च 'देवकोष' इति तृतीयं नाम । तथा 'वाल्मीकीयरामायणम्' 'भट्टिकाव्यम्'
इत्यादिग्रन्थकारनाम्ना प्रसिद्धग्रन्थवदस्यापि अमरसिंहरचितत्वेन 'अमरकोष' इति सर्वसाधारणे प्रसिद्धतमम्
'अमरकोष' इति चतुर्थं नाम वर्तते ।

सत्स्वपि प्रचुरतमेष्वन्येषु कोषग्रन्थेष्वस्य अमरकोषस्यैव मान्यताबाहुल्ये हेतुरयं यत् केचन कोषग्रन्थाः
केवलं पर्यायशब्दान्, केचित्केवलं नानार्थशब्दानेवोक्तवन्तः, परमयममरसिंहः स्वकोषे पर्यायशब्दैः सह
नानार्थकानपि शब्दानुक्तवान् ।

संस्कृतभाषानुरागिणो योरोपादिविदेशस्था अप्येतस्य ग्रन्थस्य स्व-स्वभाषायामनुवादं कृत्वैनमादृतवन्त इति नाश्रयस्य विषयः, किन्तु धर्मान्धतादिदोषाविष्टा ये मुहम्मदजातीयाः सहस्रश आर्यग्रन्थान् जलानलादौ प्रक्षिप्य नष्टान् कृतवन्तः, त एवास्य ग्रन्थस्य स्वारव्याख्यभाषायामनूय 'खालीक बरी' इति पद्यमयं ग्रन्थं विरच्यस्य निरतिशयं महत्त्वं संवर्धितवन्तः । षष्ठ्यां ख्रीष्टीयशताब्द्यां 'चीन'भाषायामप्यस्यानुवादो जात इति मैक्समूलरोऽपि स्वीकरोति इत्येतत् 'भट्टक्षीरस्वामी' इति शीर्षके लेखे ज्यौतिषाचार्येण श्रीमता गिरिजाप्रसाद-द्विवेदिनोक्तम् ।

प्राचीनतनेष्वन्येषु बहुसंख्यककोषग्रन्थेषु सत्स्वपि यावत्यो व्याख्या एतस्य ग्रन्थस्य जाताः, न ताव-
त्योऽन्यस्य कस्यचिदपि ग्रन्थस्य । अधोलिखितैतद्व्याख्या-तत्कर्तृनामभिर्मदुक्तिपुष्टिः सुतरां सम्पत्स्यते ।
एतद्व्याख्यानां तत्कर्तृणां च शब्दकल्पद्रुम-अमरभारत्याधारेण नामानि—

व्याख्या:	व्याख्याकाराः	व्याख्या:	व्याख्याकाराः
१. व्याख्याप्रदीपः	अच्युतोपाध्यायः	१४. सारसुन्दरी	मथुरेशविद्यालङ्कारः
२. क्रियाकलापः	आशाधरः	१६. अमरपदपारिजातः	मल्लिनाथः
३. काशिका	काशीनाथः	१७. बुधमनोहरा	महादेवतीर्थः
४. अमरकोषोद्धाटनम्*	भट्टक्षीरस्वामी	१८. अमरविवेकः	महेश्वरः
५. बालबोधिनी	गोस्वामी	१९. अमरबोधिनी	मुकुन्दशर्मा
६. अमरकौमुदी	नयनानन्दरामचन्द्रः	२०. त्रिकाण्डचिन्तामणिः	रघुनाथचक्रवर्ती
७. अमरकोषपञ्जिका (पदार्थकौमुदी)	नारायणशर्मा	२१. अमरकोषव्याख्या	राघवेन्द्रः
८. शब्दार्थदीपिका	नारायणविद्याविनोदः	२२. त्रिकाण्डविवेकः	रामनाथः
९. सुबोधिनी	नीलकण्ठः	२३. वैषम्यकौमुदी	रामप्रसादः
१०. अमरकोषमाला	परमानन्दः	२४. अमरकोषव्याख्या	रामशर्मा
११. अमरकोषपञ्जिका (द्वितीया)	बृहस्पतिः	२५. अमरवृत्तिः	रामस्वामी
१२. मुग्धबोधः†	भरतमल्लिकः	२६. प्रदीपमञ्जरी	रामेश्वरशर्मा
१३. व्याख्यासुधा (रामाश्रमी)	भानुजिदीक्षितः (रामाश्रमो वा)	२७. पदचन्द्रिका‡	रायमुकुटः
१४. गुरुबालबोधिनी	मञ्जुभट्टः	२८. अमरव्याख्या	लक्ष्मणशास्त्री
		२९. अमरबोधिनी	लिङ्गभट्टः
		३०. पदमञ्जरी	लोकनाथः

* निघण्टुव्याख्याकृता देवराजयज्वना भोजस्य क्षीरस्वामिनश्च नामोल्लेखः कृतः । भोजसमयः ख्रीष्टाब्दीय १०१८-१०९० तमो वर्तते । क्षीरस्वामिसमयश्चैकादशशततमस्य चरमो भागः अयं स्वटीकायां ८८०-९२० ख्रीष्टाब्दी-
मस्य राजशेखरस्य, उपाध्याय-गौड-श्रीभोज-व्याडि-भास्करि-मालाकार-कात्य (कात्यायन)-प्रभृतिनां नामानि लिखितवान् ।
न केवलं व्याख्याकाराणां नामोल्लेख एवानेन कृतः, अपित्वनेकत्र तेषां भ्रान्तिश्चापि प्रदर्शितेति ।

† गौराङ्गमल्लिकपुत्रस्य भरतसेनापरनाम्नो भरतनल्लिकस्येयं व्याख्या सुविशदा, पाठान्तरबहुला, बोपदेवव्याख्या-
नुसारिणी ख्रीष्टीयदशशताब्द्यां लिखितेति संभाव्यते ।

‡ वङ्गप्रान्तीय 'राधानगर'वास्तव्येन 'गोविन्द'पुत्रेण 'बृहस्पतिना' इयं 'पदचन्द्रिका' १४३१ ई० रचिता । एतद्व्या-
ख्यायाः पूर्वं षोडश व्याख्या अस्त्य ग्रन्थस्यासन् । अस्यां शतद्वयविदुषां वचनानि प्रमापकतयोद्धृतानि । बृहस्पतिपुत्रस्य
'विश्रामः', राम 'इत्यादिनामान्यासजिति' 'Anfrecht' इत्येतेन लिखितम् । २८ । १०९-११८ ॥

व्याख्या:	व्याख्याकाराः	व्याख्या:	व्याख्याकाराः
३१. व्याख्यामृतम्	शङ्कराचार्यः	३६.	अप्पय्यदीक्षितः
३२. अमरटीका	श्रीधरः	३७. गुरुबालबोधिनी	भानुदीक्षितः
३३.* टीकासर्वस्वम्	सर्वानन्दः	३८.	मान्यभट्टः
३४. अमरपद्ममुकुटः	रङ्गाचार्यः	३९.	लिङ्गमसूरिः
३५. बृहद्वृत्तिः	४०. अमरकोषपदविवृतिः
		४१. कामधेनुः	वङ्गप्रान्तीयः कश्चित्

एतद्भिन्ना अपि व्याख्या अस्यामरकोषस्य व्याख्यातृभिः कृताः । उपर्युक्ताः समस्ता अपि व्याख्या देवभाषामयः । भाषान्तरेषु अनुवादादिसंख्यास्तु इतोऽप्यधिका वर्तन्ते । एताभिर्बहुसंख्यकव्याख्याभिरस्य ग्रन्थस्य सर्वप्रियता सर्वाधिका मान्यता चेति न विचिकित्सा काचित् ।

रामाश्रम्याः (व्याख्यासुधायाः) श्रेष्ठता

मयोक्तचरमिदं यत् स्वर्गादिसाधकसच्छास्त्रकोषज्ञानाय शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययतत्तदर्थज्ञानसाधनीभूतं व्याकरणशास्त्रज्ञानं परमावश्यकम् । अत एव प्राक्तनैरर्वाचीनैर्यो विद्वद्वयै रचितास्वप्यनेकव्याख्यासु बहूनामनुपलब्ध्या, उपलब्धमानास्वप्येषा रामाश्रम्यपरनामिका व्याख्यासुधैव शङ्कासमाधानखण्डनमण्डन-सदसद्विवेचनपाठान्तरादिकथनपूर्वकं, संप्रत्याबालवृद्धविद्वद्वृन्दभ्यस्तपाणिन्यादिकृतसूत्रवार्तिकोणादिसूत्रादिद्वारेण धातुप्रत्ययादिनिर्देशपुरःसरं च प्रत्येकेषां नाम्नां साधिततया, हैम-विश्व-मेदिनी-रभस-अजय-प्रभृतिकोषाणां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासायुर्वेदादिविविधशास्त्राणां प्रमापकवचनैश्च परिपूर्णतया समस्तव्याख्यानां मुकुटमणीयते ।

एतद्व्याख्याकारः सिद्धान्तकौमुदीकारस्य महावैयाकरणस्य श्रीमतो भट्टोजिदीक्षितस्य पुत्रः स्वनामधन्यो भानुजिदीक्षितो नाम । अयमपि स्वजनकवदेव महावैयाकरण इत्येतदस्य व्याख्यावलोकनेनैव सुस्पष्टं प्रतीयते । भानुजिदीक्षितस्यापरं नाम 'रामाश्रम' इति । एतन्नाम्नैवास्या व्याख्यासुधाया नामापि 'व्याख्यासुधा' इत्यपेक्षया 'रामाश्रमी'ति नाम्नैव लोके ख्यातिं गतम् ।

पातञ्जलमहाभाष्याद्यनेकग्रन्थसम्पादकैः श्रीमद्भिः म० म० दाधिमथशिवदत्तशर्ममहोदयैर्महता परिश्रमेणोमां व्याख्यासुधाव्याख्यां सुपरिष्कृत्य महानुपकारः कृतो लोकानाम् । तैर्विद्वद्वयैर्महामतिभिरतिशयेन परिश्रमेण सम्पादितेऽप्यत्र ग्रन्थे मानवमात्रमुलभेन लेखक-मुद्रक-संशोधकादिदृष्टिदोषेण वाऽनेकत्र प्रमापकवचनाधारभूतग्रन्थादिनाम्नां व्यतिक्रमः, तद्ग्रन्थेषु तदुद्धृतप्रमापकवचनानामनुपलब्धिरित्यादयो बहुविधास्तुट्य आसन् । पाणिनीयसूत्र-वार्तिक-उणादिसूत्राङ्गनिर्देशे तैः कृतेऽपि भूरिश्रमे कोषादिग्रन्थस्थलानां निर्देशः सर्वथैव नासीत्तत्र । अतो मया यथाशक्यमुपलब्धमानग्रन्थाधारेण तत्तत्प्रमापकत्वेनोद्धृतानां वचनानां ग्रन्थस्थलनिर्देशपुरःसरं तत्रत्यपाठभेदाः, मूलग्रन्थपाठभेदाः, अपूर्णतयोद्धृतप्रमापकवचनानां पूर्तिः, अनुपयुक्तानां च तेषां निराकरणं प्रभृतयो बहवो विशेषा अत्र ग्रन्थे सन्निवेशिताः ।

* दशटीकाधारेण ११५९ ई० लिखितेयं टीका प्रायः क्षीरस्वामिटीकासमानैव । इयमेव वङ्गदेशीय रायमुकुटादिटीकाकाराणामाधारभूता । एतस्या अनन्तरं, किन्तु वङ्गप्रान्तीयान्यटीकाकारेभ्यः पूर्वं सुभूतिचन्द्रेण बौद्धसुभूतिना वा 'कामधेनु'नाम्नी टीका रचिता । यस्या उल्लेखो वङ्गप्रान्तीयैर्बहुभिष्टीकाकारैः स्व-स्वटीकासु कृतः ११७३ ई० रचितायां चरणदेवकृतायां 'बुधंरवृत्त्यां' सुभूतेर्नामोल्लेखो वर्तते ।

अथ चाहं भानुजिदीक्षितेनाव्याख्यातानामनुलिखितानाम् परं बाहुल्येन सविद्वदन्तेवासिषु विशेषतोऽभ्य-
स्तानां स्थाव्यादिव्याख्यान्तरेषु समागतानां क्षेपकपद्यानां चास्मिन् ग्रन्थे समावेशं विहितवान् ।

तदनन्तरं च समस्तच्छात्राद्युपयोगिनीं पूर्वमिहैव प्रकाशितां मणिप्रभाख्यव्याख्यां सरलीकृत्य समस्त-
श्लोकानां 'प्रकाशा'ख्यराष्ट्रभाषाऽनुवादं यथासम्भवमुपयुक्तस्थलेषूदाहरणानि चेत्यादयोऽनेके विशेषाः सन्निवे-
शिताः । सहैव व्याख्याया अपि यथामति संशोधनपूर्वकमुपयुक्तस्थलेषु टिप्पण्यां विषयान् स्फुटीकृत्यान्तिम-
भागे मूलक्षेपकशब्दानुक्रमणिकया सह व्याख्यायां टिप्पण्यां चागतानां शब्दानामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका
सर्वेषां शब्दान्वेषणसौविध्याय स्थापिता ।

अस्यां व्याख्यासुधाव्याख्यायां टिप्पण्यां च समागतानां वेदस्मृतिपुराणकोषादीनां ग्रन्थकाराणां
वा अधोलिखितैर्नामभिरस्याः प्रामाणिकता विशेषेण ज्ञास्यते बुधैः । तन्नामानि चेमानि—

अजयः, अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी, अनेकार्थकोशः, अनेकार्थमाधवी, अन्ये, अभिधानचिन्तामणिः, अभि-
नन्दी, अमरकौमुदी, अमरदत्तः, अमरमाला, अमरविवेकः, (व्याख्या—महेश्वरस्य), अरुणः, अश्वशास्त्रम्,
अष्टाध्यायी, अष्टाध्यायीपाठः, आगमः, आत्रेयसंहिता, आपिशलिः, आद्यशङ्कराचार्यः, आर्षकोषः, इन्दुः,
उज्ज्वलदत्तः, उणादिसूत्रपाठः, उत्तररामचरितम्, उत्पलिनी, उपाध्यायः, ऊष्मविवेकः, ऋक्, एके, कलिङ्गः,
काद० (कादम्बरी), कामन्दकीयः, कामन्दकीयनीतिशास्त्रम्, कालिदासः, काव्यकल्पलता, काशिकाकारः,
कुमारिलभट्टः, केचित्, केशरमाला, केशवः, कैयटः, कौमुदी, क्षीरस्वामी, गद्यचिन्तामणिः, गीता, गोव-
र्धनानन्दः, चतुर्वर्गचिन्तामणिः, चन्द्रः, चन्द्रगोमि (मी), चन्द्रनन्दनः, चम्पूरामायणम्, चाणक्यः,
चान्द्रम् (व्याकरणम्), छन्दोगपरिशिष्टम्, तत्त्वबोधिनी, तारपालः, तैत्तिरीयब्राह्मणः, त्रिकाण्डम्,
त्रिकाण्डशेषः, दामोदरः, दुर्गः, देशीकोषः, द्विरूपकोषः, धनञ्जयः, धनपालः, धम्बन्तरिः, धरणिः, धर्मदासः,
धातुपाठः, धातुपारायणम्, नागेशभट्टः, नाटकरत्नकोषः, नानार्थरत्नमाला, नामनिधानम्, नामप्रपञ्चः,
नाममाला, नामानुशासनम्, नारदः, निगमः, निघण्टुः, निरुक्तम्, नैषधीयचरितम्, पस्पशाह्निकमहाभाष्यम्,
पातञ्जलमहाभाष्यम्, पुरुषोत्तमः, पूर्णचन्द्रः, प्राञ्चः, बलशर्मा, बाणः, बालम्भट्टी, बुधमनोहरा, बृहदमरः,
बृहद्द्वारावली, बोपालितः, ब्रह्मवैवर्तम्, भट्टः, भट्टिः, भट्टोजिदीक्षितः, भागवतम्, भानुजिदीक्षितः, भारतम्,
भारती, भावप्रकाशः, भाष्यम्, भास्करीयलीलावती, भोजः, मङ्गलकोषः, मञ्जुषा, मणिप्रभा, मनुः,
मनोरमा, मन्त्रार्णवः, मन्वर्थमुक्तावली, म० म० शि० द० (महामहोपाध्यायशिवदत्तमिश्राः), महावीर-
चरितम्, महाभरतम्, महेश्वरः, माघः, माधवः, माधवी, मार्कण्डेयः, मार्कण्डेयपुराणम्, माला,
मीमांसकाः, मुकुटः, मेघदूतम्, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, याज्ञिकाः, यादवः, योगसूत्रम्, योगसूत्रभाष्यम्,
रक्षितः, रक्षितादयः, रत्नकोषः, रत्नमतिः, रत्नमाला, रन्तिदेवः, रभसः, राजदेवः, राजनिघण्टुः, राजशे-
खरः, रघुवंशम्, रामकृष्णः, रामायणम्, रायमुकुटः, रावजीसखारामदोशी, रुद्रकोशः, वररुचिः,
वर्णदेशना, वसिष्ठः, वाचस्पतिः, वाचस्पत्यम्, वादीभसिंहः, वामनः, वामनलिङ्गानुशासनम्, वायु-
पुराणम्, वार्तिकम्, विक्रमादित्यः, विदग्धमुखमण्डनम्, विन्ध्यवासी, विश्वः, विश्वलोचनः, विष्णुपुराणम्,
वीरमित्रोदयः, वृत्तिः, वेणोसंहारः, वैजयन्ती, वैदिकः, वैद्यकम्, वैद्यसंहिता, व्याडिः, व्यासः,
शब्दरत्नम्, शब्दार्णवः, शाकटायनः, शालिहोत्रम्, शाश्वतः, शुभाङ्कः, शुभाङ्गः, शूद्रकः, श्री-
भोजः, श्रीहर्षः, श्रुतिः, संसारावर्तः, सभ्याः, सर्वधरः, सर्वानन्दः, साम्बपुराणम्, साहसाङ्कः, साहित्य-
वर्षणः, सिद्धान्तकौमुदी, सुभूतिः, सुश्रुतः, सुतसंहिता, सुदशाङ्कः, स्वुतिः, स्वामी (क्षीरस्वामी),
सुवचन्द्रः, सुररत्नः, सत्ययुधः, दारावली, दारीवभूषिः, देवचन्द्रः, देवमतिः, देवः, देवनागमाया, चेति ।

एतस्य ग्रन्थस्य सुपरिष्कारणोऽधोलिखिता ग्रन्था मम साहाय्यतां गताः—

१ विश्वप्रकाशः (विश्वः) 'क' संज्ञकः, चौ० प्रकाशन	१६ शिशुपालवधम्	चौ० प्रकाशन
२ " 'ख' " लेथो	१७ नैषधीयचरितम्	"
३ अनेकार्थसंग्रहः (हैमः) 'क' " चौ० प्रकाशन	१८ परिभाषेन्दुशेखरः	"
४ " 'ख' " लेथो	१९ सिद्धान्तकौमुदी	"
५ " 'ग' " "	(गो० शास्त्रिनेनेसंपादिता)	"
६ अभिधानचिन्तामणिः	२० मनुस्मृतिः (मणिप्रभा)	"
(हैमः, हैमनाममाला वा) चौ० प्रकाशन	२१ महाभाष्यम् (पातञ्जलम्)	नि० सा०, बम्बई
७ " (स्वोपपन्नवृत्तियुतः) ×	२२ निरुक्तम्	×
८ मेदिनी (कोषः) चौ० प्रकाशन	२३ योगसूत्रम्	×
९ वाचस्पत्यम्	२४ शाश्वतः	ओरिण्टियल बुक एजेंसी, पूना
१० शब्दकल्पद्रुमः	२५ त्रिकाण्डशेषः	श्री वेंकटेश्वर प्रेस, बम्बई
११ अनेकार्थध्वनिमञ्जरी	२६ नानार्थरत्नमाला	पूना
१२ द्विरूपकोषः	२७ मङ्गलकोषः	लेथो
१३ एकाक्षरकोषः	२८ वैजयन्तीकोषः	{ 'आरा'स्थजैनसिद्धान्तभवना-
१४ मेघदूतम्	२९ विश्वलोचनकोषः	{ ध्यक्षकृपया लब्धौ
१५ रघुवंशम्	३०-दशरूपकम्	नि० सा०, बम्बई
	३१ साहित्यदर्पणः	कलकत्ता

शताधिकसंस्कृतग्रन्थोद्धारक'काशीस्थचौखम्बा-संस्कृत-सीरीज'ध्यक्षोपाध्यक्षाणां गोलोकवासिनां श्रेष्ठिर्वर्यश्रीजयकृष्णदासगुप्त-श्रीकृष्णदासगुप्तबन्धुद्वयमहोदयानां प्रेरणया महता श्रमेणोक्तग्रन्थान् साहाय्यत्वे समुपयुज्य मया सुपरिष्कृतोऽयं ग्रन्थः 'चौखम्बासंस्कृत सीरीज, वाराणसी' इत्यस्याधिकारिभिर्महता व्ययेन प्रकाशितः । एतद्ग्रन्थसम्पादनकाले संशोधकप्रमादतो द्वितीयकाण्डेऽमुद्रिताः १६ तः ३३ यावत् क्षेपका अस्य ग्रन्थस्यान्तिमे भागे 'परिशिष्ट'रूपेण संस्थापिता इति विद्वांसस्तांस्तत्र परिशिष्ट एवावलोकयितुं कष्टं विदध्युरिति ते बद्धाञ्जलिं प्रार्थयन्ते ।

अन्ते च प्रकाशकमहोदयान् शुभाशीभिर्योजयन् यथावसरं स्वसम्प्रतिप्रदानेनानुगृह्यन्तं मित्रवर्यं न्या० आ० श्रीरामचन्द्रकामहोदयं सहायकग्रन्थकाराणां च सधन्यवादमाभारं मन्वानोऽहं माननीयान् विदुषः विनिवेदयामि यत्ते मानवमात्रसुलभास्तुटीरगणयन्तः पूर्वं मत्कृतानाम्—अमरकोष-रघुवंश-शिशुपालवध-मनुस्मृति-नैषधीयचरित-अभिधानचिन्तामण्यादिग्रन्थानामनुवादादीनिवास्य ग्रन्थस्य हृदा स्वीकृत्यानुगृह्यन्तश्च मां क्षाम्यन्तु, सूचयन्तु च येनाग्रिमसंस्करणे तासां त्रुटीनां निराकृतिः संपद्येत । यतः—

गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥'

इत्यलं पल्लवितेन क्षीरनीरग्राहिमरालवद् गुणैकग्राहिषु बिद्धद्वरेण्येष्विति शम् ।

केसठ (शाहाबाद्)

अगहन शु० ७

वि० सं० २०२६

विदुषां विधेयः—

(मिश्रोपाह्व) हरगोविन्दशास्त्री

अमरकोषस्थ-विषयानुक्रमणिका

काण्डाः वर्गाश्च	पृष्ठाङ्काः	काण्डाः वर्गाश्च	पृष्ठाङ्काः
प्रथमकाण्डम्			
१. स्वर्गवर्गः	...	८. क्षत्रियवर्गः	...
२. व्योमवर्गः	...	९. वैश्यवर्गः	...
३. दिग्वर्गः	...	१०. शूद्रवर्गः	...
४. कालवर्गः	...	तृतीयकाण्डम्	
५. धीवर्गः	...	१. विशेष्यनिघ्नवर्गः	...
६. शब्दादिवर्गः	...	२. संकीर्णवर्गः	...
७. नाट्यवर्गः	...	३. नानार्थवर्गः	...
८. पातालभोगिवर्गः	...	४. अव्ययवर्गः	...
९. नरकवर्गः	...	५. लिङ्गादिसंग्रहवर्गः	...
१०. वारिवर्गः	...	६. व्याख्याकारोपसंहारः	...
द्वितीयकाण्डम्		क्षेपकश्लोकाः	
१. भूमिवर्गः	...	१. प्रथमकाण्डे	...
२. पुरवर्गः	...	२. द्वितीयकाण्डे	...
३. शैलवर्गः	...	३. तृतीयकाण्डे	...
४. वनौषधिवर्गः	...	परिशिष्टम्	
५. सिंहादिवर्गः	...	१. द्वितीयकाण्डस्थावशिष्टाः क्षेपकश्लोकाः	...
६. मनुष्यवर्गः	...	२. मूल-क्षेपकस्थशब्दानुक्रमणिका	...
७. ब्रह्मवर्गः	...	३. टीकाटिप्पणीस्थशब्दानुक्रमणिका	...

अमरकोषः

सटिप्पण-रामाश्रमी(व्याख्यासुधा)संस्कृतव्याख्यया
प्रकाशाख्याहिन्दीव्याख्यया चोपेतः ।

प्रथमं काण्डम्

बल्लवीवल्लभं नत्वा 'गुरुं भट्टोजिदीक्षितम् ।

३'आमरे विदधे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् ॥

प्रारिप्सितप्रत्युहापनुत्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ
निबबन्ध—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामश्रयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

मन्थाचलाविलपयोधिविनिश्चयेन

दृष्ट्वा ज्वलज्जगदिदं गरलेन क्षीघ्रम् ।

पीत्वा हसन्तदभिरक्षितवान् शृशं य-

स्तलीलकण्ठचरणाम्बुजमाश्रयामि ॥

हे पण्डितो ! अतिगम्भीर, ज्ञान और करुणाके समुद्र
जिसके निर्मल जमा आदि गुण हैं; उस अविनाशीकी आप
लोग धन और मोक्षके लिये सेवा करें ।

यस्येति ॥ हे अनघाः, भवद्भिः स धीराः सेव्यताम् ।
न अवं पापं येषां तेऽनघा निष्पापाः । सुकृतिन इति यावत् ।
सुकृतिन एव तं सेवितुं प्रभवन्तीति त एव संबोध्यन्ते ।
'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः । धियं राति ददाति । 'रा
दाने' (अ० प० अ०) अस्मात् 'क्विप् च' (३।२।७६) इति
क्विप् । धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः । अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरु-

विधिहरिहरैरपि स्तुतमनादिनिधनं सुशारदं धाम ।
हरगोविन्दः प्रणमति व्याख्यासुधाटिप्पणीपूर्त्यै ॥

१. 'गिरम्' इति पाठान्तरम् ।

२. 'अमरे' इति पा० ।

३. 'ग्रन्थकार' इति शेषः ।

मेवाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थं उपदिष्टः । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न
मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवायाः फलमाह—श्रिये चाशु-
ताय चैति । चद्वयमुभयोः प्राधान्यद्योतनाय । भुक्तिमुक्ति-
प्राप्तिर्गुरुसेवातो भवति । 'क्रियार्थोपपदस्य—' (२।३।१४)
इति चतुर्थी । तादर्थ्ये (वा० २।३।१३) वा । तदुक्तं
भागवते—'योगद्विमापुरुषयो यदुहैहयाद्याः' इति । ननु
गुरोः श्रियोऽभावात्ततः कथं सा 'प्राप्यत इत्याशङ्क्याह—
यस्येति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं
भागवते—'ऋते भवत्पादपरायणान्न मां विन्दन्त्यहं त्वद्द-
दया यतोऽजित' इति 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः
संतोष आर्जवम् । शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः
श्रुतम् ॥ ज्ञानं विरक्तिरश्रयं शौचं तेजो बलं स्मृतिः ।
स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च ॥' इत्यादयो
गुणाः । कीदृशस्यास्य—ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञायतेऽनेनेति
ज्ञानं शास्त्रम्, दया निष्कारणपरदुःखप्रहाणेच्छा, तयोः
सिन्धोरिव । शास्त्रसंपन्नस्य, दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रियं
ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणयोर्मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स
ज्ञानवानपि किमर्थं दास्यतीत्यतो दयावत्त्वमुक्तम् । 'दया-
लोरसमर्थस्य दुःखायैव दयालुता' इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् ।
कीदृशस्य—अगाधस्य । न गाधस्तलस्पर्शो यस्य गम्भी-
रस्य । विषयानाकृष्टस्येति यावत् । यद्वा, अगं शैलं वृक्षं
वा आप्नोति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१)
इति आप्नोतेः 'आप्लु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) इः ।
टिलोपः (६।४।१४३) । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) ।

१. 'प्राप्यत' इति पा० ।

तमगं दधाति मनसेत्यगाधः, तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति यावत् । कीदृशो धीराः—अक्षयः । अः वासुदेवः, तस्मिन् क्षयो ज्ञानं निवासो वाऽस्य सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपं द्वितीयं विशेषणमुक्तम् । यद्वा—न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीय हिंसायाम्' (क्रया० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । पूर्वत्र तु 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । परपीडापहारकः । 'यस्मान्नोद्विजते लोकः' इति गोता [१२।१५] । अथवा स धीराः मया सेव्यताम् । स कः—यस्य गुणा अनघाः । न अघं येभ्यस्तेऽनघाः । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यशः कलिमलापहम्' इति भागवतात् [१।१।१६] । शेषं समानम् । 'आशिषि लिङ्लोटौ' (३।३।१७३) इति कर्मणि लोट् । इत्थं हि गुरुसेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते स्वयं वा प्रार्थ्यते । गुरुसेवामाहात्म्यं च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि—'यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुश्रूषया यथा' इति च । एवं 'लक्ष्मीवान्', 'कल्याणगुणः', शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो, विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संप्रप्राप्त्यर्थं मोक्षप्राप्त्यर्थं च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो हितमुपदिशन्, स्वहितमाशंसमानो वा ग्रन्थकृदाशीवदिलक्षणं लक्ष्मीस्मरणलक्षणं च मङ्गलमाचचार । यत्तु मुकुटः—'स्वेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विशिष्टमुत्पिपादयिषुः' इत्यवोचत् । तन्न । देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात्, आशीर्लोटो दर्शनाच्च । स्वामी^२ तु—'जिनमनुस्मृत्य' इति स्मरणलक्षणं मङ्गलमाह । तन्न । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात्, सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकर्तृर्जनत्वे अप्रमाणाभावाच्च । प्राञ्चस्तु—'हे धीराः, स

भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्यशालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव संबोधयति । प्रकृतत्वाद्युष्माभिहितेच्छुभिः । स कः—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादादयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंवलित इति यावत् । यद्वा हृद्याः । तथा च धरणिः—'अनघोऽपापहृद्ययोः' इति । किंभूतस्य—ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञानं समस्तविद्यावबोधः^१ । दृष्टं स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा दया । तयोस्मृतुत्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्विपुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्नः । अन्यैरनधिगतज्ञानपारत्वादपरिच्छेद्यगाम्भीर्यस्य^२ वा । स किंभूतः—परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मरणादिराहित्याद्वा । फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—श्रिये चेत्यादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्तुम्, अमृताय मोक्षाय च । यद्वा—स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः—'यस्य अगाधस्यातलस्पर्शस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोः क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनघा रत्नादिमत्त्वान्नैर्मल्यादयः, श्रिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूषाय च' इत्याहुः । अत्र समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । ज्ञानेत्यस्यानन्वयात् । 'अक्षयः' इत्यस्य प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् । 'अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमदृष्टं हि—' इत्यादिस्वग्रन्थविरोधाच्च । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । 'ज्ञानदययोः स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्' इति वा, 'ज्ञानदये स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपेऽस्मिन्' इति वा समाधेयम् । षष्ठ्यर्थोऽप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातुं शक्यः । 'स्यन्दतेः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । यत्तु मुकुटः—'ताभ्यां सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादित्वात् ['प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' वा० २।३।१८] तृतीया । 'तृतीया—' (२।१।३०) इति 'योगविभागात्समासः' इति सर्वधरादयः" इति । तदपि न सम्यक् । अर्थासङ्गतेः । प्रातिपदिकार्थे हि सा, तस्य न भेदेनाभेदेन वाश्रान्वयः सम्भवति । अभेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवौचित्यात् ।

जिनेशिने ॥ २ ॥" इति श्लोकद्वयेन कृतवान् । तथा च "सुरलोको—" (१।१।८)- श्लोकस्यानन्तरं ग्रन्थकारो महावीरादित्यंङ्कराणां जैनसिद्धान्तसम्मतदेवीदेवतानाञ्च पर्यायान् साद्धाशीतिश्लोकैर्ग्रन्थे निबबन्ध । एवं द्वितीयकाण्डेऽपि प्रायो दशैकादशानां पद्यानां लेखकादिप्रमादभ्रष्टतामाह दोशिमहोदयः । यद्यपि पूर्वोक्तमङ्गलाचरणश्लोकयोः प्रथमः श्लोको वादीर्भसिहकृते 'गद्यचिन्तामणि'-नामके जैनग्रन्थेऽपि दृश्यते, तथापि द्वितीयश्लोको नान्यत्र क्वापि दृश्यते । एवं सति दोशिमहोदयमतानुसारं प्रकृतग्रन्थकारस्य जैनत्वे प्रमाणमस्तीति कृतं पल्लवितेन ।

१. 'समस्तविषयावबोधः' इति पा० ।

२. 'परिच्छेद्यं गाम्भीर्यं यस्य' इति पा० ।

१. 'निर्मल' इति पा० ।
२. "ग्रन्थारम्भेऽभीप्सितसिद्धिहेतुं जिनमनुस्मृत्य श्रोतृप्रोत्साहनार्थं स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं साभिधेयमादिवाक्येनाह ।" इति स्वामिवचनम् ।
३. शोलापुरनिवासिना स्व० 'रावजी सखारामदोशी' महोदयेन स्वप्रकाशिताया अमरकोषसम्बद्धपुस्तिकाया भूमिकायां बहुभिर्युक्तिभिरमरसिंहो जैन इत्येव समर्थितम् । दोशिमहोदयः कथयति सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु अमरकोषग्रन्थेषु प्रायः श्लोकशतं लेखकादिप्रमादान्नोपलभ्यते । "यस्य ज्ञान—" (१।१।१) श्लोकात्पूर्वमेव ग्रन्थकारः षोडशतमतीर्थङ्करस्य वन्दनाम्—"जिनस्य लोकत्रयवन्दितस्य प्रक्षालयेत्पादसरोजयुग्मम् । नखप्रभादिव्यसरित्रवाहैः संसारपङ्कं मयि गाढलग्नम् ॥ १ ॥ नमः श्रीशान्तिनाथाय कर्मरातिविनाशिने । पञ्चमश्रुक्रिणां यस्तु कामस्तस्मै

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

संपूर्णमुच्यते वर्गेनामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

नाम और लिङ्गको बतलानेवाला, वररुचि आदिके तन्त्रों (कोशों) को एकत्रित कर विस्तारके थोड़ा होनेपर भी अधिक अर्थवाला और प्रत्येक पदके प्रकृति और प्रत्ययोंको विचारपूर्वक संस्कार कर बनाये हुए वर्गों (प्रकरणों) से सम्पूर्ण नाम (स्वः, स्वर्गः, नाकः, आदि) और लिङ्ग (पुंलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग) को बतलानेवाला यह शास्त्र कहा जाता है ।

समेति ॥ मया, अन्येषां व्याख्यादीनां तन्त्राणि नाम-लिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्तान् वा । समाहृत्यैकीकृत्य, संगृह्य वा । नामान्याख्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्ननेन वेति नामलिङ्गानुशासनम्, 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् । संपूर्णं न्यूनत्वदोषरहितम् । उच्यते । कीदृशम्—वर्गैः प्रकरणैर्युक्तम् । कीदृशैः—संक्षिप्तैः स्वल्पशब्दैः । पुनः कीदृशैः—प्रतिसंस्कृतैः प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना कृतोत्कर्षैः । यद्वा—असारांशरहितैः शब्दरचनाविशेषवद्भिः । त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रप्रतिपादकानि । वररुच्यादिकृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तूभयार्थसंग्राहदिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ।

लिङ्गज्ञानोपायं परिभाषते—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।

स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविवेकचित् ॥ ३ ॥

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्ग्यां त्रिव्रिति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

प्रायः रूप-(आकार) भेद अर्थात् 'डीप्, डीष्, टाप्, विसर्ग और अमादेश' आदिसे, कहीं कहीं साहचर्यसे तथा कहीं-कहीं विशेष रूपसे कहनेपर स्त्रीलिङ्ग, पुंलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग जानना चाहिये ।

इस ग्रन्थमें प्रत्येक शब्दका लिङ्ग मालूम करनेके लिये उन शब्दोंके 'द्वन्द्व, एकशेष और संकर' प्रायः नहीं किये गये हैं जिनके लिङ्ग पहिले नहीं कहे हैं और भिन्न-भिन्न हैं । किन्तु जिन शब्दोंके लिङ्ग आदि कहींपर कह दिये गये हैं, उन्हींके 'द्वन्द्व, एकशेष और संकर' किये गये हैं ।

तीनों लिङ्ग बतलानेके लिये इस ग्रन्थमें 'त्रिषु', तथा 'पुंलिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग दोनों लिङ्ग हैं' यह बतलानेके लिये 'द्वयोः' ये शब्द कहे गये हैं । जहाँ जिस लिङ्गका निषेध किया

गया है, उस निषिद्ध लिङ्गके अतिरिक्त शेष लिङ्ग उस शब्दके होते हैं । जिस शब्दके अन्तमें 'तु' या आविमें 'अथ' शब्द हो, ऐसे, '१ नामपद, २ लिङ्गपद, ३ सर्वनामपद और ४ अव्ययपद' इन चारोंका पहिलेवाले (पूर्वमें रहनेवाले) शब्दोंके साथ सम्बन्ध नहीं होता है ।

प्रायश इति ॥ 'बहुत्वार्थाच्छस्-' (५।४।४२) इति शस्, प्रायशो बाहुल्येन, रूपभेदेन ड्याब्विसर्गबिन्दुरूपेण स्त्रीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—'पद्मालया पद्मा' [अ० १।१।२७], 'पिनाकोऽजगवं धनुः' [अ० १।१।३५] । क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थनापि रूपभेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—'तत्परो हनुः' [अ० २।६।९०] । अत्र तत्पर इति विशेषणाद्धनोः पुंस्त्वम् ।^१ 'सैवाल्पा कुतुपः पुमान्' [अ० २।९।३३] । 'सा' इत्युक्त्या कुत्वाः स्त्रीत्वम् । निश्चितलिङ्गेनानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपभेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—'अश्वयुगश्विनी' [अ० १।३।२१], 'भः करः' [अ० १।४।३३], 'वियद्विष्णुपदम्' [अ० १।२।२] । अत्राश्वयुग्भानुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि । क्वचित् तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम् । यथा—'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्'^२ [अ० १।७।६], 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे' [अ० १।४।३४] ॥ ३ ॥ अत्र^३ कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायिष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं येषां तेषाम्, लिङ्गभेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । यथा—'देवतादैवतामराः' इति न कृतम् । परवल्लिङ्गता स्यात् । यथा वा—'खं नभः श्रावणो नभाः' [अ० ३।३।२३२] इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतम् । शिष्यमाणलिङ्गतैव स्यात् । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा—'स्वर्गनाकत्रिदिवश्रिदशालयाः' [अ० १।१।६], 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः' [अ० ३।३।८९] । स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव । यथा—'अप्सरोयक्षरक्षो-गन्धर्वकिनराः' [अ० १।१।११], 'मातापितरौ पितरौ' [अ० २।६।३७] । एते स्वस्वपर्यायिषूक्ता एव । तथा तेषां क्रमादृते क्रमं विना संकरो न कृतः । स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः । यथा—'स्तवः' [अ० १।६।११] इति

१. अत्र (कुतूः कृतेः स्नेहपात्रम्) इत्यधिकः नि० पु० ।

२. स्वामिसम्मतोऽयं पाठः, भा० दी० सम्मतपाठस्तु 'भेयमानकदुन्दुभी' इति ।

३. विशेषजिज्ञासुभिः क्षीरस्वामि-रायमुकुटदीक्षित-रामकृष्णकृता व्याख्या मत्कृत 'मणिप्रभा'ख्यारण्डभाषा-व्याख्या अमरकौपुद्याख्या टिप्पणी च द्रष्टव्याः ।

१. 'क्रमकथनेन' इति पा० ।

पुल्लिङ्गमुक्त्वा, 'स्तोत्रं' [अ० १।६।११] नपुंसक-
मुक्त्वा 'नुतिः स्तुतिः' [अ० १।६।११] इति स्त्रीलिङ्गा-
वुक्तौ । न तु 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः' इति कृतम् । एवं
'जनुर्जननजन्मानि' [अ० १।५।३०] इति नपुंसकलिङ्गान्नि-
रूप्य [तत्रैव] 'जनितपत्तिः' इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा 'उद्भव'
शब्दः पुल्लिङ्ग उक्तः । यत्तु स्वामिनोक्तम्—'एतच्च क्रमा-
दृते । यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां
भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा—'वर्गाः पृथ्वी-
पुरश्चामाभृद्वनौषधिः' [अ० २।१।११] इत्यादौ द्वन्द्वसंकरौ,
'आश्रादौ' [अ० २।६।३७] एकशेषश्च कृतः इति । तत्र । इत्थं
हि 'पृथ्वीपुरः' [अ० २।१।११] इत्यादिनिर्वहिषि आश्रादा-
वनिर्वाह एव । तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादयिषितत्वात् । अत
एव 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः' [अ० १।१।११] इत्या-
दावप्यनिर्वाहः । यदपि "उपाध्यायश्च 'क्रमादृते' इत्यन्तर्गडुं
मन्वानः 'क्रमेणादृते परिपादयोपादेये [अत्र] ग्रन्थे' इति
व्याख्यत" इति स्वामो । तदपि न । अन्तर्गडुमानस्य निर्वा-
जत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या तस्य सामञ्जस्यात् ॥ ४ ॥
त्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्त्रिलिङ्गी, तत्र 'त्रिषु' इति
पदं ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा—'त्रिषु स्फुलि-
ज्जोऽग्निक्लणः' [अ० १।१।५७] । न्यायसिद्धं चेत् ।
त्रिलिङ्ग्यतिरिक्तस्यार्थस्यासंभवात् । अयोगाच्च । स्त्री-
पुंसौ मिथुनम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं ज्ञेयम् । यथा—
'द्वयोज्ज्वलिकीलौ' [अ० १।१।५७] । 'द्वयोः' इति
'द्वि'शब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्'
[अ० २।४।१८], 'द्वयहीनं कुकुन्दरे' [अ० २।६।२८]
इत्याद्युपपद्यते । तथा निषिद्धं लिङ्गं यस्य तन्निषिद्धलिङ्गं
पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गकं ज्ञेयम् । इदमपि न्यायसिद्धम् ।
विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् । यथा—'वज्रमस्त्री' [अ०
१।१।४७] इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आदिर्यस्य
तदथादि, त्वन्तं च अथादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्वनाम-
पदमव्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति, किं तूत्तरान्वयि ।
'नगरी त्वमरावती' [अ० १।१।४५], 'जवोऽथ शीघ्रं
त्वरितम्' [अ० १।१।६४] इति च नामपदम् । 'पुंसि
त्वन्तर्धिः' [अ० १।३।१२], 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये'
[अ० १।४।२६] इति लिङ्गपदम् । 'तस्य तु प्रिया'
[अ० १।१।४४] इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंसि'
[अ० १।३।१६] इत्यव्ययपदम् । 'अथ'शब्दः 'अथो'-
शब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा—'अनुक्रोशोऽप्यथो हसः' [अ०
१।७।१८] । न्यायसिद्धमिदम् । 'तु'ना पूर्वस्माद्विशेष-
द्योतनात् । 'अथ'शब्देन चार्थान्तरारम्भात् । भ्रमविषयं
चेत् । 'उदपानं तु पुंसि वा' [अ० १।१।०।२६]
१. 'व्याददरत्' इति तत्र पाठः ।

इत्यादौ तु न दोषः । उत्तरस्यानामत्वात् । लिङ्गवाचिना-
ञ्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तुतस्तु अत्र पादपूरणाय
चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यौर्दिवौ द्वे स्त्रियां क्लोबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

स्वः (= स्वर अ०), स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः, त्रिदशालयः,
सुरलोकः (५ पु), द्यौः (= द्यौ), द्यौः (= दिव् । २ स्त्री),
त्रिविष्टपम् (न) 'स्वर्ग' के ९ नाम हैं ।

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति पक्षे
संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिर्नावश्यक, तथापि शाकटायनाद्यभि-
मतश्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते ॥ ६ ॥ स्वर्यते स्तूयते इति
स्वः । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्यो' पि
दृश्यन्ते' (३।२।७५) इति विच् । बाहुलकात्कर्मणि गुणः ।
रपरत्वम् इत्याहुः । तत्र । निर्बीजबाहुलकाश्रयणस्यायुक्त-
त्वात् । 'स्वरति शब्दायते' इति व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । उक्ता-
र्थस्य तत्रासम्भवात् । स्वरत्यप्राप्त्या उपतापयति । 'नैनं कृता-
कृते तपतः' इति श्रुतेः । स्वरादि (१।१।३७) पाठादव्यय-
त्वम् । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे नाविष्णौ निर्व्यये त्रिषु' [इति
मेदिनी १।८।७१] । 'स्वः'शब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः ।
[स्वः प्रेत्य व्योम्नि नाके च' इति मेदिनी १।८।७०]
॥ (१) ॥ ॥ सुष्ठु अज्यते स्वर्गः । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा०
प० से०) कर्मणि ['अकर्तरि च' (३।३।१९) इति]
घञ् । ऋज्यतेऽस्मिन्निति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्ज-
नेषु' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् ।
न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुटः—'चजोः—'
(७।३।५२) इति कुत्वमाह । तत्र । 'निष्ठायामनिटः कुत्वम्'
(७।३।५९) इति वार्तिकात् ॥ (२) ॥ ॥ 'कं सुखं तद्वि-
रुद्धम् अकं दुःखम्, नास्त्यकमत्र' इति नाकः । 'नभ्राणपात्—'
(६।३।७५) इति नलोपो न । को ब्रह्मा, तदभावो नात्रेति
वा । 'नाकस्तु त्रिदिवेऽम्बरे' [इति मेदिनी २।२७] ॥ (३)
॥ ॥ तिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्य-
न्त्यत्रेति त्रिदिवः । '—घञर्थे कविधानम्' (वा० ३।३।५८)
इति कः—इत्याहुः । तत्र । 'स्थास्नापाव्यधिहनिद्युध्यर्थम्' उ
इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन व्याख्यानस्य निर्मूल-
त्वात् । यदपि—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)
कप्रत्ययः—इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शन-
स्यासंगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति
वाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् ।

१. 'स्त्रियौ' इति पा० ।

२. 'सार्वधातु' इति 'उरण्—' इति च गुणरपरत्वे
बोध्ये ।

३. अत्र (उक्तवार्तिकशेषे) इत्यधिकः नि० पु० ।

संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः—इति व्याख्येयम् । यद्वा—ब्राह्म-
वैष्णवरौद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो
दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा । 'दिवु क्रीडा-विजिगीषा-
व्यवहार-द्युति-स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-कान्ति-गतिषु' (दि०
प० से०) 'इगुपधत्वात्' (३।१।१३५) कः । 'त्रिदिवं तु
खे । स्वर्गे च त्रिदिवा नद्याम्' इति मेदिनीदर्शनात् क्लीबे-
ऽपि ॥ (४) ॥ * ॥ त्रिदशानामालयः ॥ (५) ॥ स्वर्गसुरादयः
शब्दाः स्वरूपपराः । लक्षणया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वा
भावादेकशेषो न ॥ * ॥ सुराणां लोकः ॥ (६) ॥ सुरसङ्घा-
दीनामप्युपलक्षकमेतत् । एवं यौगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् ॥ * ॥
द्योतन्तेऽस्यां द्यौः गोवत् । बाहुलकात् (३।३।१) द्युतेः डोः^२ ।
द्यौति 'द्यु अभिगमने' (अ० प० अ०) चिच् (३।२।७५)
वा । ['द्यौस्तु स्वर्गे विहायसि' इति हैमः १।१२] ॥ (७)
॥ * ॥ दीव्यन्त्यस्यामिति बाहुलकात् (३।३।१) दिवेः दिविः ।
द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युभ्याम् ॥ (८) ॥ यत्तु—'दिवेड्योः' इति
ड्योप्रत्ययः—इत्याह मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् ।
स्वामी तु—'द्योशब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३)
'गोतो णित्' (७।१।९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठा-
न्तरास्मानात्' इत्याह । तदपि न । स्मृत उर्येन स स्मृतौ-
रित्यत्र वृद्धिविधानेन पाठस्योपक्षोणत्वात् । यदपि—दिवेः
क्विप् (३।२।७६) इत्युक्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादौ
'च्छ्वोः शृङ्' (६।४।१९) इत्युठः प्रसङ्गात् । सुभूति-
स्तु—'द्यु अभिगमने' [अ० प० अ०] द्युयते अभिगम्यते
बाहुलकात्कर्मणि ड्योप्रत्ययः^३ [उ० २।६८]—इत्याह ।
'द्यौः स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं क्लीबं तयोः स्मृतम्' । [इति
मेदिनी १।५८।११] । यत्तु—स्वामिना 'दिव-शब्दो वृत्ति-
विषयः' इत्युक्तम्, तदेतेन परास्तम् । उक्तमेदिन्यां वृत्ति-
विषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभवनं^४ खं
दिवं नभः ।' इति त्रिकाण्डशेषात् [१।१।४] च ॥ * ॥
विशन्त्यस्मिन् सुकृतिन इति विशेषः^५ कप्रत्ययः, तस्य च
तुट् । 'ब्रश्च' (८।२।३६) इति पत्वम् । 'यत्र ब्रध्नस्य
विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्ट-
पम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वान्न प्रयु-

१. अयं पाठो हैमे (३।७।३७-७३८), मेदिन्यां तु
'त्रिदिवा सरिदन्तरे' (१६०।३७) इत्येवं पाठः ।

२. 'द्युत दीप्ती' इति भौवादिकधातोः 'गमेडोः'
(उ० सू० २२५) इति 'उणादयो बहुलम्' इति बाहुल-
कात्प्रत्ययः ।

३. 'गमेडोः' इत्यनेनेति शेषः ।

४. 'सदनं' इति पा० ।

५. 'विश प्रवृत्तं' इति तौदादिकाद्धातोः ।

ज्यते^१ । (रूपभेदेनैव क्लीबत्वे लब्धे रूपभेदलब्धलिङ्ग-
विशेषस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं 'क्लीब' इत्युक्तम् । तस्य फलं
'कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः' [अ० ३।२।१]
इत्यत्र नपुंसकत्वं उक्तेऽपि पुल्लिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म
व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रकोशेन सह
न विरोधः शङ्कनीयः) । केचित्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं
पठित्वा विशतेरादेः पो निपात्यते—इत्याहुः । अयं पुंस्यपि ।
तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपोऽप्यस्त्री भुवनं च
नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं वृषो गौर्ना पृश्निश्चापि
सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं शक्रभवनफलोदयावरो-
होर्ध्वलोकादयोऽप्युह्याः । नव 'स्वर्गस्य' ।

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदित्या दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गोर्वाणा दानवारयः ।

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरः, निर्जरः, दैवः, त्रिदशः, विबुधः, सुरः, सुपर्वा
(= सुपर्वन), सुमनाः (= सुमनस्), त्रिदिवेशः, दिवौकाः
(= दिवौकस्), आदितेयः, दिविषद् (= दिविषद्), लेखाः,
अदितिनन्दनः, आदित्यः, ऋभुः, अस्वप्नः, अमर्त्यः, अमृ-
तान्धाः (= अमृतान्धस्), बर्हिर्मुखः, क्रतुभुक् (= क्रतु-
भुज), गोर्वाणः (+ गोर्वाणः), दानवारिः, वृन्दारकः
(२४ पु), दैवतम् (पु न), देवता (स्त्री), 'देवता' के
२६ नाम हैं ।

अमरा इति ॥ न अत्रियन्ते 'मृड् प्राणत्यागे' (तु०
आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अमरस्त्रिदशेऽप्य-
स्थिसंहारे कुलिशद्रुमे । स्त्री गुडूच्यमरावत्योः स्थूणादूर्वा-
जरायुषु ॥' [इति मेदिनी १३०।१०३] ॥ (१) ॥ * ॥
जराया निष्क्रान्ताः । 'निर्जरः स्यात्पुमान्देवे जरात्यक्ते च^२
वाच्यवत् । निर्जरा तु गुडूच्यां च तालपर्ण्यामपि स्त्रियाम् ॥'
[इति मेदिनी १३५।१७३] ॥ (२) ॥ * ॥ दीव्यन्तीति
देवाः । पचादिषु (३।१।१३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने
राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रिये । देवी कृताभिषेकायां तेजनी-
स्पृक्कयोरपि ॥' [इति विश्वः १६३।१५] ॥ (३) ॥ * ॥
तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषाम् । 'त्रि'शब्दस्य तृतीयाथता
त्रिभागवत् । त्रिदश वा । 'संख्ययाऽव्यया—' (२।२।२५)
इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये—' (५।४।७३) इति
डच् । जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो दशा येषामिति वा ।

१. एतदग्रे कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. 'तु' इति मेदिनीपाठः ।

“त्रीन् तापान् दशन्ति ‘दंश दशने’ (भ्वा० प० अ०) पचाद्यचि
 पुषोदरादित्वात् (६।३।१०९) न लोपः” इति राज-
 देवः । तत्र । उक्तविग्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गे-
 नाचोऽप्राप्तेः । मूलविभुजादित्वादित्येके (वा० ३।२।५)
 वा समाधेयम् ॥ (४) ॥ * ॥ विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकाल-
 जजीव-शिष्यत्वात् । विशेषेण बुध्यन्ते वा । ‘बुध अवगमने’
 (भ्वा० प० से०, दि० आ० अ०) ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति
 कः । ‘बिबुधो जे सुरे’ [इति मेदिनी ८।१।३६] ॥ (५) ॥ * ॥
 सुरन्तीति सुराः । ‘पुर प्रसवैश्वर्ययोः’ (तु० प० से०) ।
 ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । यद्वा—समुद्रोत्था सुरा-
 स्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा—शोभनं
 राजते । ‘राजृ दीप्ती’ (भ्वा० उ० से०) । ‘अन्ये-
 भ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘सुरा चषकम-
 चयोः । पुल्लिङ्गस्त्रिविवेके स्यात्’ [इति मेदिनी १२९।९८]
 ॥ (६) ॥ * ॥ सुष्ठु पर्व अमावास्यादिचरितम्, अङ्गुल्या-
 दिग्रन्थिः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणि । ‘सुपर्वा ना शरे वंशे
 पर्वधूमसुरेषु च ।’ [इति मेदिनी ९९।१२५] ॥ (७) ॥ * ॥
 शोभनं मनो येषां ते सुमनसः । ‘सुमनाः पुष्पमालत्योः
 स्त्रियां, ना धीरदेवयोः ।’ [इति मेदिनी १७४।६७] ॥ (८)
 ॥ * ॥ त्रिदिवस्येशाः ॥ (९) ॥ * ॥ दिवमोको येषां ते
 दिवौकसः । ‘दिव’ शब्दोऽदन्तः । ‘मन्दरः सैरिभः शक्रभवनं’
 खं दिवं नभः’ इति त्रिकाण्डशेषात् [१।१।४] । द्यौरोको
 येषामिति विग्रहे ‘दिवौकसः’ अपि । ‘स्याद्विबौका दिवो-
 काश्च देवे चापीह पक्षिणि’ इति रन्तिदेवः । ‘दिवौकाश्च
 दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके ।’ [इति मेदिनी १७३।५४] ।
 शब्दपरविप्रतिपेधात् परस्य यणादेशः^३ [६।१।७७] ।
 स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् ‘सकृद्गतौ’ (प० १।४।२)
 इति न्यायात् ॥ (१०) ॥ * ॥ ‘नजो दाजो डितिः’ इति
 शाकटायनः । यद्वा—द्यति । ‘दो अवखण्डने’ (दि० प०
 अ०) । ‘क्तिच् क्तौ च-’ (३।३।१७४) इति क्तिच् ।
 ‘द्यतिस्यति-’ (७।४।४०) इति इत्वम् । दितिभिन्नादितिः ।
 आदित्या अपत्यानि । ‘कुदिकारादक्तिनः’ (ग० ४।१।४५)
 इति डीपन्तात् ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ (४।१।१२०) ॥ (११)
 ॥ * ॥ दिवि सीदन्ति वर्तन्ते ‘षड्लृ विशरणगत्यवसाद-
 नेषु’ (भ्वा० प० अ०, तु० प० अ०) । ‘सत्सूद्विष-’ (३।२।
 ६१) इति क्विप् । ‘हृद्व्युभ्यां च’^४ (वा० ६।३।९) इति डेर-

लुक् । ‘सुषामादिषु च’ (८।३।९८) इति षत्वम् ॥ * ॥
 ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ (६।३।१४) इति डेलुकि ‘द्युसदः’
 अपि । ‘मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत’ इति माघः [१।४।३]
 ॥ (१२) ॥ * ॥ चित्रादी लिखन्ते । ‘लिख अक्षरविन्यासे’ (तु०
 प० से०) । ‘अकर्तरि-’ (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् ।
 ग्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषामिति वा । ‘अर्शआद्य-
 च्’ (५।२।१२७) । ‘लेखो लेख्ये सुरे लेखा लिपिराजिक-
 योमता ।’ [इति मेदिनी २०।४] ॥ (१३) ॥ * ॥ अदितेर्न-
 न्दनाः ॥ (१४) ॥ * ॥ अदितेरपत्यानि । ‘दित्यदित्या-’ (४।
 १।८५) इति ण्यः । लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषाया
 अनित्यत्वान्द्व्यन्ताण्यो न । ‘आदित्यो भास्करे देवे’ [इति
 मेदिनी ११८।७४] ॥ (१५) ॥ * ॥ ‘ऋ’ शब्दवाच्यः
 स्वर्गः, अदितिर्वा । स्वरादि (१।१।३७) पाठाद्व्ययत्वम् ।
 तत्र ततो वा भवन्ति । ‘मितद्रवादित्वात्’ (वा० ३।२।
 १८०) डः ॥ * ॥ क्विपि (३।२।७६) ‘ऋभुवः’
 आपि—इत्यन्ये ॥ (१६) ॥ * ॥ अविद्यमानः स्वप्नो येषाम् ॥
 (१७) ॥ * ॥ म्रियन्तेऽस्मिन्निति मर्तो भूलोकः ।
 ‘हसिमृग्निवामिदमिल्लूधुविभ्यस्तन्’ (उ० ३।८६) । तत्र
 भवा अप्युपचारात्मर्ताः । ततश्च ‘नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत्’
 (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थे यत् । तद्धिन्ताः ॥ (१८)
 ॥ * ॥ अमृतमन्धोऽज्ञं येषां ते ॥ (१९) ॥ * ॥ बर्हिर्गनि-
 मूर्खं येषां ते ॥ (२०) ॥ * ॥ क्रतून् क्रतुषु वा भुञ्जते । ‘भुज
 पालनाभ्यवहारयोः’ (रू० आ० अ०) क्विप् (३।२।७६) ॥
 (२१) ॥ * ॥ गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्था वाणोऽस्त्रं येषाम्
 ॥ * ॥ दन्तोष्ठचपाठे^१ गिरं वन्वते स्तुतिप्रियत्वात् । ‘वनु
 याचने’ (त० आ० से०) ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘पूर्वपदात्-’
 (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥ * ॥ दानवानामग्रयः ॥
 (२३) ॥ * ॥ प्रशस्तं वृन्दं येषाम् । ‘शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्’
 (वा० ५।२।१२०) । ‘वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठ-
 योस्त्रिषु ।’ [इति मेदिनी १७।२०४] ॥ (२४) ॥ * ॥ ‘देव-’
 शब्दात् स्वार्थे तल् (५।४।२७) । ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्
 (५।४।३८) । विशेषविधेः पुंस्त्वम् । रूपभेदात्कलीवत्वम् ॥
 (२५) ॥ * ॥ देवताः ॥ (२६) ॥ स्त्रियाम् । रूपभेदादेव
 स्त्रीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुल्लिङ्गशङ्कावारणार्थं ‘स्त्रियाम्’
 इति—मुकुटः । तत्र । रूपभेदेनैव वारणाद्विसर्गं विना पुल्लि-
 ङ्गकोटेरनुत्थानात् । अन्यथा ‘पद्मा गदा’ इत्यादौ, तस्या
 अनिवारणात् । अतो ‘देवपर्यायाः पुंसि’ इति वक्ष्यति तद्वा-
 धनार्थमिदम् । षड्विंशतिः ‘देवानाम्’ ।
 आदित्य-विश्व-वसवस्तुषिताभाधरानिलाः ।
 महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

१. ‘नन्दिग्रहि-’ इति सूत्रेण ।

२. ‘शक्रसदनम्’ इति पा० ।

३. ‘दिव उत्’ (६।१।१३१) इति वकारस्योत्त्वे कृते
 इति बोध्यम् ।

४. भाष्ये तु—‘हृद्व्युभ्यां डेरुपसंख्यानम्’ इति पाठः ।

१. ‘गीर्वाणा’ इत्येवंरूप इत्यर्थः ।

आदित्याः १२, विश्वे १०, वसवः ८, तुषिताः २६ या ३६, आभास्वराः ६४, अनिलाः ४९, महाराजिकाः २२०, साध्याः १२, रुद्राः १०, (९ पु) 'गणदेवता' देवताओंके एक-एक गण (समूह) के ९ नाम हैं (इन गणदेवताओंमें से प्रत्येकके जितने भेद होते हैं, वह संख्या प्रत्येक नामके साथ लिख दी गई है) ।

आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो देवताः । एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्युपगमात् । 'आदित्या' द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः । अभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशद्वनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विशतिस्तथा । साध्याद्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥ (१) ॥ विशन्ति कर्मस्विति विश्वे । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अश्व-प्रुषि-लटि-कणि-कटि-विशिभ्यः क्वन्' (उ० १।१४९) । सर्वनामसंज्ञोऽयम् । आधुनिकसंज्ञास्वेव सर्वनामत्वपर्युदासात् । मुकुटस्तु—सर्वेषां विश्वेदेवानां नाम इति कृत्वा सर्वनामसंज्ञः—इत्याह । तत्र । 'एक'शब्दस्य बहुषु संकेतितस्य संज्ञात्वौचित्यात् । यथा प्राचीनबर्हिषः पुत्रेषु संकेतितस्य 'प्रचेतः'-शब्दस्य । 'यथा पूर्वजवृत्तिः पूर्व-शब्दः' इति तदीयदृष्टान्तोऽपि चिन्त्यः । पूर्वजवृत्तेः 'पूर्व'शब्दस्य व्यवस्थायां सत्त्वात् संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् । 'विश्वा त्वतिविषायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदेष्वखिले त्रिषु ॥' [इति मेदिनी १५९।२३-२४] ॥ (२) ॥ *॥ वसन्तीति वसवः । 'वस निवासे' 'शू-स्वृ-स्निहि-त्रप्यसि-वसि-हनि-क्लिदि-बन्धि-मनिभ्यश्च' (उ० १।१०) इति उः । 'विश्वस्य वसुराटोः' (६।३।१२८) इति दीर्घो न । असंज्ञात्वात् । ['वसुस्त्वर्गनौ देवभेदे नृपे रुचौ' । योक्त्रे शुण्के वसु स्वादौ रत्ने वृद्धयौषधे धने ॥' इति हैमः २।६०४] ॥ (३) ॥ *॥ तुष्यन्ति । 'तुष तुष्टौ' ३ [दि० प० से०] । 'रुचिकुटिर्षिभ्यः कितच्' ४ (उ० ४।१८६) इति बाहुलकात् कितच् । यद्वा—तोषणं तुट् । संपदादि (वा० ३।३।१०८) । ततः 'तारकादित्वादितच्' (५।२।३६) ॥ (४) ॥ *॥ आ समन्ताद्भासनशीलाः । 'भासृ दीप्तौ' (भा० आ० से०) । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३।२।१७५) ॥ (५) ॥ *॥ अनन्त्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) 'सलिलकल्य-निमहि' भण्डिमण्डिशण्डिपण्डितुण्डिकुकीभ्य इलच्' (उ० २।५४) । 'अनिलो वसुवातयोः' [इति मेदिनी १४९।५७]

॥ (६) ॥ *॥ महती राजिः पंक्तिर्येषाम् । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ *॥ 'महाराजिक' इति पाठे महाराजो देवता येषाम् । 'महाराजप्रोष्ठपदाटुज्' (४।२।३५) इति ठञ् । यद्यपि—सूक्तहविर्भागिन एव देवतात्वम्, तथापि 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इतिवदुपचारो बोध्यः ॥ (७) ॥ *॥ साध्यं सिद्धिः । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) इति भावे ण्यत् । सास्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'साध्यो योगान्तरे सुरे' । गणदेवविशेषे च साधनीये च वाच्यवत् ॥ [इति मेदिनी ११७।६२] ॥ (८) ॥ *॥ रोदयन्त्यसुरान् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । 'रोर्दीर्णलुक् च' (उ० २।२२) इति रक् णेश्च लुक् ॥ (९) ॥ नव 'गणदेवानाम्' ।

विद्याधराऽप्सरसो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किनराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमो देवयोनयः ॥ ११ ॥

विद्याधराः ('जीमूतवाहन, ...'), अप्सरसः (स्त्री, नि० ब०, देवताओंकी स्त्रियाँ); यक्षाः (कुबेर, ...), रक्षांसि (= रक्षस, न । लङ्कावासी माया करनेवाले), गन्धर्वाः (देवताओंके यहाँ गानेवाले), किन्नराः, (घोड़ेका मुँह तथा आदमीके शरीरवाले और आदमीका मुँह तथा घोड़ेके शरीरवाले), पिशाचाः (मांसभोजी भूतविशेष), गुह्यकाः ('मणि-भद्र, ...'), सिद्धाः ('विश्वावसु, ...'), भूताः (शिवके गणविशेष-प्रमथ... । श्लो० ८ पु), 'देवयोनि' के १० नाम हैं (इनका प्रयोग तीनों वचनोंमें होता है) ।

विद्येति ॥ 'विद्याधरोऽप्सरसो'—इति पाठः । भिन्न-लिङ्गत्वादग्रेऽनभिधानादसमासः । विद्याया गुटिकाञ्जना-द्विविषयिण्या धरो धारकः । यत्तु—'विद्यां धरति' इति मुकुट आह । तत्र । पचाद्यचः (३।१।१३४) अपवादत्वादणः ४ (३।२।१) प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ *॥ अद्भ्यः सरन्ति । 'सरतेरसुच्' ५ (उ० ४।२३७) ॥ (२) ॥ ॥ यक्ष्यते पूज्यते 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् । 'यक्षो गुह्यकमात्रे च गुह्यकाधीश्वरेऽपि च' [इति मेदिनी १६७।२२] । इः कामः, तस्येवाक्षिणी अस्येति वा, इरक्षिषुयस्येति वा । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—' (५।४।४३) इति षच् ॥ (३) ॥ *॥ रक्षन्त्येभ्यो रक्षांसि । 'रक्ष पालने' (भा० प० से०) ।

१. 'शरे' इति मेदिनीपाठः ।

२. तत्र च द्वितीयमर्थम्—'सिद्धगुह्यकभूता हि पिशाचा देवयोनयः । इति भागुरिः पपाठ ।' इति क्षी० स्वा० ।

३. इति महेश्वरसम्मतः पाठः ।

४. 'कर्मण्यण्' इत्यनेन प्राप्तस्य ।

५. 'सर्त्तोरप्पूर्वादसिः' इत्यसिरिति वक्तव्यमासीत् ।

१. 'रुचि' इति पा० ।

२. 'स्वर्ण' इति पा० ।

३. 'तुष प्रीतौ' इति पाठो धातुपाठे ।

४. 'रुचिचिकुचिकुटिभ्यः कितच्' इति पा० ।

५. '—भण्डिमण्डि—' इति पा० ।

‘सर्वधातुभ्योऽमुन्’ (उ० ४।१८९) ॥ (४) ॥ * ॥ गन्धं सौरभमवर्तति गन्धर्वः । ‘अर्वं गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (५) ॥ * ॥ अश्वमुखत्वात्कुसिता नराः । ‘किं क्षेपे’ (२।१।६४) इति समासः ॥ (६) ॥ * ॥ पिशितमवनाति । ‘अश भोजने’ (क्चा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ‘पृषोदरादिः’ (६।३।१०९) । मध्यतालव्यः ॥ (७) ॥ * ॥ गृहति निधि रक्षति । ‘गृह संवरणे’ (भ्वा० उ० से०) । ‘ग्वुल्’ (३।१।१३३) । पृषोदरादित्वाद् [६।३।१०९] यगागमः । तथा च व्याडिः—‘निधि रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः’ इति । यद्वा—गुह्यं कुत्सितं कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (३।२।३) । गुह्यं गोपनीयं कं सुखं यस्येति वा । अनयोः पक्षयोः ‘शंसिदुहिगुहिभ्यो वा’ (वा० ३।१।१०९) इति काशिका-कारवचनाद् गुहेः क्यप् । तत्र दुहि-गुह्योर्ग्रहणं निर्मूल-मिति भट्टोजिदोक्षिताः । तन्मते ण्यति संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ॥ (८) ॥ * ॥ असेधीदिति सिद्धः । ‘विधु हिंसा-संराध्योः’ (दि० प० से०) । ‘गत्यर्थकर्मक-’ (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-आद्यच् । [‘सिद्धो व्यासादिके देवयोनी निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे’ इति हैमः २।२५८] ॥ (९) ॥ * ॥ भूति-रस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । भूतः । [‘भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना ॥’ इति मेदिनी ५।७।४१-४२] । भवति इष्टं प्राप्नोति । ‘भू प्राप्नो’ (चु० आ० से०) । ‘गत्यर्थ-कर्मक-’ (३।४।७२) इति क्तः—इति मुकुटः । तत्र । प्राप्य-र्थस्यागत्यर्थकर्मकत्वात् वर्तमानविग्रहायोगाच्च ॥ (१०) ॥ * ॥ अमी विद्याधरादयो दश, देवा योनिरेषां ते देवयो-नयः । देवांशका इत्यर्थः । यत्तु—‘देवानामिव योनिरुत्पत्ति-कारणमविभाव्यमेषाम्’ इति मुकुटो व्याख्यत् । तत्र । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । श्लोकोपक्रमस्थग्रन्थविरो-धाच्च । दश ‘देवयोनयः’ ।

असुरा दैत्य-दैतेय-दनुज-इन्द्रारि-दानवाः ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्व-देवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

असुरः, दैत्यः, दैतेयः, दनुजः, इन्द्रारिः, दानवः, शुक्र-शिष्यः, दितिसुतः, पूर्वदेवः, सुरद्विषः (= सुरद्विषः १० पु) ‘दैत्य’ के १० नाम हैं ।

असुरा इति ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः ।

१. गत्यर्थकः ‘अर्वं धातुः पवर्गान्तः, दन्त्योष्ठयान्तस्तु हिंसार्थक इत्यवधेयम् ।

२. ‘—व्याड्यादिके’ इति पा० ।

‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । ‘असेहरन्’ (उ० १।४२) इत्यु-रन् । सुरविरुद्धत्वाद्वा । ‘नग्’ (२।२।६) इति तत्पु-रुषः । प्रजाद्यणि (५।४।३८) आसुराश्च । असुषु रमन्ते वा । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । [‘असुरः सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीवास्योः’^१ इति हैमः ३।५५३] ॥ (१) ॥ * ॥ दितेरपत्यानि । ‘दित्यदित्या—’ (४।१।८५) इति ण्यः । ‘दैत्योऽसुरे मुरायां तु दैत्या चण्डीषधावपि ।’ [इति मेदिनी १।५।३२] ॥ (२) ॥ * ॥ डीषन्तात् । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ (४।१।१२०) ॥ (३) ॥ * ॥ दनोर्दनौ वा जाताः । ‘सप्तम्यां जनेर्ङः’, ‘पञ्चम्यामजातौ’ (३।२।९७-९८) ॥ (४) ॥ * ॥ इन्द्रस्यारयः ॥ (५) ॥ * ॥ दनोरपत्यानि ॥ (६) ॥ * ॥ शुक्रस्य शिष्याः ॥ (७) ॥ * ॥ दितेः सुताः ॥ (८) ॥ * ॥ पूर्वे च ते देवाश्च । ‘पूर्वापरप्रथम—’ (२।१।५८) इत्यादिना समासः । यद्वा—पूर्वं देवाः । अन्यायाद्धि देवत्वाद्भ्रष्टाः । ‘सुप्सुपा’ (२।१।४) इति समासः । पूर्वं देवा येभ्यो वा । ‘अनेकमन्य-पदार्थे’ (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (९) ॥ * ॥ सुरान् द्विषन्ति । ‘द्विष् अप्रीतौ’ (अ० उ० अ०) । ‘सत्सूद्विष—’ (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (१०) ॥ * ॥ यद्यपि पाताल-वासित्वेन पातालवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धयुपारोहादिहैवोक्ताः । दश नामानि ‘असुराणाम्’ ।

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीधनः शास्ता मुनिः—

सर्वज्ञः, सुगतः, बुद्धः, धर्मराजः, तथागतः, समन्तभद्रः, भगवान् (= भगवत्), मारजित्, लोकजित्, जिनः, षड-भिज्ञः, दशबलः, अद्वयवादी (= अद्वयवादिन्), विनायकः, मुनीन्द्रः, श्रीधनः, शास्ता (शास्त्र), मुनिः (१८ पु) ‘बुद्ध’ के १८ नाम हैं ।

सर्वज्ञ इत्यादि ॥ सर्वं जानाति । ‘ज्ञा अवबोधने’ (क्चा० प० अ०) । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (३।२।३) । यद्वा—सर्वे ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् । ‘यः^२ साक्षाद-परोक्षात्’ इति श्रुतेः । यद्वा—सर्वे ज्ञा यस्मात् । ‘यथाजनेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति’ इति श्रुतेः । यद्वा—सर्वे ज्ञा येन । ‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतेः । ‘सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्यात् सुगते शंकरेऽपि च ।’ [इति हैमः ३।१५०] ॥ (१) ॥ * ॥

१. ‘—रादयोः’ इति पा० ।

२. ‘यत् साक्षादपरोक्षात्’ इति पाठः साधीयान् ।

शोभनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥*॥ प्रशस्ता बुद्धिरस्य ।
 अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा-बुध्यते । 'मतिबुद्धि-' (३।
 २।१८८) इति क्तः ॥*॥ 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
 के 'बुधः' अपि । 'सर्वज्ञः सुगतो बुधः' इति व्याख्यः ॥
 (३) ॥*॥ धर्मेण राजते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धर्मस्य
 राजेति वा । 'राजाह्.सखिभ्यष्टच्' (४।४।९१) । ['धर्म-
 राज्ञो यमे बुद्धे युधिष्ठिररूपे पुमान्' इति मेदिनी ३२।३३]
 ॥ (४) ॥*॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥
 समन्तं भद्रमस्य सः । समन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरण-
 त्वादनुचितम् ॥ (६) ॥*॥ भगं माहात्म्यमस्पास्ति । मतुप्
 (५।२।६४) ॥ (७) ॥*॥ मारं कामं जयति । 'सत्सूद्विष-'
 (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (८) ॥*॥ लोकं जयति ॥
 (९) ॥*॥ जयति जिनः । 'इण्पिञ्जिदीङुप्यविभ्यो नक्'
 (उ० ३।२) । 'जिनाति' इति स्वामिमुकुटौ । तन्न ।
 'अङ्गस्य', 'हलः' (६।४।१-२) इति दीर्घप्रसङ्गात् ।
 ['जिनोऽहंति च बुद्धे च पुंमि स्याज्जित्वरे त्रिषु' इति
 मेदिनी ८३।८] ॥ (१०) ॥*॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्,
 परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्-
 गमनम्, कायव्यूहसिद्धिरुच्येति षट् अभितो ज्ञायमानानि
 यस्य सः । षट्सु दानशीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा
 आद्यं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥*॥ दश बलान्यस्य ।
 यदाहुः—'दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च ।
 उपायः प्रणिधिज्ञानं दश बुद्धबलानि वै' ॥ इति (१२)
 ॥*॥ अद्वयमद्वैतं वदत्यवश्यम् । आवश्यके (३।३।१७०)
 णिनिः ॥ (१३) ॥*॥ विनयत्यनुशास्ति । 'णीव् प्रापणे'
 (भ्वा० उ० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) । ['विनायकस्तु
 हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' इति मेदिनी १७।२१३]
 ॥ (१४) ॥*॥ मुनिषु इन्द्रः ॥ (१५) ॥*॥ श्रिया घनः
 पूणः । 'धुभ्नादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१६)
 ॥*॥ शास्तीति शास्ता । 'तृन्तृचौ शंसिक्तदादिभ्यः संज्ञायां
 चानिटौ' (उ० २।९४) इति तृन् तृज् वा । 'पितृवच्छा-
 स्तृशब्दः । नप्त्रादिग्रहणस्य (६।४।११) नियमार्थत्वात् ।
 चान्द्रे शासेः क्तिचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति प्रत्युदा-
 हरणेऽनीणादिकतृच एव रत्नमस्तिना दर्शितत्वाद् बुद्धवाचि-
 नोऽपि दीर्घः—इति सुभूतिः । तन्न । तृचस्तस्येदप्रसङ्गात् ।
 अनीणादिकतृच एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच्च । ['शास्ता सम-
 न्तभद्रे ना 'शासके' पुनरन्यवत्' इति मेदिनी ५८।६३] ॥
 (१७) ॥*॥ मन्यते मुनिः । 'मनेरुच्च' (उ० ४।१२३)
 इतीन् । ['मुनिर्वाच्यमेऽहंति । 'प्रियालागस्तिपालाशे' इति
 हैमः २।२८२] ॥ (१८) ॥*॥ अष्टादश बुद्धस्य^१ ।

१. 'शासने' इति पा० ।

२. 'प्रियालागस्तिः पालाशः' इति पा० ।

३. इमानि नामानि बुद्धसामान्यस्य बोध्यानि । वक्ष्य-

२ अ० २०

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्यमुनिः, शाक्यसिंहः, सर्वार्थसिद्धः, शौद्धोदनिः,
 गौतमः, अर्कबन्धुः, मायादेवीसुतः (७ पु), 'बुद्धके अवान्तर-
 भेद, सप्तम बुद्ध' के ७ नाम हैं ।

शाक्येत्यादि ॥ 'शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डिकादिभ्यो
 ञ्यः' (४।३।९२) । यद्वा—'शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मा-
 च्च चक्रिरे । तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृ-
 ताः ॥' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादित्वाद्यत्
 (४।३।५४) प्रत्ययः । तद्वंशावतीर्णो मुनिः । शाक्यश्चासौ
 मुनिश्चेति ॥ (१) ॥*॥ 'शाक्यः सिंह इव । 'उपमितं
 व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥*॥ भीमवत्
 'शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥*॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः ।
 'सिद्धशुष्क-' (२।१।४१) इति समासः । सर्वार्थः सिद्धोऽ-
 स्येति वा ॥*॥ 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थो बुद्धसर्वपौ-
 इति शाश्वतः [५९८] ॥ (३) ॥*॥ शुद्ध ओदनोऽ-
 स्येति । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । शुद्धोदनस्याप-
 त्यम् । 'अत इव' (४।१।९५) ॥ (४) ॥*॥ गौतम-
 स्यायं शिष्यः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'तद्गोत्रा-
 वतारात्' इति स्वामी । ['गौतमो गणभृद्भेदे शाक्यसिंह-
 षिभेदयोः । गौतम्युमायां रोचन्याम्' इति हैमः ३।४९४-
 ९५] ॥ (५) ॥*॥ अर्कस्य बन्धुः । सूर्यवंशजत्वात् ॥
 (६) ॥*॥ माया चासौ देवी च । तस्याः सुतः ॥ (७)
 ॥*॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाज्जनशाक्यौ नरकवर्गो
 वक्तुमुचितौ । तत्रापि देवविरोधित्वेन बुद्धद्युपारोहादनै-
 वोक्तौ । सप्त 'शाक्यस्य' ।

*ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताऽज्योनिर्दुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

स्रष्टा प्रजापतिर्वैधा विधाता विश्वसृष्टविधिः ॥ १७ ॥

नाभिजन्माण्डजः पूर्वा निधनः कमलोद्भवः [१]

माणशाक्यमुन्यादीनि च सप्तमबुद्धस्य । एवं च सप्त बुद्धाः
 सन्ति, तेषु षट्—'बुद्धाः स्युः सप्त ते त्वमी । विपश्यी शिखी
 विश्वभूः क्रकुच्छन्दश्च/काञ्चनः ॥ काश्यपश्च' (अभि०
 चि० २।१४९-५०), सप्तमस्तु 'शाक्यमुनिः ...' ।

१. एतत्पूर्व (यः) इत्यधिकः नि० पु० ।

२. एतत्पूर्व (सः) इत्यधिकः नि० पु० ।

३. 'राजन्याम्' इति पा० ।

४. इतः पूर्वं "सर्वज्ञो वीतरागोऽहं केवली तीर्थकु-
 ज्जिनः ।" इत्यधिकः पा० ।

सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः []

ब्रह्मा (= ब्रह्मन्), आत्मभूः, सुरुज्येष्ठः, परमेष्ठी (= परमेष्ठिन्), पितामहः, हिरण्यगर्भः, लोकेशः, स्वयम्भूः, चतुराननः, धाता (= धातृ), अब्जयोनिः, द्रुहिणः, विरिञ्चिः, कमलासनः, स्रष्टा (= स्रष्टृ), प्रजापतिः, वेधाः (= वैधस्), विधाता (= विधातृ), विश्वसृष्ट (= विश्वसृज्), विधिः (२० पु), 'ब्रह्मा' के २१ नाम हैं।

[नाभिजन्मा (= नाभिजन्मन्), अण्डजः, पूर्वः, निधनः, कमलोद्भवः, सदानन्दः, रजोमूर्तिः, सत्यकः, हंसवाहनः (९ पु०), 'ब्रह्मा' के ९ नाम हैं।]

ब्रह्मेत्यादि ॥ बृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित्यर्थः । 'बृहेर्नोऽच्च' (उ० ४।१४६) इति मनिन् । धातोर्नस्यादादेशः । बृंहति वर्धत इति वा । यत्तु—व्योमादित्व (उ० ४।१५१) कल्पनमस्य मुकुटेन कृतम्, तत्तत्सूत्रास्मात् गमूलकम् । ['ब्रह्मा तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योग'भिर्दोविप्रे 'चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा ॥' इति मेदिनी ८९।९६-९७] ॥ (१) ॥ * ॥ आत्मनो विष्णोः सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्विप् । ['आत्मभूर्ना विधौ कामे' इति मेदिनी १०७।११] ॥ (२) ॥ * ॥ सुरेषु ज्येष्ठः ॥ (३) ॥ * ॥ परमेव्योमनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे वा तिष्ठति । 'परमे स्थः ३ कित्' (उ० ४।१०) इतीनिः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यलुक्, 'स्थास्थिनस्थूणाम्—' (वा० ८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ लोकपितृणां मरीच्यादीनामयमादीनां वा पिता पितामहः । 'पितृव्यमातुल—' (४।२।३६) इति साधुः । ['पितामहः पद्मयोनी जनके जनकस्य च' इति हैमः ४।३५८] ॥ (५) ॥ * ॥ हिरण्यं हिरण्मयमण्डं तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम्' इति मनुक्तेः [१।९] । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥ * ॥ लोकानामीशः ॥ (७) ॥ * ॥ स्वयमेव भवति । 'भुवः—' (३।२।१७९) इति क्विप् ॥ (८) ॥ * ॥ चत्वार्यानिनान्यस्य ॥ (९) ॥ * ॥ दधाति । 'डुधाब् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) । ['धाता वेधसि पालके' इति हैमः २।१७६] ॥ (१०) ॥ * ॥ अब्जं योनिरस्य ॥ (११) ॥ * ॥ द्रुहति दुष्टेभ्यः । 'द्रुह जिघांसायाम्' (दि० प० से०) 'द्रुहक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) इतीनन्—इति

मुकुटः । तन्न । 'द्रुक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् ! 'द्रविणं दक्षिणः' इत्युदाहरणान् । अतः 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।४९) इतीनच् । बाहुलकादगुणाभावः ॥ ० ॥ 'द्रुघणाः' अपि । 'ब्रह्मात्मभूः स्याद्द्रुहिणो द्रुघणश्च पितामहः' इति भागुरेः । 'करणेऽयोविद्रुघु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप्यधनादेशश्च । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् । द्रुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेनेत्यर्थः । ['द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्याद्द्रुहिणे च परश्वधे' इति मेदिनी ४८।५२] ॥ (१२) ॥ * ॥ विरचयतीति विरिञ्चिः । 'रच प्रतियत्ने' (चु० उ० से०) । स्वार्थण्यन्तात् [३।१।२५] 'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अकारस्येत्वं नुमागमश्च । (क्वचिदित्वाभावे 'विरिञ्चिः' अपि । 'चिरं विरिञ्चिनं चिरं विरिञ्चि' इत्यादी प्रयोगदर्शनात्) ॥ * ॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) 'विरिञ्चिः' अपि । 'विरिञ्चो द्रुहिणः शिञ्जो विरिञ्चिर्द्रुघणो मतः' इति शब्दार्णवात् । यत्तु—'रिच वियोजनसंयमनयोः' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम्, कुञ्जरवदुपधाह्रस्वत्वं च—इति मुकुटः । तन्न । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाद्भ्रस्वविधानस्यानुपयोगात् । कुञ्जरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र ह्रस्वविधानाभावात् ॥ (१३) ॥ * ॥ कमलमासनं यस्य ॥ (१४) ॥ * ॥ सृजति । तृच् (३।१।१३३) । 'सृजिदृशोः—' (६।१।५८) इत्यम् ॥ (१५) ॥ * ॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिर्ना' दक्षादौ महीपाले विधातरि' [इति मेदिनी ६९।२१०] । ['प्रजापतिर्ब्रह्मराज्ञोर्जामातरि दिवाकरे । वल्लौ त्वष्टरि दक्षादौ' इति हैमः ४।१२०-२१] ॥ (१६) ॥ * ॥ विदधाति । 'विधानो वेध च' (उ० ४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रत्ययश्च । मुकुटश्च—असुन्—इत्याह । तन्न । (६।१।१९७) आद्युदात्तत्वापत्तेः । 'मिथुनेऽसिः' (उ० ४।२२३) इत्युपक्रमाच्च । ['वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि' इति मेदिनी १७२।४१] ॥ (१७) ॥ * ॥ विशेषेण दधाति । विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः । ['विधाता द्रुहिणे काये' इति हैमः ३।३२४] ॥ (१८) ॥ * ॥ विश्वं सृजति । क्विप् (३।२।७६) 'क्विन्प्रत्ययस्य—' (८।२।६२) इति कुत्वं तु न । 'रज्जुसृङ्भ्याम्' (७।२।११४) इति भाग्यप्रयोगात् । यद्वा—सृजियज्योः पदान्ते षत्वविधेः कुत्वापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'क्विन्प्रत्यय—' [८।२।६२] इति तद्गुणसंविज्ञानपक्षे क्विन्नन्तस्य कुत्वम्, 'न क्विबन्तस्य—' इति । तन्न । प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, इक्

१. 'यागभिदो—' इति पा० ।

२. 'बन्धनं वधबन्धयोः' इति पा० ।

३. सूत्रं तु 'परमे कित्' इत्येव, 'स्थ' इत्यस्य तु 'प्रे' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः, अतश्च 'परमे स्थः कित्' इति फलितार्थकथनमेव ।

१. एतदग्रे कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. स्वामिसम्मतोऽयं पाठः ।

३. 'प्रजापतिश्च' इति पा० ।

४. 'कामे' इति पा० ।

स्पृगित्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात् । यद्यपि—
‘अतद्गुणसंविज्ञानपक्षे तु विवन उपलक्षणत्वात्तदभावे विव-
बन्तस्यापि कुत्वम्’ इत्युक्तम् । तदप्यस्मदुक्तप्रकारद्वयेन
प्रत्युक्तम् ॥ (१९) ॥ * ॥ विधत्ते इति विविः । ‘उपसर्गे
घोः किः’ (३।३।९२) बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि ।
यद्वा—‘विध विधाने’ (तु० प० से०) । इन् [उ० ४।११७] ।
‘इगुपधात्कित्’ (उ० ४।१२०) इति कित्त्वान्न गुणः ।
[‘विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये’ च दैवे च प्रकारे
कालकल्पयोः ॥’ इति हैमः २ । २५२-५३] ॥ (२०)
॥ * ॥ विंशतिः ‘ब्रह्मणः’ ।

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥
विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलान्छनः ।
पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः [३]
जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः [४]

विष्णुः, नारायणः, कृष्णः, वैकुण्ठः, विष्टरश्रवाः (= विष्टर-
श्रवस्), दामोदरः, हृषीकेशः, केशवः, माधवः, स्वभूः,
दैत्यारिः, पुण्डरीकाक्षः, गोविन्दः, गरुडध्वजः, पीताम्बरः,
अच्युतः, शार्ङ्गी (= शार्ङ्गिन्), विष्वक्सेनः, जनार्दनः, उपेन्द्रः,
इन्द्रावरजः, चक्रपाणिः, चतुर्भुजः, पद्मनाभः, मधुरिपुः, वासु-
देवः, त्रिविक्रमः, देवकीनन्दनः, शौरिः, श्रीपतिः, पुरुषोत्तमः,
वनमाली (= वनमालिन्), बलिध्वंसी (= बलिध्वंसिन्),
कंसारातिः, अधोक्षजः, विश्वंभरः, कैटभजित्, विधुः, श्री-
वत्सलान्छनः (३९ पु), कृष्णभगवान् के ३९ नाम हैं ।

[पुराणपुरुषः, यज्ञपुरुषः, नरकान्तकः, जलशायी (= जल-
शायिन्), विश्वरूपः, मुकुन्दः, मुरमर्दनः (७ पु), कृष्णभग-
वान् के और ७ नाम हैं ।]

विष्णुरित्यादि ॥ वेवेष्टि । ‘विष्णु व्याप्ती’ (जु० उ०
अ०) ‘विषेः किच्च’ (उ० ३।३९) इति नुः ॥ (१) ॥ * ॥
नराणां समूहो नारम् । ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यण् ।
तदयनं यस्य । ‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३) इति णत्वम् ॥ * ॥
नरा अयनं यस्येति विग्रहे ‘नारायणः’ अपि । ‘पृषोदरादि-
त्वात्’ (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । ‘अथ नारा-

१. ‘विधिर्वाक्ये च’ इति पा० ।

यणो विष्णुरूध्वकर्म नारायणः’ इति शब्दान्वयः । वासुर्न-
रायण पुनर्वसु-विश्वरूपाः’ इति त्रिकाण्डशेषश्च [१।-
१।२९] । नरस्यापत्यम् ‘नडादिभ्यः फक्’ (४।१।९९)
इति वा । संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धचभावो वा । नराज्जाताः नारा
आपः तत्त्वानि^१ वा अयनं (यस्य), नारम् अयते जानाति
वा, आययति प्रवर्तयति वा । ‘अय गतो’ (भ्वा० आ० से०)
णिजन्तोऽपि^२ । ‘कृत्यल्युटः-’ (३।३।११३) इति ल्युट् ।
[‘नारायणस्तु केशवे । नारायणो शतावर्युमा श्रीः’ इति
हैमः ४।८३-८४] ॥ (२) ॥ * ॥ कृष्णो वर्णोऽस्या-
स्तीति । ‘कृषेर्वर्णे’ (उ० ३।४) इति नगन्तात् ‘गुणवच-
नेभ्यो मतुपो लुक्’ (वा० ५।२।९४) इति लुक् । कर्षत्य-
रीनिति वा बाहुलकाद्वर्णं विनापि कृषेः ‘कृष विलेखने’
(भ्वा० प० अ०) नक् [उ० ३।४] । [‘कृष्णः सत्यवतीपुत्रे
वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद् द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु
योषिति^३ । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्क्लीबे मरिचलोहयोः’ इति
मेदिनी ४।५।७-८] ॥ (३) ॥ * ॥ विकुण्ठाया अपत्यम्^४ ।
शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् । विगता कुण्ठा नाशोऽ-
स्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन वास्य ।
ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा—विकु-
ण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । ‘तस्येदम्’ (४।३।
१२०) इति, ‘शेषे’ (४।२।९२) इति वाण् । विगता कुण्ठा
यस्मात् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । [‘वैकुण्ठो वासवे
विष्णौ’ इति हैमः ३।१८१] ॥ (४) ॥ * ॥ विष्टरे श्रूयते ।
असुन् (उ० ४।१८९) । विष्टरो वृक्षः । [‘वृक्षः कार-
स्करो गच्छः—’ पलाशी विष्टरः स्थिरः’ इति त्रिकाण्ड-
शेषः [२।४।२] । तरुश्चात्राश्रयत्थोऽभिमतः । ‘अश्रयत्थः
सर्ववृक्षाणाम्’ [गोता १०।२६] इत्युक्तेः । विष्टरो दर्भ-
मुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्येति वा ॥ (५) ॥ * ॥ दाम
उदरे यस्य^५ । सप्तम्यन्तस्य वैयाधिकरण्येऽपि समासः [२।
२।२४] । ‘सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ’ (२।२।३५) इति
लिङ्गात् । गमकत्वादिति मुकुटोक्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥
(६) ॥ * ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७)
॥ * ॥ प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कश्च ईशश्च केशो पुत्र-
पौत्रौ स्तोऽस्य । ‘केशाद्वः-’ (५।२।१०९) इति वः । केशो

१. ‘आपो वै नरसूनवः’ — ‘नराज्जातानि तत्त्वानि’
इति मनु-मन्त्रार्णववचनाभ्यामिति बोध्यम् ।

२. ‘नराज्जातानि भूतानि नाराणि, तेषामयनं मार्गः’
(नारायणः) इति स्वामी ।

३. —‘द्रौपदी नीली पिप्पलीद्राक्षयोरपि’ इति पा० ।

४. ‘विकुण्ठस्यापत्यं वैकुण्ठः, विकुण्ठितसैहादिवक्त्रो
वा, संहितादिषु तथा दर्शनात्’ इति स्वामी ।

५. ‘बाल्ये हि (कृष्णः) चापल्यादास्ना बद्धोऽभूत्’
इति स्वामी ।

वाति वा । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतः-' (३।२ ।३) इति कः । 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्राद्यधीश्वरः' इति पाद्मोक्तेः । यत्तु—हन्त्यर्थाद्विधेः केशिनं हतवान् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्येकारस्याकारे नलोपे च केशवः—इति मुकुटः । तन्न । वधधातोरभावात् । वध इत्यादौ वधादेशविधानात् । ['केशवोऽजे च पुनागे पुंसि केशवति त्रिषु' इति मेदिनी १६० । ३४] ॥ (८) ॥ * ॥ माया लक्ष्म्या धवः । यद्वा—मधोरपत्यम् । तद्वश्यत्वात् (मधोर्हन्तेति वा३) 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा । ['माधवोऽजे मधो राधे माधवे ना स्त्रियां मिसौ । मधु शर्करावासन्तीकुट्टनीमदिरामु च ॥' इति मेदिनी १६०।४६-४७] ॥ (९) ॥ * ॥ स्वतो भवति । 'भुवः-' (३।२।१७९) इति क्विप् । ['स्वभूर्ना ब्रह्मणि हरो' इति मेदिनी १०६।१०] ॥ (१०) ॥ * ॥ दैत्यानामरिः । ['दैत्यारिः पुंसि सामान्यदेवे च गरुडध्वजे' इति मेदिनी १३५ । १७०] ॥ (११) ॥ * ॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पञ्च' (५।४।७३) । पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य वा । एतच्च 'हरिस्ते साहस्रं कमलवलिमादाय [पदयोर्देकोनं तस्मिन्निजमुदहरन् नैत्रकमलम् ।' शिवम० स्तो० १९] इत्यत्र व्यक्तम् । यद्वा—पुण्डरीकं लोकात्मकम् अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० वे०) । 'कमण्यण्' (३।२।१) तत् धायति वा । 'क्षै अये' (भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्रत्यलोपे वा । तत्र 'सुपि' (३।२।४) इति 'मूलविजुजादि-' (वा० ३।२।५) इति कः ॥ (१२) ॥ * ॥ गां भुवं धेनुं स्वर्गं वेदं वा अविदत् । 'विदल्लु लाभे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । वराहरूपेणोद्धरणात् ।

१. 'यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु । केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि ॥' इति हरिवंश अ० ८१ इति वाचस्पत्याभिधाने पृ० २२४७ । केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयं व्याख्यान्तराणि च तत्रैव द्रष्टव्यानि ।

२. इदं खण्डनं 'हतवान्' इति विश्वहमाश्रित्य 'हन्' धातोर्वधादेश इति मत्वा । वस्तुतस्तु मुकुटो 'वध' धातुं मत्वा तथाह, अत एव 'वध हिंसायाम्—वधकः' इति कृदन्ते उक्तवान् भट्टोजिदीक्षितः । अथ च हनो वधादेशस्यादन्ततयोपधायामचोऽभावाद् वृद्धचप्राप्ती 'जनिवध्योश्च' इति निषेधोऽपि व्यर्थः स्यात्, तस्माद्वधधातोः सत्त्वेन मुकुटोक्तं सम्यगेव प्रतिभाति ।

३. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

४. 'सुपि स्थः' इति सूत्रे 'सुपि' इति योगविभागात् ।

कामधेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण वेदाहरणाद्वा । ['गोविन्दो वासुदेवे स्याद् गवाध्वक्षे बृहस्पती' इति मेदिनी ७६ । २८] ॥ (१३) ॥ * ॥ गरुडो ध्वजश्चित्रमस्य ॥ (१४) ॥ * ॥ पीतमम्बरं यस्य । ['पोताम्बरस्तु शैलूपे पुंसि कैटभसूदने' इति मेदिनी १४३।२८३] ॥ (१५) ॥ * ॥ नास्ति च्युतं स्खलनं स्वपदाद्यस्य । नाच्योष्ट इति वा । च्युद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । ['अच्युतस्तु हरौ पुंसि त्रिषु स्थिरे' इति मेदिनी ५९।७९] ॥ (१६) ॥ * ॥ शृङ्गस्य विकारः शाङ्गे धनुः । 'अनुदात्तादेश्च-' (४।३।१४०) इत्यञ् । तदस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) इति इनिः ॥ (१७) ॥ * ॥ विपुशब्दो नानार्थो निपातः । विपु नाना अञ्चति । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति क्विन् । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । विपूषी सेना यस्य । गकारपरत्वाद् 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति न षत्वम् । विष्वक्सेनः । 'विष्वक् विश्वक् स्मृतो विजैविपुवं विश्वं तथा' इति द्विरूपकोशात् तालव्यमध्योऽपि । 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शब्दाः शटी च परिवेषः । विश्वक्सेन! श्रेयः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च ॥' इत्युष्मद्विवेकाच्च । 'विष्वक्सेना फलिन्यां स्यात् विष्वक्सेनो जनार्दने ।' [इति विश्वः १०१।१९५] । मुकुटस्तु—'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' (८।४।३) इति न णत्वम् । विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वं च णत्वे कर्तव्ये परस्य 'खरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति चत्वंस्यासिद्धत्वात्—इत्याह । तन्न । 'अदकुप्वाङ्-' (८।४।२) इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥ * ॥ जननं जनः । 'भावे' (३।३।१८) घञ् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । जनो जन्म । तमर्दयति जनार्दनः । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । नन्त्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । जनाः समुद्रस्थदैत्यभेदाः, तेषामर्दन इति वा ['जनैरर्द्यत इति वा । 'अर्द गतौ याचने च' । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।१३३) इति कर्मणि ल्युट् ॥] ॥ (१९) ॥ * ॥ इन्द्रमुपगतोजुजत्वात् । उपेन्द्रः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । यत्तु—'उपगत इन्द्रोऽस्य-' इति । तन्न । 'कुगति-' (२।२।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥ * ॥ इन्द्रस्यावरं जातः । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । (२१) ॥ * ॥ चक्रं पाणौ यस्य । 'प्रहरणार्थेभ्यः-' (वा० २।२।३६)

१. 'विष्वक् सर्वव्यापिनी सेनास्येति विष्वक्सेन' इति क्षी० स्वा० ।

२. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

३. इतः परं [इन्द्रोऽवरजोऽस्य वा] इत्यधिकः नि० पु० ।

इति सप्तम्याः परत्वम् ॥ (२२) ॥ * ॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा—‘भुङ्क्ते भुनक्ति’ इति भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥ * ॥ पद्मं नाभौ यस्य ।^१ ‘अच् प्रत्यन्वव-’ (५।४।७५) इत्यत्र ‘अच्’ इति योगविभागादच् ॥ (२४) ॥ * ॥ मधोरसुरस्य रिपुः ॥ (२५) ॥ * ॥ वसुदेवस्यापत्यम् । ‘ऋष्यन्धक-’ (४।१।११४) इत्यण् । यद्वा—वसतीति वासुः । ‘बाहुलकादुण्’ । वासुश्चासौ देवश्च । ‘सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥’ इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति वा । ‘शेवे’ (४।२।९२) इत्यण् ॥ * ॥ वासुरपि । ‘वासुर्नारायणपुनर्वसुविश्वरूपाः’ इति त्रिकाण्डशेषात् [१।१।२९] ॥ (२६) ॥ * ॥ त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयो वा विष्णोः पादविन्यासा यस्य ॥ (२७) ॥ * ॥ देवक्या नन्दनः । देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ ‘पुंयोगात्-’ (४।१।४८) इति ङीप् । ‘नहि तत्र दांपत्यलक्षण एव पुंयोगः, किं तु जन्यत्वाद्यपि’ इति हरदत्तादयः । अत एव ‘प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्’ इति भट्टिः [१।१४] । एवं रेवतीरमणोऽपि ॥ * ॥ अणि तु दैवकी । ‘दैवकी देवकी च’ इति द्विरूपकोषः ॥ * ॥ देवकानाचष्टे इति णिजन्तात् ‘अच इः’ (३० ४।१३९) । ‘ततो ङीप्’ (वा० ४।१।४५) इति, देवकस्यापत्यं वा । ‘अत इन्’ (४।१।९५) संज्ञापूर्वकत्वाद्बृद्ध्यभावः । ‘इतो मनुष्यजातेः’ (४।१।६५) इति ङीप्—इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥ * ॥ शूरस्यापत्यम्, तदंशजत्वात् । वृष्णित्वेऽपि बाह्यादित्वात् (४।१।९६) इन् ॥ * ॥ ‘सूरो यादवे’ दन्त्यवान्’ इति माधवी । ‘सौरिः’ अपि ॥ (२९) ॥ * ॥ श्रियः पतिः [श्रोपतिर्विष्णुभूषणोः’ इति हैमः, ३।३२६] (३०) ॥ * ॥ पुरुषेषूत्तमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो वोत्तमः ॥ (३१) ॥ * ॥ ‘आपादपद्मं या माला वनमालेति’ सा मता’ इति कलिङ्गः । साऽस्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः । [‘वन-

मालो तु गोविन्दे वाराह्यां वनमालिनो’ इति मेदिनी १००।१४३] ॥ (३२) ॥ * ॥ बलिमसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य । ताच्छील्ये (३।२।७८) णिनिः । बलिना पूजादिनाविद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा ॥ (३३) ॥ * ॥ कंसस्यारातिः ॥ (३४) ॥ * ॥ अधः कृतम् अक्षजमैन्द्रियकं ज्ञानं येन, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्यक्षो भवति वा, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा ॥ (३५) ॥ * ॥ विश्वं विभर्ति । ‘संज्ञायां भृतृवृजि-’ (३।२।४६) इति खच् । ‘अरुद्विषद्-’ (६।३।६७) इति मुम् । ‘विश्वम्भरोऽच्युते शक्रे पुंसि, विश्वंभरा भुवि’ [इति मेदिनी १४४।२९५] ॥ (३६) ॥ * ॥ कैटभमजैषीत् । ‘सत्सूद्विष-’ (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (३७) ॥ * ॥ विध्यत्यसुरान् । ‘पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः’ (३० १।२३) इति कुः [‘विधुश्चन्द्रेऽच्युते’ इति हैमः २।२५३] ॥ (३८) ॥ * ॥ वदति महत्त्वम् । ‘वृत्-वृत्-वदि-वचि-वसि-हनि-कमि-कषिभ्यः सः’ (३० ३।६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः । श्रीवत्सो महत्त्वलक्षणं श्वेतरोमावर्तविशेषो लाञ्छनं यस्य ॥ * ॥ ‘श्रीरिश्रीवत्सदत्तारिविष्वक्सेनजनार्दनाः’ इति शब्दार्णवात् । ‘श्रीवत्सः’ अपि ॥ (३९) ॥ * ॥ ऊनचत्वारिंशत् विष्णोः ।

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेवः, आनकदुन्दुभिः (२ पु), ‘कृष्णके पिता’ के २ नाम हैं ।

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । ‘दिवु णीडादौ’ (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । यत्तु—‘वसुभिर्दीव्यति’ इति विगृह्य पचाद्यच् (३।१।३४)—इत्याह मुकुटः । तत्र । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) इत्यपवादस्य सत्त्वात् । ‘दिवः कर्म च’ (१।४।४३) इति कर्मकरणसंज्ञयोः समावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीव्यतीति विग्रहस्य वैयर्थ्याच्च ॥ (१) ॥ * ॥ आनकैर्दुन्दुभिर्भिश्रोपलक्षितः । वसुदेवजन्मनि देवैरानकदुन्दुभिर्वादनात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यश्रवणमूलिका । ‘आनकदुन्दुभो वसुदेवपिता’ इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥ * ॥ विष्णुनामसु, कृष्णनामोपगमात् कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रेति ग्रन्थकृत् । अवतारान्तराणां तु तदंशत्वात्तन्नामानि नोक्तानि । ‘अन्ये त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्’ [भागवते १।३।२८] इति वदतो व्यासस्याप्ययमाशयो

१. तदुक्तं वाचस्पत्ये—‘अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।’ इति । अथ च ‘द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तोर्यस्मादजायत । मध्ये वैराजरूपेण ततोऽधोक्षज इष्यते ॥’ इति च (पृ० १३६) ।

२ अयं पाठो वेदाङ्गप्रकाशोणादिसूत्रपाठाऽनुगतः, सिद्धान्तकौमुद्यां तु ‘वृत्तवदिहिनिकमिकषिभ्यः सः’ इत्येव ।

३. ‘एते’ इति पा० ।

१. इतः परं (‘गङ्वादित्वात् (वा० २।२।३५) सप्तम्याः परनिपातः) इत्यधिकः नि० पु० ।

२. शब्दभेदप्रकाशे तु ‘दैवकी दैवकीति च’ इति पाठः ।

३. ‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च’ इति गणसूत्रेण विहितादिति भावः ।

४. ‘शूरः सूरश्च कथितः’ इति शब्दभेदप्रकाशात् (१८) च तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च ।

५. ‘पुष्पफलपल्लवसमन्विता वनमालाऽस्यास्तीति वनमाली’ इति स्वाम्याह । ‘आपादलम्बिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्तिता ॥’ इति वाचस्पत्यम् (पृ० ४८४५) ।

लभ्यते । अत एव कृष्णजनकस्याव नामोक्तम्, न तु जम-
दग्निदशरथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ।

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥

नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।

संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलभद्रः, प्रलम्बघ्नः, बलदेवः, अच्युताग्रजः, रेवतीरमणः,
रामः, कामपालः, हलायुधः, नीलाम्बरः, रौहिणेयः, तालाङ्कः,
मुसली (=मुसलिनः), हली (=हलिनः), संकर्षणः, सीरपाणिः,
कालिन्दीभेदनः, बलः (१७ पु), 'बलदेव' के १७ नाम हैं ।

बलभद्र इत्यादि ॥ बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्र इति
वा । 'बलभद्रा त्रायमाणाकुमार्योः, पुंसि सीरिणि' [इति
मेदिनी १४३।२८४], ['बलभद्रस्त्वन्ते बलशालिनि'
इति हैमः ४।२८०-८१] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रलम्बं हतवान् ।
मूलविजुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥ * ॥
बलेन दीव्यति । ['बलदेवो बले वाते त्रायमाणीषधौ स्त्रि-
याम्' इति मेदिनी १६२।६२] ॥ (३) ॥ * ॥ अच्युतस्या-
ग्रजः ॥ (४) ॥ * ॥ रेवत्या रमणः । नन्द्यादित्वात् (३।१।
१३४) ल्युः ॥ (५) ॥ * ॥ रमते । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः-'
(३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन् योगिनः, इति वा ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । यत्तु—रमयति मोदयति
प्रजा रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । णिजन्तस्य ज्वला-
दित्वाभावात् । प्रत्ययान्तानां धात्वन्तरत्वात् । ['रामा
योषा हिङ्गुनद्योः क्लीवं वास्तूककुष्ठयोः । ना राघवे च
वरुणे रणुकये हलायुधे । हये च पशुभेदे च त्रिषु चारी सितेऽ-
सिते ॥' इति मेदिनी ११०।२६-२७] ॥ (६) ॥ * ॥
कामान् पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । यत्तु—'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) ।
इत्युक्तं मुकुटेन । तच्चिन्त्यम् ॥ (७) ॥ * ॥ हलमायुधं
यस्य ॥ (८) ॥ * ॥ नीलाम्बरं यस्य । ['नीलाम्बरो
'प्रलम्बघ्ने कौण्डे च शनैश्चरे' इति मेदिनी १४२।२७४] ॥
(९) ॥ * ॥ रौहिण्या अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३)
ढक् । ['रौहिणेयोज्यवद्वत्से ना बुधे च हलायुधे' इति मेदिनी
१२२।१२७] ॥ (१०) ॥ * ॥ तालोऽङ्को ध्वजो यस्य ।
['तालाङ्कः करपत्रे स्याच्छाकभेदेऽच्युताग्रजे । महालक्षण-
संपन्नपुरुषे पुस्तके हरे ॥' इति हैमः ३।४८] ॥ (११)
॥ * ॥ 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादित्वात्
(उ० १।१०६) कलच् । मुसलमस्त्यस्य ॥ * ॥ मूर्धन्यमध्यो-
ऽपीत्येके । तत्र 'मुष स्तेये' (कृचा० प० से०) ॥ (१२)
॥ * ॥ हलमस्त्यस्य । ['हलो कृषकसीरिणोः' इति हैमः

२।२९५] ॥ (१३) ॥ * ॥ संकर्षति, सम्पक् कृष्यते वा ।
आद्ये नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१४) ॥ * ॥ मीरः पाणौ यस्य ।
'अजगरसर्पे शीरस्तालव्यादिः कविभिराख्यातः । लाङ्गलव-
चनो नित्यं दन्त्यादिर्दृश्यते शास्त्रे ॥' इत्युष्मविवेकः ॥ (१५)
॥ * ॥ कालिन्द्या भेदनः । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१६)
॥ * ॥ बलमस्यास्ति । अशोआद्यन् (५।२।१२७) । ['बलं
गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थीत्यस्येन्द्रोः । पुमान् हलायुधे
दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च ॥' इति मेदिनी १४७।३७] ॥
(१७) ॥ * ॥ सप्तदश 'बलभद्रस्य' ।

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।

कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥

संवरास्मिन्मनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ।

पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥

ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यात्

अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका [५]

नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः [६]

उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा [७]

संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकोर्तिताः [८]

मदनः, मन्मथः, मारः, प्रद्युम्नः, मीनकेतनः, कन्दर्पः,
दर्पकः, अनङ्गः, कामः, पञ्चशरः, स्मरः, सम्बरारिः, मनसिजः,
कुसुमेपुः, अनन्यजः, पुष्पधन्वा (=पुष्पधन्वन्), रतिपतिः,
मकरध्वजः, आत्मभूः, ब्रह्मसूः, विश्वकेतुः (२१ पु) 'कामदेव'
'प्रद्युम्न' (श्रीकृष्णपुत्र) के २१ नाम हैं ।

[अरविन्दम्, अशोकम्, चूतम् (३ न), नवमल्लिका (स्त्री),
नीलोत्पलम् (न), ये ५ 'कामदेवके बाण' हैं ।]

[उन्मादन, तापन, शोषण, स्तम्भन, संमोहन, ये ५
क्रम से उपर्युक्त 'कामदेव-बाणके धर्म' हैं ।]

मदन इत्यादि ॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा०
प० से०) घटादिः । ल्युः (३।१।१३४) ['मदनः सिक्थके
स्मरे । राढे वसन्ते घत्तूरे' इति हैमः ३।४२५-२६] ॥
(१) ॥ * ॥ मननं मतु=चेतना । संपदादि क्विप् (वा०
३।३।१०८) । 'गमादीनां क्वौ' (वा० ६।४।४०) इति
नलोपः । 'ह्रस्वस्य-' (६।१।७१) इति तुक् । मथतीति
मथः । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।२।
१३४) । मतौ मथः=मन्मथः । 'मन्मथः कामचिन्तायां
कपित्थे कुसुमायुधे' [इति विश्वः ७६।१३, मेदिनी ७३।२२] ।
यत्तु—'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः
इति स्वामिमुकुटावृचतुः । तन्न । क्विपो झलादित्वाभावात् ॥
(२) ॥ * ॥ म्रियन्तेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९) । मार-
यति वा । अच् (३।१।१३४) [मारोऽनङ्गे मृतौ विघ्ने

मारो चण्ड्यां जनक्षये' इति हैमः २।४५८] ॥ (३) ॥*॥
 प्रकृष्टं युष्मन् बलमस्य ॥ (४) ॥*॥ मीनशब्दो जल-
 चरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः केतनं ध्वजो यस्य ॥ (५)
 ॥*॥ 'कम्' इत्यव्यये कुत्सायाम् । कुत्सितो दर्पोऽस्य कंदर्पः ।
 यद्वा—कं सुखम् तत्र तेन वा दृष्यति । 'दृष हर्षमोहनयोः' (दि०
 प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥ दर्पयति ॥
 ण्वुल् (५।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ नास्त्यङ्गमस्य । न अङ्गं
 ज्ञानमस्मादिति वा । 'अनङ्गो मदनेऽनङ्गमाकाशमनसो-
 रपि' [इति मेदिनी २३।२८] ॥ (८) ॥*॥ काम्यतेऽ-
 नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्—' (३।३।११८) इति घः । [कामः
 स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्न-
 पुंसकम् ॥' इति मेदिनी १०।८।५] ॥ (९) ॥*॥ पञ्च
 शरा अस्य । 'उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा ।
 संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥' (१०)
 ॥*॥ स्मरयत्युत्कण्ठयति 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्मर्यतेऽनेनेति वा । 'पुंसि संज्ञा-
 याम्—' (३।३।११८) इति घः ॥ (११) ॥*॥ संबर-
 स्यारिः । 'क्लीबं तु संबरं नीवौ बौद्धव्रतविशेषयोः । विशेषे
 पुंसि दैत्यस्य भृत्यस्य हरिणस्य च ॥' इति दन्त्यादौ रभसः
 ॥*॥ 'शंबरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः' [इति ताल-
 व्यादौ मेदिनी [१३।८।२१९] कारात् तालव्यादिरपि ॥ (१२)
 ॥*॥ शृङ्गाररूपेण मनसि जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेडः'
 (३।२।९७) । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यलुक्
 ॥*॥ लुकि तु 'मनोजः' ॥ (१३) ॥*॥ कुसुमानीषवो
 यस्य ॥ (१४) ॥*॥ नास्त्यन्यद्यस्मादनन्यो विष्णुः ।
 ततो जातः । मनसोऽन्यस्मान्न जायते इति वा ॥ (१५)
 ॥*॥ पुष्पं धनुरस्य । 'वा संज्ञायाम्' (५।४।१३३) इत्य-
 नङ् ॥*॥ तदभावे सान्तः (पुण्यधनुः) अपि ॥ (१६)
 ॥*॥ रतेः पतिः ॥ (१७) ॥*॥ मकरो ध्वजोऽस्य ।
 (१८) ॥*॥ आत्मना भवति । 'भुवः' (३।२।१७९) इति
 क्विप् ॥ (१९) ॥*॥ ब्रह्मं तपः, ब्रह्माणं वा सुवति
 चालयति । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—'
 (३।२।७६) इति क्विप् ॥ (२०) ॥*॥ विश्वस्मिन्
 केतुरस्य । 'पताकायां द्यौः केतुर्ग्रहोत्पातादिलक्ष्मसु' इति
 रभसः ॥*॥ 'खड्गायुधोऽनिरुद्धः स्यात्तथा चैवश्यं केतनः'
 इति साम्बपुराणात् 'ऋश्यकेतुः' अपि । ऋश्यो मृगवि-
 शेषः । 'एणः कुरङ्गमो रिश्यः स्यादृश्यश्चाहलोचनः' इति
 'पुरुषोत्तमात्' [२।५।६] ॥ (२१) ॥*॥ 'आत्मभूतं ह्यसूः
 कामः' इत्यमरमालादर्शनादिदं द्वयं कामस्य । 'अनिरुद्धो
 विश्वकेतुर्ब्रह्मसूर्युपापतिः' इति, 'ब्रह्मसूस्त्वनिरुद्धः स्यात्'

इति च बृहद्मरशब्दार्णवाभ्याम्, 'ब्रह्मसूविश्वकेतुश्च विश्व-
 कसेनात्मजात्मजः' इति भागुरैश्च ब्रह्मवादिचतुष्टयमनिरु-
 द्धस्येत्यन्ये ॥*॥ एकविंशतिः 'कामस्य' ।

अनिरुद्ध उपापतिः ।

अनिरुद्धः, उपापतिः (पु) ये दो नाम अनिरुद्ध के हैं ।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥*॥

उपायाः पतिः ॥*॥ 'ऊषा बाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहि-
 ण्युषा' इत्यजयात् (उपापतिः) दीर्घादिरपि ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'अनिरुद्धस्य' ।

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ॥ २७ ॥

इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा [९]

भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यकाः [१०]

लक्ष्मीः, पद्मालया, पद्मा, कमला, श्रीः, हरिप्रिया
 (६ स्त्री), 'लक्ष्मी' के ६ नाम हैं ।

[इन्दिरा, लोकमाता (= लोक मातृ) मा, क्षीरोदतनया,
 रमा, भार्गवी, लोकजननी, क्षीरसागरकन्यका (८ स्त्री),
 'लक्ष्मी' के (और) ८ नाम हैं ।]

लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । 'लक्ष
 दर्शनाङ्कनयोः' (चु० प० से०) । 'लक्ष्मेर्मुट् च' (उ० ३।
 १६०) इति ईप्रत्ययः, तस्य च मुट् । 'लक्ष्मोः संपत्तिशो-
 भयोः । ऋद्ध्यौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च ॥' [इति
 मेदिनी ११०।२८] ॥ (१) ॥*॥ पद्ममालयोऽस्याः ॥
 (२) ॥*॥ पद्ममस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥
 'पद्मोऽस्त्री पद्मके ब्रूहे निषिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे स्त्री
 फञ्जिकाश्रीचारटीपद्मणीषु च ॥' [इति मेदिनी १०९।
 २८-२९] ॥ (३) ॥*॥ कमलैवम् । 'कमलं सलिले ताम्रे
 जलजे क्लो (व्यो) म्नि भूषणे । मृगभेदे तु कमलः, कमला
 श्रीवरस्त्रियोः ॥' [इति मेदिनी १४९।६५] ॥ (४)
 ॥*॥ श्रयति हरिम् । 'क्विब्वचि—' (वा० ३।२।१७८) इति
 क्विब्दीर्घौ । यत्तु मुकुटेन 'संप्रसारणनिषेधश्च' इत्युक्तम् ।
 तच्चिन्त्यम् । श्रयतेस्तदविधानात् । यत्तु—श्रीयते सर्वैः—
 इति विगृहीतम् । तन्न । क्विपः कृत्वेन कर्तरि विधानेन
 कर्मण्यसंभवात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् । 'लक्ष्मी-
 सरस्वतीधात्रिवर्गसंपद्धिभूतिशोभासु । उपकरणवेशरचना-
 विधानेषु च श्रीरिति प्रथिता ॥' इति व्याडिः ॥ (५) ॥*॥
 श्री-लक्ष्मीशब्दौ 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति डीष्-
 न्ताविति मैत्रेयः । तन्न । कारग्रहणस्य तपरत्त्वार्थस्य वैय-
 र्थ्यप्रसङ्गात् । अन्यथा 'कृदिवर्णति—' 'कृदेः' इति वा वदेत् ।
 'कारग्रहणान्न' इति मनोरमायां उणादौ दीक्षिताः ॥*॥
 हरेः प्रिया ॥ (६) ॥*॥ षड् 'लक्ष्म्याः' ।

शङ्खो लक्ष्मोपतेः पाञ्चजन्यः

पाञ्चजन्यः (पु)—लक्ष्मीपति भगवान् विष्णुके 'शंख' का
 नाम 'पाञ्चजन्य' है ।

शङ्ख इति ॥ पञ्चजने दैत्यभेदे भवः । 'पञ्चजनात्'
 (वा० ४।३।५८) इति यक् । यत्तु मुकुटः 'बहिर्देवपञ्च-

१. प्रक्षिप्तपठितोऽयम् ! स्वामी त्वेवमाह—
 'उन्मादनं शोचनं च तथा संमोहनं विदुः ।
 शोषणं मारणं चैव पञ्च बाणा मनोभुवः ॥
२. 'पुरुषोत्तम' कृतत्रिकाण्डशेषादित्यर्थः ।

जनेभ्यः' इत्युपसंख्यानान्ज्यः—इति । तत्र । एतादृशवार्ति-
काभावात् । पञ्चजने पाताले भव इति स्वामी । ['पाञ्चज-
न्यः पोटगले' इति हैमः ४।२३३ । 'विष्णुशंखे हुताशने' इति
मेदिनी १२१।१२२] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'विष्णुशङ्खस्य' ।

चक्रं सुदर्शनः ।

सुदर्शनः (पु न)—भगवान् विष्णुके 'चक्र'का नाम
'सुदर्शन' है ।

चक्रमिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । मुखेन दृश्यत इति
वा । 'भाषायां शसित्युविदृशमुपिभ्यो युच्' (वा० ३।३।-
१३०) । 'सुदर्शनो हरेश्चक्रे मेरुजम्बुदुमे पुमान् । न द्वयोः
शक्रनगरे आजौषधिभिदोः स्त्रियाम् ॥' [इति मेदिनी १९।
१२३] । 'सुदर्शनोऽस्त्रियां चक्रे' इति नामनिश्चानात्
क्लीवेऽपि ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'विष्णुचक्रस्य' ।

कौमोदको गदा

कौमोदकी (स्त्री)—भगवान् विष्णुकी 'गदा' का नाम
'कौमोदकी' है ।

कौमोदकोति ॥ पालकत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः
कुमोदको विष्णुः । 'विष्णुः कुमोदकः शौरिः' इति दुर्गः ।
तस्येयम् ॥ * ॥ कूपोदकाज्जातत्वात् कौपोदको इति तु
स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ गदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'गदो भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा' [इति मेदिनी
७।४४] । एकम् 'विष्णुगदायाः' ।

खड्गो नन्दकः

नन्दकः (पु)—भगवान् विष्णु की 'तलवार'का नाम
'नन्दक' है ।

खड्ग इति ॥ नन्दयति ['दुनदि समृद्धौ' भ्वा० प०
से०] देवान् ण्वल् (३।१।१३३) । 'नन्दको हरिखड्गे च
हर्षके कुलपालके' [इति मेदिनी ९।११०] ॥ (१)
॥ * ॥ एकम् 'विष्णोः खड्गस्य' ।

कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥

चापः शार्ङ्गं मुगारेस्तु श्रीवत्सो लाङ्छनं स्मृतम् [११]

अश्वाश्च शैव्यमुग्रोवमेघपुष्पबलाहकः [१२]

सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः [१३]

कौस्तुभः (पु)—भगवान् विष्णुकी मणिका नाम
'कौस्तुभ' है ।

[शार्ङ्गं (न)—'विष्णुका धनुष', श्रीवत्सः (पु)—'विष्णुका
चिह्न', शैव्यः, सुग्रीवः, मेघपुष्पः, बलाहकः (४ पु), ४ 'विष्णुके
घोडे', दारुकः (पु)—'विष्णुका सारथी', उद्धवः (पु)—'विष्णुका
मन्त्री' और गदः (पु)—'विष्णुका छोटा भाई' है ।]

कौस्तुभ इति ॥ कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति कुस्तु-
भोऽन्विः, तत्र भवः । कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः । 'ष्टु-
स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा०
३।२।५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'लक्ष्मी-
पतेः' इति एतत्पर्यन्तं संबध्यते । एकम् 'विष्णोर्मणेः' ।

गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मान् (= गरुत्मत), गरुडः, ताक्षर्यः, वैनतेयः, खगे-
श्वरः, नागान्तकः, विष्णुरथः, सुपर्णः, पन्नगाशनः (९ पु),
'गरुड' के ९ नाम हैं ।

गरुत्मानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।
९४) यवादित्वात् (८।२।९) ज्ञयः (८।२।१०) इति
वत्त्वं न ॥ (१) ॥ * ॥ गरुडिर्डयते । 'डीङ् विहायसा गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । पृषोदरादित्वात् (५।३।१०९) तलोपः ॥ (२)
॥ * ॥ ताक्षर्यस्य कश्चपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) ।
वहुत्वे ताक्षर्याः । तृक्षास्थापत्यम् गर्गादित्वात् (४।१।१०५)
यञ्वा । बहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । ['ताक्षर्यस्तु रयन्दने वाहे
गरुडे गरुडाग्रजे । अश्वकर्णाद्व्यतरोः स्यात्ताक्षर्यं तु रसा-
ज्जने । अहौ च' इति हैमः २।३६७] ॥ (३) ॥ * ॥

विनताया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । [वैन-
तेयस्तु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारथी' इति मेदिनी १२२।
१२८] ॥ (४) ॥ * ॥ खगानामीश्वरः ॥ (५) ॥ * ॥

नागानामन्तकः ॥ (६) ॥ * ॥ विष्णो रथ इव । यद्वा—
'रथः पौरुषदेहयोः' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।१९९] ।

विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । 'वैनतेयश्च पक्षिणाम्' इति
गीता [१०।३०] ॥ (७) ॥ * ॥ कनकमयत्वात्कनक-
वर्णत्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । ['सुपर्णः स्वर्णचूडे
च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मात-
रि ॥' इति मेदिनी ५।१।८५-८६] ॥ (८) ॥ * ॥ पन्नगान-
श्नाति । 'अश भोजने' (अ० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ।

पन्नगा अशनं यस्येति वा ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'गरुडस्य' ।

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूलो महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

भूतेशः खण्डपरशुगिरीशो गिरिशो मृडः ।

मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षश्चिलोचनः ॥ ३२ ॥

कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।

हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।

व्योमकेशो भवो भीमः स्थानू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥

अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानदः [१४]

शंभुः, ईशः, पशुपतिः, शिवः, शूलो (= शूलिन्), महेश्वरः, ईश्वरः, शर्वः, ईशानः, शङ्करः, चन्द्रशेखरः, भूतेशः, खण्डपरशुः, गिरीशः, गिरिः, मृडः, मृत्युञ्जयः, कृत्तिवासाः

१. 'अहौ च' इति क्वचिन्नोपलभ्यते ।

(=कृत्तिवासस्), पिनाकी (=पिनाकिन्), प्रमथाधिपः, उग्रः, कपर्दी (=कपर्दिन्), श्रीकण्ठः, शितिकण्ठः, कपाल-भृत्, वामदेवः, महादेवः, विरूपाक्षः, त्रिलोचनः, कृशानु-रेताः (=कृशानुरेतस्), सर्वज्ञः, धूर्जटिः, नीललोहितः, हरः, स्मरहरः, भर्गः, श्यम्बकः, त्रिपुरान्तकः, गङ्गाधरः, अन्धकरिपुः, क्रतुध्वंसी (=क्रतुध्वंसिन्), वृषध्वजः, व्योम-केशः, भवः, भीमः, स्थाणुः, रुद्रः, उमापतिः (४८ पु) 'शिव' के ४८ नाम हैं ।

[अहिर्बुध्न्यः, अष्टमूर्तिः, गजारिः, महानटः (४ पु), 'शिव' के ४ नाम हैं ।]

शंभुरिति ॥ शं सुखं भवति । अन्तर्भावितव्यार्थात् मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु 'शं भवत्य-स्माद्' इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । कर्तरि कृतो विधाना-दपादाने डुप्रत्ययाभावात् । ['शंभुर्ब्रह्मार्हतोः शिवे' इति हैमः २।३।१६] ॥ (१) ॥ * ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । ['ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके' इति हैमः २।५।५६] ॥ (२) ॥ * ॥ पशूनां जीवानां पतिः । 'तिर्यग्जातौ पशुः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुमृगादौ छगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ['पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने' इति हैमः ४।१२४] ॥ (३) ॥ * ॥ शिवमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । शिवयतीति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । बालके गुग्गुलौ वेदे पुंडरीकद्रुमेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्लीबं' इति मेदिनी १।५।२५-२६] ॥ (४) ॥ * ॥ शूलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥ * ॥ नहांश्चासावीश्वरश्च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । ['महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च' इति मेदिनी १।४।२।९१] ॥ (६) ॥ * ॥ ईशितुं शीलमस्य । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । ['ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरो चेश्वरोमायाम्' इति मेदिनी १।३।१।१६] ॥ (७) ॥ * ॥ शृणाति 'शू हिंसायाम्' (क्रया० प० से०) । 'कृगृशूदुभ्यो वः' (उ० १।१।५५) ॥ * ॥ 'षर्बं गतौ' (भ्वा० प० से०) इत्यतः, 'षर्बं हिंसा-याम्' (भ्वा० प० से०) इत्यतो वा बवयोरभेदात् पचा-द्यच्चि (३।१।१३४) 'सर्वः' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो भगवान् शंभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात् ॥ (८) ॥ * ॥ ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । ['ईशानं ज्योतिषि क्लीबं पुल्लिङ्गः स्यात्त्रिलोचने' इति मेदिनी ८।५।४०] ॥ (९) ॥ * ॥ शं करोति । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । यत्तु 'कृगो हेतु-' (३।२।

२०) इति टः- इति स्वामी । तन्न । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥ * ॥ चन्द्रः शेखरो यस्य । (११) ॥ * ॥ भूताना-मीशः ॥ (१२) ॥ * ॥ खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥ * ॥ 'खण्डपशुः' अपि । 'खण्डपशुः पशुरामे शङ्करे चूर्णले-पिनि' इति विश्वात् [१७०।३८] ['खण्डामलकभेषज्ये सि-हिकातनयेऽपि ना ॥' इति मेदिन्याश्च १६५।३४] ॥ (१३) ॥ * ॥ गिरेरीशः । ('गिरीशोऽद्रिपतौ वाचस्पतिसंकरयोः पुमान्') ॥ (१४) ॥ * ॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । स्वामी तु 'गिरि' इत्यति, उपभोगेन तनूकरोति, 'गिरौ शेते वा । 'गिरौ डश्छन्दसि' (वा० ३।२।१५) । लोके तु 'आशुशुक्ष्णिवत्' इत्याह ॥ (१५) ॥ * ॥ मृडति । 'मृड सुखने' (तु० प० से०) इगुपधत्वात्कः (३।१।१३५) मृडणाति वा । 'मृड च' चात्क्षोदे (क्रया० प० से०) ॥ (१६) ॥ * ॥ मृत्युं जयति । 'संज्ञायां भृतवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । मुम् (६।३।६७) ॥ (१७) ॥ * ॥ कृत्तिश्चर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥ * ॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१९) ॥ * ॥ प्रमथानामधिपः ॥ (२०) ॥ * ॥ उच्यति क्रुधा संबध्यते उग्रः । 'ऊच समवाये' (दि० प० से०) 'ऋज्ज-' (उ० २।२८) इत्यादिना रन् गश्चान्ता-देशः । ['उग्रः क्षत्रियतः शूद्राणां सूनावुत्कटरुद्रयोः । उग्रा वचाछिक्किकयोः' इति हैमः २।४०८-४०९] ॥ (२१) ॥ * ॥ कपर्दोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२२) ॥ * ॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ['श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले । शंकरे च' इति हैमः ३।१८१] ॥ (२३) ॥ * ॥ शितिः कालः कण्ठोऽस्य ॥ (२४) ॥ * ॥ कपालं बिभर्ति ॥ (२५) ॥ * ॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वामः । 'दुवम् उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे' इति मेदिनी १।१०।२९] । यत्तु घञि (३।३।१८, १९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्यादिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्पमिवमि-' इत्यादिना निषेधः, इति मुकुटेनो-क्तम् । तन्न । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्यासंभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्दामो देवः क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो द्योतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥ * ॥ महाश्रासौ देवश्च । महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥ * ॥ विवि-धानि रविचन्द्राग्निरूपाण्यक्षीण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' (५।४।११३) । विरूपेण्वपि अक्षि कृपादष्टि-र्यस्येति वा । विविधरूपाणि विविधरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रि-याण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥ * ॥ त्रीणि लोचनानि यस्य ।

१. कोष्ठस्थपाठः नि० पु० । मेदिन्यां तु 'गिरिशः' इति ।

त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा ।
 त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन्
 वा ॥ (२९) ॥ * ॥ कृशानौ रेतो यस्य, कृशानुः सूतरूपो
 रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥ * ॥ सर्वं जानाति । 'आतो-
 ऽनुपसर्गः' (३१२३) इति कः ॥ (३१) ॥ * ॥ धूर्भारभूता
 जटिर्यस्य । 'जट झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'सर्व-
 घातुभ्यः' (उ० ४।११८) इतीन् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूप-
 कोशः । 'धूर्गङ्गा जटास्वस्य' इति स्वामी । तन्न । जटिष्व-
 स्येति वक्तुमुचितत्वात् ॥ (३२) ॥ * ॥ नीलश्चासौ
 लोहितश्च कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥ * ॥ हरति । 'पचा-
 द्यच्' (३।१।१३४) । ['हरो नाशकरद्वयोः । वैश्वानरेऽपि
 च' इति हैमः २।४८२] ॥ * ॥ हीरः अपि । 'हीरः कपर्दी
 शम्भिरः' इति संसारावर्तत् । ['हीरो वज्रे हरे सर्पे हीरा
 पिपीलिकाश्रियोः' इति हैमः २।४८५] ॥ (३४) ॥ * ॥
 स्मरं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (३५)
 ॥ * ॥ भर्जते । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच्
 (३।१।१३४) । न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । भृज्यन्ते
 कामादयोऽनेनेति वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्
 ॥ * ॥ 'भर्ग्यः' इति पाठे ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३६)
 ॥ * ॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य । त्रिष्वम्बकमस्येति वा । 'अम्बकं
 नयनं दृष्टिः' इति हलायुधः । त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता
 इति वा । त्रीन्वेदानम्बते शब्दायते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा०
 आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायाम्'— (५।३।
 ८७) इति कः २ । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेद-
 लक्षणो यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः
 शब्दा वाचकाः यस्येति वा । तिस्रोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो
 यस्येति तु भारतम् ॥ (३७) ॥ * ॥ त्रयाणां धातूनां
 पुराणि, तेषामन्तकः । त्र्यवयवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति
 वा । त्रयाणां पुराणां समाहारः । 'पात्रादिः' (वा० २।४।
 ३०) इति प्राञ्चः । तन्न । तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिवत्
 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्रसङ्गात् ॥ (३८) ॥ * ॥
 धरतीति धरः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गङ्गाया धरः ॥
 (३९) ॥ * ॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥ (४०) ॥ * ॥
 क्रतुं ध्वंसयति । 'सुपि'— (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४१)
 ॥ * ॥ वृषो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (४२) ॥ * ॥ व्योम्नि
 केशा यस्य ॥ (४३) ॥ * ॥ भवति भवते वा सर्वम् ।
 'भू प्राप्नो' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
 यत्तु भवत्यस्माद्विश्वम् । बाहुलकाद् (३।३।११३) अप् ।
 विश्वमस्त्यस्मिन् इति वा । अस्त्यादेशाद्भुवः (२।४।५२)
 अप् (३।३।५७) । 'श्रिणीभुवः'— (३।३।२४) इत्यत्र

१. 'देव्या हि सोढुमशक्यत्वादनौ हि क्षिप्तं रेतः,
 अत एव पावकिः कुमारः ।' इति स्वामी ।

२. 'कञ्' इति पाठ्यम् ।

श्रिणीसाहचर्याद्भुवो भौवादिकादेव घञ्-इति मुकुटः ।
 तन्न । बाहुलकस्यागतिकगित्वात् । अत्र चोत्तरीत्या गति-
 संभवात् । अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वादपोजसंभवात् ।
 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः' (वा० ३।३।१२६) इति वाति-
 कोक्तेः साहचर्याभ्युपगमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था'— (२।४।
 ७७) इत्यत्रापि पासाहचर्यादस्त्यादेशस्याग्रहणप्रसङ्गात् ।
 ['भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' इति मेदिनी
 १५१।२०] ॥ (४४) ॥ * ॥ विभ्रेत्यस्मात् । 'भीमादयोऽ-
 पादाने' (३।४।७४) । 'भियः षक् वा' (उ० १।१।४८)
 इति मक् । 'भीमोऽम्लवेतसे घोरे शंभौ मध्यमपाण्डवे' इति
 मेदिनी १०९।२१] ॥ (४५) ॥ * ॥ तिष्ठति । 'स्थो णुः'
 (उ० ३।३७) ['स्थानुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे'
 इति मेदिनी ४७।३२] ॥ (४६) ॥ * ॥ रोदयति ।
 'रोदेणिलुक् च' (उ० २।२२) इति रक् ॥ (४७) ॥ * ॥
 उमायाः पतिः । (४८) ॥ * ॥ अष्टचत्वारिंशत् 'शंभोः' ।

कपर्दोऽस्य जटाजूटः

कपर्दः (पु)—शिव के जटासमूहका नाम 'कपर्द' है ।

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । संप-
 दादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्विप् । 'राल्लोपः'
 (६।४।२१) । केन मुखेन जलेन वा परं पूर्तिं ददाति । 'सुपि'
 (३।२।४) इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा
 पूरणेन दायतीति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) ।
 ['कपर्दः पार्वतीभर्तुर्जटाजूटे वराटके' इति हैमः ३।
 ३५५] । अर्शआद्यजन्तः शिवेऽपि ॥ (१) ॥ * ॥ जटानां
 जूटो बन्धः । एकम् 'जटाबन्धस्य' ।

पिनाकोऽजगवं धनुः ।

पिनाकः (पु), अजगवम् (न)—ये २ नाम शिवके धनुष
 के हैं ।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५)
 इति पातेराक इत्वं नुम् च । ['पिनाकः शिवकोदण्डे पांशु-
 वृष्टिनिशूलयोः' इति हैमः ३।६३] ॥ (१) ॥ * ॥ अजेन
 ब्रह्मणा गम्यते, इति 'अन्येष्वपि दृश्यते' (वा० ३।२।४८)
 इति डः । अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति वा ।
 अजगो विष्णुरस्ति शरत्त्वेनास्मिन्निति । 'गाण्ड्यजगात्संज्ञा-
 याम्' (५।२।११०) इति वः ॥ * ॥ प्रज्ञादित्वात् (५।
 ४।३८) अणि 'आजगवम्' अपि । 'आजगवमजस्य वा
 पिनाकं वा' इति बोपालितः । 'स्थानोर्धनुराजःवम्' इत्य-
 मरमाला च ॥ * ॥ अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, ताववतीति
 'अजकावम्' अपि । 'धनुस्त्वजगवं युग्यमजकावमजीज-
 कम्' इति शब्दार्णवात् ॥ * ॥ अजकौ विष्णुब्रह्माणौ
 वातीति 'अजकवम्' अपि । 'सुपि' (३।२।४) इति

१. 'सुपि स्थः' इति सूत्रस्य 'सुपि' इति योगविभागात्
 इत्याशयः ।

‘आतोऽनुसर्गे-’ (३।२।३) इति वा कः ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे ‘शिवधनुषः’ ।

प्रमथाः श्युः पारिषदाः

प्रमथाः (पु)—ये ‘शिवके सभासद’ हैं ।

प्रमथा इति ॥ दुष्टान् प्रमथन्ति । ‘मथे विलोडने’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रमथ्यन्ते मन्त्रादिना । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥ * ॥ परिषदि साधवः । ‘परिषदो ण्यः’ (४।४।१०१) इत्यत्र ‘परिषदः’ इति योगविभागात् ‘णः’ । ‘अण्’ इति तु मुकुटस्य प्रमादः । ‘भक्ताणः’ (४-१।१००) इत्यनुवृत्तेः ॥ * ॥ ण्ये तु पारिषदाः । ‘पार्षदो ण्यः’ (४।४।१०१) इति पाठे पार्षद-पार्षद्यावपि । ‘भूताः शिवस्य पार्षद्या पार्षदाः’ इति संसारावर्तात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्व ‘शिवा-
नुचराणाम्’ ।

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५ ॥

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा [१५]
वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा लोकमातरः [१६]

ब्राह्मी (स्त्री), आदि (आदि पद से वक्ष्यमाण प्रसिद्धोक्त ‘माहेश्वरी, कौमारी’ आदि का संग्रह है ये) ‘लोकमाताएँ’ हैं ।

[ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्राणी, चामुण्डा (७ स्त्री), ये ७ ‘लोकमाताएँ’ हैं ।]

ब्राह्मीति ॥ ‘मान पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०, डु० उ० से०) । मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वात् इति मा-
तरः । ‘नप्तृनेष्टृ-’ (उ० २।९५) इति सूत्रेण निपातितः ।
मान्ति शिवपरिवारत्वेन समाविशन्तीति वा ॥ (१) ॥ * ॥
ब्रह्मण इयं ब्राह्मी । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि ‘ब्राह्मो
जातो’ (६।४।१७१) इति टिलोपः । [‘ब्राह्मो तु भारती ।
शाकभेदः पङ्कगण्डी हज्जिका सोमवल्लरी । ब्रह्मशक्तिः’
इति हैमः २।३३२-३३] ॥ * ॥ ‘ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री
वाराही वण्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट
मातरः’ ॥ ‘ब्राह्म्याद्या मातरः स्मृताः’ इति भागुरिः ।
‘ब्रह्म्याद्यास्तु’ इति पाठे ब्रह्माणमणति कीर्तयति । ‘अण
शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘टिड्ढा-’
(४।१।१५) इति डीप् । ‘ब्रह्म्याद्याः स्मृताः सप्त देवता-
मातरो बुधैः’ इति हलायुधः [१।१७] । स हि ‘कौबेरी-
त्यपि कौमारी सप्तैव मातरः स्मृताः’ इति पठति ॥ ‘ब्रह्मा-
दिशक्तिदेवतानाम्’ एकैकम् ।

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा [१७]

प्राप्तिः प्राकाम्यमोशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः [१८]

विभूतिः, भूतिः (२ स्त्री), ऐश्वर्यम् (न), ‘ऐश्वर्यं वा
सिद्धि’ के ३ नाम हैं । ये (वक्ष्यमाण प्रसिद्धोक्त ‘अणिमा’ आदि
भेदसे) ८ प्रकारके हैं ।

[अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्तिः (५ स्त्री),
प्राकाम्यम्, ईशित्वम्, वशित्वम् (३ न), ये ८ ‘सिद्धियाँ’ हैं ।]

विभूतिरिति ॥ भवनं भूतिः । ‘स्त्रियां क्तिन्’ (३।३।
९४) । ‘भूतिर्भस्मनि संपत्तौ हस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्’
[इति मेदिनी ५७।४१] । [‘भूतिस्तु भस्मनि । मांसपाक-
विशेषे च संपदुत्पातयोरपि ॥’ इति हैमः २।१८७--
८८] ॥ (२) ॥ * ॥ विभूतिरिति कथनमन्यप्राप्तिनिवृ-
त्त्यर्थम् ॥ (१) ॥ * ॥ ईश्वरस्य भावः । ‘गुणवचन-’
(५।१।१२४) इति ण्यञ् ॥ (३) ॥ * ॥ ‘अणिमा लघिमा
प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशिता वशिता चैव तेषां
कामावसायिता ॥’ तत्र, अणोर्भावः ‘इभनिच्’ (५।१।११२)
॥ * ॥ लघोर्भावः ॥ * ॥ प्राप्तिरंगुल्यग्रेण चन्द्रादेः ॥ * ॥
प्रकामस्य भावः इच्छानभिघातः ॥ * ॥ महतो भावः । येन
ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥ * ॥ ईशोऽस्यास्ति । ‘अतः--’ (५।२।
११५) इतीनिः । ईशिनो भावः । तल् (५।१।११९) ।
प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिणः ॥ * ॥ वशोऽस्या-
स्ति । इतिः (५।२।११५) । वशिनो भावो वशिता । यया
भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥ * ॥ कामानवशेते शीङ्गः (अ०
आ० से०) णिनिः (३।२।७८) । कामावसायिनो भावः
सत्यसंकल्पता । स्यतेः (दि० प० अ०) णिनिना (१।२।
७८) दन्त्यमध्यं (कामावसायिता) कश्चिन्मन्यते ॥ * ॥
नामत्रयम् [सम्मिलिताष्टसिद्धिप्रभावस्य] ।

उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ३६ ॥

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३७ ॥

आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा [१९]

कर्ममोदी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका [२०]

उमा, कात्यायनी, गौरी, काली, हैमवती, ईश्वरी, शिवा,
भवानी, रुद्राणी, शर्वाणी, सर्वमङ्गला, अपर्णा, पार्वती, दुर्गा,
मृडानी, चण्डिका, अम्बिका (१७ स्त्री), ‘पार्वती’ के १७
नाम हैं ।

[आर्या, दाक्षायणी, गिरिजा, मेनकात्मजा (४ स्त्री) (उं-
युक्त १७ नामोंसे अधिक) ‘पार्वती’ के और ४ नाम हैं । कर्ममोदी,
चामुण्डा (२ स्त्री)—‘चामुण्डा’ के २ नाम हैं । चर्ममुण्डा,
चर्चिका (२ स्त्री)—‘चण्डिका’ के २ नाम हैं ।]

उमेति ॥ ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीः । ‘उ मा’ इति
मात्रा तपसे निषिद्धत्वाद्वा । आकारान्तादपि टाप् (४।१।
४) । ‘टायाम्’ (२।४।३२) इति आप्यप्रयोगात् ।

अजादित्वात् (४११४) वा । ['उमा गौर्या हरिद्रायां कीर्तिकान्त्यतसीषु च' इति हैमः २।३१९] ॥ (१) ॥ * ॥ कतस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४१११०५) यत् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४१११८) इति षफः । षित्वाण्डीष् (४११४१) । ['कात्यायनो वररुचौ कात्यायनी तु पार्वती । कषायवस्त्रविधवार्षवृद्धमहिलापि च ॥' इति हैमः ४१७२-७३] ॥ (२) ॥ * ॥ गौरो वर्णोऽस्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४११४१) डीष् । ['गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चाभिधेयवत् । ना श्वेतसर्पे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेशरे ॥ गौरो त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाग्रियं गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति ॥' इति मेदिनी १२४१७-२९] ॥ (३) ॥ * ॥ एवं काली । 'जानपद-' (४११४२) इत्यादिना डीष् । ['कालो मृतौ महाकाले समयेयमकृष्णयोः । काला तु कृष्णात्रिवृतामञ्जिष्ठानीलिनीषु च ॥ काली गौर्या क्षीरकीटे कालिकामातृभेदयोः ।' इति मेदिनी १४५।७८ । 'नव्यमेघौघपरिवादयोः' इति हैमः] ॥ * ॥ वर्णस्याविवक्षायां काला । 'उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैमवतीश्वरी । काला कालजरी गौरा' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ * ॥ हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४११९२) इत्यण् । 'हैमवत्स्थभयास्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोमयोः' [इति मेदिनी ७११२३०] ॥ (५) ॥ * ॥ ईष्टे ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेशभास-' (३।२१७५) इति वरच् । टाप् (४११४) ॥ * ॥ वनिपि (३।२।७५) 'वनो र च' (४११७) इति डीब्रौ । अत 'ईश्वरी' अपि । यद्वा—अनुते । 'अशूङ् व्याप्ती' (स्वा० आ० से०) 'अदनोतेराशुकर्मणि वरट् ई चोपधायाः' (उ० ५।५७) । टित्वात् (४१११५) डीप् । 'ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पत्न्यामीश्वरीश्वरा' इति बोपालितः ॥ (६) ॥ * ॥ शिवयति । शिवमस्त्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा । 'शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया' [शिवः कीलः शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा ॥] इति शाश्वतः ॥ * ॥ पुंयोगे तु शिवो ॥ (७) ॥ * ॥ भवस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४११४९) इति डीषानुको ॥ (८) ॥ * ॥ एवं रुद्राण्यादयः ॥ (९) ॥ (१०) ॥ (११) ॥ * ॥ सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः इति वा ॥ * ॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलाऽसितद्वर्वायामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे पुंसि सर्वार्थदक्षिणे ॥' [इति मेदिनी १५३।१२०] ॥ (१२) ॥ * ॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यन्त्या पर्णानामपि त्यागात् ॥ (१३) ॥ * ॥ पर्वतस्येयम् । पार्वती । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अपत्यार्थे त्वपवादत्वादिन् (४।१।९५) स्यात् । 'इतो मनुष्य-' (४।१।६५) इति न डीष् । मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । 'क्वचिदपवादविषयेऽन्युत्सर्गोऽभिनि-

विशते' इति वा समाधेयम् ॥ (१४) ॥ * ॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० ३।२।४८) इति डः । दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते स्तूयते । 'गौ शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'दुर्ग कोटे दुर्गमे स्याद् दुर्गा तु नीलिकोमयोः' इति हैमचन्द्रः [२।३४] ॥ (१५) ॥ * ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ * ॥ पचाद्यच् (वा० ३।१।१३४) । 'बह्वादिभ्यश्च' (४।१।४५) इति डीषि 'चण्डो' इत्यपि । ['चण्डो ना तित्तिडीवृक्षे यमकिङ्करदैत्ययोः ।] चण्डो कात्यायनी देव्यां हिंस्रकोपनयोषितोः । [चण्डा धनहरी-शङ्खपुण्योस्त्रिष्वतिकोपने । तीव्रेऽपि' इति मेदिनी ४१।११-१३] ॥ (१६) ॥ * ॥ अम्बैवाम्बिका । जगन्मातृत्वात् । 'अम्बिका पार्वतीमात्रोर्ध्वतराष्ट्रस्य मातरि' [इति मेदिनी ४।४५] ॥ (१७) ॥ * ॥ सप्तदश 'उमायाः' ।

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

अप्येकदन्त-हेरम्ब-लम्बोदर-गजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायकः, विघ्नराजः, द्वैमातुरः, गणाधिपः, एकदन्तः, हेरम्बः, लम्बोदरः, गजाननः (८ पु), 'गणेश' के ८ नाम हैं ।

विनायक इति ॥ विनयति । ण्वल् । (३।१।१३३) विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको'नियन्ताऽस्य इति वा । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' [इति मेदिनी १७।२१३] ॥ (१) ॥ * ॥ विघ्नानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वयोर्मन्त्रोरपत्यम् । 'मातुरस्त्वस्यासंभद्रपूर्वायाः' (४।१।११५) इत्यणि उत्वं रपरत्वं च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपत्यत्वात् । गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा । 'द्वैमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्' [इति मेदिनी १४२।२६८] ॥ (३) ॥ * ॥ गणानां प्रमथानामधिपः ॥ (४) ॥ * ॥ एको दन्तोऽस्य । 'स्कन्देनोत्पाटितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥ * ॥ हे रम्बते । 'हः शंकरे हरौ हंसे रणरोमाश्ववाजिषु' इति नानाथरत्नमाला [१६७] । 'अवि रवि शब्दे' [भ्वा० आ० से] पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् । हे उपसि रम्बते इति स्वामी । ['हेरम्बः शौर्यगविते । महिषे विघ्नराजे वा' इति हैमः ३।४७९-८०] ॥ (६) ॥ * ॥ लम्बमुदरमस्य । ['लम्बोदरः स्यादाद्यूने प्रमथानां च नायके' इति हैमः ४।२८७] ॥ (७) ॥ * ॥ गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गजशब्दः ॥ (८) ॥ * ॥ २ (नन्वत्र द्वन्द्वो न प्राप्नोति । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' (वा० १।२।६४)

१. 'परशुरामेणोत्पाटितैकदन्तो गणेशः' इति वाचस्पतिः पृ० १४६९ ।

२. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

इत्येकशेषविधानात् । मैवम् । स्वरूपपदार्थकानामेषां द्वन्द्व-
विधानात् । स्वरूपस्य च प्रतिशब्दं भिन्नत्वेन समानार्थताया
एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षणया ज्ञेया । तारतम्यशब्द-
वत् । सर्वत्रैवं बोध्यम् ॥ अष्टौ 'गणेशस्य' ।

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूगुहः ॥ ३९ ॥

बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।

षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

'शृङ्गी शृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः [२१]

कार्तिकेयः, महासेनः, शरजन्मा (=शरजन्मन्),
षडाननः, पार्वतीनन्दनः, स्कन्दः, सेनानीः, अग्निभूः, गुहः,
बाहुलेयः, तारकजित्, विशाखः, शिखिवाहनः, षाण्मातुरः,
शक्तिधरः, कुमारः, क्रौञ्चदारणः (१७ पु), 'कार्तिकेय' के १७
नाम हैं ।

[शृङ्गी, (=शृङ्गिन्), शृङ्गी (=शृङ्गिन्), रिटिः, तुण्डी
(=तुण्डिन्) नन्दिकः, नन्दिकेश्वरः (६ पु), 'नन्दी' के ६
नाम हैं ।]

कार्तिकेय इति ॥ कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो
ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१) ॥ * ॥ महती सेना यस्य ।
['महासेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि' इति हैमः ४।१९१] ॥ (२)
॥ * ॥ शरेषु जन्मास्य ॥ (३) ॥ * ॥ षड् आननान्यस्य ॥
(४) ॥ * ॥ पार्वत्या नन्दनः ॥ (५) ॥ * ॥ स्कन्दति । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥ * ॥ सेनां नयति ।
'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्विप् । 'सेनानी स्यात्पु-
मान्कार्तिकेये सेनापतौ 'पुमान्' [इति मेदिनी ९४।५६] ॥
(७) ॥ * ॥ अग्नेर्भवति । 'भुवः-' (३।२।१७९) इति
क्विप् ॥ (८) ॥ * ॥ गूहति रक्षति सेनाम् । 'गूह संवरणे'
(भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
'गुहः षाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गर्ते च पर्वतादेश्च
कंदरे' [इति मेदिनी १७५।४] ॥ (९) ॥ * ॥ बहुलानां
कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥
(१०) ॥ * ॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥ * ॥ विशा-
खति । 'शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । विशाखायां जात इति वा । 'संधि-
वेलादि-' (४।३।१६) इत्यणः 'श्रविष्ठाफलुनी-' (४।
३।३४) इत्यादिना लुकि 'लुक्छितलुकि' (१।२।४९) ।
['विशाखो याचके स्कन्दे विशाखाभे कठिल्लके' इति हैमः
३।११३] ॥ (१२) ॥ * ॥ शिखी मयूरो वाहनमस्य ॥
(१३) ॥ * ॥ षण्णां मातृणामपत्यम् । 'मातृस्तस्यासं-'
(४।१।११५) ॥ (१४) ॥ * ॥ शक्तेर्धरः ॥ (१५)
॥ * ॥ कुमारयति क्रीडति । 'कुमार क्रीडायाम्' (डु०

उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कुत्सितो मारोऽस्येति
वा । 'कुः पापेष्वर्थयोः' । कौ मारयति दुष्टान् । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । यत्तु-ब्रह्मचारित्वात्कुमारः-इति स्वामि-
नोक्तम् । तन्न । 'शतक्रतो रूपवती देवसेनेति या सुता । सा
महेन्द्रेण रत्यर्थं भार्यात्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापतये
महासेनाय सुव्रत ॥' इति वायुपुराणात् । [कुमारः स्याच्छुके
स्कन्दे युवराजेऽश्वचारके । बालके वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जा-
त्यकाश्चने ॥' इति मेदिनी १३२।१३८] ॥ (१६)
॥ * ॥ क्रुञ्चेः (भ्वा० प० से०) क्विन् (३।२।५९) ।
प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । क्रौञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'द्वौ
विदारणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तात् (३।१।२६)
ल्युः (३।१।१३४) ॥ * ॥ 'कैलासे धनदावासे क्रौञ्चः
क्रौञ्चोऽभिधीयते' इति बृहद्भारवली । अतः 'क्रौञ्चदा-
रणः' अपि ॥ (१७) ॥ * ॥ सप्तदश 'कार्तिकेयस्य' ।

इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाकशासनः ।

वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥ ४१ ॥

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।

सुत्रामा गोत्रभिद्वज्रो वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणनमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥

संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाणमेघवाहनः ।

आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

इन्द्रः, मरुत्वान् (=मरुत्वत्), मघवा (=मघवन्),
विडौजाः (=विडौजस्), पाकशासनः, वृद्धश्रवाः (=वृद्ध-
श्रवस्), सुनासीरः, पुरुहूतः, पुरन्दरः, जिष्णुः, लेखर्षभः,
शक्रः, शतमन्युः, दिवस्पतिः, सुत्रामा (=सुत्रामन्),
गोत्रभिद्, वज्री (=वज्रिन्), वासवः, वृत्रहा (=वृत्रहन्),
वृषा (=वृषन्), वास्तोष्पतिः, सुरपतिः, बलारातिः, शची-
पतिः, जम्भभेदी (=जम्भभेदिन्), हरिहयः, स्वाराट् (=स्वा-
राज्), नमुचिसूदनः, संक्रन्दनः, दुश्च्यवनः, तुराषाट् (=तुरा-
साह्), मेघवाहनः, आखण्डलः, सहस्राक्षः, ऋभुक्षाः (=ऋ-
भुक्त्वा ३४ पु), 'इन्द्र' के ३४ नाम हैं ।

इन्द्र इति ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा०
प० से०) । 'ऋज्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना रन् ।
'रग्' इति मुकुटः । तन्न । अन्तोदात्तत्वापत्तेः । 'इन्द्रः
शक्रादित्यभेदयोगभेदान्तरात्मसु' । 'इन्द्रः फणिज्जकेऽस्त्री'

१. मेदिन्याम्- 'इन्द्रा फणिज्जके स्त्री स्यात्' (१२३।९),
हैमे- 'स्यादिन्द्रा तु फणिज्जके' (२।४०८), विश्वे च 'इन्द्रा
फणिज्जके' (१३०।६२) इति पाठानुरोधेन 'इन्द्रः फणिज्जके
स्त्री स्यात्' इत्येव पाठः समीचीनः ।

१. 'पतावपि' इति पा० । २. 'गह्वरे' इति पा० ।

स्यात् ॥ (१) ॥ * ॥ मरुतः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।
९४) । 'जयः' (८।२।१०) इति वत्वम् । 'तसौ मत्वर्थे'
(१।४।१९) इति भत्वाज्जत्वाभावः ॥ (२) ॥ * ॥
मह्यते पूज्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ०
से०) । 'अनुभूत' (उ० १।१५९) इत्यादिना 'मघ-
वन्' इति निपातितम् ॥ * ॥ 'मघवा बहुलम्' (६।४।
१२८) इति त्रिदेशपक्षे तु 'मघवाञ्' इत्यपि बोध्यम् । यत्तु
'त्रिदेशे दीर्घाभावात् मघवन्' इति स्वामिनोक्तम् । तन्न ।
'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) इति दीर्घसंभवात् ।
नच संयोगान्तलोपस्य (८।२।२३) असिद्धत्वम् । 'मघवा
बहुलम्' (६।४।१२८) इति बहुलग्रहणेन तद्वाधनात् । अत
एव मनुपा (५।२।९३) त्रन्तादेशप्रत्याख्यानपरं वातिकं
तद्भाष्यं च (६।४।१२८) संगच्छते । 'हविर्जक्षिति निः-
शङ्को मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः [१८-१९३] । एतेन
मघवा मघवन् मघवान् इति त्रैरूप्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः ।
भाष्यवार्तिकैकमत्यानुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मघवान्' इत्य-
स्यैवाभ्युपगमात् । मतभेदे हि प्रत्याख्यानसंभवात् । भवतु
वा मतभेदः, तथापि 'होतृ लृकारः' इत्यत्र सूत्ररीत्या यणा-
देशः प्राप्तो वातिकरीत्या दीर्घेण बाध्यते यथा, एवं सूत्र-
रीत्या 'मघवन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्यवार्तिककृतप्रत्या-
ख्यानरीत्या 'मघवान्' इति प्रयोगेण बाध्यते ॥ (३) ॥ * ॥
विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । विडं भेदकमोजोऽस्य । सान्तः
[= विडोजस्] ॥ * ॥ विटसु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽ-
स्येति 'विडोजाः' इति केचित् ॥ (४) ॥ * ॥ पाकस्य
दैत्यभेदस्य शासनः । शासयति । 'शासु अनुशिष्टौ'
(अ० प० से०) । निजन्तात् (३।१।२६) नन्वादित्वात्
(३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥ * ॥ वृद्धेभ्यः शृणोति । 'श्रु
श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१६९) । वृद्धे
श्रवसी यस्येति वा । वृद्धेषु पण्डितेषु श्रवो यशो यस्येति
वा ॥ (६) ॥ * ॥ 'णामृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०) बाहुल-
कादीन् (उ० ४।३०) । सुष्ठु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा
अग्रेसरा वा यस्य द्विदन्त्यः [सुनासीरः] ॥ * ॥ शु इत्य-
व्ययस्य पूजार्थकत्वात् तालव्यादिरपि [शुनासीरः]
॥ * ॥ 'शुनासीरशीतशिवशङ्खाः' इति तालव्यादावृष्म-
विवेकः । शुनो वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य स्तः इति अशं-
आद्यचि (५।२।१२७) 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति
दीर्घः, इति व्युत्पत्त्या (शुनासीरः) द्वितालव्योऽपि ॥ (७)
॥ * ॥ पुरु प्रचुरं हूतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य । पुरुणि हूतानि
नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥ * ॥ पुरोऽरीणां दारयति ।
'पुःसर्वयोर्दारिद्र्यहोः' (३।२।४१) इति खच् । 'वाच्यम-
पुरंदरो च' (६।३।६९) इति निपातितः ॥ (९) ॥ * ॥

जयति । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) ।
'मलाजिस्थश्च-' (३।१।१३९) इति मनुः । 'जिष्णुर्ना
वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत् [जाणं परिशुष्कपुराणयोः'
इति मेदिनी ४५।१३], '-प्रोक्तो विष्णावर्कं वसुष्वपि' [इति
हैमः २।१४३] ॥ (१०) ॥ * ॥ लेखेषु ऋषभः । 'सप्तमी'
(२।१।४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋषभ इवेति
वा । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥
(११) ॥ * ॥ शक्नोति । 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
'स्फाथितश्चि-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् । 'शङ्कः
पुमान्देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः' [इति मेदिनी १२९।८७] ॥
(१२) ॥ * ॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्युः
बोधोऽस्येति वा । शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यैः परा-
जितत्वात् ॥ (१३) ॥ * ॥ दिवः पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-'
(६।३।१४) इत्यत्र बहुलग्रहणादकृत्यप्यलुग् इति मुकुटः ।
तन्न । 'पातेडंतिः' (४।५७) इत्युणादिसूत्रसत्त्वात् । वस्तु-
तस्तु 'षष्ठ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वविधानसाम-
र्थ्याल्लोकवेदसाधारण्येन 'वृद्धकुमारीवर'न्यायेनालुक् ज्ञापि-
तः । कस्कादित्वात् (८।४।४८) । सः यत्तु-'पष्ठ्याः पति-
पुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न ।
तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥ (१४) ॥ * ॥ सुष्ठु प्रायते । 'ब्रह्म
पालने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७४)
॥ * ॥ सु उद् इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु 'सूत्रामा' दीर्घादिरपि ।
एतेन 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सूत्रामा'
इति वदन् मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ (१५) ॥ * ॥ गोत्रान् गिरीन्
भिनत्ति । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति भिदेः [रु० उ०
अ०] क्विप् ॥ (१६) ॥ * ॥ वज्रोऽस्यास्ति । 'अत इनि-'
(५।२।११५) । ['वज्रो तु बुद्धे देवाधिपे पुमान्' इति मेदिनी
९३।२४] ॥ (१७) ॥ * ॥ वसवो देवाः, वसूनि रत्नान्यस्य
वा सन्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ।
वसोरपत्यमिति वा । दैत्यानां वासं वाति वा । 'वा गतिग-
न्धनयोः' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१८)
॥ * ॥ वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु-' (३।२।८७) इति
क्विप् ॥ (१९) ॥ * ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प०

१. 'जित्वरेऽर्कं' इति पा० ।

२. अयं च न्यायः 'न मुने' इति सूत्रभाष्ये । तत्र हि
भाष्यकारः—'टाविभक्तेर्नाभावप्रसङ्गे 'वृद्धकुमारीवदिदं
इति । सा वरमवृणीत—'पुत्रा मे बहुक्षीरशृतमोदनं कांस्यपा-
थ्यां भुञ्जीरन् ।' इति । स च तावदस्याः पतिर्भवति, कुतः
पुत्राः ? कुतो गावः ? कुतो धान्यम् ? तन्नामयकेन वाक्येन—
'पतिः, पुत्राः, गावः, धान्यम्' इति सर्वं संगृहीतं भवति ।'
इत्येवं तन्न्यायस्वरूपं बोधितवानित्यवधेयम् ।

से०) । 'कनिन् युवृषि-' (उ० ११५६) इति कनिन् ।
 'वृषा तु वासवे । वृषभे तुरगे पुंसि' [इति हैमः २।२८९-
 ९०] ॥ (२०) ॥*॥ वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिरधिष्ठाता ।
 '—वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च' (४।२।३२) इति निपातनाद-
 लुक् षत्वं चेत्येके । इणः परत्वात् 'कस्कादिषु च' (८।३।
 ४८) इति षत्वम् । यत्तु मुकुटः 'षष्ठ्याः पतिपुत्र-' (८।
 ३।५३) इति सत्वे इणः परत्वान्मुर्धन्यः इति । तन्न । तत्र
 छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य-' (८।३।५५) इत्यधिका-
 रात् ॥ (२१) ॥*॥ सुराणां पतिः ॥ (२२) ॥*॥ बल-
 स्यामुरस्यारातिः ॥ (२३) ॥*॥ शच्याः पतिः ॥ (२४)
 ॥*॥ जम्भमसुरं भेत्तुं शीलमस्य । 'सुप्यजाती-' (३।२।
 ७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥*॥ हरिर्हयो यस्य । 'त्व-
 क्केशवालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽ-
 श्वस्तु पीतकौशेयसप्रभः ॥' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥*॥
 स्वः स्वर्गे राजते । स्वेषु देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते
 वा । सत्सू-' (३।२।६१) इति क्विप् । 'रो रि' (८।३।
 १४) इति लोपे 'ढलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । जा-
 न्तः ॥ (२७) ॥*॥ न मुञ्चति । 'मुञ्चु मोक्षणे' (तु० उ०
 अ०) । 'इगुपधात्किन्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'नभ्रा-
 णपद्-' (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । नमुचेर्द्वैत्यस्य
 सूदनः । 'षुद क्षरणे' (भ्वा० आ० से०, चु० उ० से०) ।
 नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (२८) ॥*॥ संक्रन्दयति ।
 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से) । ल्युः (३।१।
 १३४) ॥ (२९) ॥*॥ दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनम-
 स्य । दुःसहश्च्यवनो मुनिरस्येति वा ॥ (३०) ॥*॥ तुतोक्ति-
 तुरः । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
 १३५) इति कः । तुरं वेगवन्तं साहयत्यभिभवति । 'अधेः प्र-
 सहने' (१।३।३३) इति सूत्रे 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तेः ।
 ण्यन्तात् (३।१।२६) सहेः (भ्वा० आ० से०) क्विप्
 (३।२।७६) । 'सहेः साडः सः' (८।३।५६) इति षत्वम् ।
 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
 आडप्रश्लेषो वा । 'नहिवृतिवृषि-' (६।३।११६) इति वा
 दीर्घः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । 'दीर्घविधौ' (१।१।
 ५८) इति, 'क्विलुग्-' (वा० १।१।५८) इति वा (णिलो-
 पस्य) स्थानिवत्त्वनिषेधात्क्विवप्परत्वानपायात् । यत्तु—तुरं
 सहते इति विगृह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति ण्विः—इति
 स्वामी । तन्न । छान्दसस्य लोके प्रयोगाभावात् । यदपि—
 'नहिवृतिवृषि-' (६।३।११६) इति पूर्वपदस्य दीर्घः—इत्यु-
 क्तम् । तदपि न । क्विवबन्तेषु नह्यादिष्वस्य प्रदृष्टेर्ण्यन्तेऽस्यो-
 पन्यासस्यान्याय्यत्वात् । एतेन—'तुरं' वेगवन्तं सहते इति वा,
 'तुरस्त्ववर्तितः सन् परबलानि सहते इति वा' इति विगृह्य
 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति ण्विः—इत्युपन्यस्यन् मुकु-
 टोऽपि प्रत्युक्तः ॥ (३१) ॥*॥ मेधा बाहनमस्य । मेघान्

बाहयतीति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (३२) ॥*॥
 आखण्डयति । 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । 'वृषादिभ्यः
 'कलच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमक्षीप्य-
 स्य । 'बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः—' (५।४।७३) इति षच् ॥ (३४)
 ॥*॥ ऋभवः क्षियन्त्यत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प०
 अ०) । डः (वा० ३।२।१०१) । 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः'
 इति विश्वः [?] । सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः । इनिः (५।
 २।११५) । पथिवत् । यद्वा,—ऋच्छति इयतीति वा ।
 अर्तेर्भुक्षिनक् प्रत्ययः ॥ (३५) ॥*॥ पञ्चत्रिंशत् 'इन्द्रस्य' ।

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

पुलोमजा, शची, इन्द्राणी (३ स्त्री), इन्द्रकी पत्नी के
 तीन नाम हैं ।

[तस्येन्द्रस्य प्रिया सहधर्मिणी तु] पुलोमजेति ॥
 पुलोमनो मुनेर्जाता । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति
 डः ॥*॥ अत एव 'पौलोमी' अपि । 'तस्यापत्यम्' (४।१।
 ९२) इत्यण् । गोत्रत्वेन जातित्वान्डीष् (४।१।६३) ॥
 (१) ॥*॥ शचते । 'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ०
 से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकाराद्-' (ग० सू०
 ४।१।४५) इति डीष् । ['शचीन्द्राण्यां शतावर्यां तथा स्त्री-
 करणान्तरे' इति मेदिनी २८।१०] । 'अथ शची स्यादिन्द्रा-
 णी शतावरी । चारुधारा महेन्द्राणी शक्राणी जयवादिनी ॥'
 इति रभसः । शक्रमणति आनयति जीवयतीति वा शक्राणी
 ॥*॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'षच समवाये' (भ्वा० आ०
 से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । सची दन्त्यादिरपि ॥
 (२) ॥*॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति
 डीष् नुकी । ('इन्द्राणी शच्यां निर्गुण्ड्यां स्त्रीकरणेऽपि') ॥
 यत्तु—अनुकि कर्तव्ये दीर्घाकारमानुक्तं शास्ति, तज्ज्ञापयति
 'यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवति' । तेन किर्याणी गिर्याणी
 इत्यादि सिद्धं भवति—इति धातुपारायणम् । अत एव
 'शक्राणी' इति मुकुटश्च । तन्न । अनुकि कृते 'अतो गुणे'
 (६।१।९७) इति पररूपप्रसङ्गात् । नन्वकारोच्चारणसाम-
 र्थ्यादीर्घो भविष्यति । अन्यथा हि नुकमेव कुर्यात्—इति
 चेत् । न । 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इत्यस्य बाधेन
 चरितार्थत्वात् 'पत्युर्नः-' (४।१।३३) इति वदादेशे कर्तव्ये
 आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेव अल्लोपो न भवि-
 ष्यति—इति चेत् । न । सर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थात् ।
 न हि तत्र लोपोऽस्ति । 'न संयोगात्-' (६।४।१३७) इति
 निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूप-

१. 'वृषादिभ्यश्चित्' इत्येवं सूत्रम्, 'कलच्' इति तु
 फलितार्थकथनम् ।

२. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

बाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकम् । प्रयोगनिर्वाहस्तुक्त एव ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'इन्द्रपरन्थाः' ।

नगरी त्वमरावती ।

अमरावती (स्त्री)—'इन्द्र की नगरी' का नाम 'अमरावती' है ।

नगरी स्थिति ॥ अमराः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५। २। १४) । 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' (६। ३। ११९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य' ।

हय उच्चैःश्रवाः

उच्चैःश्रवाः (= उच्चैःश्रवस् । पु) यह नाम इन्द्र के घोड़े का है ।

हय इति ॥ उच्चैः श्रवसी यस्य । उच्चैः शृणोतीति वा । असुन् (उ० ४। १८९) । उच्चैर्महत् श्रवो यशो यस्येति वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'इन्द्राश्वस्य' ।

सूतो मातलिः

मातलिः (पु)—इन्द्र के सूत (सारथि) का नाम 'मातलि' है ।

सूत इति ॥ मतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३। २। ३) इति कः । मतलस्यापत्यम् । 'अत इक्' (४। १। ९५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः' ।

नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

नन्दनम् (न)—इन्द्र के उद्यान का नाम 'नन्दन' है ।

नन्दनमिति ॥ नन्दयति । 'टुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३। १। १३४) । 'अथ नन्दनम् । इन्द्रोद्याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः [३। ४१३] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'इन्द्रवनस्य' ।

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

वैजयन्तः (पु)—इन्द्र के प्रासाद (अटारी) का नाम 'वैजयन्त' है ।

स्यादिति ॥ वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्य । 'अर्शआद्यच्' (५। २। १२७) । 'वैजयन्तो महेन्द्रस्य ध्वजप्रासादयोः पुमान् । वैजयन्तो पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम् ॥' [इति मेदिनी ७। १२२०-२१] (१) ॥ * ॥ एकम् 'इन्द्रगृहस्य' ।

जयन्तः पाकशासनिः ।

जयन्तः, पाकशासनिः (२ पु)—ये दो नाम इन्द्र के पुत्र के हैं ।

जयन्त इति ॥ जयति । 'तुभ्रवहि-' (उ० ३। १२८) इत्यादिना भक् 'भोऽन्तः' (७। १। १२) । ('जयन्ता-वैन्द्रिगिरिसौ जयन्त्युमापताकयोः । जीवन्त्यां सिंहपुच्छां

च इन्द्रपुत्र्यां च') ॥ (१) ॥ * ॥ पाकशासनस्यापत्यम् । 'अत इक्' (४। १। ९५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य' ।

ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥

ऐरावतः, अभ्रमातङ्गः, ऐरावणः, अभ्रमुवल्लभः (४ पु), इन्द्रके हाथीके ४ नाम हैं ।

ऐरावत इति ॥ इरा उदकानि सन्त्यस्मिन् । मतुप् (५। २। १४) । इरावत्यन्धो भवः । 'तत्र भवः' (४। ३। ५३) इत्यण् । ['ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुचद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्-द्भेदयोः स्त्रियाम् ॥ ननुंसकं महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' इति मेदिनी ६। ८। १९२-९३] ॥ (१) ॥ * ॥ अभ्रं मेघः, तदात्मको मातङ्गः । शाकपार्थिवादिः (२। १। ६९) । अभ्र आकाशे मेघे वा विद्यमानो [अभ्ररूपः] मातङ्ग इति वा ॥ (२) ॥ * ॥ इरया उदकेन वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३। १। १३४) । इरावणः । ततः प्रज्ञाद्यण् (५। ४। ३८) । इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन् । 'पूर्वपदात्-' (८। ४। ३) इति णत्वम् । इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४। ३। ५३) इत्यण् । स्वामी तु—इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४। ३। ५३) इत्यण् । 'विभाषौषधि-' (८। ४। ६) इति वा णत्वम्—इति । तन्न । 'ऐरावन' इत्यस्यापि प्राप्तेः ॥ (३) ॥ * ॥ अभ्रे खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थरगामिनीत्वात् । बाहुलकादुः । अभ्रमोवल्लभः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'इन्द्र-हस्तिनः' ।

हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुडिशं भिदुरं पविः ।

शतकोटिः स्वरुः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥

हादिनी (स्त्री), वज्रम् (पु न), कुलिशम्, भिदुरम् (२ न), पविः, शतकोटिः, स्वरुः, शम्भुः, दम्भोलिः (५ पु), अशनिः (पु स्त्री), 'वज्र' के १० नाम हैं ।

हादिनीति ॥ हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३। २। ७८) । हादोऽस्त्यस्या इति वा । इनिः (५। २। ११५) । 'हादिनी वज्रविद्युतोः' [इति हैमः ३। ४६७] (१) ॥ * ॥ वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्जेन्द्र-' (उ० २। २८) इति रम् ॥ * ॥ अस्त्री इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । संनिधानाविशेषात् । 'अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ' इति संसारावर्तान्च । 'वज्रो-ज्ज्यौ' [अ० ३। ३। १८४] इति वक्ष्यमाणं तस्यैवानुवादः । ['वज्रं स्याद्वालके धात्र्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान् । वज्रा-स्तुह्यां गुह्य्यां च वज्री स्तुह्यन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीर-केऽप्यस्त्री' इति मेदिनी १२। ८। १८१-८२ ॥] (२) ॥ * ॥ 'कुलिहस्तो भुजादलः' इति त्रिकाण्डशेषः [१। ६। २६] ।

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

कुलौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति उः ।
कुलिनः पर्वतान् श्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे—' (३।२।३) इति कः । कुत्सितमी-
षद्वा लिखति । 'लिख अल्पीभावे' (तु० प० से०) । 'इगु-
पध—' (३।१।१३५) इति कः । 'कुलिरो न स्त्रियां प्रोक्तो
दम्भोलौ, ना 'झपान्तरे' ॥ (३) ॥*॥ भिनत्ति । 'विदि-
भिदिच्छिदेः कुरच्' (३।२।१६२) । यत्तु—'कर्मकर्तरि
चायमिष्यते, इत्यत्र चकारः कर्तरीत्यनुकषणार्थः' तेनाकर्म-
कर्तर्यपि भवति, इति वामनः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न ।
भाष्येऽस्यार्थस्यादर्शनात् । निष्फलत्वाच्च । 'भिदिरम्' इति
पाठे तु 'इषिमदि—' (उ० १।५१) इत्यादिना 'किरच्' ॥
(४) ॥*॥ पुनाति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (५)
॥*॥ शतं कोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥*॥ स्वरति ।
'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'श्रुस्त्विति—' (उ०
१।१०) इति उः । ['स्वरुः पुंसि यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे
शरे' इति मेदिनी १२६।९३] ॥*॥ शोभनायस्त्रिधा धारा
अस्येति सान्तोऽपि (स्वरुस्) ॥ (७) ॥*॥ शाम्यत्य-
रीन् । अन्तर्भावितपदार्थाच्छेदेर्वन् (उ० ४।९४) । शं
शुभमस्यास्त्यभेदत्वात् इति वा । 'कंशंभ्याम्—' (५।२।
१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्त्योऽष्टचः [शंवः] ॥*॥
'शम्ब संबंधने' चुरादिः (प० से०) । 'शम्बयति संब-
ध्नाति शत्रून्' इति विग्रहे तु पवर्गवृत्तीयान्तः [शम्बः] ।
'शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिषु'
[इति मेदिनी १०५।८] ॥*॥ सम्बयतेः (चु० प० से०)
विग्रहे तु दन्त्यादिरपि [सम्बः] । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च
सम्बसूकरपांसवः' इत्युष्मविवेकः ॥ (८) ॥*॥ दम्भु रोधने^३
(स्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । दम्भसि रोधने
अलिः समथः । 'अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु' (भ्वा० प० से०) ।
इन् (उ० ४।१९८) । दम्भोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने'
(स्वा० प० से०) । औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥*॥
अश्नाति, 'अश्यतेऽनेनेति वा 'अतिसृष्टुधम्यस्यतिहृभ्यो निः'
(२।१०२) ॥*॥ इह 'वज्राशनिः' इति समुदितमपि
बोध्यम् । 'वज्राशनिं विदुर्वज्रम्' इति त्रिकाण्डशेषात् ।
'अथ वज्राशनिर्द्वयोः' इति नामनिधानाच्च ॥ (१०) ॥*॥
दश 'वज्रस्य' ।

व्योमयानं विमानोऽस्त्री

व्योमयानम् (न), विमानः (पु न), 'पुष्पक विमान'
या 'देवोंके विमानमात्र' के दो नाम हैं ।

१. 'यमे ना कुलिशो न स्त्री दम्भोलौ ना झपान्तरे'
इति मेदिनी पाठः (१६४।२०) ।

२. '—दम्भने' इति पा० ।

३. अणु भाजने' (त्र्या० प० अ०) ।

४ अ० २।०

व्योमयानमित्यादि ॥ व्योम्नि धान्त्यनेन । करणे ल्युट्
(३।३।११७) । व्योम याति । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११४)
इति कर्तरि ल्युट् इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टं मानय-
न्त्यनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति करणे घः ।
'घञ्' इति मुकुटः । तन्न । परत्वाल्ल्युट्प्रसङ्गात् । घस्तु कर-
णाधिकरणयोर्विहितः । विशेषेण मान्यस्मिन्निति वा । अ-
धिकरणे ल्युट् (६।३।११७) । विगतं मानमुपजास्येति
वा । 'विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च । घोटके
यानमात्रे च पुनपुंसकयोर्मतः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देव-
रथस्य' ।

नारदाद्याः सुरर्षयः ।

नारदः (पु)—नारद आदि 'देवर्षि' हैं । (आदि शब्दसे
'तुम्बुरु, भरत, पर्वत, देवल' आदि का संग्रह है) ।

नारदाद्या इति ॥ नरस्य धर्म्यम् । 'नराच्चेति वक्त-
व्यम्' (वा० ४।४।४९) इत्यण् । नारं ददाति । 'आतो-
ऽनुप—' (३।२।३) इति कः । यद्वा,—'नारं पानीयमित्युक्तं
तत् पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति
भविष्यति ॥' इत्यागमः । नारं नरसमूहं द्यति कलहेनेति
वा । नुरिदं नारमज्ञानम्, तद्द्यति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो
अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१)
॥*॥ आद्येन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मा-
दिपुत्रत्वादृषयश्च । षष्ठीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्षेः' ।

स्यात् सुधर्मा देवसभा

सुधर्मा, देवसभा (२ स्त्री), ये दो नाम 'देवसभा' के हैं ।
स्यादिति ॥ शोभनो धर्मोऽस्याम् । 'धर्मादिनिच् केव-
लात्' (५।४।१२४) । 'डावुभाभ्याम्' (४।१।१३) इति
पक्षे डाप् । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति डीप् (४।
१।१५) न ॥ (१) ॥*॥ सह भान्त्यस्याम् । 'सभा
राजामनुष्यपूर्वा' (२।४।२३) इति निपातनादङ् । देवानां
सभा आस्थानगृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवसभायाः' ।

'पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

पीयूषम्, अमृतम् (२ न), सुधा (स्त्री), 'अमृत' के
३ नाम हैं ।

पीयूषमिति ॥ पीय्यते । 'पीय' इति सौत्रो धातुः ।
'पीयेरूपन्' (उ० ४।७६) । बहुलवचनात्पक्षे गुणः [पेयू-
षम्] । 'स्यात्पेयुषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारा-
वली । 'पीयूषं सप्तदिवसावधिकीरे तथाऽमृते' [इति मेदिनी
१६८।४१] ॥ (१) ॥*॥ न अग्र्यन्तेऽनेन । 'तनि-

१. विमानो व्योमयाने च सार्वभौमगृहेऽपि च । घोटके
यानपात्रे च पुनपुंसकयोर्मतः ॥' इति मेदिनी (१२।३०-
३१) पा० ।

मृद्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृतं यज्ञ-
क्षेपे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्व-
न्तरिदेवयोः ॥' [इति मेदिनी ५९।७७] ॥ (२) ॥ * ॥
मुखेन धीयते । 'धेदु पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चो-
पसर्गे' (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । यत्तु—अङ्विधौ
(३।३।१०४, ५, ६) कारकाधिकारः (३।३।१९, २३)
निवृत्तः—इति मुकुटः । तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावग्रह-
णस्य (३।३।१५) कारकाधिकारनिवृत्त्यर्थत्वात्—इति
हेतुरपि स्वरूपासिद्धः । 'अभिविधौ भावे—' (३।३।४४)
इत्यस्याग्रेऽनुवर्तनात् । यदपि—मुष्टु दधाति पुष्पाति शरी-
रमिति पचाद्यजन्तात् (३।३।१३४) टाप् (४।१।४)
इति—तदपि न । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे [६।१।
१०१] अदन्तत्वाभावेन टावयोगात् । एकादेशस्य पूर्वान्त-
त्वेन [६।१।८५] ग्रहणात्सस्यालोपप्रसङ्गाच्च । 'आत-
श्चोपसर्गे' (३।३।१३६) कप्रत्ययो वक्तुमुचितः । ['सुधा
गङ्गेष्टिकास्तुह्योर्मूलिपांमृतेषु च' इति हैमः २।२५९] ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अमृतस्य' ।

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दाकिनी, वियद्गङ्गा, स्वर्णदी, सुरदीर्घिका (४ स्त्री),
'आकाशगङ्गा' के ४ नाम हैं ।

मन्दाकिनीति ॥ मन्दमकितुं शीलमस्याः । 'अक कुटि-
लायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'मुपि—' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ वियति वियतो वा गङ्गा ॥
(२) ॥ * ॥ स्वः स्वर्गस्य नदी । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—'
(८।४।३) इति णत्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ सुराणां दीर्घि-
केव ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'देवगङ्गायाः' ।

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मेरुः, सुमेरुः, हेमाद्रीः, रत्नसानुः, सुरालयः (५ पु),
'सुमेरु पर्वत' के ५ नाम हैं ।

मेरुरित्यादि ॥ मिनोत्युच्चत्वाज्ज्योतीषि । 'डुमिञ्
प्रक्षेपरो' (स्वा० उ० अ०) । 'मिपीभ्यां रुः' (उ० ४।
१०१) । 'मापो रुरिच्च' इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वल-
दत्तादावस्य सूत्रस्यानुपलब्धेः ॥ (१) ॥ * ॥ सुमेरुरित्यु-
पसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥ (२) ॥ * ॥ हेम्नोऽद्रिः ॥
(३) ॥ * ॥ रत्नानि सानावस्य ॥ (४) ॥ * ॥ सुरा-
णामालयः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मेरोः' ।

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

मन्दारः, पारिजातकः, संतानः, कल्पवृक्षः (४ पु), हरि-
चन्दनम् (पु न), ये ५ 'देवताओंके वृक्ष' हैं ।

पञ्चैति ॥ [एते वक्ष्यमाणाः पञ्च शब्दाः देववृक्षाणां
नामानि] मन्दयते मोदयति । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नका-

न्तिगतिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्'
(उ० ३।१३४) । मन्दा आरा धारा अस्य, सरलत्वादिति
वा । ['मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च ॥' इति
मेदिनी १३७।१९६-१७] ॥ (१) ॥ * ॥ पारिणोऽ-
व्येर्जातः । ततः स्वार्थं कन् (५।३।८७) । यत्तु—पारि-
जातो जन्यत्वेनास्यास्ति । 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) ।
पारिजातः समुद्रः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यणि पारि-
जातः—इति मुकुटः । तन्न । वृद्धाच्छस्य (४।२।११४) अप-
वादस्य सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यस्यैव नाम-
निर्वचनासिद्धेश्च । ['पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुर-
द्रुमे' इति हैमः ४।१२५] ॥ (१) ॥ * ॥ सम्यक् तनोति
पुष्पाति । 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति सूत्रे तनोते-
रुपसंख्यानात् णः । सम्यक् तन्यन्ते पुष्पाण्यस्मिन्नित्यधिकरणो
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । [संतानः संततौ
गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे' इति मेदिनी ९३।४६] ॥ (१)
॥ * ॥ कल्पः संकल्पितोऽर्थः, तस्य वृक्षः । जन्यजनकभाव-
संबन्धे षष्ठी ॥ (१) ॥ * ॥ चन्दयति । 'चदि आह्ला-
दने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः (३।१।२६) ल्युः (३।
१।१३४) । हरेश्चन्दनः । 'हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशानां'
महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि ॥'
[इति मेदिनी १०१।१५०-५१] ॥ (१) ॥ * ॥ पञ्चानां
'देववृक्षाणाम्' एकैकम् ।

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमारः, वैधात्रः (२ पु), 'सनकादि' के २ नाम हैं ।
(आदि शब्दसे 'सनक, सनन्दन, सनातन' का संग्रह है) ।

सनत्कुमार इति ॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥ * ॥ 'सना-
त्कुमारः' अपि । यद्वा,—'हंसगो गृहिणः सनत्' इति ब्रह्म-
पर्याये रभसः । तस्य कुमारोऽपत्यम् । दन्त्यादिः ॥ (१)
॥ * ॥ विधातुरपत्यम् । अण् (४।१।९२) ॥ (२) ॥ * ॥
वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात् स्ववैद्यपर्यायसन्निधौ कथनम् । द्वे
'ब्रह्मपुत्रस्य' ।

स्ववैद्यावश्विनोऽसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दक्षावश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥
स्ववैद्यौ, अश्विनीसुतौ, नासत्यौ, अश्विनौ, दक्षौ, आश्वि-
नेयौ, (६ पु०, नि० द्वि०), 'अश्विनीकुमार' के ६ नाम हैं ।

स्ववैद्याविति ॥ स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ ॥ (१) ॥ * ॥
अश्विन्याः सुतौ ॥ (२) ॥ * ॥ न सत्यं ययोस्तावसत्यौ,
न असत्यौ । 'नभ्राणनपाद्—' (६।३।७४) इति नञः प्रकृति-
भावः ॥ (३) ॥ * ॥ प्रशस्ता अश्व्याः सन्ति ययोः । इनिः
(५।२।११५) । यद्वा,—अश्विन्यां जाती । 'संधिवेला—'

१. 'देवतानाम्' इति पा० ।

(४।३।१६) इत्यणः 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति लुकि 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति डीपो लुक् । अश्वोऽस्ति जनकत्वेन ययोर्वा । इन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥ * ॥ दस्यतः क्षिपतो रोगान् । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । ['दस्रः खरेऽश्वनीसुते' इति मेदिनी १२६।४७] ॥ (५) ॥ * ॥ अश्विन्या अपत्ये । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (६) ॥ * ॥ 'तावुभाविति द्वित्वादिष्टत्वा-देकवचनाभावः-' इति स्वामी । अयं च प्रायोवादः । 'देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस एव च' इति भार्कण्डेयात् । 'नासत्यौ' इति 'दस्रौ' चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः । षट् 'अश्विनोः' ।

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्गेश्या उर्वशीमुखाः ।

घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा [२२]

सुकेशो मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः [२३]

अप्सरसः (स्त्री०, नि० ब० व०), 'उर्वशी आदि स्वर्गकी वेश्याओं' का १ नाम है ।

[घृताची, मेनका, रम्भा, उर्वशी, तिलोत्तमा, सुकेशी, मञ्जुघोषा (६ स्त्री), इत्यादि स्वर्गकी 'अप्सराओंके' विशेष नाम हैं] ।

स्त्रियामिति ॥ अद्भ्यः सरन्ति । सरतेरसुन् (उ० ४।२।३७) ॥ (१) ॥ * ॥ 'बहुषु' इति प्रायोवादः । 'अनचि च' (८।४।४७) इति सूत्रे 'अप्सराः' इति भाष्य-प्रयोगात् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि' इति शब्दार्णवाच्च—अस्य शुभंयाशब्दवद्रूपम्—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । अप्सरःशब्दस्य सान्तत्वात् ॥ * ॥ स्वः स्वर्गस्य वेश्याः ॥ (२) ॥ * ॥ उरुन्महतोऽशुनते व्याप्नोति वशीकरोतीति यावत् : 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । संज्ञा-पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धिः । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) को वा । उरु अश्नातीति वा ॥ (३) ॥ * ॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भा-मेनका-घृताची-तिलोत्तमादीनां ग्रहणम् । एकम् 'उर्वश्यादेः' ।

हाहा हूहृश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥

हाहाः, हूहृः (२ पु), इत्यादि 'देवताओंके यहाँ गाने-वाले गन्धर्व' हैं । (आदि शब्दसे 'चित्ररथ, विश्वावसु...' का संग्रह है) ।

हाहेति ॥ अव्युत्पत्तिपक्षे 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्यस्याप्राप्तेः शसि हाहान्, 'ओः सुपि' (६।४।८३) इत्य-स्याप्राप्तेर्हूहृन्, इत्यादि । यत्तु—'आतो धातोः' (६।४।१४०) इति योगविभागादाकारलोपः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । निर्णीतरूपस्य योगविभागेन निर्वहस्यानौचित्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात् । हा इति

शोकव्यञ्जकशब्दं जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । विच् (३।२।७४) । शसि हाहः । हृ इति ह्र्य-ति । ह्रैजः (भ्वा० उ० अ०) क्विप् (३।२।१७८) । 'वचिस्वपि—' (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । बाहुलकाद्वाप्रत्यये तु (हाहाः) व्युत्पन्नोऽधातुश्च । एवं इप्रत्यये हूहृरपि बोध्यः । हाहाः सान्तो-ऽपि । 'गन्धर्वो वीतिहाहसोः' इति संसारावर्तति । 'गन्ध-र्वो हाहसि प्रोक्तः' इति रत्नकोषाच्च । भोजस्तु हहाहृहृश-ब्दयोरव्ययत्वमाह । 'हहाः' इत्यादिह्रस्वः । 'हूहृः' इत्यु-भयह्रस्वश्च । 'हंसो हहाहृहृ च द्वौ वृषणश्चश्च तुम्बुरुः' इति शब्दार्णवात् । 'गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहृहृ' इति व्यासोक्तेश्च ॥ * ॥ गन्धं सौरभमवर्तति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । ['गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' इति हेमः ३।७३५-३६] ॥ * ॥ प्रज्ञावणि (५।४।३८) दीर्घादिर-प्ययम् । 'अपि गन्धर्वगान्धर्वदिव्यगायनगातवः' इति शब्दा-र्णवात् ॥ (१) ॥ * ॥ आद्येन तुम्बुरु-विश्वावसु-चित्ररथा-दीनां संग्रहः । 'देवगायकानाम्' एकम् ।

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।

कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपबुधः ।

आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥

लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।

हिरण्वरेता हुतभुग् बहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।

शुचिरपिप्तम्

अग्निः, वैश्वानरः, वह्निः, वीतिहोत्रः, धनंजयः, कृपीट-योनिः, ज्वलनः, जातवेदाः (= जातवेदस्), तनूनपात्, बर्हिः (= बर्हिस्), शुष्मा (= शुष्मन्), कृष्णवर्त्मा (= कृष्णव-र्त्मन्), शोचिष्केशः, उपबुधः, आश्रयाशः, बृहद्भानुः, कृशानुः, पावकः, अनलः, रोहिताश्वः, वायुसखः, शिखावान्

१. गत्यर्थकः 'अर्व'धातुः पवर्गीयान्तः, दन्त्योष्ठचान्त-स्तु हिंसार्थक इत्यवधेयम् ।

२. 'हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायनाः' इति अभि० चि० (२।९७) वचनान्चेति । "हाहाहृहृरिति पुल्लिङ्गमेकमखण्डं नामेत्येके । 'गन्धर्वौ च हाहाहृहृरिति लक्ष्यम् । अव्ययावित्येके, यद्वाचस्पतिः—'हंसो हाहाहृहृ च द्वौ विषणाश्चश्च तुम्बुरुः ।' इति ।" इति हेमचन्द्रः (अभि० चि० स्वोप० २।९७ 'हाहा'शब्दव्याख्याने) ।

(= शिखावत्), आशुशुचिः, हिरण्यरेताः (=हिरण्यरेतस्), हुतभुक् (=हुतभुज्), दहनः, हव्यवाहनः, ससाचिः (=ससाचिष्), दमुनाः (=दमुनस्), शुक्रः, चित्रभानुः, विभावसुः, शुचिः (३३ पु), अप्पित्तम् (न) । 'अग्नि' के ३४ नाम हैं ।

अग्निरिति ॥ अङ्गति । 'अग्नि गती' (भा० प० से०) । अङ्गेर्नलोपश्च (उ० ४।५०) इति निर्नलोपश्च । ['अग्नि वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधी पुमान्' इति मेदिनी ८२।१] ॥ (१) ॥ * ॥ विश्वे नरा अस्य । 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । यत्तु—विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ् । बहुत्वे च 'यञञोश्च' (२।४।६४) इति लुक् । विश्वानराः—इति मुकुटः । तत्र ; 'विश्वे वैश्वानरा उत' [ऋक्० ८।३।१४] इत्यत्र लुकोऽदर्शनात् । 'वैश्वानराय मीढुषे' [ऋक्० ४।५।१] इत्यादावन्तोदात्तदर्शनाच्च । ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽञो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रसक्त्यभावाच्च । एतेन विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ्—इति वदन् ॥ स्वाम्यपि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥ * ॥ वहति हव्यम् । 'वहिश्वि-श्रुयुद्राहात्वरिभ्यो निन्' (उ० ४।५।१) इति निः । निच्च । ['वहिवैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधे पुमान्' इति मेदिनी ८४।१९] ॥ (३) ॥ * ॥ 'वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेपु' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।१४) । वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादिर्हृत्यतेऽस्मिन् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० से०) । 'हुयामा-' (उ० ४।१।६८) इति वृत् । वीतिरश्चो होत्रं हवनमस्येति वा । ['वीतिहोत्रोऽनलेऽङ्गे च' इति मेदिनी १४४।२९७] ॥ (४) ॥ धनं जयति । 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति खच् । ['धनं जयः सर्पभेदे ककुभे देहमास्ते । पाथेऽग्नी' इति हैमः ४।२३१] ॥ (५) ॥ * ॥ कृपीटस्य जलस्य योनिः । 'कृपीटमुदरे जले' इति रत्नकोषात् । 'अग्नेरापः' इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । अङ्गयोऽग्निर्वाहः क्षत्रम्' इति मनुः [१।३।२१] ॥ (६) ॥ * ॥ ज्वलति । 'जुचङ्कम्य-' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (७) ॥ * ॥ विद्यते लभ्यते । 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१।८९) जातं वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते विद्यते इति वा । 'विद सत्तायाम्' (दि० आ० अ०) । जातं वेत्ति वेदयते वा । 'विद चेतनादौ' [विद ज्ञाने, (अ० प० से०), विद विचारणे (रु० आ० अ०), विद चेतनाख्यानविकासेषु (जु० आ० से०)] । असुन् (उ० ४।१।८९) ॥ (८) ॥ * ॥ तनूपातिः । तनूपाती । 'तनूपातमुपशस्य निंसाते' इति मंत्रः ॥ * ॥ तनू स्वं स्वरूपं न पाति न रक्षति [इन्धनसमाप्तौ] आशुविनाशित्वाद् इति 'तनूपात्' शत्रन्तः । 'उगिदचाप्-' (७।१।७०) इति नुमि तनूपात्, तनूपात्तौ, तनूपातः इति वा ॥ * ॥ तन्वा ऊनं कृशं पाति । तनूपात्तौ, तनूपातः इति

'अदोऽनन्ते' (३।२।६८) इति विद् । तनूपादौ, तनूपादः इति वा ॥ (९) ॥ * ॥ वृंहति । 'वृंहि वृद्धौ' (भा० प० से०) । 'वृहेर्नलोपश्च' (उ० २।१०९) इति इस् । पुल्लिङ्गोऽयम् । 'वहिकतो वृहद्भानुः' इत्यमरमालापुंस्काण्डे पाठात् ॥ (१०) ॥ * ॥ 'शुक्रो वैश्वानरो वह्निर्वहिः शुष्मा तनूपात्' इति शब्दार्णवात् 'वह्निः शुष्मा' इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् । तत्र रामस्तपक्षे वह्निः कुशः शुष्म बलमस्येति विग्रहः । वह्निः सान्तः ['वह्निः पुंसि हुताशने न स्त्री कुशे' इति मेदिनी १७२।३६] । वह्निरिदन्तः । 'शुष्मा' इति नान्तः पृथग्—इत्यन्यः ॥ * ॥ शुष्यत्यनेनेति शुष्मा । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ * ॥ शुष्यति जलम् । शुषेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अविसिविनिशुषिभ्यः कित्' (उ० १।१४५) इति मनिप्रत्यये 'शुष्मः' अदन्तोऽपि ॥ (११) ॥ * ॥ कृष्णो धूमो वर्त्मस्य । नान्तः । ['कृष्णवर्त्मा विधुतुदे । दुराचारे हुताशे च' इति हैमः ४।१।७५-७६] ॥ (१२) ॥ * ॥ शोचीपि ज्वालाः केशा इवास्य । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८।३।४५) इति पत्वम् ॥ (१३) ॥ * ॥ 'उषः प्रभाते संध्यायाम्' इति विश्वः [१।७।३६] । उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशते । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः-' (वा० ८।२।७०) । स च व्यवस्थितविभाषयेह नित्यम् ॥ (१४) ॥ * ॥ आश्रयमाधारमश्नाति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ['आश्रयाशः पुमान्वह्नी त्रिषु चाश्रयनाशके' इति मेदिनी १६४।३२] ॥ * ॥ 'आशयाशः' इति पाठान्तरम् । आशेस्तेऽनेत्याशयः । 'एरच्' (३।३।५६) । तमश्नाति ॥ (१५) ॥ * ॥ वृहन्तो भानवोऽस्येति ॥ (१६) ॥ * ॥ 'कुश तनूकरणे' (दि० प० से०) । कृदयति 'ऋतन्यज्जि-' (उ० ४।२) इत्यानुक् ॥ (१७) ॥ * ॥ पुनाति । पूज पवने (अ० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । [पावकोऽग्नी सदाचारे वह्निमन्थे च चित्रके । भल्लातके विडङ्गे च शोधयितृनरेऽपि च ॥] इति हैमः ३।६२-६३ ॥ (१८) ॥ * ॥ अनित्यनेन । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'अनलो वसुभेदेऽग्नी' [इति मेदिनी १४९।५७] । ['अनलोऽनिले । वसुदेवे वसौ वह्नी' इति हैमः १००।६५८] ॥ (१९) ॥ * ॥ लोहिता अश्वा यस्य । 'वरुणस्त्वसितानश्वाङ्कुर्वेत् । कुमुदोऽमान् । हुताशनः किशुकाभान्वायुर्बभूस्तथावृणोत्' इति शालिहोत्रात् । रोहितो मृगोऽश्वो वाहनमस्येति वा । ['रोहिताश्वश्चित्रभानौ हरिश्चन्द्रनृपात्मजे' इति मेदिनी १६२।६३] ॥ (२०) ॥ * ॥ वायोः सखा । 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) ॥ * ॥ वायुः सखाऽस्येति (वायुसखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजभावात् 'अनङ् सौ' (७।१।९३) इत्यनङ् ॥ (२१) ॥ * ॥ शिखाः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥ * ॥ व्रीह्यादित्वात् (५।

२।११६) इति प्रत्यये 'शिखी' अपि । 'शिखी बह्वी बली-
वर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलि-
ङ्गकः ॥' [इति मेदिनी १३।४२] ॥ (२२) ॥ * ॥ (आ-
शोष्टुमिच्छति) आङ्पूर्वाच्छुष्यतेः (दि० प० अ०) सन्न-
न्तात् 'आङि शुभेः सनश्छन्दसि' (उ० २।१०६) इत्य-
निः । छान्दसानामपि क्वचिद्भाषायां प्रयोगः । 'अध्वर्युकृतु-'
(२।४।४) इति ज्ञापकात् । आशु शीघ्रं आशु व्रीहिं वा
शु क्षणोति । 'क्षगु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । इति (उ०
४।११८) । शु इति पूजार्थमव्ययम् ॥ (२३) ॥ * ॥ हिर-
ण्यं रेतोऽस्य । सान्तः । 'हिरण्यरेताः पुंसि स्याद्विवाकर-
हविर्भुजोः [इति मेदिनी १७।५।६९] ॥ (२४) ॥ * ॥
द्वं भुङ्क्ते । क्तिप् (३।२।१७८) । जान्तः ॥ (२५) ॥ * ॥
दहति । ल्युः (३।१।१३४) ['दहनश्चित्रके भत्तातकेऽनी
दुष्टचेष्टिते' इति मेदिनी ८।८।७५] ॥ (२६) ॥ * ॥ हव्यं
वाहयति । ण्यन्ताद्देः (भ्वा० उ० अ०) ल्युः (३।१।१३४) ।
यत्तु स्वामी—'हव्यं वाहयति' इति विग्रह्य 'हव्यपुरीषपुरी-
ष्येषु ज्युट्' (३।२।६५)—इत्याह । तत्र । उदाहृतपाठ-
स्यानुपलम्भात् । 'कव्यपुरीषपुरीष्येषु—' इति पाठस्योपल-
म्भात् । 'वहश्च' (३।२।६४) इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च ।
मुकुटोऽपि—'वाहयति' इति विग्रह्य 'हव्येऽनन्तः पादम्' (३।
२।६६) इति बहेर्ज्युट्—इत्याह । तदपि न । ज्युट्छान्द-
सत्वात् । 'वहश्च' (३।२।६४) इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च ॥
(२७) ॥ * ॥ सप्तार्चिषो यस्य । काली-कराली-मनोजवा-
सुलोहिता-सुधुम्रवर्णा-स्फुलिङ्गिनी-विश्वदासारुयाः सप्त बह्वे-
जिह्वाः । ['सप्तार्चिः पावके पुंसि कूरचक्षुषि च त्रिषु' इति
मेदिनी १७।५।६५] ॥ (२८) ॥ * ॥ 'दमु उपशमे' (दि०
प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थाद् 'दमेरुनसिः' (उ० ४।२।
३५) । दाम्यति । दमुनाः, दमुनसौ ॥ * ॥ दीर्घमध्योऽपि ।
'दमुना दमुनाः प्राचीनवर्हिः शुचिर्बहिषौ' इति नामनिधाना-
त् ॥ (२९) ॥ * ॥ शोचयति । 'ऋज्जेन्द्र—' (उ० २।२८)
इति निपातितः । शुक्रं रेतोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) । शुक्लवर्णत्वादिति वा । रलयोरेकत्वम् ['शुक्रः
स्याद्भागवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽधिरुग्भिदोः
क्लीबम्' इति मेदिनी १२९।९२-९३] ॥ (३०) ॥ * ॥
चित्रा भानवोऽस्य । क्षुभ्नादिः (८।४।३९) । ['चित्रभानुः
पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च' इति मेदिनी ६६।८७] ॥
(३१) ॥ * ॥ विभा प्रभा वसु धनं यस्य । ['विभावसुस्तु
भास्करे । हुताशने हारभेदे चन्द्रे' इति हैमः ४।३४६] ॥
(३२) ॥ * ॥ शुचिं पवित्रं करोति शुचयति । 'तत्करोति—'
(वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) ।
यद्वा,—शोचति । अन्तर्भावितण्यर्थाच्छुचेः (भ्वा० प० से०)
'इगुपधात्—' (उ० ४।१२०) इतीन् । ['शुचिर्ग्रीष्माग्नि-
शृङ्गारेष्वापाठे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनु-

पहते त्रिषु ।' इति मेदिनी २८।११] ॥ (३३) ॥ * ॥ अपां
पित्तमिव । दाहकत्वात् ॥ (३४) ॥ * ॥ चतुस्त्रिंशत् 'अग्नेः' ।

और्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५६ ॥

और्वः, वाडवः, वडवानलः (३ पु), 'वडवानल' के ३
नाम हैं ।

और्व इति ॥ उर्वस्य मुनेरपत्यम् । यत्तु विदाद्यञ् (४।
१।१०४) बहुत्वे 'यज्जोश्च' (२।४।६४) इति लुकि उर्वाः—
इति मुकुटः । तत्र । 'अनन्तरापत्येऽजोऽसंभवात् । तस्मादप्यण्
(४।१।११४) ॥ (१) ॥ * ॥ वडवायां भवः । 'तत्र भवः'
(४।३।५३) इत्यण् । 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटकौघे नपुं-
सकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले ॥' [इति
मेदिनी १६।१।५०] ॥ (२) ॥ * ॥ वडवाया अनलः । आ-
धाराधेयभाव एव संबन्धत्वेन षष्ठ्यर्थः ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'वाडवाग्नेः' ।

वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलानर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

ज्वालः, कीलः (२ पु स्त्री), अर्चिः (= अर्चिप्), हेतिः,
शिखा (३ स्त्री), 'आगकी लपट' के ५ नाम हैं ।

वह्नेरिति ॥ 'वह्नेः' इति प्रायोपादः । 'हेतिः स्यादा-
युधज्वालासूर्यतेजःसु रोषिति' इति [मेदिनी ५९।७६] दश-
नात् । ज्वलति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)
॥ * ॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'कील बन्धे'
[बन्धने] (भ्वा० प० से०) । कीलति । 'इगुपध—' (३।१
१३५) इति कः ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) [कीलोऽ-
ग्नितेजसि । कूर्परस्तम्भयोः शङ्को कोला रतहतावपि'
इति हैमः २।४९१-९२] (२) ॥ * ॥ अर्चयते । 'अच
पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० अ०) 'अर्चिशुवि
हुस्पिच्छादिच्छदिभ्य इतिः' (उ० २।१०८) । अर्चि
सान्तः ॥ * ॥ इति (उ० ४।११८) त्विदन्तोऽपि । 'अग्ने-
भ्रजन्ते अर्चयः' इति श्रुतेः [ऋक् ० १।४।१] ॥ * ॥ 'स्त्रि-
याम्' इति अर्चिरादिभिः संबध्यते । तत्रार्चिपः 'ज्वालाभा-
सोर्नपुंम्यर्चिः' [अ० ३।३।२३०] इति क्लीबत्वमपि वक्ष्यते ।
['अर्चिमयूखशिखयोः' इति हैमः २।५८८, विश्वश्च १७७।
३८] ॥ (३) ॥ * ॥ हिनोति, हन्ति वा । 'हि गतौ' (स्वा०

१. 'च्यवन' मुनेर्मनुपुत्र्यामारुण्याम् 'ऊर्व' नामा ऋषिः
मातुरुहं विदायोत्पन्नः (महाभा० आदि० ६६।४६) ;
अनेन स्वकोपानलं समुद्रे वडवानलरूपेण तत्याज (महाभा०
आदि० १७९।२१), इति ज्ञेयम् । वाचस्पत्ये च 'और्व'-
शब्दनिर्वचने कथेयमुक्तेति तत्रैव द्रष्टव्या (१५८२) ।

२. उर्वशब्दस्य विदादिगणे पाठात् मुकुटोक्तिः सम्य-
गेव भाति ।

प० अ०) । 'ऊतियूति-' (३।३।१७) इत्यादिना क्तिन्तो निपातितः । ['हेतिज्वालास्त्रसूर्याणुषु' इति हैमः २।२।१५] ॥ (४) ॥ * ॥ शेटे । शीडः [शीडः स्वप्ने, अ० आ० से०] कि-द्वस्त्रश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'शिखा' ज्वालावहिक-डालाङ्गलवयग्रमात्रके [चुडामात्रे शिखायां च ज्वालायां प्रप-देऽपि च ॥ ' इति मेदिनी २०।६-७] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'ज्वालायाः' ।

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

स्फुलिङ्गः, अग्निकणः (२ त्रि), 'चिनगारी' के २ नाम हैं ।

त्रिष्विति ॥ 'स्फु' इत्यनुकरणशब्दः । स्फुना फूत्कारेण लिङ्गति । 'लिंगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) ॥ * ॥ स्फुलिङ्गा जातावपि । अजादित्वाट्वाप् [४।१।४] ॥ (१) ॥ * ॥ अग्नेः कणः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अग्निकणस्य' ।

संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥

उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी [२४]

क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः [२५]

संतापः, संज्वरः (२ पु), 'अग्निके ताप' के २ नाम हैं ।

[उल्का (स्त्री), 'निकली हुई ज्वाला' अर्थात् 'तारा दूटने या लुक्' का १ नाम है । भूतिः (पु स्त्री), भसितम्, भस्म (= भस्मन् । २ न), क्षारः (पु), रक्षा (स्त्री), 'राख' के ५ नाम हैं । दावः, दवः, वनहुताशनः (३ पु), 'दावाग्नि' के ३ नाम हैं] ।

संताप इति ॥ संतापयति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (१) ॥ * ॥ 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तौ । संज्वरयति । पचाद्यच् (३।१।३४) ॥ (२) ॥ * ॥ यत्तु-संतापनं संतापः । घञ् (३।३।१८) । संज्वरयति संज्वरः । अच् (३।१।३४) — इति मुकुटोक्तम् । तत्र । वैषम्ये प्र-माणभावात् । भावकर्त्रभिधायिनोः समानार्थकत्वाभावात् । समौ समानार्थकौ समलिङ्गौ । द्वे 'संतापस्य' ।

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ५८ ॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराजः, पितृपतिः, समवर्ती (= समवर्तिन्), परेतराट् (= परेतराज्), कृतान्तः, यमुनाभ्राता (= यमुनाभ्रातृ), शमनः, यमराट् (= यमराज्), यमः, कालः, दण्डधरः, श्राद्ध-देवः, वैवस्वतः, अन्तकः (१४ पु), 'यमराज' के १४ नाम हैं ।

धर्मराज इति ॥ धर्मस्य राजा । 'राजाहः-' (५।४।११) इति टच् ॥ (१) ॥ * ॥ पितृणां पतिः (२) ॥ * ॥ समं वतिषु शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥

१. 'शिखावहिक' इति या० ।

(३) ॥ * ॥ परेतेषु मृतेषु राजते । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । जान्तः ॥ (४) ॥ * ॥ कृतोऽन्तो विनाशो येन । ['कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु' इति मेदिनी ६२।१०६] (५) ॥ * ॥ यमुनाया भ्राता ॥ (६) ॥ * ॥ शम-यति । ल्युः (३।१।१२४) । ['शमनं शान्तिवधयोः । शमनः श्राद्धदेवते' इति विश्वः ८७।२८, मेदिनी च ९३।३७] ॥ (७) ॥ * ॥ यमेन संयमेन राजते । क्तिप् (३।२।६१) जान्तः ॥ (८) ॥ * ॥ यमयति । अच् (३।१।३४) । 'यमो दण्डधरे दण्डधरे संयमे यमजेऽपि च । [शरीरसाधनापेक्षानित्यकर्मणि चेप्यते ॥] इति विश्वः [११०।५] ॥ (९) ॥ * ॥ — कलयत्यायुः । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) पचाद्यजन्तात् (३।१।३४) प्रजाद्यप् (५।४।३८) — इति मुकुटः । तत्र । कलेर्मित्वाभावात् । प्रजाद्यणि रूपद्वयप्रसङ्गाच्च । एतेन स्वाम्यपि परास्तः । तस्मात् 'कलयति' इति विग्रह उचितः । कालवर्णत्वाद्वा । ['कालो मृतौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' इति मेदिनी १४५।७] ॥ (१०) ॥ * ॥ दण्डस्य धरः । दण्डं धरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यणि 'दण्ड-धारः' अपि । ['दण्डधारो यमे राज्ञि' इति हैमः ४।२६४] ॥ (११) ॥ * ॥ श्राद्धस्य देवः अंशभाक्त्वात्, पितृ-पतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥ * ॥ विवस्वतोऽपत्यम् । 'तस्याप-त्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ (१३) ॥ * ॥ अन्तं करोति = अन्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्वल् (३।१।३३) ॥ (१४) ॥ * ॥ चतुर्दश 'यमस्य' ।

राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्त्रप आशरः ॥ ५९ ॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ।

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसो ॥ ६० ॥

राक्षसः, कौणपः, क्रव्यात् (= क्रव्याद्), क्रव्यादः, अस्त्रपः, आशरः, रात्रिचरः, रात्रिचरः, कर्बुरः, निकषात्मजः, यातुधानः, पुण्यजनः, नैर्ऋतः (१३ पु), यातु, रक्षः (—रक्षस् । २ न), 'राक्षस' के १५ नाम हैं ।

राक्षस इति ॥ रक्षत्यस्मात् । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) असुन् (उ० ४।१।८९) प्रजाद्यणि (५।४।३८) राक्षसः । 'स्वाधिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (प० ५।३।६८) इति पुंस्त्वम् । ['राक्षसो यातुधाने स्या-च्चण्डायां राक्षसी स्मृता' इति मेदिनी १७२।३२] ॥ (१) ॥ * ॥ कुणपं शवं भक्षयितुं शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इत्यण् । कोणं पाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । कोणपस्य निर्ऋतेरयम्-कौणपः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ ब्रव्यमाममांसमस्ति । 'क्रव्ये च' (३।२।६९) इति विट् । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८)

१. वस्तुतस्तु असत्यपि मित्वेऽदन्ततयोपधावृद्ध्य-प्राप्त्या मुकुटाक्तं मन्त्रेण ।

इत्येव सिद्धेऽण् (३।२।१) बाधनार्थमिदम् । तेनाममांसभक्षके
'क्रव्यादः' इति न भवत्येव । ['क्रव्यान्मांसाशिरक्षसोः' इति
हैमः २।२२७] ॥ (३) ॥ * ॥ कृतं छिन्नं तदेव पुनर्विशे-
पतः कृतं पक्वं च भुङ्क्ते इति क्रव्यादः । 'कृतविकृतपक्व-
शब्दस्य पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) क्रव्यादेशः' (३।२-
६९) इति काशिका । शब्दार्णवेऽपि कृदध्याये—'सदान्ना-
दकणादौ च स्यात्क्रव्यादाममांसभुक् । क्रव्यादः कृतविकृत-
पक्वमांसभुगुच्यते' इत्युक्तेः । तस्माद्योगार्थस्य व्यवस्थितत्वे-
ऽपि गौण्या उभयोः सामान्येन प्रयोगः ॥ (४) ॥ * ॥ अस्त्रं
रक्तं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । न तु
टक् (३।२।८) 'पिवतेः सुराशीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति
वचनात् । दन्त्यसवान् । ['अस्त्रपा तु जलौकायां डाकिन्यां
राक्षसे तु ना' इति मेदिनी १०२।१३] ॥ * ॥ न श्रपयति
क्रव्यात्त्वात् अश्रपः । पचाद्यच् (३।१।१३४) तालव्यश-
वान् ॥ (५) ॥ * ॥ आश्रुणाति । 'शृ हिंसायाम्' (कचा०
प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ 'आशिरः' इति
पाठे 'अशेणिच्च' (उ० १।५२) इति किरच् । 'आशिरो
धनुषः शंकुः क्रव्यादोऽस्त्रप आशिरः' इति संसारावर्तः ।
['आशिरोऽर्के राक्षसेऽर्जुनौ' इति हैमः ३।५५२] ॥ (६)
॥ * ॥ रात्रौ चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) । 'रात्रेः
कृति विभाषा-' (६।३।७२) इति पक्षे मुम् ॥ (७) ॥ * ॥
॥ * ॥ कर्बुरो वर्णेन । यद्वा, -कर्वति । 'कर्वं हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति
कुरच् । ['कर्बुरं सलिले हेमिन् कर्बुरः पापरक्षसोः ।
कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' इति मेदिनी १३१।
१२२] ॥ * ॥ 'कर्वरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्ऋतः कर्वरः
क्रव्यात् कर्बुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कृ हिंसायाम्'
(कचा० उ० से०) । कृणाति । 'कृगृशृशृचतिभ्यः ष्वरच्'
(उ० २।१२१) ॥ (९) ॥ * ॥ निकषाया आत्मजः ।
मूर्धन्यः षः ॥ (१०) ॥ * ॥ यातूनि रक्षांसि दधाति
पुष्णाति स्वजातिपोषकत्वात् । धात्रो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२।७८) इति युच् । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट्
वा । यातूनि यातनाः धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ल्युट् (३।३।
११७) । अन्तस्थादिः [यातुधानः] ॥ * ॥ जातु कदाचित्
धानं संनिधानमस्येति (जातुधानः) चवर्गादिरपि [जातुधा-
नः] ॥ (११) ॥ * ॥ विरुद्धलक्षणया पुणश्चासौ जनश्च । ['भवेत्
पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च' इति विश्वः ९६।१४१,
मेदिनी च ९७।९६] ॥ (१२) ॥ * ॥ निर्ऋतेरपत्यम् ॥ (१३)
॥ * ॥ याति । 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' (उ० १।
७२) इति तुः । अर्धर्चादिः (ग० २।४।३१) ॥ (१४)
॥ * ॥ रक्षन्त्यस्मात् । असुन् (उ० ४।१८९) 'भीमादयोऽ-
पादाने' (३।४।७४) ॥ (१५) ॥ * ॥ पञ्चदश 'राक्ष-
सस्य' ।

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।

प्रचेताः (= प्रचेतस्), वरुणः, पाशी (= पाशिनः), याद-
सांपतिः, अप्पतिः (५ पु), 'वरुण' के ५ नाम हैं ।

प्रचेता इति ॥ प्रचेतयति । प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा ।
चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ।
'प्रचेताः पाशिन मुनौ ना 'प्रहृष्टहृदि त्रिषु' ॥ [इति
मेदिनी १७४।५७] ॥ (१) ॥ * ॥ त्रियते वृणोति वा ।
'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृदुदारिभ्य उनन्' (उ०
३।५३) । 'वरुणस्तरुभेदेऽस्य प्रतीचीपतिर्गुर्ययोः' [इति
विश्वः ५०।३१] ॥ * ॥ युचि (उ० २।७४) 'वरणः' अपि ।
'वरं वृणन्ति तं देवा वरदश्च वराधिनाम् । धातुर्वै वरणे
प्रोक्तस्तस्मात्स वरणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम् ॥ (२)
॥ * ॥ पाशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'पाशो पाश-
धरेऽप्यतौ' इति विश्वः [९३।१०६] ॥ (३) ॥ * ॥ याद-
सांपतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् । ['याद-
सांपतिरम्भोधी पश्चिमाशापतावपि' इति मेदिनी ७१।
२३४] ॥ * ॥ लुकि तु 'यादःपतिः' अपि ॥ (४) ॥ * ॥
अपांपतिः ॥ * ॥ लुकि 'अप्पतिः' अपि ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'वरुणस्य' ।

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पृषदश्चो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

समीर-मारुत-मरुज्जगत्प्राण-समीरणाः ॥ ६२ ॥

नभस्वद्वात-पवन-पवमान-प्रभञ्जनाः ।

प्रकम्पनो महावातो झंझावातः सवृष्टिकः [२६]

श्वसनः, स्पर्शनः, वायुः, मातरिश्वा (= मातरिश्वन्),
सदागतिः, पृषदश्च, गन्धवहः, गन्धवाहः, अनिलः, आशुगाः,
समीरः, मारुतः, मरुत्, जगत्प्राणः, समीरणः, नभस्वान्
(= नभस्वत्), वातः, पवनः, पवमानः, प्रभञ्जनः (२० पु),
'हवा' के २० नाम हैं ।

[प्रकम्पनः (पु), 'आँधी' का १ नाम है । झंझावातः
(पु) 'वर्षाके सहित हवा' अर्थात् 'झपसी' का १ नाम है] ।

श्वसन इति ॥ श्वसित्यनेन । 'श्वस प्राणने' (अ० प०
से०) ल्युट् (३।३।११७) । ['श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते
मदनद्मे' इति मेदिनी ९३।३८] ॥ (१) ॥ * ॥ स्पृशति
'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२।७८) इति युच् । 'स्पर्शनो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं
मतम्' इति विश्वः [८८।४४] ॥ (२) ॥ * ॥ वाति । 'वा

गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १। १) इत्युण् । 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युक् ॥ (३) ॥ * ॥ 'मातरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । मातरि अन्तरिक्षे श्रयति संचरति । 'दुओश्चि गतिवृद्धयोः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा- मातरि जनन्यां श्रयति वर्धते सप्तसप्तकल्पत्वात् । 'श्वन्नुश्च' (उ० १।१५७) इति निपातनात्सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥ * ॥ सदा गतिरस्य ['सदागति-नाकवातनिर्वाणेषु सदीश्वरे' इति मेदिनी ७०।२२३] ॥ (५) ॥ * ॥ पृषद् भृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य । पृषतामम्बु-णानामश्व इवेति वा । यत्तु-पृषन्त्यम्बुकणा अश्वोऽस्य-ति मुकुटः । तन्न । बाह्यवाहकभावस्य विपरीतत्वात् ॥ (६) ॥ * ॥ वहति । पचाद्यच् (३।१।३४) ॥ गन्धस्य वहः । यत्तु-गन्धस्य वहः-इति विगृह्य 'अकारादनुपपदात् सोपपदो भवति विप्रतिपेधेन' (वा० ३।२।१) इत्यस्य प्राधिकत्वात् पचाद्यच् (३।१।३४)-इति मुकुटः । तन्न । प्राधिकत्वकल्पनाया निर्मूलत्वात् । उपपदाविवक्षायामचः (३।१।३४) सिद्धत्वाच्च ॥ (७) ॥ * ॥ गन्धं वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ['गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहा' तु नासायाम्' इति हैमः १३९।३५४] ॥ (८) ॥ * ॥ अनित्य-नेन 'सलिलकल्पनि-' (उ० १।५४) इति इलच् । ['अजिलो वसुवातयोः' इति मेदिनी १४९।५७] ॥ (९) ॥ * ॥ आशु गच्छति । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । ['आशुगोर्जं शरे वायौ' इति हैमः ३।१।१६] ॥ (१०) ॥ * ॥ सम्यग् ईते गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।३४) ॥ (११) ॥ * ॥ युचि (३।२।४८) तु समीरणः । ['समीरणः स्यात्पवने पथिके च फणिज्जके' इति मेदिनी ५३।१११] ॥ (१५) ॥ * ॥ म्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वा । मरुत् । 'मृप्रोरुतिः' (उ० १।९४) । ['मरुदेवे समीरे-ना ग्रन्थिपणं नपुंसकम्' इति मेदिनी ६४।१४३] ॥ (१३) ॥ * ॥ ततः प्रजाद्यण् (५।४।३८) ॥ * ॥ मरुतशब्दोऽपि बोध्यः । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति विक्रमादित्यकोशात् । 'मारुतः श्वसनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति संभा-रावर्ताच्च ॥ (१२) ॥ अतएव जगत्प्राणी पृथगपि । 'जगत् स्याद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिपु' इति रुद्रकोपः । 'जगद्वाख्या स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । जगतौ भुवने ख्याता छन्दोभेदे जलेऽपि च' इति विश्वः [६७।१३९] तत्र 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति त्रिविधं द्वित्वे 'गमः क्वौ' (६।४।४०) इति मलोपे तुकि जगत्, जगतौ ॥ * ॥ यदा तु 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छ-तृवच्च' (उ० २।८४) इति व्युत्पाद्यते, तदा 'उगिदचाम्-

१. 'गन्धवहा' इति पा० ।

(७।१।७०) इति नुम् । जगत्, जगन्तौ ॥ * ॥ यत्तु-मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच् इत्येतन्नास्ति'-इत्य-वोचन् । तन्न । उणादिसूत्रस्यासत्त्वे मानाभावात् । उगि-त्कार्यार्थत्वाच्च ॥ * ॥ एकत्वे तु जगतां प्राणः ॥ (१४) ॥ * ॥ नभोऽस्याश्रयत्वेनास्ति । मतुप् (५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाद्भुत्वाभावः ॥ (१६) ॥ * ॥ वाति । 'हसिमृगिण्' (उ० ३।८६) इति तन् ॥ * ॥ 'तिक्वित्चौ च संज्ञायाम् (३।३।१७४) इति क्तिचि 'वातिः' अपि । 'वायुर्मरुत्वाञ्चश्वसनः पवनो मरुतोऽनिलः । नभस्वा-न् क्षिपणुर्वातिः शुपिणो नघटो वहः' इति साहसाङ्कः ॥ (१७) ॥ * ॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् [पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् : निष्पावमरुतोः पुंसि' इति मेदिनी ८८।४४] ॥ (१८) ॥ * ॥ पवते । 'पूड्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । 'आने मुक्' (७।२।८२) ॥ (१९) ॥ * ॥ प्रकृष्टं भनक्ति । 'भञ्जो आमर्दने' (स्वा० प० अ०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (२०) ॥ * ॥ विशतिः 'वातस्थ' ।

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६३ ॥ शरीरस्था इमे

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः [२७]

उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः [२८]

प्राणः, अपानः, समानः, उदानः, व्यानः (५ प), ये ५ 'शरीरमें रहनेवाले वायु' हैं ।

[हृदयमें 'प्राण', गुदामें 'अपान', नाभिप्रदेशमें 'समान', कण्ठदेशमें 'उदान' और सम्पूर्ण शरीरमें 'व्यान' (५ पु) नामक वायु रहता है] ।

प्राण इति ॥ प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात्, ऊर्ध्वेन व्याप्त्या च अनित्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्-इति मुकुटः । अन्ये तु-प्राणयति, अपानयति, समन्ता-दानयति । आनयतेः ['अन प्राणने' (अ० प० से०) इति ण्यन्तात्] डः (वा० ३।२।१०१) अच् (३।१।३४) वा-इत्याहुः । इमे प्राणादयः शरीरस्था वायवः । तत्र 'हृदि प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः' ॥ अन्नप्रवेशनं सूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपा-चनम् । भाषणादिनिमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥ प्राणः इत्यत्र 'अनितेः' (८।४।१९) इति णत्वम् । 'प्राणो हन्मा-रुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुल्लिङ्गः, पूरिते वाच्य-लिङ्गः, पुंभूमि चासुषु ॥' [इति मेदिनी ४६।२१] । ['अपानं तु गुदे क्लीबं, पुंसि स्यात्तस्य मारुते' इति मेदिनी ८४।२८ । 'उदानोऽप्युदरावतं वायुभेदे भुजंगमे' इति मेदिनी ८५।

१. श्लोकोऽथं मूले प्रक्षिप्तेऽपि पठितः ।

४२ । 'समानः सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमास्ते' इति मेदिनी १३।४६] । प्रत्येकं 'देहस्थपञ्चवायुनाम्' ।

रंहस्तरसो तु रयः स्यदः ।

जवः

रंहः (= रंहस्), तरः (= तरस् । २ न), रयः, स्यदः, जवः (३ पु), 'वेग' के ५ नाम हैं ।

रंह इति ॥ रमतेऽनेन । 'रमेर्हुक्च' (उ० ४।२१४) इत्यसुनु हुगागमश्च । रंहत्यनेन वा । 'रहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥ * ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (२) ॥ * ॥ रिणात्यनेन । 'री गतिरेषणयोः' (कृचा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । रयः—इति स्वामि-मुकुटौ । तन्न । करणे ल्युटो [३।३।११७] बाधकस्य सत्त्वा-त् । तस्मात् 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । रयतेऽनेन वा । 'रय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि तु संज्ञापूर्व-कत्वाद् दृढ्यभावः ॥ (३) ॥ * ॥ स्यन्दतेऽनेन । 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घञन्तो निपातितः (४) ॥ * ॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।१५०) धातुः [गतिवेगाथकः] । जवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । चवर्गादिः । ['जवो वेग-वति त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्वेगे चौण्डपुष्पे जवा स्मृता ॥' इति मेदिनी १५८।७] ॥ (५) ॥ * ॥ इति मुकुटः । वस्तुतस्तु रंहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या । पञ्च 'वेगस्य' ।

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥

सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

शीघ्रम्, त्वरितम्, लघु, क्षिप्रम्, अरम्, द्रुतम्, सत्वरम्, चपलम्, तूर्णम्, अविलम्बितम्, आशु (११ न), 'शीघ्र' के ११ नाम हैं ।

अथेति ॥ रंह आदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अत एव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचति' इति—इति वदन्ति । वस्तुतस्तु रंहः प्रभृतयो वे-गाख्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपराः—इति । शिङ्घ-ति व्याप्नोति । 'शिघि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'शी-घ्रादयश्च' (?) इति रगन्तो निपातितः । ['शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे क्लीबं द्रुतगतौ त्रिषु' इति मेदिनी १२९।१९] ॥ (१) ॥ * ॥ त्वरते स्म । 'जित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० प०

से०) । 'गत्यर्थकर्मक—' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'रुष्य-मत्वरसंघुषास्वनाम्' (७।२।२८) इति वेद । ['त्वरितं वेग-तद्वतोः' इति हैमः ३।२७९] ॥ (२) ॥ * ॥ इडभावे तूर्णम् । 'ज्वरत्वर—' (६।४।२०) इत्युट् । 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'रषाभ्याम्—' (८।४।१) इति णत्वम् ॥ (९) ॥ * ॥ 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) लङ्घते । 'लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कुः, नलोपश्च । '—लघि शोषणे' (भ्वा० प० से०)—इति तु मुकुटस्य प्र-मादः । ['लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत्क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च स्पृक्कानामौषधौ तु स्त्री ॥' इति मे-दिनी २६।५] ॥ * ॥ 'वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लौ रमापद्यते' (वा० ८।२।१८) इति रत्वपक्षे 'रघु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुस्यदः' इति [भाष्य-] प्रयोगात् ॥ (३) ॥ * ॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'स्फायितश्चि—' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (४) ॥ * ॥ ऋच्छति, इयति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयोरपि' इति शाश्वतः [५८५] । 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'वालमूल—' (वा० ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यव्ययमपि ।—अप् (३।३।५७) । बाहुलकात् क्लीबत्वम्—इति मुकुटस्य प्रमादः । बा-हुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् । एतेन स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (५) ॥ * ॥ द्रवति स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्थ—' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । ['अथ द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे' इति मेदिनी ५५।२५] । यत्तु—भावे क्तः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । त्वरितमित्यादावपि तथात्वप्रसङ्गात् । वैषम्ये बीजा-भावात् । एतेन 'लङ्घयते' इति कर्मव्युत्पत्तिरपि परास्ता ॥ (६) ॥ * ॥ सह त्वरया वर्तते ॥ (७) ॥ * ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरच्चोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः प्रत्ययः । ['चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले' इति मेदिनी १५१।८७-८८] ॥ (८) ॥ * ॥ विलम्बते स्म । 'लवि अवलम्बने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । नञ्समासः ।—भावे क्तः—इति मुकुट-स्तु पूर्ववत् ॥ (१०) ॥ * ॥ अश्नुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापाजि—' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशु-स्तु' ब्रीहिशीघ्रयोः [इति हैमः २।५५६] ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश 'शीघ्रस्य' ।

१. 'रमेर्हुक्च' इत्येव सूत्रस्वरूपम्, तत्र 'अमेर्हुक्च' (उ० ४।२१३) इति पूर्वसूत्रात् हुकोऽनुवृत्त्याऽत्र 'रमेर्हुक्च' इति पाठः फलिताथकथनपर इति बोध्यम् ।

१. 'राम्युक्ता' इति शेषः ।

२. 'आशु तु' इति पा० ।

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥

नित्यानवरताजस्रमपि

सततम्, अनारतम्, अश्रान्तम्, सन्ततम्, आवरतम्, अनिशम्, नित्यम्, अनवरतम्, अजस्रम् (९ न), 'नित्य' के ९ नाम हैं ।

सततेति ॥ संतन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तः (३१४।७२) । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इति नलोपः । 'समो वा हितततयोः' (वा० ६।१।१४४) इति वा समो मलोपः ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे संततम् ॥ (४) ॥ * ॥ आङ्पूर्वो रमिविरामे । अविद्यमानभारतं यस्मिन् ॥ (२) ॥ * ॥ 'श्रमु तपसि खेदे च' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥ * ॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥ * ॥ निशाव्यापारराहित्यमुपचारात् । नास्ति निशास्मिन् ॥ (६) ॥ * ॥ नियमेन भवम् । 'त्यब् नेध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) । ['नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' इति मेदिनी ११५।३४-३५] ॥ (७) ॥ * ॥ नास्त्य-वरतं यत्र ॥ (८) ॥ * ॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि० प० से०) । 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः ॥ * ॥ सततम्, अजस्रम्, शब्दावव्ययावपि नित्यपर्यायौ स्तः । 'शब्ददभीक्ष्णं नित्यं सदा सततमजस्रमिति सातत्ये' इत्यव्यय-प्रकरणे आपिशलेः ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'निरन्तरस्य' ।

अथातिशयो भरः ।

अतिवेल-भृशात्यर्थान्तिमात्रोद्गाढ-निर्भरम् ॥ ६६ ॥

तोष्रैकान्त-नितान्तानि गाढ-बाढ-दृढानि च ।

अतिशयः, भरः (२ पु), अतिवेलम्, भृशम्, अत्यर्थम्, अतिमात्रम्, उद्गाढम्, निर्भरम्, तीव्रम्, एकान्तम्, नितान्तम्, गाढम्, बाढम्, दृढम् (१२ न), 'अतिशय' अर्थात् अधिक के १४ नाम हैं ।

('शीघ्रम्' 'दृढम्' तक शब्दों का प्रयोग द्रव्य-वाचक न होने पर नपुंसकलिङ्ग में और द्रव्यवाचक होने पर तीनों लिङ्गों में होता है ।)

अथेति ॥ सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति भेदः । अतिशेते [शीङ् स्वप्ने, अ० आ० से०] । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, -अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे । -अतिशेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वा-च्छीडः 'एरच्' (३।३।५६) इति मुकुटः । तच्च । ल्युट्प्रस-ङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति स्वव्याख्यानविरोधाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ -'भृ भर्त्सने' (कृया० प० से०) । करणे 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) -इति स्वामिमुकुटौ । तच्च । ल्युटा [३।१।१७] बाधप्रसङ्गात् । भरति । 'भृ भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, -भरणम् । 'पुंसि-

(३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।५७) वा ॥ (२)

॥ * ॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थ 'निर्भरः' इत्युक्तम् ॥ * ॥ अतिक्रान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥ * ॥ भृशते । 'भृशु भृशु अधःपतने' [दि० प० से०] अन्तर्भावितप्यर्थात् 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥ * ॥ अर्थो निवृत्तिविषयो वा, तमतिक्रान्तम् अत्यथम् ॥ (५) ॥ * ॥ मात्रा स्तोकम्, तामतिक्रान्तम् । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । (६) ॥ * ॥ उद्गाहते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (७) ॥ * ॥ निःशेषेण भरोऽत्र ॥ (८) ॥ * ॥ तीव्रति । 'तीव स्थौल्ये' (भ्वा० प० से० । दन्त्योष्ठचान्तः) । बाहुलकाद् रक् [उ० २। २८] ॥ (९) ॥ * ॥ एकोऽन्तो निश्चयोऽनेति ॥ (१०) ॥ * ॥ निताम्यति स्म । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (११) ॥ * ॥ गाढमुद्गाढ-वत् ॥ (१२) ॥ * ॥ 'वाह प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'ध्रुवस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् । ['वाढं भृशप्रतिज्ञयोः' इति हैमः २।१३१] ॥ (१३) ॥ * ॥ 'दृढ दृढि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७। २।२७) निपातितम् । ['दृढः स्थूले भृशे शक्ते' इति विश्वः ४६।१] ॥ (१४) ॥ * ॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य' ।

कलीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ॥ ६७ ॥

कलीव इति ॥ शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वाद्व-व्ये वर्तमानं कलीवे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं भुङ्क्ते । एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्य-लिङ्गम् इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि । अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंलि-ङ्गेन निर्देशात् । 'गाढैकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति रभसाच्च । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियावि-शेषणत्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । कलीवता तु न, नियतलिङ्ग-त्वात् । शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणत्वे कलीवता, न तु नियतलिङ्गानाम् । क्वचिद् 'भेद्यगामि' इति पाठः, तस्य विशेष्यगामीत्यर्थः ।

कुवेरस्यम्बकसखो यक्षराड्गुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥

किनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गैडविड-श्रीद-पुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥

कुवेरः, यम्बकसखः, यक्षराट् (= यक्षराज), गुह्यकेश्वरः, मनुष्यधर्मा (= मनुष्यधर्मन्), धनदः, राजराजः, धनाधिपः,

१. 'भृशयति' इत्येवं पठितव्यं 'भृश' धातोर्देवादिकत्वा-च्छयनो दुर्वारत्वात् ।

किन्नरेशः, वैश्रवणः, पौलस्त्यः, नरवाहनः, यक्षः, एकपिङ्गः, ऐडविडः (ऐलविलः), श्रीदः, पुण्यजनेश्वरः (१७ पु), 'कुबेर' के १७ नाम हैं ।

कुबेर इति ॥ कुत्सितं वेरं शरीरमस्य । कुण्ठित्वात् । 'कुत्सायां विवति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । कुबेरः कुश-रीरत्वान्नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः ॥' इति वायुपुराणम् । यद्वा, कुम्भवति धनम् । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा० प० से०) । 'कुम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।५९) इत्येकम् ॥ (१) ॥ * ॥ च्यम्बकस्य सखा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥ * ॥ यक्षेषु राजते । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (३) ॥ * ॥ गुह्यं कायति ['कै शब्दे', भ्वा० प० से०] 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गुह्यकानामीश्वरः ॥ (४) ॥ * ॥ मनुष्यस्येव धर्म आचारः इमं श्रुत्वादिवाऽस्य । 'धर्मादिनिच् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५) ॥ * ॥ धनं दयते । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतः' (३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥ * ॥ राज्ञां यक्षाणां राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च राजा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।२५६] ॥ (७) ॥ * ॥ धनानाम-प्रियः ॥ (८) ॥ * ॥ किन्नराणामीशः (९) ॥ * ॥ विश्रवसोऽपत्यम् । शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो विश्रवणरवणावादेशौ निपातितौ अण् च ॥ (१०) ॥ * ॥ पुलस्तेर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) । बहुत्वे 'पुलस्तयः ।—अपत्यं गोत्रं वा—इति मुकुटः । तन्न । अनन्तरापत्ये यजोऽसंभवात् ॥ (११) ॥ * ॥ नरो वाहनमस्य । धुम्नादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१२) ॥ * ॥ ईलक्ष्मीमक्षणोति व्याप्नोति । 'अक्ष्ण व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यक्ष्यते ! 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ्, 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । यजति शिवम् । इज्यते लोकेन वा । बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥ * ॥ सासूयं गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि रुद्रानुनयात्पिङ्गतामगात् । अत एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥ * ॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ * ॥ डलयोरेकत्वस्मरणाद् 'ऐल-विडः' अपि । इलविलाया अपत्यमिति वा विग्रहः । तत्र 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुषी-' (४।१।११३) इत्यण् । इडविलास्ति मातृत्वेनास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अञ् इति वा ॥ (१५) ॥ * ॥ श्रियं दयते ['देङ् प्रणिदाने', दि० आ० अ०] ददाति ['डुदाञ् दाने', जु० प० अ०] वा ॥ (१६) ॥ * ॥ पुण्यजनानामीश्वरः ॥ (१७) ॥ * ॥ सप्तदश 'कुबेरस्य' ।

१. 'यमजोदध' इति सूत्रेण यमो लुकि इत्याशयः ।

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

चैत्ररथम् (न) यह नाम कुबेर के (खेल-कूद के) उद्यान का है ।

अस्येति ॥ उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ * ॥ चित्ररथेन निर्वृत्तम् 'तेन निर्वृत्तम्-' (४।२।६८) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कुबेराक्रोडस्य' ।

पुत्रस्तु नलकूबरः ।

नलकूबरः (पु)—यह नाम कुबेर के पुत्र का है ।

पुत्रस्त्विति ॥ नलः कूबरो युगंधरो यस्य । त्रिकाण्ड-शेषे तु—'पुत्री तु नलकूबरी' इत्युक्तम् । तत्तु 'नासत्यौ' इति वदोपचारिकं बोध्यम् । नलकूबर-मणिग्रीवयोस्तत्पुत्रयोः पुराण-प्रसिद्धत्वात् । 'नलकूबरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियात्विता' इति भागवतम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कुबेरपुत्रस्य' ।

कैलासः स्थानम्

कैलासः (पु)—यह नाम कुबेर के निवासस्थान का है ।

कैलास इति ॥ के जले लासो लसनमस्य । कैलासः स्फटिकः । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । तस्यायं कैलासः । यद्वा,—केलीनां समूहः कैलम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् । तेन आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कुबेरस्थानस्य' ।

अलका पूः

अलका (स्त्री)—यह नाम कुबेर के नगर का है ।

अलकेति ॥ अलति भूषयति । 'अल भूषणादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'क्वन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।३२) इति क्वन् । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) नेत्वम् । 'अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' [इति मेदिनी ४।४१] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कुबेरपुर्याः' ।

विमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥

पुष्पकम् (न)—यह नाम कुबेर के विमान का है ।

विमानमिति ॥ पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । क्वन् (उ० २।३२) । पुष्पमिव वा । 'इवे प्रति-कृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नगरी त्वलका प्रभा' इति शब्दार्णवात् पुंस्त्वमपि । ['पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकङ्कणे च रसाञ्जने । लोहकांस्ये मृदङ्गारशकट्यां च नपुंसकम् ॥' इति मेदिनी १०।१२३-२४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कुबेरविमानस्य' ।

स्यात् किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ।

किन्नरः, किंपुरुषः, तुरङ्गवदनः, मयुः (४ पु), 'किन्नर' अर्थात् 'कुबेर के दूत' के ४ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ किञ्चित् कुत्सितो वा नरः । 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ एवं कि-
पुरुषः । कुत्सा च कस्यचिन्नरमुखाश्रकायत्वात्, कस्यचिद-
श्वमुखनरशरीरत्वात् । 'अथ किंपुरुषो लोकभेदकिनरयोः
पुमान्' [इति मेदिनी १६९।५२] ॥ (२) ॥ * ॥ तुरङ्ग-
स्येव वदनमस्य ॥ (३) ॥ * ॥ मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षे-
पणे' (स्वा० उ० अ०) । 'भृमृशीतृ-' (उ० १।७) इत्युः ।
'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यात्वं तु बाहुलकान्न । ['मयु-
र्मृगाश्वमुखयोः' इति हैमः २।३७९] ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि 'किनरस्य' ।

निधिर्ना शेवधिः

निधिः, शेवधिः, (२ पु) 'निधिसामान्य' अर्थात् खजाना-
भात्र के ३ नाम हैं ।

निधिरिति ॥ नितरां धीयते । धाजः (जु० उ० अ०)
किः (३।३।९२) । नितरां दधाति पोषयत्यनेन । निधीयते
वा । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) । आगमशासनस्यानित्यत्वान्न तुक् ॥ (१) ॥ * ॥
क्षे कल्याणे मोहे वावधिः । 'तत्पुरुषे-' (६।३।१४) इत्य-
लुक् । यद्वा, -शेतेऽनेन शेवं सुखम् । 'इण्शीभ्यां वण्' (उ०
१।१५२) । शेवं धीयतेऽस्मिन् । धाजः ['डुधाञ् धारण-
पोषणयोः'] (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।
९३) इति किः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सामान्यनिधेः' ।

भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ ७१ ॥

महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ [२९]
मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव [३०]

इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥

पद्मः, शङ्खः (२ पु) आदि 'खजाने के भेद' हैं ।

[महापद्मः, पद्मः, शङ्खः, मकरः, कच्छपः, मुकुन्दः, कुन्दः,
नीलः, खर्वः, (९ पु) ये ९ 'निधिविशेष' हैं ।]

भेदा इति ॥ पद्मा लक्ष्मीरस्मिन्नस्ति । 'अर्शाद्यच्' (५।
२।१२७) ॥ (१) ॥ * ॥ शाम्यत्यम्बु दुःखं वा ध्माते-
नानेन । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) । ['शङ्खः कम्बौ निधे-
भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि' इति हैमः २।२६] । 'वलने
दिनभागे च नागभेदे' [?] ॥ (१) ॥ * ॥ 'पद्मोऽस्त्रियां महाप-
द्मः शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निध-
यो नव ॥' इति शब्दार्णवः । 'निधिविशेषस्य' प्रत्येकम् ।

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥ १ ॥

अथ व्योमवर्गः ॥ २ ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसो ।

विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् [३१]

तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम् [३२]

विहायाः शकुने पुंसि गगने पुंनपुंसकम् [३३]

इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥

द्यौः (= द्यौः), द्यौः (= दिव् । २ स्त्री), अभ्रम्, व्योम
(= व्योमन्), पुष्करम्, अम्बरम्, नभः (= नभस्), अन्त-
रीक्षम्, गगनम्, अनन्तम्, सुरवर्त्म (= सुरवर्त्मन्), खम्,
वियत्, विष्णुपदम् (१२ न), आकाशम्, विहायः (= विहा-
यस् । २ पु न), 'आकाश' के १६ नाम हैं ।

[विहायसः, नाकः, द्युः (अ०), तारापथः, अन्तरिक्षम्
(न), मेघाध्वा (= मेघाध्वन् । शे० ४ पु), महाबिलम्
(न), विहायः (= विहायस्, पु न), 'आकाश' के ८
नाम हैं ।]

द्योदिवौ द्वे न विभर्ति किञ्चित् ['डुधाञ् धारण-
पोषणयोः', जु० उ० अ०] । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।
५) कः । यद्वा, — [अवभ्रम् इति पाठे] आपो भ्रश्यन्त्यस्मात् ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा, — अभ्रति
स्थैर्यं गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'अभ्र वभ्र मभ्र चर
गत्यर्थाः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा, — न भ्राजते । 'भ्राजृ
दीप्ती' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१) इति
डः । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काञ्चने' [इति मेदिनी
१२३।६] ॥ (३) ॥ * ॥ व्ययति । 'व्येज् संवरणे' [भ्वा० प०
से०] । 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१५१) इत्यादिना मन्त्रन्तं
निपातितम् । यद्वा, — व्यवति । विपूर्वादवतेः ['अव रक्षण-
गति'... भ्वा० प० से०] मनिन् (३।२।७५) । 'ज्वर-
त्वर-' (६।४।२०) इत्युठौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) ।
'सार्वधातुका-' (७।३।८४) इति गुणः । ['व्योम वारिणि
चाकाशे भास्करस्यार्चनाश्रये' इति मेदिनी ९२।३६] ॥
(४) ॥ * ॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः
कित्' (उ० ४।४) इति करच् कित्त्वं च । पुष्कं वारि
राति-इति स्वामी । 'पुष्करं गगनपद्मवारिपु' [?] । ['पुष्क-
रं द्वीपतीर्थाहिखगराजौषधान्तरे । तूर्पास्येऽसिफले काण्डे
शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे ॥' इति हैमः ३।६१४-१५] ॥ (५)
॥ * ॥ 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।
१८) । अम्बरम् । ['अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः' इति
मेदिनी १३०।१०७] ॥ (६) ॥ * ॥ नहते मेघैः । 'णह्
बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहेदिवि भश्च' (उ० ४।२१)
इत्यसुन् भश्चान्तादेशः । न बभस्तीति वा विवप् (३।२।
१७६) । नभते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।

असुन् (उ० ४।१८९) । सान्तम् । 'नभः क्लीवं व्योम्नि पुमान् घने । घ्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्ग्रहे ॥' [इति मेदिनी १७१।२६-२७] । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः [१७७।३७] ॥ * ॥ 'अत्यविचमितमि-' (उ० ३।११७) इत्यसच्प्रत्यये तु नभसमदन्तमपि । नभसः पुंसि-इत्युणादिवृत्तौ । ['नभसस्तु नदीपतौ । गगने ऋतुभेदे च' इति हैमः ३।७९२-९३] ॥ (७) ॥ * ॥ द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । वेदे तु छान्दसं ह्रस्वत्वम् । अन्तरिक्षाण्यस्य । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्तरिक्षम्' इति ह्रस्वमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता । ल्युटा घञो बाधप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥ * ॥ गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा । 'गमेर्गञ्' (उ० २।७७) इति युच् गश्चान्तादेशः ॥ (९) ॥ * ॥ नास्त्यन्तो यस्य । ['अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि ॥ कणा दुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुह्योः स्यादन्तं सुरवर्त्मनि ॥' इति मेदिनी ६०।८१-८३] ॥ (१०) ॥ * ॥ सुराणां वर्त्म ॥ (११) ॥ * ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) । 'खं स्वः संविदि व्योमनीन्द्रिये । शून्ये बिन्दौ मुखे' खस्तु सूर्ये' इति हैमः [१।५-६] । खवत्यस्मिन् वा । 'खर्बं गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१२) ॥ * ॥ वि विश्वत एति व्याप्नोति ['इण् गतौ', अ० प० अ०] । शतृ (३।२।१२४) । वियच्छति न विरमति वा । विपूर्वाद्यमेः (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति क्विप् । 'क्वौ च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति भ्रलोपे तुक् (६।१।७१) ॥ (१३) ॥ * ॥ विष्णोः पदम् आस्पदम् स्वरूपं वा । विष्णोः पदं क्रमोऽत्र-इति स्वामी । तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । ['विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिर्द्वारका चापि' इति हैमः ४।१५०-५१] ॥ (१४) ॥ * ॥ आ समन्तात् काशन्ते सूर्यादयोऽत्र । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् ॥ (१५) ॥ * ॥ विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद् असुन् (उ० ४।१८९) । विजहाति भुवं वा । 'बहिहाधाज्भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२२१) इत्यसुन् । णिदित्यस्यानुवृत्तेर्युक् (७।३।३३) ।—विपूर्वाज्जहातेर्बाहुलकादसुन्-इति मुकुटः । तन्न । असुनो धातुमात्रात् (उ० ४।१८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात् । यकारस्याश्रवणप्रस-

१. 'मुखे' इति पा० ।

ङ्गाच्च ॥ (१६) ॥ * ॥ 'वा तु पुंसि-' इति 'तु'शब्दादुत्तरान्वयि । तेन आकाशः, विहायाश्च । 'विदुर्निहायसं व्योम पक्षिणश्च विहायसः' इति शाश्वतः [३६५] । विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम् [इति मेदिनी १७४।६३] । षोडश 'आकाशस्य' ।

इति व्योमवर्गविवरणम् ॥ २ ॥

अथ दिग्वर्गः ॥ ३ ॥

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

दिक् (= दिशः), ककुप् (= ककुभः) काष्ठा, आशा, हरित् (पृष्ठी), 'दिशाओं' के प नाम हैं ।

दिश इति ॥ दिशत्यवकाशम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्विन् 'ऋत्विग्दधृक्-' (३।२।५९) इत्यादिना निपातनात् । यत्तु—मुकुटः कर्मण्येव क्विन्, वर्तते तु क्विवेव-इत्याह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥ * ॥ भागुरि-मतेन टापि दिशा । 'दिक् तु स्त्रियां दिशा दान्तो ककुब् देववधूः पविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ ककते । 'कक लौत्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुभ् प्रत्ययः । यद्वा,—कं वातं स्कुम्नाति विस्तारयति । 'स्कुम्भु' इति सौत्राद् [१।३।८२] धातोः क्विप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपः । 'ककुप् स्त्रियां प्रवेणी-दिक्शोभासु चम्पकस्रजि' [इति मेदिनी १०७।१३] ।—केनादित्येन जलेन वा कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टाबन्तोऽपि [ककुभा] इति कश्चित् । तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् ॥ (२) ॥ * ॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिक्विषि-' (उ० २।२) इति कथन् । ['काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम् ॥' इति मेदिनी ३८।२-३] ॥ (३) ॥ * ॥ आ समन्ताद् अश्नुते व्याप्नोति । 'अश्नु व्याप्तौ [सङ्घाते च]' (स्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ['आशा तृष्णादिशोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी १६२।२] ॥ (४) ॥ * ॥ हरन्ति नयन्त्यनया । 'हृस्वरुहियुषिभ्य इतिः' (उ० १।९७) । 'हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे [च' इति मेदिनी ६७।१७४-७५] । (५) ॥ * ॥ ता इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति । दिशां बहुत्वाद्वहुवचनम् । पञ्च 'दिशः' ।

१. तदुक्तं भट्टोजिदीक्षितेन 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रव्याख्याने—'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥' इति ।

२. 'स्तम्भुस्तम्भु—' इति सूत्रानुरोधादत्रापि 'स्तम्भु' इति सानुनासिकः पाठ उचितः ।

प्राच्यपाचोप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरा दिग्गदीची स्यात्

प्राची, अपाची, प्रतीची, उदीची (४ स्त्री), 'पूर्व, दक्षिण, पश्चिम और उत्तर दिशा' के क्रमशः १-१ नाम हैं ।

प्राच्येति ॥ प्राथम्ये प्रशब्दोऽत्र । प्राञ्चति प्राप्नोति सूर्यम् । 'अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इत्यादिना क्विन् प्रत्ययः । प्राञ्चति रविर-स्याम् । बाहुलकादधिकरणे क्विन्-इति मुकुटः । तत्र । बा-हुलकस्यागतिकगतित्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ अहो मध्येऽञ्चत्यस्याम् । अपाची । 'अप' इत्यव्ययं मध्या-र्थेऽपदिशमितिवत् । अपाञ्चति सूर्यम्-इत्युचितम् । कर्तरि कृद्धिधानात् । 'अवाची'-इत्यपपाठ एव । अवपूर्वस्याञ्चतेर-धोमुखीभावे वृत्तेः । स्वामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह ॥ (१) ॥ * ॥ प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽञ्चति सूर्यम् । सूर्योऽ-स्याम्-इति तु दुष्टम् ॥ (१) ॥ * ॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र 'सर्व-नाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८) । उद् ऊर्ध्वं तरन्त्यत्र । 'तृ प्लवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ['उत्तरा दिग्विशेषे च स्तुपायाम-र्जुनस्य च' इति मेदिनी १३१।११८] ॥ * ॥ उत्तरमञ्च-त्यर्कम् । उत्क्रान्तं दृष्टिपथमञ्चति सूर्यं वा । अस्यामिति तु न युक्तम् । 'उद ईत्' (६।४।१३९) इत्यञ्चतेरत ईकारः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येकं द्वे द्वे 'चतसृणाम्' [दिशाम्] ।

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ।

अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् [३४]

प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु [३५]

दिश्यम् (त्रि), 'दिशामें होनेवाले पदार्थ' का १ नाम है ।

[अवाचीनम्, उदीचीनम्, प्रतीचीनम्, प्राचीनम् (४ त्रि), 'दक्षिण, उत्तर, पश्चिम और पूर्व दिशा में होनेवाले पदार्थ' के क्रमशः १-१ नाम हैं] ।

दिश्यमिति ॥ दिशि भवं दिश्यम् । 'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'दिग्भवस्य' ।

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।

रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुर्जो विधुः [३६]

बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः [३७]

इन्द्रः, वह्निः, पितृपतिः, नैऋतः, वरुणः, मरुत्, कुबेरः, ईशः (८ पु), 'पूर्वदिशा, अग्निकोण, दक्षिण दिशा, नैऋत्य कोण, पश्चिम दिशा, वायव्य कोण, उत्तर दिशा और ईशान कोण' के क्रमशः १-१ स्वाामी हैं ।

[रविः, शुक्रः, महीसूनुः (मङ्गलः), स्वर्भानुः (राहुः), भानुजः (शनिः), विधुः (चन्द्रः), बुधः, बृहस्पतिः

(८ पु), 'पूर्व दिशा, अग्निकोण, आदि आठ दिशाओं' के क्रमशः १-१ ग्रह हैं] ।

इन्द्र इति ॥ एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीत्यादिनामानि । इन्द्रादीनां प्राचीपतिरित्यादीनि नामानीति भावः ।

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतोक्श्च दिग्गजाः ।

ऐरावतः, पुण्डरीकः, वामनः, कुमुदः, अञ्जनः, पुष्पदन्तः, सार्वभौमः, सुप्रतीकः (८ पु), पूर्व दिशा, अग्निकोण, दक्षिण दिशा, नैऋत्य कोण आदि आठ दिशाओं के क्रमशः १-१ दिग्गज हैं ।

ऐरावत इति ॥ पुण्डरीकवर्णयोगात् । 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) । ['पुण्डरीकं सिताम्बुजे । सितच्छत्रे भेषजे च पुण्डरीकोऽग्निदिग्गजे ॥ सहकारे गणधरे राजि-लाहौ गजज्वरे । कोषकारान्तरे व्याघ्रे' इति हैमः ४।२०-२२] (१) ॥ * ॥ खर्वत्वाद्वामनः । ['वामनोऽप्य-तिखर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे' इति मेदिनी ९२।२७] ॥ (१) ॥ * ॥ कुमुदं रक्तोत्पलं तत्तुल्यवर्णत्वात् । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिको-षधौ । गम्भार्या पुंसि दिङ्नागे नागे शाखामृगान्तरे ॥' [इति मेदिनी ७६।२५-२६] । कौ मोदते वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । 'मूलविभुज-' (वा० ३।२।५) इति कः-इति मुकुटः । तत्र । अनुपयोगात् ॥ (१) ॥ * ॥ अञ्जनवर्णत्वात् । अञ्जनः । [अञ्जनवद् वर्णोऽस्य । यद्वा-अनक्ति 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' । ल्युः युट् वा] । ['अञ्जनं कज्जले चात्तौ सौवीरे च रसाञ्जने । पुंसि ज्येष्ठादिग्गजयोरञ्जना वानरीभिदि । अञ्जनी लेप्य-नार्या च' इति मेदिनी ८४।२६-२७] ॥ (१) ॥ * ॥ पुष्पमिव दन्ता यस्य । ['पुष्पदन्तस्तु दिङ्नागभेदे विद्या-धरान्तरे' इति मेदिनी ७०।२१५] ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वस्यां भूमौ विदितः । 'तत्र विदितः' (५।१।४३) इत्यण् । अनुशक्तिकादिः (७।३।२०) । ['सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि' इति हैमः ४।२२५] ॥ (१) ॥ * ॥ शोभनाः प्रतीका अवयवा यस्य । 'सुप्रतोको दिगीशेभे, शोभनावयवे त्रिषु' [?] ॥ (१) ॥ * ॥ दिक्षु विख्याता गजाः । दिगीशा गजा इति वा । शाकपाथिवादिः (वा० २।१।६९) । एकैकम् 'इन्द्रादिगजानाम्' ।

करिण्योऽभ्रमु-कपिला-पिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥

ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाङ्गनावती ।

अभ्रमुः, कपिला, पिङ्गला, अनुपमा, ताम्रकर्णी, शुभ्रदन्ती,

१. तेनोभयपदवृद्धिः 'अनुशतकादीनां च' इत्यनेनेत्या-शयः ।

अङ्गना, अङ्गनावती (८ स्त्री), 'पूर्व दिशा, अग्निकोण, दक्षिण कोण आदि आठ दिशाओं की हथिनी' और 'ऐरावत, पुण्डरीक, वामन आदि आठ दिग्गजोंकी स्त्रियों' के क्रमशः १-१ नाम हैं।

करिष्य इति ॥ अत्र आकाश एव माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । मित्रश्चादित्वात् (उ० १।३७) कुः । न भ्राम्यति । 'भृमृशीतृचरि-' (उ० १।७) इत्युः । मन्थर-गामिनीत्यर्थ इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ कपिलपिङ्गलवर्णत्वात् कपिलापिङ्गले । ['कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिष्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् ॥ नानले वामुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे' इति मेदिनी १४९।६६-६७ । 'पिङ्गलो नागभिद्रुचण्डांशुपारिपार्श्वके । निधिभेदे कपावग्नौ पुंसि स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥ स्त्रियां वेश्याविशेषे च करिष्यां कुमुदस्य च ।' इति मेदिनी १५३।११३-१४] ॥ (१) ॥ * ॥ श्रेष्ठत्वान्नास्त्युपमाऽस्याः । ('अनुपमस्तु भवेदयम् । उपमारहितेऽनुपमेभ्याम्') ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्रौ कर्णौ यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।६४) इत्यादिना डीप् । 'नासिको-' (४।१।५५) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ शुभ्रौ दन्तावस्याः । 'नासिकोदरौष्ठ-' (४।१।५५) इति डीप् । [शुभ्रदन्तो मुदन्त्यां स्यात्पुष्पदन्तेभ्योऽपि' इति मेदिनी ७०।२२२] शुभ्रदन्तो इति वा पाठः । शुभ्रौ दन्तावस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ अङ्गति । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) । कल्याणान्यङ्गान्यस्याः इति वा । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।१००) इति नः (१) ॥ * ॥ अञ्जनवर्णत्वादञ्जनमस्त्यस्याः । 'मतौ बह्वचः-' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ क्रमेण एकैकम् 'ऐरावतादीनां हस्तिनीनाम्' ।

क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥५॥

अपदिशम् (न, अ), विदिक् (= विदिश्, स्त्री), 'दिशाओंके मध्य भाग' अर्थात् 'कोण' के २ नाम हैं ।

क्लीवेति ॥ 'क्लीबाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभावत्वसूचनार्थः । अव्ययीभावश्च-' (१।१।४१, २।४।१८) इति सूत्राभ्यां क्लीबत्वाव्ययत्वयोर्विधानात् । तेन 'नाव्ययीभावादतोऽस्त्वपञ्चम्याः' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अप' इति मध्यवाची । शरदादित्वात् (५।४।१०७) टच् । आवन्तेन समासे तु टच् नापेक्षितः ।—दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः—इति स्वामी । तन्न । सम्बन्धमात्रस्य विभक्त्यर्थत्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ दिग्भ्यां विनिर्गता । विदिक् शान्ता [विदिश्] ॥ * ॥ सैव

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

प्रदिक् । 'यान्यासामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अग्न्यादिकोणस्य' । अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

अभ्यन्तरम्, अन्तरालम् (२ न), 'बीच' अर्थात् 'मध्य-भाग' के २ नाम हैं ।

अभ्यन्तरमिति । अभिगतमन्तरम् ॥ (१) ॥ * ॥ अन्तरं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्रश्लेषो वा 'मूलविजुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥ * ॥ 'मध्यमात्रस्य' ।

चक्रवालं तु मण्डलम् ।

चक्रवालम्, मण्डलम् (२ न), 'घेरा, गोलाई' के २ नाम हैं ।

चक्रेति । चक्राकारेण वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) दीर्घः । यद्वा,—भावे घञि [३।३।१८] वालः । चक्रमिव वालो यस्य । यद्वा,—चक्राकारेण वाडते । 'वाड् आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । चक्रवाडम् । डलयोरेकत्वस्मरणाच्चक्रवालम् । ['चक्रवालोऽद्विभेदे स्याच्चक्रवालं तु मण्डले' इति मेदिनी १५६।१५४] ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डयति । 'मडि भूषायाम्' (चु० प० से०) । वृषादित्वात् कलच् (उ० १।१०६) । मण्डं भूषां लाति—इति वा । ['मण्डलं बिम्बदेशयोः । भुजंगभेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके । संधाते कुष्ठभेदे च' इति हैमः ३।७।११-१२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य' ।

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्बलाहकः ॥ ६ ॥

धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ।

घन-जीमूत-मुदिर-जलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥

अभ्रम् (न), मेघः, वारिवाहः, स्तनयितुः, बलाहकः, धाराधरः, जलधरः, तडित्वान् (= तडित्वत्), वारिदः, अम्बुभृत्, घनः, जीमूतः, मुदिरः, जलमुक् (= जलमुच्), धूमयोनः (१४ पु), 'बादल' के १५ नाम हैं ।

अभ्रमिति ॥ अपो विभर्ति । मूलविजुजादित्वात् (३।२।५) कः [अभ्रम्] । अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न भ्रयन्त्यापो यस्मात् । 'भ्रंशु अधः-

१. अपो रातीत्यर्थः ।

२. "यदुक्तम्—'न भ्रयन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः ।' इति पुराणम्" इति स्वामी । माघप्रयोगश्च बकाररहितः, यथा—'कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं समयावनौ घनमदभ्रमराणि । गगनं च गीतनिनदस्य

पतने' [दि० प० अ०] । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः—इति वा [अभ्रम्] । 'अभ्रं मेघे च गगने घातुभेदे च काञ्चने' [इति मेदिनी १२३।६] ॥ (१) ॥ * ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् (७।३।५३) । 'मेघो मुस्ताजलदयोः पुमान्' [इति मेदिनी २६।४] ॥ (२) ॥ * ॥ वारि वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ स्तनयति । 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु० उ० से०) चुरादावन्तः । 'स्तनिहृषि—' (उ० ३।२९) इतीत्नुच् । 'अयामन्ता—' (६।४।५५) इति णेरय् ॥ (४) ॥ * ॥ वारि-वाहकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बलाकाभिर्हायते गम्यते । 'ओहाङ् गतौ' (चु० आ० अ०) । कर्मणि वृनु (उ० १।३७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बलेन हीयते आहायते वा । वृनु (उ० २।३७) । ['बलाहको गिरी मेघे देत्यनागविशेषयोः' इति विश्वः १७।१८३, मेदिनी च १६०२] ॥ (५) ॥ * ॥ धाराणां जलस्य च धरः । 'धारा-धरः समिधयोः' [इति मेदिनी १४२।२६९] ॥ (६) ॥ * ॥ (जलधरस्तोयधरादीनामप्युपलक्षणम्) । ['अथ तोयधरो मुस्तामुनिषण्णौषधीघने' इति मेदिनी १४१।२६५] ॥ ७ ॥ * ॥ तडितः सन्त्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम् । (८) ॥ * ॥ वारि ददाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । (वारिदो जलदतो-यदादीनामप्युपलक्षणम्) । ['जलदो मुस्तके मेघे', 'तोयदो मुस्तके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्' ॥ इति मेदिनी ७६।२९-३०] ॥ (९) ॥ * ॥ अम्बु विभर्ति । क्विप् (३।२।७६) ॥ (१०) ॥ * ॥ हन्यते वायुना । 'मूर्तो घनः' (३।३।७७) इत्यप् कुत्वं च । ['घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्दौघदाढ्येषु विस्तारे लोहमुद्धरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे च' इति मेदिनी ८२।३-४] ॥ (११) ॥ * ॥ जीवनं जलं मृतं बद्धमनेन । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२, ३।४।७०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ज्यानं जीः । 'ज्या वयोहानी' (ऋधा० प० अ०) । संपदादित्वात् क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । जिया वयोहान्या मृतो बद्ध इति वा । ['जीमूतो वासवेऽम्बुदे । घोषकेऽद्री भृत्तिकरे' इति हैमः ३।२७७-७८] ॥ (१२) ॥ * ॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदिमुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'मुदिरः कामुके मेघे' [इति हैमः ३।६३१] ॥ (१३) ॥ * ॥ जलं मुञ्चति । 'मुञ्च मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्विप् (३।२।७६) ॥ (१४) ॥ * ॥ धूमो योनिरस्य ॥

गिरोञ्चैः समया वनौघनमदभ्रमराणि ॥" इति शिशु० व० (६।७६) ।

(१५) ॥ * ॥ यद्यपि शब्दार्णवे 'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र व-ह्निजा धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरू-पिणः । यज्ञजास्तु घना घोराः पुष्करावर्तकादयः' इति वि-शेषपरत्वमुक्तम्, तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा । पञ्चदश 'मेघस्य' ।

कादम्बिनो मेघमाला

कादम्बिनी, मेघमाला (२ स्त्री), 'मेघ-समूह' के २ नाम हैं ।

कादम्बिनीति ॥ कादम्बाः कलहंसाः बलाकावन्मेघम-नुधावन्ति । ते सन्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) । यत्तु—ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अणि डीप् (४।१।१५) इति मुकुटः । तन्न । एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोग-प्रसक्तेः । कदम्बस्य विकासः = कादम्बोऽस्त्यस्याः कार्यत्वे-नेति वा ॥ (१) ॥ * ॥ मेघानां माला ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मेघपञ्चेः' ।

त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ।

अभ्रियम् (त्रि), 'मेघमें होनेवाले पदार्थ' का १ नाम है ।

त्रिष्विति ॥ अभ्रे भवम् । 'समुद्राभ्राद्वः' (४।४।११८) । छान्दसत्वं प्रायिकम् । स्त्रियामभ्रिया ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मेघभवस्य' ।

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च ॥ ८ ॥

स्तनितम्, गर्जितम्, रसितम्, (३ न । 'आदि शब्द से ध्वनितम्, आदि), 'मेघके गर्जने या तड़पने' के ३ नाम हैं ।

स्तनितमिति ॥ 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु० उ० से०) । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा०, चु० प० से०) । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । एभ्यो भावे क्तः (३।३।११४) ॥ [१, २, ४] ॥ * ॥ मेघस्य निर्घोषः ॥ (३) ॥ * ॥ आदिना ध्वनित-ह्लादरासादयः । चत्वारि 'मेघध्वनेः' ।

शंपा शतहृदाह्लादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।

तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥

शम्पा, शतहृदा, ह्लादिनी, ऐरावती, क्षणप्रभा, तडित्, सौदामनी, विद्युत्, चञ्चला, चपला (१० स्त्री), 'बिजली' के १० नाम हैं ।

शंपेति ॥ भयंकरत्वाच्छं मुखं पिबति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ * ॥ शतं ह्लादाव्यक्ताः शब्दा यस्याः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । शतं ह्लादा अर्चीपि, अगाधजलाशया वा सन्त्यस्या इति वा । अच् (५।२।१२७) । ['शतहृदा स्त्रियां वज्रे सौ-दामिन्यां च कीर्तिता' इति मेदिनी ७८।५५] ॥ (२) ॥ * ॥ ह्लादते । आवश्यके णिनिः (३।२।७८) । ह्लादोऽस्ति यस्या

वा । इति: (५।२।११५) । 'हादिनी वज्रतडितोः' [इति विश्वः ९५।१२४, मेदिनी च ९४।५९] ॥ (३) ॥ * ॥

इरा आपः सन्त्यस्य = इरावान् मेघः । तस्येयम् । 'तस्येयम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ऐरावतेनैकदिक् । 'तेनैकदिक्' (४।३।११२) इत्यण् इति वा ॥ (४) ॥ * ॥ क्षणं प्रभाज्याः ॥ (५) ॥ * ॥ ताडयति 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'ताडणिलुक्च' (उ० १।९८) इतीति । डल-योरेकत्वात् 'तलित्' अपि । 'दूरेचित्संतलिदिवातिरोचसे' इति मन्त्रः ॥ (६) ॥ * ॥ 'श्वेतद्विपः सुदामा' इति त्रिका-ण्डशेषे [१।१।६१] ऐरावतपर्यायौ । 'तेनैकदिक्' (४।३।११२) इत्यण् । 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावा-द्विलोपाल्लोपौ न भवतः । 'सुदाम्नाद्रिणा-' इति वा । 'सु-दामा तु पुमान्वारिधरपर्वतभेदयोः' [इति मे० ९९।१२६] । सुदाम्नि मेघे भवा वा । 'सौदामिनी' इत्यपपाठः । 'सौदामन्यप्सरोभेदे तडित्तद्वेदयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ९९।१२६] ॥ (७) ॥ * ॥ विशेषेण द्योतते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'आजभास-' (३।२।१७७) इति क्विप् । ['विद्युत्तडिति संध्यायां स्त्रियां, त्रिषु तु निष्प्रभे' इति मे० ६५।१५६] ॥ (८) ॥ * ॥ 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । चञ्चं लाति । 'कः' (३।२।३) । 'चञ्चला तु तडिलक्ष्म्योश्चञ्चलः कामुकेऽनिले' [इति विश्वः १५९।१२०, मेदिनी च १५१।९०] ॥ (९) ॥ * ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरच्चोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलच् । 'चपला कमलाविद्युत्पुंश्चली-पिप्पलीषु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले' [इति मे० १५१।८८] ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'विद्युतः' ।

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे

स्फूर्जथुः, वज्रनिर्घोषः (२ पु) 'विजली के गिरने के समय के शब्द' के २ नाम हैं ।

स्फूर्जथुरिति ॥ स्फूर्जनं स्फूर्जथुः । 'दुओस्फूर्जा वज्र-निर्घोषे' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥ * ॥ वज्रनिर्घोषोऽनिलशब्दः । 'वज्रनिष्पेषे' इति पाठे 'पिप्लु संचूर्णने' (रु० प० अ०) । घल् (३।३।१८) । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति षः । निष्पेषशब्दस्तदुत्थ-शब्दपरः । संधट्टमात्रपरः-इत्यन्ये ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वज्रध्वनेः' ।

मेघज्योतिरिरंमदः ।

मेघज्योतिः (= मेघज्योतिस्), इरंमदः (२ पु), 'बादल के प्रकाश' के २ नाम हैं ।

मेघेति ॥ अन्योन्यस्य संधट्टेन मेघान्निःसृत्य वृक्षादौ ज्योतिः पतति स इरंमदः । इरया जलेन माद्यति दीप्यते । अविन्धनत्वात् । 'उग्रपश्येरंमद-' (३।२।३७) इति साधुः ।

६ अ० रा०

मेघेत्युपलक्षणम् । तेन वाडवोऽपि । अत एव 'मेघान्यादि-रिरंमदः' इति शब्दाणवः । द्वे 'वज्राग्नेः' ।

इन्द्रायुधं शक्रधनुः

इन्द्रायुधम्, शक्रधनुः (= शक्रधनुष् १२ न), ये द्वौ नाम (टेदे दीखने वाले) 'इन्द्रधनुष' के हैं ।

इन्द्रेति । इन्द्रस्यायुधम् ॥ (१) ॥ * ॥ शक्रस्य धनुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इन्द्रधनुषः' ।

तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

रोहितम् (न)—यह नाम सीधे दिखाई देने वाले इन्द्र-धनुष का है ।

तदिति ॥ तदिन्द्रधनुस्तपातादिना ऋजु अवक्रं सद्रो-हितं स्यात् । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतन् । 'रोहितं रुधिरं धीरः ऋजुशक्रशरासने । रोहितो मीनमृगयो-भेदे रोहितकद्रुमे' इति विश्वः [६५।१०६] । यद्वा—रोहणं रोहः सञ्जातोऽस्येति । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'ऋजोरिन्द्रधनुषः' ।

वृष्टिर्वर्षम्

वृष्टिः (स्त्री), वर्षम् (न), 'वर्षा के २ नाम हैं ।

वृष्टिरिति ॥ वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यचि वर्षम् । ल्युटि (३।३।११५) वर्षणमपि । नचाचा ('नपुंसके क्तादि-निवृत्त्यर्थम्' इति (वा० ३।३।५६) भाष्योक्त्या क्तस्येव) ल्युटो बाधः । 'वृषभो वर्षणात्' इति भाष्यप्रयोगात् । 'अथ वृष्टिवर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्' इति शब्दान्वयः । 'वर्षस्तु समाद्रीपांशवृष्टिषु' । वर्षवरेऽपि वर्षास्तु प्रावृषि' [२।५।८३-५८४] इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वृष्टेः' ।

तद्विधातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ।

अवग्राहः, अवग्रहः (२ पु), 'वर्षा के न होने' अर्थात् 'सूखा पड़ने' के २ नाम हैं ।

तद्विधात इति ॥ तस्या वृष्टेर्विधाते द्वौ । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्ग्रहेर्वा घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ 'ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यपि अवग्रहः । ['अवग्रहे ज्ञानभेदे ह्यस्वातन्त्र्ये गजालिके । प्रतिबन्धे वृष्टि-रोधे' इति हैमः ४।३।५१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वृष्टि-विधातस्य' ।

धारासंपात आसारः

धारासंपातः, आसारः (२ पु), 'लगातार जोर से वर्षा होने' के २ नाम हैं ।

१. कोष्ठस्थः पाठः निगुणसागरीयः ।

२.—द्वीपाब्दवृष्टिषु इति पा० ।

धारेति ॥ धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पतेः ['पतलु गती' (भ्वा० प० से०)] भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'सृ गती' (भ्वा० प० अ०) । आसरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवर्षे सुहृद्वले' इति विश्वः [१३८।१६७, मे० च १३१।११३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'महावृष्टेः' ।

शीकरोऽम्बुकणाः सूताः ॥ ११ ॥

शीकरः (पु) 'पानी के कण' अर्थात् 'पानी की छोटी-छोटी बूँदों' का १ नाम है ।

शीकर इति ॥ सूता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बुकणाः शीकराः तालव्यादिः । 'शम्बशीकरपांशवः' इति तालव्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात् । 'शीकृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋच्छेररन्' (उ० ३।१३१) इति बाहुलकादरच् । ['शीकरं सरले' वातसूताम्बुकणयोः पुमान् इति मे० १३१।२२८] ॥ * ॥ 'दन्त्यादिरयम्' [शीकरः] इति धनपालादयः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'वातप्रक्षिप्तजलकणस्य' ।

वर्षोपलस्तु करका

वर्षोपलः (पु), करका (पु स्त्री), 'वनौरी, ओला' के २ नाम हैं ।

वर्षोपल इति ॥ कृणोति । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः । पुंस्यपि । 'वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते' । ['करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्वर्षोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डली' इति मे० ५।५४-५५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वर्षोपलस्य' ।

मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।

दुर्दिनम् (न), 'जब आकाश में लगातार बादल घिरे रहें, ऐसे समय' का १ नाम है ।

मेघेति ॥ मेघच्छन्ने मेघान्धकारिते । अह्नीति रात्रेरप्युपलक्षणम् । रात्रावपि दुर्दिनम् । 'दुर्दिनं जलदध्वान्तम्' इति रत्नकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'बादलं दुर्दिने मेघे' इति ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मेघान्धकारितस्य' [दिनादेः] ।

१. 'स्मृताः' इति पा० ।

२. 'ऋच्छेररः' इति सूत्रस्वरूपं, तेन बाहुलकादरः इति बोध्यम् ।

३. 'सरले' इति पा० ।

४. 'शीकृ सेचने' तालव्यादिः । दन्त्यादिरित्येके, इति सि० कौ० एकेपां मतेनेदं बोध्यम् ।

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवाणम् ॥ १२ ॥

अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ।

अन्तर्धा, व्यवधा (२ स्त्री), अन्तर्धिः (पु), अपवारणम्, अपिधानम्, तिरोधानम्, पिधानम्, आच्छादनम् (५ न), 'हॉकने' अर्थात् 'कपड़े आदि से छिपाने' के ८ नाम हैं ।

अन्तर्धेति ॥ अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । दुधाजः (जु० उ० अ०) अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिगत्वेषूपसर्गत्वात् (वा० १।४।६५) 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ (२) ॥ * ॥ 'उपसर्गे घोः' (३।३।९२) इति किप्रत्ययेऽन्तर्धिः ॥ (३) ॥ * ॥ 'वृञ् आच्छादने' (चु० उ० से०) चुरादिष्यन्ताद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥ * ॥ 'वण्टि भागुरिः' इति वाल्लोपः ॥ (५) ॥ (६) ॥ * ॥ 'तिरोऽन्तर्धौ' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगति' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥ * ॥ 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥ * ॥ अण्यन्ताल्ल्युटि तु छदनम् । यत्तु—छदनमिति 'छादेर्धे' (६।४।६६) योगविभागाद् ह्रस्वत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । उक्तीत्या प्रयोगद्वयनिवहि योगविभागस्य निप्रयोजनत्वात् ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'अन्तर्धानस्य' ।

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ॥ १३ ॥

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।

अव्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ॥ १४ ॥

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

हिमांशुः, चन्द्रमाः (= चन्द्रमस्), चन्द्रः, इन्दुः, कुमुदबान्धवः, विधुः, सुधांशुः, शुभ्रांशुः, ओषधीशः, निशापतिः, अव्जः, जैवातृकः, सोमः, ग्लौः, मृगाङ्कः, कलानिधिः, द्विजराजः, शशधरः, नक्षत्रेशः, क्षपाकरः (२० पु), 'चन्द्रमा' के २० नाम हैं ।

हिमांशुरिति ॥ हिमा अंशवो यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुल्यति । 'चन्द्रे मो डिच्च' (उ० ४।२२८) इत्यमुन् । चन्द्रमाह्लादं मिमीते निमिमीते इति वा । बाहुलकात्केवलादप्यसिः । 'मिमीते आनन्दम्' इति माः = चन्द्रः । 'मासशब्दः केवलोऽपीह संमतो बहुदृश्वनाम्'—इत्युत्पल्लिनी । ['माश्चन्द्रमासयोः पुमान्' इति मे० १७०।७] कालं मिमीते । माश्चासौ चन्द्रश्च=चन्द्रमाः—इति वा । राज-

१. 'चन्द्रं रजतममृतं च । तदिव मीयतेऽसौ चन्द्रमाः' इति हरदत्तः, इति सि० कौ० तत्त्वबोधिनी ।

२. सर्वत्र चकाररहितः—'डित्' इत्येव पाठो लभ्यते ।

३. 'चन्द्रोपपदे माङ्गोऽसिः स च डित्' इति सि० कौ० 'तद्वृत्त्यनुरोधात् 'असिः' इति पाठ्यम् ।

दन्तादिः^१ (२।२।३१)॥ (२) ॥ * ॥ चन्दति । 'चदि आह्ला-
दने' (भ्वा० प० से०) 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति
रक् । 'चन्द्रोऽन्तुकाम्ययोः । स्वर्णे सुधांशौ कर्पूरे काम्पिल्ये
मेचकेऽपि च' इति हैमः [४२८-२९] ॥ * ॥ अचि (३।
३।१३४) रेफसून्यः [चन्दः] अपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः
शशो चन्द्रो हिमद्युतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥ * ॥
उनन्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) 'उन्नेरिच्चादेः'
(उ० १।१२) इत्युः । यत्तु स्वामि-मुकुटौ-उन्दते,^२
उन्दति-इत्याहतुः । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥
(४) ॥ * ॥ कुमुदानां बान्धवः । (५) ॥ * ॥ विशेषेण
धयन्त्येनं सुराः । 'येत् पाने' [भ्वा० प० अ०] । बाहुल-
कात् कुः (उ० १।२२) । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे
च^३ राक्षसे' इति विश्वः [८२।१२] ॥ (६) ॥ * ॥
सुधायुक्ता अंशवो यस्य ॥ (७) ॥ * ॥ शुभ्रा अंशवो यस्य ॥
(८) ॥ * ॥ ओषधीनामीशः । (९) ॥ * ॥ निशायाः
पतिः ॥ (१०) ॥ * ॥ अद्भ्यो जातः । 'पञ्चम्यामजातौ'
(३।२।९८) इति डः । 'अञ्जोऽस्त्री शङ्खे ना निचुले
धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । क्लीवं पद्मे' इति विश्वः^४ ॥
(११) ॥ * ॥ जीवयति । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'जीवेः'
इत्यनुवृत्तौ 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) इति सा-
धुः । 'जैवातृकः पुमान् सोमे कृपकायुष्मतोस्त्रिषु'^५ ॥
(१२) ॥ * ॥ अमृतं सूते-सोमः । 'अतिस्तुमु-' (उ० १।
१३७) इत्यादिना मन् । 'सोमस्त्वोषधीतद्रसेन्दुषु । दिव्यौ-
षध्यां घनसारे समीरे पितृदेवते ॥ वसुप्रभेदे सलिले वानरे
किनरेश्वरे ॥' इति हैमः [२।३४५-४६] ॥ * ॥ सोमा नका-
रान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्-' (उ० ४।१५०) इत्या-
दिना दशपाद्यां निपातनात् । यत्तु—मुकुटेनोक्तम्—सूयते
जायते । 'नवो नवो भवति जायमानः' इति श्रुतेः, सूयते यज्ञा-
ङ्गस्थानं वा करोति, सूतेऽमृतं वा सोम इति । 'पुञ् अभिषवे' ।
'पू प्रेरणे' वा—इति । तन्न । सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते
इति प्रतिपदासंभवात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंबद्धः । जायमान
इति जनेरकर्मकस्य ग्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्यु-
क्ता । सूयत इत्यस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति—इत्यर्थकथ-
नमप्यसंगतम् । प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदसंभवात् । सु-

१. 'राजदन्तादिषु परम्' इति 'मा' शब्दस्य परप्रयोग
इति भावः ।

२. स्वामी तु 'उनन्तीन्दुः' इत्याह ।

३. 'हृषीकेशेऽपि—' इति पा० ।

४. पाठोऽयं मेदिन्याम् (३।३०) उपलभ्यते, न तु
विश्वे ।

५. 'जैवातृकः पुमान् सोमे दीर्घायुःकृशयोस्त्रिषु' इति
मेदिनी (१६।१९१) ।

नोतेः सुवतेऽप्युपन्यासः पूर्वान्वयी स्वतन्त्रो वा ? नाद्यः—
पूडा विगृह्य तदुपन्यासस्यासंगतत्वात् । द्वितीयेऽपि 'अति-
स्तु-' इति ह्रस्वस्य ग्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः । दीर्घ-
ग्रहणे सुनोतेरुपन्यासोऽसंगतः ॥ (१३) ॥ * ॥ ग्लायति ।
'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ०
२।६४) ॥ (१४) ॥ * ॥ मृगोऽङ्कोऽस्य ॥ (१५) ॥ * ॥
कला निधीयन्तेऽत्र । डुधाजः । 'डुधाज् धारणपोषणयोः',
जु० उ० अ०] 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥
(१६) ॥ * ॥ द्विजानां राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति
टच् । 'द्विजराजः शशधरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि' इति विश्वः
[३।४।३०] ॥ (१७) ॥ * ॥ शशस्य धरः ॥ (१८) ॥ * ॥
नक्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥ * ॥ क्षपां करोति । 'कृमो हेतु-'
(३।२।२०) इति टः ॥ (२०) ॥ * ॥ विशतिः 'चन्द्रस्य' ।
कलास्तु षोडशो भागो

कला (स्त्री), 'पूर्ण चन्द्रमा के सोलहवें हिस्से' का १
नाम है ।

कलेति ॥ चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलयति । 'कल सं-
संख्याने' (जु० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कल्यते
वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'कलं त्वजीर्ण-
रेतसोः । अव्यक्तमधुरध्वाने' । 'कला स्यादंशशिल्पयोः'^२ (क-
लने मूलरैवृद्धौ षोडशांशे विधोरपि^३) इति हैमः [२।४८८-
८९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'चन्द्रषोडशांशस्य' ।

बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥

बिम्बः (पु न), मण्डलम् (त्रि), 'सूर्य या चन्द्रमा के
बिम्ब' के दो नाम हैं ।

बिम्ब इति । वेति शोभते । 'वी गतौ' (अ० प० से०)
'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति बन्नुमागमह्रस्वत्वानि ।
'बिम्बं तु प्रतिबिम्बे स्थान्मण्डले बिम्बिकाफले' इति हैमः
[२।३०९] ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डयति, मण्डयते वा ।
'मडि भूषायाम्' (जु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।
१०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप् । मण्डली ।
'स्थान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च ।
कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजंगभेदे शुनि मण्डलः स्यात् ॥' इति
विश्वः [१५५।८१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रविचन्द्र-
मण्डलस्य' ।

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्थः

भित्तम् (न), शकलम्, खण्डम् (२ पु न), अर्थः
(पु), 'खण्ड, टुकड़ा' के ४ नाम हैं । जहाँ 'खण्ड' (टुकड़ा)
अर्थ में ही 'अर्थ' शब्द पुंलिंग है ।

१-३. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. हैमे तु 'कला स्यात्कालशिल्पयोः' इत्येव पाठः ।

भित्तमिति ॥ भित्ते स्म । 'भित्तं शकलम्' (८।२।५९)
इति निपातितम् ॥ (१) ॥ * ॥ शक्नोति, शक्यते वा ।
'शक्लु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'शकिसम्योनि' (उ०
१।११२) इति कलच् । 'शकलं त्वचि खण्डे च' रागवस्तुनि
वल्कले' इति विश्वः [१५३।५७, मे० च १५४।१३५] ।
(२) ॥ * ॥ 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । खंड्यते ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—भावे घञ् (३।३।१८) इति
मुकुटोक्तिरसंगता । खण्डनक्रियाया एव ग्रहणप्रसङ्गात् ।
खण्डयमानस्याग्रहणप्रसङ्गात् । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) इति वा । 'खण्डोऽर्धं
ऐक्षवे । मणिदोषे च' इति हैमः [२।११५-१६] । ['ख-
ण्डोऽस्त्री शकले नैक्षुविकारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे
भेदे' इति मे० ४।१।७-८] । वा पुंसि-इति पूर्वोत्तराभ्यां
सवध्यते ॥ (३) ॥ * ॥ 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) ।
ऋध्नोत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । विशेष्य-
निघ्नः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'खण्डमात्रस्य' ।

अर्थं समेऽशके ।

अर्थम् (न), 'वरावर का हिस्सा' अर्थ में 'अर्थ' शब्द
नित्य नपुंसकलिङ्ग है ।

अर्थमिति । समप्रविभागेऽर्थशब्दः क्लीबमेव ॥ (१)
॥ * ॥ एकं तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये 'एकखण्डस्य' ।

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

चन्द्रिका, कौमुदी, ज्योत्स्ना (३ स्त्री), 'चाँदनी' के
नाम हैं ।

चन्द्रिकेति । चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ।
—चन्द्रं कायति वा-इति मुकुटः । तन्न । इत्वाभावप्रसङ्गा-
त् । चन्द्रयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्य-
न्तात् ण्वल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिका चन्द्रिमा
चावी' इति 'शब्दानर्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ कुमुदानामियम् ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ['कौमुदः स्यात्काति-
कके चन्द्रिकायां तु कौमुदी' इति मे० ७६।२७] ॥ (२)
॥ * ॥ ज्योतिरस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमिन्ना-' (५।२।
११४) इति निपात्यते । 'ज्योत्स्ना चन्द्रातपेऽपि स्याज्ज्यो-
त्स्नायुक्तनिशि स्मृता' [इति मे० ८३।८] ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'ज्योत्स्नायाः' ।

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥

प्रसादः (पु), प्रसन्नता (स्त्री), 'प्रसन्नता' के २ नाम हैं ।

प्रसाद इति । 'षट् लु विहरणादौ' (भ्वा०, तु० प०
अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रसादोऽनुग्रहस्वास्थ्य-
प्रसत्तिषु । काव्यगुणे' इति हैमः [३।३६३] ॥ (१) ॥ * ॥

१०. २५।६ इति पा० ।

प्रसीदति स्म । 'गत्यर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रसन्न-
स्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥ ॥ द्वयं
'नैर्मल्यस्य' ।

कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

कलङ्कः, अङ्कः (२ पु), लाञ्छनम्, चिह्नम्, लक्ष्म
(= लक्ष्मन्), लक्षणम् (४ न), 'चिह्न' अर्थात् 'निशान' के
६ नाम हैं ।

कलङ्केति । कं ब्रह्माणं लङ्कयति हीनतां गमयति,
जापयति वा । 'लकि गतौ' चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) । ['कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च' इति
विश्वः १।४।४८, मे० च ६।५९] ॥ (१) ॥ * ॥ अ-
ङ्कयतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । ['अङ्को भूषारूपकलक्ष्मसु । चि-
त्राजौ नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽन्तिकागसोः ॥' इति हैमः
२।१-२] ॥ (२) ॥ * ॥ 'लच्छ लाच्छि लक्षणे' (भ्वा०
प० से०) । लाञ्छयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'लाञ्छनं
लक्ष्मसंज्ञयोः' इति हैमः [३।४३६] ॥ * ॥ लाञ्छयतेऽनेन इति
विग्रहे ल्युटि 'लच्छनम्' अपि ज्ञेयम् ॥ (३) ॥ * ॥ चाहयति,
चह्यतेऽनेन वा । 'चह परिकल्कने' (भ्वा० प० से०) । वा-
हुलकान्नक् । उपधाया इत्वं च । 'चिह्नं लक्ष्मपताकयोः' इति
मेदिनी [८।३।४] ॥ (४) ॥ * ॥ लक्षयति । 'लक्ष दर्शना-
ङ्कनयोः' (चु० प० से०) । मनिन् (३।२।७५) । 'लक्ष्म
प्रधानचिह्नयोः' इति हैमः २।२८५ ॥ (५) ॥ * ॥ ल्युटि लक्ष-
णम् । 'लक्षेरट् च' (उ० ३।७) इति नः । ['लक्षणं नाम्नि
चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित्' इति मेदिनी ५०।७६]
॥ * ॥ मुड्वा (?) (उ० ३।७) इति लक्ष्मणमपि । 'ज्यो-
तिष्मत्या च सारस्यां स्त्री, क्लीबे नामचिह्नयोः । स्याद्यक्षे ल-
क्षणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु' इति रभसात् । लक्ष्मी-
वति तु पामादित्वात् नः (५।२।१००) । 'लक्ष्म्या अच्च'
इति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'चिह्नस्य' ।

१. धातुपाठे 'लछ, लाछि' इति चकाररहित एव पाठो
लभ्यते ।

२. पूर्व 'लक्ष्मण'शब्दमुक्त्वा तदुदाहरणप्रसङ्गे पवर्ग-
पञ्चमरहितस्य 'लक्षण'शब्दस्यार्थनिर्देशो 'रभस'वचनेना-
नुपयुक्तः । अत एवात्र सर्वसंग्रहार्थं "लक्षणं नाम्नि चिह्ने
च सारस्यां लक्षणा क्वचित् । लक्ष्मणा त्वोपधीभेदे सारस्या-
मपि योषिति ॥ रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधे-
यवत् ॥" इति मेदिन्याः (५०।७६-७७) उपन्यासो युक्तः ।
दृष्टिदोषवशात् 'लक्ष्मणः' इत्यस्य स्थाने 'लक्षणः' मुद्रितः
प्रतीयते, अनुपदमेव 'पुंसि सौमित्रौ' इति दर्शनात् ।

सुषमा परमा शोभा

सुषमा (स्त्री), 'अधिक शोभा' का १ नाम है ।

सुषमेति ॥ शोभनं समं सर्वमनया । 'सुविनिर्दुर्भ्यः सु-
पिसृतिसमाः' (८।३।८८) इति पत्वम् । एतेन सुषामादि-
त्वात् (८।३।९८) पत्वम्—इति स्वाम्युक्तिः परास्ता । उक्त-
रीत्या निर्वहि सुषामादित्वकल्पनस्य निर्वोजत्वात् । ['सुषमं
रुचिरे समे । सुषमा तु स्यात्परमशोभायां कालभिरपि ॥'
इति हैमः ३।५०५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'उत्कृष्टशो-
भायाः' ।

शोभा कान्तिद्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

शोभा, कान्तिः, द्युतिः, छविः (४ स्त्री), 'शोभा' के ४
नाम हैं ।

शोभेति ॥ शोभयति 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (तु०
प० से०) पचाद्यच् (३।१।३३४) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—शोभ-
तेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभायां' इति निर्देशात् 'गुरोश्च हलः'
(३।३।१०३) इत्यकारः—इति । तन्न । अर्थनिर्देशस्यानार्थ-
त्वात् । यदपि—'गुरोश्च हलः' [३।३।१०३] इति चकाराद-
प्रत्ययः इति तु वयम्—इति । तदपि न । आकरे तथानुक्तेः ।
उक्तरीत्या निर्वहाच्च । ['शोभा कान्तीच्छयोर्मता' इति
ओ० १०६।९] ॥ * ॥ शुम्भयतीति शुम्भापि बोध्या ॥ (१)
॥ * ॥ काम्यते । क्तिन् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य—' (६।४।
१५) इति दीर्घः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'काम्यते' इति
'विगृहीतत्वात्तन्त्रान्तरङ्गत्वाणिङ्निमित्तवृद्धेः संभवात् ।
आयादयः—' (३।१।३१) इति णिङभावे वा बोध्यम् ।
['कान्तिः शोभेच्छयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ५४।
८] ॥ (२) ॥ * ॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
द्योततेऽनया ।—'इगुपधात्किः' इति—मुकुटः । तन्न । 'इगुप-
धात्कि' (उ० ४।१२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य क्त्वा-
त्तिदेशात् । ['द्युतिस्तु शोभादीधितयोः' इति हैमः २।१७६]
॥ * ॥ डीषि (ग० ४।१।४५) द्युती च । द्यूयते वा । 'द्यु
अभिगमने' [अ० प० अ०] क्तिन् ॥ * ॥ क्तिनि (३।३।
९४) द्युतिः ॥ (३) ॥ * ॥ छयति । छिनत्यसार-
मिति वा । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'छिदिर् द्वैधी-
करणे' (रु० उ० अ०) । 'कृविष्टृष्विच्छवि—' (उ० ४।
५६) इति विवन्नन्तो निपातितः । ['छविस्तु रुचि शोभा-
याम्' इति हैमः २।५३३] ॥ (४) ॥ * ॥ (एषु भावे वा
प्रत्ययाः । शोभेत्यत्र 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः ।
द्युतिरित्यत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इति
दिक्) । चत्वारि 'शोभायाः' ।

१. विगृहीतात्पूर्वं तेनेत्यधिकः पाठः ।

२. कोष्ठस्थः पाठः क्वचिन्नोपलभ्यते ।

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिम हिमम् ।

प्रालेयं महिका च

अवश्यायः, नीहारः, तुषारः (३ पु), तुहिमम्, हिमम्,
प्रालेयम् (३ न), महिका (स्त्री), 'पाला पड़ने' अर्थात्
'ओस, हिम' के ७ नाम हैं ।

अवश्याय इति ॥ अवश्यायते शैत्यमापाद्यते । 'श्यङ्
गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याद्वचध—' (३।१।१४१)
इति णः । ['अवश्यायो हिमे दपे' इति हैमः ४।२२७] ॥
(१) ॥ * ॥ निहियते । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति
दीर्घः । यत्तु—'अध्यायन्याय—' (३।३।१२२) इत्यत्र चका-
रादघञ्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'अकर्तरि च—' (३।३।
१९) इति घञः सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ तोषयति ।
तुषेः (दि० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'कमेः कित्' इत्य-
नुवृत्तौ 'तुषारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारम्भ किच्च ।
['तुषारो हिमदेशयोः । शीकरे हिमभेदे च' इति हैमः ३।
५९६] ॥ (३) ॥ * ॥ तोहति । 'तुहिर् दुहिर् अर्दने'
(भ्वा० प० से०) । 'वेपितुहोर्हस्वश्च' (उ० २।५२)
इतीनम् ॥ (४) ॥ * ॥ हन्ति ['हन् हिंसागत्योः', अ०
प० अ०] 'हन्तेर्हि च' (उ० १।१४७) इति मक् । हिनोति
वर्धते । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । मन् (उ०
१।१४१ बाहुलकेन) इति वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । 'हिमं
तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले 'वाच्यलिङ्गे
स्यात्' [इति मेदिनी ११०।३८] ॥ (५) ॥ * ॥ प्रली-
यन्ते पदार्था अत्रेति हिमाद्रिः प्रलयः । तत् आगतम् । अण्
(४।३।७४) । 'केकय—' (७।३।२) इत्यादिना यादेरियः ॥
(६) ॥ * ॥ मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—' (उ० २।३२) ॥ * ॥ 'मिहिका'
इति पाठे 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । क्वुन् (उ०
२।३२) ॥ (७) ॥ * ॥ धूमिका धूममहिषी च बोध्याः ।
सप्त 'हिमस्य' ।

अथ हिमानो हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

हिमानी, हिमसंहतिः (२ स्त्री), 'बहुत पाला पड़ने' के २
नाम हैं ।

अथेति ॥ हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥ * ॥ महद्भि-
मम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति डीषा-
नुकौ ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'हिमसमूहस्य' ।

१. 'वाच्यलिङ्गोऽथ' इति पा० ।

२. 'कुञ्जुटिमधूमहिषी रताध्री च कुहेलिका ।
धूमिका च तमोरेणुः' इति त्रिकाण्डशेषात् (१।३।८) ।

शीतं गुणे

शीतम् (न), यह शब्द 'गुणवाचक' है, अर्थात् शीतलता अर्थ में नपुंसकलिङ्ग में ही प्रयुक्त होता है।

शीतमिति ॥ गुणे स्पर्शविशेषे शीतम् । 'शीतं हिमगुणे क्लीवं शीतलालसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना' [इति मे० ५८।६५] । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० ५० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । 'श्योऽस्पर्श' (८।२।४७) इति पर्युदासान्न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं शीतगुणस्य' ।

तद्वदर्थः सुषीमः शिशिरो जडः ।

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यालङ्काराः ॥ १९ ॥

सुषीमः, शिशिरः, जडः, तुषारः, शीतलः, शीतः, हिमः (७ त्रि), 'ठंडे गुणवाले द्रव्य' अर्थात् 'ठंडे हवा पानी' इत्यादि के ७ नाम हैं ।

तद्वदिति ॥ सुषीमादयः सप्त तु तद्वाञ्छीतगुणवानर्थो येषां ते तद्वदर्थः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । सुष्ठु सीमा मर्यादा यस्य । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति षत्वम् । स्वामी तु-सुष्ठु श्यायते' इति विगृह्य तालव्यमध्यं (सुषीमः) आह । तत्र बाहुलकान्मक् संप्रसारणं च । मुकुटस्तु—'तदयुक्तम् । 'सुषीमश्च सुषेणश्च सुषन्धिः सर्षपोऽपि च' इति दन्त्यमूर्धन्य ऊष्मविवेकाद्—इत्याह । ['सुषीमः शीतले चारी त्रिषु, ना पञ्चगान्तरे' इति मेदिनी ११२।५७] ॥ (१) ॥ * ॥ 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० ५० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते । 'शश्चच्छशाङ्कशिशिराण्यपि शूकशिम्बिस्तालव्य-शद्वययुताः कथिताः कियन्तः' इति शभेदः । ['शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिषु' इति मे० १३९।२२७] ॥ (२) ॥ * ॥ जलति घनीभवति । 'जल घातने' (भ्वा० ५० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वस्मरणात् 'जडः' । ['जडो मूर्खे हिमाघाते जडः स्याच्छूकशिम्बिका' इति हैमः २।१२०] ॥ (३) [तुषारः] (४) ॥ * ॥ शीतं गुणोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । शीतं लाति । कः (३।२।३) वा । ['शीतलं पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपण्यां स्याच्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम् ॥' इति मे० १५५।१३९-४०] ॥ (५) ॥ * ॥ अर्शआद्यच्चि (५।२।१२७) शीतः ॥ (६) [हिमः] (७) ॥ * ॥ सप्त 'शीतलद्रव्यस्य' ।

ध्रुव औत्तानपादिः स्याद्

ध्रुवः, औत्तानपादिः (२ पु), 'उत्तानपाद' अर्थात् 'मनु के पौत्र-ध्रुव' के २ नाम हैं ।

१. 'घातनं तैक्ष्ण्यम्' इति सि० कौ० भट्टोजिदीक्षितः ।

२-३. तुषार-हिम-शब्दौ पूर्वश्लोके व्याख्याता ।

ध्रुव इति ॥ ध्रुवति स्थिरो भवति । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' (तु० ५० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।२।१) डित्वम् । यत्तु मुकुटेन—(उकः रान्तधातुमुपन्यस्य) इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इत्युक्तम् । तद्रभसात् । वकारान्त [ध्रुव] धातौ वा तद्वोष्मम् । 'ध्रुवः शंखे हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । स्त्री मूर्वाढ्योः शालपण्यां गीतिस्त्रुग्भेदयोस्त्रिषु । स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं क्लीवं प्रकीर्तितम्' ॥ (१) ॥ * ॥ उत्तानपादस्यापत्यम् । 'अत इव्' (४।१।९५) । मुकुटस्तु-ऋषित्वात् 'ऋष्यन्धक—' (४।१।११४) इत्यणि प्राप्ते वाह्वादित्वात् (४।१।९६) इन्—इत्याह । तन्न । उत्तानपादस्य ऋषित्वे मानाभावात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ध्रुवस्य' ।

अगस्त्यः कुम्भसंभवः ।

मित्रावरुणिः

अगस्त्यः, कुम्भसंभवः, मैत्रावरुणिः (३ पु), 'अगस्त्य मुनि' के ३ नाम हैं ।

अगस्त्य इति ॥ अगं विन्ध्यं स्तथायति स्तभ्नोति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । 'अगस्त्यः स्यात्कुम्भयोनी वज्र-सेनतरावपि' ॥ * ॥—अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) बाहुलकादस्यतेरपि—इति मुकुटः । वस्तु-तस्तु 'क्तिच्त्तौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिजुचितः । बाहु-लकाश्रयस्यागतिकगतित्वात् । शकन्धादिः (वा० ६।१।१४) । 'अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः' इति शब्दान्वयः ॥ (१) ॥ * ॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ मित्रावरुणौ देवर्षी । 'देयताद्वन्द्वे च' (६।३।२५) इत्यानङ् ।—ऋषिसमुदायस्याऽऋषित्वादपत्ये 'अत इव्' (४।१।९५)—इति मुकुटः । तन्न । एतयोः ऋषित्वे मानाभावात् ॥ * ॥ वारुणिरपि । 'मित्रावरुणयोः सूनुरौर्ध्वशेषश्च वारुणिः' इति व्याडिः । अणपि दृश्यते । 'और्वशेषागस्त्यमैत्रावरुणा-स्त्वाग्निमारुताः' इति नामनिधानात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य' ।

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

लोपामुद्रा (स्त्री), 'अगस्त्य मुनि की पत्नी' का १ नाम है ।

अस्यैवेति ॥ अस्यैव पत्नी लोपामुद्रा । न मुद्रं राति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । लोपे धर्मलोपे अमुद्रा=हर्षं न लभते इत्यर्थः । स्वाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६।३।

१. 'ध्रुवः शङ्खी हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे ॥ वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीवं निश्चिततर्कयोः । स्त्रीमूर्वाढ्योः शालपण्यां गीतिस्त्रुग्भेदयोस्त्रिषु । सन्तते शाश्वते चाथ' इति मेदिनीपाठः (१५८।१३-१५) एव किञ्चित्परिवर्त्य लिखितः प्रतीयते ।

१०९) फलं चिन्त्यम् । यत्तु—लोपयति योषितां रूपाभि-
मानम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । लोपा ।
मुद्रयति स्रष्टुः सृष्टिमिति मुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१।
५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोपाशब्दस्यैव भा-
षितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावप्रसङ्गात् । आङ्प्रस्लेषेण वा तत्समाधे-
यम् ॥ (१) ॥ * ॥ समानो धर्मोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।
२।११५) । 'समानस्य—' (६।३।८४) इति सः । एकम्
'अगस्त्यपत्न्याः' ।

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

नक्षत्रम्, ऋक्षम्, भम् (३ न), तारा, तारका (२ स्त्री),
उडुः (स्त्री न), 'नक्षत्र' के ६ नाम हैं ।

नक्षत्रमिति ॥ न क्षदते हिनस्ति । 'क्षद' इति सौत्रो
धातुर्हिसार्थ^१ आत्मनेपदी । ष्टृन् (उ० ४।१५९) । 'नभ्रा-
णपाद्—' (६।३।७५) इति नभः प्रकृतिभावः । यत्तु क्षद-
तीति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तच्चिन्त्यम् । यद्वा—
'णक्ष गतौ' (भ्वा० प० से०) । नक्षति । 'अमिनक्षियजि-
वधिपतिभ्योऽत्रन्' (उ० ३।१०५) । न क्षणोति वा । 'क्षणु
हिसायाम्' (त० उ० से०) । ष्टृन् (उ० ४।१५९) ।
बाहुलकाणलोपः । न क्षत्रं वा । देवत्वात्क्षत्रभिन्नत्वात् ॥
(१) ॥ * ॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) ।
'स्नुवश्चिक्लृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः । 'षढोः—'
(८।२।४१) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्यान्नक्षत्राच्छभल्लयोः ।
महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने^२ इति हैमः [२।५७०-
७१] ॥ (२) ॥ * ॥ भाति । ['भा दीप्तौ', अ० प० अ०]
'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति डः । 'भं नक्षत्रे गभस्तौ
स्त्री पुंसि स्याद्भृगुनन्दने' । [इति मेदिनी १०६।१] ।
['नक्षत्रे भं बुधाः प्राहुः—' भ्रमरो^३ भः प्रकीर्तितः' इत्येका-
क्षरः [२६] ॥ (३) ॥ * ॥ तरन्त्यनया ['तृ प्लवन-
तरणयोः', भ्वा० प० से०] । भिदादित्वात् (३।३।१०४)
अङ् । गुणः (७।४।१६) । निपातनादीर्यः ॥ * ॥
तारयतेः पचाद्यचि (३।१।१३४) । तारोऽपि । 'नक्षत्रे नेत्र-
मध्ये च तारा स्यात्तार इत्यपि' इति व्याडिः । ['तारो वा-
नरभिन्मुक्ताविशुद्धयोः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च
न ना, रूप्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे वालिगीर्पतिभा-
र्ययोः । त्रिलिङ्गोऽत्युच्चशब्दे च' इति मेदिनी १२५।४३-
४४] ॥ (४) ॥ * ॥ ण्वुलि (३।१।१३३) तारका—'तारका
ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीत्वाभावः । अपिशब्दात्ता-

रकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीत्वाभावे क्लीबत्वमुडुसाहचर्यात् ।
'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च' इति शाश्वतः
[४२०] । ['तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि । कनीनि-
कायामृक्षे च न पुमांस्वातरि त्रिषु' इति मेदिनी ९।९९-१००]
॥ (५) ॥ * ॥ अवतीति—ऊः । क्विप् (३।२।१७८) ।
'ज्वरत्वर—' (६।४।२०) इत्यूठौ । 'ह्रस्वो नपुंसके—' (१।
२।४७) इति ह्रस्वः । समासोत्तरम् 'इको ह्रस्वोऽङ्यः—'
(६।३।६१) इति वा ह्रस्वः । ड्यतेर्दुः डीडो मितद्वादि-
त्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'उ च तड्डु च' इति वि-
ग्रहः । स्त्रियां तु 'ऊश्चासौ डुश्च' इति ज्ञेयः । उडुः, उडू, उ-
डवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा—'उ संबुद्धौ रूपोक्तौ च शिव-
वाची त्वनव्ययम् । उ प्रश्ने च'^१ इति हैमः [७।४] । उ क्रोधं
ड्यते, उना शंभुना डीयते वा । 'मितद्वादिभ्यः' (वा० ३।२।
१८०) इति डुः ॥ (६) ॥ * ॥ षड् 'नक्षत्रसामान्यस्य' ।
दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादिताराः

दाक्षायण्यः (स्त्री, नि० व० व०), 'अश्विनी, भरणी आदि
सत्ताइस नक्षत्रों' का १ नाम है ।

दाक्षायण्य इति ॥ दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य'
(वा० १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्'
(४।१।१५७) इति फिक् । गौरादित्वात् (४।१।४१)
डीष् । यत्तु—'आसुरेणसंख्यानम्' (वा० ४।१।१९) इत्यत्र
केचिद्, 'आसुरिदाक्ष्योः' इति—इति मुकुट आह । तन्न । भाष्ये
दाक्षेरदर्शनात् । यदपि—गोत्रत्वमुपचर्य 'गोत्रे कुञ्जादिभ्य-
श्चफञ्' (४।१।९८) इति च्छि 'जातेरस्त्रीविषयादयोप-
धात्' (४।१।६३) इति डीष्—इत्याह । तदपि न । कुञ्जादि-
गणेशस्य पाठाभावात् । उक्तीत्योपचारं विना निर्वाहाच्च ।
यत्तु—'अत इव' (४।१।६५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपाय-
नवत् । 'यजिजोश्च' (४।१।१०१) इति फक्—इति स्वा-
म्याह । तदपि न । अनन्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयन-
मस्य द्वीपायनः । द्वीपायनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४।
१।११४) इति द्वैपायनशब्दव्युत्पत्तेर्दृष्टान्तासंभवाच्च । य-
दपि—'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इत्यत्र 'इवः' उप-
संख्यानान्डीष् । 'कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च' (४।१।१९) इति
चकारादासुरायणीवत् फः—इति । तदपि न । त्वदुक्तोपसंख्या-
नाप्रसिद्धेः । चकारस्यानुक्तममुच्चयार्थत्वे मानाभावाच्च ।
यदपि—दक्षमयते । ल्युः (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।
४।३८)—इत्याह मुकुटः । तदपि न । प्रज्ञप्राज्ञवद्रूपप्रस-
ङ्गात् । अश्विन्याद्याः सप्तविंशितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते ।

१. 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः—' इत्युणादिसूत्रीयो
धातुः शकलीकरणे भक्षणे च ।

२. 'क्षतवेधने' इति, 'कृतवेधने' इति च पा० ।

३. 'भवने' इति पा० ।

१ 'उ प्रश्ने च' इत्यंशो हैमे नोपलभ्यते ।

२. भाष्ये तु 'कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेणसंख्यानम्' इति
वार्तिकस्वरूपं लभ्यते ।

३. अश्विन्यादिनक्षत्राणां नामानि 'चौखम्बा' प्रका-
शितस्य 'अमरकोषस्य' मणिप्रभाख्यायाया 'दाक्षायणी'

['दाक्षायणो त्वपर्णायामश्विन्याद्युद्धु स्त्रियाम्' इति मेदिनी ५२।९७] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्' ।

अश्वयुगश्विनो ॥ २१ ॥

अश्वयुक् (= अश्वयुज्), अश्विनी (२ स्त्री), 'अश्विनी' के २ नाम हैं ।

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोति । 'सत्सु-द्विष-' (३।२।६१) इति क्विप् । यत्तु—'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इत्यादिनाः क्विन्-इति मुकुटः । तन्न । युजेः केवलात् क्विन्विधानात् ॥ (१) ॥ * ॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्विन्याः' ।

राधा विशाखा

राधा, विशाखा (२ स्त्री), 'विशाखा नक्षत्र' के २ नाम हैं ।

राधेति ॥ राध्नोति कार्यमनया । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः । राधयति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशालयोः । विष्णुकान्तामलकयोश्च गोपीवेधविशेषयोः' इति हैमः [२।२४९-५०] ॥ (१) ॥ * ॥ विशाखति । 'शाखू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशाखाभे कठिल्लके' इति हैमः [३।१।१३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विशाखायाः' ।

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

पुष्यः, सिध्यः, तिष्यः (३ पु), 'पुष्य नक्षत्र' के ३ नाम हैं ।

पुष्य इति ॥ पुष्णाति ['पुष पुष्टौ', कचा० प० से०] कार्याणि । 'पुष्यः कलियुगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्भेदे' [इति मेदिनी ११५।३८] ॥ (१) ॥ * ॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्य-सिध्यौ नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातितः ॥ (२) ॥ * ॥ ['तुष तुष्टौ', दि० प० अ०] तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्य-तिष्य-' (६।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् उपधेत्वं च । 'तिष्यो नक्षत्रभेदे स्यात्कलौ धात्र्यां च योषिति' [इति मे० ११५।२८] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पुष्यस्य' ।

अविष्टया ।

समा धनिष्ठा

अविष्टा, धनिष्ठा (२ स्त्री), 'धनिष्ठा नक्षत्र' के २ नाम हैं ।

अविष्टयेति ॥ अविष्टः अविष्टः । ['श्रु अविष्टे', भ्वा० प०

शब्दस्य टिप्पणी, तेषां लिङ्गवचनादिनिर्णयश्च तत एव प्रकाशितस्य 'अभिधानचिन्तामणेः' 'मणिप्रभा' व्याख्यायां (२।२९) तज्जिज्ञासवोऽवलोकयन्तु ।

१. 'वेध्यविशेषयोः' इति पा० ।

२. 'श्रुवः श्रु च' (३।१।७४) इति आदेशे कृते सतीति शेषः ।

से०] 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । प्रसिद्धिः । श्रवोऽस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) । अतिशयेन श्रववती । इष्टन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्लुक्' (५।३।६५) इति मनुपो लुक् ॥ (१) ॥ * ॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥ * ॥ सा श्रविष्ठया समेत्यन्वयः ॥ द्वे 'धनिष्ठायाः' ।

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

प्रोष्ठपदाः, भद्रपदाः (२ पु स्त्री, नि० व० व०), 'पूर्वाभाद्रपदा नक्षत्र' के २ नाम हैं ।

स्युरिति ॥ प्रोष्ठो गीः, तस्येव पादा यासाम् । 'सुप्रात-सुश्व-' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुव्रीहावच् पद्मावश्च निपातितः । प्रोष्ठपदयोर्द्वित्वेऽपि 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानाम्-' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ भद्रं पदं यासां ताः । अत्रारोपाद्बहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात-' (५।४।१२०) इति प्रोष्ठपदा भद्रपदाश्च निपातिताः—इति मुकुटः । तन्न । भद्रपदाशब्दस्य तत्राग्रहणात् । एतेन—अर्थग्रहणाद्भद्रपदा—इति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदानाम् ।

मृगशीर्ष मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

मृगशीर्षम्, मृगशिरः (= मृगशिरसः । २ न), आग्रहायणी (स्त्री), 'मृगशिरा नक्षत्र' के ३ नाम हैं ।

मृगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्षं शिरो यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपभेदात्कलीबम् । 'सौम्या मृगशिरः स्युर्मृगशिराः' इति बोपालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥ * ॥ मृगोऽपि । 'मृगशीर्षं हस्तिजातौ मृगः पशुकुरङ्गयोः' इति व्याडिः ॥ (२) ॥ * ॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगान्नक्षत्रमपि तथा । यत्तु—'आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्स्वार्थेऽण् । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष् । अणन्तत्वादेव डीपि सिद्धे गौरादिषु पाठोऽस्य पुंवद्भावनिषेधार्थः । तेनाग्रहायणीभार्य इति सिध्यति—इति मुकुटः । तन्न । अपसिद्धान्तात् । नहि गौरादित्वं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु डीष्विधानार्थम् । न च पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदार्थत्वात् । न चोदात्तनिवृत्तिस्वरेण तदभावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव बाधसंभवात् । अस्य गौरादिकत्वमग्रामाणिकमिति सुवचत्वाच्च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मृगशिरसः' ।

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥

इन्वकाः (स्त्री, नि० व० व०), 'मृगशिरा नक्षत्र के शिरोभाग में उदय होनेवाली पांच ताराओं' का १ नाम है ।

इन्वका इति ॥ इन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्तौ प्रीणने च' (भ्वा० प० से०) । इदित्वात् (७।१।५८) ।

नुम् । संज्ञायां क्वम् (उ० २।३२) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः ॥ * ॥ 'इत्त्वलाः' इति पाठे तु 'इल स्वप्ने क्षेपणे च' (तु० प० से०) । 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति वलच् गुणाभावश्च निपात्यते । ['इत्त्वला-स्तारकाभेदोऽपीत्त्वलो दैत्यमत्स्ययोः' इति विश्वः] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां पञ्चानां स्वल्प-तारकाणाम्' ।

बृहस्पतिः सुराचार्यो गोपतिर्धिषणो गुरुः ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥ २४ ॥

बृहस्पतिः, सुराचार्यः गोपतिः, धिषणः, गुरुः, जीवः, आङ्गिरसः, वाचस्पतिः, चित्रशिखण्डिजः (९ पु), 'बृहस्पति' के ९ नाम हैं ।

बृहस्पतिरिति ॥ बृहतां पतिः । 'तद्बृहतोः-' (वा० ६।१।१५७) इति सुट्तलोपो ॥ * ॥ अलुकि 'बृहतां पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥ * ॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥ * ॥ गिरां पतिः । 'अहरादीनां-' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः ॥ * ॥ [पक्षे गी-पतिः, गीःपतिः] । कस्कादित्वात् (८।३।४८) षः-इति केचित् ॥ (३) ॥ * ॥ प्रशस्ता धिषणाऽस्य । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा-धृष्णोति । 'जिघृषा प्राग-त्ये' (स्वा० प० से०) । 'धृषेधिष् च-' (उ० २।८२) इति क्युः । ['धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा धियि सम्मता' इति विश्वः ५।१।४६] ॥ (४) ॥ * ॥ मृणाति उपदि-शति । 'गृ शब्दे' (ऋचा० प० से०) । 'कृप्रोन्च' (उ० १।२४) इति कुः उश्चान्तादेशः । 'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रा-दौ धर्मदेशके । अलघो दुर्जरे चापि' इति हैमः [२।४२३] ॥ (५) ॥ * ॥ जीवयति । अच् (३।१।१३४) । मृत-संजीवनमन्त्रज्ञत्वात् । 'जीवः स्यात्त्रिदशाचार्ये द्रुमभेदे श-रीरिणि' इति हैमः [२।५३४] ॥ (६) ॥ * ॥ 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गिराः' (उ० ४।२३६) इत्य-सुश्रन्तो निपातितः । अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'शृण्वन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । बहुत्वे 'अत्रिभृगु-' (२।४।६५) इति लुक् । आङ्गिरसः, आङ्गिरसो, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥ * ॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'षष्ठ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वविधानात्षष्ठ्या अलुक् ॥ * ॥ लुक्पक्षे 'वाक्पतिः' अपि ॥ (८) ॥ * ॥ 'ऋषयः सप्त धीमद्भिः स्मृताश्चित्र-शिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्गतादङ्गिरसो जातत्वा-न्चित्रशिखण्डिनो जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।६८) इति डः ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'बृहस्पतेः' ।

१. कस्कादिसूत्रभाष्ये गोपतिप्रयोगादर्शनात् 'इति केचित्' इत्युक्तमत्र । मुकुटव्याख्याने तु गोपतिरित्यसाधु-रिति स्पष्टमेवोक्तम् ।

७ अ० रा०

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।

शुक्रः, दैत्यगुरुः, काव्यः, उशनाः (= उशनस्), भार्गवः, कविः (६ पु), 'शुक्राचार्य' के ६ नाम हैं ।

शुक्र इति । माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुक्रः । शो-चति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२) ॥ * ॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कोतु-मवश्यमाख्यातुमर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।२५) इति ण्यत् । कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४।१।५१) इति वा । ['काव्यं ग्रन्थे पुमाञ् शुक्रे काव्या स्यात्पूतना-धियोः' इति मे० ११३।११] ॥ (३) ॥ * ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वशेः कनसिः' (उ० ४।२३९) । ग्रह्यादित्वात्संप्रसारणम् (६।१।१६) । 'ऋदु-शनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥ * ॥ भृगोर-पत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु लुक् (२।४।६५) । भृगवः । ['भार्गवः परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये भार्गवो तु कृष्णदूर्वोमयोः श्रियाम् ॥' इति हैमः ३।१४४-४५] ॥ (५) ॥ * ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कौतीति वा । [कवि-र्वाल्मीकिशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात् खलीने तु योषिति' इति मे० १५७।४] ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'शुक्रस्य' ।

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २५ ॥

अङ्गारकः, कुजः, भौमः, लोहिताङ्गः, महीसुतः (५ पु), 'मङ्गल ग्रह' के ५ नाम हैं ।

अङ्गारक इति ॥ अङ्गानि इर्याति पीनत्वात् । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गति वा । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गिमदि-' (उ० ३।१३४) इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३९७) । अङ्गार इव । कन् (५।३।९६) । रक्तवर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि स्यादु-ल्मुकांशे कुरुष्टके । भवेदङ्गारिका चेक्षुकाण्डे' किशुककौरके ॥ [इति मे० १४।१७५] ॥ (१) ॥ * ॥ कोः पृथिव्या जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । ['कुजा पञ्चा-न्यां वृक्षे तु कुजो नरकभौमयोः' इति मे० ३०।५] ॥ (२) ॥ * ॥ भूमेरपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) इत्यण् । 'भौमो मङ्गलदैत्ययोः' इति हैमः [२।३३५] ॥ (३) ॥ * ॥ लोहितान्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ महा रजः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मङ्गलस्य' ।

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेयः, बुधः, सौम्यः (३ पु) 'बुध' के ३ नाम हैं ।

१. 'चेक्षुकाण्डे' इति पा० ।

गौहिण्य इति ॥ रोहिण्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।२०) । 'रौहिण्यो भवेद्वत्से रेवतीरमणे बुधे' इति विश्वः [१२३।१११] ॥ (१) ॥ * ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३।१।१३५) ['बुधः सौम्ये कवी' इति हैमः २।२४६] ॥ (२) ॥ * ॥ सोम इव । सोम्यः । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । ततः प्रजाद्यण (५।४।३८) । ['सौम्यः सोमात्मजेऽनुग्रे मनोज्ञे सोम-दैवते । सौम्याः पुनर्मृगशिरः शिरःस्थाः पञ्च तारकाः ॥' इति हैमः २।४०१-२] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'बुधस्य' ।

समौ सौरिशनैश्चरौ ।

सौरिः, शनैश्चरः (२ पु), 'शनि' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ सूरस्यार्कस्यापत्यम् । 'अत इव' (४।१।९५) ॥ * ॥ 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ शनैश्चरति पङ्गुत्वात् । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ 'शनिसौरिशनैश्चराः' इति रभसा-च्छनिरपि ॥ * ॥ शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शनेः' ।

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सौहकेयो विधुनुदः ॥ २६ ॥

तमः (= तमस्, न), राहुः, स्वर्भानुः, सौहकेयः, विधुनुदः (४ पु), 'राहु' के ४ नाम हैं ।

तम इति ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमादः । ताम्यतीति विगृहीतत्वात् । 'तमांसि गुणतिमिरसौहकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) अदन्तः पुल्लिङ्गोऽपि । 'स्वर्भानुस्तु तमो राहुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥ * ॥ रहति गृहीत्वा त्यजति चन्द्राकौ । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) भ्वादिः । बाहुलकादुण् । 'रहश्च' इत्युण्-इति मुकुटस्य प्रमादः । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥ * ॥ स्वराकाशे विपरीतलक्षणया भाति । 'दाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । क्षुभ्नादिः (८।४।३९) ॥ (३) ॥ * ॥ सिंहिकाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥ * ॥ विधुनुदति । विध्वस्पोस्तुदः' (३।२।३५) इति खश् । 'अरु' (६।३।६७) इति मुमु ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'राहो' ।

केतुः ॥ ['केतुर्ना स्वपताकाविग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' इति मे० ५।४।१३] ॥ (१) ॥ * ॥ शिखी । ['शिखो वल्लौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्य-

१. स्वामी तु 'शनिमन्दौ पङ्गुकालौ छायापुत्रोऽसि-तश्च सः' इत्यधिकनामान्याह ।

२. इदं वचस्त्रिकाण्डशेषे नोपलभ्यते ।

लिङ्गकः ॥' इति मे० ९।३।४२] इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'केतोः' ।

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।

चित्रशिखण्डिनः (= चित्रशिखण्डिन्, पु, नि० व० व०), 'सप्तर्षियों' का १ नाम है । (मरीचि १, अङ्गिरा २, अत्रि ३, पुलस्त्य ४, पुलह ५, क्रतु ६ और वसिष्ठ ७, ये सप्तर्षि हैं) ।

सप्तैति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिवसंख्ये-' (२।१।५०) इति द्विगुः । 'चित्रः शिखण्डश्चूडाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः' ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सप्तर्षिणाम्' ।

राशीनामुदयो लग्नं

लग्नम् (न), 'राशियों' का १ नाम है ।

राशीनामिति ॥ अशुवते व्याप्नुवन्ति । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशिपणाय्यो रुडायलुको च' (उ० ४।१।३३) इति रुडागम इण्प्रत्ययश्च ॥ (१) ॥ * ॥ लगति फले । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । 'ध्रुवस्वान्त-' (७।२।१८) इति क्तस्येडभावः, तस्य नश्च निपात्यते । यत्तु—लगति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'ओलजी ओलस्जी व्रीडे' (तु० आ० से०)—इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । उक्तधातोलगतिरूपाभावात् । प्रकृतेऽथसंगतेश्च । अतः 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति सूत्रयोरुपन्यासो व्यर्थः । 'लग्नं राशयुदये क्लीवं सक्त-लज्जितयोस्त्रिषु' [इति मे० ८।४।१८] । 'एकं राशयुदयस्य' १ ।

ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

वे वृषादि राशियां १२ होती हैं । (यथा—'मेष १, वृष २, मिथुन ३, कर्क ४, सिंह ५, कन्या ६, तुला ७, वृश्चिक ८, धनुः ९, मकर १०, कुम्भ ११, और मीन १२) ।

ते त्विति ॥ ते राशयः । मेषवृषा आदी येषां ते । प्रत्येकम् एकम् ।

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।

भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विचस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

१. स्वामी राशीनां नामान्याह—'मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुलाऽथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भ-मीनकौ ॥' इति ।

पद्माक्षस्तेजसांराशिश्छाया नाथस्तमिस्रहा [३८]
 कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः [३९]
 प्रद्योतनो दिनमणिर्खद्योतो लोकबान्धवः [४०]
 इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनोपतिः [४१]

सूरः, सूर्यः, अर्यमा (= अर्यमन्), आदित्यः, द्वादशा-
 त्मा (= द्वादशात्मन्), दिवाकरः, भास्करः, अहस्करः, ब्रध्नः,
 प्रभाकरः, विभाकरः, भास्वान् (= भास्वत्), विवस्वान्
 (= विवस्वत्), सप्ताश्वः, हरिदश्वः, उष्णरश्मिः,
 विकर्तनः, अर्कः, मार्तण्डः, मिहिरः, अरुणः, पूषा
 (= पूषन्), द्युमणिः, तरणिः, मित्रः, चित्रभानुः, विरोचनः,
 विभावसुः, ग्रहपतिः, त्विषांपतिः, अहर्षतिः, भानुः, हंसः,
 सहस्रांशुः, तपनः, सविता (= सवितृ), रविः (३७ पु),
 'सूर्य' के ३७ नाम हैं ।

[पद्माक्षः, तेजसांराशिः, छाया नाथः, तमिस्रहा (= तमि-
 स्रहन्), कर्मसाक्षी (= कर्मसाक्षिन्), जगच्चक्षुः (= जग-
 चक्षुस्), लोकबन्धुः, त्रयीतनुः, प्रद्योतनः, दिनमणिः, खद्योतः,
 लोकबान्धवः, इनः, भगः, धामनिधिः, अंशुमाली (= अंशुमा-
 लिन्), अब्जिनीपतिः (१७ पु), 'सूर्य' के १७ नाम हैं] ।

सूरति ॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'षू प्रेरणे'
 (तु० प० से०) । 'सुसूधागृधिभ्यः कृन्' (उ० २।२४) ।
 दन्त्यादिः ॥ * ॥ शवति । 'शु गतौ' [सौत्रो धातुः] ।
 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कृनि शूरश्च ।
 'शूरश्चरुभटे सूर्ये' इति विश्वः । 'सुभटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽ-
 पि' इत्युष्मविवेकः । शूरयते वा । 'शूर विक्रान्तौ' (चु०
 आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यत्तु-सूते प्रेरयत्यन्ध-
 कारम्, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति
 धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । उक्तधातोस्तद्व्यश्रुपा-
 भावात् ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प०
 अ०) । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकान्, इति वा । 'षू प्रेरणे'
 (तु० प० से०) । 'राजसूर्यसूर्य-' (३।१।११४) इति निपा-
 तितः । 'सूर्योऽर्कपणे तपने स्त्री तद्भायौषधीमितोः' ॥ (२)
 ॥ * ॥ इर्याति । 'श्वन्नुक्षन्पूषन्-' (उ० १।५९) इति निपा-
 तितः । ['अर्यमा पितृदेवते । तरणौ सूर्यभक्तायाम्' इति
 हैमः ३।३८४] ॥ (३) ॥ * ॥ अदितेरपत्यम् । 'दित्य-
 दित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः । ['आदित्यस्त्रिदशार्कयोः'
 इति हैमः ३।५१०] ॥ (४) ॥ * ॥ द्वादश आत्मानो
 मूर्तयो यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवा-
 विभा-' (३।२।२१) इति टः ॥ (६) ॥ * ॥ एवं भास्क-
 रादिषु । (१ कस्कादित्वात् (८।३।४८) भास्कराहस्करौ-

इति स्वामी) । ['भास्करो वह्निसूर्ययोः' इति हैमः ३।
 ६१९] ॥ (७) ॥ * ॥ (८) ॥ * ॥ तिमिरं बध्नाति ।
 'बन्धेर्ब्रधिवुधी च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥ * ॥ (१०)
 ॥ * ॥ (११) ॥ * ॥ भासः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ।
 ['भास्वान्दोमे रवौ' इति हैमः २।१८६] ॥ (१२) ॥ * ॥
 विविधं वस्ते आच्छादयति । 'वस आच्छादने' (अ० आ०
 अ०) । क्विप् (३।२।६६) । विवो रश्मिः । विवोऽस्या-
 स्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९)
 इति भत्वादुत्वाभावः । ['विवस्वान्विवुधे सूर्ये तन्तगर्या वि-
 वस्वति' इति मे० ७०।२२०] ॥ (१३) ॥ * ॥ सप्ताश्वा
 यस्य ॥ (१४) ॥ * ॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५) ॥ * ॥
 उष्णा रश्मयोऽस्य ॥ (१६) ॥ * ॥ विशेषेण कर्तनं यस्य ।
 विश्वकर्मणा यन्त्रोल्लीढत्वात् । विकर्तयति भक्तरोगान् इति
 वा । 'कृती छेदने' (६० प० से०) । णिजन्ताल्ल्युट् (३।
 ३।११३) ॥ (१७) ॥ * ॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजयाम्'
 (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'चजोः-'
 (७।३।५२) इति कुत्वम् । यद्वा- 'कृदाधाराचिकलिभ्यः
 कः' (उ० ३।४०) । 'चोः कुः' (८।२।३०) । ['भ्ररो
 भ्ररि सवर्णे' (८।४।६५) इति कलोपः] । यद्वा- 'अर्क स्त-
 वने' (चु० प० से०) चुरादिः । अक्यते । 'एरच्' (३।३।
 ५६) । 'एरजण्यन्तानाम्' इति 'मते घञ् । [अर्को दुभेदे स्फ-
 टिके ताम्रे सूर्ये बिडौजसि' इति हैमः २।१] (१८) ॥ * ॥
 मतेऽण्डे भवः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'परा मार्ता-
 ण्डमास्यत्' । 'पुनर्मार्तिण्डमाभरत्' इत्यादिमन्त्राद्दीर्घोऽपि ।
 'अथ मार्तण्डमार्तिण्डौ' इति नामनिधानाच्छब्दार्णवाच्च ।
 'मार्तण्डः क्रोडसूर्ययोः' [इति मे० ४३।३५] ॥ (१९)
 ॥ * ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इवि-
 मदि-' (उ० १।१५१) इति किरच् । 'मिहिरः सूर्यबुद्धयोः'
 ॥ * ॥ महेः किरचि महिरोऽपि । 'महिरमिहिरगीथाः' ३ काल-
 कृत्पक्षपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् [३।१८] ॥ (२०)
 ॥ * ॥ ऋच्छति । 'अर्तेश्च' (उ० ३।६०) इत्युनन् । ['अरु-
 णोऽव्यक्तरागेऽर्के संन्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कु-
 ष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणातिविषाश्यामामञ्जिष्ठा-
 त्रिवृतासु च ॥' इति मे० ४७।३३-३४] ॥ (२१) ॥ * ॥
 पुष्णाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टौ' (ऋचा० प० से०) ।

१. 'एरच्' इति सूत्रे 'कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेध' इति वार्ति-
 कव्याख्यायां प्यन्तेभ्योऽचि प्रतिषिद्धे घञेव भवति । 'एरज-
 ण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्पम् इति कैयटसम्मतोऽरुचि-
 रत्र 'मते' -इत्यनेन सूच्यते ।

२. 'सूर्यबुद्धयोः' इति मोदनी (१३७.२०४), 'महिरो-
 ऽर्कम्बुदे बुद्धे' इति हैमः (३।६३०) ।

३. '—पीथाः' इति पा०

१. 'तद्भायौषधीभिदोः' इति मेदिनी (११७।६३) ।

२. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

‘पूष वृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) वा ‘श्वन्नुक्षन्-’ (उ० १। १५९) इति निपातितः ॥ (२२) ॥ * ॥ दिवो मणिरिव ॥ (२३) ॥ * ॥ तरन्ति [‘तृ प्लवनतरणयोः’, भ्वा० प० से०] अनेन संसारम् । तरणिः । ‘अतिसृष्टु-’ (उ० २। १०२) इत्यादिना तरतेरनिः । ‘तरणिर्द्युमणी पुंसि कुमारी-नौकयोः स्त्रियाम्’ [इति मे० ४८।५०] ॥ (२४) ॥ * ॥ मेद्यति । ‘विमिदा स्नेहने’ (दि० प० से०) । ‘अमिचिमि-दिशसिभ्यः क्त्रः’ (उ० ४।१६४) इति क्त्रः । [‘मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि’ इति मेदिनी १२८।७७] ॥ (२५) ॥ * ॥ चित्रा भानवोऽस्य । ‘चित्रभानुः’ पुमान् वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च’ [इति मेदिनी ९६।८१] ॥ (२६) ॥ * ॥ विरोचते । ‘रुच दीप्ती’ (भ्वा० आ० से०) । ‘अनुदात्तेतश्च-’ (३।२।१४९) इति युच् । ‘विरोचनः’ प्रह्लादस्य तनयेऽर्कग्नचन्द्रयोः’ [इति मे० ९८। १०७] ॥ (२७) ॥ * ॥ विभैव वसु यस्य । ‘विभावसुः’ पुमान् सूर्ये हारभेदे च पावके’ [इति मे० १७४।६४] ॥ (२८) ॥ * ॥ ग्रहाणां पतिः ॥ (२९) ॥ * ॥ त्विषां पतिः । अलुक् ॥ (३०) ॥ * ॥ अह्नः पतिः । अहर्पतिः [‘अहरा-दीनां-’ (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः] ॥ (३१) ॥ * ॥ भाति । ‘दाभाभ्यां नुः’ (उ० ३।३२) । [‘भानु-रंशौ रवीं दिने’ इति हैमः २।२८०] ॥ (३२) ॥ * ॥ हन्ति [‘हन् हिंसागत्योः’, अ० प० अ०] । ‘तृवदिहनि-’ (उ० ३।६२) इति सः । ‘हंसः’ स्थान्मानसौकसि । निर्लो-भनृपविष्णवर्कपरमात्मनि मत्सरे ॥ योगिभेदे मन्त्रभेदे शारी-रमरुदन्तरे । तुरंगमप्रभेदे च’ [इति मे० १७०।१२-१४] ॥ (३३) ॥ * ॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४) ॥ * ॥ तपति [‘तप सन्तापे’, भ्वा० प० अ०] । ल्युः (३।१। १३४) । ‘तपनोऽरुणक्रेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे’ [इति मे० ८७।६९] । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) तापनोऽपि । ताप-यति वा । ल्युः (३।१।१३४) । ‘तपनस्तापनो रविः’ इति संसारावतत् ॥ (३५) ॥ * ॥ सुवति । ‘पू प्रेरणे’ (तु० प० से०) । वृच् (३।१।१३३) । यत्तु—सूयते, सूते—इति स्वाप्ति-मुकुटाभ्यामुक्तम् । तन्न । ‘स्वरतिसूतिसूयति-’ (७। २।४४) इतीड्विकल्पात् पञ्चे ‘सोता’ इति रूपप्रसङ्गात् । उक्तधात्वोरर्थसंगतेश्च ॥ (३६) ॥ * ॥ रूयते, स्तूयते, रवते वा । रविः । ‘रु शब्दे’ (अ० प० से०) । ‘रुड् गती’ (भ्वा० आ० अ०) वा । ‘अच इः’ (उ० ४।१३९) ॥ (३७) ॥ * ॥ चण्डांशुः अपि । ‘चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः’ [अ० १।३।३१] इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ * ॥ सप्तविंशत् ‘सूर्यस्य’ । माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ॥ ३१ ॥

माठरः, पिङ्गलः, दण्डः (३ पु), ‘सूर्य के पार्ष्ववर्तियों’—यात् ‘सूर्य के पास में रहनेवालों’ के ३ नाम हैं ।

माठर इति ॥ मनुते [‘मनु अवबोधने’, त० आ० से०] मठरः । स एव माठरः । ‘जनेररुण च’ (उ० ५।३८) इत्य-नुवर्तमाने ‘वचिमनिभ्यां चिच्च’ (उ० ५।३९) इत्यरप्रत्ययः, ठश्चान्तादेशः । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मठति । ‘मठ मदनिवासयोः’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरच् । मठर-स्यापत्यमिति वा । ऋष्यण् (४।१।११४) । मठन्त्यनेन मठः । ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः । मठं राति । ‘रा दाने’ (अ० प० से०) । कः (३।२।३) [‘माठरो व्यास-विप्रयोः । सूर्यानुगे’ इति हैमः ३।६२९] ॥ (१) ॥ * ॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । पिङ्ग-र्णं लातीति वा । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥ * ॥ दण्डोऽ-स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । दण्डयतीति वा । [‘दण्डः’ सेन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रभेदेऽप्यवश्वेऽर्कानुचरे मथि ॥ प्रका-ण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायवंगयोः’ इति हैमः २।१२१-२२] ॥ (१) ॥ * ॥ पार्ष्वे इति परिपार्ष्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्य-यीभावः (२।१।६) । परिपार्ष्वं वर्तते, इत्यर्थे ‘परिमुखं च’ (४।४।२९) इति चकाराट्ठक् । एकैकं सूर्यपार्ष्वस्थानां ‘माठरादि वयाणाम्’ ।

सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गण्डाग्रजः ।

सूर्यसूतः, अरुणः, अनूरुः, काश्यपिः, गरुडाग्रजः (५ पु), ‘सूर्य के सारथि’ के ५ नाम हैं ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूतः ॥ (१) ॥ * ॥ अरुणो वर्णो-ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । ‘गुण-’ (वा० ५।२। ९४) इति मनुषो लुग्व ॥ (२) ॥ * ॥ अविद्यमानावूरु यस्य ॥ (३) ॥ * ॥ कश्यपस्यापत्यम् । बाह्वादित्वात्

१. सूर्यस्य पारिपार्श्विका अष्टादश सन्ति । तदुक्तं हेमचन्द्राचार्येणाभिधानचिन्तामणौ—“अष्टादश माठराद्याः सवितुः पारिपार्श्विकाः ।” इति (२।१७) । तेषां नामानि च तेन तत्रैव स्वोपज्ञवृत्तावुक्तानि, यथा—“माठरः पिङ्गलो दण्डो राजश्रोथौ खरद्वारिकौ कल्माषपक्षिणौ जातृकारः कुतापकौ पिङ्गगजौ दण्डिपुरुषौ किशोरकौ” इति । यद्व्या-डिः... “सुरावृतस्त्वसावष्टादशभिः पारिपार्श्विकैः । इन्द्रादयश्च ते देवाः सर्वे नामान्तरैः स्थिताः । तत्र शक्रो वामपार्ष्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः । वह्निश्च दक्षिणे पार्ष्वे पिङ्गलो वामनश्च सः । पूर्वद्वारे गुरुहरी राजश्रोथौ क्रमेण तौ । द्वितीये तु धर्माधमौ तौ खरद्वारिकौ क्रमात् । तृतीये तु यम-ताक्ष्यौ क्रमात् कल्माषपक्षिणौ । चित्रगुप्तश्च कालश्च रवेर्दक्षिणपार्ष्वगौ । प्रथमो जातृकाराख्यो माठराख्यो द्विती-यकः । पश्चिमेनाब्धिवरुणौ तौ प्राप्नुयाद् कुतापकौ । उदाभ्यां यमहेरवौ तौ च पिङ्गगजौ क्रमात् । आश्विनौ तु पार्ष्वद्वये तौ द्वाभेव किशोरकौ । इत्यष्टादशको वर्गश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकः ॥” इति ।

11634

(४।१।६६) इत् ॥ (४) ॥ * ॥ गरुडस्याग्रजः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'सूर्यसारथेः' ।

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेषः, परिधिः (२ पु), उपसूर्यकम्, मण्डलम् (२ न), 'मण्डल' के ४ नाम हैं । (सूर्य और चन्द्रमा के चारों तरफ दिखलायी पड़नेवाले तेजोविशेष को 'मण्डल' कहते हैं) ।

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विष्णु व्याप्ती' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिवेषः स्यात् परिधौ पारेवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥ * ॥ 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । अस्माद्धञि तु तालव्यान्तः [परिवेशः] । 'वैष्टने परिवेशः स्याद्भानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।९२) इति किः । ['परिधिर्यज्ञियतरोः शाखाया-मुपसूर्यके' इति हैमः ३।३।७५] ॥ (२) ॥ * ॥ उपगतं सूर्य-मुपसूर्यम् । प्रादिसमासः (२।२।१८) । ततः स्वार्थे कन् (५।३।९७) ॥ (३) ॥ * ॥ 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । मन्दति । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥ * ॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधिश्रोपसूर्यकम्' इति भागुरिः । चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोरुत्पातादिजातमण्डलस्य' ।

किरणोन्मयूखांशुगभस्तिघृणिधृष्णयः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

किरणः, उन्मः, मयूखः, अंशुः, गभस्तिः, घृणिः, धृष्णिः, भानुः, करः (९ पु), मरीचिः (पु स्त्री), दीधितिः (स्त्री), 'किरण' के ११ नाम हैं ।

किरण इति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृपवृजि-' (उ० २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥ * ॥ वसन्ति रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । यजादित्वात् । (६।१।१५) संप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।११०) इति न षत्वम् । ['उन्मो वृषे च किरणेऽप्युन्मार्जुन्युपचित्रयोः' इति मे० १२३।१०] ॥ (२) ॥ * ॥ मिमीते ['माङ् माने शब्दे च', जु० आ० अ०] : 'माङ् ऊखो मयू च' (उ० ५।२५) इत्यूखप्रत्ययो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमोखति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उख-उखि-' (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोक्तो गत्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्तः । धातुसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोदरादित्वाश्रयणस्य निर्मूलत्वाच्च । ['मयूखः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि शोभायाम्' इति मे० २०।१०-११] ॥ (३) ॥ * ॥ अंशयति । 'अंश विभाजने' घुरादिः । मृगत्वादित्वात्

(उ० १।३७) कुः । 'अंशुल्लो रवी रश्मौ' इति विश्वः [१६८।१२] । 'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितौ' [इति हैमः २।५५५] ॥ (४) ॥ * ॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डः । गो ज्ञेयवर्गः । तं बभस्ति दीपयति । गभस्तिः । 'भस भर्त्सनदीप्तयोः' (जु० प० से०) । जुहोत्यादिः । 'क्तिच्क्ती च-' (३।३।१७४) इति क्तिच् । एवं च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीप्तयोः' [जु० प० से०] । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) इति बाहुलकात्तिप्रत्ययः । पृषोदरादित्वाद् (६।३।१०९) गन-भागलोपः-इति मुकुटकृतं क्लिष्टकल्पनमनुपादेयम् । भस-तीति विगृह्योक्तधातोरुपन्यसनं प्रामादिकम् । ['गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहायां तु योषिति' इति मे० ६२।१६०] ॥ (५) ॥ * ॥ जिघर्ति । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' (जु० प० अ०) जुहोत्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः-इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु-घरति । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः । 'घृणिपृश्नि-' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपातितः ['घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु' इति हैमः २।१४२] ॥ (६) ॥ * ॥ धृष्णोति । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'वृषिधृषिभ्यां कित्' इति निः किच्च-इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । अतो बाहुलकान्तिः, गुणाभावश्च ॥ * ॥ 'वृष्णिः' इति पाठान्तरम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'सृवृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः पिच्च ॥ * ॥ 'पृश्निः' इत्येके पेटुः । 'स्पृश संपर्शने' (तु० प० अ०) । अस्य सलोपो गुणाभावश्च 'घृणिपृश्नि-' (उ० ४।५२) इति निपातितः । पशति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (७) ॥ * ॥ भाति । ['भा दीप्ती', अ० प० अ०] भानुः ॥ (८) ॥ * ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ['करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशु-ण्डयोः' इति मे० १२३।१२] ॥ (९) ॥ * ॥ अ्रियते तमोऽस्मिन् । 'मृकणिभ्यामीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे- 'वृटिमसिमरीचयः' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुन्मः करः पदम्' इति शब्दार्णवः । 'मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' [इति मे० २८।१६] ॥ (१०) ॥ * ॥ दीधीते दीप्यते । 'दीधीद् दीप्ति-देवनयोः' (अ० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'तितुत्र-' (७।२।९) इतीप्तिषेधस्तु न । 'अग्रहदीनाम्' इति वार्तिकात् । 'यीवर्णयोः-' (७।४।५३) इतीकार-लोपः । अयं स्त्रियामेव । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिगानु-शासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र स्त्रियामिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥ * ॥ एकदश 'किरणानाम्' ।

स्युः प्रभाह्युचिस्त्विड्भाभाइछविद्युतिदीप्तयः ।

रोचिः शोचिरुभे क्लीबे

प्रभा, रुक् (= रुच्), रुचिः, त्विड् (= त्विष्), भा, भाः (= भास्), छविः, द्युतिः, दीप्तिः (९ स्त्री), रोचिः (= रोचिस्), शोचिः (= शोचिस् । २ न), 'प्रभा' के ११ नाम हैं ।

स्युरिति ॥ प्रभाति ['भा दीप्तौ', अ० प० अ०] । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) ['रुक् शोभाकिरणेच्छासु' इति हैमः १।७] ॥ (२) ॥ * ॥ 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिर्दीप्तौ च' शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः ॥ (३) ॥ * ॥ त्वेपति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) ॥ क्तिप् (३।२।१७८) । ['त्विड् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि' इति हैमः १।१७] ॥ (४) ॥ * ॥ 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । दृशिग्रहणात् (वा० ३।२।१०१) ङः । टाप् (४।१।४) । 'भा भुव्यलंकृतौ दीप्तौ स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ ।' ['क्लीबे तु गगने राशौ तारायां पुण्ड्रचक्रयोः ॥'] इति नानार्थरत्नमाला [१२३-२४] । यद्वा-क्विप् (३।२।१७८) । आवन्तत्वाभावान्न सुलोपादिः । भाः । विश्वपावत् ॥ (५) ॥ * ॥ 'भास दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७७) । भाः, भासौ । ['भाः प्रभावे मयूखे च' इति हैमः १।१७] ॥ (६) ॥ * ॥ छचति ['छो छेदने', दि० उ० अ०] छिनत्ति ['छिदिर् द्वधीकरणे', रु० उ० अ०] वा तमः । 'कृविष्टृष्विच्छवि-' (उ० ४।५६) इति क्विप्नन्तो निपातितः ॥ (७) ॥ * ॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०, 'द्योततेऽनया । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥ * ॥ दीप्यतेऽनया । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । 'क्तिन्नावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥ (९) ॥ * ॥ 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । रोचतेऽनेन । 'अचिगुचि-' (उ० २।१०८) इति इतिः ॥ (१०) ॥ * ॥ 'ईशुचिर् पूतीभावे' (दि० उ० से०) । शुच्यति पूतीभवत्यनेन । इतिः ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश 'प्रभायाः' ।

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

प्रकाशः, द्योतः, आतपः (३ पु), 'धूप' अर्थात् 'धाम' के ३ नाम हैं ।

प्रकाश इति ॥ प्रकाशद्योताविति भावे (३।३।१८) ङणौ (३।३।१९) वा घवन्ती । ['प्रकाशः स्फुटहास-

१. मेदिन्यां (२।८।८) 'रुचिः स्त्री दीप्तौ—' इति । विश्वे (३।०।७) तु 'रुचिर्योषिति शोभायां—' इति पाठः ।

२. 'अचिगुचि—' इत्युणादिसूत्रेणैति भावः ।

योः । उद्योतेऽतिप्रसिद्धे च' इति हैमः ३।७६१] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ आतपस्तु पचाद्यन्तः । ('खनो घ च' [३।३।१२५] इति घो वा') ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आतपस्य' ।

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णम्, कवोष्णम्, मन्दोष्णम्, कदुष्णम् (४ न), 'थोडा गरम' के ४ नाम हैं ।

कोष्णमिति ॥ ईपदुष्णं कोष्णम् । 'ईपदर्थे' (६।३।१०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥ * ॥ 'कवं चोष्णे' (६।३।१०७) इति कोः कवादेशः ॥ (२) ॥ * ॥ कदादेशश्च ॥ (४) ॥ * ॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥ * ॥ एते गुणे क्लीबाः । गुणिनि विशेष्यनिघ्नाः ॥ चत्वारि 'ईप-दुष्णस्य' ।

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

तिग्मम्, तीक्ष्णम्, खरम् (३ न), अधिक गरम' के ३ नाम हैं ।

तिग्ममिति ॥ तेजयति । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । 'युजिरुचितिजां कुश्र' (उ० १।१४६) इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥ * ॥ 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८) इति स्तक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं यवाग्रके पुंसि तिग्मार्थत्यागि नोस्त्रिषु ॥' [इति मे० ४६।१५] ॥ (२) ॥ * ॥ खमिन्द्रियं रात्यभिभवति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) 'खरं स्यात्तीक्ष्णघर्मयोः । गर्दभेऽस्त्री देवताडे' [इति मे० १२४।२१] ॥ (३) ॥ * ॥ तद्वत्-गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिषु, इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽग्निः इत्यादावुपचारात्प्रयोगः ।

इति दिग्बर्गः ॥ ३ ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

मृगतृष्णा, मरीचिका (२ स्त्री), 'मृगतृष्णा' के २ नाम हैं ।

मृगेति ॥ मृगाणां तृष्णास्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ * ॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ।

इति दिग्बर्गविवरणम् ॥ ३ ॥

अथ कालवर्गः

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोपि

कालः, दिष्टः, अनेहा (= अनेहस्), समयः (४ पु), 'समय' के ४ नाम हैं ।

१. कोष्ठान्तर्गतः पाठः कचिन्नोपलभ्यते ।

२. 'यवाग्रजे' इति पा० ।

काल इति ॥ कल्यते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कालयति सर्वम्, इति वा । ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कालो मृत्यो महाकाले समये यमकृष्णयोः' [इति मे० १४५।७] ॥ (१) ॥ * ॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'क्तिचूतौ च संज्ञाधाम्' (३।३।१७४) इति क्तः । 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' [इति मे० ३४।१७] ॥ (२) ॥ * ॥ नाहन्ति नागच्छति, नाहन्त्यते, इति वा । 'नञ्याहन एह च' (उ० ४।२२४) इत्यसुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋदुशनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् । 'तस्मान्नुडचि' (६।३।७४) इति नुट् । सान्तः ॥ (३) ॥ * ॥ सम्यग् एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['समयः शपथे भाषा-संपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारे च निर्देशे-' इति हैमः ३।५४१-४२] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सामान्यकालस्य' ।

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रोत्वे

पक्षतिः, प्रतिपत् (=प्रतिपद् । २ स्त्री), 'परिवा तिथि' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) । 'सर्वतोऽस्तिन्नर्थात्-' (वा० ४।१।४५) इति ङीष् तु पक्षतो । 'पक्षतिस्तु' भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ [इति मे० ६३।१२९] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । दान्ता । 'प्रतिपत्स्त्री तिथौ मतौ' [इति मे० ७८।४९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रतिपत्तिथेः' ।

तदाद्यास्तितथयो द्वयोः ॥१॥

तिथिः (पु स्त्री), 'प्रतिपत् द्वितीया आदि तिथियों' का १ नाम है ।

तदाद्या इति ॥ सा प्रतिपद् आद्या यासां ताः । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'ऋतन्यञ्जि-' (उ० ४।२) इत्यतेरिथिन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अल्लोपः ॥ (१) ॥ * ॥ द्वयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संबध्यते ॥ एकं 'सामान्यतिथेः' ।

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ।

घस्रः (पु), दिनम्, अहः (=अहन् । २ न), दिवसः, वासरः (२ पु न), 'दिन' के ५ नाम हैं ।

घस्र इति ॥ घस्रत्यन्धकारम् । 'घस्रु अदने' (भ्वा० प० अ०) 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ।

१. 'पक्षतिश्च' इति पा० ।

'घस्रस्तु दिवसे हिंसे' [इति मे० १२५।३०] ॥ (१) ॥ * ॥ दीयते क्षीणं भवति । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) दिवादिः । 'इण्सिञ्जिदीङ्-' (उ० ३।२) इति नक् । बाहुलकाद्ध्रस्वः । द्यति तमो, निर्व्यापारस्थिति चेति वा । द्यतेः ['दो अवखण्डने', दि० प० अ०] किन्त् (उ० २।४९) ॥ (२) ॥ * ॥ न जहाति । 'नञि जहातेः' (उ० १।१५८) इति कनिन् । 'रोऽसुपि' (८।२।६९) इति रः । यत्तु—'अहन्' (८।२।६८) इति रुत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । रत्वस्य रुत्वापवादत्वात् ॥ (३) ॥ * ॥ दीव्यन्त्यत्र । 'दिवादिभ्यः कित्' (उ० ३।१२१) इत्य-सच् ॥ (४) ॥ * ॥ वासयति वसतेर्ण्यन्तात् 'अर्तिकमि-भ्रमि-' (उ० ३।१३२) इत्यरप्रत्ययः । 'वासरस्तु पुमा-न्नागप्रभेददिनयोरपि' ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'दिनस्य' ।

प्रत्युषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसौ अपि ॥ २ ॥
प्रभातं च

प्रत्युषः (=प्रत्युषस्, पु न), अहर्मुखम्, कल्यम्, उषः (=उषस्), प्रत्युषः (=प्रत्युषस्), प्रभातम् (५ न), 'प्रातः काल' के ६ नाम हैं ।

प्रत्युष इति ॥ प्रत्युषति रुजति कामुकान् । 'ऊष रुजा-याम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रत्युषोऽहर्मुखे वसौ' [इति विश्वः १७२।२१] ॥ (१) ॥ * ॥ अह्नो मुखम् ॥ (२) ॥ * ॥ कल्यति ['कल गतौ संख्याने च', चु० प० से०] चेष्टाम् । 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति कलेयंक् । ततः प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) काल्यम् अपि । 'कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्-श्रुतिर्वाजते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपाय-वचनेऽपि स्यात्त्रिषु मद्ये तु योषिति' [इति मे० ११३।८-९] ॥ (३) ॥ * ॥ ओषत्यन्धकारम् । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उषः किच्च' (उ० ४।२३४) इत्यसिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रति । 'उषः प्रत्युषसि क्लीबं पितृप्रस्वां च योषिति' ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ भातुं प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि (३।४।७१) क्तः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'प्रभातरय' ।

दिनान्ते तु सायः

दिनान्तः, सायः (२ पु), 'दिनान्त' के २ नाम हैं ।

दिनेति ॥ दिनस्यान्तः । स्यति समापयति दिनम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'शाद्व्यधा-' (३।१।१४१) इति णः । 'सायः काण्डे दिनान्ते च' [इति मे० ११७।६२] ॥ * ॥ मान्तमव्ययं ['सायम्'] त्वव्ययवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'दिनान्तस्य' ।

१. 'वासरस्तु पुमान्नागविशेषे दिवसेऽस्त्रियाम्' इति मेदिनी (१३८।२१३) ।

संध्या पितृप्रसूः ।

सन्ध्या, पितृप्रसूः (२ स्त्री), 'सायंकाल' के २ नाम हैं ।

संध्येति ॥ सन्ध्यं ध्यायन्त्यस्याम् । 'व्यं चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संध्या पितृप्रसूनद्यन्तरयोर्युगसंधिषु' [इति मे० ११७।६०] ॥ * ॥ निर्यकारः ['सन्धा'] अपि । संधीयतेऽनुसंधीय-
तेऽस्याम् । डुधावः (जु० उ० अ०) अङ् (३।३।१०६) । 'संध्या पितृप्रसूः संध्या' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥
पितृन् प्रसूते । क्विप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'संध्यायाः' ।

प्राह्णपराह्णमध्याह्नस्त्रिसंध्यम्

त्रिसन्ध्यम् (न) । 'प्रातःकाल, मध्याह्नकाल और सायंकाल; इन तीनों के समूह' का १ नाम है ।

प्राह्णेति ॥ अहःशब्दस्तदवयवे । प्रथमं च तदहश्च प्राह्णः । 'राजाहः' (५।४।९१) इति टच् । 'अह्नोऽह्नः' (५।४।८८) इत्यह्लादेशः । 'अह्नोऽह्नतात्' (८।४।७) इति णत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ अह्नोऽपरम्-अपराह्णः । 'पूर्वापर-' (२।२।१) इत्येकदेशिसमासः ॥ (१) ॥ * ॥ अह्नो मध्यम् 'संख्याविसाय-' (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समासः । 'रा-
त्राह्लाहाः पृसि' (२।४।२९) । मध्यं च तदहश्चेति वा ॥ * ॥ तिसृणां संध्यानां समाहारः । 'आवन्तो वा' (वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी क्लीबता, पक्षे त्रिसंधी ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'दिनाद्यन्तमध्यानाम्' ।

अथ शर्वरी ॥ ३ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावरीतमस्विन्यौ रजनो यामिनी तमो ॥ ४ ॥

शर्वरी, निशा, निशीथिनी, रात्रिः, त्रियामा, क्षणदा, क्षपा, विभावरी, तमस्विनी, रजनी यामिनी, तमी (१२ स्त्री), 'रात' के १२ नाम हैं ।

अयेति ॥ शृणाति चेष्टाः । 'शु' हिंसायाम् (क्था० प० से०) । 'कृशूगृवृक्षचित्भ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) । 'षिद्धीरा—' (४।१।४१) इति ङीष् । 'शर्वरी यामिनी-
स्त्रियोः' [इति मे० १३८।२२०] ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि शार्व-
र्यपि । 'शर्वरी शार्वरी शर्या' इति शब्दार्णवः ॥ (१)
॥ * ॥ नितरां श्यति तनुकरोति व्यापारान् । 'शो तनु-
करणे' (दि० प० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति कः । 'निशा दारुहरिद्रायां स्यात्त्रियामाहरिद्रयोः' इति
विश्वः [१६८।१४] ॥ * ॥ 'निशीथिनी निशा निड् च
शशामा तुङ्गी तमा तमी' इति नामनिधानात् 'निड्' । पुषो-
दरादित्वात् (६।३।१०९) शान्तापि ['निशा' इति] ॥
(२) ॥ * ॥ निशीथोऽस्त्यस्याम् । इतिः (५।२।११५) ॥

(३) ॥ * ॥ राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० से०) । 'राश-
दिभ्यां त्रिप्' (उ० ४।६७) ॥ * ॥ 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।
४५) इति ङीष् रात्रीत्यपि । 'रात्री रात्रिस्तमस्विनी'
इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥ * ॥ त्रयो यामा यस्याः । आद्य-
न्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा—
त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधानत्वात् ।
अन्तर्भावितव्यार्थाद्यातेः 'अतिस्तुसु—' (उ० १।१४०) इति
मन् ॥ (५) ॥ * ॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा
ददाति ['डुदाञ् दाने', जु० प० अ०] । कः (३।२।
३) । 'क्षणदो गणके, रात्री क्षणदा क्षणदं, जले' [इति
मे० ७६।२२] ॥ (६) ॥ * ॥ क्षपयति चेष्टाम् । 'क्षे क्षये'
(स्वा० प० से०) । अस्माण्यन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७)
॥ * ॥ विभाति नक्षत्रादिभिः । क्वन्तिप् (३।२।७४) ।
'वनो र च' (४।१।७) इति ङीष् । 'विभावरी निशा-
रात्र्योः कुट्टन्यां चक्रयोषिति । विवादे वस्त्रकुट्ट्यां च' ॥ (८)
॥ * ॥ तमोऽस्त्यस्याम् । 'अस्माया—' (५।२।१२१) इति
विनिः ॥ (९) ॥ * ॥ रजन्त्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽ-
स्याम् । 'क्षिपेः किच्च' (उ० २।१०७) इति चकारादनिः ।
कित्त्वान्नलोपः (६।२।२४) । ङीष् (ग० ४।१।४५) ।
'रजनो नीलिनीरात्रिहरिद्राजनुकासु च' [इति मे० ६१।
१४] । ङीष्भावे रजनिरपि ॥ (१०) ॥ * ॥ भीति-
हेतुत्वान्निन्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (५।२।११५)
॥ (११) ॥ * ॥ ताम्यन्त्यस्याम् । 'तमु ग्लानी' (दि०
प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'कृदिकाराद्—' (ग०
४।१।४५) इति ङीष् ॥ * ॥ पक्षे तमिः ॥ * ॥ पचाद्यचि
'तमा' आपि ३ [४।१।४] ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश 'रात्रेः' ।
तमिस्त्रा तामसी रात्रिर्

तमिस्त्रा (स्त्री), 'अंधेरी रात' का नाम तमिस्त्रा है ।

तमिस्त्रेति ॥ तमो बहुलमस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमि-

१. 'निशा' शब्दस्यात्र हरिद्रार्थकतया 'विभावरी'त्य-
नेन पुनरुक्तिर्नाशक्या ।

२. "विभावरी तमस्विन्यां हरिद्रायां विभावरी ।
विवाहवस्त्रगुण्ठ्यां च कुट्टन्यां चक्रयोषिति ॥" इति वि०
लो० (३२६।२९९) पाठः । मेदिन्यां तु । '—कुट्टन्यां
चक्रयोषिति । विवादवस्त्रगुण्ठ्यां च' इति पाठः (१४४।
२९६-९७) ।

३. दीर्घकारान्ते माघप्रयोगो यथा—'स तमीं तमोभि-
रभिगम्य ताम्' इति ।

आवन्तप्रयोगो यथा—'के भूषयन्ति स्तनमण्डलानि
कीदृशयुमा चन्द्रमसः कुतः श्रीः । किमाह सीता दशवक्त्रनीता
हारा महादेवरता तमातः ॥ (पक्षे—हा राम हा देवर
तात मातः) इति विदग्धमुखमण्डनम् ।

स्ना-’ (५।२।११४) इति निपातिता । ‘तमिस्रं तिमिरे कोपे पुंसि स्त्री तु तमस्ततौ’ । कृष्णपक्षनिशायां च ॥ (१) ॥ * ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा० ५।२।१०३) मत्वर्थेऽण् । ‘तामसो निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खले’^३ [इति मे० १७।१।२५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘अत्यन्ध-काररात्रेः’ ।

ज्योत्स्नो चन्द्रिकयान्विता ।

ज्योत्स्नी स्त्री, ‘उजेली चाँदनी रात’ का नाम ‘ज्योत्स्नी’ है ।

ज्योत्स्नीति ॥ ज्योत्स्नास्त्यस्याम् । प्राग्वदण् (वा० ५।२।१०३) [‘ज्योत्स्नी’^३ पटोलिकायां स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्त्रियाम्’ इति मे० ८३।९] ॥ (१) एकं ‘ज्योत्स्नावद्रात्रेः’ । आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणो ॥ ५ ॥

पक्षिणी (स्त्री), ‘वर्त्तमान और आगे वाले दिन से युक्त रात’ का एक नाम है । तुल्यन्याय से वर्त्तमान रात्रि और दूसरी रात्रि के सहित दूसरे दिन का भी यह नाम है ।

आगामीति ॥ आगामिवर्तमाने च ते अहनी च । इति कर्मधारये टच् (५।४।९१) । सरेफ[-हर्द्युक्ता-]पाठे तु समासान्तविधेरनित्यताश्रयणीया । आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वापरदिने पक्षाविव स्तो यस्याम् । ‘अत इनि-’ (५।२।११५) ॥ * ॥ निशीत्युप-लक्षणम् । तेन पूर्वोत्तररात्रियुक्तदिनमपि पक्षिणीति हरदत्ता-द्वयः । ‘पक्षिणी पूर्णिमायां स्याद्विहग्यां शाकिनीभिदि । आगामिवर्तमानाहर्द्युक्तरात्रावपि स्त्रियाम् ॥’ [इति मे० ४९।६२-६३] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं ‘दिनद्वयमध्यगतरात्रेः’ ।

गणरात्रं निशा बहुवचः

गणरात्रम् (न), ‘रात्रियों के समूह’ का नाम ‘गण-रात्र’ है ।

गणोति ॥ गणानां बहुलीनां रात्रीणां समाहारः । गण-शब्दस्य संख्यात्वात् (१।१।२३) ‘तद्धितार्थ-’ (२।१।५१) इति द्विगुः । ‘अहःसर्वकदेश-’ (५।४।८७) इत्यच् । ‘रात्रा-ह्लाहाः पुंसि’ (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तु न । ‘संख्यापूर्वा रात्रिः’ इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण [१३१] क्लीबत्वविधानात् । ‘भवति नपुंसकयोगः संख्यापूर्वस्य रात्रिशब्दस्य’ इति वररुचिवचनाच्च । ‘रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्’ [अ० ३।५।

१. ‘—तमिस्रा च तमस्ततौ’ इति विश्वः (१४२।२०९), ‘कोपे स्त्री तु—’ इति मेदिनी (१३४।१६१-६२) ।

२. ‘खगे’ इति पाठः ।

३. ‘ज्योत्स्नी पटोलिका सा च रात्रिश्चन्द्रिकयाऽ-न्विता’ इति नानार्थरत्नमाला (६५५) च । सम्प्रत्युप-लभ्यमानकोशेषु ओकारघटित एव पाठः प्राप्यते ।

८ अ० रा०

२५] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतेन स्वामिमुकुटयोर्नपुंसक-त्वसमर्थनसंभ्रमः परास्तः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं ‘रात्रि-समूहस्य’ ।

प्रदोषो रजनीमुखम् ।

प्रदोषः (पु), रजनीमुखम् (न), ‘रात के पहले हिस्से’ के २ नाम हैं ।

प्रदोष इति ॥ दुष्यति । ‘दुष वैकृत्ये’ (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । [‘दोषा रात्रौ भुजेऽपि च’ इति मे० १६६।१५] । प्रारम्भो दोषायाः । प्रादिसमासः (२।२।१८) । प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति वा । ‘गोस्त्रियोः-’ (१।२।४८) इति ह्रस्वः ॥ * ॥ ‘दोषा’ इत्यव्ययमप्यस्ति । ‘नक्तं दोषा च रजनौ’ [अ० ३।४।६] इति वक्ष्यते । [प्रदोषः कालदोषयोः’ इति हैमः ३।७७९] ॥ (१) ॥ * ॥ रजन्या मुखमिव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘रात्रिप्रारम्भस्य’ ।

अर्धरात्रनिशोथौ द्वौ

अर्धरात्रः, निशीथः (२ पु), ‘आधीरात’ के २ नाम हैं ।

अर्धेति ॥ अर्धं रात्रेः । ‘अहःसर्वकदेश-’ (५।४।८७) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ निशेरतेऽस्मिन् । ‘शीङ् स्वप्ने’ (अ० आ० से०) । ‘निशीथगोपीथावगथाः’ (उ० २।९) इति यक् । ‘निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके’ [इति मे० ७३।२०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वाविति । समावित्याकृष्यते ॥ द्वे ‘रात्रिमध्यस्य’ ।

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥

यामः, प्रहरः (२ पु), ‘प्रहर’ के २ नाम हैं (दिन और रात के आठवें हिस्से अर्थात् तीन घण्टे का १ ‘प्रहर’ होता है) ।

द्वाविति ॥ याति [‘या प्रापणे’, अ० प० अ०] । ‘अति-स्तुसु-’ (उ० १।१४०) इति मन् । यत्तु—‘यातेर्मण्’ इति मण्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । उक्तसूत्रस्योत्प्रेक्षित-त्वेन निर्मूलत्वात् । ‘यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः’ [इति मे० १०९।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रह्रियते ढक्का-दिरस्मिन् । ‘पुंसि संज्ञायाम्-’ (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘प्रहरस्य’ ।

स पर्व-संधिः प्रतिपत्पञ्चदशयोर्यदन्तरम् ।

पर्व (= पर्वन्, न), सन्धिः (पु) ये दो नाम (या ‘पर्व-सन्धिः’ पु) यह एक नाम) ‘प्रतिपद् और पूर्णिमा या अमा-वास्या के मध्यभाग’ के हैं ।

स इति ॥ प्रतिपत्पञ्चदशयोर्यदन्तरम् स संधिः । स एव पर्व अपि । ‘प्रतिपत्पञ्चदशोस्तु संधिः पर्व प्रदिक् ककुप्’ इति दुर्गः । ‘संधिमभितो यजेत्’ इत्यादौ प्रसिद्धः स एव ।

‘पर्व क्लीवं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः
संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि ॥’ [इति मे० ८१।८८] ॥ (१) ॥ * ॥
‘पर्वसंधिः’ इत्येकं नाम, इति प्राञ्चः ॥ एकं ‘पर्वसंधेः’ ।

पक्षान्तौ पञ्चदश्या द्वे

पक्षान्तः (पु), पञ्चदशी (स्त्री), ‘पूर्णिमा या अमावास्या
तिथि’ के २ नाम हैं ।

पक्षेति ॥ द्वे पञ्चदश्या पूर्णिमामावास्ये पक्षस्यान्ती ॥
(१) ॥ * ॥ एकम् ‘पक्षान्तस्य’ ।

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णमासी, पूर्णिमा (२ स्त्री), ‘पूर्णिमा’ अर्थात् ‘शुक्ल-
पक्षकी अन्तिम तिथि’ के दो नाम हैं ।

पौर्णेति ॥ पूर्णो मासोऽस्याम् । बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे-
ण् । प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । ‘सास्मिन्पौ-
र्णमासी’ (४।२।२१) इति निर्देशाद्वा । यद्वा—माश्रन्द्रः ।
पूर्णो माः पूर्णमाः । तस्येयम् । यद्वा—‘महाराजप्रोष्ठपदा-
द्वय’ (४।२।३५) इति सूत्रे ‘तदस्मिन्वर्तते’ इत्यर्थे ‘पूर्ण-
मासादणः’ उपसंख्यानानादण् । [‘पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री
पूर्णिमातिथौ’ इति मे० १७।५८] ॥ (१) ॥ * ॥ ‘पूरी
आप्यायने’ (दि० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ।
पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा । भावप्रत्यया-
न्तात् ‘तेन निर्वृत्तम्’ इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०) । टाप्
(४।१।४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘पूर्णिमायाः’ ।

कलाहीने सानुमतिः

अनुमतिः (स्त्री), ‘जिसमें चन्द्रमा की कला कुछ क्षीण
हो, उस पूर्णिमा’ का अर्थात् ‘प्रतिपद्युक्त पूर्णिमा’ का १
नाम है ।

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने
चन्द्रे । अनुमन्यते—अनुमतिः । क्तिच् (३।३।१७४) । अथा-
नुमतिरुन्नेन्दुपूर्णमानुजयोरपि [इति मे० ६६।१८६] ॥
(१) ॥ * ॥ एकं ‘सानुमत्याः’ ।

पूर्णे राका निशाकरे ।

राका (स्त्री), ‘जिसमें चन्द्रमा की कला कुछ परिपूर्ण
हो, उस पूर्णिमा’ का अर्थात् ‘शुद्ध पूर्णिमा’ का १ नाम है ।

पूर्ण इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु । राति शुभम् । ‘रा दाने’
(अ० प० अ०) । ‘कृदाधारा-’ (उ० ३।४०) इति कः ।
बाहुलकाद्ध्रस्वः । ‘राका नद्यन्तरे कच्छ्वां नवजातरजः-
स्त्रियाम् । संपूर्णेन्दुतिथौ’ [इति मे० ३।३२] ॥ (१)
॥ * ॥ एकम् ‘राकायाः’ ।

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

अमावास्या, अमावस्या (२ स्त्री), दर्शः, सूर्येन्दुसङ्गमः
(२ पु), ‘अमावास्या’ अर्थात् ‘कृष्णपक्ष की अन्तिम तिथि’
के ४ नाम हैं ।

अमेति ॥ अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकौ । ‘अमावस्य-
दन्यतरस्याम्’ (३।१।१२२) इति ण्यत्, पक्षे वृद्ध्यभावश्च
निपात्यते ॥ * ॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् ‘अमा’ अपि ॥ * ॥
वसतेरिन्प्रत्यये (उ० ४।१।१८) ततो ङीप् (ग० ४।१।
४५) अमावसी ॥ * ॥ ‘इणजादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८)
इतीणि अमावासी ॥ * ॥ ‘मसी परिणामे’ (दि० प० से०) ।
अमा चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यतः परिच्छिन्तोऽस्यां मासम् ।
अमामासी । इण् (वा० ३।३।१०८) ॥ * ॥ अमामसी ।
इन् (उ० ४।१।१८) ॥ * ॥ ‘दर्शोऽमावसी च स्यात्’
इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ दृश्यते
शास्त्रेण । ‘पुंसि संज्ञायाम्’ (३।३।११८) इति घः । ‘पक्षा-
न्तेऽब्धौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे’ ॥ (३) ॥ * ॥
सूर्येन्दु संगच्छतोऽस्मिन् । घः (३।३।११८) ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि ‘दर्शस्य’ ।

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सिनीवाली (स्त्री), ‘जिसमें चन्द्रमा की कला पूर्णतया
क्षीण नहीं हुई हो, उस अमावास्या’ का अर्थात् ‘चतुर्दशीयुक्त
अमावास्या’ का १ नाम है ।

सेति ॥ चतुर्दशीयोगाद्दृष्टचन्द्रा सती सा अमा सिनी-
वाली । एन विष्णुना सह वर्तते ‘सा’ लक्ष्मीः । तद्योगात् ।
सिनी चन्द्रकला । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ।
सिनीं वलति धारयति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । यत्तु—
‘स्त्रियाः पुंवत्-’ (६।३।३४) इति न पुंवच्चम् । ‘संज्ञापूर-
ण्योश्च’ (६।३।३८) इति निषेधात्—इति मुकुटः । तन्न ।
सिनीवालीत्यत्र सामानाधिकरण्याभावात्, असंज्ञात्वात्, अ-
भाषितपुंस्कत्वाच्च । यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बाला-
ल्पात्र—इति तेन विगृहीतम् । तदपि न । बालेत्यस्य विशेष-
णत्वेन पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । स्वामी तु—सिनी सिता बाला-
स्त्यस्याम्—इत्याह । तन्न । पुंवद्भावप्रसङ्गात् । [‘सिनीवाली
तु दृष्टेन्दुकलामादुर्गयोः स्त्रियाम्’ इति मे० १५७।१६६] ॥
(१) ॥ * ॥ एकम् ‘सिनीवाल्याः’ ।

सा नष्टेन्दुकला कुहूः ।

कुहूः (स्त्री), ‘जिसमें चन्द्रमा की कला पूर्णतया क्षीण
हो गयी हो, उस अमावास्या’ अर्थात् ‘शुद्ध अमावास्या’
का १ नाम है ।

सेति ॥ उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा कुहूः ।

१. ‘दर्शः सूर्येन्दुसंगमे पक्षान्तेऽब्धौ दर्शने च’ इति हैमः—
(२।५६१) ।

२. ‘या पूर्वामावास्या (सा) ‘सिनीवाली’ योत्तरा
सा ‘कुहू’रिति श्रुतिः । अयमर्थः—चतुर्दश्या अन्तिमः

कुहयति । 'कुह विस्मापने' (चु० उ० से०) चुरादिः । 'वृति-
श्रृङ्घोः कूः' (उ० १।९१) इति कूपत्ययो बाहुलकादिहापि
॥ * ॥ मृग्यवादित्वाद्घ्रस्वोऽपीत्यन्ये । 'घेनूररज्जुकुहसर-
युतनुकरेणवः स्त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥ * ॥ 'कुहूः स्त्री
कोकिलालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः' [इति मे० १७५।२] ॥
(१) ॥ * ॥ एकम् 'कुह्वाः' ।

उपरागो ग्रहः

उपरागः, ग्रहः (२ पु), 'सूर्यग्रहण या चन्द्रग्रहण' के
२ नाम हैं ।

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रञ्ज रागे' (भ्वा०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'घञि च
भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः । भावे वा घञ्
(३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंसि स्याद् 'राहुग्रासेऽर्कचन्द्रयोः ।
दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते ॥' [इति मे० २५।
५३] ॥ (१) ॥ * ॥ ग्रहणं ग्रहः । 'ग्रहवृद्धे' (३।३।५८)
इत्यप् । 'ग्रहो र्निग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूत-
नादौ च सैहिकेयोपरागयोः ॥' [इति विश्वः १७९।२, मे०
च १७५।३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ।

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

सोपप्लवः, उपरक्तः (२ पु), 'ग्रहण लगने पर राहु से
ग्रस्त (कुछ कटे हुए) सूर्य या चन्द्रमा' के २ नाम हैं ।

राह्विति ॥ 'उपप्लवः सैहिकेये विप्लवोत्पातयोरपि ।'
[इति मे० १६१।५७] । सहोपप्लवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।
३।८२) इति सभावः ॥ (१) ॥ * ॥ उपरज्यते स्म । कर्म-
णि क्तः (३।२।१०२, ३।४।७०) । 'उपरक्तो व्यसनार्ते राहु-
ग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' [इति मे० ६८।१९१] ॥ (२) ॥ * ॥
इमौ द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्य' च ।

अग्न्युत्पात उपाहितः ।

अग्न्युत्पातः, उपाहितः (२ पु), 'आकाश में अग्निविकार,
तारा टूटना, धूमकेतु नाम की तारा का उदय होना और
उसके उपद्रव, सूर्यग्रहणादि में आग्नेयमण्डल से उत्पन्न
तेजोविशेष' इनके २ नाम हैं ।

प्रहरः अमावस्याया अष्टौ प्रहराश्चेति नवप्रहरात्मकश्चन्द्र-
क्षयकालः शास्त्रसिद्धः । तत्राद्यप्रहरद्वये चन्द्रस्य सूक्ष्मता,
अन्तिमप्रहरद्वये कृत्स्नक्षयः । अतोऽमावस्यायाः आद्यप्रहरः
'सिनीवाली'-संज्ञः, अन्त्यप्रहरद्वयं 'कुहू'-संज्ञकम् । मध्य-
प्रहरपञ्चकं 'दर्श'-संज्ञकम् । इत्यमरविवेकव्याख्यायां
महेश्वर आह ।

१ 'राहुग्रस्तार्क' इति पा० ।

२ 'ग्रहोऽनुग्रह' इति पा० ।

अग्न्युत्पात इति ॥ अग्नेरुत्पत्तनम् उत्पातो वैकृतम् ॥
(१) ॥ * ॥ उप आसन्नम् आहितं फलं यस्य । 'उपाहितो-
ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' [इति मे० ६८।१८७] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'आकाशादिष्वग्निविकारस्य' ।

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

पुष्पवन्तौ (= पुष्पवत्, नि० द्विव०) 'सूर्य और
चन्द्रमा इन दोनों' का १ नाम है ।

एकयेति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । भावे घञ्
(३।३।१८) । पुष्पो विकासः प्रकाशश्च । तद्वन्तौ । मतुप्
(५।२।९४) : एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्प-
वान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि पुष्प-
वन्तशब्दः । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'जृविशिभ्यां
झच्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादवतेरपि झच् । 'झोऽ-
न्तः' (७।१।३) । पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शकन्धवादिः
(वा० ६।१।९४) । 'रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्यौ' इति नाम-
माला । 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ['पुष्प-
दन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ' इत्यभि० चि० म०
२।३८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'समुच्चितसूर्यचन्द्रयोः' ।

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

निमेषः (पु), (आँख के पलक गिरने में जितना
समय लगे उसे 'निमेष' कहते हैं ।) काष्ठा (स्त्री),
'अष्टारह निमेष के बराबर समय' का 'काष्ठा' यह एक
नाम है ।

अष्टादशेति ॥ 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्'
इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः । तेऽष्टादश काष्ठाः । काशते ।
['काशू दीप्तौ', भ्वा० आ० से०] । 'हनिकुषि-' (उ०
२।२) इति कथन् । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्ष-
योः । स्याद्विशि स्थानमात्रे च काष्ठमाख्यातमिन्द्रिये' ॥
इति विश्वः [४१।८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'काष्ठायाः' ।

त्रिंशत् ताः कला ।

कला (स्त्री), 'तीस काष्ठा के बराबर समय' का १
नाम है ।

त्रिंशदिति ॥ ताः काष्ठाः त्रिंशत् कला । कलयति ।
'कल संख्याने' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
['कला स्यादंशशिल्पयोः । कलने मूलरैवृद्धौ षोडशांशे विधो-
रपि ॥' इति हैमः २।४८८-८९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम्
'कलायाः' ।

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

क्षणः (पु), 'तीस कला के बराबर समय' का १
नाम है ।

१. '-मिन्धने' इति पा० ।

ता इति ॥ ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षणं हिसायाम्' (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणः पर्वोत्सवेऽपि स्या-
त्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'क्षणस्य' ।

ते तु मुहूर्तौ द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

मुहूर्तः (पु न) 'वारह चण' अर्थात् 'दो घड़ी के बराबर के समय' का १ नाम है ।

ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) । 'दुर्घा कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् 'अञ्जिघसि-' (उ० ३। ८९) इति क्तो मुडागमश्च । 'राल्लोपः' (६।४।२१) इति छलोपः । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चोर्ध्व-
मौहूर्तिके' (३।३।१६४) इति निदेशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मुहूर्तस्य' ।

ते तु त्रिंशदहोरात्रः

अहोरात्रः (पु), 'दिन-रात' अर्थात् 'तीस मुहूर्त या साठ घड़ी' का १ नाम है ।

ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समा-
हारः । 'अहःसर्वकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राह्लाहाः
पुंसि' (२।४।२९) । यत्तु—'अह्ना सहिता रात्रिः' इति
विग्रहं प्रदर्श्य 'अहोरात्रः-' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । तथा
सत्यजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्वात्रिशब्दाद् द्वन्द्वे एवाज्विधा-
नात् । 'गणरात्रवदज' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्सं-
ख्याव्यायादेरप्यज्विधानात् । अत्र तदादित्वाभावात् । यदपि-
समाहारे क्लीबमप्यहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तदपि न । समाहा-
रेऽपि 'रात्राह्लाहाः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्पुं-
स्त्वविधानात् । यदपि—वामनलिङ्गानुशासने 'द्विगुरपि पात्रा-
द्यदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदाहृतम्—
इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्राक्संख्ययान्वि-
तम्' [अ० ३।५।२५] इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहो-
रात्रस्य तदयोगात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ।

पक्षरते दश पञ्च च ।

पक्षः (पु) 'पन्द्रह दिन-रात या पक्ष' का १ नाम है ।

पक्ष इति ॥ ते [दशपञ्च] अहोरात्राः । पक्षयते । 'पक्ष
परिग्रहे' (भ्वा०, उ० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।
१९) । 'पक्षो मासार्धके गेहे' ३ पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः
परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः ॥ चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च 'रा-

१. मेदिन्यां 'क्षणः पर्वोत्सवव्यापारेण मानेऽप्यनेहसः'
(४५।४) इति ।

२. अत एव 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्' इति 'अहः-
सर्वक-' इति सूत्रस्य भाष्यं सङ्गच्छते ।

३. 'पार्श्वग्रहे साध्यविरोधयोः' इति पा० ।

४. 'वाजे कुञ्जरपार्श्वयोः' इति पा० ।

जकुञ्जरपार्श्वयोः' [इति मेदिनी १६६।१८-१९] ॥ (१)
॥ * ॥ एकम् 'पक्षस्य' ।

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ

शुक्लः, कृष्णः (२ पु), ये 'पक्ष के दो भेद' हैं । (इसमें
उजले पक्ष को 'शुक्ल' और अंधेरे पक्ष को 'कृष्ण'
कहते हैं) ।

पक्षाविति ॥ शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः ॥ (१) ॥ * ॥ कृ-
ष्णपक्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥ * ॥ क्रमेणैकैकम् 'शुक्लकृष्ण-
पक्षयोः' ।

मासस्तु तावुभौ ॥ २ ॥

मासः (पु), 'दो पक्ष, महीना' का १ नाम है ।

मास इति ॥ तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽप्यम्, अनेन
वा । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।
३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥
एकम् 'मासस्य' ।

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्याद् ऋतुः

ऋतुः (पु), 'ऋतु' का १ नाम है । मार्गशीर्ष अर्थात्
अगहन से दो-दो महीनों को 'हेमन्त' आदि एक-एक ऋतु
होती हैं, इस प्रकार एक वर्ष में ६ ऋतुएँ होती हैं ।

द्वाविति ॥ इयति, ऋच्छति वा । 'अर्तश्च-' (उ० १।
७२) इति तुः । चात् कित्त्वम् । ['ऋतुः स्त्रीकुसुमे मासि
वसन्तादिषु धारयोः' इति विश्वः ५८।२०] ॥ * ॥ मार्गा-
दीनां युगैर्हेमन्तादीन्तु वक्ष्यति [अ० १।४।२०] । तदेक-
देशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति—द्वौ द्वाविति ॥ (१) ॥ * ॥
एकम् 'ऋतोः' ।

तरयनं त्रिभिः ।

अयनम् (न), 'अयन' का १ नाम है । यह ३ ऋतु
(या ६ मास) का होता है ।

तैरिति ॥ तैर्ऋतुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन ['अय गती',
भ्वा० आ० से०] । ल्युट् (३।३।११७) । यत्तु—'अयतेऽ-
र्कोऽनेन' इति विगृह्य 'इण् गती' (अ० प० अ०) इति धातो-
रुपन्यसनं—मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । इति स्पष्टमेव ।
अयनं पथि भानोरप्युदग्दक्षिणतो गतौ [इति विश्वः ८७।
२६, मे० च ८४।२८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अयनस्य' ।

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य

सूर्य के गतिभेद से यह 'अयन' दो प्रकार का होता है,
उसमें जब सूर्य की गति कुछ उत्तर की तरफ होती है उसे
'उत्तरायणम्' (न), और जब सूर्य गति कुछ दक्षिण की तरफ
होती है तो उसे 'दक्षिणायनम्' (न), कहते हैं । ('उत्तरा-
यण' में मकर से मिथुन राशितक और 'दक्षिणायन' में कर्क
सेधनु राशितक सूर्य की संक्रान्ति रहती है) ।

अयने इति ॥ अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च । उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति वक्तव्ये 'अर्कस्य' इति ग्रहणं चान्द्रत्वव्यावृत्त्यर्थम् । पक्षादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् 'अयनद्वयस्य' ।

वत्सरः ॥ १३ ॥

वत्सरः (पु) 'द्वे अयने तु वत्सरः'—दो अयन का एक 'वत्सर' (वर्ष) होता है । (आगे श्लो० २० देखिए)

वत्सर इति ॥ वसन्त्यस्मिन् ['वस निवासे', भ्वा० प० अ०] । 'वसेश्च' (उ० ३।७१) इति सरप्रत्ययः । 'सः' स्याधधातुके (७।४।४९) इति सस्य तः । [एकं वर्षस्य'] ।

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।
पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषो मासे तु यत्र सा [४२]
नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे [४३]

विषुवत्, विषुवम् (२ न), 'जब रात-दिन दोनों बराबर हो जाते हैं, उस समय' के २ नाम हैं (जब तुला और मेष की सूर्यसंक्रान्ति होती है, तब दिन-रात बराबर होते हैं) ।

[पौषी (स्त्री), 'पुष्य नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा' अर्थात् 'पौष मास की पूर्णिमा' का १ नाम है । पौषः (पु), 'पूँस महीना' अर्थात् जिसमें 'पौषी' पूर्णिमा हो, उसका १ नाम है । इसी तरह माघ आदि ग्यारह महीनों को भी समझना चाहिये, अर्थात् मघा नक्षत्र से पूर्णिमा 'माघी' महीना 'माघः' १, पूर्वोत्तरफाल्गुनी नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'फाल्गुनी', मास 'फाल्गुनः' २, चित्रा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'चैत्री' मास 'चैत्रः' ३, विशाखा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'वैशाखी' मास 'वैशाखः' ४, ज्येष्ठा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'ज्यैष्ठी' मास 'ज्येष्ठः' ५, पूर्वोत्तराषाढा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'आषाढी' मास 'आषाढः' ६, श्रवण नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'श्रावणी' मास 'श्रावणः' ७, पूर्वोत्तराभाद्रपद नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'भाद्रपदी' मास 'भाद्रपदः' ८, अश्विनी नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'आश्विनी' मास 'आश्विनः' ९, कृत्तिका नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'कार्तिकी' मास 'कार्तिकः' १० और मृग नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'मार्गी' मास 'मार्गः' ११ होते हैं, इनमें पूर्णिमा के वाचक 'माघी' आदि ११ शब्द स्त्री० और मास के वाचक 'माघ' आदि ११ शब्द पुं० हैं] ।

समेति ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । 'अचतुर' (५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुलामेषावच्छिन्ने । विषु साम्येऽप्ययम् । ततो मतुप् (५।२।९४) । 'संज्ञायाम्' (८।२।११) इति वत्वम् ॥

(१) ॥ * ॥ 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (भा० वा० ५।२।१०९) इत्युक्तेर्वः । तेन विषुवम् । 'विषुवान् समरात्रिवासरः' इति पुंस्काण्डे बोधालितः ॥ * ॥ विषुणोऽपि । विषु नानारूपं गमनं विष्वक् । तदस्यास्तीति विग्रहे 'विष्वगित्युत्तरपदलोप-श्चाकृतसंधेः' (ग० ५।२।१००) इति पामाद्यन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णत्वम् (८।४।२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सम-रात्रिन्दिवकालस्य' ।

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

मार्गशीर्षः, सहाः (= सहस्), मार्गः, आग्रहायणिकः (४ पु), 'अग्रहन महीने' के ४ नाम हैं ।

मार्गेति ॥ मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४।२।३) इत्यण् । 'अचि शीर्षः' (६।१।६२) । मार्गशीर्षी पौर्णमास्यस्मिन्मासे । 'सास्मिन्पौर्णमासी' (४।२।२१) इत्यण् । एतेन 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशा-परे ॥' इति क्वचित्पठ्यमानं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥ * ॥ सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१।८९) सान्तः । ['सहो बले ज्योतिषि च पुंसि' हेमन्तमार्गयोः' इति मे० १७३।४३] ॥ * ॥ पचाद्यज-न्तोऽपि । 'मार्गे सहः सहाः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥ * ॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । 'मृगशिरा मृगः' इति रुद्रकोषः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गी । सास्मिन्नस्ति । ['मार्गो मृगमदे मासे सौम्यक्षेऽन्वेषणे पथि' इति हैमः २।४२] ॥ (३) ॥ * ॥ आग्रहायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आग्रहायण्यश्चत्थादृक्' (४।२।२२) ॥ * ॥ ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अपि 'आग्रहायणः' अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'मार्गशीर्षस्य' ।

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौषः, तैषः, सहस्यः (३ पु), 'पौष मास' के ३ नाम हैं ।

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'नक्षत्रेण—' (४।२।३) इत्यण् । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि य-लोपः' (वा० ६।४।१४९) । ङीप् (४।१।१५) । ततः 'सा-स्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् । ['पौषो मासप्रभेदे स्यात् पौषं तु महयुद्धयोः' इति हैमः २।५।८०] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥

१. भाष्ये तु "वप्रकरणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वक्तव्यम्" इत्येवं पाठः ।

२. 'विषुप (वं) विषुणः विषुवः' इति अमरविवेक-व्याख्याने महेश्वरः ।

३. श्लोकोऽयमत्रैव प्रक्षिप्तेषु पठितः ।

४. 'सहा' इति पा० ।

५. पुरुषोत्तमकृते त्रिकाण्डशेषे नेदं लभ्यते ।

सहसि बले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पौषस्य' ।

तथा माघे

तपः (तपस्), माघः (२ पु), 'माघ मास' के २ नाम हैं ।

तथा इति ॥ तपन्त्यस्मिन् । अमुन् (उ० ४।१८१) ।
सान्तः । तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पु-
मान् शिशिरमाघयोः' [इति मे० १७।१।२३-२४] ॥ (१)
॥ * ॥ मघया युक्ता पौर्णमास्यास्मिन् ॥ (२) ॥ * ॥
हे 'माघमासस्य' ।

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

फाल्गुनः, तपस्यः, फाल्गुनिकः (३ पु, 'फाल्गुन मास' के ३ नाम हैं ।

अयेति ॥ फलति निष्पादयति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'फलेर्गुक्च' (उ० ३।५६) इत्युनन् गुगागमश्च ।
'फल्गुनस्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फल्गुनी स्मृता' इति गोवर्धना-
नन्दः ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) वृद्धिः (७।२।११७) ।
'फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनो चास्य पूर्णिमा' इति धर-
णिः ॥ * ॥ फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । सास्मि-
नस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकश्च । 'फाल्गुनस्तु गुडाकेशे न-
दीजार्जुनभूखे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी ॥'
[इति मे० ८९।१५-१६] । 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाका-
तिकीचैत्रीभ्यः' (४।२।२३) इति ठक् । पक्षेष्णु [४।२।२१]
॥ (१) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ तपति साधुः । 'तत्र साधुः'
(४।४।९८) इति यत् । ['तपस्यः फाल्गुने पार्थे तपस्या
नियमस्थितौ' इति हैमः ३।५।१९] ॥ (२) ॥ * ॥ त्रीणि
'फाल्गुनमासस्य' ।

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

चैत्रः, चैत्रिकः, मधुः (३ पु), 'चैत्र मास' के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्ठकौ
(४।२।२१, २३) । ['चैत्रं मृते देवकुले ना भूभृन्मासभे-
दयोः' इति मे० १२५।३७] (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥
मन्यते एतं मधुः । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलि-
पाटि-' (उ० १।१८) इत्युधश्चान्तादेशः । 'मधु पुष्परसे
क्षौद्रे मधे ना तु मधुदुमे । वसन्तदैत्यभिच्वैत्रे स्याज्जीवन्त्यां
तु योषिति ॥' [इति मे० ७९।११-१२] ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'चैत्रस्य' ।

वैशाखे माघवो राघः

वैशाखः, माघवः, राघः (३ पु), 'वैशाख मास' के ३ नाम हैं ।

१. 'फल्गुनालस्तु फाल्गुनः' इति त्रिकाण्डशेषात् 'फल्गु-
नालः' इत्यप्येकं नाम ।

वैशाख इति ॥ विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नास्ति ।
['वैशाखो मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकीर्तितः' इति मेदिनी
२०।१२] ॥ (१) ॥ * ॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्न-
स्ति । 'मधोर्न च' (४।४।१२९) इति नः ॥ (२) ॥ * ॥
राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वैशाखस्य' ।

ज्यैष्ठ्ये शुक्रः

ज्यैष्ठ्यः, शुक्रः (२ पु), 'ज्यैष्ठ्य मास' के २ नाम हैं ।

ज्यैष्ठ्य इति । पूर्ववदण्डयेन ज्यैष्ठ्यः ॥ * ॥ संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्वृद्धयभावे ज्यैष्ठ्योऽपि । 'ज्यैष्ठ्यो मासि च वृद्धे
च ज्यैष्ठ्या च गृह्योधिका' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।१०७] ।
['ज्यैष्ठ्यः स्यादग्रजे श्रेष्ठे मासभेदातिवृद्धयोः । ज्यैष्ठ्या भे गृह-
गोधायाम्' इति हैमः २।१०७-८] ॥ (१) ॥ * ॥ विरहिणः
शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'ऋजेन्द्र-'
(उ० २।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्रः स्या-
द्भ्रातृभ्यो ज्यैष्ठ्यमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः
क्लीबम्' [इति मेदिनी १२९। ९२-९३] ॥ (२) ॥ * ॥
हे 'ज्यैष्ठ्यमासस्य' ।

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

शुचिः, आषाढः (२ पु), 'आषाढ मास' के २ नाम हैं ।

शुचिरिति ॥ अयमिति शुचेः पुंस्त्वाभिव्यक्त्यर्थम् ।
शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधात्किन्' (उ० ४।१२०)
इतीन् किच्च ॥ (१) ॥ * ॥ अषाढया युक्ता पौर्णमा-
स्यस्मिन् । 'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री
पूर्णिमायाम्' [इति मे० ४४।६-७] । आषाढाभिराख्यातः,
इति विग्रहे तु 'अषाढकः' अपि । आख्यानण्यन्तात् (वा०
३।१।२६) 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'स्या-
दाषाढे त्वषाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥ * ॥ हे
'आषाढस्य' ।

श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥

श्रावणः, नभाः (= नभस्), श्रावणिकः (३ पु),
'श्रावण मास' के ३ नाम हैं ।

श्रावण इति ॥ 'स्त्रीपुंसयोर्ऋक्षभेदे श्रावणं श्रुतिकर्णयोः'
इति रशसः । श्रावणेन युक्ता पौर्णमासी श्रावणा । 'लुबवि-
शेषे' (४।२।४) इति प्राप्तो लुब् यद्यपि 'पौर्णमास्यां
नेष्यते' इत्युत्सर्गः, 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति
लिङ्गात्, तथापि श्रावणशब्दादिष्यत् एव । तत्रैव (४।२।
२३) सूत्रे 'श्रावणा' इति निर्देशात् । 'अबाधकान्यपि निपा-
तनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२।
२१) इत्यपि श्रावणः । 'श्रावणो मासि पाखण्डे दध्याल्यां
'श्रावणा मता' इति हैमः [३।२४०, मेदिन्यपि ५०।८१]

॥ (१) ॥ * ॥ विरहिणो नभ्यति, नभ्नाति, नभते, वा नभाः । ['णभ हिंसायाम्' दि० प० से०, ऋचा० प० से०, भ्वा० आ० से०^१] । असुन् (उ० ४।१८९) । स्वामी तु—न भासते मेघच्छन्नत्वात्—इत्याह । तन्न । नभासौ, नभासः, नभाभ्याम्, नभाभिः, नभाःसु, इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यनुपपत्तेश्च । ह्रस्वदीर्घोपधयोः शब्दभेदात् । 'भासते इत्यर्थकथनमात्रम्' इत्यभिप्रेत्य 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) इति जुहोत्यादेः 'न बभस्ति' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य—' (६।४।१४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्धरे त्रिषु नभाः^२ क्लीबं व्योम्नि पुमान्घने । घ्राणश्रावणवर्षासु विसतन्ती पतद्ग्रहे ॥' [इति मे० १७।१२६-२७] ॥ (२) ॥ * ॥ 'विभाषा फाल्गुनी—' (४।२।२३) इति ठकि श्रावणिकः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य' ।

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

नभस्यः, प्रौष्ठपदः, भाद्रः, भाद्रपदः (४ पु), 'भादों मास' के ४ नाम हैं ।

स्युरिति ॥ नभा अभ्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रौष्ठपदाभिर्युक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । ताभिर्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्—' (४।२।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'भाद्रपदमासस्य' ।

स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि

आश्विनः, इषः, आश्वयुजः (३ पु), 'आश्विन मास' (क्वार) के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥ (१) ॥ * ॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिट् यात्रा । क्विप् (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीषुणामस्ति । अशंआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ * ॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्द्वयम् (४।२।३, २१) ॥ * ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्द्वयभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चेष्टः' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य' ।

स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥

बाहुलोजौ कार्तिकिकः

कार्तिकः, बाहुलः, ऊर्जः, कार्तिकिकः (४ पु), 'कार्तिक मास' के ४ नाम हैं ।

१. (भ्वा० प० से, दि० प० से०, ऋचा० आ० से०) इति प्राक्तनः पाठः नभ्यति, नभ्नाति, नभते—इत्युल्लिखितप्रयोगक्रमविरुद्धत्वात्, आत्मनेपद-परस्मैपद-निर्देशाशुद्धत्वाच्च न समीचीनः ।

२. 'नभः' इति पा० ।

स्यादिति ॥ कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥ * ॥ बहुलाः कृत्तिकाः । अण्द्वयम् (४।२।३, २१) ॥ (२) ॥ * ॥ ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (जु० प० से०) ण्यन्तात् (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।२४) । 'ऊर्ज कार्तिके बले' इति हैमः [२।६७] ॥ (३) ॥ * ॥ 'विभाषा फाल्गुनी—' (४।२।२३) इति ठकि कार्तिकिकः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य' ।

हेमन्तः

हेमन्तः (पु) 'हेमन्त ऋतु' का १ नाम है (यह अगहन और पौष मास में होती है) ।

हेमन्त इति ॥ हन्ति । 'हन्तेर्मुट् हि च' (उ० ३।१२६) इति भ्रूच् हिरादेशो मुडागमः । गुणः (७।३।८४) ॥ * ॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च—' (४।३।२२) इति सूत्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेमन्तः प्रकृत्यन्तरस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति धलम् । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मार्गपौषाभ्यां निष्पन्नस्य ऋतोः' ।

शिशिरोऽश्विन्याम् ।

शिशिरः (पु न), 'शिशिर ऋतु' का १ नाम है (यह माघ और फाल्गुन मास में होती है) ।

शिशिर इति ॥ 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति किरजन्तो निपातितः । शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । 'शिशिरः स्यादतोभेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः [१३५।१२८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'माघफाल्गुनाभ्यां [निष्पन्नस्य] ऋतोः' ।

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

वसन्तः, पुष्पसमयः, सुरभिः (३ पु), 'वसन्त ऋतु' के ३ नाम हैं (यह चैत्र और वैशाख मास में होती है) ।

वसन्त इति ॥ वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः । 'तुभूवहिवसि—' (उ० ३।१२८) इति झच् ॥ (१) ॥ * ॥ पुष्पाणां समयः ॥ (२) ॥ * ॥ सुष्ठु रभन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्र । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) । 'सुरभिर्हस्मि चम्पके । जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवसन्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्' इति हैमः [३।४८९-९०] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यां [निष्पन्नस्य] ऋतोः' ।

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

ग्रीष्मः, ऊष्मकः, निदाघः, उष्णोपगमः, उष्णः, ऊष्मागमः, तपः (७ पु), 'ग्रीष्म ऋतु' के ७ नाम हैं (यह ज्येष्ठ और आषाढ मास में होती है) ।

ग्रीष्म इति ॥ ग्रसते रसान् । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० अ०) । आतो मक्, घातोर्ग्रीभावाः, पुगागमश्च 'ग्रीष्मः' (उ० १।१४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः' [इति मे० १०८।१०] ॥ (१) ॥ * ॥ ऊषति रुजति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्यः—' (३।२।७५) इति मनिच् । ['ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शषसहा अपि' इति हैमः २।२६२] । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥ * ॥ मकि अदन्तः [ऊष्मः] अपि । 'ऊष्मो घर्मोऽश्रुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा स्त्रियां त्विषि' इति बोपालितः ॥ (२) ॥ * ॥ नितरा दह्यतेऽत्र । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' [इति विश्वः २९।९, मे० च २६।८] ॥ (३) ॥ * ॥ उष्णमुपगममत्र ॥ (४) ॥ * ॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'इणसिञ्जिदीङ्गुप्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'ऊष्णो ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' [इति मे० ४५।३] ॥ (५) ॥ * ॥ 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । मनिच् (३।२।७५) । आगच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥ * ॥ 'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते बोपालितः ॥ (६) ॥ * ॥ तपति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'ज्येष्ठाषाढाभ्यां [निष्पन्नस्य] ऋतोः' ।

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमिन् वर्षाः

प्रावृट् (=प्रावृष्, स्त्री), वर्षाः (स्त्री, नि० व० व०), 'वर्षा ऋतु' के २ नाम हैं (यह श्रावण और भाद्रों मास में होती है) ।

स्त्रियामिति ॥ वर्षणं वृट् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । प्रकृष्टा वृद्ध । 'नहिवृति—' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ वर्ष वर्षणमत्रास्ति । अर्शाद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । भूमिन्, बहुत्वे । तेन नित्यबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥ * ॥ वर्षर्तोर्हो 'श्रावणभाद्राभ्यां [निष्पन्नस्य] ऋतोः' ।

अथ शरत्त्रियाम् ॥ १९ ॥

शरत् (=शरद्, स्त्री), 'शरद् ऋतु' का १ नाम है (यह आश्विन और कार्तिक मास में होती है) ।

अथेति ॥ शीयन्तेऽस्यां पाकेनोषधयः । 'शु हिंसायाम्' (कथा० प० से०) । 'शुद्भसोऽदि' (उ० १।१३०) । ['शरत् स्त्री वत्सरेऽप्युतौ' इति मे० ७७।३९] ॥ * ॥ आगुरिमते टापि शरदा च । 'शरद्भवेच्छरद्भ्यां प्रावृट् प्रा-

वृषया सह' इति विश्वः^१ ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यां [निष्पन्नस्य] ऋतोः' ।

षड्भ्यो ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

मार्गशीर्ष अर्थात् अगहन महीने से हर दो-दो महीनों में हेमन्त आदि एक-एक ऋतु होती है । 'ऋतु' शब्द संस्कृत में पुंलिङ्ग है ।

षडिति ॥ अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गतौ' [जु० प० अ०] । 'अर्तेश्च' (उ० १।७२) इति तुः, चात्कित् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—केत्वादय इति तुन्—इति । तन्न । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च । (१) ॥ * ॥ एकम् 'हेमन्तादीनां षण्णाम्'^२ ।

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥

संवत्सरः, वत्सरः, अब्दः (३ पु), हायनः (पु न), शरत् (=शरद्, स्त्री), समाः (स्त्री०, व० व०), 'वर्ष, साल' के ६ नाम हैं (यह १२ महीने का होता है । पीछे श्लो० १३ में 'वत्सरः' कहा ही गया है फिर इस श्लोक में भी 'वत्सरः' कहने का तात्पर्य यह है कि पहले 'अयन' के प्रसंग में 'द्वे अयने तु वत्सरः' इस आधार पर सौर 'वत्सर' का उल्लेख है और यहाँ हेमन्तादि के प्रसंग में 'द्वादशमासाः संवत्सरः' इस आधार पर चान्द्र 'वत्सर' का उल्लेख है) ।

संवत्सर इति ॥ संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेश्च' (३।७१) । 'संपूर्वाच्चित्' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धघातुके' (७।४।४९) इति तः ॥ (१) ॥ * ॥ एवं वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥ * ॥ आण्यते । 'आण्टु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दन् ह्रस्वत्वं च । 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्' [इति मे० ७४।२] ॥ (३) ॥ * ॥ भावाञ्जहाति ['ओहाक् त्यागे', जु० प० अ०] जिहीते ['ओहाङ् गतौ, जु० आ० अ०] वा । 'हश्च ब्रीहिकालयोः' । (३।१।१४८) इति ण्युट् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा सम्बन्धः । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्वीहिभेदयोः' [इति मे० ६४।५८] ॥ (४) ॥ * ॥ शृणाति । 'शृहिंसा याम्' (कथा० प० से०) । 'शृद्भसोऽदि' (उ० १।१३०) इत्यादिः ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) शारदोऽपि । 'समायोषिति, शारदः' इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥ * ॥ 'षम ष्टम वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । समन्ति विक्लवं कुर्वन्ति सर्वम् । पचाद्यचि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) ।

१. विश्वे तु वचनमिदं प्रायो न लभ्यते । त्रिकाण्डशेषे तु 'कालप्रभातं शरदा' इति ।

२. 'आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतुः स्मृतः ।' इति महेश्वरः ।

‘बहुवचननिर्देशात्प्रायेणायं बहुवचनान्तः’ इति ध्वनयति ।
वचचिद्वचनान्तरमपि । ‘समां समां विजायते’ (५।२।१२)
इति सूत्रात् । ‘समायां समायाम्’ इति तत्र भाष्याच्च । सं-
मान्ति सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । ‘मा माने’ (अ०
प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् । ‘समां
समाम्’ (५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः । ‘समाः संवत्सरे
स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत् ॥’ [इति
मे० ११०।३५] ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ‘संवत्सरस्य’ ।

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रः

मनुष्यों के एक महीने का ‘पैत्रः अहोरात्रः’ (पु),
अर्थात् ‘पितरों का दिनरात’ होता है ।

मासेनेति ॥ नृणां मासेन । पितृणामयं पैत्रोऽहोरात्रः । तत्र
कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः^१ ।

वर्षेण दैवतः ।

मनुष्यों के एक वर्ष या उत्तरायण और दक्षिणायन का
‘दैवः अहोरात्रः’ (पु) अर्थात् ‘देवताओं का एक दिन-रात’
होता है ।

वर्षेणेति ॥ नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहोरात्रः ।
तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः^२ ।

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

देवताओं के दो हजार युग का ‘ब्राह्मः अहोरात्रः’ (पु)
अर्थात् ‘ब्रह्मा का दिन-रात’ होता है ।

दैव इति ॥ देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् ‘ब्राह्मो-
ज्जाती’ (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैवैः षष्ट्यधि-
कैस्त्रिभिरहोरात्रशतैर्दिव्यं वर्षम् । तद्वादिशभिः सहस्रैर्मनुष्यं

चतुर्युगम्^३ । तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं
भूतानां स्थितिकालः । तावत्वेव रात्रिः प्रलयकालः ।

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥

वही ब्रह्मा की दिन-रात मनुष्यों का ‘कल्पौ’ (ए० थ०
भी होता है), ‘कल्प’ अर्थात् स्थिति और प्रलय का काल है ।

कल्पाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं
प्रलयं च । ‘कृपू सामर्थ्ये’ (भ्वा० आ० से०) । प्यन्तात् (३।
१।१२) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘कल्पः शास्त्रे विधौ
न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने’ [इति मे० १०२।२] ॥ (१)
॥ * ॥ एकम् ‘ब्रह्मणो दिनस्य’ ।

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

देवताओं के एकहत्तर युग का ‘मन्वन्तरम्’ (न) एक
‘मन्वन्तर’ अर्थात् चौदह मनुओं में से प्रत्येक मनु का
स्थितिकाल होता है ।

मन्वन्तरमिति ॥ ‘मनोरन्तरमवकाशः’ इति विग्रहः ॥ * ॥
एकाधिका सप्ततिः । सा च किञ्चिदधिकेति बोध्यम् । एकम्
‘मन्वन्तरस्य’^४ ।

१. श्रीमद्भागवते चतुर्युगनामानि तन्मानञ्चेत्थम्—
“कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । दिव्यैर्द्वाद-
शभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितम् ॥ चत्वारि त्रीणि द्वे
चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि
शतानि च ॥ संध्याशयोरन्तरेण यः कालः शतसंख्ययोः ।
तमेवाद्वयुगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥” इति (३।११।
१८।२०) । मनुष्याह—“ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं
समासतः । एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तान्निबोधत ॥ चत्वा-
र्यद्विः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् । तस्य तावच्छती
संध्या संध्यांश्च तथाविधः ॥ इतरेषु ससन्ध्येषु ससंध्यां-
शेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥
यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् । एतद्द्वादशसाहस्रं
देवानां युगमुच्यते ॥ दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्षयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ तद्वै युगसहस्राणां
ब्राह्मं पुण्यमहर्षिदुः । रात्रि च तावतीमेव तैःहोरात्रविदो
जनाः ॥” इति (१।६८-७३) । युगस्य पूर्वा संध्या,
उत्तरश्च संध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—“तत्प्रमाणैः
शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । संध्यांशकश्च तत्तुल्यो युग-
स्यानन्तरो हि यः ॥ संध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनि-
सत्तमः । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः ॥” वर्ष-
संख्या चात्र दिव्यमानेन, तस्यैवानन्तरप्रकृतत्वात्, “दिव्यै-
र्वर्षसहस्रेस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् । चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्वि-
भागं निबोध मे ॥” इति (म० मुक्ता०) ।

२. तदुक्तं मनुना—“यत्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं
युगम् । तदेकसाप्तियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥” इति (१।

१. तदुक्तं मनुना—“पित्र्ये राज्यहनी मासः प्रवि-
भागस्तु पक्षयोः । कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय
शर्वरी ॥” इति (११।६६) । अयमाशयः—यथा आंग-
लानां मते दिनारम्भो निशीथात् (रात्रेरुत्तरार्धभागात्)
भवति, तथैवात्रापि ज्ञेयम् । एवञ्च पितृणां सूर्योदयकालः
कृष्णपक्षाष्टम्या उत्तरार्धभागरम्भे, मध्याह्नकालोऽमाव-
स्याया अन्तिमक्षणे, सायंकालः शुक्लपक्षाष्टम्याः पूर्वार्ध-
समाप्तिक्षणे, निशीथकालश्च पूर्णिमाया अन्तिमक्षणे भवतीति
बोध्यम् ।

२. तदुक्तं मनुना—“दैवे राज्यहनी वर्षं प्रविभाग-
स्तयोः पुनः । अहस्तश्रोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायनम् ॥”
इति (१।६७) । अत्रापि पूर्वोक्त एव नियमः, तेन देवानां
सूर्योदयकालो मेषसंक्रमणाक्षणे, मध्याह्नकालो मिथुन-
संक्रमणस्य चरमक्षणे, सायंकालः कन्यासंक्रमणस्यान्ति-
मक्षणे, निशीथकालश्च धनुःसंक्रमणस्यान्तिमक्षणे इति बोध्यम् ।

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्तः, प्रलयः, कल्पः, क्षयः, कल्पान्तः (५ पु), 'प्रलय-
काल' के ५ नाम हैं ।

७९) । विष्णुपुराणे चतुर्दश मनव उक्तास्तन्नामानि यथा-
“मनुः स्वायम्भुवो नाम मनुः स्वरोचिषस्तथा । औत्तमि-
स्तामसिश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ एते तु मनवोऽतीताः
सप्तमस्तु रवेः सुतः । वैवस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमं वर्तते
युगम् ॥ सार्वणिर्दक्षसावर्णो ब्रह्मसावर्ण इत्यपि । धर्मसा-
वर्णरुद्रस्तु सावर्णो रौच्यभौत्यवत् ॥” इति ।

कालमानबोधकविवरणम्

१ निमेषः*	१/६० विपला	१/३६० सेकेण्ड
१८ निमेषाः	१ काष्ठा (८ विपलाः)	२८ सेकेण्ड
३० काष्ठाः	१ कला (४ पलाः)	१ मिनट ३६ सेकेण्ड
३० कलाः	१ मुहूर्तः (घटीद्वयम्)	४८ मिनट
३० मुहूर्ताः	१ अहोरात्रः (मानुषः)	२४ घण्टा
१५ अहोरात्राः	१ पक्षः (")	१ दिनम् (पैत्र्यम्)
२ पक्षौ	१ मासः (")	१ अहोरात्रः (पैत्र्यः)
१२ मासाः	१ वर्षम् (मानुषम्)	१ " (दिव्यः)
३६० दिव्याहोरात्राः	३६० वर्षाणि (मानुषाणि)	१ वर्षम् (दिव्यम्)
४००० दिव्यवर्षाणि	१४४०००० मानुषवर्षाणि	सत्ययुगस्य मुख्यमानम्
४०० " "	१४४००० " "	संध्यामानम्
४०० " "	१४४००० " "	संध्याशमानम्
४८०० " "	१७२८००० " "	पूर्ण मानम्
३००० " "	१०८०००० " "	त्रैतायुगस्य मुख्य मानम्
३०० " "	१०८००० " "	संध्यामानम्
३०० " "	१०८००० " "	संध्याशमानम्
३६०० " "	१२९६०० " "	पूर्ण मानम्
२००० " "	७२०००० " "	द्वापरयुगस्य मुख्य मानम्
२०० " "	७२००० " "	संध्यामानम्
२०० " "	७२००० " "	संध्याशमानम्
२४०० " "	८६४००० " "	पूर्ण मानम्
१००० " "	३६०००० " "	कलियुगस्य मुख्य मानम्
१०० " "	३६००० " "	संध्यामानम्
१०० " "	३६००० " "	संध्याशमानम्
१२०० " "	४३२००० " "	पूर्ण मानम्
१२००० " "	४३२०००० " "	चतुर्गुणानां पूर्ण मानम्
१२००० × ७१	४३२०००० × ७१	१ मन्वन्तरमानम्
८६५२००० " "	३०६७२०००० " "	
१२००० × १०००	४३२०००० × १०००	ब्रह्मणो १ दिनमानम्
१२०००००० " "	४३२००००००० " "	
" "	" "	१ रात्रिमानम्
२४०००००० " "	८६४००००००० " "	१ अहोरात्रमानम्

*“अक्षिपक्षमपरिक्षेपो 'निमेषः' परिकीर्तितः ।” इत्युक्तलक्षणोऽक्षि-
परिस्पन्दनकालो निमेषः ।

संवर्त इति ॥ संवर्तते जगदत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'संवर्तः प्रलयेऽक्षद्रौ' इति हैमः [३।३।२८] ॥
(१) ॥*॥ प्रलीयतेऽत्र 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रलयो मृती । संहारे नष्टचेष्टत्वे' इति
हैमः [३।५।२४-२५] ॥ (२) ॥*॥ 'कृपू सामर्थ्ये'
(भ्वा० आ० से०) । कल्प्यन्ते विरुद्धलक्षणया क्षीयन्तेऽत्र ।
'पुसि-' (३।३।११८) इति घः । 'कल्पो विकल्पे कल्पद्रौ
संवर्तं ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये विधौ' इति हेमचन्द्रः [२।
२९६] ॥ (३) ॥*॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र । 'क्षि क्षये'
(भ्वा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६), 'पुसि' (३।
३।११८) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्तेऽपचये रुजि'
इति हैमः [२।३।५१] ॥ (४) ॥*॥ कल्पस्यान्तोऽवधिः ।
'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्तं ब्रह्मणो दिने' इति शाश्व-
तः [२०१] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'प्रलयस्य' ।
अस्त्री पङ्क्तं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।

कलुषं वृजिनैर्नोषमहोदुरितदुष्कृतम् ॥ २६ ॥

पङ्क्तम् (न पु), पाप्मा (=पाप्मन्, पु), पापम्,
किल्बिषम्, कल्मषम्, कलुषम्, वृजिनम्, एनः (=एनस्),
अधम्, अंहः (=अंहस्), दुरितम्, दुष्कृतम् (१० न),
'पाप' के १२ नाम हैं ।

अस्त्रीति ॥ पच्यते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे,
विस्तारे वा' (भ्वा० आ० से०) । करणे घञ् (३।३।
१९) । कुत्वम् (७।३।५२) । यद्वा-पञ्चनं पङ्क्तो व्यक्ती-
करणम्, विस्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति-' (वा०
३।१।२६) इति णिच् । ततः पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'पङ्क्तोऽपे कर्दमे' इति हैमः [२।१२] ॥ (१) ॥*॥
आप्नोति व्याप्नोति लोकान् । 'आप्लु व्याप्तौ' (स्वा० प०
अ०) । 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।५१) इति सूत्रेण नि-
पातितः ॥ (२) ॥*॥ पान्त्यस्मादात्मानम् । 'पा रक्षणे'
(अ० प० अ०) । 'पानीविषिभ्यः पः' (उ० ३।२।३) ।
भीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा-पिबति भक्ष-
यति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥
केलयति क्रीडयति विषयेषु । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु०

“सत्ययुगमितवर्षाधिका एकसप्ततिचतुर्युगमिताः (३०-
८४४८०००) एतन्मितवर्षास्तदवकाश इति पुराणम् ।”
इति वाच० (४७३६) । अत्र म० म० शि० द०—
“नामनिधाने सवज्ञश्रीनारायणचरणाः 'दैविकानां युगानां
तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागाश्च-
तुर्दश ॥” इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्व-
न्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि ६ मासाः २५ दिनानि ४२
घटिकाः सांशान्येकपञ्चाशत्तपलानि भवन्तीति मुकुटाशयः ।”
इति ।

प० से०) । 'किलेर्वृक्च' (उ० १।५०) इति टिप्पणं बुगा-
गमश्च । ['किलिष्व' पापरोगयोः । अपराधेऽपि' इति
मे० १६८।३४] ॥ (४) ॥ * ॥ शुभं कर्म स्यति समाप्तं
करोति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) लत्व-
पत्वे । 'कल्मषं किलिषे क्लीवं पुंसि स्यान्नरकान्तरे' [इति
मे० १६७।३३] ॥ (५) ॥ * ॥ कलयति वशीकरोति ।
'कल गती, संख्याने च' (चु० उ० से०) । 'पुनहिकलिभ्य
उषच्' (उ० ४।७५) । 'कलुषं त्वाविले पापे' [इति मे०
१६८।३४] ॥ (६) ॥ * ॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ०
आ० से०) । 'वृजेः किच्च' (उ० २।४७) इतीनच् ।
'वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' [इति मे०
१२।३४] ॥ (७) ॥ * ॥ यन्त्यधोऽनेन । एति गच्छति
प्रायश्चित्तेनेति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'इण
आगसि' (उ० ४।१९८) इत्यसुन्, नुडागमश्च । ['एनः
पापापराधयोः' इति मे० १७।११९] ॥ (८) ॥ * ॥
अङ्गते गच्छति दानादिना । 'अधि गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न
नुम् । 'अधं दुःखे व्यसनैतसोः' इति हैमः [२।५३] ॥ (९)
॥ * ॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ।
'अमेर्हुक्च' (उ० ४।२।१३) इत्यसुन्, हुगागमश्च । यद्वा-
अंहति । 'अहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।
१८९) । 'अङ्गः' इति केचित्पठन्ति । तत्र 'अधि गतौ' (भ्वा०
आ० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (१०) ॥ * ॥ इणो भावे क्तः
(३।३।११४) । दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥ * ॥ दुष्टं
कृतं करणमनेन । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति षः ॥
(१२) ॥ * ॥ द्वादश 'पापस्य' ।

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसो सुकृतं वृषः ।

धर्मः (पु न), पुण्यम्, श्रेयः (=श्रेयस्), सुकृतम्
(३ न), वृषः (पु), 'धर्म' के ५ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ धरति विश्वम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'अतिस्तुमु-' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् ।
'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिसोप-
निषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे ॥' [इति मे० १०९।१६] ॥ (१)
॥ * ॥ पुनाति ['पूञ् पवने', क्रया० उ० से०] । 'पूवो यण्
गुणस्वश्च' (उ० ५।१५) इति यत् णुक् ह्रस्वश्च । यद्वा-
पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । पुणमर्हति । तत्र साधुर्वा । यत्
(४।४।९८) । ['पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे' [इति
हैमः २।३७५] ॥ (२) ॥ * ॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'द्विव-
चन-' (५।३।५७) इतीयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।
६०) । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् ।

[श्रेयसी करिपिप्लयामभयापाठयोरपि ॥' इति मे० १७३।
४२-४३] ॥ (३) ॥ * ॥ सुष्ठु कृतम् प्रादिसमासः (२।
२।१८) । ['सुकृतं तु शुभे पुण्ये क्लीवं सुविहिते त्रिषु' इति
मे० ६७।१७२] ॥ (४) ॥ * ॥ वर्षति फलम् । 'वृषु सेचने'
(भ्वा० प० से०) । इगुपधलक्षणः (३।१।१३५) कः ।
'वृषो गव्याखुधर्मयोः । पुराशिभेदयोः शृङ्गां वासके शु-
क्लेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च' इति हैमः [२।५८४-
८५] ॥ (५) ॥ * ॥ पच 'धर्मस्य' ।

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥

स्यादानन्दधुरानन्दशर्मशातसुखानि च ।

मुत् (=मुद्), प्रीतिः (२ स्त्री), प्रमदः, हर्षः, प्रमोदः,
आमोदः, संमदः, आनन्दधुः, आनन्दः (७ पु), शर्म (=शर्मन्),
शातम्, सुखम् (३ न), 'हर्ष' के १२ नाम हैं ।

मुदिति ॥ मोदनम् मुद् । 'मुद् हर्षे' (भ्वा० आ०
से०) । संपदादि (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'प्रीव
तर्पणे' (क्रया० उ० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४)-।
['प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्' इति मे०
५६।३४] ॥ (२) ॥ * ॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
'प्रमदसंमदौ हर्षे' (३।३।६८) इत्यप् । 'प्रमदः संमदे मते
स्त्रियामुन्मदयोषिति' [इति मे० ७७।३५] ॥ (३) ॥ * ॥
(७) ॥ * ॥ 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । घञ् । (३।३।
१८) ॥ (४) ॥ * ॥ प्रमोदामोदौ घञन्तौ । 'आमोदो
गन्धहर्षयोः' [इति विश्वः ७९।१७, मे० च ७६।२१] ॥
(५) ॥ * ॥ (६) ॥ * ॥ 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प०
से०) । 'द्वितोऽप्युच्' (३।३।८९) ॥ (८) ॥ * ॥ आनन्दो
घञन्तः ॥ (९) ॥ * ॥ शृणात्यशुभम् । 'शु हिंसायाम्'
(क्रया० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ।
भावे वा ॥ (१०) ॥ * ॥ श्यति दुःखम् । 'शो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । बाहुलकात्तन् (उ० ३।८५) भावे वा ।
यत्—श्यतेः सौत्रात्—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । तस्य गण-
पठितत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥ 'अनुपसर्गाल्लिम्प-'
(३।१।१३८) इति सूत्रपठितात् 'सातेः' पचाद्यचि (३।१।
१३४) 'सातम्' दन्त्यादि । यत्—सिनोत्यशुभम् । सातम् ।
'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०)—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । सि-
नोतीति विशुद्धोक्तधातूपन्यासस्य विरुद्धत्वात् । यदपि—
स्यति दुःखम् । सातम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)—
इति स्वामिन्नोक्तम् । तदपि न । स्यतेः क्ते 'द्यतिस्यति-'
(७।४।४०) इतीत्वप्रसङ्गात् । तनस्त्वविधानात् । बाहुल-
कस्य त्वगतिकगतित्वात् । अत्र तुक्तगतेः सत्त्वात् ॥ (११)
॥ * ॥ शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दुःख, तत्क्रियायाम्'
(चु० उ० से०) । भावेऽच् (३।३।५६) वा । ['सुखं

१. '—मुत्तमयोषिति' इति पा० ।

शर्मणि नाके च सुखा पुण्यां प्रचेतसः' इति विश्वः २२।३, मे० च २०।८] ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ।

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।

शस्तं च

श्वःश्रेयसम्, शिवम्, भद्रम्, कल्याणम्, मङ्गलम्, शुभम्, भावुकम्, भविकम्, भव्यम्, कुशलम् (१० न), क्षेमम्, शस्तम् (२ पु न), 'कल्याण' के १२ नाम हैं ।

श्वःश्रेयसमिति ॥ श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेयसम् ।

'श्वसोऽवसीयः श्रेयसः' (५।४।८०) इत्यच् समासान्तः ।

'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि' [इति मे० १७।४।

६४] ॥*॥ श्वोदसीयसमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ श्वेतेऽ-

नेन । शिवम् । 'श्रीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'सर्वनीघृ-

ष्व-' (उ० १।१५३) इति वन्, ह्रस्वश्च निपातितः ।

'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे शुम्भुलौ

बालके' हरे । पुण्डरीकद्रुमे कीले' [इति हैमः २।५।५०-५१]

॥ (२) ॥*॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) ।

'शृजेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रनि निपात्यते । 'भद्रः

शिवे खञ्जरीटे वृषभे च कदम्बके । करिजातिविशेषे ना वलीवं

मङ्गलमुस्तयोः ॥ काश्चने च स्त्रियां रास्ताकृष्णाव्योमनदीषु

च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कटुकलानन्तयोरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे

च' साधौ च न पुंसि करणान्तरे' [इति मे० १२७।७०-

७२] ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) भन्दम् । 'भन्द'

भद्रं शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः [१।४।३२] । ['भन्द'

कल्याणे सील्ये च' इति हैमः २।२३३] ॥ (३) ॥*॥

कल्यं नीरुजत्वमाययति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कल्ये

घातः काले अण्यते । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।

'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ्वा । 'कल्याणं हेमि

मङ्गले' [इति हैमः ३।२०२] ॥ (४) ॥*॥ 'मणि

सर्पणे' (भ्वा० प० से०) । मङ्गति, मङ्गयते वा । 'मङ्गे-

रलच्' (उ० ५।७०) । 'मङ्गलं पुनः । कल्याणे, मङ्गलो

भीम मङ्गला श्वेतद्विका' [इति हैमः ३।७।१३] ॥ (५)

॥*॥ शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।

'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ शु पूजितं भाति ।

१. 'वालुके' इति पाठः ।

२. 'साधौ स्यान्' इति पा० ।

३. त्रिकाण्डशेषे तु 'भद्रं भल्लं शिवं तथा' इति पाठो लभ्यते । तट्टीकायां च 'भल्लम्' इत्यस्य स्थाने 'भद्रम्' इत्यपि भावेति लिखितम् ।

४. 'शुभ दीप्तौ' इत्येव पाठः सर्वत्र तस्माच्च 'शोभा-याम्' इत्युक्तिः समानार्थविधया बोध्या ।

'आतः-' (३।२।३) इति को वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०

३।२।१०१) इति टो वा । 'शुभो योगे शुभं भद्रे [शुभा

कान्तीन्छयोर्मता' इति हैमः २।३।१६] ॥ (६) ॥*॥

भवन्शीलम् । 'भू प्राप्नो' (चु० आ० से०) । 'लपत-

पद-' (३।२।१५४) इत्युकन् ॥ (७) ॥*॥ 'भवो

भद्रातिसत्तयोः' इत्यजयः । भवो भद्रातिरत्रास्ति । 'अत

इनिठनी' (५।२।११५) ॥ (८) ॥*॥ भवति ।

'भव्यगेय-' (३।४।६८) इति साधुः । ['भव्यं शुभे च सत्ये

च योग्ये भाविनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतरी पुंसि स्त्रियां करि-

कणोमयोः ॥ क्लीबमस्थनि' इति मे० ११६।४२-४३] ॥

(९) ॥*॥ कुत्सितं शलते संवृणोति' । 'शल चक्रे

संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।

[यद्वा-कुशयति । कुश संश्लेषणे वृथादित्वात् किलच्'] ।

'कुशलं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तौ कुशलोऽभिज्ञ' [इति हैमः ३।

६७३] ॥ (१०) ॥*॥ क्षयत्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प०

अ०) । मन् (उ० १।१४०) । अस्त्रियामिति क्षेममात्रा-

न्वयि । यत्तु-क्षिणोत्यशुभमिति विशुध्य 'क्षि क्षये' इति

घातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले ।

लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोभाधनहर्षणि' [इति हैमः २।३।२२-

२३] ॥ (११) ॥*॥ 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) ।

शस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।-शस्यते । भावे क्तः

(३।३।११४)-इति मुकुटः । 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' [इति

हैमः २।२०३, विश्वः ५।८।२७, मे० च ५।८।६२] ॥ (१२)

॥*॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य' ।

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥

'पाप, पुण्य' शब्द और 'सुख' शब्द से 'शस्त' शब्दतक

१३ शब्द द्रव्यविशेष में प्रयुक्त होने पर त्रिलिङ्ग होते हैं ।

अथेति ॥ पापपुण्यशब्दी सुखादि च शस्तान्तं शब्दजातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र स्त्रियां कल्याणी । अन्ये टावन्ताः ।

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मतल्लिका, मचर्चिका (२ नि० स्त्री), प्रकाण्डम् (नि० न),

उद्धः, तल्लजः (२ पु), ये ५ किसी द्रव्यवाचक शब्द के साथ

समस्त होकर अन्त में रहने से उसकी श्रेष्ठता को प्रकट करते हैं । इनका स्वतन्त्र प्रयोग नहीं होता ।

१. स्वामी तु 'कुशान् लाति, कुत्सितं शस्यति वा कुशलम्' इत्येवं विगृहीतवान् ।

२. कोण्डस्थः पाठः क्वचिदधिकः ।

३. 'कुशलं विज्ञे' इति पा० ।

मतल्लिकेति । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, [न तु विशेष्यनिष्ठाः] व्युत्पन्नाश्चेति प्राञ्चः । व्युत्पत्तिरपि संभवति । मतं मतिमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३), क्वुन् (उ० २। ३२) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस्य लः ॥ (१) ॥ * ॥ मं शंभुं चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३), क्वुन् (उ० २।२८) वा । 'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः [१।११] ॥ (२) ॥ * ॥ प्रकृष्टं काण्डमवसरो, रसो वास्य । प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः [४५।२९, हैमश्च ३।१८७] ॥ (३) ॥ * ॥ उद्ध-शब्दस्तु 'संशोद्धौ गणप्रशंसयोः' (३।३।८६) इति निपातितः । उत्पूर्वात् हन्तेरप्, टिलोपः, घत्वं च निपात्यते । 'उद्धो हस्तपुटे वल्लौ इलाधायां देहजागिले' इति हैमः [२। ५३] ॥ (४) ॥ * ॥ प्रशस्तः पुरुषः = पुरुषमतल्लिका । ब्राह्मणमर्चचिका । गोप्रकाण्डम् । मनुष्योद्धः ॥ * ॥ लज-तीति लजः । 'लज कान्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । तद्वल्लजः तल्लजः । कुमारीतल्लजः ॥ (५) ॥ * ॥ प्रकाण्डः पुंस्यपि । 'अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः' । मतल्लिकादीनां रुडिशब्दत्वात् 'प्रशंसावचनैश्च' (२।१।६६) इति समासः । कृष्णसर्पवाप्यश्वा-द्विवदेते नित्यसमासाः । उद्धस्त्वसमस्तोऽपीति स्वाभ्यादयः । पञ्च 'प्रशस्तस्य' ।

अयः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

अयः (पु), 'शुभकारक भाग्य' का १ नाम है ।

अय इति ॥ एत्यनेन सुखम् । 'इण् गतौ-' (अ० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'शुभावहविधेः' ।

दैवं विष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्रो नियतिर्विधिः ।

दैवम्, विष्टम्, भागधेयम्, भाग्यम् (४ न), नियतिः (स्त्री), विधिः (पु), 'भाग्य' के ६ नाम हैं ।

दैवमिति ॥ देवादागतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ दिश्यते-उपदिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ * ॥ 'भाग्यैकदेशयोर्भागः' इति रुद्रः । भाग एव । 'भागरूपनाम-भ्यो धेयः' (वा० ५।४।३५) । ['भागधेयं मतं भाग्ये भाग-प्रत्यययोः पुमान्' इति मे० १२२।१२५] ॥ (३) ॥ * ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलो-र्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'वजोः-' (७।३।५२) इति कुत्वम् । '—भागाद्यच्च' (५।१।४९) इति स्वामी । 'भाग्यं कर्म

शुभाशुभम्' [इति हैमः २।३।७८] ॥ (४) ॥ * ॥ निय-म्यतेऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । नियच्छति । 'क्तिन्तौ च-' (३।३।१७४) इति क्तिञ् वा । अत एव 'स्त्री' इति विधानं सार्थकम् । 'नियतिनियमे दैवे' इति विश्वः [६९। १५९, मे० च ६३।१२१] ॥ (५) ॥ * ॥ विधीयतेऽनेन । दुधावः [जु० उ० अ०] 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे काल-कल्पयोः ॥' [इति हैमः २।२५२-५३] ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः' ।

हेतुर्ना कारणं बीजम्

हेतुः (पु), कारणम्, बीजम् (२ न), 'कारण' के ३ नाम हैं ।

हेतुरिति ॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'कमिमनि-' (उ० १।७२) इति तुम् ॥ (१) ॥ * ॥ कार्यतेऽनेन । ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११७) ॥ —करोतीति 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति चकाराल्ल्युट्-इति मुकुटस्त्वसंगतः । 'कारणं घातने हेतौ करणे, कारणा पुनः । यातना कर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके ॥' इति हैमः [३।२०६] ॥ (२) ॥ * ॥ विशेषेण जायतेऽनेन । 'उप-सर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा-वीयते । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) । वियं संवृतं जायते जनयति । अन्तर्भावित्यर्थः । 'अन्येष्व-पि-' (३।२।१०१) इति डः । विशेषेण एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जायतेऽस्मादिति वा । वजति कार्यं गच्छति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईत्वम् । बवयोरभेदाद्वीजम् । 'बीजं तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावंकुरकारणे ॥' इति हैमः [२।७४] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कारणस्य' ।

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदानम् (न), 'मूल कारण' का १ नाम है ।

निदानमिति ॥ नितरां दीयतेऽसाधारणतया जन्यतेऽ-नेन । 'दुदाव् दाने' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३। ३।११७) इति ल्युट् । 'निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फल-याचने । वत्सदाम्न्यवसाने च' [इति हैमः ३।४।१५] ॥ (१) ॥ * ॥ आदिर्मुख्यं कारणम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुख्य-कारणस्य' ।

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्रज्ञः, आत्मा (= धारमन्), पुरुषः (३ पु), 'शरीर के अधिष्ठान क्षेत्र' के ३ नाम हैं ।

क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति ।
 'ज्ञा अवबोधने' (ऋ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।
 २।३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुटः । तन्न ।
 'एतद्यो वेत्ति-' इति प्रागुपन्यस्तगीता [१३।१] विरो-
 धात् । 'क्षेत्रज्ञावात्मनिपुणौ' इति हैमः [३।१५०] ॥ (१)
 ॥ * ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) इति मनिन् ।
 [आत्मा चित्ते घृतौ यत्ने धिषणायां कलेवरे । परमात्मनि
 जीवेर्के हुताशनसमीरयोः ॥ स्वभावे' इति हैमः २।२६१-
 ६२] ॥ (२) ॥ * ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु०
 प० से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । 'अन्येषामपि-'
 (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'पूरुषः' अपि । पूरयति ।
 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् ।
 'पूरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' इति हैमः [३।७८१] ॥
 (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आत्मनः' ।

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

प्रधानम् (न), प्रकृतिः (स्त्री), 'सत्त्वगुण, रजोगुण और
 तमोगुण की साम्यावस्था' के २ नाम हैं ।

प्रधानमिति ॥ प्रघत्तेऽत्र सर्वम् । ल्युट् (३।३।११७),
 प्रघत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८)
 इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतौ बुद्धाबु-
 त्तमे' परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः [३।४१६] ॥
 (१) ॥ * ॥ प्रकृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति
 वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमा-
 त्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' [इति मे० ६३।
 १३२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मायायाः' ।

विशेषः कालिकोऽवस्था

अवस्था (स्त्री), 'समयकृत विशेष' अर्थात् 'उन्न' का १
 नाम है ।

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो यौवनादिविशेषोऽवस्था ।
 कालेन निवृत्तः । 'निवृत्तेऽक्षद्युतादिभ्यः' (४।४।१९) इति
 ठक् । अवपूर्वात्तिष्ठतेरङ् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्'
 (१।१।३४) इति जापकात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'का-
 लावस्थायाः' ।

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

सत्त्वम्, रजः (= रजस्), तमः (तमस् ३। न), ये ३
 'प्रकृति के धर्म' हैं । उनका क्रमशः 'सत्त्वगुण, रजोगुण, और
 तमोगुण' यह १-१ नाम है ।

गुणा इति ॥ सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्त्यस्मिन् गुणा-
 दय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४।१०५) । 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे

१. 'बुद्धावुत्ताने' इति पा० ।

चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्रा-
 णेषु जन्तुषु' [इति हैमः २।५५३] ॥ (१) ॥ * ॥ रञ्जयति ।
 'भूरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ४।२१७) इत्यसुन् । ['रजो रेणु-
 परागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च' इति हैमः २।६०१-२] ॥
 (१) ॥ * ॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।
 असुन् ॥ * ॥ कप्रत्यये 'रजतमौ' अदन्तपुल्लिङ्गावपि । 'पुष्पे
 वेशे गुरो चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युत्पलिनी । 'रजोऽयं
 रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणवृलिषु' इत्यजयः ॥ (१) ॥ * ॥
 'त्रयाणां गुणानामपि' एकैकम् ।

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥

जनुः (= जनुस्), जननम्, जन्म (= जन्मन् । ३ न),
 जनिः, उत्पत्तिः (२ स्त्री), उद्भवः (पु), 'उत्पत्ति' अर्थात्
 'पैदा होने या जन्म लेने' के ६ नाम हैं ।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
 से०) । 'जनेरसिः' (उ० २।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ ल्युटि (३।
 ३।११५) जननम् । यत्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—
 इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य छान्दसत्वात् । ['जननी
 तु दयामात्रोजननं वंशजन्मनोः' इति मे० ८७।६६] ॥ (२)
 ॥ * ॥ मनिनि (उ० ४।१४५) जन्म ॥ * ॥ 'इषियु-
 धीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मकि जन्मशब्दोऽदन्तः पुं-
 ल्लिङ्गः । 'क्लीबोऽपि' इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ (३) ॥ * ॥
 'जनिषसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'जनिवध्योश्च' (७।
 ३।३५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिसाहचर्याज्जनेः स्त्रीत्वम् ॥
 (४) ॥ * ॥ उत्पदनम् । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
 क्तिन् (३।३।९४) ॥ (५) ॥ * ॥ उद्भवनम् । 'ऋदो-
 रप्' (३।३।५७) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'जननस्य' ।

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्त्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

प्राणी (= प्राणिन्), चेतनः, जन्मी (= जन्मिन्),
 जन्तुः, जन्त्युः, शरीरी (= शरीरिन् । ६ पु), 'प्राणी' के ६
 नाम हैं ।

प्राणीति । प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि-' (५।२।११५)
 इतीनिः ॥ (१) ॥ * ॥ चेतयते, चेतति ['चित्तं संचेतने',
 जु० आ० से०, 'चित्ती संज्ञाने', भ्वा० प० से०] वा ।
 नन्दादिः (३।१।१३४) । 'चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चे-
 तना तु धीः' [इति हैमः ३।४०२] ॥ (२) ॥ * ॥
 जन्मास्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) । नान्तात्तु
 व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ॥ (३) ॥ * ॥ जायते ।
 'कमिगमिजनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (४) ॥ * ॥
 'यजिमनि-' (उ० ३।२०) इति युच् । जन्त्युः ['जन्त्युः
 स्याज्जन्तुमात्रे च पावके परमेष्ठिनि' इति हैमः २।३६६] ॥
 (५) ॥ * ॥ शरीरमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥
 (६) ॥ * ॥ षट् 'प्राणिनः' ।

जातिर्जातं च सामान्यम्

जातिः (स्त्री), जातम्, सामान्यम् (२ न), 'जाति' के ३ नाम हैं ।

जातिरिति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । क्तिच्क्त्तौ च- (३।३।१७४) इति क्तिच् । 'जन-सन-' (६।४।४२) इत्यादिनात्वम् । 'तितुन्-' (७।२।९) इति नेट् । 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामाम-लक्यां च चुल्यां कम्पिलजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः [२।१७१-७२] ॥ (१) ॥ * ॥ क्ते (३।३।१७४) जातम् । 'जातं व्यक्तौघजन्मसु । क्लीबं, त्रिलिङ्गमुत्पन्ने' [इति मे० ५५।१८-१९] ॥ (२) ॥ * ॥ समानानां भावः । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'घटत्वादजातेः' ।

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

व्यक्तिः, पृथगात्मता (२ स्त्री), 'व्यक्ति' के २ नाम हैं ।

व्यक्तिरिति ॥ व्यज्यतेऽनया । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।१९४) । व्यनक्ति वा । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥ * ॥ पृथगात्मा यस्य, तस्य भावः । तल् (५।१।११६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'घटादि-व्यक्तेः' ।

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

चित्तम्, चेतः (चेतस्), हृदयम्, स्वान्तम्, हृत् (= हृद्), मानसम्, मनः (= मनस् । ७ न), 'मन या चित्त' के ७ नाम हैं ।

चित्तमिति ॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'श्रीदितः-' (७।२।१४) इतीप्-निषेधः ॥ (१) ॥ * ॥ असुनि (उ० ४।१८९) चेतः ॥ (२) ॥ * ॥ ह्रियते विषयैः 'वृहोः पुद्गुको च' (उ० ४।१००) इति कयन् दुगागमश्च । हरति आहरति विषयानिति वा । ['हृदयं वक्षसि स्वान्ते बुक्कायाम्' इति हैमः ३।५४६] ॥ (३) ॥ * ॥ 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । स्वन्यते स्म । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति मनसि निपातितम् । ['स्वान्तं चेतसि गह्वरे' इति मे० ५९।६९] ॥ (४) ॥ * ॥ हृदयस्य 'पद-भ्रस्-' (६।१।६३) इति हृदादेशः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रका-रार्थत्वात्कचित्त्वादावपि । हरतेः क्तिप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) । व्यत्ययेन तस्य द इत्यन्ये । ['हृत् क्लीबं बुक्कचित्तयोः' इति मे० ७५।१७] ॥ (५) ॥ * ॥ मन्यतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९) । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) मानसम् । ['मानसं स्वान्तसरसोः' इति हैमः ३।७९५] ॥ (६) ॥ * ॥ तदभावे मनः । ['मनश्चित्ते मनीषायाम्' इति

मे० १७२।३०] । अर्धर्चादिः (२।४।३१) अयम्-इत्येके । तदा 'मनाः' इत्यपि ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'मनसः' ।

इति कालवर्गविवरणम् ॥ ४ ॥

अथ धीवर्गः ॥ ५ ॥

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपदज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिः, मनीषा, धिषणा, धीः, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः, प्रेक्षा, उपलब्धिः, चित् (= चिद्), संवित् (= संविद्), प्रतिपत् (= प्रतिपद्), ज्ञप्तिः, चेतना (१४ स्त्री), 'बुद्धि' के १४ नाम हैं ।

बुद्धिरिति ॥ बुध्यतेऽनया । बोधनं वा । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'ईष गतिर्हिसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः । मनस ईषा । शकन्ध्वादित्वात् (वा० ६।१।९४) टेः पररूपम् ॥ (२) ॥ * ॥ धृष्णुवन्त्यनया । 'निधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'धृषेधिष् च संज्ञायाम्' (उ० २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥ * ॥ ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विप् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । ['धीर्ज्ञानभेदे बुद्धौ च-' इति मे० ७८।२] ॥ (४) ॥ * ॥ प्रज्ञायतेऽनया । प्रज्ञानं वा । 'ज्ञाज्वबोधने' (ऋचा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । ['प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो, बुद्धौ तु योषिति' इति मे० ३३।२] ॥ * ॥ श्रद्धापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा धरा ज्ञप्तिः पण्डा सवेदनं विद्' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥ * ॥ शेते । शेः विच् (३।२।७५) । मोहः । तं मुष्णाति । शेमुषी । 'मुष स्तेये' (ऋचा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (६) ॥ * ॥ मन्यतेऽनया । मननं वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।६४) । ['मतिर्बुद्धीच्छयोः' इति हैमः २।१८९] ॥ (७) ॥ * ॥ प्रकृष्टमीक्षणम् अनया । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । टाप् (४।१।४) । 'प्रेक्षा धीरीक्षणं वृत्तम्' इति हैमः [२।५७९] ॥ (८) ॥ * ॥ उपलम्भनम् । उपलभ्य-तेऽनया वा । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । षित्त्वात् (३।३।१०४) अङि प्राप्ते आवादित्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा क्तिन् । ['उपलब्धिर्मतौ प्राप्तौ' इति हैमः ४।१५७] ॥ (९) ॥ * ॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । चित् तान्ता ॥ (१०) ॥ * ॥ सवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । ['संवित् संभाषणे ज्ञाने संग्रामे नास्मि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचार्योरपि ॥' इति हैमः २।२३९] ॥ (११) ॥ * ॥ प्रतिपदनम् । 'पद गतौ' ।

(दि० आ० से०)। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) विवप् ।
करणे वा । ['प्रतिपत्संविदि तिथौ' इति हैमः ३।३६४]
॥ (१२) ॥ * ॥ 'जप मिच्च' (चु० प० से०) चुरादिः ।
प्यन्तत्वाद्युचि (३।३।१०७) प्राप्ते आवादित्वात् (वा०
३।३।१०४), बाहुलकाद्वा क्तिन् । यदा तु चुरादीनां णिज-
भावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा क्तिन् न्याय्य एव । 'ति-
तुत्र-' (७।२।९) इति नेट् ॥ (१३) ॥ * ॥ 'चित् संचे-
तने' (चु० आ० से०) चुरादिः । 'ण्यासश्चन्थः-' (३।३।
१०७) इति युच् । 'चेतना संविदि स्त्रियाम् । वाच्यवत्प्रा-
णयुक्ते' [इति मे० ८७।६३-६४] ॥ (१४) ॥ * ॥
चतुर्दश 'बुद्धेः' ।

धीर्धारणावती मेधा

मेधा (स्त्री), 'धारणा शक्तिवाली बुद्धि' का १ नाम है ।
धीरिति ॥ धारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेधु संगमे' (भ्वा०
उ० से०) । मेधते संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च-' (३।३।
१०३) इत्यकारः । ['मेधा बुद्धौ, कतौ पुमान्' इति मे०
७९।१३] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'धारणावद्बुद्धेः' ।

संकल्पः कर्म मानसम् ।

अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च [४४]

संकल्पः (पु), 'संकल्प, मानसिक कर्म' का १ नाम है ।
[अवधानम्, समाधानम्, प्रणिधानम् (३ न), 'समाधान'
के ३ नाम हैं] ।

संकल्प इति । 'इदमिदं कुर्यामिति मनसः कर्म व्यापा-
रः । संकल्पनम् । 'कृप सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मनोव्यापारस्य' ।

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्ताभोगः, मनस्कारः (२ पु), 'सुखादि में मन के लगे
रहने' के २ नाम हैं ।

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता
वा । 'आभोगो वारुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि' [इति विश्वः
२६।३०, मे० च २३।२९] । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु०
प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥
मनसः कारो व्यापारविशेषः । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) ।
भावे घञ् (३।३।१८) । 'अतः कृकमि-' (८।३।४६) इति
सत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य' ।

चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥

विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते [४५]

चर्चा, संख्या, विचारणा (३ स्त्री), 'प्रमाणों के द्वारा
किसी विषय के विचार करने' के ३ नाम हैं ।

[विमर्शः (पु), भावना, वासना (२ स्त्री), 'बीती हुई
बात-बातों के संस्कार' के ३ नाम हैं] ।

चर्चेति ॥ 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । चुरादि-
प्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । ['चर्चा
स्याच्चर्ममुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' इति हैमः २।५८]
॥ (१) ॥ * ॥ संख्यानम् । 'चक्षिडः ख्याञ्' (२।४।५४) ।
'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संख्यैकादौ विचारे च' ॥
(२) ॥ * ॥ 'चर असंशये' (चु० उ० से०) चुरादिः ।
'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
'विचारस्य' ।

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहारः, तर्कः, ऊहः (३ पु), 'तर्क' के ३ नाम हैं ।

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्याहपूर्वो 'हृक्'
(भ्वा० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अपू-
र्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भापार्थः' [चु० प० से०] चुरादौ
'पटपुट-' इति दण्डके पठितः । भावे घञ् (३।३।१८) । कृन्तति,
कृन्तते वा । अच् (३।३।१३४) घञौ (३।३।१९) । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) वर्णविपर्ययः । 'तर्को वितर्को का-
ङ्क्षायामूहकर्मविशेषयोः' इति हैमः [२।९] ॥ (२) ॥ * ॥
ऊहनम् । 'ऊह वितर्को' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।
३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'तर्कस्य' ।

विचिकित्सा तु संशयः ।

सन्देहद्वापरो च

विचिकित्सा (स्त्री), संशयः, सन्देहः, द्वापरः (३ पु),
'सन्देह' के ४ नाम हैं ।

विचिकित्सेति ॥ 'कित संशये' (भ्वा० प० से०) ।
'गुतिज्जकिद्भ्यः सन्' (३।३।५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।
१०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥ * ॥ 'शीङ् [स्वप्ने]
(अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । संशयः ॥ (२)
॥ * ॥ 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । सन्देहनम् । घञ्
(३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ द्वौ परो प्रकारौ यस्य ।
'सर्वनामसंख्ययोः-' (वा० २।२।३५) इति द्विशब्दस्य पूर्व-
निपातः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आत्वम् । ['द्वापरं
संशये युगे' इति हैमः ३।६००] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'एकधर्मिणि विरुद्धानेककोट्यवगाहिज्ञानस्य' ।

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

निर्णयः, निश्चयः (२ पु), 'निश्चय' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । निर्णय-
नम् । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' (८।
४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'चिञ् चयने' (स्वा०
उ० अ०) । निश्चयनम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'निश्चयस्य' ।

१. 'चर संशये' इत्येव पाठः सि० की० ।

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्यादृष्टिः, नास्तिकता (२ स्त्री), 'नास्तिकपना' के २ नाम हैं ।

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इत्यपह्नवे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥ (१) ॥ * ॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदृष्टिमतिः' (४।४।६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिकता ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिबुद्धेः' ।

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापादः (पु), द्रोहचिन्तनम् (न), 'किसीसे द्रोह करने का विचार करने' के २ नाम हैं ।

व्यापाद इति ॥ 'पद गती' (दि० आ० अ०) व्याप्यपूर्वः । व्यापादनम् । प्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युट् च' (३।१।१५) ॥ बाहुलकाल्लघुट्-इति मुकुटः । तन्न । स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अङ् (३।३।१०५) विहितत्वेन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ।

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

सिद्धान्तः, राद्धान्तः (२ पु), 'सिद्धान्त' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१) ॥ * ॥ राद्धान्तः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सिद्धान्तस्य' ।

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥

भ्रान्तिः, मिथ्यामतिः (२ स्त्री), भ्रमः (पु), 'भ्रम' के ३ नाम हैं ।

भ्रान्तिरिति ॥ 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । 'भ्रान्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामती च भ्रमणौ' ॥ (१) ॥ * ॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥ (२) ॥ * ॥ भावे घञि (३।३।१८) भ्रमः । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' [इति मे० १०९।२०] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अस्तस्मिस्तज्ज्ञानस्य' ।

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संवित् (=संविद्), आगूः (=आगूर । २ स्त्री), प्रतिज्ञानम् (न), नियमः, आश्रवः, संश्रवः (३ पु), अङ्गीकारः, अभ्युपगमः, प्रतिश्रवः, समाधिः (४ पु), 'स्वीकार करने' के १० नाम हैं ।

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् ॥ (१) ॥ * ॥

१० अ० १०

आगमनम् । आगूः । 'गमेः' इत्यनुवर्तमाने 'भ्रमेश्च डूः' (उ० २।६८) । डित्वाट्टिलोपः (६।४।१४३) । वधूशब्दवत् । यदा तु क्विपि (वा० ३।३।१०८) 'गमः क्वौ' (६।४।४०) इत्यन्तलोपे 'ऊङ् च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्युकारादेशः । तदा 'ओः सुपि' (६।४।८३) इति यणि अमि शसि च 'आग्वम्, आग्वः' इति विशेषः । 'गुरी उच्चमने' (तु० आ० से०) । अस्मात् क्विपि (वा० ३।३।१०८) तु आगूः, आगुरी, आगुरः, इति ध्रुवत् ॥ (२) ॥ * ॥ जानातेः [कृया० उ० अ०] ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो 'मन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चयव्रते' [इति मे० १११।४६] ॥ (४) ॥ * ॥ आङ्पूर्वाच्छृणोतेः 'ऋदोः-' (३।३।५७) इत्यप् । 'आश्रवोऽङ्गीकृतौ क्लेशे नान्यवद्वचनस्थिते' [इति मे० १५९।३२] ॥ (५) ॥ * ॥ एवं संश्रव- (६) प्रतिश्रवौ ॥ (९) ॥ * ॥ 'अङ्गी' इति च्यन्तमव्ययम् । तत्पूर्वात् कृजः [त० उ० अ०] भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥ * ॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद्गमेः [भ्वा० प० अ०] 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्युपगमस्तु पुंसि स्वीकारे निकटगमने च' [इति मे० ६३।११२] ॥ (८) ॥ * ॥ समाङ्पूर्वाद्वागो भावे किः (३।३।९२) । 'समाधिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे' काव्यस्य च गुणान्तरे ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ।

मोक्षे धीर्ज्ञानम्

ज्ञानम् (न), 'मोक्ष-विषयक बुद्धि' का १ नाम है ।

मोक्षे इति ॥ मोक्षफलिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मोक्षोपयोगिबुद्धेः' ।

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

विज्ञानम् (न), 'शिल्प (कारीगरी), अथवा शास्त्र-विषयक बुद्धि' का १ नाम है ।

अन्यत्रेति ॥ अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । 'विज्ञानं कर्मणे ज्ञाने' इति हेमः [३।४।४३] । मुकुटस्तु- 'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानम्' इति व्याख्यत् । (तन्न । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्^३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'शिल्पादिविषयकबुद्धेः' ।

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिः (स्त्री), कैवल्यम्, निर्वाणम्, श्रेयः (=श्रेयस्), निःश्रेयसम्, अमृतम् (५ न), मोक्षः, अपवर्गः (२ पु), 'मोक्ष' के ८ नाम हैं ।

१. 'मन्त्रणायां च' इति पा० ।

२. 'ध्याननीवाकनियमे' इति पा० ।

३. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुक्तृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'मुक्तिर्भोचनमोक्षयोः' इति हैमः [२।१९१] ॥ (१) ॥ * ॥ बन्धविरहात्केवलस्य भावः । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ निर्वाणत्वम् । भावे वा । 'क्तोऽधिकरणे च-' (३।४।७६) इति, 'नपुंसके भावे-' (३।३।११४) इति वा क्तः । 'निर्वाणोऽवाते-' (८।२।५०) इति निष्ठानत्वम् । यद्वा-अधिकरणे भावे वा ल्युट् [३।३।११७, ११४] । बन्धान्निगमनमित्यर्थः । 'निर्वाणं मोक्षनिवृत्त्योर्विधाने' करिमज्जने' इति हैमः [३।२२२] ॥ (३) ॥ * ॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मोऽतिप्रशस्ते लु' वाच्यवत् [इति मे० १७३।४२] ॥ (४) ॥ * ॥ नितरा श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति निपातितम् । 'निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्' [इति मे० १७४।५६] ॥ (५) ॥ * ॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले धृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः ॥' [इति मे० ५९।७७] ॥ (६) ॥ * ॥ 'मोक्ष अवसाने' (चु० उ० से०) । अवसानं क्षेपः । चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६), घञ् (३।३।१८) वा । 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ' इति हैमः [२।५८३] ॥ (७) ॥ * ॥ अपवर्जनम् । 'वृजो वर्जने' (अ० आ० से०) । घञ् । 'अपवर्गस्त्यागमोक्षयोः । क्रियावसाने साकल्ये' इति हैमः [४।४७-४८] ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'मोक्षस्य' ।

अथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।

अज्ञानम् (न), अविद्या, अहंमतिः (२ स्त्री), 'अज्ञान' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ ज्ञानविरुद्ध । भूज्ञाननिवर्त्यत्वात् (१) ॥ * ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । वेदनम् । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥ (२) ॥ * ॥ अहंमति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारार्थम् । अहं-प्रधाना भतिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य' ।

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमो ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपम् (न), शब्दः, गन्धः, रसः, स्पर्शः (४ पु), ये ५ 'नेत्रादि एक-एक इन्द्रिय के एक-एक विषय' के नाम हैं ।

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रूप विमोहने' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा-'रूप रूपकरणे' (चु० उ० से०) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा-रूप्यते स्तूयते । 'रु शब्दे'

१. विधाते' इति पा० ।

२. 'च' इति पा० ।

३. 'क्रियावसानसाफल्येऽपि' इति पा० ।

(अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्प-' (उ० ३।२८) इति पप्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकाशे' सौन्दर्ये, नाणके नाटकादिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ स्वभावे च' इति हैमः [२।३०१-२] ॥ (१) ॥ * ॥ शप्यते आक्रुश्यते । 'शप आक्रोशे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) । 'शाशपिभ्यां ददनौ' (उ० ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्योर्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः [२।२३८] ॥ (१) ॥ * ॥ गन्धयति 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'गन्धः संबन्धलेशयोः । गन्धकामोदवगुणु' इति हैमः [२।२४२-४३] ॥ (१) ॥ * ॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु० प० से०) चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६), घञ् (३।३।१८) वा । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रवरागयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञ् । 'स्पर्शो वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि' इति हैमः [२।५६८] ॥ (१) ॥ * ॥ विसिन्वन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि । 'पिबू धन्धने' (स्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति षत्वम् । 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च' इति हैमः [३।५३६-३७] ॥ (१) ॥ * ॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । 'करणाधिकरणयोः' [३।३।११७] इत्यधिकारे 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (२) ॥ * ॥ इन्द्रियैरर्थ्यन्ते । 'अर्थ याच्यायाम्' (चु० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥ * ॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं त्रीणि 'विषयाणाम्' ।

हृषीकं विषयोन्द्रियम् ।

हृषीकम्, विषयि (=विषयिन्), इन्द्रियम् (३ न), 'इन्द्रियों' के ३ नाम हैं ।

हृषीकमिति ॥ हृष्यन्त्यनेन । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'अलिहृषिभ्यां कित्' (उ० ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१) ॥ * ॥ विषयोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । ['विषयो विषयासक्ते वाच्यवत्, क्लीबमिन्द्रिये । गुप्ति स्यान्नृपती कामदेवे वैषयिकेऽपि च ॥' इति मे० ९८।१०८-९] ॥ (२) ॥ * ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्-' (५।२।९३) इत्यादिना घच् निपातितः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि' इति हैमः [३।५११] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'इन्द्रियाणाम्' ।

१. 'पशावाकारे' इति पा० ।

२. 'मोदगर्वेषु' इति पा० ।

३. पाठोऽयं हैमे नास्ति । मेदिन्यां तु (१७०।९-१०) उपलभ्यते ।

४. 'वर्गान्तरे' इति पा० ।

कर्मेन्द्रियं तु षाड्वादि

कर्मेन्द्रियम् (न), 'काम करने वाली गुह्य आदि इन्द्रियों' का १ नाम है ।

कर्मेति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥*॥ पायति शोषयति तैलमिति पायुः । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । 'पायुपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः' ॥ इति कामन्दकीये ॥ एकं 'गुह्यादीन्द्रियस्य' ।

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

धीन्द्रियम् (न), 'मन, नेत्र आदि ज्ञानेन्द्रिय' का १ नाम है ।

मन इति ॥ धीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥*॥ 'मनःकर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते ॥' एकं 'ज्ञानेन्द्रियस्य' ।

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री

तुवरः (पु), कषायः (पु न), 'कषाय, कसाव' के २ नाम हैं ।

तुवर इति ॥ 'तुः' सौत्रो धातुः [हिंसार्थः, अ० प० अ०] । तवीति हिनस्ति रोगाम् । 'छित्त्वरच्छत्वर-' (उ० ३।१) इत्यादिना ष्वरच् । ['तुवरस्तु कषाये स्यात्काक्ष्याढक्योस्तुवर्यपि' इति मे० १३।१६४] ॥*॥ दीर्घादिरपि [तुवरः] । 'नरेऽश्मश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि तुवरः । काले प्राप्ते कषाये च रसे पुंयञ्जने च्युते ॥' इत्युत्पलिनी । 'नापि कषायस्तुवरः' इति बोपालितः । 'पुंसि कषायस्तुवरम्' इति क्लीबकाण्डे रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ कषति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादायः । 'कषायः सुरभी रसे । रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादिषु विलेपने' इति हैमः [३।५१३-१४] ॥ (२) ॥*॥ अस्त्रीत्युभयान्वयि । उक्तकोषाभ्याम् 'कुवरस्तु कषायोऽस्त्री' इत्येके पठन्ति ॥ द्वे 'कषायरसस्य' ।

मधुरो

मधुरः (पु), 'मधुर रस' का १ नाम है (पानी, दूध आदि में मधुर रस है) ।

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्ति । 'ऊषसुषि-' (५। २।१०७) इति रः । ['मधुरं विषम्] मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्यपि । मधुरा मधुरापुर्या यष्टीमेदामधूलिषु' ।

१. यष्टीमोदामधूलिषु' इति पा० ।

मधुकुक्कुटिकाया' च मिश्रेयाशतपुष्पयोः' इति हैमः [३। ६२२-२४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मधुरस्य' ।

लवणः

लवणः (पु), 'खारे या नमकीन रस' का १ नाम है (नमक, सोडा आदि में 'लवण' रस है) ।

लवण इति ॥ लुनाति जाड्यम् । 'लून् छेदने' (कृचा० उ० से०) । नन्दादिल्युः (३।१।१३४) । 'लवणाल्लुक्' (४। ४।२४) इति लिङ्गाणत्वम् । 'लवणो राक्षसे रसे । अस्थिभेदे लवणा त्विट्' इति हैमः ३ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'लवणस्य' ।

कटुः ।

कटुः (पु), 'कटु रस' का १ नाम है (मिर्चा, काली-मिर्च आदि में कटु रस है) ।

कटुरिति ॥ कटत्यावृणोति तीक्ष्णतया मुखम् । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । कटिवटिभ्यां च (उ० १। ८) इत्युः । 'कट्वकार्ये मत्सरे च दूषणे च कटु रसे । तिक्ते प्रियङ्गुसुरभौ कटुका राजिकास्वपि' इति हैमः [२। ८४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कटोः' ।

तिक्तः

तिक्तः (पु) 'तीते रस' का १ नाम है (नीम, चरायता आदि में तिक्त रस है) ।

तिक्त इति ॥ तेजयति स्म । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । सामान्यापेक्षज्ञापकाच्चुरादीनां णिजभावे 'गत्यर्था-कर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वकत्वाद् गुणाभावः । 'तिक्तस्तु सुरभी रसे । तिक्ता तु कटुरोहिण्यां तिक्तं पर्पटकौषधे' इति हैमः [२।१७३-७४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'तिक्तस्य' ।

अम्लश्च

अम्लः (पु), 'खट्टे रस' का १ नाम है (इमली, नीबू आदि में 'अम्ल रस' है) ।

अम्ल इति ॥ अम्लयते शब्धते भोक्तृभिः । 'अबि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'मूशक्यविभ्यः कलः' (उ० ४।१०८) । अम्लः ॥*॥ 'अम रोगे' (चु० उ० से०) । अमति रुज-त्यरुचिम् । बाहुलकात् क्ले अम्लोऽपि । 'अम्लो रसेऽम्लवे-तसे । (अम्ली चाङ्गेर्याम्)' इति हैमः [२।४८६] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अम्लस्य' ।

१. 'मधुकर्कटिकायाम्' इति पा० ।

२. 'लवणो राक्षसे बले । अम्लिभेद लवणा त्विट् लवणं नामचिह्नयोः ॥' इति हैमपाठः (३।२३४) ।

रसाः पुंसि

रसः (पु), अर्थात् उपर्युक्त मधुरादि छह रस हैं और ये पुंलिंग हैं ।

रसा इति ॥ 'रस आस्वादाने' (जु० उ० से०) अद-
न्तः । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते । 'एरच्' (३।३।५६), घञ् (३।
३।१९) वा । तुवरादयः षट् रसशब्दवाच्याः । तत्र तुव-
रकपाययोरस्त्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह—'पुंसि'
इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः पञ्च पुंसि' इत्यर्थः ।

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥

ये छह रसों के वाचक 'तुवर, मधुर, आदि ७ नाम स्वतः
रसवाचक रहने पर पुंलिंग हैं, किन्तु द्रव्यवाचक अर्थात्
रसवाले पदार्थ के अर्थ में प्रयुक्त होने पर त्रिलिङ्ग हैं ।

तद्वत्स्विति ॥ अमी षट् । षण्णामपि वाचकास्तुवरा-
दयः सप्तापि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । कटुशब्दात्स्त्रियाम्
'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति वा डीष् [कट्वी] ।
विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

परिमलः (पु), 'किसी पदार्थ के संघर्ष अर्थात् रगड़ से
उत्पन्न जनमनोहर गन्धविशेष या बकुल के गन्ध' का १
नाम है ।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे, घर्ष-
णसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे च, जनानां मनोहरे, परिमलः ।
'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । मल्यते । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावाः । 'खनो घ च' (३।
३।२५) इति घो वा । घित्करणत् 'अन्येभ्योऽपि—' इत्य-
भ्युपगमात् । यद्वा—मलते धारयति जनमनांसि पचाद्यच् (३।
३।१३४) । 'स्यात्परिमलो' विमर्दातिमनोहरगन्धयो-
श्चापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसङ्गादिसौरभे पुंसि ॥
[इति मे० १५६।१५६] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'परिमलस्य' ।

आमोदः सोऽतिनिहारी

आमोदः (पु), 'अत्यन्त बढ़िया गन्ध या कस्तूरी के
गन्ध' का १ नाम है ।

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिहारी अत्यन्तमनो-
हरश्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोदः । 'मुद हर्षे'
(भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) ।
'आमोदो गन्धहर्षयोः' [इति मे० ७६।२१] ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'सुगन्धस्य' ।

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

यहाँ से 'गुणे शुक्लादयः पुंसि (३।५।१७)' के पूर्वतक सब
शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

१. 'स्यात् परिमलोऽतिमर्दात्' इति पा० ।

२. 'च्छरीररागादिसौरभे' इति पा० ।

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' [अ० १।
५।१७] इत्यतः प्राक् । अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्य-
धिक्रियते ।

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षी (=समाकर्षिन्), निर्हारी (=निर्हारिन् । २
त्रि), 'दूरस्थ सुगन्धित पदार्थ' के २ नाम हैं ।

समाकर्षीति ॥ समाकर्षणवश्य मनः । 'आवश्यक—' (३।
३।१७०) इति णिनिः । यद्वा—समाकर्षणशीलः । 'सुप्य-
जातो—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ एवं
निर्हारी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य' ।

सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरभिः, घ्राणतर्पणः, इष्टगन्धः, सुगन्धिः (४ त्रि),
'सुगन्धि' के ४ नाम हैं ।

सुरभिरिति ॥ सुष्ठु रभन्तेऽत्र सुरभिः । इन् (उ० ४।
१।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ घ्राणं तर्पयति । नन्द्यादित्युः
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्ट-
गन्धः सुगन्धो स्यात् त्रिषु क्लीबं तु वालुके' [इति मे० ८२।
४३] ॥ (३) ॥ * ॥ सुष्ठु गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्—'
(५।४।१३५) इति समासान्त इकारः । 'सुगन्धिः स्यादि-
ष्टगन्धे त्रिषु' क्षीरे नपुंसकम् [इति मे० ८१।३९] ॥
(४) ॥ * ॥ चत्वारि 'इष्टगन्धस्य' ।

आमोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

आमोदी (=आमोदिन्), मुखवासनः (२ त्रि),
'मुख को सुगन्धित करने वाले पान आदि' के २ नाम हैं ।

आमोदीति । आमोदयति । 'सुप्यजातो—' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ मुखं वासयति । नन्द्यादित्युः
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादे' ।

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतिगन्धिः, दुर्गन्धः (२ त्रि), 'दुर्गन्ध, बदबू' के २
नाम हैं ।

पूतीति ॥ 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा० आ०
से०) । पूयते । पूतिः । क्तिन् (३।३।१४) । पूतिर्दुष्टो
गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इतीकारः ॥ (१)
॥ * ॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'दुर्गन्धस्य' ।

विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् ।

विस्त्रम् (त्रि), 'बिना पके हुए मांस आदि के गन्ध' का
१ नाम है ।

१. 'त्रिषु क्लीबं तु वालुके' इति पा० ।

विश्वमिति ॥ विस्यति ॥ 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) ।
'स्फायि-' (उ० २।१३) इति बाहुलकाद्रक् । 'विस उ-
त्सर्गे' इति तु भट्टः । 'विश्वसते' इति वा । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । वयोरभेदः ॥ (१)
॥*॥ आमोऽपको मलः । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच्च'
(५।४।१३७) इति समासान्त इत् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'अपक्वमांसादिगन्धस्य' ।

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः ।
बकुले स्यात्परिमलश्रम्पके सुरभिस्तथा ॥' इति ॥

शुक्ल-शुभ्र-शुचि-श्वेत-विशद-श्वेत-पाण्डुराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

शुक्लः, शुभ्रः, शुचिः, श्वेतः, विशदः, श्वेतः, पाण्डुरः,
अवदातः, सितः, गौरः, वलक्षः, धवलः, अर्जुनः (१३ त्रि),
'सफेद, उजले' के १३ नाम हैं ।

शुक्लेति ॥ शोकति मनोऽस्मिन् । 'शुक' गतौ (भ्वा० प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'शुक्लो
योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' [इति मे० १४८।५३] ॥
(१) ॥ * ॥ शोभते । 'शुभ दीप्ती, शोभायां वा' (भ्वा०
आ० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं
दीप्तेऽभ्रके सिते' इति हैमः [२।४७६] ॥ (२) ॥ * ॥ 'शुच
दीप्ती (?)' । इक् (वा० ३।३।१०८) ॥ (३) ॥ * ॥ 'विश्रिता
वर्ण' (भ्वा० आ० से०) भ्वादिः । श्वेतम् । घञ् (३।३।
१८) । 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाण्डपाट-
लाशङ्खिनीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले' [इति मे० ५९।
६७-६८] ॥ (४) ॥ * ॥ विशीयते । 'शदृष्ट शातने'
(भ्वा०, तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशदः
पाण्डुरे व्यक्ते' इति हैमः [३।३६७] ॥ (५) ॥ * ॥
श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ह्रियाभ्या-
मितन्' (उ० ३।९३) ॥ (६) ॥ * ॥ पण्डते मनोऽस्मिन् ।
'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरो दीर्घश्च ॥
(७) ॥ * ॥ अवदायते स्म । 'दैव् शोधने' (भ्वा० प०
अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२, ३।४।४०) । 'अवदातं तु
विमले मनोज्ञे सितपीतयोः' इति हैमः [४।९६] ॥ (८)
॥ * ॥ सितोति मनः । 'षिच् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'अञ्जिष्टसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'सितस्त्ववसिते
बद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः [२।२।१०] ॥ (९)

१. सि० की० प्रभृतिष्वेतद्वात्वनुपलम्भात् 'ऋज्रेन्द्र-'
इत्युणादिसूत्रोदाहरणे "शुचेऽस्य कः शुक्रः, पक्षे लः शुक्लः"
इत्युक्तेऽत्र 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) इति धातु-
बोधः ।

२. 'पाण्डुरे' इति पा० ।

॥*॥ गुरते उद्युङ्क्ते मनोऽस्मिन् । 'गुरी उद्यमने' (तु०
आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति निपातितः ।
'गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशदे गौरं तु
श्वेतसर्षपे पद्मकेसरे ॥' इति हैमः [२।४२५] । यत्तु-'गोरते'
इति स्वामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च । तत्र । 'गुरी उद्यमने'
[तु० आ० से०] इति धातुमुपन्यस्योक्तरूपोपन्यास-
स्यासंभवात् ॥ (१०) ॥ * ॥ अवलक्ष्यते । घञ् (३।
३।१९) । 'वण्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः । यद्वा—वलति ।
'वल् चलने' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) ।
वल् । अक्षन्त्यस्मात् । 'अक्षू व्याप्ती संधाते च' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा—वलं
क्षायति । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः ॥ (११) ॥ * ॥ धावति मनोऽत्र । 'धावु
गतिशुद्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।
१०६) कलच् । बाहुलकाद् ह्रस्वः । यद्वा—धवनं धवः । 'धूव्
कम्पने' (क्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्-' (३।३।५७) ।
धवं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते ।
धवलो गौः' इति हैमः [३।६९२-९३] ॥ (१२) ॥ * ॥
अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेणिलुक्
च' (उ० ३।५१) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्य-
मयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्वले' पुनरन्यवत् ॥ नपुंसकं
तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि ॥' [इति मे० ८४।३०-३१] ॥
(१३) ॥ * ॥ त्रयोदश 'शुक्लवर्णस्य' ।

शब्दार्णवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचिः ।
वलक्षस्तु सितश्यावः कदलीकुसुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः
कृष्णवेशवान् कुमुदच्छविः ॥' इत्युक्तम् ।

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः—'शुद्धः शुक्ले च
पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ।

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः ।

हरिणः, पाण्डुरः, पाण्डुः (३ त्रि), 'पीलापन लिप्
सफेद रंग' के ३ नाम हैं ।

हरिण इति ॥ हरति मनः । 'श्यास्त्याह्रविभ्य इत्तच्'
(उ० २।४६) । 'हरिणौ पाण्डुसारङ्गौ हरिणी चारुयो-
षिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृत्तभेदयोः' इति हैमः [३।
२४६] ॥ (१) ॥ * ॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नगपांसु-
पाण्डुभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरं तु मरुबके'

१. 'पुल्लिङ्गो धवलेऽन्यवत्' इति पा० ।

२. 'नेत्रगदे चाप्यर्जुनी' इति पा० ।

३. 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्च' (५।२।१०७) इति वार्तिकस्य
फलताथकथनमेतत् प्रतीयते ।

इति हैमः [३।६१२] ॥ (२) ॥ * ॥ पण्ड्यते ज्ञायते ।
‘पण्डि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । मृग्यादित्वात् (उ० १।
३७) कुः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । ‘पाण्डु-
स्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसंनिभः’ इति शब्दार्णवः । ‘पा-
ण्डुः कुन्तीपतौ सिते’ इति हैमः [२।१२४] ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि ‘पीतसंवलितशुक्लस्य’ ।

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

ईषत्पाण्डुः, धूसरः (त्रि), ‘धूसर’ के २ नाम हैं ।

ईषदिति ॥ धूनोति चेतः । ‘धू विधूनने’ (स्वा० आ०
से०) । ‘कृष्मदिभ्यः क्सरः’ (उ० ३।७३) । बाहुलका-
दषत्वम् । यद्वा—धूसनम् । ‘धूस कान्तौ’ (चु० प० से०)
चुरादिः । ‘एरच्’ (३।३।५६) । धूसं राति । ‘रा दाने’
(अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ।
‘धूसरी किनरीभेदे, ना खरे, त्रिषु पाण्डुरे’ [इति मे० १३५।
१७०] । ‘धूसरस्तु सितः पीतलेशवान्वकुलच्छविः’ इति श-
ब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं ‘धूसरवर्णस्य’ ।

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

कृष्णः, नीलः, असितः, श्यामः, कालः, श्यामलः, मेचकः
(७ त्रि), ‘काले’ के ७ नाम हैं ।

कृष्ण इति ॥ कर्षति मनः । ‘कृषेर्वर्णे’ (उ० ३।४)
इति नक् । ‘कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णी व्यासेऽर्जुने कली ।
कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं तु म-
रिचे लोहे’ इति हैमः [२।१३८-३९] ॥ (१) ॥ * ॥
नीलति । ‘णील वर्णे’ (भ्वा० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।
१।१३५) इति कः । ‘नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानर-
भेदयोः । नील्योपध्यां लाञ्छने च’ इति हैमः [२।५०७]
॥ (२) ॥ * ॥ सितविरुद्धोऽसितः ॥ (३) ॥ * ॥ श्यायते
मनोऽस्मात् । ‘श्यङ् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘ईषियु-
षीन्धि-’ (उ० १।१४५) इति मक् । ‘श्यामोऽग्न्युदे शितौ ।
हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदारके’ । श्यामं सैन्धवे मरिचं
श्यामा सोमलतानिशोः’ इति हैमः (२।३४१-४२) ॥ (४)
॥ * ॥ कल्यते कालः । ‘कल संख्याने’ (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । ‘कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकालकृता-
न्तयोः ॥ मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः । मातृ-
भेदोमयोर्नव्यमेघीघपरिवादयोः ॥ काला कृष्णत्रिवृत्तीत्यो-
र्जुङ्ग्याम्’ इति हैमः [२।४९०-९१] ॥ (५) ॥ * ॥
श्यामः श्यामत्वमस्यास्तीति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७)

१. ‘धू विधूनने’ इत्यस्य तीदादिकत्वाच्च च ‘धूनोति’
इति विग्रहदर्शनात् ‘धून् कम्पने’ (स्वा० उ० से०)
इत्यस्य पाठ उचितः ।

२. ‘वृद्धदारके’ इति पा० ।

लच् । ‘श्यामलः पिप्पले श्यामे’ इति हैमः [३।७२३] ॥
(६) ॥ * ॥ मचति’ मिश्रीभवति’ वर्णान्तरेण । ‘मच
मुचि कल्कने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कृञादिभ्यः संज्ञायां
वुन्’ (उ० ५।३५) । ‘पश्चिमच्योरिच्चोपधायाः’ (उ०
५।३७) इतीत्वे लघूपधगुणः (७।३।८६) । ‘मेचकः श्या-
मले कृष्णे तिमिरे बहिचन्द्रके’ इति हैमः (३।८२७) ॥
(७) ॥ * ॥ सप्त ‘कृष्णस्य’ । शब्दार्णवे तु ‘मेचकः कृष्ण-
नीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः’ इत्युक्तम् ।

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीतः, गौरः, हरिद्राभः (३ त्रि), ‘पीले’ के ३ नाम हैं ।

पीत इति ॥ पीयते पिबति वर्णान्तरम् [‘पा पाने’, भ्वा०
प० अ०] । औणादिकः क्तः [उ० ३।८९] । ‘पीतं पाने
हरिद्रायां स्त्रियां, गौरेऽभिधेयवत्’ [इति मे० ५६।३४] ।
यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात् ‘अञ्जिष्टृषिभ्यः क्तः’
(उ० ३।८९), ‘घुमास्यागा-’ (६।४।६६) इत्यादिना
ईत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धमिति स्फुटमेव ॥ (१)
॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ हरिद्रेवाभा दीप्तिरस्य ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि ‘पीतवर्णस्य’ ।

पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

पालाशः, हरितः, हरित् (३ त्रि), ‘हरे’ के ३ नाम हैं ।

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । ‘तस्येदम्’ (४।
३।१२०) इत्यण् ॥ * ॥ ‘पत्रं पलाशं ना रक्षःशठीहरित-
किशुके’ इति रुद्राद् ह्रस्वादिः [पलाशः] अपि । तत्र संज्ञा-
पूर्वकत्वाद् वृद्धचभावः । यद्वा—पलमश्नाति । ‘अश भोजने’
(ज्ञ्या० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ततः प्रज्ञा-
द्यण् (५।४।३८) । ‘पालाशः किशुके शठ्यां’ [इति विश्वः
१६९।२३] । ‘हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने स्मृतम्’ इति
हैमः । ॥—‘शेषे’ (४।२।९२) इत्यस्य विधित्वाङ्गीकारादण्
इत्याहुः । तच्च । ‘तस्येदम्’ [४।३।१२०] इति सिद्धे शेष-
त्वाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ हरति । ‘ह्रस्याभ्यामितन्’ (उ०
३।९३) । ‘हरिता स्त्री च द्वर्गायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्’ [इति
मे० ६७।१०५] ॥ (२) ॥ * ॥ ‘ह्रस्वरुहियुषिभ्य इतिः’
(उ० १।९७) । हरित् । [‘हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्ण-
विशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तुणे च’ इति मे० ६७।१७४-७५]
॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ‘हरितवर्णस्य’ ।

१. ‘मच कल्कने’ इत्यस्य भौवादिकात्मनेपदित्व-
कथनात् ‘मचते’ इति पठितुमुचितः ।

२. धातोःस्य मिश्रीभवनमर्थः कथञ्चिदेवोपलब्धुं शक्यः,
सिद्धान्तकौमुद्यां ‘कल्कनं दम्भः शाठ्यं च, कथनमित्यन्ये’
इति तदर्थोल्लेखात् ।

३. हैमे त्वयं पाठः—‘हरिद्वर्णं राक्षसे च पलाशं छेदने
स्मृतम्’ (१०७।७६२) ।

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहितः, लोहितः, रक्तः (३ त्रि), 'लाल' के ३ नाम हैं ।

रोहित इति ॥ रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।१४) इतीतन् ॥ (१) ॥ * ॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरं युद्धे' इति हैमः [३।३१०-११] ॥ (२) ॥ * ॥ रजति स्म । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा-रच्यते स्म । 'रच प्रतियत्ने' (चु० उ० से०) । 'अनित्य-प्यन्ताश्चुरादयः' इति णिजभावे क्तः (३।२।१०२) । 'अतो लोपः' (६।४।४८) । 'चोः कुः' (८।२।३०) । 'रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽस्त्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैमः [२।११३] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रक्तवर्णस्य' ।

शोणः कौकनदच्छावि ।

शोणः (त्रि), 'लाल कमल के समान सुख लाल' का १ नाम है ।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोणं वर्णं' (भ्वा० प० से०) । पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके लो-हिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कौकनदच्छाये' [इति मे० ४७। ३१-३२] ॥ (१) ॥ * ॥ कौकनदं रक्तोत्पलमिव छवि-र्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शोणवर्णस्य' ।

अव्यक्तरागस्वरुणः

अरुणः (त्रि), किञ्चित् लोहित अर्थात् 'गुलाबी' रंग का १ नाम है ।

अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किञ्चित्लोहितः ॥ (१) ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेरुनन्' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहितः' इत्यमर-माला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्कं संध्या रागेऽर्कसारथौ । निः-शब्दे कपिले कुण्ठभेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणाऽतिविषा-श्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च ॥' [इति मे० ४७।३३-३४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अरुणवर्णस्य' ।

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

पाटलः (त्रि), 'सफेदी लिये हुए लाल रंग' का १ नाम है ।

श्वेतेति ॥ श्वेतरक्तः ॥ (१) ॥ * ॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । प्यन्ताद् वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । पाटलाकुसुमाभः पाटलः । 'पाटलं तु 'कुङ्कुमश्वेत-रक्तयोः । पाटलः स्यादाशुव्रीहौ पाटला पाटलिद्रुमे' इति हैमः [३।७०१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ।

१. 'कुसुमश्वेत' इति पा० ।

श्यावः स्यात्कपिशः

श्यावः, कपिशः (२ त्रि), 'फीके रङ्ग' के २ नाम हैं ।

श्याव इति ॥ श्यायते । श्यङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात् 'कृष्टगृहभ्यो वः' (उ० १।१५५) ॥ (१) ॥ * ॥ कपिर्वर्णविशेषः । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । कपिर्मर्कटः । तद्वर्णत्वादिति वा । 'कपिशस्त्रिषु श्यावे,' स्त्री माधव्यां, सिंहके पुमान्' [इति मे० १६३।१८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कृष्णपीतस्य' ।

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूम्रः, धूमलः, कृष्णलोहितः, (३ त्रि), 'कालेपन से युक्त लाल रंग' के ३ नाम हैं ।

धूमेति ॥ धूमं राति । कः (३।२।३) । पुण्डरीकादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥ * ॥ कृष्णमिश्रो लोहितः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कृष्ण-लोहितस्य' ।

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कटुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

कडारः, कपिलः, पिङ्गः, पिशङ्गः, कटुः, पिङ्गलः (६ त्रि), 'भूरे' के ६ नाम हैं ।

कडार इति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'गडेः कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा-कडनम् । कडः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । कडमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।३) । ['कडारः पिङ्गले दासे' इति मे० १३२।१३०] ॥ (१) ॥ * ॥ 'कटु वर्णं' (भ्वा० आ० से०) । 'कवेः पञ्च' (उ० १।५५) इति इलच्प्रत्ययः । पकारश्चान्तदेशः । कपि वर्णं लातीति वा । 'पुण्डरीककरिण्यां तु शिशिपागोविशेषयोः । स्त्री रेणुकायां कपिला वर्णं ना कुक्कुरे मुनी ॥ अनले वासु-देवे च कपिलः परिकीर्तितः' ॥ (२) ॥ * ॥ पिञ्जयति । 'पिजि वर्णं' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । 'पिङ्गा गोरोचनाहिङ्गुनाडि-काचण्डिकामु च । पिङ्गो शम्भ्यां पिशङ्गे ना बालके तु नपुं-सकम् ॥' [इति मे० २२।९-१०] ॥ (३) ॥ * ॥ पेशति । 'पिश अवयवे' (तु० उ० से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्क् ॥ (४) ॥ * ॥ कन्दति । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । मृग्यवादित्वात् (उ०

१. 'श्यावे' इति पा० ।

२. हैमे त्वयं पाठः—'कपिलो वह्निपिङ्गयोः । कुक्कुरे मुनिभेदे च कपिला शिशपातरौ । पुण्डरीककरिण्यां च रेणु-कागोविशेषयोः ॥' (३।६६५-६६)

३. 'हिङ्गुनालिका' इति पा० ।

१।३७) साधुः । 'कद्रुस्त्रिषु स्वर्णपिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्' [इति मे० १२३।१२] ॥ (५) ॥ * ॥ पिञ्जति । 'पिञ्जि वर्णे' (अ० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'न्यङ्क्वादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम् । पिङ्गं लातीति । 'पिङ्गलः कपिले बभ्रौ रुद्रेऽङ्ग-पारिपाश्विके । कपौ मुनी निभेदे पिङ्गला कुमुदस्त्रियाम् ॥' [इति हैमः ३।७०४-५] ॥ (५) ॥ * ॥ षट् 'कपिल-वर्णस्य' ।

शब्दार्णवे तु 'सितपीतहरिद्रक्तः कङ्कालस्तृणवह्निवत् । अयं तूद्रिक्तपीताङ्गः कपिलो गोविभूषणः ॥ हरितांशेऽधिकेऽसौ तु पिशाङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशाङ्गस्त्वसितावेशात् पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्गखण्डवत्' इति ।

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।

चित्रम्, किर्मीरः, कल्माषः, शबलः, एतः, कर्बुरः (६ त्रि), 'चित्त कवरे' के ६ नाम हैं ।

चित्रमिति ॥ चीयते । 'चिन् चीयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अमिचिमिदि-' (उ० ४।१६४) इति कः । चित्तं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।३) । 'चित्रकिर्मीर-' इति समासमकृत्वा पृथग्रूपभेददर्शनं 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यस्य बाधनार्थम् । 'चित्राखुपर्णीगोडुम्बा-सुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि । तद्युक्तयोस्त्वन्व-लिङ्गम्' [इति मे० १२५।३४-३५] । नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डेऽयं पठितः । तदनुरोधेनेहापि 'चित्रकिर्मीर-' इति समस्तं केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥ * ॥ कीर्यते । 'कृ विशेपे' (तु० प० से०) । 'गम्भीरादयश्च' इति किरतेरी-रन्, मुडागमः । 'किर्मीरो ना' नागरङ्गे [कर्बुरे राक्षसान्तरे' इति मे० १३२।१३५] ॥ (२) ॥ * ॥ कलयति क्विप् । (३।२।१७८) । कल् । माषयत्यभिभवति वर्णान् । माषः । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हन्त्यर्थाश्च' इति चु-रादौ पाठात् णिच् । कल् चासौ माषश्च । 'कल्माषः कर्बुरे कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः । 'कल्माषो राक्षसे कृष्णे श-बलेऽपि' इति हैमः [३।७७३] ॥ (३) ॥ * ॥ शप-त्याक्रोशति वर्णान् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) । 'श-पेर्वश्च' (उ० १।१०५) इति कलः, बत्वं च ॥ (४) ॥ * ॥ एति वर्णान् । एतेर्वर्णं तन् (उ० ३।८६) । 'एतः कर्बुर आगते' [इति हैमः २।१६२] ॥ (५) ॥ * ॥ 'कर्ब हिं-सायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातनात्कुरच् । बवयोरभेदात्कर्बुरः । 'कर्बुरं सलिले

१. 'वह्नी' इति पा० ।

२. 'नागरङ्गे च' इति पा० ।

हेमिन् कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पु-नरन्यवत् ॥' [इति मे० १३१।१२२] ॥ (६) ॥ * ॥ षड् 'नानावर्णस्य' ।

गुणे शुक्लादयः पुंसि

'शुक्ल' आदि सत्र शब्द गुणवाचक रहने पर पुंलिङ्ग ही होते हैं ।

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्लं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनि-घ्नतैवेष्यते, तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये न-पुंसकम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । पटस्य शुक्ल इत्यादि बोध्यम् । अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

इति धीवर्गः ॥ ५ ॥

किन्तु वही शुक्लादि शब्द गुणवाचक होने पर त्रिलिङ्ग होते हैं (जैसे—शुक्लः पटः, शुक्ला शाटी, शुक्लं वस्त्रम् इत्यादि) ।

गुणीति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यल्लिङ्गं प्रतिपि-पादयिषितम्, तल्लिङ्गा इत्यर्थः । यथा शुक्लम्, शुक्लः, शु-क्ला, इत्यादि ।

इति धीवर्गविवरणम् ॥ ५ ॥

अथ शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गोर्वाग्वाणी सरस्वती ।

ब्राह्मी, भारती, भाषा, गीः (= गिर), वाक् (= वाच्), वाणी, सरस्वती (७ स्त्री) 'शब्द ब्रह्म की 'अधिष्ठात्री देवी सुरभारती' के ७ नाम हैं ।

ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मणः इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) इति टिलोपे 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति डीप् । 'ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डो हञ्जिका^२ सोम-वल्लयपि । ब्रह्मशक्तिः' इति हैमः [३३२-३३] ॥ (१) ॥ * ॥ बिभर्ति । 'भृमृदशि-' (उ० ३।११०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञायणि (५।४।३८) डीप् (४।१।१५) । भरत-स्येयमिति वा । 'अथ भारती । वचने च सरस्वत्यां पक्षि-वृत्तिप्रभेदयोः' [इति मे० ६४।१३९-४०] ॥ (२) ॥ * ॥ भाष्यते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥ (३) ॥ * ॥ गृणन्त्येताम् । 'गृ शब्दे' (ऋचा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । ['गीः स्त्री भाषासरस्वत्योः' इति मे० १२४।२३] ॥ * ॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्रह्माणी वचनं वाचा जल्पितं गदितं गिरा' इति शब्दार्णवः ॥ (४)

१. 'ब्राह्मी गौभरती' इत्यपि क्वचित् पाठः ।

२. 'हिञ्जिका' इति पा० ।

वाशब्दः समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाबोधकं' 'घटमानय' इत्यादि तिङ्मुपचयात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः । केचित्तु-भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा० २। १।१) इति वार्तिकाभिप्रायेणापरा—इत्याहुः यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया—' इत्यादि त्वर्थात्मकस्य—इत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) 'इति कुत्वनिषेधकसूत्रस्याननुगुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचः (अ० प० अ०) ण्यत् (३।१।१२४) । 'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्वं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ['वाच्यं तु कुत्सिते हीने वचनाहं च वाच्यवत्' इति मे० १।६।५५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वाक्यस्य' ।

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयो

श्रुतिः (स्त्री), वेदः, आम्नायः (२ पु), त्रयी (स्त्री), 'वेद' के ४ नाम हैं ।

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रुयजीपिस्तुभ्यः करणे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ५।८।६६] ॥ (१) ॥ * ॥ विदन्त्यनेन धर्मम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वेदः श्रुतौ च 'वित्तौ च' [इति मे० ७।५।१५] ॥ (२) ॥ * ॥ आम्नायते अभ्यस्यते । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१६) । 'आमनत्युपदिश्यति धर्माधर्मो' इति वा । 'इयाद्व्यधा—' (३।१।१४१) इति णः । 'आम्नायः कुल आगमे । उपदेशे च' इति हैमः [३।५।११] ॥ (३) ॥ * ॥ (यत्तु)—त्रीणि वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः । तथा त्रय्या विधिर्विधीयमानो यज्ञादिस्त-

केवले 'पचति' इत्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं 'सुप्तिङ्चय' इति पदम् । तस्यापि कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात् इति मञ्जूषोक्त्या एकमेवेदं 'वाक्य'लक्षणम् । एवं स्वीकार एव वार्तिककारस्य 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रोक्तं वचः सङ्गच्छते । असत्त्वभावप्रत्ययानामप्याख्यातत्वेन अभिधानचिन्तामणौ 'सविशेषमाख्यातं वाक्यम्' (२।१।५६) इत्येकं लक्षणमुक्त्वा त्याद्यन्तं पदमाख्यातम्, तत् प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा । प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादिभिर्विशेषणैः सहितम् 'उच्यते इति वाक्यम्' । यथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रयुज्यमानमाख्यातं यथा—'शीलं ते स्वम्', अत्रास्तीति गम्यते । अनयोरर्थात्प्रकरणाद्वाऽऽख्यातादेरवगमादप्रयोगः । 'आख्यातमि'त्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच तव भविष्यति' इत्यादौ वाक्यभेदः । इति व्याख्यातं हेमचन्द्राचार्यैरौत्थलं पल्लवितेन ।

१. '—वृत्ते च' इति मेदिन्यां पाठः ।

द्विधिः । 'विधानमृग्यजुःसाम्नां त्रयीधर्मं विदुर्वधाः' । एकम् । —इति मुकुटः । तन्न । 'तानि धर्माणि', 'धर्मेण पापमपनुदति', 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्मृतम्', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः', 'श्रेयान्स्वधर्मः', 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे', 'धर्मः प्रोज्झितकैतवः', 'धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य', 'धनं च धर्मैकफलम्', 'धर्मादर्थश्च', 'धर्मो रक्षति रक्षितः', 'धर्माधर्मौ तद्विपाकाः', 'धर्मं जिज्ञासमानेन' इत्यादिषु बहुषु ग्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्तिवति चेत् । न । वैषम्यात् । देवदत्तशब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्टः । क्वचिद्दत्तशब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च क्वचित्त्रयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लब्धे षष्ठीसमासः कल्प्यते । प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः सम्बन्धः षष्ठ्यर्थः । तान्त्रिकसौगतादिधर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । 'धर्मस्य च चतुर्दश' इति नियमात् । अतस्त्रय्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यनेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । न च 'धर्ममस्त्रियाम्' [अ० १।४।२४] इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि—समासे गुणीभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छब्देन परामर्शः—इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाद्यत्वासंभवात् । वेदस्यैव तच्छब्देन परामर्शसंभवाच्च । यदपि—यथा शब्दानुशासनम्—इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् । त्रीणि 'वेदस्य' ।

धर्मस्तु तद्विधिः ।

धर्मः (पु), 'धर्म' अर्थात् 'वेदोक्त यज्ञादि कर्म' का १ नाम है ।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेदविहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मं प्रमाणम्—इत्युक्तम् । धरति लोकान् । ध्रियते वा जनैरिति धर्मः, 'अतिस्तुमु—' (उ० १।१४०) इत्यादिना धृमो [भ्वा० उ० अ०] मन् ॥ (१) ॥ * ॥ (एकं 'वेदविहितकर्मणः') ।

स्त्रियामृक् सामयजुषो

ऋक् (= ऋक्, स्त्री), साम (= सामन्), यजुः (यजुस । २ न), ये क्रमशः तीनों वेदों (ऋग्वेद, सामवेद और यजुर्वेद) के नाम हैं ।

१. 'ऋक् स्त्री साम यजुश्चेति वेदास्ते तु त्रयस्त्रयी' इति वैजयन्ती (८।५।२४) वचनात्, 'त्रयी त्रिवेद्यां त्रितये' इति ना० २० मा० (७।८४) वचनाच्चेति बोध्यम् ।

स्त्रियामिति ॥ ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । 'ऋच स्तुतौ' (तु० प० से०) । क्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ स्यति पापम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । मनिच् (उ० ४।१५३, ३।२।७४) । 'साम क्लीवमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥ * ॥ इज्यतेऽनेन । 'अति-पुवपि-' (उ० २।११७) इत्युस् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येक-मेकैकं 'वेदानाम्' ।

इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

उपर्युक्त तीनों वेदों का 'त्रयी' (स्त्री) यह १ नाम है ।

इतीति ॥ इति एते त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहति । त्रिशब्दात् 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य-' (५।२।४३) इत्ययच् । 'टि-ड्ढा-' (४।१।१५) इति डीप् । 'त्रयो त्रिवेद्यां त्रितये पुरं-ध्र्यां सुमतावपि' इति हैमः [२।३६६] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वेदत्रयसंघातस्य' ।

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

शिक्षा (स्त्री), आदि ('आदि शब्द से 'कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष और छन्दः इन ५ का संग्रह है') को श्रत्यङ्गम् (न) अर्थात् 'वेदों का अंग' कहते हैं ।

शिक्षेति ॥ श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते' ॥ शिक्षयते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥ * ॥ अङ्गयते ज्ञायतेऽनेन । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घः (३।३।११८) घञ् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वेदाङ्गस्य' ।

ओंकारप्रणवौ समौ ।

ओङ्कारः, प्रणवः (२ पु), 'ओंकार' के २ नाम हैं ।

ओंकारेति ॥ अवति । 'अवतेष्टिलोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्प्रत्ययस्यैव टिलोपः । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यु-ठौ । गुणः (७।३।८४) । 'वषट्कारः' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्ययः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रणूयते स्तूयते । 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ओंकारस्य' ।

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतिहासः (पु), पुरावृत्तम् (न), 'इतिहास' के २ नाम हैं ।

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशोऽव्ययम् । तदा-स्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ पुरावृत्तमाचष्टे

पुरावृत्तम् । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पूर्वाचरितप्रतिपादक-ग्रन्थस्य' ।

उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

उदात्तः (पु), आदि (आदि पद से 'अनुदात्त और स्वरित' का संग्रह है), को 'स्वरः' (पु), अर्थात् 'स्वर' कहते हैं ।

उदात्तेति ॥ 'उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः ॥' स्वरन्ति शब्दायन्ते । 'सृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । यद्वा—स्वर्यन्ते अर्था एभिः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राजू दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वरा अचः । तद्धर्मत्वादुदात्तादयोऽपि । 'स्वरो नासासमीरे स्यान्मध्यमादित्रिकस्वरे । उदात्तादावका-रादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान् ॥' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ उत् उच्चैरादीयते उच्चार्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्' (७।४।४७) । 'उदात्तो दातृमहतोर्द्वे च स्वरभिरपि' इति हैमः [३।२६७] ॥ * ॥ एकं 'स्व-राणाम्' ।

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकी, दण्डनीतिः (२ स्त्री), ये दोनों क्रम से 'तर्कविद्या' और 'अर्थशास्त्र' के नाम हैं ।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणम्—अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्याः । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।१११) । दण्डो नीयते बो-ध्यतेऽनया दण्डनीतिः । क्तिन् (३।३।९४) । यद्वा—दण्डं ल-यति दण्ड्यान्प्रति प्रापयति । क्तिच् (३।३।१७४) । आन्वी-क्षिकीसाहचर्यात्स्त्रीत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एतौ द्वौ क्रमात्त-र्कविद्यायां न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तते । अर्थते गम्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिकुषि-' (उ० २।३) इति थन् । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एकैकं 'दण्डनीतेः' ।

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्यायिका, उपलब्धार्था (२ स्त्री), 'आख्यायिका' के २ नाम हैं ।

१. विश्वमेदिन्योस्त्वेवं पाठः—स्वरोऽकारादिमात्रासु मध्यमादिषु च ध्वनौ । उदात्तादिष्वपि प्रोक्तः स्वरो नासासमीरणौ ॥ इति विश्वः (१२५।६) ।

'स्वरो नासासमीरणौ । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान् ।' (इति मेदिनी १२९।९४-५५) ।

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिडः ख्यात्' (३।४।५४) ।
प्बुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ उपलब्धो जातोऽर्थो
यस्याः सा । एकं 'जातसत्यार्थभूतायाः कथायाः' ।

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणम् (न), 'पुराण' अर्थात् पाँच लक्षणों से युक्त
ग्रन्थ का १ नाम है ।

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायं चिरम्-' (४।३।२३)
इति ट्युट्युली । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति सूत्रे नि-
पातनात्सुडभावः । यद्वा-पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराणप्रो-
क्तेषु-' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । यद्वा-पुरा
अतीतानागतार्थविणिति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणम् । पणो' पुंसि, त्रिषु प्रत्ने [इति
मे० ४९।६३-६४] ॥ (१) ॥ * ॥ पञ्च लक्षणान्यस्य ।
'सर्गश्च प्रतिस्वर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव सं-
स्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' ॥ क्वचिदिह 'वंशानुचरितं चैव'
इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीत-
मत्स्यपुराणादेः' ।

प्रबन्धकल्पना कथा

कथा (स्त्री), 'कथा' अर्थात् 'वाक्यविस्तारकी' कल्पना
वाले ग्रन्थ का १ नाम है ।

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥
(१) ॥ * ॥ 'कथ वाक्यप्रबन्धे' (चु० उ० से०) । 'चिन्ति-
पूजिकथि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । कथा कादम्बर्यादिः ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'कथायाः' ।

प्रवल्हिका प्रहेलिका ।

प्रवल्हिका, प्रहेलिका (२ स्त्री), 'पहेली, बुझावल' के २
नाम हैं ।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । 'वहं वल्ह परिभाष-
णहिंसाच्छादनेषु' (भ्वा० आ० से०) । दन्त्योष्ठ्यादिहान्तः
'ववुन् शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ० २।३२) । प्वुल् (३।१।१३३)
वा ॥ (१) ॥ * ॥ प्रहेलयति अभिप्रायं सूचयति । 'हिल
भावकरणे' (तु० प० से०) । प्वुल् (३।१।१३३) । 'व्यक्ती-
कृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः
कथ्यते सा प्रहेलिका' ॥ * ॥ यद्वा-प्रवल्हतेरिति (उ०

१. हेमचन्द्राचार्येणाभिधानचिन्तामणी षोडशपणा-
नामपि 'पुराण' संज्ञोक्ता, तद्यथा—'पुराणं प्रतनशास्त्रयोः ।
पुराणः षोडशपणे' इति । (३।२२७) ।

२. एतदुदाहरणं यथा—'सर्वस्वापहरो न तस्करगणो
रक्षो न रक्ताशनः सर्पो नैव बिलेशयोऽखिलनिशाचारी
न भूतोऽपि च । अन्तर्धानपटुर्न सिद्धपुरुषो नाप्याशुगो
भारुतस्तीक्ष्णास्यो न च सायकस्तमिह ये जानन्ति ते

४।१।१८) प्रवल्हः, ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५)
इति डीप् । उभाभ्यां स्वार्थे कन् । 'प्रहेलिका प्रवल्ही च
प्रश्नदूतो विपादिका' इत्युत्पलिनी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दुर्वि-
ज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य' ।

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिः (स्त्री), 'स्मृतिशास्त्र' अर्थात् 'मनु आदि के
बनाये हुए धर्म-ग्रन्थ' का १ नाम है ।

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिः ।
'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ५९।७४] ॥
(१) ॥ * ॥ धर्मबोधार्थं रचिता संहिता । संपूर्वाद्धातेः
[जु० उ० अ०] कर्मणि क्ते 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ।

समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समाहृतिः (स्त्री), संग्रहः (पु), 'संग्रह ग्रन्थ' के २
नाम हैं ।

समेति ॥ समाहरणम् ['हृत् हरणे', भ्वा० उ० अ०] ।
क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ संग्रहणम् । ['ग्रह
उपादाने', कृया० उ० से०] 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इ-
त्यप् । 'विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो
यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः (?) ॥ 'संग्रहो बृहदुद्धृजे
मुष्टिसंक्षेपयोरपि' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे 'संग्रहस्य' ।

समस्या तु समासार्था

समस्या, समासार्था (२ स्त्री), 'समस्या' के २ नाम हैं ।

समेति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धयभावः । यद्वा-
समं कृत्स्नम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यत्वाच्छ-
ब्दोऽपि सा । समशब्दात्क्यचि (३।१।८) 'सर्वप्रातिपदि-
केभ्यः' (वा० ७।१।५१) इति सुगागमे 'अ प्रत्ययात्' (३।
३।१०२) इत्यङ्, टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ * ॥ स-
मसनं समासः । घञ् (३।३।१८) । समासोऽर्थो यस्याः
पूरणसाकाङ्क्षा । कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना ।
यथा 'शतचन्द्रं नभस्तलम्' इति । तत्र 'दामोदरकराघातवि-
ह्वलीकृतचेतसा ! दृष्टं चाणूरमल्लेन-' इत्यादिना सा पूर्यते
॥ (२) ॥ * ॥ 'असमासार्था' इति पाठे तु अपरिपूरणार्था
इत्यर्थः ॥ द्वे 'समस्यायाः' ।

पण्डिताः । 'अत्र पूर्वं परस्परविरुद्धार्थप्रतीतावपि 'मत्कुणा'-
र्थस्वीकारेऽविरुद्धार्थता स्फुटैवेति दिशाऽन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

१. वस्तुतस्तु हैमकोशस्थोऽयं पाठः (३।८।१४) ।
मेदिनीपाठस्त्वित्यम्—'संग्रहो बृहत्पुस्तुज्जे ग्रहसंक्षे-
पयोरपि ।' (१७७।२५)

किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

किंवदन्ती, जनश्रुतिः (२ स्त्री), 'लोगों में बात-चीत के चलने, लोकापवाद या लोकोक्ति' के २ नाम हैं ।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किंपूर्वाद्विदेः ['वद व्यक्ता-यां वाचि', भ्वा० प० से०] 'भूतवहिवसि-' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'भोऽन्तः' (७।१।३) । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष् । यद्वा—'किंवदन्ति' इत्याख्यायमाना ! अनुक-रणशब्दादाख्यातप्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डीष् ॥ (१) ॥ * ॥ जनेभ्यः श्रूयते । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ।

वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्ता, प्रवृत्तिः (२ स्त्री), वृत्तान्तः, उदन्तः (२ पु), 'बात' के ४ नाम हैं ।

वार्तेति ॥ वृत्तिलोकवृत्तम् । तदस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु—'प्रज्ञाश्र-द्धा-' (५।२।१०१) इत्यादिना णः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'तत्र वृत्तिशब्दस्य पाठोऽप्रामाणिकः' इत्युक्तवार्तिके-नैव ज्ञापितत्वात् । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्त-योः । निःसारारोग्ययोः क्लीबम्' [इति मे० ५८।५६-५७] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रवर्तते व्याप्नोति । वृतेः (भ्वा० आ० से०) क्तिच् (३।३।१७४) । 'प्रवृत्तिवृत्तवृत्तान्तप्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हैमः [३।२९६] ॥ (२) ॥ * ॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो गवेषणीयोऽन्तः समाप्तिर्यस्य । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कात्स्न्ये वार्ताप्रकारयोः' इति हैमः [३।३२४] ॥ (३) ॥ * ॥ उद्वृतोऽन्तो यस्य । 'उदन्तः साधुवार्तयोः' [इति मे० ६१।९६] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वार्तायाः' ।

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

आह्वयः (पु), आख्या, आह्वा (२ स्त्री), अभिधानम्, नामधेयम्, नाम (= नामन् । ३ न), 'नाम' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ आह्वयन्त्याह्वाः । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः' (वा० ३।२।३) इति डः । तैर्यायते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डो वा । यद्वा—आह्वानमाहूः । सं-पदादिः (वा० ३।३।१०८) । तस्या अयः ॥ (१) ॥ * ॥ आख्यानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥ * ॥ एवमाह्वा ॥ (३) ॥ * ॥ अभिधीयते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥ * ॥ म्नायते । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० से०) । यद्वा—नम्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽ-

नेन । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे च' (भ्वा० प० अ०) । 'नामन्-सीमन्-' (उ० ४।१।५१) इति निपातितः । 'भागरूपनाम-भ्यो घेयः' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थे वा घेयः ॥ (५) ॥ * ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'नाम्नः' ।

हूतिराकारणाह्वानम्

हूतिः, आकारणा (२ स्त्री), आह्वानम् (न), 'बुलाने या पुकारने' के ३ नाम हैं ।

हूतिरिति ॥ ह्वानम् । ह्वेजः (भ्वा० उ० अ०) क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ आकारणम् । कृबो प्यन्तात् (३।३।२६) युच् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥ * ॥ ['ह्वेज्-स्पर्धायां शब्दे च', भ्वा० प० अ० इत्यस्मात्] ल्युटि (३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आह्वानस्य' ।

संहृतिर्बहुभिः कृता ॥ ८ ॥

संहृतिः (स्त्री), 'बहुत लोगों के एक साथ पुकारने' का १ नाम है ।

संहृतिरिति ॥ बहुकृत्का (हूतिः) चेत् संहृतिः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'बहुकृत्काह्वानस्य' ।

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवादः, व्यवहारः (२ पु), 'विवाद या झगडा' अर्थात् 'लेन-देन आदि किसी विरुद्ध विषय को लेकर परस्पर विरुद्ध भाषण करने' के २ नाम हैं ।

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥ * ॥ 'वि नानार्थेऽवसंदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यव-हार इति स्मृतः ॥' इति कात्यायनः । 'व्यवहारः स्थितौ पणे । द्रुभेदे' इति हैमः [४।२८७-८८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ऋणादिन्यायस्य' ।

उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

उपन्यासः (पु), वाङ्मुखम् (न), 'बात को प्रारम्भ करने' के २ नाम हैं ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ वाचो मुखमिव मुख-मुपक्रमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ।

उपोद्धात उदाहारः

उपोद्धातः, उदाहारः (२ पु), 'कही जाने वाली बात की सिद्धि के लिये भूमिका बाँधने' के २ नाम हैं ।

उपोद्धात इति ॥ उप समीपे उद्धननं ज्ञापनम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ उदाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यार्थवर्णनस्य' । प्रकृतोपपादकस्य दृष्टान्तादेरित्यन्ये ।

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

शपनम् (न), शपथः (पु), 'शपथ' के २ नाम हैं ।

शपनमिति ॥ 'शप आक्रोशे' (दि० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'शीङ्शप-' (उ० ३।११३) इत्ययः । 'शपथः कार आक्रोशे शपने च सुतादिभिः' इति हैमः [३।३।४९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथ-करणस्य' ।

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्नः, अनुयोगः (२ पु), पृच्छा (स्त्री), 'प्रश्न' के ३ नाम हैं ।

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यजयाच-' (३।३।१६०) इति नङ् । 'प्रश्ने चा-' (३।२।११७) इति लिङ्गान्नसंप्रसारणम् ॥ (१) ॥ * ॥ अनुयोजनम् । युजेः ['युजिर् योगे', रु० प० अ०] घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रच्छन्नम् । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यङ् । संप्रसारणम् (६।१।१६) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ।

प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

प्रतिवाक्यम्, उत्तरम् (२ न), 'उत्तर, जवाब' के २ नाम हैं ।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ['उत्तरं प्रव-रोध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराट्जे' इति हैमः ३।५५८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उत्तरस्य' ।

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्याभियोगः (पु), अभ्याख्यानम् (न), 'किसी पर झूठा आरोप करने' के २ नाम हैं ।

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगश्च ॥ (१) ॥ * ॥ चक्षिङः (अ० आ० से०) अभ्याङ्पूर्वाद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्या-विवादस्य' ।

अथ मिथ्याभिशासनम् ॥ १० ॥

अभिशापः

मिथ्याभिशासनम् (न), अभिशापः (पु), 'किसी के ऊपर पापविषयक झूठा सन्देह करने' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ अभिशांसेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिशपनम् । षञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य मुरापानादिविष-यस्य' ।

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

प्रणादः (पु), प्रेम से कहे हुए शब्द 'वाहवाही या शाबासी देने' का १ नाम है ।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् । घञ् (३।३।१८) । 'प्रणा-दस्तु पुमास्तारशब्दे च श्रवणामये । अनुरागकृते शब्दे प्रणा-

दः सीत्कृतं नृणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं प्रीतिविशेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य' ।

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यशः (= यशस्, न), कीर्तिः, समज्ञा (२ स्त्री), 'कीर्ति' के ३ नाम हैं ।

यश इति ॥ अश्नुते व्याप्नोति । 'अशु व्याप्ती' (स्वा० आ० से०) । 'अशेदेवने युट् च' (उ० ४।१९१) इत्यमुन् ॥ (१) ॥ * ॥ कीर्त्यते । 'कृत संशब्दने' (चु० प० से०) । 'कृतियुति-' (३।३।९७) इति निपातितः । 'कीर्तिः प्रसाद-यशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' [इति विश्वः ६।१।६६] ॥ (२) ॥ * ॥ समैः सर्वैर्जायते । 'ज्ञा अवबोधने' (कृचा० प० से०) । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) डो [३।२।४८] वा ॥ * ॥ 'समाज्ञा' इति समाङ्पूर्वाज्जः ['ज्ञा अवबोधने', कृचा० प० से०] 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ * ॥ 'समज्ञा' इति पाठे [सम्पूर्वकात्] 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा० २।४।५६) इति न वीत्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कीर्तेः' ।

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

स्तवः (पु), स्तोत्रम् (न), नुतिः, स्तुतिः (२ स्त्री), 'स्तुति' के ४ नाम हैं ।

स्तव इत्यादि ॥ स्तूयतेऽनेन । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥ * ॥ 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति षट्नि स्तो-त्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ क्तिनि (३।३।९४) स्तुतिः ॥ (३) ॥ * ॥ 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । नुतिः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'स्तुतेः' ।

आग्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्

आग्नेडितम् (न), 'एक ही शब्द को दो या तीन बार कहने' का १ नाम है ।

आग्नेडितमिति ॥ आग्नेड्यते आधिक्येनोच्यते स्म । 'अग्नेड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । यथा 'सर्पः सर्पः' इति ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'द्विस्त्रिरुक्तेः' ।

ऊच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।

ऊच्चैर्घुष्टम् (न), घोषणा (स्त्री), 'ऊँचे स्वर से घोषणा करने' के २ नाम हैं ।

ऊच्चैर्घुष्टमिति ॥ ऊच्चैर्घुष्यते स्म । 'घुषिर् शब्दे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'घुषिरविशब्दने' (७।२।२३) इतीप्तिषेधः । विशब्दं स्वाभिप्रायप्रकाशनम् । तच्च प्रकृते नाभिप्रेतम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ऊच्चैः शब्दनस्य' ।

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभोत्यादिभिर्ध्वनेः ।

काकुः (स्त्री), 'शोक, डर या काम इत्यादि के कारण विकृत ध्वनि से बोलने' का १ नाम है ।

काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्ग्रहः । कक्यते । 'कक लौल्योपतापयोः' [भ्वा० आ० से] ॥ (*) ॥ बाहुलकादुण् [३।३।१] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ।

अवर्णाक्षेपनिर्वाद्परीवादापवादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥१३॥

अवर्णः, आक्षेपः, निर्वाद्, परीवादः, अपवादः, उपक्रोशः (६ पु), जुगुप्सा, कुत्सा, निन्दा (३ स्त्री), गर्हणम् (न), 'निन्दा, शिकायत' के १० नाम हैं ।

अवर्णेति ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोपक्रोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्ण्यते । 'वर्ण वर्णने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । वर्णः प्रशंसा । तद्विरुद्धोऽवर्णः । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ नान स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने' [इति मे० ४६।२६] ॥ (१) ॥ * ॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्यालंकृतिषु स्मृतः' [इति मे० १०२।१४] ॥ (२) ॥ * ॥ निरादिपूर्वाद्धेः (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'निर्वाद्ः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः' [इति मे० ७७।३४] ॥ (३) ॥ * ॥ 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति (वा) दीर्घः । 'परिवादोऽपवादे स्याद्वीणावादनवस्तुनि' [इति मे० ७८।४९] ॥ (४) ॥ * ॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' [इति विश्वः ८०।४०, मे० च० ७७।४५] ॥ (५) ॥ * ॥ 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥ * ॥ 'गुप गोपनकुत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०) । गुपेर्निन्दायां सन् (३।१।५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥ * ॥ 'कुत्स अवक्षेपणे' (चु० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (८) ॥ * ॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'निन्दा स्यादपवादेऽपि कुत्सायामपि योषिति' [इति मे० ७५।७] ॥ (९) ॥ * ॥ 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'निन्दायाः' ।

पारुष्यमतिवादः स्यात्

पारुष्यम् (न), अतिवादः (पु), 'कटु वचन या कड़ाई से बोलने' के २ नाम हैं ।

पारुष्यमिति ॥ परुषो निष्ठुरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् । 'पारुष्यं परुषत्वे च दुर्विक्रये पुंसि गोपतौ' [इति मे० ११९।९४] ॥

(१) ॥ * ॥ अतिक्रम्योक्तिरतिवादः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अप्रियवचसः' ।

भर्त्सनं त्वपकारगोः ।

भर्त्सनम् (न), अपकारगोः (= अपकारगिर्, स्त्री), 'फटकारने' के २ नाम हैं ।

भर्त्सनमिति ॥ अपकारार्था गोः ॥ (१) ॥ * ॥ 'भर्त्स तर्ज संतर्जने' (चु० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चीरोऽसि घातयिष्यामि त्वाम्' इत्यादि 'अपकारार्थवाक्यस्य' ।

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ॥ १४ ॥ परिभाषणम् (न), 'शिकायत करते हुए दोष को कहने' का १ नाम है ।

य इति ॥ उपालम्भो द्वेधा—गुणाविष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च । आद्यो यथा—'महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम्' । द्वितीयस्तु—'बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ * ॥ अप्रत्यये (३।३।१०२) । 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाश्च ततो भविष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३।१।२६) इति सूत्रे भाष्यात् । 'परिभाषणं सनिन्दोपालम्भे नियमेऽपि च' [इति मे० ५३।११४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सनिन्दभाषणस्य' ।

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

आक्षारणा (स्त्री), 'परपुरुषगमन या परस्त्रीगमनविषयक दोष लगाने' का १ नाम है ।

तत्रेति ॥ 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । प्रयोजक-प्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । ल्युटि (३।३।११५) 'आक्षारणम्' अपि । 'क्षरणाक्षारणाक्रोशाः साभिशापाभिर्मैथुनाः' (इति दुर्गः^१) । क्लीबमपि । 'नीचमाक्षारणं यः स आक्रोशो मैथुनं प्रति' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'परस्त्रीनिमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्च आक्रोशनस्य' ।

स्यादाभाषणमालापः

आभाषणम् (न), आलापः (पु), 'प्रेम से बात करने' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ आभाषेः^२ (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'संभाषणस्य' ।

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. आङ्पूर्वकाद् 'भाष व्यक्तायां वाचि' इत्यस्मादिति यावत् ।

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

प्रलापः (पु), निरर्थक 'बड़बड़ाने' का १ नाम है ।

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१)

॥ * ॥ एकं 'प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य' ।

अनुलापो मुहुर्भाषा

अनुलापः (पु), मुहुर्भाषा (स्त्री), 'एक ही विषय को बार-बार कहने' के २ नाम हैं ।

अनुलाप इति ॥ मुहुः पुनःपुनर्भाषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अनुलपनम् । नञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वारंवारं भाषणस्य' ।

विलापः परिदेवनम् ।

विलापः (पु), परिदेवनम् (न), 'रोते हुए बोलने' के २ नाम हैं ।

विलाप इति ॥ विलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ परिदेवनम् । 'दिवु परिदेवने' (चु० आ० से०) चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ * ॥ युचि (३।३।१०७) 'परिवेदना' अपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अनुशोचनोक्तेः' ।

विप्रलापो विरोधोक्तिः

विप्रलापः (पु), विरोधोक्तिः (स्त्री), 'परस्पर विरुद्ध बात कहने' के २ नाम हैं ।

विप्रलाप इति ॥ विरुद्धः प्रलापः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचनस्यपि' इति हैमः [४।२।१७] ॥ (१) ॥ * ॥ विरोधस्य उक्तिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अन्योन्य-विरुद्धवचनस्य' ।

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

संलापः (पु), 'परस्पर बात करने' का १ नाम है ।

संलाप इति ॥ संलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ मिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् । आलापस्त्वेकेनापि क्रियते । एकं 'मिथोभाषणस्य' ।

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रलापः (पु), सुवचनम् (न), 'मीठे वचन' के २ नाम हैं ।

सुप्रेति ॥ सुष्ठु प्रकृष्टं लपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शोभनवचनस्य' ।

अपलापस्तु निह्वः ।

चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा । [४६]

अस्त्रौ चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकृत्यनम् [४७]

अपलापः, निह्वः (२ पु), 'असल विषय को छिपाने के लिये मुकर जाने' के २ नाम हैं ।

[चोद्यम् (न), आक्षेपः, अभियोगः (२ पु), ये तीन 'आक्षेप' के तथा शापः, आक्रोशः (२ पु), दुरेषणा (स्त्री), ये तीन 'शाप देने' के और चाटु, चटु (२ पु न), ये दो 'मुँह-देखी बात कहने' के एवं श्लाघा (स्त्री), यह एक 'प्रेम से झूठी स्तुति करने' के नाम हैं] ।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घञ् (३।३।१८) । 'अपलापः प्रेम्ण्यपह्वे' [इति विश्वः १०५।२५, मे० च १०३।२३] ॥ (१) ॥ * ॥ निह्वनम् । 'ह्लुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । [निह्वः स्याद-विश्वासेऽपलापे निकृतावपि' इति हैमः ३।७३८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे धार्यमाणे 'न धारयामि' इत्यादि 'निह्वोक्तेः' ।

संदेशवाग् वाचिकं स्याद्

सन्देशनाक् (= सन्देशवाच्, स्त्री), वाचिकम् (न), 'संदेश वचन' के २ नाम हैं ।

संदेशेति ॥ संदिश्यते । घञ् (३।३।१८) । संदेशोऽर्थः । तस्य वाक् ॥ (१) ॥ * ॥ संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचिकम् । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' (५।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'संदेशवचनस्य' ।

वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥

यहां से लेकर 'त्रिषु तद्वति' (१।६।२२) तक सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

वाग्भेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा रुशत्यादयः सम्यगन्ताः [अ० १ः७।१८-२२ लिङ्गत्रये बोध्याः] ।

रुशती वागकल्याणौ

रुशती (त्रि), यह एक नाम 'अकल्याण करने वाली वाणी' का है ।

रुशतीति ॥ 'रुश हिंसायाम्' (तु० प० अ०) ताल-व्यान्तस्तौदादिकः । शत्रन्तान् डीप् । 'आच्छीनद्योः-' (७।१।८०) इति नुमो विकल्पः । रुशती हिंसा । रुशञ् शब्दः । रुशद्वचनम् । मुकुटस्तु ('उषती' इति पाठे) 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य शत्रन्तस्य 'उषती' इति रूपमाह । तन्न । तस्माच्छपि (३।१।६८) 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणस्य 'शप्स्यनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुमश्च प्रस-ङ्गात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अकल्याणवाचः' ।

स्यात् कल्या तु शुभात्मिका ।

कल्या (त्रि), यह एक नाम 'मांगलिक वाणी' का है ।

स्यादिति ॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।१८) इति यत् ॥ * ॥ 'काल्या' अपि-इति स्वामी । तत्र काले साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'शुभवचनस्य' ।

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

सान्त्वम् (त्रि), यह एक नाम 'अत्यन्त मधुर वचन' का है।

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'षान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['सान्त्व सामनि दाक्षिण्ये' इति हैमः २।५५४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सान्त्ववचनस्य' ।

संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

सङ्गतम्, हृदयङ्गमम् (२ त्रि), 'संगतियुक्त वचन, मौके की बात' के २ नाम हैं।

संगतमिति ॥ संगच्छते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ हृदयं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'युक्त्या मिलितस्य वचनस्य' ।

निष्ठुरं परुषम्

निष्ठुरम्, परुषम् (२ त्रि), 'निष्ठुर या कर्कश वचन' के २ नाम हैं।

निष्ठुरमिति ॥ नितिष्ठति । 'मदगुरादयश्च' (उ० १।४१) इति कुरच् । 'उपसर्गात्पुनोति-' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ पिपति पूरयति अलंबुद्धिं करोति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'पूतहि-' (उ० ४।७५) इत्युषच् । 'परुषं' कर्बुरे रूक्षे स्यान्निष्ठुरवचस्यपि' इति हैमः [३।७८०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कर्कशवचनस्य' ।

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम्यम्, अश्लीलम् (२ त्रि), 'भौंड आदि के कहे हुए लज्जाजनक वचन' के २ नाम हैं।

ग्राम्यमिति ॥ ग्रामे भवम् । 'ग्रामाद्यखौ' (४।२।९४) इति यत् । 'ग्राम्यं स्त्रीकरणे क्लीबेऽश्लीलप्राकृतयोस्त्रिषु' [इति मे० ११४।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ श्रियं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । तद्धितम् । कपिलकादि-त्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भण्डादिवचनस्य' ।

सूनृतं प्रिये ।

सत्ये

सूनृतम् (त्रि), 'सत्य और प्रिय वचन' का-१ नाम है।

सूनृतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीन् तर्पणे' (कृ० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ * ॥ सत्सु साधु । यत् (४।४।९८) ॥ * ॥ प्रियं यत्सत्यम् तस्मिन् । सुष्ठु नृत्यन्त्यनेन । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८), यद्वा-हलश्च

(३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वादगुणाभावः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यत्तु—मूलविभुजादि-त्वात् कः (वा० ३।२।५) । इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य कर्तरि विधानात् । 'सूनृतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियस-त्ये वचस्यपि' [इति मे० ६७।१७४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सत्यस्य' ।

अथ संकुलक्षिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

सङ्कुलम्, क्लिष्टम्, परस्परपराहतम् (३ त्रि), 'विरुद्धार्थक या बेमौकेकी बात' के ३ नाम हैं।

अथेति ॥ संकुलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।१।१३५) । 'संकुलं त्रिषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते' [इति मे० १५५।१४३] ॥ (१) ॥ * ॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिशु विबाधने' (कृ० प० से०) । क्तः । - (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा-' (७।२।१५) इतीडभावः—इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' (७।२।५०) इति वेट् ॥ (२) ॥ * ॥ पराऽघानि । हन्तेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । परस्परणे पराहतम् ॥ (३) ॥ * ॥ 'माता मे वन्ध्या' इतिवत् ॥ त्रीणि 'विरुद्धार्थस्य वचनस्य' ।

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तम्

लुप्तवर्णपदम्, ग्रस्तम् (२ त्रि), 'रोगी, बालक या अस्मर्थ के कहे हुए अधूरे वचन' के २ नाम हैं।

लुप्तेति ॥ लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा ॥ (१) ॥ * ॥ ग्रस्यते स्म । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ग्रस्तं ग्रासीकृतेऽपि स्याल्लुप्तवर्णपदो-दिते' [इति विश्वः ५८।२६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश-क्त्यादिनाऽसंपूर्णोच्चारितस्य' ।

निरस्तं त्वरितोदितम् ।

निरस्तम्, त्वरितोदितम् (२ त्रि), 'शीघ्रता से कहे हुए वचन' के २ नाम हैं।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥ * ॥ निर-स्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । नि-ष्ठयूते प्रतिहते च' इति हैमः [३।२।८४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शीघ्रोच्चारितस्य वचसः' ।

अम्बूकृतं सनिष्ठेयम्

अम्बूकृतम्, सनिष्ठेयम् (२ त्रि), 'थूक का छौंटा उड़ाते हुए कहे गये वचन' के २ नाम हैं।

अम्बूकृतमिति ॥ निष्ठेयम् । 'ष्ठिबु निरसने' (भ्वा०

१. लघूपधगुणस्य दुर्वारत्वात् 'संकुलति' इति पाठ-श्चिन्त्यः ।

२. 'प्रेरितशरे' इति पा० ।

१. 'कठिने इति पा० ।

१२ अ० २।०

प० से०) । घञ् (३।३।१८) । लघूपधगुणः (७।३।८६) ।
 'सनिष्ठोवम्' इति पाठे तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
 ईकारः । सह निष्ठेवेन श्लेषमकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेऽम् ॥
 (*) ॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अकारि ।
 च्विः (५।४।५०) । 'च्वौ च' (७।४।२६) इति दीर्घः ।
 क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्लेषमनिर्गमसहित-
 वचनस्य' ।

अवद्धं स्यादनर्थकम् ॥२०॥

अवद्धम्, अनर्थकम् (२ त्रि), 'अनर्थक वचन' अर्थात्
 'बिना मतलब की बात' के २ नाम हैं ।

अवद्धमिति ॥ न वध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्रचा०
 प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न अर्थो
 यस्य । 'अर्थान्नवः' [ग०] इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१)
 पाठान्नित्यं कप् समासान्तः । अनर्थकं जरदगवादिवाक्यम् ।
 'अवध्यं स्याद्' इति पाठः । इति कौमुदी । 'अवध्यमव-
 घाहं स्यादनर्थकवचस्यपि' इति [हैमे ३।५०६, मेदिन्यां
 ११८।७१ च] दर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समुदायायशून्यस्य
 वचनस्य' ।

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरम्, अवाच्यम् (२ त्रि), 'नहीं कहने योग्य वचन'
 के २ नाम हैं ।

अनक्षरमिति ॥ न प्रवास्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्ष-
 राणामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥*॥ न वचनाहम् ।
 ण्यत् (३।१।१२४) । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७)
 इति न कुत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निन्दावचनस्य' ।

आहतं तु मृषार्थकम् ।

श्राव्यं ह्ययं मनोहारि विपष्टं प्रकटोदितम् [४९]

आहतम्, मृषार्थकम् (२ त्रि), 'सर्वथा झूठे वचन' के २
 नाम हैं ।

[श्राव्यम्, ह्ययम्, मनोहारि (=मनोहारिन्), विस्पष्टम्,
 प्रकटोदितम् (५ त्रि), 'स्पष्ट वचन' के ५ नाम हैं ।]

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।
 'आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृषार्थके । स्यात्पुरातनव-
 स्त्रेऽपि नववस्त्रे वितानके' [इति मे० ६०।९०-९१] ॥ (१)
 मृषार्थो यस्य ॥*॥ एकम् 'एष वन्द्यासुतो याति' इत्या-
 दिकस्य 'मृषावचनस्य' ।

'सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासम् ।

सोल्लुण्ठनम्, सोत्प्रासम् (२), 'हँसी की बात' के २
 नाम हैं ।

१. 'च नाऽऽनके' इति पा० ।

सोल्लुण्ठनमिति ॥ 'लुठि आलस्ये प्रतीघाते च' (भ्वा०
 प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । उल्लुण्ठनेन सहितम् ॥
 (१) ॥*॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'सोपहासस्य' [वचनस्य] ।

मणितं रतिकूजितम् ।

मणितम्, रतिकूजितम् (२ त्रि), 'रति-काल में किये हुए
 शब्द' के २ नाम हैं ।

मणितमिति ॥ 'मण कूजने' (भ्वा० प० से०) । भावे
 क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ रती कूजितम् ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'रतिकूजितस्य' ।

अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्

म्लिष्टम्, अविस्पष्टम् (२ त्रि) 'अस्पष्ट वचन' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ म्लेच्छयते स्म । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा०
 प० से०) । 'ध्रुवध्रुवान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् ।
 'म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि म्लाने' [इति मे० ३५।२४] ॥
 (१) ॥*॥ न विस्पश्यते स्म । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः'
 [भ्वा० उ० से०] (०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ।
 'अविस्पष्ट-' (७।२।१८) इति निर्देशादिङभावः ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'अप्रकटवचनस्य' ।

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितथम्, अनृतम् (२ त्रि), 'झूठे वचन' के २ नाम हैं ।

वितथमिति ॥ विगतं तथा = सत्यं यस्माद्वितथम् । 'अच्'
 (५।४।७५) इति योगविभागात्समासान्तोऽच् । यद्वा—
 वितन्यते । बाहुलकात्कथन् । 'अनुदात्तो-' (६।४।३७) इति
 नलोपः ॥ (१) ॥*॥ न ऋतम् । 'अनृतं कृषावसत्येऽपि'
 [इति मे० ५९।७८] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'असत्यवचसः' ।

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यम्, तथ्यम्, ऋतम्, सम्यक् (=सम्यञ्) ४ त्रि),
 'सत्य वचन' के ४ नाम हैं ।

सत्यमिति ॥ सति साधु सत्यम् । 'सत्यं कृते च शपथे
 तथ्ये च त्रिषु तद्वति' [इति मे० ११७।६१] ॥ (१)
 ॥*॥ तथा = सत्ये साधु तथ्यम् ॥ (२) ॥*॥ अर्थते स्म ।
 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ऋतं
 शिलोञ्छे पानीये पूजिते दीप्तसत्ययोः' इति हैमः २।
 १६१ ॥ (३) ॥*॥ समञ्जति संगच्छते । 'अञ्चु गतौ'
 (भ्वा० प० से०) । क्विन् (३।२।५९) सम्यक् । सम्यक्
 पुंसि, स्त्रियां समीची ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सत्यव-
 चसः' ।

अमूनि त्रिषु तद्वति ।

'रुषती' से लेकर यहाँ तक सब शब्द द्रव्यवाचक होनेपर
 त्रिलिङ्ग होते हैं ।

अमूनीति ॥ अमूनि [सत्य-तथ्यादीनि] उपचारात्तद्वति
वर्तमानानि त्रिषु । 'त्रिषूत्तरे' [अ० १।६।१७] इत्यनेन वाग्वि-
शेषपराणां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वक्तृपराणाम्-इति
विशेषः ।

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥२२॥

स्वाननिर्घोषनिर्हादनादनिस्वाननिस्वनाः ।

आरवाः संरावः विरावाः

शब्दः, निनादः, निनदः, ध्वनिः, ध्वानः, रवः, स्वनः,
स्वानः, निर्घोषः, निर्हादः, नादः, निस्वानः, निस्वनः, आरवः,
आरावः, संरावः, विरावः (१७ पु) 'शब्द' के १७ नाम हैं ।

शब्द इति ॥ शब्दनम् । 'शब्द शब्दकरणे' (जु० उ०
से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥
(१) ॥ * ॥ 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'नौ
गदनद-' (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ पक्षे घञ्
(३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । 'खनिकषि-' (उ० ४।१४०) इति इः ॥ (४)
॥ * ॥ घञि ध्वानः (३।३।१८) ॥ (५) ॥ * ॥ रवणम् ।
'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
(६) ॥ * ॥ 'स्वनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप्घञौ ॥ (७)
॥ * ॥ (८) ॥ * ॥ 'घुष घुष्टौ' (भ्वा० उ० से०) । 'ह्लाद
अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥
(९) ॥ * ॥ (१०) ॥ * ॥ 'विभाषा डि रुलुवोः' (३।३।
५०) इति घञ् ॥ (११) ॥ * ॥ (१२) ॥ * ॥ (१३)
॥ * ॥ (१५) ॥ * ॥ पक्षे अप् (३।३।५७) ॥ (१४) ॥ * ॥
'उपसर्गे रुवः' (३।३।२२) इति घञ् ॥ (१६) ॥ * ॥ (१७)
॥ * ॥ सप्तदश 'शब्दस्य' ।

अथ मर्मरः ॥२३॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

मर्मरः (पु), 'कपड़े या सूखे पत्तों के शब्द' का १
नाम है ।

अथेति ॥ वस्त्राणां पर्णानां च स्वनिते मर्मरः । शब्दा-
नुकरणमिति स्वामी । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) ।
'कृदरादयश्च' (उ० ५।४१) इत्यरन् मुगागमो गुणश्च—
इत्यन्ये । मर्म राति वा । कः (३।२।३) । 'मर्मरो वस्त्र-
भेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी
पीतदारुणि' ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वस्त्रपर्णध्वनेः' ।

१. पाठोऽयं किञ्चित्परिवर्तनेन हैमस्थः प्रतीयते । तत्र
हि—'मर्मरो वसनान्तरे । शुष्कपत्रध्वनौ चापि मर्मरी पीत-
दारुणि' (३।६२७) ।

भूषणानां च शिञ्जितम् ।

निकाणो निक्कणः क्काणः कणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

शिञ्जितम् (न), निक्वाणः, निक्वणः, क्वाणः, क्वणः
(४ पु), क्वणनम् (न), 'आभूषणों की ध्वनि' के ६
नाम हैं ।

भूषणानामिति ॥ भूषणानां ध्वनौ । 'शिजि अव्यक्ते
शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे क्तः (३।
३।११४) ॥ * ॥ 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये
'शिञ्जा' अपि-इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ 'नौ' (३।३।
६४) इति 'अनुपसर्गे' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने
'क्वणो वीणायां च' (३।३।६५) इत्यप् ॥ (३) ॥ * ॥
(५) ॥ * ॥ पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥
(४) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (६) ॥ * ॥
(यत्तु-) पञ्च वीणाया अन्यस्य च किनरादेः क्वणने-इति
मुकुटः । तत्र । अपिशब्देन पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः ष-
डपि 'भूषणध्वनेः' १ ।

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादयः ।

इन 'निक्वाण' आदि शब्दों में 'प्र' आदि उपसर्ग जोड़ने
से बने हुए 'प्रक्वाणः, प्रक्वणः' आदि नाम 'वीणादिके शब्द'
के हैं ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां च'
(३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदिशब्दा-
दुपक्वणादयः ॥ * ॥ इमे 'वीणाक्वणनस्य' ।

कोलाहलः कलकलः

कोलाहलः, कलकलः (२ पु०), 'कोलाहल, शोरगुल'
के २ नाम हैं ।

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) ।
कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कः (३।२।
३) वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'कल शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धयभावः । कलादपि
कलः । (यत्तु-) कोलान्मुकरानाहते त्रासयति-इति स्वा-
म्याह । तत्र । 'आङो यमहनः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात्
स्वाङ्गकर्मकाच्च हन्तेरात्मनेपदविधानात् । यदपि—आभी-
क्ष्ये द्विर्भावः (८।१।४) इति । तदपि न । तस्य तिङ-
व्ययकृन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल उक्तः कोलाहले तथा स-
जनिर्थासे' २ [इति मे० १५५।१५०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'बहुभिः कृतस्य महाध्वनेः' ।

१. अग्निपुराणे तु 'भूषणानां च शिञ्जितम् । वीणाया
निक्वणः क्वाणः' इति विभागो दृश्यते ।

२. 'सालनिर्यासे' इति पा० ।

तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥२५॥

वाशितम् (न), 'पक्षियोंके चहचहाने' अर्थात् 'शब्द करने' का १ नाम है ।

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽञ्चन्ति ते तिर्यञ्चः । तेषां यदुतम् तद्वाशितम् । 'वाशृ शब्दे' (दि० आ० से०) तालव्यान्तः । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वाशिता करिणीनार्योर्वाशितं भाविते स्ते' (?) । ('वासिता करिणीनार्योर्वाशितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टिते' इति विश्वकोषादिदशनेन तु दन्त्ययानपि) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पक्षिशब्दस्य' ।

स्त्री प्रतिश्रुतप्रतिध्वाने

प्रतिश्रुत् (स्त्री), प्रतिध्वानः (पु), 'प्रतिध्वनित शब्द' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्यी-कृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः' ।

गीतं गानमिमे समे ।

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

गीतम्, गानम् (२ न), 'गाना' के २ नाम हैं ।

गीतमिति ॥ गीयते । भावे क्त-ल्युटौ (३।३।११४-१५) । 'गीत' शब्दितगानयोः' इति हैमः [२।१६९] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गानस्य' ।

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

अथ नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

निषाद्वर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमो सप्त तन्त्राकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

निषादः, ऋषभः, गान्धारः, षड्जः, मध्यमः, धैवतः, पञ्चमः (७ पु), ये ७ 'वीणा आदिके तार तथा प्राणियोंके कण्ठसे निकले हुए स्वरोंके भेद' हैं ।

निषादेति ॥ निषादति मनोऽस्मिन् । 'षट् लृ विशरणग-त्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति षच् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति ष-त्वम् । 'निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' [इति मे० ७७।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ ऋषति बलीवर्दस्वरसादृश्यं गच्छति । 'ऋषी गतो' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) । इत्यभच् । 'ऋषभस्तवौषधान्तरे । स्वरभिद्ववृषयोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः' ।

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. आदिपदेन मेदिन्यादेरपि संग्रहः ।

श्रेष्ठे स्त्री नराकारयोषिति । शुकशिम्ब्यां सिरालायां विध-वायां क्वचिन्मता' [इति मे० १०७।११-१२, 'ऋषभः स्यादादिजिने' इति हैमः ३।४।८१] ॥ (१) ॥ * ॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३।५३) । 'गान्धारो रागसिन्दूरस्वरेषु नीवृ-दन्तरे' इति हैमः [३।५८५] ॥ (१) ॥ * ॥ षड्भ्यो जातः । 'पञ्चम्यामु-' (३।२।९८) इति डः । 'नासां कण्ठमुस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्पङ्कज इति स्मृतः' ॥ (१) ॥ * ॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'तद्वदेवोत्थितो वायुररः कण्ठसमाहृतः । नाभिं प्राप्नो महानादो मध्यस्थस्तेन मध्यमः' । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाङ्गलिः । राकारजस्वला चापि)' इति हैमः [३।५००-१] । 'मध्यमो मध्यजेऽन्य-वत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽन्यवलगने तु न स्त्रियाम् ॥ स्त्रियां छष्टरजोनार्या कर्णिकाङ्गलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' [इति मे० १११।४९-५१] ॥ (१) ॥ * ॥ धीमतामयं धैवतः, पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'संज्ञायाम्' (८।२।११) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'वायुः समुद्रतो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उ-च्यते' । तज्जन्यत्वात्स्वरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे-' (५।२।४८) इति डट् । 'नान्तात्-' (५।२।४९) । इति मट् । 'पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च पञ्चमी । पा-ण्डवानां च पत्न्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु' [इति मे० १११।४८-४९] । 'पञ्चमो रुचिरे दक्षे [पञ्चानामपि पूरणे । रागभेदे पञ्चमी तु द्रौपद्याम्-' इति हैमः ३।४९८-९९] ॥ (१) ॥ * ॥ अमी सप्त स्वरास्तन्त्रीतः कण्ठाच्चोच्चरन्ति । 'दारवी गा-त्रवीणां च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् वंशमुरजाद-यस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः । नारदः—'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् ॥ अजाविकौ च गा-न्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकि-लो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कु-ञ्जरः' ॥ इति । एकैकं 'स्वराणां पृथक्पृथक्' ।

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकली (स्त्री), 'मधुर ध्वनि' का १ नाम है ।

काकलीति ॥ ईषत्कलः काकली । 'ईषदर्थे ऋच' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । अन्ये तु—कलेः (भ्वा० आ० से०) इन् (उ० ४।१।१८) । कलिः शब्द ईषदन्तेति काकलिः । ततः 'कुदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । अत एव 'साधूदितं काकलिभिः कु-लीनैः' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते—इत्याहुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सूक्ष्मध्वनेः' ।

१. 'पूरणे' इति पा० ।

२. अष्टाध्यायीपाठे चकारो न दृश्यते ।

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

कलः (त्रि), 'अस्पष्ट मधुर ध्वनि' का १ नाम है ।

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिसुखः । स चासावस्फुटोऽव्य-
क्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भ्वा० प०
से०) । कडति माद्यत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धचभावः । डलयोरेकत्वस्मरणम् ।
यद्वा-कलनम् । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो
घ च' (३।३।१२५) इति घः । यद्वा-कलते । पचाद्यच्
(३।३।१३४) । 'कला स्यान्मूलरै' वृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके ।
षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुक्रे त्रि-
ष्वजीर्णे 'नाव्यक्तमधुरध्वनौ' [इति मे० १४५।५-६] ॥ (१)
॥ * ॥ एकम् 'अव्यक्तमधुरध्वनेः' ।

मन्द्रस्तु गम्भीरे

मन्द्रः (त्रि), 'गम्भीर ध्वनि' का १ नाम है ।

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिध्वनौ । मन्दते । 'मदि स्तु-
त्यादौ' (भ्वा० अ० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३)
इति रक् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'गम्भीरशब्दस्य' ।

तारोऽत्युच्चैः

तारः (त्रि), 'अत्यन्त ऊँचे शब्द' का १ नाम है ।

तार इति ॥ तारयति अतिक्रामत्यन्याञ्चशब्दान् । 'बहु-
लमेतन्निर्दर्शनम्' इति चुरादिगणसूत्रात्स्वार्थे णिच् । पचाद्यच्
(३।३।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ।

त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः [५०]

स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते [५१]

कल, मन्द्र, तार, ये तीनों शब्द त्रिलिङ्ग (विशेष्य-
निघ्न) हैं ।

[मनुष्योंके हृदयमें बाइस प्रकार की ध्वनियाँ रहती हैं,
उसमें कण्ठके बीच वाली को 'मन्द्रः' (त्रि) और शिरके बीच
में रहनेवाली को 'तारः' (त्रि), कहते हैं] ।

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः [त्रिषु लिङ्गेषु विशेष्य-
निघ्ना इति भावः] ।

समन्वितलयस्त्वेकतालः

एकतालः (पु), 'गति और बाजाओं के एक लय को
स्वरमें मिलाने' का १ नाम है ।

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां सा-
म्यं यत्र सः । एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ।

१. 'मूलविवृद्धौ' इति पा० । २. 'चाव्यक्त' इति पा० ।

वीणा तु वल्लको ।

विपञ्ची

वीणा, वल्लकी, विपञ्ची (३ स्त्री), 'वीणा' के ३ नाम हैं ।
वीणेति ॥ वेति जायते स्वरोऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु'
(अ० प० अ०) । 'रास्नासास्ना-' (उ० ३।१५) इत्या-
दिना नप्रत्ययो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्यु-
ति वल्लक्याम्' [इति मे० ४७।२८] ॥ (१) ॥ * ॥
वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्वृन्
(उ० २।३२) । गौरादित्वात् (४।१।४२) डीष् ॥
(२) ॥ * ॥ विपञ्चयति विस्तारयति शब्दम् । 'पचि वि-
स्तारे' (चु० प० से०) । ण्यन्ताद् (३।३।१३४) । गौ-
रादिः (४।१।४१) । 'विपञ्ची केलिवीणयोः' [इति मे०
२८।१७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वीणायाः' ।

सा तु तन्त्रोभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

परिवादिनी (स्त्री), 'सितार' अर्थात् 'सात तारवाली
वीणा' का १ नाम है ।

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवदति स्व-
रान् । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥
एकं 'सितार इति ख्यातस्य' ।

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततम् (न), 'वीणा आदि बाजाओं' का १ नाम है ।

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाद्यं वादनीयम् तत्ततम् । आ-
दिना सैरन्ध्रीरावणहस्ताकिनरुदि । तन्यते 'तनिमृडभ्यां
किच्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते
च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुल्लिङ्गस्तु सदा-
गतौ' [इति मे० ५५।२०-२१] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वीणा-
दिवाद्यस्य' ।

आनद्धं मुरजादिकम् ।

आनद्धम् (न), 'जो चमड़ेसे मढ़े गये हों, उन मुरज
आदि बाजाओं' का १ नाम है ।

आनद्धमिति ॥ आनह्यते स्म मुखे चर्मणा बध्यते स्म ।
'णह् बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नहो
धः' (८।२।३४) । आदिपदात्पटहादि । 'आनद्धं मुरजादौ
च क्लीबं स्यात्संदिते त्रिषु' [इति मे० ८०।२७] ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'मुरजादिवाद्यस्य' ।

वंशादिकं तु शुषिरम्

शुषिरम् (न), 'वंशी आदि बाजाओं' का १ नाम है ।

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुषिरिष्ठ-
द्रमस्यास्ति । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शु-

१. 'समीरणे' इति पा० ।

षिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गते,
वह्नी, रन्ध्रान्विते त्रिषु [इति मे० १३१२२९] । 'सूर्यं
सुषिरामिव' इति [महाभाष्य-] प्रयोगात् दन्त्याद्यपि [सुषि-
रम्] । प्राच्यास्तु 'तालव्याद्येव' इत्याहुः ॥ (१) ॥ * ॥
एकं 'वंशाद्यस्य' ।

कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

घनम् (न), 'घटी घण्टा आदि बाजाओं' का १ नाम है ।

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना
घण्टादि घनं निबिडत्वात् । हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ०
प० अ०) । 'मूतौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च ।
'घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । सङ्घे मुह्यते घनं
मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः [२।२६५] ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'कांस्यतालादेः' ।

चतुर्विधमिदं वाद्यवादिप्रातोद्यनामकम् ।

वाद्यम्, वादित्रम्, आतोद्यम् (३ न), 'पूर्वोक्तं तत् १,
आनन्द २, सुषिर ३ और घन ४, इन चार प्रकारके बाजाओं'
नाम है ।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनामकम् ।
वाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा० प० से०) ण्यन्तात् (३।
१।२६) 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ 'भूवा-
दिगुभ्यो णिन्नन्' (उ० ४।१।७१) ॥ (२) ॥ * ॥ आस-
मन्तात्तुद्यते ताड्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । ण्यत्
(३।१।१२४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'ततादिचतुष्टयस्य' ।

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गः, मुरजः (२ पु), 'मृदङ्ग' के २ नाम हैं ।

मृदङ्गा इति ॥ मृद्यन्ते । 'मृद क्षोदे' (ऋधा० प० से०) ।
'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१।२१) इत्यङ्गच् । मृत् अङ्ग-
मस्येति वा । 'मृदङ्गो घोषवाद्ययोः' इति हैमः [३।१।२८] ॥
(१) ॥ * ॥ मुराद्वेष्टनाज्जातः । 'मुर संवेष्टने' (तु०
प० से०) तुदादिः । 'पञ्चम्यामु-' (३।२।९८) इति डः ।
पुरं वेष्टनं जातमस्येति वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मृदङ्गस्य' ।

भेदास्त्वङ्ग्यालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

अङ्गयः, आलिङ्गयः, ऊर्ध्वकः (३ पु), ये ३ 'मृदङ्ग
के ३ भेद' हैं ।

१. 'च नपुंसकम् । सूषिके ना स्त्रियां नल्योषधौ' इति
पा० ।

२. पस्पशाह्निकमहाभाष्यस्थेयमुक्तिः ।

३. हैमे—'सुषिरं वाद्यगतयोः । सुषिरोजनौ सरन्ध्रे
च' (३।६४९-५०) इति, विश्वे—'सुषिरं विवरे वाद्ये
सरन्ध्रे सुषिरोऽन्यवत्' (१३५-१२९) इति, 'सूर्यं सुषिरा-
मिव' इति पूर्वोक्तभाष्ये च दन्त्यादेरेव दर्शना दमरभेदि-
न्योस्तु तालव्यादिसमर्थनादुभयोः साधुत्वे एवकारश्चिन्त्यः ।

भेदा इति ॥ तेषां भेदास्तु त्रयः । अङ्गे उत्सङ्गे भवः ।
शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३) ॥ (१) ॥ * ॥ आलि-
ङ्गयते । 'लिङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।
१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ ऊर्ध्वः कायति शब्दायते । 'कै
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि' (३।२।४) इति [योगविभा-
गेन] कः । तदुक्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्ग्यो यवमध्यस्तथो-
र्ध्वकः । आलिङ्गयश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः' इति
॥ * ॥ ऊर्ध्वशब्दं निर्वकारम् [ऊर्ध्वम्] अपि केचित् पठन्ति ॥
(१) ॥ * ॥ प्रत्येकमेकैकम् ।

स्याद्यशःपटहो ढक्का

यशःपटहः (पु), ढक्का (स्त्री), 'नगाड़ा' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपाथिवादिः (वा०
२।१।६९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि'
(३।२।४) इति वा कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यशःपटहस्य' ।

भेर्यामानकदुन्दुभिः ।

भेरी (स्त्री), आनकः, दुन्दुभिः (२ पु), 'भेरी' के ३
नाम हैं ।

भेर्यामिति ॥ बिभेत्यस्य रवात् । 'जिभी भये' (जु० प०
से०) । 'ऋज्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् । गौरादि-
त्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ * ॥ 'वङ्कचादयश्च' (उ०
४।६६) इति रिप्रत्यये 'रिः' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ आनि-
त्यनेन वादितेन । वृणु (उ० २।३२) । आनयति प्राण-
यति सोत्साहान् करोति योधान् । ण्वल् (३।१।१३३) वा ।
'आनकः पटहे भेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' [इति मे० ५।४७]
॥ (२) ॥ * ॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति । बाहुलकात्किः ।
यद्वा-द्यामुभति शब्देन । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्वौणादिक इः—इति कौमुदी ।
तस्मिन् । आतो लोपस्याप्रसंगात् । ['दुन्दुभिस्तु भेर्या दिति-
सुते विषे । अक्षबिन्दुत्रिकद्वन्द्वे' इति हैमः ३।४८५-८६] ॥
(३) ॥ * ॥ स्वामी तु 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इति
पठति ॥ द्वे 'भेर्याः' ।

आनकः पटहोऽस्त्रो स्यात्

आनकः, पटहः (२ पु), 'पटह' के २ नाम हैं ।

आनक इति ॥ (१) ॥ * ॥ पटेन हन्यते । डः (वा० ३।
२।१०१) । 'पट' इति शब्दं जहाति ['ओहाक् त्यागे' जु०
प० अ०] । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः इति वा । 'पटहो
ना समारम्भे आनके पुनपुंसकम्' [इति मे० १७६।१९] ।
अस्तीति पूर्वान्वयि । 'उपवासं गृहं देहं लोहं पटहमित्यपि'

१. 'भेरिः' इत्यर्थः ।

२. 'त्रीणि' इत्यवगन्तव्यम् ।

इति पुनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पटहस्य' ।

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कोणः (पु), 'वीणा, बेला, सारङ्गी या हसरज आदि ज्ञानेके लिये काठकी बनाई हुई धनुही' का १ नाम है ।

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वयोस्तु कोणो वीणादे-र्वादनं सारिका च सा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो वाद्यप्र-भेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामसौ च लघु-डेऽपि च' इति मे० [४५।८-९] । 'कोणो वीणादिवादनम् । लघुडेऽसौ लोहिताङ्गे' इति हैमः [२।१३९] ॥ * ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वीणादिवादनस्य' ।

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणादण्डः, प्रवालः (२ पु), 'वीणादण्ड' के २ नाम हैं ।

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकर्षेण वल्यते संव्रियते । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'प्रवालो विद्रुमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे' इति हैमः [३।६९७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ।

ककुभस्तु प्रसेवकः ।

कुकुभः, प्रसेवकः (२ पु), 'वीणाके नीचेवाले, चमड़ा आदिसे ढके हुए भाण्ड' के २ नाम हैं ।

ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुभ्नाति । स्कुभेः सौत्रान्मूल-विभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपः । यद्वा-कश्च कुश्च ककु । ते भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) अन्तर्भावित्यर्थः । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्के-ऽर्जुनपादपे' [इति विश्वः १०९।३०, मे० १०७।१३ च] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसेव्यते । 'षेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) । अचि (३।१।१३४) प्रसेवः अपि । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दत्तौ' [इति हैमः ३।७४१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वीणादण्डाधःस्थितशब्दगाम्भीर्यार्थचर्म-वनद्वदारुमयभाण्डस्य' । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषस्ये-त्यन्ये ।

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बकः (पु), 'वीणाका ढांचा' अर्थात् 'ताररहित वीणाके दण्डादि समुदाय' का १ नाम है ।

१. 'मश्रौ' इति पा० ।

२. 'लघुडेऽश्रौ' इति पा० ।

३. 'स्तम्भस्तुम्भु-' (३।१८२) इति सूत्रीयादित्याशयः ।

४. 'वीणाङ्गे' इति पा० ।

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलाबुदण्डककु-भसमुदायस्तन्त्रीरहितः । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादम्बच् । ततः कन् (५।३।९७) । यद्वा-कुलेविच् (३।२।७५) । अम्बते अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । क्वुन् (उ० ३।३२) वा । कोल् चासावम्बकश्च ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'तन्त्रीहीन-वीणायाः' ।

उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

उपनाहः (पु), निबन्धनम् (न) 'जहाँ वीणाका तार बाँधा जाता है, उस जगह' के २ नाम हैं ।

उपनाह इति ॥ उपनह्यतेऽनेनास्मिन् वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपनाहो व्रणालेपपिण्डे वीणानिबन्धने' [इति विश्वः १८१-२८, मे० १७७।२८ च] ॥ (१) ॥ * ॥ निबध्यतेऽ-नेनास्मिन्वा । 'बन्ध बन्धने' (कृया० प० अ०) । 'कर-णाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यत्र तन्त्र्यो निबध्यन्ते तस्योर्ध्वभागस्य' ।

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डिण्डिमझराराः ।

मर्दलः पणवोऽन्ये च

डमरुः, मड्डुः, डिण्डिमः, झरारः, मर्दलः, पणवः (६ पु) आदि 'डमरुः, मड्डु अर्थात् जलतरङ्ग, डुगडुगी, झांझ, मर्दल, ढोल आदि बाजाओं' का क्रमशः १-१ नाम है ।

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमिर्यति । मृग्यवादित्वात् (उ० १।३७) अर्तः ['ऋ गतौ' जु० प० से०] कुः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥ * ॥ स एव महान् मड्डुः । 'डुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'भृमृशी-' (उ० १।-७) इत्यादिना उः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) जस्य डः ॥ (१) ॥ * ॥ 'डिण्डि' इति शब्दं मिनोति प्रकाश-यति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥ * ॥ झर्झशब्दं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । यद्वा-'झर्झ शब्दे' (भ्वा०, तु० प० से०) । अरन् (*) । 'झर्झरः स्यात्क-लियुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे । झल्लरी झर्झरी च द्वे केशचक्रे तु वाद्यके' [इति मे० १३४।१५८-५९] ॥ (१) ॥ * ॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ पणं व्यवहारं वाति गच्छति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥ * ॥ अन्ये गोमुखहुडुकादयः । ['गोमुखं कुटि-लागारे वाद्यभाण्डे च लेपने' [इति मे० २०।८] । 'हुडुकं' मदमत्ते स्यादात्पूहे वाद्यभिद्यपि' [इति हैमः ३।१०९] । एकैकं 'वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथक्' ।

१. 'झल्लरी च द्वे हुडुके बालचक्रके' इति पा० ।

२. 'हुडुको' इति पा० ।

नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

नर्तकी, लासिका (२ स्त्री), 'नाचनेवाली' के २ नाम हैं ।

नर्तकीति ॥ नृत्यति । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) ।

'शिल्पिनि ष्वन्' (३।१।१४५) । षित्त्वात् (४।१।४१)
झीष् । 'नर्तकः केवले' पोटागलचारणयोऽनटे । नर्तकी
लासिकायां च करेणामपि योषिति [इति मे० १।१०८] ॥
(१) ॥ * ॥ लसति । 'लस श्लेषण-क्रीडनयोः' (भ्वा०
प० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) । अनयोः क्रियोपाधिक-
तया वाच्यलिङ्गत्वात्पुंस्त्वनिर्देशस्यौत्सर्गिकत्वात् 'नर्तको
लासकः समौ' इति वक्तव्ये स्त्रीनिर्देशो झीष्ठापोविवेकार्थः ।
'लासकौ केकिनर्तकौ' इति हैमः [३।९०] ॥ (२) ॥ * ॥
हे 'नर्तक्याः' ।

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

तत्त्वम् (न), 'विलम्बसे नाचने, गाने और बजाने' का
१ नाम है । ओघः (पु), 'जल्दी २ नाचने, गाने और बजाने'
का १ नाम है । घनम् (न), 'सामान्य समय (मध्यम
गति) से नाचने, गाने और बजाने' का १ नाम है ।

विलम्बितमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणादयोऽत्र । 'लवि
अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (१) ॥ * ॥ द्रवन्ति
शीघ्रं गच्छन्त्यत्र । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । उभय-
त्रापि 'क्तोऽधिकरणे च-' (३।४।७६) इति क्तः । यत्तु—'भावे
क्तः' (३।३।११४)—इति मुकुटः । तन्न । अन्यपदार्थस्य
नृत्यस्यालाभप्रसङ्गात् । 'द्रुतं त्रिषु' शीघ्रे विलीने विद्राणे'
[इति मे० ५।५।२५] ॥ (२) ॥ * ॥ तयोर्मध्ये भव-
त्वान्मध्यम् । 'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः । 'मध्यं चलने
न स्त्री स्यान्न्यायेऽन्तरेऽधमेऽत्रिषु' [इति मे० १।१६।४४] ॥
(३) ॥ * ॥ एषु यथाक्रमं तत्त्वाद्वित्रयम् । तननं तत् ।
संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । तदस्यास्ति ।
'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (वा० ५।२।१०९) इति वः । 'तसौ
मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाच्च जश्त्वम् । 'तत्त्वं परा-
त्मनि' । वाद्यभेदे स्वरूपे च' इति हैमः (२।५।३५) ॥ (१)
॥ * ॥ ओचनम् । 'उच्च समवाये' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) घः । 'ओघो
वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' [इति
मे० २६।२-३] ॥ (२) ॥ * ॥ हननम् । 'हन हिंसागत्योः'
(अ० प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घना-
देशश्च । ['घनं मध्यनृत्यवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः २।२६५] ॥

१. 'केलके' इति पा० ।

२. 'ऽधमेऽन्यवत्' इति पा० ।

३. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वक्तव्यम् ।

४. 'मध्ये नृत्यवाद्यप्रकारयोः' इति पा० ।

(३) ॥ * ॥ तत्त्वादिक्रमेणैकैकं 'विलम्बितद्रुतमध्यानां
नृत्यगीतवाद्यानाम्' ।

तालः कालक्रियामानम्

तालः (पु), 'ताल' अर्थात् 'जिसमें समय और क्रिया
की कमी-बेशी का प्रमाण रहता है, उस'का १ नाम है ।

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (चु०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्य-
माभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करास्फाले द्रुमा-
न्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ तालौ जटौषधौ' । वलीबं
तु हरिताले स्यात्' इति विश्व-मेदिन्यौ [मे० १४६।२३-
२४] ॥ (१) ॥ * ॥ कालस्य क्रियया आवापनिष्क्रमादिकया
मानं परिच्छेदनम् ॥ * ॥ एकं 'तालस्य' ।

लयः साम्यम्

लयः (पु) 'लय' अर्थात् 'जिसमें गाने बजाने और हाथ,
भ्रू आदि चलाकर भाव दिखलानेके लिये समय और क्रिया-
की कमी-बेशीका प्रमाण रहता है, उस'का १ नाम है ।

लय इति ॥ गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः
साम्यं लयः । लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । यत्तु—'लय गतौ' 'एरच्'—इति
मुकुटेनोक्तम् । तन्न । लयधातोरिकारान्तत्वाभावात् । 'लय-
स्तूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविलासयोः' इति हैमः [२।३८४]
॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'गानतन्त्रीलयस्य' ।

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

ताण्डवम् (पु न), नटनम्, नाट्यम्, लास्यम्, नृत्यम्
(= नृत्तम्), नर्तनम् (५ न), 'नाचने' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ अस्त्रियां ताण्डवम्, इत्यन्वयः । तण्डुना प्रोक्तं
ताण्डवम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् । 'ताण्डवं
तृणभिन्नाट्यभेदयोः' इति हैम-मेदिन्यौ [हैमः ३।७३७] ॥
(१) ॥ * ॥ 'नट अवस्कन्दने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ नटस्य कर्म । ष्यञ् (५।१।

१. 'ताल्यजटौषधौ' इति मे० पा० ।

२. विश्वे त्वेवं पाठः—'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां
च संमिते । गीतकालक्रियामाने तालः खड्गादिमुष्टिषु ।
द्रुमभेदे करास्फाले तालं तु हरितालके । वाद्यभाण्डे च
कांस्यस्य तालश्छदिषि कम्पने ॥' (१५०।१६-१७)

३. 'लयस्तूर्य' इति पा० ।

४. 'विनाशयोः' इति पा० ।

५. मेदिन्यां—'ताण्डवोऽस्त्री तृणान्तरे । भवेदुद्धत-
नृत्ये च' (१६०।३६-३७) इत्येवं पाठादत्र 'हैमः' एतावदेव
वक्तव्यमासीत् ।

१२४) । नट्येति (३।१।१२४) वा । 'नाट्यं तौर्यत्रिके लास्ये' [इति मे० ११५।३४] ॥ (३) ॥ * ॥ 'लस एलेचनकीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'लास्यं तौर्यत्रिके मतम् । नृत्ये च' इति विश्वः ॥ (४) ॥ * ॥ 'नृती [गात्रविक्षेपे]' (दि० प० से०) । 'ऋदु-पघाच्च-' (३।१।११०) इति क्यप् ॥ (५) ॥ भावे क्ते (३।३।११४) 'नृत्तम्' अपि ॥ * ॥ ल्युटि (३।३।११५) नर्तनम् ॥ (६) ॥ * ॥ 'नृत्यं स्यात्सततेऽपि च' । 'शाश्वते त्रिषु' । षट् 'नृत्यस्य' ।

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

तौर्यत्रिकम्, नाट्यम् (२ न), 'नाचना, गाना और बजाना; इन तीनोंके समुदाय' के २ नाम हैं ।

तौर्येति ॥ नृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् । 'तुरि त्वरायाम्' (जु० प० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । गुणं बाधित्वा 'बाहुलकात् 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । तूर्यं मुरजादिः । तत्र भवं तौर्यं शब्दः । त्रयोऽशा यस्य त्रिकम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५।१।२२) । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घ-' (५।१।५८) इति वा । 'तौर्योपलक्षितं त्रिकम्' इति विग्रहः ॥ (१) ॥ * ॥ इदमेव नृत्यादित्रयं नाट्यमपि । नटस्येदम् । 'छन्दोगीक्यक-' (४।३।१२९) इति ज्यः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नाट्यस्य' ।

भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीवेषधारी पुरुषः

भ्रुकुंसः, भ्रुकुंसः, भ्रुकुंसः (३ पु), 'स्त्री का रूप बनाकर नाचने वाले पुरुष' के ३ नाम हैं ।

भ्रुकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रुकुंसादित्रयम् । 'पटपुट-' इति ढण्डकोक्त 'कुसि' धातोश्चुरादिण्यन्तात् [३।१।२५] । 'एरच्' (३।३।५६) । भ्रुवोर्भ्रुवा वा कुंसो भाषणमस्य । भ्रुवा कुंसपति दा । अच् (३।१।१३४) । 'इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'इयङुवङ्भावनां न' (वा० ६।३।६१) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अभ्रुकुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य ह्रस्वनिषेधपर्युदा-

१. मेदिन्यां (११६।५३-५४) पाठोऽयमुपलभ्यते । विश्वे त्वेवं पाठः—'लास्यं तौर्यत्रिके नाट्ये शस्ये शस्ते फले गुणे' (११८।४९) ।

२. 'नृत्यं स्यात् सततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' इति मेदिनी (११५।३४-३५) ।

३. अगतिकगतिबाहुलकं कल्पयित्वा गुणाभावस्य पुनर्दीर्घविधानस्य च कल्पने गौरवादत्र लाघवात् 'तूरी गति-त्वरणहिंसनयोः' इति दैवाविकादेव धातोः 'तूर्य' शब्दसिद्धिः साधीयसी प्रतिभाति ।

सपरतया, अकारादेशपरतया च व्याख्यानद्वयाद्रूपत्रयम् । पृषो-दरादिस्वात् (६।३।१०९) ऋवर्णवानपि [भृकुंसः] । 'भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसवत्' इति शब्दानुवः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्त्रीवेषधारिणो नृत्यस्य' ।

नाट्योक्तौ

'नाट्योक्तौ' इस पद का 'अङ्गहारः' (१।७।१६) के पहले तक अधिकार होने से आगे कहे जानेवाले नामों का प्रयोग नाटक में ही होगा, अन्यत्र नहीं ।

नाट्योक्ताविति ॥ 'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्ग-हारात् [अ० १।७।१६] ।

गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

अञ्जुका (स्त्री) 'गणिका' का १ नाम है ।

गणिकेति ॥ गणिका अञ्जुका ज्ञेया । 'गणिका यूथि-वैश्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' [इति मे० ७।८०] ॥ * ॥ 'अर्जं अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'समि कसेः-' (उ० २।१८७) इति बाहुलकादुक्तम्, रस्य जः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अञ्जुकायाः' ।

भगिनीपतिरावुत्तः

आवुत्तः (पु), 'बहनोई' अर्थात् 'बहनके पति' का १ नाम है ।

भगिनीति ॥ आपनमाप् । संपदादिविप् (वा० ३।३।१०८) । आपमुत्तनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आवुत्तः ॥ (१) ॥ * ॥ भगिन्याः पतिः । एकं 'भगिनीपतेः' ।

भावो विद्वान्

भावः (पु), 'विद्वान्' का १ नाम है ।

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मस्य । क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रत्यादी च' [इति मे० १५९।२०-२१] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'विदुषः' ।

अथावुकः ।

जनकः

आवुकः (पु), 'पिता' का १ नाम है ।

अथेति ॥ अवति । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तम् । णिस्वादुपधावृद्धिः (७।२।११६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'जनकः पितृभूषयोः' [इति हैमः ३।४२] । एकं 'जनकस्य' ।

१. नृत्यस्य स्त्रीवेषधारणासम्भवाद्वा 'नर्तकस्य' इति पाठो युक्तः ।

२. 'यूथीवैश्ये' इति पा० ।

३. 'समि कस उकन्' इति सुत्रस्वरूपम् ।

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

कुमारः, भर्तृदारकः, (२ पु) 'युवराज' के २ नाम हैं ।

युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा-' (५। ४।९१) इति टच् ॥ * ॥ कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुमारोऽश्वानुचारके । युवराजे शिशौ स्कन्दे शुके वरुणपादपे ॥ कुमारं जात्यकनके कुमारी त्वपराजिता । नदीभिद्रामतरुणी कन्यका नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः [३। ५७४-७६] ॥ (१) ॥ * ॥ द्रियते । 'दङ् आदरे' तुदादिः [आ० अ०] । ण्वल् (३।१।१३३) । भर्तृ राज्ञो दारकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'युवराजस्य' ।

राजा भट्टारको देवः

भट्टारकः, देवः (२ पु), 'राजा' के २ नाम हैं ।

राजेति ॥ भटति । 'भट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । भट् चासौ तारकश्च । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ण्वन्निषेधो न । यद्वा-टलति । 'टल विप्लवे' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । रलयोरेकत्वस्मरणम् । भट् चासौ तारकश्च । भट्टं स्वामित्वमृच्छति वा । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७७) । 'भट्टारको नृपे नाट्यवाचा, देवे तपोधने' इति मेदिनी [१७।२०५] ॥ (१) ॥ * ॥ दीव्यति । अच् (३।३।१३४) । 'देवं हृषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः [२।५३८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'राज्ञः' ।

तत्सुता भर्तृदारिका ।

भर्तृदारिका (स्त्री), 'राजकुमारी' का १ नाम है ।

तत्सुतेति । भर्तृ राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'राज्ञः सुतायाः' ।

देवी कृताभिषेकायाम्

देवी (स्त्री), 'पटरानी' का १ नाम है ।

देवीति ॥ अच् (३।१।१३४) । टित्त्वात् ङीप् (४। १।१५) । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि' इति हैमचन्द्रः [२।५३८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'बद्धपट्टाया राज्ञ्याः' ।

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

भट्टिनी (स्त्री), 'राजाकी दूसरी सामान्य स्त्रियों' का १ नाम है ।

इतरास्त्विति ॥ भटेः (भ्वा० प० से०) । तनि (बाहुलकात्) भट्टः । सौष्ठवस्याः पतित्वेन । भट्टिनी । इतिः (५।२।११५) । 'भट्टिनी द्विजभार्यायां, नाट्योक्त्या राज-

१. 'तेजनीस्पृक्कयोरपि' इति पा० ।

२. 'नाट्योक्तौ' इति पा० ।

योषिति' [इति विश्वः ९५।१३१] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'इतरराज्ञ्याः' ।

अत्र विशेषः शब्दाणवे—'गणिकानुचरैरज्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृत्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाम्नैव राजन्नित्युषिभिः स च ॥ वयस्य राजन्निति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु राज्ञासौ देवीत्यन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनीन्यपरैरन्या नोचैर्गोस्वामिनीति सा' इति ।

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अब्रह्मण्यम् (न), 'सर्वथा अवध्य ब्राह्मण इत्यादिको मारनेके दोषको कहने' का १ नाम है ।

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नार्हति, इत्युक्तौ । ब्रह्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं' स्याद्ब्रह्मसाधु-ब्रह्मादास्सनश्चरे' [इति मे० ११९।१९६] । ततो नञ्समासः (२।२।६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'अवध याच्नायाम्' इत्येके । एकं 'वध्यस्य ब्राह्मण-देर्दोषोक्तेः' ।

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राष्ट्रियः (पु), 'राजाके साले' का १ नाम है ।

राजेति ॥ राष्ट्रेऽधिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्धखौ' (४। २।९३) इति घः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'राज्ञः श्यालस्य' । अम्बा माता

अम्बा (स्त्री), 'माता' का १ नाम है ।

अम्बेति ॥ अम्ब्यते शब्ध्यते । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ नाट्योक्तौ' [अ० १।७।११] इत्यधिकारस्य प्रायिकत्वादम्बादीनां केषांचिदन्यत्रापि प्रयोगः । एकं 'मातुः' ।

अथ बाला स्याद्वासूः

वासूः (स्त्री), 'कुमारी' का १ नाम है ।

अथेति ॥ बाला कुमारी वासूः वास्यते स्वगृहे । वसेः (भ्वा० प० अ०) ण्यन्ताद्बाहुलकद्वः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कुमार्याः' ।

१. साहित्यदर्पणे (६।४४२) विश्वनाथमहापात्रेण विषयोऽयं सविस्तरं प्रतिपादितः ।

२. 'ब्रह्मण्यः' इति पा० ।

३. अन्यत्रापि नाट्यभिन्नेऽप्यम्बाशब्दप्रयोगः यथा—'जगदम्ब विचित्रमत्र किम्' (इत्याद्यशंकराचार्यः), 'अम्बां प्रणम्योपनतानताङ्गी' (श्रीहर्षः) इत्यादि । अथ च नाट्येऽपि मातृशब्दप्रयोगः, यथा—'एकोऽहं भवतीमुत्क्षयकरो मातः कियन्तोऽरयः' (बेणीसंहारः) ।

आर्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

मारिषः (पु), 'अपनेसे श्रेष्ठ या सूत्रधार के पार्श्ववर्ती' का १ नाम है ।

आर्य इति ॥ अर्तु योग्यः । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'कतंव्यमाचरन्काममकर्त-
व्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः'
इति वसिष्ठः । ['आर्यो सज्जनसौविदौ' इति हैमः २।३४९]
॥ * ॥ मर्षणात्सहनात् मारिषः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
हिंसानिवारकत्वाद्वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । प्रतिषेधार्थकमाशब्देन
समासः । 'मारिषः शाकभिद्यार्ये नाट्योक्तौ पुंसि भाषितः'
इति मूढन्यान्ते रभसः । मार्षश्च । 'आर्ये मारिषमार्षकौ'
इति शब्दार्णवात् । 'मारिषः शाकभिद्यार्ये नाट्योक्त्या' पुंसि,
योषिति । दक्षाम्बायाम् [इति मे० १६८।४३-४४] ॥
(१) ॥ * ॥ एकं 'मान्यस्य' ।

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा

अत्तिका (स्त्री), 'बड़ी बहन' का १ नाम है ।

अत्तिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५।
३।९७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशादन्ति-
कापि । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री सातलौषधी । चु-
ल्लयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्या' कीर्त्यतेऽन्तिका' [इति
मे० ४।४४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'ज्येष्ठभगिन्याः' ।

निष्ठा निर्वहणे समे ।

निष्ठा (स्त्री), निर्वहणम् (न), 'नाटक की 'निर्वहण'
नामक पांचवीं सन्धि-विशेष या आरम्भ किये हुए विषय को
पूरा करने' के २ नाम हैं ।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।३।१०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात्पुनोति-' (८।३।६५) इति
षः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । क्लेशे निष्पत्तौ नाशेऽन्ते नि-
र्वहि याचने व्रते' [इति हैमः २।१०८] ॥ (१) ॥ * ॥
निर्वाहो निर्वहणम् । मुख-प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः
पञ्च नाटक संधयः^३ । तत्र पञ्चमस्य संधेर्द्वे । प्रस्तुतकथासमा-
पनस्येत्यन्ये । 'निर्वहणं तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने' इति
शब्दार्णवः । समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । श-
ब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति
योजना ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निर्वहणस्य' ।

१. 'नाट्योक्तौ'—इति पा० ।

२. 'सातलौषधी' इति पा० ।

३. तदुक्तं विश्वनाथेन—'मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श
उपसंहतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः' इति सा० द०
(६।७५-७६) ।

हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

हण्डे (व), 'नीचको बुलाने' का १ नाम है । हञ्जे (अ),
'चेटी (दासी) को बुलाने' का १ नाम है । हला (अ),
'सखीको बुलाने' का १ नाम है ।

हण्ड इति ॥ नीचां प्रत्याह्वानं हण्डे । चेटीं प्रति हञ्जे ।
सखीं प्रति हला । ग्रीण्यव्ययानि । हिण्डते । 'हिडि गत्यना-
दरयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादेप्रत्ययः, इतोऽ-
कारश्च ॥ (१) ॥ * ॥ हञ्जे इत्यत्र डस्य जोऽपि ॥ (२)
॥ * ॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
कादाप्रत्ययः ॥ (३) ॥ * ॥ हलाशब्दष्टावन्तोऽपि सखीप-
र्यायः । तत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'बाला वासुः सखी
हला' इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् । 'प्रत्येकमेकैकम्' ।

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गहारः, अङ्गविक्षेपः (२ पु) 'नृत्य-विशेष' के २
नाम हैं ।

अङ्गेति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः ।
अङ्गस्य हरणम् । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ्
(३।३।१८) । अङ्गुल्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥ * ॥ अङ्गानां
विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।
१८) । 'अङ्गहारस्त्वङ्गहारिद्वित्रादिमाम्बिकाम्बिका' इति
शब्दार्णवः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ।

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यञ्जकः, अभिनयः (२ पु), 'संकेत आदि से मन के
अभिप्राय को प्रकट करने' के २ नाम हैं ।

व्यञ्जकेति ॥ व्यनक्ति । 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (रु० प०
से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिनय-
त्यर्थम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वाचिकाङ्गिकाहार्यसा-
त्त्विकभेदाच्चतुर्विधः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मनोगतभावा-
भिव्यञ्जकस्य' ।

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥

आङ्गिकम् (त्रि), 'अङ्ग के द्वारा किये कटाक्ष आदि' का
नाम है । सात्त्विकम् (त्रि), 'सत्त्वगुणसे उत्पन्न स्तम्भ आदि
गुणों' का १ नाम है ।

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं भ्रूविक्षेपादि । सत्त्वेन म-
नोवृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।
१९) इति प्राग्वहतीयष्ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥
'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमथ
प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः' [सा० द० ३।१३५-३६] ।
क्रमेणैकैकम् ।

शृङ्गारवीरकरुणादुभुतहास्यभयानकाः ।

बीभत्सरौद्रौ च रसाः

शृङ्गारः, वीरः, करुणः, अद्भुतः, हास्यः, भयानकः, बीभत्सः, रौद्रः (८ पु), ये ८ 'शृङ्गार, वीर आदि' 'रसः' (पु) अर्थात् 'रस' हैं ।

शृङ्गारेति ॥ शृङ्गारादयोऽष्टौ रसाः । 'चशब्दाच्छान्तोऽपि नवमः । वात्सल्यं दशमः । रस्यन्ते । 'रस आस्वादने' चुराद्यदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१६) । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रवरागयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठाश्लकीकङ्गुभूमिषु' इति विश्व-मेदिन्यौ [मे० १७०।९-१०] ॥ * ॥ एकैकं 'शृङ्गारादिरसानाम्' ।

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

शृङ्गारः, शुचिः, उज्ज्वलः, (३ पु), 'शृङ्गार रस' के ३ नाम हैं ।

शृङ्गार इति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमियति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शृङ्गारं नागर्तभवे । (घूर्णे लवङ्गपुष्पे च) इति हैमः [३।६५०-५१] ॥ (१) ॥ * ॥ उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । शोचन्त्यनेन वा । 'इगुपधात्किन्' (उ० ४।१२०) इतीप् । 'शुचिः शुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्माषाढानुपहतेषूपधाशुद्धमन्त्रिणि । शृङ्गारे च' इति हेमचन्द्रः [३।६१-६२] ॥ (२) ॥ * ॥ उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते । अच् (३।१।१३४) । न तु 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । तत्र 'अनुपसर्गात्' इत्यनुवृत्तेः । 'उज्ज्वलस्तु विकासिनि । शृङ्गारे विशदे दीप्तेऽपि' इति हैमः [३।६६३] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शृङ्गारस्य' ।

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहवर्द्धनः, वीरः, (२ पु), 'वीररस' के २ नाम हैं ।

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वधते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । युच् (३।२।१४९) । उत्साहं वर्धयतीति वा । ल्युः (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ वीरयति । 'धूरं वीरविक्रान्तौ' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा-विशेषण इतरे ईरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ।

१. तथा च विश्वनाथः—'शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीर-भयानकाः । बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥' इति, 'स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः' इति च (सा० द० ३।१८२, २५१) ।

२. विश्वे त्वेतादृशापाठाभावादिति मेदिनीत्येव पाठो वृत्तः ।

३. हैमपाठे 'च' इति नास्ति ।

कः (३।१।१३५) । अजति वा रक् (उ० २।१३) । 'वीरो जिने भटे श्रेष्ठे वीरं शृङ्गयां नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकारम्भातामलक्येलवालुषु ॥ मदिराक्षीरकाकोलीकाष्ठोदुम्बरिकासु च । पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकास्वपि' इति हेमचन्द्रः [२।४६६-७०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वीररसस्य' ।

कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुकोशोऽपि

कारुण्यम् (न), करुणा, घृणा, कृपा, दया, अनुकम्पा (५ स्त्री), अनुकोशः (पु), 'करुणरस या दया' के ७ नाम हैं ।

कारुण्यमिति ॥ करुणः करुणावान् । तस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ण्यञ् ॥ (१) ॥ * ॥ करणम् । 'कृवृदारिभ्य ऊनञ्' (उ० ३।५३) । 'करुणो रस-वृक्षयोः । करुणा तु कृपायां स्यात्' इति हैमः [३।२०५] ॥ (२) ॥ * ॥ घ्रियन्तेऽनया । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्तक् । 'घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्' इति हैमः [२।१४२] ॥ (३) ॥ * ॥ क्रपणम् । 'क्रप कृपा-याम्' (भ्वा० आ० से०) । 'क्रपेः संप्रसारणं च' (ग० ३।३।१०४) इति भिदादिपाठादह् । 'कृपो द्रोणश्मालके स्याद्द्रोणपत्न्यां कृषौ स्मृता' । कृपा दयायाम् [इति मे० १०२।३-४] ॥ (४) ॥ * ॥ दयते रक्षत्यनया । 'एव दान-गतिर्हिसारक्षणीषु' । भिदाद्यह् (३।३।१०४) ॥ (५) ॥ * ॥ अनुकम्पनम् । 'कपि किञ्चित्चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (६) ॥ * ॥ अनुकोशन्त्यनेन । 'कुश आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ् ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'करुणरसस्य' ।

अथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च

हसः, हासः (२ पु), हास्यम् (न), 'हास्यरस' के ३ नाम हैं ।

अथविति ॥ हसनम् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'स्वनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप् । हसः ॥ (१) ॥ * ॥ घञि (३।३।१८) हासः ॥ (२) ॥ * ॥ ण्यति (३।१।१२४) हास्यम् ॥ * ॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि (वा० ३।३।१०८) हसिकाऽपि । 'तत्र हासो हसो हास्यं घर्घरं हासिका स्त्रियाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'हास्यरसस्य' ।

बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

बीभत्सम्, विकृतम् (२ त्रि), 'बीभत्स रस' के २ नाम हैं ।

१. 'गोष्ठोदुम्बरिकासु च' इति पा० ।

२. 'मता' इति पा० ।

बीभत्समिति ॥ बधे: ['बध बन्धने', भ्वा० प० अ०] निन्दायां सन् (३।१।६) । भावे घञ् (३।३।१८) । यद्वा- 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । बीभत्साऽस्त्यत्र । अशआद्यच् (५।२।११७) । 'बीभत्सो नार्जुने, क्रूरघृणात्मविकृते त्रिषु' [इति मे० १७।२।२९] ॥ (१) ॥ * ॥ विकरणम्-विकृतम् । जुगुप्साप्रभवत्वात् । 'विष्ठाकामज उद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिजः । बीभत्सो द्विविधः' । बीभत्सादिव्यं तद्वति त्रिलिङ्गम् । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि । 'विकृतो वैकृतोऽथाग्रहायण्यामग्रहायणम्' इति शब्दार्णवात् । 'विकृतं त्रिषु बीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति 'विश्वः (!)' ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बीभत्सस्य' ।

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विस्मयः (पु), अद्भुतम्, आश्चर्यम्, चित्रम् (३ त्रि), 'आश्चर्यं या अद्भुतरस' के ४ नाम हैं ।

विस्मय इति ॥ विस्मयनम् । 'स्मिङ् ईषद्वसने' (भ्वा० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः' इति हैमः [३।५।३७] ॥ (१) ॥ * ॥ अत् आश्चर्यार्थेऽव्ययम् । तस्य भवनम् । 'अदिभुवो डुतच्' (उ० ५।१) ॥ (२) ॥ * ॥ आ इति चर्यते अभिनीयते । 'आश्चर्यमनित्ये' (६।१।१४७) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकरणे' (जु० उ० से०) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'चित्रं खे तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कबुरि चित्रा त्वा-खुपर्णिसुभद्रयोः । गोडुम्बाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगभेदयोः ।' इति हैमचन्द्रः [२।४।३०-३१] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'अद्भुतस्य' ।

अथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।

भयंकरं प्रतिभयम्

भैरवम्, दारुणम् भीषणम्, भीष्मम्, घोरम्, भीमम्, भयानकम्, भयङ्करम् प्रतिभयम्, (९ त्रि), 'भयानक रस' के ९ नाम हैं ।

अथेति ॥ भीरोरिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'भैरवः पुंसि शंकरे, भीषणे त्रिषु । (रागभेदे च)' [इति मे० १६०।४६] ॥ (१) ॥ * ॥ दारयति चित्तम् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) । 'कृवृदारिभ्य उनञ्' (उ० ३।५।३) । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे' इति विश्व-मेदि-न्यो (मे० ४८।५२) ॥ (२) ॥ * ॥ भीषयते । ल्युः (३।१।

१३४) । युच् (३।३।१०७) । वा । 'भीषणं' रसे शल्ल-व्यां, ना गाढे दारुणे त्रिषु' [इति मेदिनी ५०।७०] ॥ (३) ॥ * ॥ विभेत्यस्मात् । 'भियः षुगवा' (उ० १।१४५) । इति मक् षुगागमश्च । 'भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भ-यंकरे' इति हैमः [२।३।३५] ॥ (४) ॥ * ॥ 'भीमाद-योऽपादाने' (३।४।७४) । मकि षुगभावे । 'भीमो वृको-दरे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैमः [२।३।३४] ॥ (५) ॥ * ॥ घोरयति । 'घुर भीमार्थशब्दयोः' (तु० प० से०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । हन्ति वा । हन्तेर्धुरञ्च (उ० ५।६४) इत्यच्प्रत्ययो घुरादेशश्च । 'घोरो हरे दारुणे च' इति हैमः [२।४।२७] ॥ (६) ॥ * ॥ विभेत्यस्मात् । 'विभी भये' (जु० प० अ०) । 'आनकः शीङ्भियः' (उ० ३।८२) । 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहो भयंकरे' [इति मे० १७।२०६] ॥ (७) ॥ * ॥ भयं करोति । 'मेघतिभयेषु कृञः' (३।२।४३) इति खच् ॥ (८) ॥ * ॥ प्रतिगतं भयेन । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) । प्रति गतं भयमस्मिन् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति वा । 'प्रतिभयं भये भीष्मे' इति हैमः [४।२।३२] ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'भयानकरसस्य' । भेदेन कीर्तनं त्वेषां धर्ममात्रपरत्वात् । भैरवादयस्तु धर्मं ध-मिणि च वर्तन्ते इति भेदः ।

रौद्रं तूमम्

रौद्रम्, उग्रम् (२ त्रि), 'उग्ररस' के २ नाम हैं ।

रौद्रमिति ॥ रुद्रस्येदम् । अण् (४।३।१२०) । यत्तु-रौद्रो देवताऽस्य-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । मन्त्रहविःस्वासि-न्या एव देवतात्वात् । 'रौद्रो भीष्मे रसे तीव्रे रौद्री गौर्याम्' इति हैमः [२।४।६२] ॥ * ॥ 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'ऋज्वेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रम् । 'उग्रः शुद्रासुते क्षत्रादुद्रे पुंसि, त्रिषूत्कटे । स्त्री वचाक्षुद्रयोः' [इति मे० १२३।९-१०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उग्ररसस्य' । महतः क्रोधस्य इति मुकुटः । तन्न । रसप्रकरणात् क्रोधस्य [अ० १।७।२६] षक्ष्यमाणत्वाच्च ।

अमी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश

'अद्भुतम्' यहाँ से लेकर 'उग्रम्' यहाँ तक १४ शब्द 'रस' के अर्थ में प्रयुक्त होने पर पुंलिङ्ग हैं और 'रसवाले' के अर्थ में प्रयुक्त होने पर त्रिलिङ्ग हैं ।

अमीति ॥ असी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु । स्त्रियां रौद्री भैरवी ।

१. पाठोऽयं विश्वे नास्ति, मेदिन्यां (६५।१५९)

तूपलभ्यते ।

२. विश्वे एतद्वचसोऽनुपलब्धे 'मेदिनी' त्येव पाठो युक्तः ।

१. 'भीषणो' इति पा० ।

दरत्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

दरः, त्रासः (२ पु), भीतिः, भीः (२ स्त्री), साध्वसम्, भयम् (२ न), 'दर' के ६ नाम हैं ।

दरेति ॥ दीर्यतेऽस्मात् । 'दु भये' (भ्वा० प० से०) । अप् (३।३।५७) । 'दरः स्याद्भयगतयोः । दरी तु कन्दरे' इति हैमः [२।४४१-४२] ॥ (१) ॥ * ॥ 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'त्रासो भये मणे'-दोषे' इति हैमः [२।५९५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'निभी भये' (जु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'भीतिर्भये स्त्रियाम् । भीतं भये भीतियुते त्रिषु' [इति मे० ५६।४०] ॥ (३) ॥ * ॥ संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) विविपि भीः ॥ (४) ॥ * ॥ (यत्तु-) साधूनस्यति । अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटः । तत्त । अणः (३।२।१) प्रसङ्गात् । तस्मात् 'साधूनामसनम्' ॥ (५) ॥ * ॥ 'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) । 'भयं भीतौ भयंकरे । कुञ्जकपुष्पे' इति हैमः [२।३७६-७७] ॥ * ॥ बाहुलकादङि भिया । 'स्यादर्शनमृतीया च गर्हा, चाथ भयं भिया । (त्रासोत्रासौ दरो भीतमातङ्को भीश्च साध्वसम्)' इति शब्दानवात् । 'आशङ्का साध्वसं दरः । भिया च' इति हैमाच्च ॥ (६) ॥ षट् 'भयस्य' ।

विकारो मानसो भावः

भावः (पु), 'रत्यादिरूप मन के विचार-विशेष' का १ नाम है ।

विकार इति ॥ मनोविकारो रत्यादिभावः । भावयति करोति रसान् इति । 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः' इति हैमः [२।५४५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मनोविकारस्य' ।

अनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

अनुभावः (पु), 'मन के विकार के प्रकाशक रत्यादिसूचक रोमाञ्च आदि' का १ नाम है ।

अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणक्रियादिः । 'अनुभावयति' इत्यनुभावः । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचने' इति मेदिनी [१६१।५५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'रत्यादिसूचकरोमाञ्चादेः' ।

१. 'मणिदोषे' इति पा० ।

२. 'भीतिर्भये स्त्रियां भीतं भयेऽथ भीयुते त्रिषु' इति पा० ।

३. कोष्ठस्यः पाठः निर्णयसागरीयः ।

४. हैमे पाठोऽयं नोपलभ्यते । उपलभ्यते त्वभिधान-चिन्तामणी (२।२१५) ।

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्वः, अभिमानः, अहंकारः (३ पु), 'अभिमान, घमण्ड' के ३ नाम हैं ।

गर्व इति ॥ 'गर्वं माने' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अभि सर्वतो मानः । 'अभिमानोऽर्थादिदर्पे' जाने प्रणयर्हिसयोः' [इति मे० ९४।६२] ॥ (२) ॥ * ॥ 'अहम्' इति करणमहंकारः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अहंकारस्य' ।

मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥

दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः [५२]

मानः (पु), चित्तसमुन्नतिः (स्त्री), 'मान, चित्तोन्नति' के २ नाम हैं ।

[दर्पः, अवलेपः, अवष्टम्भः, चित्तोद्रेकः, स्मयः, मदः (६ पु), 'घमण्ड' के ६ नाम हैं] ।

मान इति ॥ (मत्समो नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१०) । 'मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे' इति हैमः [२।२८१] ॥ (१) ॥ * ॥ चित्तस्य समुन्नतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अति-योग्यमपि प्रति चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति तु युक्तम् ।

अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥

रीढाधमाननावज्ञावहेलनमसूर्क्षणम् ।

अनादरः, परिभवः, परिभावः (३ पु), तिरस्क्रिया, रीढा, अवमानना, अवज्ञा (४ स्त्री), अवहेलनम्, असूर्क्षणम् (२ न), 'अनादर' के ९ नाम हैं ।

अनादर इति ॥ न आदरः ॥ (१) ॥ * ॥ 'परी भुवः-' (३।३।५५) इति घञो वैकल्पिकत्वात् 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ * ॥ तिरस्करणम् । 'कुजः श च' (३।३।१००) इति शः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८।३।४२) इति सत्त्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ रेहणम् । 'रिह वधे' (तु० प० से०) । औणादिकः क्तः । स्त्री-त्वं लोकात् ॥ (५) ॥ * ॥ अवमाननम् । मनेर्णन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ (६) ॥ * ॥ अवज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (७) ॥ * ॥ अवहेलनम् । 'हेङ् अनादरे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । डलयोरेकत्वम् । 'घञन्ताः पुंस्ति' इत्यस्य बाधनात् क्लीबत्वम् ॥ (८) ॥ * ॥ 'सूर्क्ष आदरे' (भ्वा० प० से०)

१. 'दर्पोऽमाने' इति पा० ।

सरेफः^१ । 'नर्तुं सूक्ष्मे' । 'तत्तन्मसूक्ष्मम्' इति (तैत्तिरीयब्राह्मणे) । दर्शनात् । तस्माल्ल्युट् (३।३।११५) । नञ्समासः । 'अत्र मुकुटस्य वृथाक्लेश उपेक्षणीयः ॥' (९) ॥ * ॥ नवं 'परिभवस्य' ।

मन्दाक्षं हीलपा व्रीडा लज्जा

मन्दाक्षम् (न), हीः, त्रपा, व्रीडा लज्जा, (४ स्त्री) 'लज्जा' के ५ नाम हैं ।

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागाद्यत्र ॥ (१) ॥ ॥ 'ही लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । संपदादि [वा० ३।३।१०८] विवप् ॥ (२) ॥ * ॥ 'त्रपूष् लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) । षित्त्वात् (३।३।१०४) अङ् । 'त्रपा लज्जाकुलटयोः' इति हैमः [२।२९९] ॥ (३) ॥ * ॥ 'व्रीड लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये व्रीडा ॥ * ॥ घञि (३।३।१८) 'व्रीडः' अपि । 'गण्डूषगर्जभुजजागरहारकीलज्जालाजटारभसवतंवगधशृङ्गाः । व्रीडाद्यश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्च समामयाश्च ॥' इति स्त्रीपुल्लिङ्गकथने रभसः ॥ (४) ॥ * ॥ लज्जनम् । 'ओलस्जी व्रीडने' (तु० प० से०) । अप्रत्ययः (३।३।१०३) । 'भलां जश् भशि' (८।४।५३) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'लज्जायाः' ।

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

अपत्रपा (स्त्री), 'पिता आदि दूसरे से लज्जा करने' का १ नाम है ।

सेति ॥ सा लज्जा अन्यतश्चेत् सापत्रपा अयं ह्रीमात्रेऽपि । 'ह्रीर्लज्जापत्रपा व्रीडा' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पित्रादेः पुरतो जातलज्जायाः' ।

क्षान्तिस्तितिक्षा

क्षान्तिः, तितिक्षा (२ स्त्री), 'दूसरेकी उन्नति को सहन करने' के २ नाम हैं ।

क्षान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षमू सहने' दिवादिः [आ० अ०] । अस्याः षित्त्वात्किन् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य विव-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ * ॥ भ्वादेस्तु षित्त्वात् अङ् (३।३।१०४) । तदुक्तम् 'अपितः क्षाम्यन्तेः क्षान्तिः षितस्तु क्षमतेः क्षमा' इति । [क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्तौ क्षितौ' इति हैमः ३।३२१] ॥ (१) ॥ * ॥ तिजेः (भ्वा० आ० से०) क्षमायां सन् (३।३।१५) तदन्तादप्रत्यये (३।३।१०२) टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्षमायाः' ।

१. 'न सुष्ठु उक्षणम्-असूक्षणमिति लक्षणयाऽवज्ञा गम्यते । यत्कौटिल्यः-अयमुच्चैः सिञ्चति, दीर्घश्चारायणः प्राज्ञाजीत् । असूक्षणमित्येके । सूक्ष्यते, 'यस्य हल' इति यलोपात्' इति स्वामी ।

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्या (स्त्री), 'दूसरे की सम्पत्ति आदि को चाहने' का १ नाम है ।

अभिध्येति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्वै आध्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ * ॥ परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्वविषयस्पृहा' इति पाठे परस्वे विषयेण चौर्यादिना लिप्सा-इति मुकुटः । वस्तुतस्तु-परस्वविषयविषयिणीच्छेत्यर्थः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'परद्रव्येच्छायाः' ।

अक्षान्तिरीर्ष्या

अक्षान्तिः, ईर्ष्या (स्त्री), 'ईर्ष्या' अर्थात् 'दूसरे की सम्पत्ति को नहीं सहने' के २ नाम हैं ।

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः क्तिन् नञ्समासः ॥ (१) ॥ * ॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः (२) ॥ * ॥ द्वे 'परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य' ।

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

असूया (स्त्री), 'औद्वत्यसे किसी के गुण-विषयक काम में भी दोष निकालने' का १ नाम है ।

असूयेति ॥ असूयनम् । 'असूज् असूयायाम्' । कण्ठ्वा-दित्वाद्यकि (३।३।२७) 'अ प्रत्ययात्' (३।३।२०२) इत्यः । 'असूया त्वभ्यसूया च' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोपणस्य' ।

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरम् (न), विरोधः, विद्वेषः (२ पु), 'वैर करने' के ३ नाम हैं ।

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । 'वैरमैथुनिकयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशात् । युवादित्वात् (५।१।१३०) वाण् ॥ (१) ॥ * ॥ विरोधनम् । विद्वेषणम् । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वैरस्य' ।

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

मन्युः, शोकः (२ पु), शुक् (= शुच्, स्त्री), 'शोक' के ३ नाम हैं ।

मन्यवति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनिज-निदसिभ्यो युः' (उ० ३।२०) । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इति हैमः [२।३७९] ॥ (१) ॥ * ॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शोकस्य' ।

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पश्चात्तापः, अनुतापः, विप्रतीसारः (३ पु), 'पङ्कताने' के ३ नाम हैं ।

पश्चादिति ॥ पश्चात्तपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ विप्रतिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घनि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'विप्रतीसार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुशये रुषि' इति मे० [१४४।३०७] ॥ * ॥ [पक्षे ह्रस्वतृतीयः (विप्रतिसारः) अपि । 'विप्रतिसारस्त्वनुशये रुषि । कौकृत्ये' इति हैमः ५।४९] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'किञ्चित्कृत्वा पश्चात्तापस्य' । कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्कुधौ स्त्रियौ ।

कोपः, क्रोधः, अमर्षः, रोषः, प्रतिघः (५ पु), रुट् (= रुष्), क्रुध् (२ स्त्री), 'क्रोध' के ७ नाम हैं ।

कोपेति ॥ 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'क्रुध कोपे' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) भावे ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ 'मृष तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । नञ्समासः (२।२।६) ॥ (३) ॥ * ॥ 'रुष हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ प्रतिहननम् । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डे न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'प्रतिघौ रुट्प्रतीघातौ' इति हैमः [३।१३५] ॥ * ॥ रुट्कुधौ संपदादी (वा० ३।३।१०८) ॥ * ॥ टाप् (भागुरिमतेन) 'क्रोधो भामः क्रुधा रुषा' इति शब्दान्तरः ॥ (६) ॥ * ॥ (७) ॥ * ॥ ['भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ' इति मे० १०९।२१] ॥ सप्त 'कोपस्य' ।

शुचौ तु चरिते शीलम्

शीलम् (न), 'शील' अर्थात् 'आचरण शुद्ध रखने' का १ नाम है ।

शुचाविति ॥ 'शुचौ' इति भाषितपुंस्कृत्वात्पुंवद्भावाः (७।१।७४) ॥ * ॥ 'शील समाधाने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) । यद्वा-'शीलो धुकलुक्कलञ्चालनः' (उ० ८।३८) इति लक् । अधर्चादिः (२।४।३१) । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति विश्वः [१५०।२४] । 'चरित्रमात्रेऽपि शीलम् । 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा' इति रत्नकोषात् । (१) ॥ * ॥ एकं 'सुस्वभावस्य' ।

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

उन्मादः, चित्तविभ्रमः (२ पु), 'पागलपन' के २ नाम हैं ।

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् । 'मयी हर्षे' (दि० प० से०) ।

घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ चित्तस्य विभ्रमोऽन्म-स्थानम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य' ।

प्रेमा ना प्रियता हार्द प्रेम स्नेहः

प्रेमा (= प्रेमन्, पु), प्रियता (स्त्री), हार्द, प्रेम (= प्रेमन् २ न), स्नेहः (पु), 'प्रेम' के ५ नाम हैं ।

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीक् तर्पणे' (ऋचा० उ० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । तस्य भावः । 'पृथ्वादिभ्य इमनिच्-' (५।१।१२२) । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५६) इति प्रादेशः । ['प्रेमा ना वासवे वाते] प्रेमाऽस्त्री स्नेहनर्मणोः' [इति मे० ८९।९४] ॥ (१) ॥ * ॥ तल् (५।१।११९) । प्रियता ॥ (२) ॥ * ॥ हृदयस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'हृदयस्य हल्लेख-' (६।२।५०) इति हृदादेशः ॥ (३) ॥ * ॥ प्रयणम् । 'प्रीक् तर्पणे' (ऋचा० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । प्रेम नान्तं क्लीबम् ॥ (४) ॥ * ॥ स्नेहनम् । 'ष्णिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्नेहः प्रेम्णि घृतादिके' [इति हैमः २।६।१८] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'स्नेहस्य' ।

अथ दोहवम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहा वृद्धा वृद्धा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥

कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

दोहवम् (न), इच्छा, काङ्क्षा, स्पृहा, ईहा, वृट् (= वृष्), वाङ्क्षा, लिप्सा (७ स्त्री), मनोरथः, कामः, अभिलाषः, तर्षः (४ पु), 'इच्छा, चाहना' के १२ नाम हैं ।

अथेति ॥ दोहमाकर्षं ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणीच्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैमः [७७।६०-६१] ॥ (१) ॥ * ॥ एषणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण द्वेः ['इषु इच्छायाम्', तु० प० से०] शप्रत्यये निपातितः ॥ (२) ॥ * ॥ 'काक्षि वाङ्छि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (३) ॥ * ॥ (७) ॥ * ॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' (जु० उ० से०) । भिदादेराकृतिगणत्वादङ् (३।३।१०६) ॥ (४) ॥ * ॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । ['ईहोद्यमवाङ्छयोः' इति मे० १७५।२] ॥ (५) ॥ * ॥ तर्षणम् । 'वितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) । ['वृट् लिप्सायामु-दन्यायां स्मरपुत्र्यामपि स्त्रियाम्' इति मे० १६६।१४] ॥ * ॥ ['तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी १६६।१३ वज्र-नाद् भागुरिमतेन टाबन्तोऽपि 'तृषा' शब्दः] ॥ (६) ॥ * ॥ घञि (३।३।१८) । 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः' [इति मे० १६८।१३] ॥ (१२) ॥ * ॥ लभेः सभन्तावः (३।३।१०२) ॥

(८) ॥ * ॥ मन एव रथोऽत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९)
॥ * ॥ कामनम् । 'कमु कान्तो' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि
निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्' [इति मे० १०८।५] ॥
(१०) ॥ * ॥ अभिलषणम् । 'लष कान्तो' (भ्वा० उ०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (११) ॥ * ॥ द्वादश
'द्वच्छायाः' ।

सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।

लालसा (पु स्त्री), 'लालसा' अर्थात् 'अधिक चाहना'
का १ नाम है ।

स इति ॥ स तर्षो महाश्चेत् । 'लल ईप्सायाम्' (जु०
आ० से०) । औणादिकोऽसृण् । यद्वा—'लस कान्तो' (जु०
उ० से०) । भृशं लसनम्, इत्यर्थे यङन्तादः (३।३।१०२) ।
टाप् (४।१।१०२) । घञि तु लालसः । स्त्रीनिर्देश आबन्तता-
सूचनार्थः । 'लालसोत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्चासु च द्वयोः'
इति विश्व-मेदिन्यौ [मे० १७२।३४] ॥ (१) ॥ * ॥
एकम् 'अतिप्रीतेः' ।

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उपाधिः (पु), धर्मचिन्ता (स्त्री), 'धर्मविषयक चिन्ता'
के २ नाम हैं ।

उपाधिरिति ॥ समीप आधेः । उपपन्न आधिर्वा । 'उ-
पाधिस्तु धर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापृते छद्मनि' इति
हैमः [३।३।७१] ॥ (१) ॥ * ॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'धर्मविचारस्य' ।

पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥

आधिः (पु), 'मानसिक दुःख' का १ नाम है ।

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन । 'डुषाञ्' (जु० उ०
अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । ['आधिर्म-
नोती व्यसनेऽधिष्ठाने बन्धकाशयोः' इति हैमः २।२४२] ॥
(१) ॥ * ॥ एकं 'मनःपीडायाः' ।

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

चिन्ता, स्मृतिः (२ स्त्री), आध्यानम् (न), 'याद
करने' के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'चिति स्मृत्याम्' (जु० प०
से०) । 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । यत्तु—अप्र-
त्यये कार्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यङ्विधानं गुणाभावात्, तत्सा-
मर्थ्याणि लोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपि—इति मुकु-
टेनोक्तम् । तन्न । 'भिदा' इत्यादौ क्त्वस्य चरितार्थत्वेन
'व्यवधा' इत्यत्रातो लोपार्थत्वेनोत्तरार्थत्वेन सामर्थ्यविरहात् ॥

१. विश्वे तु 'लालसो लालसाऽपि स्याच्चाच्छतृष्णाति-
रेकयोः' (१७५।१८) इत्येवं पाठः ।

१४ अ० रा०

(१) ॥ * ॥ स्मरणम् । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तिन् (३।३।९४) । 'स्मृतिः स्मरणधीच्छासु शास्त्रे' इति
हैमः [२।२।१३] ॥ (२) ॥ * ॥ उपधीयते । 'घ्यै
चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(३) ॥ * ॥ श्रीणि 'स्मरणस्य' ।

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्कण्ठा, उत्कलिका (२ स्त्री), 'उत्कण्ठा' के २ नाम हैं ।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । उत्क-
ण्ठनम् । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥
उत्कलेः कृवादिभ्यो वुन् (उ० ५।३५) । वुन् (उ० २।
३२) वा । ['उत्कलिका तु हेलीयां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि'
इति हैमः ४।४] ॥ (२) ॥ * ॥ स्त्रीत्वेनापि साम्यम् ।
द्वे 'कामादिजस्मृतेः' । 'चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, स-
स्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्, अभिध्या तूभयोरपि'
इति शब्दाणवः ।

उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उत्साहः, अध्यवसायः (२ पु), 'उत्साह' के २ नाम हैं ।

उत्साह इति ॥ उत्सहनम् । 'बह मर्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । 'उत्साहस्तूचमे सूत्रे' [इति
विश्वः १८०।१७, मे० १७६।१५८] ॥ (१) ॥ * ॥ अध्य-
वसानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । घञ् (३।
३।१८) । 'आतो युक्' (७।३।३३) ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'उत्साहस्य' ।

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

वीर्यम् (न), 'सामर्थ्ययुक्त उत्साह' का १ नाम है ।

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् । वीरे साधु ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ['वीर्यं तेजःप्रभा-
वयोः । शुके शक्ती च' इति हैमः २।३८५] । 'अतिशयश-
क्तिर्वीर्या' इति त्वमरमालायां स्त्रीत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम्
'अतिशयिताध्यवसायस्य' ।

कपटोऽज्ञो व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ।

कुस्मृतिर्निकृतिः शाठ्यम्

कपटः (पु न), व्याजः, दम्भः, उपधिः (३ पु), छद्म
(= छद्मन्), कैतवम् (२ न), कुस्मृतिः, निकृतिः (२ स्त्री),
शाठ्यम् (न), 'धूर्तता, कपट, दगाबाजी' के ९ नाम हैं ।

कपट इति ॥ के मूर्ध्नि पट इवाच्छादकः । यद्वा—पट-
तीति पटः । 'पट गतो' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३५) । कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥ * ॥
व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायां

सेट्त्वान्न कुत्वम् । 'व्याजः शाठ्येऽपदेशे च' इति विश्वः^१ ॥ (२) ॥ * ॥ दम्भतेऽनेन । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'दम्भः कल्के कैतवे च' इति हैमचन्द्रः [२।३।१३] ॥ (३) ॥ * ॥ उपधीयत आरोप्यतेऽनेन । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'उपधिव्याजचक्रयोः' [इति हैमः ३।३।७२] ॥ (४) ॥ * ॥ छाद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । 'इस्मन्त्रन् विवधु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः । [छद्वा शाठ्येऽपदेशे घातिकर्मणि] इति हैमः २।२।६७ ॥ (५) ॥ * ॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'कैतवं द्यूतदम्भयोः'^२ इति हैमः [३।७।३४] ॥ (६) ॥ * ॥ कुत्सिता सृतिः । 'सृ गतो' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।१।७४) । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥ * ॥ निष्कृष्टा कृतिः क्रिया परप्रतारणरूपा । यद्वा-पराभीष्टस्य निकर्तनम् । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीक् । 'निष्कृतिर्मत्संने क्षेपे शठे शाठ्येऽपि च स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ^३ ॥ (८) ॥ * ॥ शठति । 'शठ कैतवे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शठस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ण्यञ् । यद्वा-शठनम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'कपटस्य' ।

प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

प्रमादः (पु), अनवधानता (स्त्री), 'असावधानी' के २ नाम हैं ।

प्रमाद इति ॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रमादः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति' ॥ (१) ॥ * ॥ न अवधानमस्य । तस्य भावः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अविमृष्टकृत्यस्य' ।

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

कौतूहलम्, कौतुकम्, कुतुकम्, कुतूहलम् (४ न), 'कौतूहल' अर्थात् 'खेल, तमाशा, जादू' के ४ नाम हैं ।

कौतूहलमिति ॥ कुतू चर्मनिर्मितस्नेहपात्रं हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात्

१. हैमस्थोऽयं पाठः (२।७।८) । विश्वे तु 'व्याजः शाठ्यापदेशयोः' (३।२।६) इत्येवं पाठः ।

२. एतदग्रे 'कैतवः कितवे शस्त्री' इति पाठः क्वचिदुपलभ्यते, तत्तु हैमे न दृश्यते ।

३. विश्वे तु 'निष्कृतिर्मत्संने क्षेपे वदन्ति शठशाठ्ययोः' (६०।१६५) इत्येवं पाठः ।

४. मेदिन्यां (७७।३५) तु 'प्रमदः' इति पाठो दृश्यते ।

(वा० ३।२।५) कः । यद्वा-हलति । पचाद्यच् (३।३।१३४) । कृत्वा हलम् । प्रजाद्यणि (५।४।३८) कौतूहलम् ॥ (१) ॥ * ॥ (अणभावे) 'कुतूहलं कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृश्यते' [इति मे० १५६।१५२] ॥ (४) ॥ * ॥ कुतू कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । उपपदसमासः (२।२।१९) । 'इको ह्रस्वोऽङ्गयः-' (६।३।६१) इति ह्रस्वः । प्रजाद्यण् (५।४।३८) वा । यद्वा-कुत्वां भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । 'इसुसुक्-' (७।३।५१) इति कः । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । संज्ञापूर्वकत्वात्पक्षे वृद्धयभावः । यत्तु-'तुज हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कुं तुजति । 'मूलविभुज-' (वा० ३।२।५) इति कः । न्यङ्-क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कुत्वे आन्तरतम्याज्जस्य गत्वप्रसङ्गात् । ['कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतस्थाने मङ्गलोद्वाहसूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च' इति हैमः ३।२९-३०] ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ चत्वारि 'कौतुकस्य' ।

स्त्रीणां विलासविब्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

विलासः, विब्वोकः, विभ्रमः (३ पु), ललितम् (न), हेला, लीला (२ स्त्री), ये ६ 'स्त्रियोंके शृङ्गार, भाव अर्थात् रत्यादि और मनोविकारसे उत्पन्न क्रियाविशेष' हैं, इनका 'हावः' (पु), 'हाव' यह १ नाम है ।

स्त्रीणामिति ॥ शृङ्गाराद्रत्यादेः भावान्मनोविकाराच्च जाताः (स्त्रीणाम्) क्रियाश्चेष्टा अलंकाराख्या विलासादिका हावशब्दवाच्याः । हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्यन्विषये घञ् (३।३।१८) । यत्तु-मुकुट आह-शृङ्गारभावो रतिः । तज्जा-इति । तन्न । 'शृङ्गारभावः' इति समुदायस्य रतिवाचकत्वाभावात् । यदपि-ह हवने-इत्युक्तम् । तदपि न । एतादृशस्य धातोरभावात् । यदपि-उक्तार्थे भरतस्य संमतिरुपन्यस्ता । 'अलंकारश्च नाट्यज्ञैर्ज्ञेया भावरसाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वक्रगात्रजाः' इति । तत्रापि 'भावरसाश्रयाः' इत्यनेनास्मदुक्त एवार्थो लभ्यते, न भवदुक्तः । यत्तु-ह्वयन्त्यनेनेति हावः-इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । ह्वेओ ['ह्वे स्पृष्टायां शब्दे च', भ्वा० आ० अ०] घञि संप्रसारणाविधानात् ॥ (१) ॥ * ॥ विलासनम् । 'लस श्लेषणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्तावासनादिषु' । 'विलासो

१. 'यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्याद्विष्टसंदर्शनादिना ॥' इति सा० द० (३।१४१) ।

हावभेदे स्याल्लीलायामपि पुंस्ययम्^१ [इति मे० १७२।३९]
॥ (१) ॥ * ॥ विवानम् । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) ।
विवुर्गतिविशेषः । (यत्तु-) 'अपष्ट्वादयः' इति कुः-इति
मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्रादर्शनात्- । 'मृगय्वादयश्च' (उ०
१।३७) इति तूचितम् । उच्यते समवैत्यत्र । 'उच समवाये'
(दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञर्थे ।
यद्वा- 'कः' (वा० ३।३।५८) । 'ओक उचः के' (७।३।
६४) इति निपातितः । विवोरोकः स्थानम् । 'विब्बो-
कोऽभिमतप्राप्तावपि गर्वादिनादरः' ॥ (१) ॥ * ॥ विभ्रम-
णम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । चित्तवृत्त्यन-
वस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो^३ मतः । 'अथ विभ्रमः । शोभायां
संशये हावे' इति हैमः [३।५०३-४] । 'विभ्रमो भ्रान्ति-
हावयोः^४' [इति विश्वः ११३।३९, मे० ११२।५२ च] ॥
॥ (१) ॥ * ॥ 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०),
'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोरभेदः, भावे
क्तः (३।३।११४) । 'अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं' रतिचे-
ष्टितम् । ['ललितमीप्सिते । तडिते हारभेदे च' इति हैमः
३।३०९-१०] ॥ * ॥ 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) ।
'हेड अनादरे' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८)
'स्याद्भावसूचको हावो हेलाऽस्यवानुभावनम्' । 'प्रौढेच्छा
सुरते हेला' इति वा । ['हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वीर-
योषिताम्' इति मे० १४९।५७] ॥ (१) ॥ * ॥ लयनम् ।

१. एतदग्रे 'वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षि-
णाम् । तेषामेव च विश्वासहेतौ प्रावरणोऽपि च ॥' इति
क्वचिल्लिखितः पाठो न प्रकृतोपयोगी, स तूपयुक्तत्वाद्ग्रे
(अ० २।१०।२६) व्याख्यायां लिखित एव ।

२. 'विब्बोकस्त्वितिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः' इति
सा० द० (३।१४३) ।

३. 'त्वरया हर्षरागादेर्दयिताऽऽगमनादिषु । अस्थाने
भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥' इति सा० द०
(३।१४७) ।

४. एतदनन्तरं 'विभ्रमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमा-
नयम्' इति पाठः क्वचिदुपलभ्यते । परंतु मेदिनीविश्व-
योस्तु 'विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्' इत्येव
पाठदर्शनादत्रानुपयुक्तत्वं तस्य स्फुटमेव ।

५. 'सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्' इति
सा० द० (३।१४८) ।

६. 'हेलाऽत्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ।'
इति सा० द० (३।१३२), अत्र 'स' इति पदेन पूर्वोक्तो
भावो ग्राह्यः ।

लीः । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । संपदादित्वात्
(वा० ३।३।१०८) क्वप् । लियं लाति । 'ला आदाने'
(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'प्रियस्यानुकृतिर्लीला' श्लिष्टा वाग्वेषचेष्टितैः । 'लीला
केलिर्विलासश्च शृङ्गारभावजा क्रिया' [इति हैमः २।५२०]
॥ (१) ॥ * ॥ इति शब्दार्णवात्प्रकारार्थादिन्येऽपि ज्ञेयाः ।
'लीला विलासो विच्छित्तिविभ्रमः किलकिञ्चितम् । मोट्टा-
यितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं तथा ॥ विहृतं चेति मन्त-
व्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः' इति नाटकरत्नकोशः । वि-
च्छेदनम् । 'च्छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) । क्तिन्
(३।३।९४) । 'मण्डनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः^२' ।
['विच्छित्तिरङ्गरागे स्याद्भावविच्छेदयोरपि' इति विश्वः
७०।१६८] ॥ (१) ॥ * ॥ किलकिञ्चित्तमत्र । हर्षाद्बुद्धितगीता-
दिव्यामिश्रं किलकिञ्चित्तम्^३ । स्वामी तु—किलकिञ्चित्तम्—
इति पाठं मन्यते । यदाह 'किलीति कण्ठकूजितम् वा' । 'यथा-
किलिकिलारावः' इति ॥ (१) ॥ * ॥ मोटनम् । 'मुट प्रमर्दने'
(तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । बाहुलकाद्धनस्तुट् ।
भृशादि (३।१।१२) क्यङन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) ।
'मोट्टायितं^४ प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गविजृम्भणम्' । यत्तु—
मोट्टनम् । मोट्टः—इति मुकुटः । तन्न । मोट्टघातोर्दर्शनात् ।
यदपि—लोहितादि (३।१।१३) क्यङन्ताद्भावे क्तः—इति ।
तदपि न । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यङ्चनम्', 'भृशादिष्वित-
राणि' इति वार्तिकविरोधात् ॥ (१) ॥ * ॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट
छेदनादौ' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । कुट्टेन
निर्वृत्तम् । भावप्रत्ययान्तादिमप् (वा० ४।४।२०) । ततो
ण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥
तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् वा । 'दुःखोपचारः सौख्ये-
ऽपि हर्षात्कुट्टमितं^५ मतम्' ॥ (१) ॥ * ॥ विहरणम् ।

१. 'अङ्गैर्वर्षैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि । प्रीतिप्रयोजि-
तैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥' इति सा० द० (३।१४०) ।

२. 'स्तोकाऽप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ।'
इति सा० द० (३।१४२) ।

३. 'स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् । सां-
क्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसंगमादिजाद्वर्षात् ॥' इति सा०
द० (३।१४४) ।

४. 'तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु । मोट्टा-
यितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम् ॥' इति सा० द० (३।
१४५) ।

५. 'केशस्तनाश्वरादीनां गृहे हर्षजपः संभ्रमात् । प्राहुः
कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूतनम् ॥' इति सा० द०
(३।१४६) ।

भावे क्तः (३।३।११४) । 'वक्तव्यभाषणं व्याजाद्विहृतं' दक्षितेङ्गितम् ॥ (१) ॥ * ॥ इति । [एकैकं 'स्त्रीणां शृङ्गारभावजन्यक्रियायाः']

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ॥ ३२ ॥

द्रवः, केलिः, परीहासः (३ पु), क्रीडा, खेला (२ स्त्री), नर्म (=नर्मन्, न), 'क्रीडामात्र' के ६ नाम हैं ।

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'द्रवो विद्रवनर्मणोः । प्राद्रवे रसगत्योश्च' इति हैमः [२।५।३५-३६] ॥ (१) ॥ * ॥ केलनम् । 'किल क्रीडायाम्' (तु० प० से०) । 'केलु चलने' (भ्वा० प० से०) वा । इन् (उ० ४।११८) । (केली इति स्त्रिया-मपि । 'केलीषु तद्गानगुणान्निपीय' इति नैषधात् (३।२७) इति मुकुटः) ॥ (२) ॥ * ॥ परिहसनम् 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । घब् (३।३।११८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ * ॥ क्रीडनम् । 'क्रीडु विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'क्रीडा केलिप्रकारे स्यात्खेलावज्ञानयोरपि' [इति विश्वः ४।४।२०, मे० ४।०।३ च] ॥ (४) ॥ * ॥ खेलनम् । 'खेलु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । मुकुटस्तु 'खेला' इत्यस्य स्थाने 'लीला' इति पठति ॥ (५) ॥ * ॥ नरणम् । 'नृ नये' (भ्वा० प० से०) । मनिद् (३।२।७५) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'क्रीडायाः' ।

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याजः, अपदेशः (२ पु), लक्ष्यम् (न), 'बहाना करने' के ३ नाम हैं ।

व्याज इति ॥ (१) ॥ * ॥ अपदेशनम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । घब् (३।३।१८) ['अपदेशः पुमां-ल्लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति मे० १६।४।३१] ॥ (२) ॥ * ॥ लक्षणम् । 'लक्ष आलोचने' (चु० आ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) । 'लक्ष्यं स्यादपदेशोऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी [११६।५३] ॥ * ॥ घञन्तोऽपि ।

१. साहित्यदर्पणे 'विहृत'स्थाने विकृतेति पाठः, तल्लक्षणं यथा—'वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मतम्' इति सा० द० (१।१५०) ।

२. नाट्यस्य पञ्चसन्धिषु 'विमर्शाख्यसन्धेरकमङ्गं 'द्रवः', तल्लक्षणं यथा—'द्रवो गुरुग्यतिक्रान्तिः शोकवेगादिसंभवा ।' इति सा० द० (६।१८५) ।

३. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

संख्यायां च न ना लक्षं क्लीवं व्याजशरव्ययोः' इति मूर्धन्यान्ते रभसात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छादनस्य' ।

क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

क्रीडा, खेला (२ स्त्री), कूर्दनम् (न), 'लङ्कपन के खेल' के ३ नाम हैं ।

क्रीडेति ॥ (१) ॥ * ॥ खेलनम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥ * ॥ 'कुर्दं क्रीडायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'वोरूपधायाः—' (ना।२।७६) इति दीर्घः । यत्तु—'स्फूर्जं' इति लिङ्गात् कुर्दादीनां न दीर्घः (इति घर्मदासः) । 'वोः' इति विधेरनित्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णचन्द्रः) आह । तन्न । 'स्फूर्जं' इति स्वरूपनिर्देशार्थं दीर्घानुच्चारणात् । दीर्घविधेः सत्त्वाच्च । यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वैव निर्देष्टव्यम्' इति नियमः स्वीक्रियते तदा 'एशिरेचोरेत्वाभावस्याज्ञापकत्वं स्यात्' एत्वस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । अत एव 'दीर्घाभावस्तु चिन्त्यः' इति स्वामिग्रन्थोऽपि संगच्छते ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कन्दुकादिक्रीडनस्य' ।

घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्

घर्मः, निदाघः, स्वेदः (३ पु), 'घाम' या 'पसीने' के ३ नाम हैं ।

घर्म इति ॥ जिघर्त्यङ्गमनेन । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' (जु० प० अ०) । 'घर्म-' (उ० १।१४९) इति निपातितः । यत्तु—'घरति' इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्तु 'घृ क्षरणे' इति धातूपन्यसनेन विरुध्यते । घरत्यङ्गमनेन वा । 'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । 'घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्मस्वेदाम्बुनोरपि' इति मे० १०९।१२] ॥ (१) ॥ * ॥ निदहातेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घब् । न्यङ्-क्वादिः (७।३।५३) ॥ (२) ॥ * ॥ स्विद्यतेऽनेनाङ्गम् । घब् (३।३।१२१) । 'स्वेदो घर्म स्वेदने च' इति हैमः [२।२४१] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'प्रस्वेदहेतोस्तापस्य' ।—अङ्गजलस्य—इति मुकुटः । तन्न । स्वकृतकरणविग्रहविरोधात् । न हि जलेन प्रस्विद्यते । वस्तुतस्तु—भावकर्मव्युत्पत्त्या सोऽप्यर्थः ।

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रलयः (पु), नष्टचेष्टता (स्त्री), 'बेहोशी' के २ नाम हैं ।

प्रलय इति ॥ प्रलयनम् । 'लीङ् [संश्लेषणे]' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रलयो मृत्युकल्पा-न्तमूर्च्छापायेषु पुंस्ययम्' [इति मे० ११९।९०] ॥ (१)

१. 'कूर्दनमित्येके, कुर्वं क्रीडायाम्' इत्यनन्तरमुक्तं इति शेषः ।

॥*॥ नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः । तल् (५।१।११९)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सात्त्विकभावस्य' मूर्च्छापरपर्यायस्य ।
हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येत्यर्थः ।

अवहित्थाकारगुप्तिः

अवहित्था, आकारगुप्तिः (२ स्त्री), 'अपने आकारको छिपाने' के २ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवहिः स्थितिरवहित्था । 'सुपि स्थः' (३।२
४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । पृषोदरादिः
(६।३।१०६) ॥ (१) ॥*॥ आकारस्य शोकादिजनितमु-
खम्लान्यादेर्गोपनम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'आकारगोपनस्य' ।

समौ संवेगसंभ्रमौ ।

संवेगः, संभ्रमः (२ पु), 'हर्ष आदिके कारण शीघ्रता
करने' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ संवेजनं संचलनम् । 'ओविजी भयचलनयोः'
(तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ संभ्र-
मणम् । घञ् (३।३।१८) । 'संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्संवे-
गादरयोऽपि' [इति विश्वः १।३।३९] ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य' ।

स्यादाकुरुषितकं हासः सोत्प्रासः

आकुरुषितकम् (न), 'साभिप्राय हँसने' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) वा । घञ् (३।
३।१८) । उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः ।
अकुरुषणं परच्छेदनम् । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) ।
भावे क्तः (३।३।११४) । स्वार्थे कप् (५।३।७७) । भावे
'स्यादाकुरुषितकं हासनखराघातभेदयोः' [इति विश्वः २।१।
२३०] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परस्यामर्षजनकहासस्य' ।

स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

स्मितम् (न), 'साभिप्राय मुस्कुराने' का १ नाम है ।

स इति ॥ स हासो मनागल्पः । 'स्मिद् ईषदसने'
(भ्वा० आ० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'ईषद्विक-
सितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजद्वारमुत्त-
मानां स्मितं भवेत्' ॥ (१) ॥ एकम् 'ईषद्वसस्य' ।

अध्यमः स्याद्विहसितम्

विहसितम् (न), 'सावरण हँसने' का १ नाम है ।

अध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्त्वालपत्वहीनः ।
'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ।
आकुञ्चितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानु-

रागमाहुर्विहसितं बुधाः' ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मध्यम-
हासस्य' ।

रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

रोमाञ्चः (पु), रोमहर्षणम् (न), 'रोमाञ्च होने' के
२ नाम हैं ।

रोमाञ्च इति ॥ रोम्णामञ्चनं पूजनम् । घञ् (३।३।
१८) । 'चजोः-' (७।४।५२) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः'
इति पूरितत्वादस्मात् 'अञ्चेः पूजायाम्' (७।२।५३) इति
क्त्वानिष्ठयोरिड्विधानात् कुत्वम् । यत्तु—'न कादेः' (७।
३।५९) इति योगविभागात् कुत्वम्—इति भाषावृत्त्युपन्य-
सनं मुकुटस्थ । तन्न । तस्य वार्तिककृता 'प्रत्याख्यानात् ।
यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ (१) ॥ * ॥ रोम्णां हृष-
णम् ॥ (२) ॥ * ॥ पुलक-कण्टक-रोमविक्रिया-रोमो-
द्गमाश्चात्रैव । ['पुलको गजान्नपिण्डे रोमाञ्चे प्रस्तरान्तरे ।
असुराज्यां मणिदोषे गल्वकं तालके कृमौ' ॥ इति हैमः ३।
६६-६७] । ['कण्टकः क्षुद्रवैरिणि । वेणी द्रुमाङ्के रोमा-
ञ्चे' इति हैमः ३।१७ । 'पुलकः पुनः । रोमाञ्चकण्टकौ रोम-
विक्रिया रोमहर्षणम् । रोमोद्गम उद्धर्षणमुल्लासनकमित्य-
पि' । इति अभि० चि० २।२।१९-२० च] । द्वे 'रोमाञ्चस्य' ।

क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टम्

क्रन्दितम्, रुदितम्, क्रुष्टम् (३), 'रोने' के ३ नाम हैं ।

क्रन्दितमिति ॥ 'क्रदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः
(३।३।११४) । 'अथ क्रन्दितमाह्वाने रुदिते च नपुंसकम्'
[इति मे० ६।१।१०३] ॥ (१) ॥ * ॥ 'रुदिर् अश्रु-
विमोचने' (अ० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥
(२) ॥ * ॥ 'क्रुश रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः
(३।३।११४) । ['क्रुष्टं रोदनरावयोः' इति मे० ३।४।६]
॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रोदनस्य' ।

जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

जृम्भः (त्रि), जृम्भणम् (न), 'जम्हाई' के ३ नाम हैं ।

जृम्भ इति ॥ 'जृभि गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ।
'जृम्भा विकासजृम्भणयोस्त्रिषु' [इति मे० १०६।४] ।
घनन्तस्यैव क्लीबत्वमपि । लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेष्यैव-
बाधितः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु—जृम्भं तु, अजिवधौ
भयादिपाठात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'अजिवधौ' इत्युक्त-
त्वेन क्लीबत्वस्याविधानात् ॥ (१) ॥ * ॥ ल्युटि
(३।३।११५) जृम्भणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखादिदि-
कासस्य' ।

१. 'निष्ठायामनिटः इति वार्तिकेन' इति शेषः ।

विप्रलम्भो विसंवादः

विप्रलम्भः, विसंवादः (२ पु), 'ठगपने से बात करने' के २ नाम हैं ।

विप्रेति ॥ विशेषेण प्रलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्ती' (भ्वा० आ० अ०) । विरुद्धं सम्यक् वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अङ्गीकृतासंपादनस्य' ।

रिङ्गणं स्खलनं समे ।

रिङ्गणम् ; स्खलनम् (२ न), 'धर्ममार्गसे प्रतिकूल चलने, रेंगने, जगह के चिकनी होने से या अन्य किसी कारण से पैर फिसल जाने' के २ नाम हैं ।

रिङ्गणमिति ॥ 'रिगि गती' (भ्वा० प० से०) । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३।१५) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ 'रिखि गती' (भ्वा० प० से०) इत्येके (तन्मते रिङ्गणम्) । द्वे 'धर्मा-देश्वलनस्य'—इति स्वामी, बालानां हस्तपादगमनस्य—इत्यन्ये, 'पिच्छिललादी पतनस्य' इत्यपरे ।

स्याग्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥३६॥

निद्रा (स्त्री), शयनम् (न), स्वापः, स्वप्नः, संवेशः (३ पु), 'नींद' के ५ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ निद्राणम् । 'द्रा कुत्सायां गती' (आ० प० से०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । निन्दनम्, निन्दतेऽनया, इति वा । 'निन्देर्नलोपश्च' (उ० २।१७) इति रग्, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'शयनं सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकम्' [इति मे० ९३।३७] ॥ (२) ॥ * ॥ 'विष्वप् शये' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्वापः शयननिद्रयोः । स्पर्शजितायामज्ञाने' [इति मे० १०२।१२] ॥ (३) ॥ * ॥ 'स्वपो नन्' (३।३।९१) । 'स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' [इति मे० ८४।८२] ॥ (४) ॥ * ॥ संवेशनम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'संवेशः स्वाप-स्त्रीरतवन्धयोः' ॥ (५) ॥ * ॥ 'सुप्तिः' अप्यत्र । ['सुप्तिः स्पर्शजितानिद्राविश्रम्भे शयने स्त्रियाम्' इति मे० ५९।७२] ॥ * ॥ पञ्च 'निद्रायाः' ।

तन्द्री प्रमीला

तन्द्री, प्रमीला (२ स्त्री), 'तन्द्रा होने' अर्थात् 'अधिक थकावट आदि के कारण शरीरेन्द्रियोंके क्षिथिल होने या नींद के आदि और अन्त में आलस्य होने' के २ नाम हैं ।

तन्द्रीति ॥ तत्पूर्वाद्वाते: 'स्पृहगृहि-' (३।२।१५८) इत्यादिना 'तन्द्रा' इति निपात्यते । तन्द्रायाः करणम् । 'तत्क-रोति-' (ग० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच् हः' (उ०

४।१।३९) । तन्द्रिः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् वा 'तन्द्रो निद्राप्रमीलयोः' [इति मे० १२५।४२] । णिजभावे 'तन्द्रा' इत्यपि । मुकुटस्तु—इन्द्रियाणां तननं द्रात्यस्याम् । तन्द्रधातोः सौत्रान्मूर्च्छार्थात् 'तन्द्रेरि-दीती' इति ह्रस्वेकारप्रत्यये तन्द्रिः । ङीप् तन्द्री । दीर्घे-कारप्रत्यये लक्ष्मीशब्दवच्च—इत्याह । तन्न । द्रातिना विगृह्य सौत्रधातोरुपन्यासस्य विरुद्धत्वात् । 'तदो नान्तत्व-निपातनाभ्युपगमविरोधात्' । 'तन्द्रेरिदीती' इति सूत्रस्या-दर्शनाच्च । ईप्रत्ययविधायकाभावाच्च । (यद्यपि—) तन्द्रि-स्तन्द्री तन्द्रीस्तन्द्रा—इति रूपचतुष्टयम् । इत्युक्तम् । तदपि न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रमी-लनम् । 'मील निमेषणे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अत्यन्तश्रमा-दिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य' ।

अकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम् ।

अकुटिः, भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः (३ स्त्री), 'क्रोध आदि से भौंह को टेढ़ा करने' के ३ नाम हैं ।

अकुटिरिति ॥ 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगु-पधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'भ्रुवोः कुटिः' अकुं-सवत्त्रैरूप्यम् । पृषोदरादित्वाट्टकारे 'भ्रुकुटो' इत्यपि ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य' ।

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

अदृष्टिः (स्त्री), 'क्रूरतापूर्वक देखने' का १ नाम है ।

अदृष्टिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥ * ॥ असौ-म्येऽमुन्दरे ॥ एकं 'क्रूराया दृष्टेः' ।

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्व रूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धिः, प्रकृतिः (२ स्त्री), स्वरूपम् (न), स्वभावः, निसर्गः (२ पु), 'स्वभाव' के ५ नाम हैं ।

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'षिध संराद्धौ' (दि० प०-अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । ['संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ मदोग्रायामपि स्त्रियाम्' इति मे० ८१।३८] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकरणम् । 'डुकृन्' (त० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ इमे इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३) ॥ * ॥ स्वो भावः ॥ (४) ॥ * ॥ विसर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च' इति हैमः [३।१२२] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'स्वभावस्य' ।

१. "अन्ये तु अदृष्टिः इत्यनेन संबन्धन्ति । यदाहुः—भ्रुकुटिः दृगसौम्या स्यात्" इति स्वाम्याह ।

२. क्वचित् चरहितः पाठः ।

अथ वेपथुः ।

कम्पः

वेपथुः, कम्पः (२ पु), 'कौपने' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ वेपनम् । 'दुवेपु कम्पने' (भ्वा० आ० से०) ।
'द्वितोऽयुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'कपि किञ्चि-
न्चलने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'कम्पस्य' ।

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

क्षणः, उद्धर्षः, महः, उद्धवः, उत्सवः (५ पु), 'उत्सव'
के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षणं हिंसायाम्' (त० उ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['क्षणः कालविशेषे
स्यात् पर्वण्यवसरे महे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वम-
ध्ययोः' इति हैम. २।१३७] ॥ (१) ॥ * ॥ उद्धर्षयति ।
'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) णिजन्तः । अच् (३।१।
१३४) । उद्गतो हर्षोऽनेति वा ॥ (२) ॥ * ॥ महनम् ।
'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
संज्ञापूर्वकत्वाद्बद्धभावः । घः (३।३।११८) वा । यद्वा-
महति । अच् (३।१।१३४) । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह
उत्सवतेजसोः' [इति मे० १७५] । (यत्तु-) मह्यतेऽनेन
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः-इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ (३) ॥ * ॥ उद्धनोति
दुःखम् । 'धून् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।
१३४) । 'उद्धवो यादवभिदि महे च क्रतुपावके' [इति मे०
१५९।३२] ॥ (४) ॥ * ॥ उत्सुवति । 'धू प्रेरणे' (तु०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'उद्धवो मह उत्सेके
इच्छाप्रसरकोपयोः' [इति विश्वः १६५।३३] ॥ (५)
॥ * ॥ पञ्च 'उत्सवस्य' ।

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगता-
थनिरूपणात् ।

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥ ७ ॥

अथ पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

अधोभुवनपातालबलिसधरसातलम् ।

नागलोकः

अधोभुवनम्, पातालम्, बलिसध, रसातलम् (४ न),
नागलोकः (पु), 'पाताल' के ५ नाम हैं ।

अथ इति ॥ अधश्च तद्भुवनं च ॥ * ॥ 'अधः' अपि ।
'अधोऽव्ययं स्यात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् [१।८।१] ॥
(१) ॥ * ॥ पतन्त्यत्र पापात् । 'प्रतिचण्डिभ्यामालम्'

(उ० १।११७) । 'पातालं वडवानले । रसातले' च' इति
हैमः [३।७००-१] ॥ (२) ॥ * ॥ बलेः सध ॥ (३)
॥ * ॥ रसायास्तलमघः ॥ (४) ॥ * ॥ नागानां लोकः
॥ (५) ॥ * ॥ अधोलोक फणिभुवनादयः अप्यत्र ॥ * ॥
पञ्च 'पातालस्य' ।

अथ कुहरं शुषिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।

कुहरम्, शुषिरम्, विवरम्, विलम् छिद्रम्, निर्व्यथनम्
रोकम्, रन्ध्रम्, श्वभ्रम् (९ न), वपा, शुषिः (२ स्त्री),
'विल' के ११ नाम हैं ।

अथेति ॥ कुं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेञ्' (३।२।९) ।
यद्वा-'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । इगुपघत्वात् (३।
१।१३५) कः । कुहं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुहरं गह्वरे च्छिद्रे
क्लीवं नागान्तरे पुमान्' [इति मे० १३२।१३६] ॥ (१)
॥ * ॥ शोषणम् । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुप-
धात्कित्' (उ० ४।१२०) । शुषिरस्यास्ति । ऊषशुषि-'
(५।२।१०७) इति रः । 'शुषिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि
नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गते वह्नौ रन्ध्रान्विते त्रिषु'
[इति मे० १३९।२२९] ॥ (२) ॥ * ॥ विवृणोति । 'वृञ्
वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा-
विज्रियते । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । विगतो
वरोऽस्माद्वा । वीनां पक्षिणां वरं वा । 'विवरं द्वेषणे गते'
[इति मे० १३८।२१७] ॥ (३) ॥ * ॥ विलति भिनत्ति ।
'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५)
इति कः । विल्यते वा । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।
११३) इति सूत्रे 'कृत्यल्युटः' इति 'इगुपघ-' (३।३।
१३५) इति कः । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) वा । 'खनो
घ च' (३।३।१२५) इति घे संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावो वा ।
'खिलं छिद्रे गुहायां च पुमानुच्चैःश्रवो हये' [इति मे०
१४८।४९] ॥ (४) ॥ * ॥ छिद्रचते । 'छिद्र भेदने' (चु०
उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । यद्वा-छिद्यते 'छिदिर् द्वैधी-
करणे' (ह० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति
रक् । 'छिद्रं विवररन्ध्रवत् । गते दोषे' इति हैमः [२।
४३४] ॥ (५) ॥ * ॥ 'व्यथ भयचलनयोः' (भ्वा० आ०
से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । निश्चयेन व्यथनं भयं
चलनं वा यत्र । यस्तु-अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)-
इति मुकुट आह । तन्न । व्यथनमिति भावप्रत्यये बहुव्रीहिणा
गतार्थत्वात् ॥ (६) ॥ * ॥ रोचतेऽत्र । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा०

१. क्वचित् 'च'रहितः अपि पाठः ।

२. 'शुषिके ना स्त्रियां नल्यौषधी' इति पा० ।

आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायां
सेद्वान्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु
मुकुटः—रोचते प्रकाशते । वः (३।३।११८)—इत्याह ।
तन्न । कर्तरि घस्याविधानात् । 'रोक्' क्रयणभेदे ना वि (व-
रेऽया) विले चले । 'रोक्'ोऽशौ' इति हेमचन्द्रः [२।१५-१६]
॥ (७) ॥ * ॥ रमणम् । संपदादि (३।३।१०८) । संज्ञा-
पूर्वकत्वान्न दीर्घः । रमं क्रीडां धरति । मूलविभुजादिः (वा०
३।२।५) । रन्धयति । 'रध हिंसासंराद्धयोः' (दि० प०
से०) । बाहुलकाद्रक् वा । 'रन्ध्रं तु दूषणे च्छिद्रे' इति
विश्व-मेदिन्यौ [मे० १२८।७८] ॥ (८) ॥ * ॥ श्वभ्र-
यति । 'श्वभ्र गती' (चु० प० से०) । व्यन्तात्पचाद्यच् । शु
शोभनमभ्रं व्योमात्र वा । तालव्यादि^३ ॥ (९) ॥ * ॥ उप्य-
तेऽत्र । 'हुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । भिदादिः (३।३।
१०४) । ['बपा विवरमेदसोः' इति मे० १०२।१०] ॥
(१०) ॥ * ॥ शुष्यत्यत्र । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) ।
'इगुपधात्कि' (उ० ४।१२०) । 'शुषिः शोषे विलेऽस्त्री
स्यात्' इति मेदिनी [१६७।२८] ॥ * ॥ सुष्ठु स्यति ।
'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् किः ।
(सुषिः) । 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्य-
तालव्यौ' इत्युष्मविवेकः ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश विलस्य ।

मर्तावटौ भुवि श्वभ्रे

गर्तः, अवटः (२ पु), 'गढे' के २ नाम हैं ।

गर्तेति ॥ गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'हसि-
मृग-' (उ० ३।६८) इति तन् । स्त्रियां टाप् (४।१।५) ।
'घारट-कृसर-गर्त-सृज्जाः' इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रभसात् ।
'गर्तोऽवटे कुकुन्दरे । त्रिगतशि' इति हैमः [२।१६७-६८]
॥ (१) ॥ * ॥ अवन्त्यस्मात् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा०
प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । इन्दतो-
ऽपि [अवटिः] । 'दर्भेऽपि पवित्रमव' [टिरवटेऽपि] इति
हलायुषः [५।१६] । 'अवटः कूपविलयोगते' कुहकजी-
विनि' इति हैमः [३।१५१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रन्ध्र-
मात्रस्य' ।

सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥

शुषिरम् (त्रि), 'खेदवाली चीज़' का १ नाम है ।

१. 'नावि बिले चरे'—इति पा० ।
२. विश्वे तु पाठोऽयं नोपलभ्यते ।
३. वक्ष्यमाण 'सुषि' वदन्त्याद्यपि । तथा सति 'सुष्ठु
अभ्रम्' इति विग्रहो बोध्यः ।
४. 'त्रिगतशिषि' इति पा० ।
५. 'मवधि' इति पा० ।
६. 'कूपविलयो' इति पा० ।

सरन्ध्र इति ॥ शुषिरस्यास्ति 'ऊषशुषि-' (५।२।
१०७) इति रः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'भूरन्ध्रस्य' ।

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्त्रं तिमिरं तमः ।

अन्धकारः (पु न), ध्वान्तम्, तमिस्त्रम्, तिमिरम्, तमः
(= तमस् । ४ न), अन्धकार के ५ नाम हैं ।

अन्धेति ॥ 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) चुरादिः ।
अन्धनम् । घञ् (३।३।१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ ध्वन्यते । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा०
प० वे०) । 'ध्रुवस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम्
॥ (२) ॥ * ॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः । 'ज्यो-
त्स्नातमिस्त्रा-' (५।२।११४) इति साधु ॥ * ॥ तमिस्त्राऽ-
स्त्याश्रयत्वेनास्येति वा (५।२।१२७) । 'तमिस्त्रं तिमिरे
कोपे, तमिस्त्रा तु तमस्ततो । कृष्णपक्षनिशायां च' इति
विश्व-मेदिन्यौ^३ [१४२।२०९; १३४।१६१-६२] ॥ (३)
॥ * ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रिभावे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकात् किरच् । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' [इति
मे० १३४।१६२] ॥ (४) ॥ * ॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु
ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुच् (४।१८९) । ['तमो
ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं, वा ना विधुंतुदे' इति मे० १७।
२४] ॥ * ॥ (उ० ३।११७ असचि) तमसमपि ।
'तमसं तु निशाचम' इति त्रिकाण्डशेषात् [१।८।२] ॥ (५)
॥ * ॥ पञ्च 'अन्धकारस्य' ।

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

अन्धतमसम् (न) 'बहुत अधिक अन्धकार' का १ नाम है ।

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तत्तमश्च । 'अव-
समन्वेभ्यस्तमसः' (५।४।७९) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥
एकं 'धनान्धकारस्य' ।

क्षीणैऽवतमसम्

अवतमसम् (न), 'थोड़े अन्धकार' का १ नाम है ।

क्षीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीनं तमः । अच्
(५।४।७९) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'क्षीणतमसः' ।

तमः ॥ ३ ॥

बिष्वक्संतमसम्

संतमसम् (न), 'सर्वत्र फैले हुए अन्धकार' का १ नाम है ।

तम इति ॥ बिष्वक् सर्वतः तमः समन्तात्तमः । अच्
(५।४।७९) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'व्यापकतमसः' ।

१. 'सिद्धस्यानुवादान्ध्वभ्रं भूरन्ध्रमेव । यत्कात्यः—

'श्वभ्रगर्तावटागाथा भुवो विवरवाचकाः ।' इति स्वामी ।

२. विश्वे 'तमिस्त्रा च' इति पाठः । मेदिन्यां च 'स्त्री
तु तमस्ततो' इति पाठः ।

नागाः काद्रवेयाः

नागाः, काद्रवेयः (२ पु), 'नाग' के २ नाम हैं ।

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । सुप्सुपा^१ (२।१।४) इति समासः । अनञ्त्वाञ्च नलोपः^२ ['नागो मतङ्गजे सर्पे पंतागे नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदे-ऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे ॥' इति हैमः २।३४-३६] (१) ॥ * ॥ कद्रवा अपत्यानि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । 'ढे लोपोऽकद्रवाः' (६।४।१४७) इति टिलोपाभावे 'ओर्गुणः' (६।४।१४६) । यत्-स्वामी-शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । न तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कद्रुकमण्डल्वोश्छन्द-स्यङ्गनिषेधः—इत्याह । तन्न । 'संज्ञायाम्' (४।१।७२) इति लोकेऽप्यङ्गविधानात् ॥ (२) ॥ * ॥ सर्पेभ्योऽन्ये देव-योनयोऽमी । द्वे 'फणालाङ्गलवतो नराकारसर्पस्य' ।

तदीश्वरः ।

शेषोऽनन्तः

शेषः, अनन्तः (२ पु), 'शेष' अर्थात् 'नागोंके राजा' के २ नाम हैं ।

तदिति ॥ तेषामीश्वरः । शिष्यते । 'शिष्लु विशेषणो' (६० प० अ०) । घम् (३।३।१८) । 'शेषोऽनन्ते वधे सी-रिण्युपयुक्तेतरेऽपि च । शेषा निर्मात्यदाने स्यात्' इति हैमः [२।५८६-८७] ॥ (१) ॥ * ॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे प्रमान्, अनिरवधौ त्रिषु' [इति मे० ६०।८१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नागानां स्वामिनः' ।

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिः, सर्पराजः (२ पु), 'वासुकि' अर्थात् 'सर्पोंके राजा' के २ नाम हैं ।

वासुकिरिति ॥ वसु रत्नं के मूर्ध्नि यस्य । वसु कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) । वसुकः तस्यापत्यम् । 'अत् इञ्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ सर्पाणां राजा । 'राजा—' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नागराजस्य' ।

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात्

गोनसः, तिलित्सः (२ पु), 'पनस जातिके सर्प या छोटे जाति के सर्प-सामान्य' के २ नाम हैं ।

१. 'सह सुपा' इति वक्तव्यम् ।
२. 'नलोपो नञः' इति सूत्रेणेत्याशयः ।
३. 'पुमाननवधौ' इति पा० ।

अथेति ॥ गोरिव नासिका यस्य । 'अञ्नासिकायाः' (५।४।११८) इत्यच्, नसादेशः ॥ * ॥ गोनासोऽप्यत्र । 'गोना-सगोनसी' इति त्रिकाण्डशेषात् [१।८।५] ॥ (१) ॥ * ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । तिलति । 'तिल स्ने-हने' (तु० प० से०) । 'तिल इदुक् च' इति स इदुगा-गमश्च—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिभूक्तसूत्राभा-वात् । तेलनम् । तिल् । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । तिलमेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्पि (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) । तिलित् । तिलितं स्यति । 'वोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) । यद्वा—तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा० ३।३।१०८) इक् । तिलि गतिं त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ 'गोनसी मण्डली षोडः' इति तु विक्रमादित्यः । द्वे 'सर्पविशेषस्य' ।

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

अजगरः, शयुः, वाहसः (३ पु), 'अजगर सर्प' के ३ नाम हैं ।

अजेति ॥ गिरति । 'गु निगरणो' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अजस्य गरः । अजो नित्यो गरो विषं यस्येति वा । यत्तु—अजं ज्ञागमपि गिरति । पचाद्यच्—इति मुकुटः । तन्न । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'अजगरः स्मृतः सर्पभेदेऽपि कवचे बुधैः' ॥ (१) ॥ * ॥ शेते । 'शीङ् स्वन्ने' (अ० आ० से०) । 'भृमृदृशि—' (उ० १।७) इत्युः ॥ (२) ॥ * ॥ वहति । 'वहियुभ्यां णित्' (उ० ३।१।१९) इत्यसच् । णित्त्वाद्बुद्धिः । वाहं गतिं स्यति—इति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'वाहसोऽजगरे वारिनिर्माणसुनिष-ण्णयोः' इति हैमः [३।७९८] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अज-गरस्य' ।

अलगर्दो जलव्यालः

अलगर्दः, जलव्यालः (२ पु), 'डोंड सर्प या पानी में रहनेवाले सब सर्प' के २ नाम हैं ।

अलेति ॥ लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । लिङ् (३।२।१७८) । अदंयति । अच् (३।१।१३४) । लक् सा-सावर्द्धश्च । लग्नः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विषत्वात्तद्विषयो-ऽलगर्दः । यद्वा—अलति । 'अल गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । गर्दति । 'गर्दं शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । अलश्चासौ गर्दश्च ॥ * ॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं गृध्यति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ जलस्थो व्यालः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जलव्यालस्य' ।

१. 'गोनासाय नियोजितागदरजाः' (विद्वशाल०) इति 'गोनासोऽपि' इति स्वामी ।

समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥

राजिलः, डुण्डुभः (२ पु), 'दोनों तरफ मुखवाले साँप' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ राजी रेखाऽस्यास्ति । सिध्मादित्वाल्लच् (५।२।१७) । यद्वा-राजि लति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ 'डुण्डु' इत्यनुकरणशब्दः । तं भणति, तेन भाति, इति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः । लण्डयते । 'ओ लडि उत्क्षेपणे' (डु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । डलयोरेकत्वम् । उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । डुण्डुश्चासावुभश्च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु-'डुडि तुडि निमज्जने' । घञ् (३।३।१८) । डुण्डेन भाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कर्तृकरणे कृता-' (२।१।३२) इति समासः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । तवर्गतृतीयादिरपि । अत एव 'दो डो दो लश्च' इति नरसिंहः-इति मुकुटः । 'दण्ड भाषणे' । 'दण्डुभः' इत्येके-इति स्वामी । तन्न । उक्तधातूनामदर्शनात् । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे विधानात् । परत्वादुपपदसमासस्य (२।२।१९) न्याय्यत्वाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निर्विषस्य द्विमुखस्य सर्पस्य' ।

मालुधानो मातुलाहिः

मालुधानः, मातुलाहिः (२ पु), 'खट्वाकार चित्तकवरे साँप' के २ नाम हैं ।

माल्विति ॥ मालुरोषधी । तत्र धानमस्य । 'मालुधानश्चित्रसर्पे महापक्षे च दृश्यते' इत्युत्पलिनी । 'मालुधानो मातुलाहौ मालुधानो लतान्तरे' इति विश्वः । ॥ (१) ॥ * ॥ मां तुलयति । कः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । मातुलश्चासावहिश्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य' ।

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्तः, मुक्तकञ्चुकः (२ पु), 'जिसने केंचुल छोड़ दी हो उस साँप' के २ नाम हैं ।

निर्मुक्त इति ॥ अमोचि । मुक्तः-कञ्चुकः । नास्ति मुक्तोऽस्य । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' [इति मे० १८४।६६] । 'निर्मुक्तस्त्यक्तसङ्गे स्यान्मुक्तकञ्चुकभोगिनि' [इति विश्वः ६४।१०३] ॥ (१) ॥ * ॥ मुक्तः कञ्चुको येन ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुक्तत्वचः सर्पस्य' ।

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (९७।१०१) । विश्वे तु- 'मालुधानश्चित्रसर्पे मालुधानी लतान्तरे' इति पाठः (९८।१६२) ।

सर्पः पृदाकर्भजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

आशीविषो विषधरश्चक्रो व्यालः सरीसृपः ।

कुण्डली गूढपाञ्चश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥

दर्वाकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।

उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा [५३]

कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा [५४]

अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका [५५]

सर्पः, पृदाकुः, भुजगः, भुजङ्गः, अहिः, भुजङ्गमः, आशीविषः, विषधरः, चक्री (=चक्रिन्), व्यालः, सरीसृपः, कुण्डली (=कुण्डलिन्), गूढपात् (=गूढपाद्), चक्षुःश्रवाः (=चक्षुःश्रवस्), काकोदरः, फणी (=फणिन्), दर्वाकरः, दीर्घपृष्ठः, दन्दशूकः, विलेशयः, उरगः, पन्नगः, भोगी (=भोगिन्), जिह्मगः, पवनाशनः (२५ पु), 'साँप' के २५ नाम हैं ।

[लेलिहानः, द्विरसनः, गोकर्णः, कञ्चुकी (=कञ्चुकिन्), कुम्भीनसः, फणधरः, हरिः, भोगधरः (८ पु), 'साँप' के ८ नाम ये भी हैं । भोगः (पु), 'साँप के शरीर' का १ नाम है । आशीः (=आशी), अहिदंष्ट्रिका (२ स्त्री), 'साँप के दाँत' के २ नाम हैं] ।

सर्प इति ॥ सर्पति । 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४), 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा । 'नोक्तमनित्यम्' इति गुणः । यद्वा-सर्पणम् । भावे घञ् । सर्पः । सोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । स्त्रियां जातित्वान्डीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥ पदंते । 'पदं कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'पदेतिस्प्रसारणमल्लोपश्च' (उ० ३।८०) इति काकुः प्रत्ययः । पिपति स्वम् । 'पिपतैर्दिकुर्हस्वश्च' (?) इति वा । 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्' [इति मे० ११।१२६] ॥ (२) ॥ * ॥ 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । भुजः सन् गच्छति । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥ * ॥ 'भुजेन कौटिल्येन गच्छति' वा । 'गमेः सुपि' 'खच्च डिद्वा' (वा० ३।२।३८) इति खचि डित्वे टिलोपे भुजंगः । 'भुजंगः सर्पषिङ्गयोः' इति हैमः [३।१२७] ॥ (४) ॥ * ॥ आहन्ति । 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।१३८) इतीन् डित् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे पुंसि' [इति मे० १७५।२] ॥ (५) ॥ * ॥ खच्चडित्वे भुजंगमः ॥ (६) ॥ * ॥ 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति' । तत्र विषमस्य । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घसलोपौ । केचित्त्वीकारान्तमाशीशब्दमाहुः । 'आशीमिव

कलामन्दाः' इति राजशखरः ॥ (७) ॥*॥ विषय धरः ॥ (८) ॥*॥ चक्रमस्यास्ति । 'अत इतिः' (५।२।११५) । 'चक्रा कोके कुलालेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति हैमः [२।२६६] ॥ (९) ॥*॥ व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) व्याड्पूर्वः । अच् (३।१।१३४) । ['व्याडो हिंस्र-पक्षा सप' इति मे० ४।२।२५] ॥*॥ डलयोरकत्वस्मरणात् व्यालोऽप । 'व्याला दुष्टगजे सपं खले श्वापदसिंहयोः' इति विश्व-मोदन्त्यो ॥ (१०) ॥*॥ कुटिलं सर्पाति । 'नित्यं कौटिल्य गतो' (३।१।२३) इति यङ् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'यङाऽच च' (२।४।७४) । 'ससार-सारस-सरी-सृप-सस्य-सास्नाः' इति द्विदन्त्ये ऊष्मविवेकः ॥ (११) ॥*॥ कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । यत्तु मुकुटः—वयं तु कुण्डलमनुकरोतीति कुण्डल-शब्दात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थाणिजन्तात् घनर्थे के (वा० ३।३।५८) कुण्डलं कुण्डलनं कुण्डलानुकरणम् । तद्योगाद् इतिः (५।२।११५) । 'कुण्डली' इति ब्रूमहे—इत्याह । तन्न । परिग-णनात् काभावात् । प्राचामेव फलितार्थस्य लाभात् । 'कु-ण्डलो वरुणे सपं मयूरे कुण्डलान्विते' [इति हैमः ३।३९५] ॥ (१२) ॥*॥ गूढाः पादा अस्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विशती' इत्या-गमः । यद्वा—गूढं पादयति । 'पद गती' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥*॥ चक्षुः श्रवः कर्णोऽस्य । सान्तः ॥*॥ अत एव 'गोकर्णः' अपि । ['गोकर्णः प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगे-ऽश्वतरसर्पयोः ॥' इति हैमः २।२०३-४] ॥ (१४) ॥*॥ काकस्येवोदरमस्य । यद्वा—ईषदकति । 'अक कुटिलायां गती' (भ्वा० प० से०) । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) । कोः कादेशः । काकम्—ईषत्कुटिलगतिमद्-उदरमस्य ॥ (१५) ॥*॥ फणास्यास्ति । व्रीह्यादिः (५।२।११६) । फणोऽ-स्यास्ति वा । 'अत इतिः—' (५।२।११५) ॥ (१६) ॥*॥ दर्व्याकारः फण एव करो यस्य, प्रहारसाधनत्वात् । दर्वी फणं करोति, इति वा । 'कृजो हेतु—' (३।२।२०) इति टः ॥ (१७) ॥*॥ दीर्घं पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥*॥ गहितं दशति । 'लुपसद—' (३।१।२४) इति यङ् । 'जपजभ—' (७।४।८६) इति नुकि अनुस्वारः । 'यजजप—' (३।२।१६६) इत्यूकः । 'दन्दशूकस्तु पुल्लिङ्गो राक्षसे च सरी-सृपे' [इति मे० १६।१९४] ॥ (१९) ॥*॥ बिले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास—' (६।३।१८) इत्यलुक् । 'बिलेशयो मूषिकेऽहौ' इति हैमः [४।२३४] ॥ (२०) ॥*॥ उरसा गच्छति । 'उरसा लोपश्च' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२१) ॥*॥ पन्नं पतितं

यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'पन्नगश्चोषधीभेदे तथैव पवनाशने' [इति मे० २४।३९] ॥ (२२) ॥*॥ भोगः फणो वक्रगातवोस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । 'भागा भुजङ्गमेषा स्याद् ग्राममात्रे नृपे पुमान् । विहाय महिषीमन्यराजयोषात भागना' [इति मे० ९०।२-३] ॥ (२३) ॥*॥ जिह्वां कुटिलं गच्छति । 'अन्यभ्यासाप—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'जिह्वागाऽहो च मन्दग' इति विश्वः ॥ (२४) ॥*॥ पवनो-ऽशन यस्य ॥ (२५) ॥*॥ पञ्चविंशतिः 'सप्तमात्रस्य' ।

। नृणां ह्य विषास्थ्याद्

आह्वयम् (त्रि), 'सौप के विष, हड्डी, शरीर, केंचुल, दौत आदि, सौप-सम्बन्धा पदाथमात्र' का ३ नाम ह ।

त्रिष्वात् ॥ अहो भवम् । 'दातकुक्ष—' (४।२।५६) इति ढञ् । स्त्रियां 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङाप् ॥ (१) ॥*॥ आदिना कञ्चुकादि ॥ एक 'सपावषास्थ्यादः' ।

स्फटाया तु फणा द्वयोः ।

स्फटा (स्त्री), फणा (स्त्री पु । २ स्त्री पु), 'सौप के फण' के २ नाम हैं ।

स्फटायामिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (ङु० प० से०) चौरादिकः । णिजभावे पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'फटा' इति क्वचित्पाठः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ['फटा तु कितवे फणे' इति हैमः २।९६] ॥ (१) ॥*॥ फणति । 'फण गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वयोः' इत्यनेन 'स्फटा' अपि संब-ध्यते—इति स्वामी ॥ द्वे 'फणायाः ।

समौ कञ्चुर्कानिर्माकौ

कञ्चुकः, निर्मोकः (२ पु), 'सौप के केंचुल' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ कञ्चते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक्त्वा । 'कञ्चुका वारवाणे स्यान्नि-मोक कवचेऽपि च । वधापकगृहीताङ्गास्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चुक्याषाधभदे च' इति विश्व-मोदन्त्यो ॥ १२।१२६-२७, ६।६२-६३] ॥ (१) ॥*॥ निश्चयेन मुच्यते ॥ कमणि घञ् (३।३।१९) । 'निर्माका माचने व्याप्तिन संनाहे सर्प-कञ्चुक' [इति मे० १०।१११] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपत्त्वचः' ।

१. पाठोऽयं मेदिन्यामविकलमुपलभ्यते (२४।३३) ।

२. 'द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः, फटेत्येके । दर्विः, कफेलुश्च' इति स्वामी ।

३. विश्वे—'औषधी कञ्चुकी च' इति पाठः, मेदिन्या च '—भेदे' इत्येवं 'च'रहितः पाठः ।

१. हैमस्थोऽयं पाठः (२।५२२) । विश्व-मेदिन्योस्तु भिन्नः पाठः ।

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥

क्ष्वेडः (पु), गरलम्, विषम् (२ न), 'विष, जहर' के ३ नाम हैं ।

क्ष्वेड इति ॥ क्ष्वेडते मोहयति । अच् (३।१।१३४) । क्ष्विचन्त्यनेन वा । 'क्ष्विचदा स्नेहमोहनयोः' । 'मोहनयोः' इत्येके (भ्वा० प० से०, दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति षम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'क्ष्वेडो ध्वनी कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपणकले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासवे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' [इति मे० ४०।५-६] ॥ (१) ॥ * ॥ गिरति जीवम् । 'गु निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गरं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । भावपरत्वं, 'गर-शब्दस्य' । गिरतेर्बहुलकादलच् वा । 'गरलं पन्नगविषे तृण-पूलकमानयोः' इति हैमः [३।६८०] ॥ (२) ॥ * ॥ वेवेष्टि कायम् । 'विष्टु व्याप्ती' (जु० उ० अ०), 'विष विप्रयोगे' (ऋचा० प० से०) वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'गरले विषमम्भसि च, स्त्रियामतिविषायाम्' इत्युष्मविवेका-न्मूर्धन्यान्तम् । 'पुंसि क्लीबे च' इति विषेणापि संबध्यते-इति केचित् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'विषमात्रस्य' ।

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा असौ नव ।

काकोलः, कालकूटः, हलाहलः (३ पु न), सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः, प्रदीपनः, दारदः, वत्सनाभः (६ पु), 'काकोल, कालकूट आदि स्थावर विष' का १-१ नाम है ।

पुंसि ॥ ईषत् कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । 'काकोलो' नरकान्तरे, ना कुलाले द्रोणकाके, विषभेदे च न स्त्रियाम् [इति मे० १५०।७४] ॥ (१) ॥ * ॥ कालमपि कूटयति । 'कूट परिदाहे' (चु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राशिरिव—इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ हलति जठरम् । 'हल विले-कने' (भ्वा० प० से०) । न हलति आहलति वा अच् (३।१।१३४) । अहलम्—आहलम्, वा । ततः कर्मधारयः । हाला हन्, हलतीति वा । हलमिव हलति । अच् (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।३।३८) । 'हालाहलं हालाहलं वदन्त्यपि हलाहलम्' इति द्विरूपकोषः । 'गोनासगोनसौ', हालाहलं

१. 'गरं लाति गरलं दयामश्यामलवत्' इति स्वामी ।

२. 'काकोल' इति पा० ।

३. गोनासगोनसहन्दी सर्पाश्वाचकतया न प्रकृतोप-योगिनी प्रतीयेते ।

हालाहलं विषम्' इति त्रिकाण्डशेषः [१।८।५] । 'हलाहल-स्तु ह्यलालोरगे विषे । ज्येष्ठ्यां च' इति हैमः [४।३।१३-१४] ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीबपुंसोः ॥ * ॥ सौराष्ट्रे देशभेद भवः । अद्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । 'सौराष्ट्रिकः' इति पाठः—इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव' इति तु स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ शुक्लिकं देशे भवः । 'दतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति योगविभागादुञ् ॥ (१) ॥ * ॥ ब्रह्मणः 'पुत्रः । [ब्रह्मपुत्रः क्ष्वेडभेदे नदभेदे च पुंस्ययम्' इति मे० १४३।२८५] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रदीपयति । णिच् (३।१।२६) । नद्यादित्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ दरदि देशे भवः । 'दारदा विषभेदे स्यात्पारदे हिङ्गुले पुमान्' [इति मे० ७६।३१] ॥ (१) ॥ * ॥ वत्साच्च नभ्नाति । 'गभ हिसायाम्' (ऋचा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । वत्सस्य नाभिरिव नाभिरस्येति वा । 'अच् प्रत्यन्वव-पूर्वात्' (५।४।७५) इति योगविभागादच् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येकं 'स्थावरविषभेदानाम्' ।

विषवैद्यो जाङ्गलिकः

विषवैद्यः, जाङ्गलिकः (२ पु), 'विष को दूर करनेवाले वैद्य' के २ नाम हैं ।

विषेति ॥ विद्यामधीते वेत्ति वा । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् । विषस्य वैद्यः ॥ (१) ॥ * ॥ जाङ्गुलीं विषविद्यामधीते वेद वा । वसन्तादित्वात् (४।२।६३) ठक् । 'परीक्षितं समश्नीयाज्जाङ्गुलीभिर्भिषग्वृतः ॥' जाङ्गुल्या दीव्यतीति वा । 'तेन दीव्यति—' (४।४।२) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गारुडिकस्य' ।

व्यालग्राह्यादितुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

व्यालग्राही (= व्यालग्राहिन्), आहितुण्डिकः (२ पु), 'सौंष पकड़नेवाले या सँपेरा' के २ नाम हैं ।

व्यालेति ॥ व्यालं गृह्णाति । 'नन्दिग्रहि-' (३।१।१३४) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । 'तेन दीव्य-ति—' (४।४।२) ठक् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावे 'अहितु-ण्डिकः' अपि । 'व्यालग्राहोऽद्वितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सर्पग्राहिणः' ।

इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥ ८ ॥

१. 'सुराष्ट्रशुक्लिकदरत्सु देशेषु भवाः सौराष्ट्रिकादयः' इति स्वामी ।

२. 'त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्ये धर्मे व्यवस्थितः ।' इति याज्ञ० स्मृ० (२।१।१०) ।

३. 'क्ष्वेडभेदे' इति पा० ।

अथ नरकवर्गः ॥ ६ ॥

स्यान्नारकस्तु नरका निरया दुर्गातः स्त्रियाम् ।

नारकः, नरकः, निरयः (३ पु), दुर्गातः (स्त्री), 'नरक' के २ नाम हैं ।

स्थादिति ॥ नरति, दुर्गाति वा । 'नू नये' (भ्वा०, क्रया० प० से०) । 'कृमादिभ्यः संज्ञाया वुन्' (उ० ५।३५) । 'नरकः पुंसि निरयद्वारात्प्रभवयोः' इति विश्व-मोदत्या । (२) ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यण (५।४।३८) नारकः । यत्तु—'अन्य-धामापे—' (६।३।१३७) इति दीधत्वनु—इति स्वामि-मुकुटौ । तन्न । आणि वृद्धिर्भवति । उत्तरपदपरत्वाभावाच्च । यदापे-नराः कायन्त्यत्र । भूलावजुजादत्वात् (वा० ३।२।५) क न-रकः—इति तु स्वामि—इति मुकुटः । तन्न । आधिकरणे उक्तवार्तिकाप्रवृत्तेः । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति बाधात् ॥ (१) ॥ * ॥ निगताऽयात् ॥ (३) ॥ * ॥ दुष्टा गतिः । 'दुर्गातः । नरक निःस्वताया च' इति हैमः [३।२६८] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'नरकस्य' ।

तद्गङ्गास्वपनावाचिमहारौरवरवाः ॥ १ ॥
संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तपनः, अवीचिः (+ स्त्री), महारौरवः, रौरवः, संहारः (५ पु), कालसूत्रम् (न), आदि 'भिन्न-भिन्न नरक-विशेष' का १-३ नाम हैं ।

तदिति ॥ तस्य नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनोऽष्करेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे' [इति मे० ८७।६९] ॥ (१) ॥ * ॥ 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्याद-वकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः [३०।७] । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवाचिस्त्वन्तरङ्गे' नरकान्तरे' इति हैमः [३।१३६] ॥ (१) ॥ * ॥ रुर्नाम प्राणि(मृग)विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । महतो रुरोर-यम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'रौरवो नरके घोरे' इति मेदिनी [१६१।४९] ॥ (१) ॥ * ॥ हरणं हारः । घञ् (३।३।१८) । सम्यग् हारोऽत्र ॥ * ॥ सम्यग् घातोऽत्र ['संघातः पुंसि घाते च संहतो नरकान्तरे' इति मेदिनी ६६।१६७] इत्येके ॥ (१) ॥ * ॥ कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥ * ॥ आद्यशब्देन तामिस्रान्धतामिस्रासिपत्रवना-दयः । पृथक् पृथगेकैकं 'नरकभेदानाम्' ।

सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेताः

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (९।१०९) । विश्वे तु 'नरको निरये दैत्ये' (६।५०) इत्येवं पाठः ।

२. 'अवीचिस्तु तरङ्गे' इति पा० ।

नारकः, प्रेतः (२ पु), 'नरक के प्राणिनो' के २ नाम हैं ।

सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वा जन्तवः । नरक-भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रागुः । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्थी—' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृतं स्याद्वाच्यलिङ्गकः' [इति मे० ५६।३७] ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'नरकस्थप्राणिनाम्' ।

वैतरणा सिन्धुः

वैतरणी (स्त्री), 'यमलोक के समीप बहनेवाली वैतरणी नाम की नदी' का १ नाम है

वेतात ॥ नारको नदी । विगतस्तराण्येन तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तराणिनौर्यत्र वा । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । वितरणेन दानेन लङ्घयत इति वा । 'शेष' (४।२।६२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणा नद्यां प्रेतानां, यातु-मातरि' [इति मे० ५३।१०८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वैतरण्याः' ।

स्यादलक्ष्मीस्तु निश्च्यतिः ॥ २ ॥

अलक्ष्मीः, निश्च्यतिः (२ स्त्री), 'नरक की अशोभा' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥ * ॥ नियता ऋति-वृणा यस्याः । 'ऋतिगती वृणायां च स्पर्धायां च शुभेऽपि च' इति रभसः । निगता ऋतेः शुभात्—इति वा । 'निश्च्यतिः स्यादलक्ष्म्यां स्त्री, दिशां पालान्तरं पुमान्' [इति मे० ६२।११७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः' ।

विष्टिराजूः

विष्टिः, आजूः (२ स्त्री), 'बलात्कार से नरक में ढकेलने' के २ नाम हैं ।

विष्टिरिति ॥ विशति क्लेशम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । यद्वा—विष्णाति । 'विष विप्रयोगे' (क्रया० प० से०) । 'क्तिच् क्तौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिच् । यद्वा—विष्यते । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विष्टु विप्रयोगे' । करणे क्तिन्—इति मुकुटो व्याख्यत् । तन्न । विग्रहादिप्रदर्शन-स्य परस्परविरुद्धत्वात् । ल्युटा क्तिनो बाधप्रसङ्गाच्च । 'विष्टिः कर्मकरे मूल्ये भद्राजूप्रेषणेषु च' इति हैमः [२।१०१] ॥ (१) ॥ * ॥ आजवते । 'जु गती' (भ्वा० आ० अ०) । 'क्विब्वचिप्रच्छि—' (वा० ३।२।१७८) इति क्विब्दीर्घी । आ अज्यते वा । 'आजूवेतनयोर्विष्टिः कमकृ-त्कर्मणोरपि' इति शाश्वतः [५०७] इति स्वामी । यत्तु—आजू रेफान्तापि, इति पञ्चिका स्वामी च—इति मुकुटः ।

१. त्रिकाण्डशेषे तु नदीं वदयते ।

तन्न । पूर्वप्रदर्शितस्वाम्युक्तविग्रहद्वयेनापि रेफान्तताया अला-
भात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे निर्मूल्यकर्मकरणे-इति
मुकुटः । नरके हठात्प्रक्षेपस्य-इति स्वामी । 'भद्राख्यकर-
णस्य' इत्यन्ये ।

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

कारणा, यातना, तीव्रवेदना (३ स्त्री) 'नरकके दुःख' के या
'कठोर दुःख' के ३ नाम हैं ।

कारणेति ॥ 'कृञ् हिंसायाम्' (कृचा० उ० से०) ।
'यत् निकारोपस्कारयोः' (बु० उ० से०) । आभ्यां णिच्
(३।१।२६) । 'ण्यासश्चन्य-' (३।३।१०७) इति युच् ।
'कारणं करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च'
[इति मे० ४।८।४३] ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'विद
वेदनाख्यानविवासेषु' (बु० आ० से०) । णिच् (३।१।
२६) । युच् (३।३।१०७) । तीव्रा चासौ वेदना च ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'तीव्रदुःखस्य' । 'नरकरज'-इति स्वामी ।

पीडाबाधाव्यथा दुःखममानस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभोलम्

पीडा, बाधा, व्यथा (३ स्त्री), दुःखम्, अमानस्यम्
प्रसूतिजम्, कष्टम्, कृच्छ्रम्, आभोलम् (६ न), 'दुःख'
के ९ नाम हैं ।

पीडेति ॥ 'पीड अवगाहने' चौरादिकः (प० से०) ।
भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । 'पीडातिमर्दनोत्तंसकृपासु सरल-
द्वये' इति हैमः [२।१।२६] ॥ (१) ॥*॥ 'बाधु विलोडने'
(भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ।
'बाधा दुःखे निषेधे च' इति मेदिनी [७९।१०] ॥*॥
'आबाधा' इति वा छेदः । 'आबाधा वेदना दुःखम्' इति
हलायुधः [३।४] ॥ (२) ॥*॥ 'व्यथ भयसंचलनयोः'
(भ्वा० आ० से०) । 'घटादयः पितः' इति षित्वातिदेशादङ्
(३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ दुष्टानि खान्यस्मिन् । यद्वा-
दुर्निन्दितं खनति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । यद्वा-दुःखयति । 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्' चुरादिः
(उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥
मानसे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । मान-
स्याङ्गिन्मम् । 'प्रसूतिजममानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्'
इति वाचस्पतिः ॥*॥ अमनसो भावः आमनस्यम् । ब्राह्म-
णादित्वात् (५।१।१२४) ण्यञ्-इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥
प्रसूतेर्जातम् । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (६)
॥*॥ द्वे वैमनस्यस्य-इति स्वामी । षडपि मनःपीडार्थाः-
इति सभ्याः । 'दुःखप्रसूतिजे क्लीवे पीडा बाधा च वेदना'
इति माला । कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
क्तः (३।३।१७४) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२)
इतीडभावः । 'कष्टं तु गहने कृच्छ्रे' [इति मे० ३।४।६] ॥

(७) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) ।
'कृतेऽद्यः कूच' (उ० २।२१) इति रक् छश्च । 'कृच्छ्र-
मंहसि । कष्टे सान्तपने' इति हैमः [२।४।१७-१८] ॥
(८) ॥*॥ आ समन्ताद् भियं लाति । कः (३।२।३) ।
'आभीलं भीषणे कृच्छ्रेऽपि' इति हैमः [३।६।६१] ॥
(९) ॥*॥ त्रीणि 'शरीरपीडायाः' । नवापि 'दुःखस्य'
इत्येके ।

त्रिवेषां भेषगामि यत् ॥

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

इनमें 'दुःख' इत्यादि शब्द किसीके विशेषण होनेपर
त्रिलिङ्ग होते हैं ।

त्रिविवति ॥ एषां मध्ये यद्भेषगामि द्रव्यगामि तत्त्रिषु ।
दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्वं दुःखं विवेकिनः ।

इति नरकवर्गविवरणम् ॥ ९ ॥

अथ शरिवर्गः ॥ १० ॥

समुद्रोऽन्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥

रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपांपतिः ।

समुद्रः, अन्धिः, अकूपारः, पारावारः, सरित्पतिः, उद-
न्वान् (=उदन्वत्), उदधिः, सिन्धुः, सरस्वान् (=सर-
स्वत्), सागरः, अर्णवः, रत्नाकरः, जलनिधिः, यादःपतिः,
अपांपतिः (१५ पु), 'समुद्र' के १५ नाम हैं ।

समुद्र इति ॥ समुनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) ।
'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । समीचीना उद्रा जल-
चरविशेषा यास्मन्निति वा । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति
वा ॥ (१) ॥*॥ आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च'
(३।३।९३) इति घञः ['डुधान् धारणपोषणयोः' जु०
उ० आ०] किः । ['अन्धिरा सरसि वारिधौ' इति मे०
७८।२] । (२) ॥*॥ कुं पृथ्वीं पिपति । 'पृ पालनपूर-
णयोः' (जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'अन्ये-
षामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । नञ्समासः (२।२।
१८) । यद्वा-न कूपमृच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) ।
अगाधत्वात् खनितुमशक्यः । कुश्च उश्च क्वी पिपति । 'पृ
पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
तद्भिन्नः । ['अकूपारः कूर्मराजसमुद्रयोः' इति हैमः ४।
२४४] ॥ (३) ॥*॥ पारमावृणोति । 'वृञ् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पारावा-
रावस्य स्त इति वा । अशंआद्यच् (५।२।१२७) । 'पारा-
वारः पयोराशौ पारावारं तटद्वये' [इति हैमः ४।२७८]
॥*॥ पारमपारमस्येति पवर्गादिमध्यः ['पारावारः']-
इति कश्चित् ॥ (४) ॥*॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥*॥

उदकानि सन्त्यत्र । 'उदन्वानुदधौ च' (८।२।१३) इति मत्वन्तो निपातितः ॥ (६) ॥ * ॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । 'पेवंवासवा-हनधिषु च' (६।३।५८) इत्युदः । 'उदकस्य-' (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥ * ॥ स्यन्दन्ते आपोऽत्र । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं धञ्' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुर्वमथुदेशाब्धिनदे ना, सरिति स्त्रियाम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥ * ॥ 'सरो नीरे तडागे च' इति रुद्रः । सरो नीरं गतिवस्त्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९५) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् । 'सर-स्वांस्तु नदे वाधौ ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीर-त्नवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि । मनुपत्न्यामपि' [इति मे० ७०।२२३-२४] ॥ (९) ॥ * ॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०) ॥ * ॥ अर्णास्यत्र सन्ति । 'अर्ण-सो लोपश्च' (वा० ५।२।१०९) इति वः सलोपश्च ॥ (११) ॥ * ॥ रत्नानामाकरः ॥ (१२) ॥ * ॥ जलानि निधीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥ * ॥ यादसां जल-जन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥ * ॥ अपांपतिः ३ ॥ (१५) ॥ * ॥ पञ्चदश 'समुद्रस्य' ।

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

क्षीरोदः, लवणोदः (२ पु), 'क्षीरसमुद्र, खारा समुद्र आदि' का १-३ नाम है ।

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥ * ॥ एवं लवणोदः, इक्षु-रसोदः, सुरोदः, दधिमण्डोदः, स्वादूदः, घृतोदः । पृथक्पृथ-गेकैकं 'समुद्रविशेषाणाम्' ।

आपः स्त्री भूमिनि वावोरि सलिलं कमलं जलम् ।

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनोरक्षोराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसः

१. मेदिन्यामेव (८०।२५) उपलभ्यते । विश्वे तु 'सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशभदानयोः' (८।२।१३) इत्येवं पाठः ।

२. 'सरस्वांश्च नदे चाब्धौ मान्यवद्रसिके' इति पा० ।

३. 'यादःपतिः, पाथःपति' रित्येके । 'सुगममेव हि मध्यमपांपते' इति दर्शनात्समासे बाहुलकात् षष्ठ्या अलुक् । इति स्वामी ।

आपः (= अम्, नित्य स्त्री० व० व०), वाः (= वार), वारि, सलिलम्, कमलम्, जलम्, 'पयः' (= पयस्), कीलालम्, अमृतम्, जीवनम्, भुवनम्, वनम्, कबन्धम्, उदकम्, पाथः (= पाथस्), पुष्करम्, सर्वतोमुखम्, अम्भः (= अम्भस्), अर्णः (= अर्णस्), तोयम्, पानीयम्, नीरम्, क्षीरम्, अम्बु, शंवरम् । मेघपुष्पम् (२५ न), घनरसः (पु), 'पानी' के २७ नाम हैं ।

आप इति ॥ आप्नुवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आप्लू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'आप्नोतेह्रस्वश्च' (उ० २।५८) इति क्विप् ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥ असुनि (उ० ४।२०८) आपः सान्तं क्लीबं च । 'कबन्धमुदकमापोनीरवार्वारिर्नारम् । क्लीबमपि' इति संसारावर्तात् ॥ (१) ॥ * ॥ वारयति । वृषो ण्यन्तात् (३।१।२६) क्विप् (३।२।१७८) । वार् क्लीबमुक्तसंसारावर्तात् ॥ (२) ॥ * ॥ 'वसिषि' (उ० ४।१२५) इतीजि वारि च । ['वारि ह्रीवरेनीरयोः । वारिघट्यां सरस्वत्यां गजबन्धनभुव्यपि' इति हैमः २।४५५] ॥ (३) ॥ * ॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सलिकलि' (उ० १।५४) इतीलच् । रलयोरे-कत्वम् । 'सरितं सलिरं सलिलम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ * ॥ कम्पते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । वृषा-दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'कमला श्रीर्जलं पद्मं कमलं कमलो मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । 'कमलं क्लोमि भेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कम-लस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हेमचन्द्रः [३।६६४-६५] ॥ (५) ॥ * ॥ जलति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जलं गोक-लले नीरे ह्रीवरेऽप्यन्यवज्जडे' इति मेदिनी [१४६।१८] ॥ (६) ॥ * ॥ पयते पीयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) वा । असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः [२।५९८] ॥ (७) ॥ * ॥ कीलां ज्वालामलति वारयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । और्वाग्निः कीलां लाति वा । 'कीलालं रुधिरं तोये' इति हैमः [३।६७३] ॥ (८) ॥ * ॥ न मृतं मरणमस्त्यस्मिन् । प्राणस्यापोमयत्वात् । 'अमृतं यज्ञक्षेपे' स्यात् पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्व-न्तरिदेवयोः । अमृता मागधीपथ्यागुडूच्यामलकीषु च' [इति मे० ५९।७७-७८] ॥ (९) ॥ * ॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११६) । 'जीवनं वर्तते नीरप्राणधारणयोरपि' । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात् [इति मे० ८७।

१. 'गोकलने' इति पा० ।

२. 'जीवनं वर्तने जीवप्राणधारणयोरपि' इति पा० ।

६८-६९] ॥ (१०) ॥ * ॥ भूयते । 'भू प्राप्ती' (चु० अ० से०) । 'भूयन्तुभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' (उ० २।८०) इति वयुन् । यद्वा-भवन्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११६) । संज्ञा-पूर्वकत्वाद्गुणाभावः । 'भूयन्' विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जने' [इति मे० ९०।१०२] ॥ (११) ॥ * ॥ वन्यते संभज्यते सेव्यते वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु याचने' (तु० आ० से०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धयभावः । यत्तु-भुवनवद्वाहुलकात् वयुनि 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इत्यादिना नलोपे वनम्—इत्युज्ज्वलदत्तः—इति मुकुटः । तन्न । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य विडिति भलि विभ्रानात् वयुनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा वन्यत इत्यादावपि प्रसङ्गात् । 'वनं प्रत्नवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने' इति हैमः [२।२८६] ॥ (१२) ॥ * ॥ कं सुखं वध्नाति । 'वन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कवन्धं' सलिले रुण्डे' इति शाश्वतादिदमेकं नाम । 'कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्त-मपमर्धकलेवरे । क्लीवं जले, पुंस्यदरे राहुरक्षोविशेषयोः' [इति मे० ८।१।३०-३१] ॥ * ॥ केचित्तु—'कमन्धम्' इति पठित्वा द्वे नामनी—इत्याहः ॥ (१३) ॥ * ॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) । 'उदकं-' (उ० २।३९) इत्युणादिमन्त्रेण साधु । यत्तु—उन्दति—इति विगृहीतवन्तौ स्वामि-मुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौघादिकत्वात् ॥ (१४) ॥ * ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० से०) । 'उदके धुट् च' (उ० ४।२०४) इत्यसुन् धुट् । यत्तु—पीयते—इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामिमुकुटाभ्यां कृतम् । तन्न । 'पाते-वंले जुट्' इत्यनुवृत्तिविरोधात् । तत्र पातेग्रहणम्, न पिबतेः ॥ (१५) ॥ * ॥ पुष्णाति । 'पुष पुष्टौ' (क्या० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः । ओषधीद्वीपविहगतीर्थ-राजौरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च । काण्डे खड्गफलेऽपि च' [इति विश्वः १३७।१५३-५४] ॥ (१६) ॥ * ॥ सर्वतो मुखान्यस्य । सर्वदिग्गमनात् । मध्वतोमुख उग्रे च क्षेत्रज्ञ-ब्रह्माणोः पुमान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवर्त्मन्यपि स्मृतम्' [इति मे० २।१।१९-२०] ॥ (१७) ॥ * ॥ आप्नोति, आप्यते वा । 'आप् लृ व्याप्ती' (स्वा० प० अ०) । 'उदके नुम्भौ च' (उ० ४।२१०) इत्यसुन् ह्रस्वो भान्तादेशो नुमागमश्च । अम्भते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । यत्तु—अमति—इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामि-मुकुटाभ्यां कृतम् । यच्च-अमेर्भुक् च—इति सूत्रोपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । तदुक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादावनुपलम्भात् । अस्म-

दुपन्यस्तस्योपलम्भाच्च ॥ (१८) ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके नुट् च' (उ० ४।१९७) इत्यसुन् नुडागमश्च । यत्तु—ऋणोति—इति विगृहीतं स्वामिना । तन्न । 'अर्तेरुच्च' इत्यतः 'अर्तेः' इत्यनुवृत्तेः स्वादेस्तत्राग्रह-णात् ॥ (१९) ॥ * ॥ तौति । तुः सौत्रा' आवरणार्थः । औणादिको यः (४।१।१२) ॥ (२०) ॥ * ॥ पीयते । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । अनीयर् (३।१।९६) । पायते वा । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'पानीयं पेयजलयोः' इति हैमः [२।५२७] ॥ (२१) ॥ * ॥ नीयते । 'णीत्र प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । निर्गन् रादग्नेर्वा । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'अग्नेरापः' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । निष्क्रान्तो रोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो घातृजस्य-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः । 'अद्भ्योऽग्निः' इति [मनु-] स्मृतेः [१।३।२१] । यत्तु—'दलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घेण 'नीरम्' इति स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । नयति 'नीरम्' इति स्वामिग्रन्थादुक्तार्थान-वगमात् । निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति को वा ॥ * ॥ 'नीरवावर्गिरानरम्' इति संसारावर्तसंमते 'नार' इति पाठे-नरस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति [मनु-] स्मृतेः [१।१०] । ['नारस्त-णंकनीरयोः' इति मेदिनी १२६।५३] ॥ (२२) ॥ * ॥ क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्षमिचि- (क्षि)मीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन् दीर्घत्वं च । यद्वा-क्ष्यते । 'घसेः किच्च' (उ० ४।३४) इनीरन् । 'गमहनजन-' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । यत्तु—क्षयति—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । उपन्यस्तधातोस्ता-दृशरूपाभावात् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः [२।४।१४] ॥ (२३) ॥ अम्बते । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् । यत्तु—अम्बति इति स्वामिना विगृ-हीतम् । तच्चिन्त्यम् । अस्यात्मनेपदित्वात् ॥ (२४) ॥ * ॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शंवं संवरणं राति—इति वा । संवयति । 'षंव संवन्धने' । 'शंव च' (चु० प० से०) । बाहुलकादरन्, इति वा । दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च । 'शंवरं' सलिले, पुंसि भृगदैत्यविशेषयोः । 'शंवरौ चाकुपण्या स्यात्' इति विश्वः ३

१. "तु ('तुस्तुशम्यमः सार्वधातुके') इति सौत्रो धातुः (अ० प० अ०) गतिवृद्धिर्हिंसासु । अयं च लुग्वि-करण इति स्मरन्ति ।" इति सि० कौ० ।

२. पाठोऽयमेदिन्याम् (१३।२।१९-२०) उपलभ्यते । विश्वे (१३।१।१०२) त्वेवं पाठः—'शंवरं सलिलं चित्त-बौद्धव्रतविशेषयोः । शंवरौ दैत्यहरिणमतस्यशैलजिनान्तरे ॥'

१. 'व्यपमूर्ध' इति पा० ।

२. 'बाहुरक्षोविशेषयोः' इति पा० ।

॥ (२५) ॥ * ॥ मेघस्य पुष्पमिव । 'मेघपुष्पं पिण्डाभ्या-
म्बुनादेये ना हरेर्हये' [इति मे० १०११२८] ॥ (२६)
॥ * ॥ घनस्य रसः । 'पुल्लिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्या-
सनीरयोः' इति रभसः । 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दा-
र्णवः । 'अप्स्वपि शब्द- (शम्ब) रपिप्पल्लकुशकमलकाण्ड-
विषवनपयांसि । घनरसमम्बु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्'
इति रत्नकोषात् क्लीबमपि ॥ (२७) ॥ * ॥ दक्षशब्दो-
ऽप्यत्र । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दक्षं च' इति
हलायुधात् [३१२६] ॥ * ॥ सप्तविंशतिः 'जलस्य' ।

त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

आप्यम्, अम्मयम् (२ त्रि) 'पानी के विकार' अर्थात्
'पानी से बने पदार्थ—बर्फ, शर्बत आदि' के २ नाम हैं ।

त्रिष्विति ॥ अपां विकारः । 'तस्य विकारः' (४१३-
१३४) इत्यणन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५१११२४)
स्वार्थे ष्यञ् । स्त्रियाम् आप्या ॥ (१) ॥ * ॥ 'एकाचो नित्यम्'
(वा०) इति मयट् । स्त्रियामम्मयी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'जलविकारस्य' ।

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा वीचिः

भङ्गः, तरङ्गः (२ पु), ऊर्मिः, वीचिः (२ पु स्त्री), 'पानी
की तरङ्ग, लहर' के ४ नाम हैं ।

भङ्ग इति ॥ भज्यते । 'भञ्जो आमर्दने' (उ० प०
अ०) । कर्मणि घञ् (३३११९) । 'भङ्गस्तरङ्गे भेदे
च रुचिशेषे पराजये । कौटिल्ये भयविच्छिद्योः' । इति
हैमः [२१३९] ॥ (१) ॥ * ॥ तराते । 'तु प्लवन-
संतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'तरत्वादिभ्यश्च' (उ०
११२०) इत्यङ्गच् ॥ (२) ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गती'
(भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेरुच्च' (उ० ४१४४) इति मिः ।
अर्तेरुदादेशः (रपरः) । 'वा स्त्रियाम्' इति काकाक्षिगोल-
कन्यायेनोर्मिर्वीचिभ्यां संबध्यते । 'पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्ग-
योर्वीचिमणियष्टिमुष्टयः', 'अशनिश्रुतिशमिपाटलिशात्मलि-
तरणिश्रेणूमयः' । 'वस्तिश्च' इति वामनः । 'ऊर्मिः पीडा-
जवोत्कण्ठाभङ्गप्राकाशवीचिषु । वस्त्रसंकोचलेखायाम्' इति
हैमः [२१३२०] ॥ (३) ॥ * ॥ वयति, ऊयते वा ।
'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वेओ डिञ्च' (उ०
४१७२) इतीचिः । यत्तु—वाति । 'वा गतिगन्धनयोः'
(अ० प० अ०) । 'वातेः कित्'—इति मुकुटः । तस्मै ।
तथा सति 'विः' इति रूपप्रसङ्गात् । 'वातेडिञ्च' (उ०
४१३४) इति सूत्रे 'जनिषसिभ्यामिण्' (उ० ४१३०)
इति सूत्रात् 'इण्' इत्यनुवृत्तेः 'वीचिर्नित्यं स्त्री' इति स्वाप्ती ।
'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः' [इति मे०
२८११०] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'तरङ्गस्य' ।

औषधी शंबरीमाहुः ।

१६ अ० १०

अधोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सूलोलकल्लोली

उल्लोलः, कल्लोलः (२ पु), 'बड़ी तरङ्ग' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ उत् लोडयति । 'लोड उन्मादे' (भ्वा० ष०
से०) ॥ णिच् (३११२६) । पचाद्यच् (३१११३४) ।
डलोरेकत्वम् । यत्तु—लोलयतीति लोलः । पचाद्यच् (३१
११३४) । उद्गतश्चासी लोलश्चेति उल्लोलः, इति स्वाप्ती-
इति मुकुटः । तस्मै । ऊर्ध्वं लोलयति इति स्वामिना विगृही-
तत्वात् । स्वकृतनिर्वचनाविशेषाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ कं
जलम् । तस्य लोल उन्मादः । 'वा पदान्तस्य' (वा० ५१५९)
इत्यनुस्वारस्य लकारः । कल्लन्तेऽनेन नद्यः । 'कल्ल अव्य-
क्ते छन्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोलच्—इति वा ।
(२) ॥ * ॥ द्वे 'महातरङ्गस्य' ।

स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ।

आवर्तः (पु), 'चकोह' भँवर अर्थात् 'पानीके गोलाकार
घूमने' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० प० से०) ;
भावे घञ् (३१११८) । 'आवर्तश्चिन्तने वारिभ्रमे चाव-
र्तने पुमान्' [इति मे० ६०१९२] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं
'जलानां भ्रमणस्य' ।

'पृषण्वि बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः ॥ ६ ॥

पृष्व (न), बिन्दुः, पृषतः (२ पु), विप्रुट् (=विप्रुष्,
स्त्री), 'बूँद, छोप' के ४ नाम हैं ।

पृषन्तीति ॥ पृषति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'पृषद्बृहन्महत्'—(उ० २१८४) इति साधु । बहुवचनभक्त-
न्त्रम् । 'पृषन्मृगे पुमान्, बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि न ।
अनयोश्च त्रिषु द्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' [इति मे० ६४।
१३६] ॥ (१) ॥ * ॥ विन्दति । 'विदि अवयदे' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकाद्दुः । 'बिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोर्म्यो
'रूपकाव्यकृती च पृषते पुमान् । वेदितर्यन्यलिङ्गः स्यात्'
[इति मे० ७५११०-११] ॥ (२) ॥ * ॥ पृषन्ति ।
'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३११११) इत्यतच् । 'पृषतस्तु
मृगे बिन्दौ खरोहिते । द्वेतबिन्दुयुक्तेऽपि स्यात्' इति हैमः
[३१३००] ॥ (३) ॥ * ॥ 'पृषु प्लुषु दाहे' (भ्वा०
प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३१११०८) भावे क्तिप् ।
विगता रुद्धा वा प्रुद् दाहोऽस्मात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'जलकणस्य' ।

अक्राणि पुटभेदाः स्युः

वक्रम् (न), पुटभेदः (पु), 'गोलाकार होकर जल के
नीचे जाने' के २ नाम हैं ।

१. मेदिन्या 'रूपकार्यप्रकृतौ' इति पा० ।

वक्राणीति ॥ वञ्चन्ति । 'वञ्च गती' (भ्वा० प० से०) ।
'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'न्यङ्क्वादीनां
च' (७।३।५३) इति कुत्वम् । 'वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले
क्रूरभीमयोः' इति हैमः (२।४६४) । 'वक्रः शनैश्चरे पुंसि
पुटभेदे नपुंसकम् । त्रिषु क्रूरे च कुटिले' [इति मे० १२७।
६५) । स्वामी तु-चक्राकारेण यान्त्यघः-इति विगृह्यन् चव-
र्गादित्वं [चक्रम्] मन्यते । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीबं
व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणा-
स्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' इति चादौ मेदिनी [१२५।३१-३२] ॥
(१) ॥ * ॥ पुटं संश्लिष्टं भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणो'
(६० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पुटभेदस्तु
नगरातोद्ययोस्तटिनी मुखे' इति हैमः [४।१४८] ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'चक्राकारेण जलानामधोयानस्य' ।

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

भ्रमः, जलनिर्गमः (२ पु०), 'जल निकलने के मार्ग'
अथवा 'नदी आदि में निम्नस्थ जल के ऊपर निकलने' के २
नाम हैं ।

भ्रमा इति ॥ भ्रमन्ति जलान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमण-
योरपि' [इति मे० १०९।२०] ॥ (१) ॥ * ॥ निर्ग-
मनानि । 'गम्लु गती' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्रहवृद्धनिश्चि-
णमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । करणे वा । 'खनो घ च'
(३।३।१२५) इति घः । जलानां निर्गमाः ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'जलनिःसरणजालकस्य' । नद्यादौ अधःस्थ-
जलस्योर्ध्वनिःसरणस्येत्यन्ये । स्वामी तु-चत्वार्येकार्थानि-
इत्याह ।

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

कूलम्, रोधः, तीरम्, प्रतीरम् (४ न), तटम् (त्रि),
'नदीके किनारे' के ५ नाम हैं ।

कूलमिति ॥ कूलयति । 'कूल आवरणो' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'कूलं तटे सैन्यपृष्ठे
तडागस्तूभ [प] योरपि' इति हैमः [२।४९३] ॥ (१)
॥ * ॥ रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणो' (६० अ० से०) ।
असुप् (उ० ४।१८९) ॥ * ॥ अदन्तः [रोधः] अपि ।
'रोधः प्रोक्तश्च रोधसि' इति संसारावर्तात् । तत्राच् (३।
१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ तीरयति । 'पार तीर कर्म-
समाप्तौ' (ह्र० उ० से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । यत्तु
मुकुटः-तीर्यते तरणकर्म समाप्यतेऽनेनात्र वा । चुरादि-
प्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)-इत्याह । तन्न । 'अजम्भ्यां
स्त्रीखलनाः' (बा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् । 'पुंसि
संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घप्रसङ्गाच्च । तीरो वज्जे

तीरं पुनस्तटे' इति हैमः [२।४४१] ॥ (३) ॥ * ॥
'एवं पारम् । प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४)
॥ * ॥ तटति । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।३।१३४) । स्त्रियां तटी । 'जातेः-' (४।१।६३)
इति ङीष् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'तीरस्य' ।

पारावारे परार्वाची तीरे

पारम् (न) 'नदीके उधरवाले किनारे' का १ नाम,
तथा अवारम् (न), 'नदीके इधरवाले किनारे' का १
नाम है ।

पारेति ॥ पारं तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतटे' इति
हैमः [२।४४८] ॥ (१) ॥ * ॥ अवार्क् तीरम् अवा-
रम् । अव अर्यते । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि
घञ् (३।३।११९) । न वार् अस्त्यत्र-इति वा । अश-
आद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकं 'पर-
तीरावर्तीरयोः' ।

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रम् (न), 'दोनों किनारोंके मध्य भाग' का १
नाम है ।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिब-
न्त्यत्र पान्त्यस्माद्वा । पिबतेः ['पा पाने' भ्वा० प० अ०] पातेः
['पा रक्षणे' अ० प० अ०] वा ष्टम् (उ० ४।१५९) ।
'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयो-
र्यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तारि' इति हैमः [२।४४९-५०] ॥
(१) ॥ * ॥ एकं 'तटमध्यवर्तिप्रकाहस्य' ।

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यद्गन्तव्यारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

द्वीपम्, अन्तरीपम् (२ पु०), 'टापू' के २ नाम हैं ।

द्वीप इति ॥ द्विगता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर-'
(५।४।७४) इत्यः समासान्तः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्'
(६।३।९७) । काकाक्षिवत् 'अस्त्रियाम्' इत्युभाभ्यां संबध्यते ॥
(१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जलमध्यस्थस्थानस्य' ।

तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

पुलिनम् (न), 'पानीसे शीघ्र निकले हुए किनारे' का
१ नाम है ।

तोय इति ॥ पुलति^२ । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) ।
'तलिपुलिभ्यां च' (उ० २।५३) इतीनन् । 'त्रिकाण्डशेषे
तु 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं
'जलादचिरनिर्गततटस्य' ।

१. अनुपदमेव पठितम् ।

२. अत्र 'पोलति' इति पाठ उचितः ।

३. त्रिकाण्डशेषे वचनमिदं नोपलभ्यते ।

सैकतं सिकतामयम् ।

सैकतम्, सिकतामयम् (२ न), 'रेतीले स्थान या किरां' के २ नाम हैं ।

सैकतमिति ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४) इति मत्वर्थेऽण् ॥ (१) ॥ * ॥ सिकतानां विकारः । 'मगड्वैतयोः' (४।३।१४३) इति मयट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ।

निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्मौ ॥ ९ ॥

निषद्वरः, जम्बालः, पङ्कः (पु न), शादः, कर्मः (२ पु), 'कीचद, पङ्क' के ५ नाम हैं ।

निषेति ॥ निषीदन्त्यत्र । 'षड्लू विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'नी सदेः' (उ० २।१२२) इति ष्वरच् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।३६) इति षत्वम् । यद्वा—निषदनम् । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । निषद आसनस्य वर आवारकः । 'वृज आवरणे' (चु० उ० से०) आधुषीयः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'निषद्वरः स्मरे' पङ्के निशायां तु निषद्वरी' इति विश्वः [१४४।२३८] ॥ (१) ॥ * ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वाल् । यद्वा—'जम्ब अदने' इति घालुः । भावे घञ् (३।३।१८) । जम्बम् आलाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः । 'जम्बालः शीवले पङ्के' [इति मे० १५।१९१-९२] ॥ (२) ॥ * ॥ पच्यते । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे वा । 'पङ्कोऽस्त्री कर्ममे पापे' इति मेदिनी [३।२९] ॥ (३) ॥ * ॥ शीयन्तेऽस्मिन्नेन वा । 'षड्लू शातने' (भ्वा०, तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१२१) । यद्वा—शीयते नश्यति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) । यद्वा—श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शाशपिभ्यां ददनौ' (उ० ४।९७) इति दः । 'शादः कर्ममशषयोः' इति हैमः [२।२३८] ॥ (४) ॥ * ॥ कर्दति । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कलिकर्धोरमः' (उ० ४।८४) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'कर्मस्य' ।

जलोच्छ्वासाः परोवाहाः

जलोच्छ्वासः, परोवाहः (२ पु), 'बदे हुप् पानी के निकलनेके मार्ग' अर्थात् 'कनवाह' के २ नाम हैं—

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभिः । 'भ्रस प्राणने' (अ० प० से०) । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घमि' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा—

जलानामुच्छ्वसनम् । परिवहनम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'परोवाहो जलोच्छ्वासे महीभृद्योग्यवस्तुनि' [इति मे० १७७।३३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य' । 'समधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य' वा ।

कूपकास्तु विदारकाः ।

कूपकः, विदारकः (२ पु), 'सूखीसी नदियोंमें थोड़ी देर में कुछ पानी इकट्ठा होनेके लिये किये गये गढ़े' के २ नाम हैं ।

कूपका इति ॥ कुत्सिताः कूपाः । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कः । कूपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।६६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे । उदपाने चितायां च (कूपिकाभोगतोपले)' [इति विश्वः १०।९५] ॥ (१) ॥ * ॥ विदार्यन्ते । 'वृ विदारणे' (क्था० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । यद्वा—विदार्यन्ते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कुत्सिता विदाराः । कुत्सायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुष्कनद्यादौ [जलार्थ] कृतगर्तस्य' ।

ताव्यं प्रिलिङ्गं नौतार्ये

नाव्यम् (त्री), 'नावसे पार होने योग्य नदी आदि' का १ नाम है ।

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म' (४।४।९१) इति यत् । 'वान्तो यि' (६।१।८९) इत्यवादेशः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ।

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥

नौः, तरणिः, तरिः (३ स्त्री), 'नाव' के ३ नाम हैं ।

स्त्रियामिति ॥ नुद्यते । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २।६४) । यद्वा—नयति । 'णीम् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । नम् अवति । क्तिप् (३।२।७६) । 'ज्वरत्वर' (६।४।२०) इत्युठौ वृद्धिः (६।१।८९) ॥ (१) ॥ * ॥ तरन्त्यनया । 'तु प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अतिसृधुधम्यश्यवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणिस्तरणेऽञ्शौ कुमार्योषधिनौकयोः । यष्टावब्धौ' इति हैमः [३।२।१५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'अश इः' (उ० ४।१।३९) । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । तरणी । तरी । 'सरिदंशायां वेडायां' वस्त्रादीनां च पेटके' इति हैमः [२।४।३८] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'नौकायाः' ।

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुपम् (पु न), प्लवः, कोलः (२ पु), 'छोटी नाव' या 'तेरनेके लिये घड़ा, कनस्तर, तुम्बी आदि से बनाये गये साधन-विशेष' के २ नाम हैं ।

उडुपमिति ॥ उडुनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात् कः । उडुनीव पाति, इति वा । 'उडुपश्चन्द्र-भेलयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥ * ॥ प्लवते । 'प्लव् गती' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्लवः प्लवे प्लुतौ कर्पा । शब्दे कारण्डवे भ्लेच्छजातौ भेलक-भेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिर्वापि' इति हैमः [२।५४१-४३] ॥ (२) ॥ * ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'पोतृत्वकयोः कोः कोलं तु बदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं तु बदरे कोला-पिप्पल्यां 'चव्यभेषजे' इति हैमः [२।४९३-९४] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'तृणादिनिर्मिततरणसाधनस्य' ।

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।

स्रोतः (= स्रोतस्, न), 'स्रोता' अर्थात् 'पानीके प्राकृतिक निस्सरण' का १ नाम है ।

स्रोत इति ॥ स्रवति । 'स्रु गती' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुरिभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् तुडागमः । स्रोतो हन्त्यादिः । 'स्रोतः सद्यःसकलसलिलम्' इति दन्त्या-दिषूष्मविवेकात् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' [इति मे० १७३।४६] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य' ।

आतरस्तरपण्य स्यात्

आतरः (पु), तरपण्यम् (न), 'खेवाई' अर्थात् 'नावके आड़े या उत्तराई' के २ नाम हैं ।

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।१।१६) इति घः । यत्—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तत्र । परस्वाल्लघुटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्यं स्यादनुत्तरम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नद्यादितरौ देयमूल्यस्य' ।

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥११॥

द्रोणी, काष्ठाम्बुवाहिनी (२ स्त्री), 'काठकी बनाई गई छोटी नाव' अर्थात् 'डोंगी' के २ नाम हैं ।

१. 'च विभेषजे' इति पा० ।

द्रोणीति ॥ द्रवति । 'द्रु गती' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिश्रि-' (उ० ४।५१) इति निः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । 'द्रोणिः काष्ठांम्बुसेचनी, द्रुणिश्च' इति रूपरत्नाकरात् द्रुणि रपि । 'द्रुण हिंसागत्योः' (तु० प० से०) । 'द्रुगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) । [ङीप् द्रुणी । द्रुण्यम्बुद्रोणीकच्छप्योः' इति मेदिनी ४६।१७] । 'द्रोणी काष्ठांम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' [इति मे० ४६।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ पुनःपुनरम्बु वहति । 'बहुलमाभीक्ष्ये' (३।२।८१) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'काष्ठपाषाण-कृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ।

सांयान्निकः पोतवणिक्

सांयान्निकः, पोतवणिक् (= पोतवणिज् । २ पु) 'नाव या जहाजके व्यापारी' के २ नाम हैं ।

सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा संयान्ना । सा प्रयोजनमस्य । तदस्य 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वहित्रगामिनो वणिजः' ।

कर्णधारस्तु नाविकः ।

कर्णधारः, नाविकः (२ पु), 'पतवार पकड़नेवाले' के २ नाम हैं ।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रभरित्रं च' इति दुर्गः । तं धरति । 'धुम् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ नावा तरति । 'नौद्वयचष्टन्' (४।४।७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नाविकस्य' । 'नौपृष्ठदण्डधारकस्य' इत्यन्ये ।

नियामकाः पोतवाहाः

नियामकः, पोतवाहः (२ पु), 'मगर, मछली आदि दुष्ट जलजन्तुओंसे जहाजकी रक्षाके लिये जहाजके ऊँचे हिस्सेपर बैठनेवाले' के २ नाम हैं ।

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३९) । 'नियामकः पोतवाहे कर्ण-धारे नियन्तरि' [इति विश्वः १७।१८८] ॥ (१) ॥ * ॥ पोतं वहन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य' ।

रूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

रूपकः, गुणवृक्षकः (२ पु), 'मस्तूल' के २ नाम हैं ।

रूपेति ॥ रूपे कायति । 'क शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ गुणानां रज्जुनां वृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नौ-मध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्ठस्य' । नौबन्धनकीलकस्येत्यन्ये ।

नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकादण्डः (पु), क्षिपणी (स्त्री), 'डॉहे' २ नाम हैं ।

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥ * ॥ क्षिप्यतेऽनया । 'क्षिपेः किञ्च' (उ० २।१०७) इत्यनिः ॥ * ॥ बाहुलकाद् गुणौ क्षेपणिरपि । 'क्षेपणं प्रेरणौ, नौकादण्डजालभिदोः स्त्रियाम्' [इति मे० ४८।४५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नौका-पार्श्वद्वयबद्धचालनकाष्ठस्य' ।

अरित्रं केनिपातकः ।

अरित्रम्, केनिपातकः (२ पु), 'पतवार' के २ नाम हैं ।

अरित्रमिति ॥ ऋच्छत्यनेन । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'अतिलूधू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥ * ॥ के जले निपातोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । 'शेषात्-' (५।४।१५४) इति कप् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नौपृष्ठस्थ-चालनकाष्ठस्य' ।

अभिः स्त्री काष्ठकुद्दालः

अभिः (स्त्री), काष्ठकुद्दालः (पु), 'जहाज आदि के कतवार आदिको हटाने के लिये काष्ठके बनाये कुद्दाल' के २ नाम हैं ।

अभिरिति ॥ अभ्रति । 'अभ्र गती' (भ्वा० प० से०) । इम् (उ० ४।११८८ ॥ (१) ॥ * ॥ कृम् उद्दालयति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शक-भ्वादिः (वा० ६।१।९४) । काष्ठस्य कुद्दालः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकुद्दालस्य' ।

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

यानपात्रं तु पोतोऽन्विभवे त्रिषु समुद्रियम् [५६] सामुद्रिको मनुष्योऽन्विजाता सामुद्रिका च नौः [५७]

सेकपात्रम्, सेचनम् (२ न), 'नाव, जहाज इत्यादिमें एकत्रित हुए पानीको फेकने के लिये चमड़ा आदिके थैले या मशक' के २ नाम हैं ।

[पोतः (पु), 'जहाज' का १ नाम है । समुद्रियम् (त्रि), 'समुद्रमें होनेवाले पदार्थ' का १ नाम है । सामुद्रिकः (पु), 'समुद्रके मनुष्य' का १ नाम है । सामुद्रिका (स्त्री), 'समुद्र में जानेवाली नाव' का १ नाम है ।]

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥ * ॥ सिञ्च्यतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।११५) इति ल्युट् । 'सेचनं रक्षणे सेके नौकायाः' सेकभाजने' इति विश्व-भेदिन्या [८८।४०, ९४।५६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य' ।

१. विश्वे 'नौकासेचनभाजने' इति पा० ।

क्लोबेऽर्धनावं नावोऽर्धे

अर्धनावम् (न), 'नावके आधे हिस्से' का १ नाम है ।

क्लीव इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति तत्पुरुषः । 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्धश्च' (५।४।१००) इति टच् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अर्धनौकायाः' ।

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ।

अतिनु (त्रि), 'नावकी अपेक्षा अधिक वेग से चलने वाली मनुष्य या पानीके बहाव आदि' का १ नाम है ।

अतीतेति ॥ अतीता नौर्येन । 'उरःप्रभृतिभ्यः-' (५।४।१५१) इति कप् ॥ (१) ॥ * ॥ नावमतिक्रान्तम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।३।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान् स्त्री वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्त-जलादेः' ।

त्रिषुवागाधात्

यहाँसे लेकर 'अगाधमतलस्पर्श' (१।१०।१५) के पहले तक 'त्रिषु' शब्द का अधिकार होनेसे सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

त्रिष्विति ॥ अगाधम् [अ० १।१०।१५] अभिव्या-प्य त्रिषु ।

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्नः, अच्छः (२ त्रि), 'साफ, निर्मल पानी आदि' के २ नाम हैं ।

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'षदलु विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'गत्यर्थ-' (३।३।१७२) इति क्तः । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां' स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिषु [इति मे० ८९।८६] ॥ (१) ॥ * ॥ 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । न च्छयति ढष्टिम् । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । न च्छा-यते वा । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमलेऽच्छा' अभिमुखोऽन्ययम्' इति हैमः [२।६२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निर्मलस्य' ।

कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

कलुषः, अनच्छः, आविलः (३ त्रि), 'गन्दे पानी आदि' के २ नाम हैं ।

कलुष इति ॥ लुषति । 'लुष हिंसायाम्' 'इगुपष-' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य लुषो घातकः । 'कलुषं त्वाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ भिन्नोऽ-

१. 'स्यात् स्वच्छसंतुष्ट' पा० ।

२. 'च्छोऽभिमुखोऽन्ययम्' इति पा० ।

३. पाठोऽयं भेदिनीस्थः (१६८।३४) । विश्वे तु नोपलभ्यते ।

च्छात् । नवतत्पुरुषः । 'नलोपो नवः' (६।३।७३) । 'तस्मा-
भुडचि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥ * ॥ आविलति । 'विल
भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मलिनजलस्य' ।

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नम्, गभीरम्, गम्भीरम् (३ त्रि), 'गम्भीर, गहरे'
के ३ नाम हैं ।

निम्नमिति ॥ निमनति । 'भ्रा अभ्यासे' (भ्वा० प०
अ०) । 'आतश्च' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ गाते
जलजन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०),
'गम्भृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गभीरादयश्च' इति 'गम्भीर-
गम्भीरी' (उ० ४।३५) इति वा निपातितौ ॥ (२)
॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'गम्भीरस्य' ।

उत्तानं तद्विपर्यये ।

उत्तानम् (त्रि), 'थाह, उथला या छिछिल' का १
नाम है ।

उत्तानमिति ॥ उद्गतस्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१)
॥ * ॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगभीरे स्याद्-
ध्वास्यशयिते त्रिषु' [इति मे० ८५।४०] ॥ (१) ॥ * ॥
एकम् 'उत्तानस्य' ।

अगाधमतलस्पर्शे

अगाधम्, अतलस्पर्शम् (२ त्रि), 'अथाह, बहुत गहरे'
के २ नाम हैं ।

अगाधमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नबोऽस्त्य-
थानाम्-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (१) ॥ * ॥
तलस्याधोभागस्य स्पर्शः, न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे
त्रिषु, शब्दे नपुंसकम्' [इति मे० ८०।२७] ॥ (२) ॥ * ॥
हे 'अतिनिम्नस्य' ।

कैवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

कैवर्तः, दाशः, धीवरः (३ पु), 'मल्लाह' के ३ नाम हैं ।

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कैवर्तानां मत्स्यानामयं
घातकः । 'तस्येधम्' (४।३।१२०) इत्यण् (१) ॥ * ॥
दशति मत्स्यान् । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'दंशे' (उ०
५।११) इति टटनी न आ च । यद्वा-दाश्यते मूल्य-
मस्मै । 'दाशु दाने' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
'शालो शबे, धीवर एव दाशः' इति शबेदास्तालव्यान्तः ।
'कैवर्तभृत्ययोर्दासो दासो बाणा च चेटिका' इति रुद्राह-
न्यान्तः [दासः] । 'दासो भृत्ये च शूत्रे च शानेऽर्थानि च

धीवरे' [इति मे० १७०।४] ॥ (२) ॥ * ॥ दधाति
मत्स्यान् । 'छित्वरछत्वर-' (उ० ३।१) इति निपातितः
॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'धीवरस्य' ।

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनायः (पु), जालम् (न), 'जाल' के २ नाम हैं ।

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । आस-
मन्तान्नायोऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानायः'
(३।३।२४) इति घञन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥ * ॥
जले क्षियते । 'क्षेपे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घनी-
भवति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति-' (३।
१।१४०) इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानाय-
दम्भेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके' इति रभसः ॥ (२) ॥ * ॥
हे 'शणसूत्रजालस्य' ।

शणसूत्रं पवित्रकम् ।

शणसूत्रम्, पवित्रकम् (२ न), 'सुतलीके बने हुए जाल'
के २ नाम हैं ।

शणति । शणति । 'शण गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥ * ॥
पवित्रभुपवीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६)
इति कञ् । पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७५)
(२) ॥ * ॥ हे 'शणसूत्रजालस्य' ।

मत्स्याधानो कुवेणी स्याद्

मत्स्याधानी, कुवेणी (२ स्त्री), 'मछलियोंको पकड़कर
रखनेवाले बर्तन' के २ नाम हैं ।

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'बुधान् धारण-
पोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयोः-' (३।
३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ कुत्सितं वेणन्ते-
ऽस्यां मत्स्याः । 'वेणु गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥
(२) ॥ * ॥ हे 'मत्स्यस्थापनपात्रस्य' ।

बलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

बलिशम्, मत्स्यवेधनम् (२ न), 'बंशी अर्थात् लोहेके
बने हुए मछली फँसानेके साधन-विशेष' के २ नाम हैं ।

बलिशमिति ॥ बलिनो मत्स्यान् इयति । 'शो तनूक-
रणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः
॥ * ॥ डलयोरैक्याद् 'बडिशम्' अपि । स्त्रियां बडिशाप-
चये तु बडिशी ॥ (१) ॥ * ॥ विध्यतेऽनेन । 'विध विधाने'
(तु० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ।
मत्स्यानां वेधनम् ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'मत्स्यवेधनस्य' ।

१. अग्रे 'हे शणसूत्रजालस्य' इति वक्ष्यमाणतयाऽत्र 'हे
जालमात्रस्य' इत्युचितम् ।

पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।
विसारः शकलो च

पृथुरोमा (= पृथुरोमन्), झषः, मत्स्य, मीनः, वैसारिणः, अण्डजः, विसारः, शकली (= शकलिन् । ८ पु), 'मछली' के ८ नाम हैं ।

पृथ्विति ॥ पृथूनि रोमाण्यस्य । रोम पक्षोऽत्र-इति स्वामी । वल्कलम्-इति सर्वधरः ॥ (१) ॥ * ॥ ऋषति 'ऋष हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा-झष्यते । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । मुकुटस्तु- 'पुसि' (३।३।११८) इति घः-इत्याह । तन्न । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घनस्तदपवादत्वात् । 'करणाधिकरणयोः-' (३।३।११७) इत्यनुवर्तनाच्च । 'भ्रषा नागबलायां स्त्री, तापमत्स्याटवीषु ना' [इति मे० १६६। १२] ॥ (२) ॥ * ॥ माद्यति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'ऋतन्यज्जि-' (उ० ४।२) इति स्यन् । 'मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूमि देशे' [इति मे० ११६।४५] ॥ (३) ॥ * ॥ मीनाति, मीयते वा । 'मीन् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । 'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति निपातितः । [मोनो राहान्तरे ऋषे' इति मे० ८३।१५] ॥ (४) ॥ * ॥ विविधं सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ग्रह्यादित्वाणिनिः । विसारी । 'विसारिणो मत्स्ये' (५।४।१६) इति स्वार्थेऽण् ॥ (५) ॥ * ॥ अण्डाज्जायते स्म । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो मृगनाभो, ना' सरटेऽहौ खगे झषे' इति मेदिनी [३।१।१८] ॥ (६) ॥ * ॥ विशेषेण सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'व्याधिमत्स्यबलेषु' (वा० ३।३।७) इति घञ् ॥ (७) ॥ * ॥ शकलमस्यास्ति । अत इतिः (५।२।११५) । 'शकलं वल्कलेऽर्धे च' इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'मत्स्यसामान्यस्य' ।

अथ गडकः शकुलार्भकः ॥ ७ ॥

गडकः, शकुलार्भकः (२ पु), 'गडक मछली' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'क्वुन् शिल्पसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । ('पचाद्यचि ३।१।१३४, गडोऽपि) । 'गडो मीनान्तराययोः' [इति हैमः २।११७] ॥ (१) ॥ * ॥ शकुलोऽत्र मत्स्यमात्रे- इति स्वामी । तस्यार्भकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मत्स्यविशेषस्य' ।

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहस्रदंष्ट्रः, पाठीनः (२ पु), 'पहिना मछली' अर्थात् 'बहुत दाँत वाली पहिनानामक एक प्रकार की मछली या पोठिया मछली के २ नाम हैं ।

सहेति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ पाठीं पृष्ठं नमयति । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । अवश्यं पठति । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः प्रशस्तत्वाद्वा । 'पाठीनो गुग्गुलुद्वये । पाठके मीनभेदे च' इति हैमः [३।४।१९-२०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य' ।

उल्लूषो शिशुकः समौ ।

उल्लूषी (= उल्लूपिन्), शिशुकः (२ पु), 'सूंस' के २ नाम हैं ।

उल्लूषीति ॥ उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्ति । अत इतिः (५।२।११५) । रलयोरेक्यम् । ओः शंभो रूपं-उरूपमस्यास्ति, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ शिशुः शिशुमारः । तस्य प्रतिकृतिरिव । 'द्वे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'शिशुकः शिशुमारे स्याद्बालकोऽलूपिनोरपि' [इति मे० १४।१६४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शोशु इति ख्यात-मत्स्यविशेषस्य' ।

नलमीनश्चिलिचिमः

नलमीनः, चिलिचिमः (२ पु), 'नरकटमें रहने वाली एक प्रकार की मछली' के २ नाम हैं ।

नलेति ॥ नलवनस्थो मीनः । नडाभो मीन इति वा ॥ * ॥ 'तलमीनः' इति केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥ * ॥ 'चिल विलसने' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्कि' (उ० ४।१२०) । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।४) । चिलि चिलि विलासं मिमीते । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (पृषोदरादिः) (६।३।१०९) । त्रीकारोऽदन्तः [चिलिचिमः] । 'नलमीनश्चिलोचिमो बृहन्मीनोऽब्धिजस्तिमिः' इति रत्नमाला । 'लक्ष्मणा सारसी कौञ्ची नलमीनचिलीचिमिः' इति बोपालिताच्चतुरिकारवान्मध्यदीर्घ इदन्तोऽपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य' ।

प्रोष्ठो तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रोष्ठी (स्त्री), शफरी (पु स्त्री), 'सहरी या पोठिया मछली' के २ नाम हैं ।

प्रोष्ठीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । 'ओत्वोष्ठयोः' (वा० ६।१।९४) इति पररूपम् । 'नासिकोदरोष्ठ-' (४।

१. 'स्यात्' इति पा० .

२. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

१।५५) इति 'जातेः' (४।१।६३) इति वा, ङीष् । द्वयोः इत्यनेन सम्बन्धात् 'प्रोष्ठः' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ शफं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'जातेः' (४।१।६३) इति ङीष् । पुंसि अफरः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मत्स्यविशेषस्य' ।

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

पोताधानम् (न), 'अण्डे से निकले हुए मछलियों के छोटे-छोटे बच्चों के समुदाय' का १ नाम है ।

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्राण्डजाता मत्स्याः—क्षुद्राण्डमत्स्याः । तेषां संघातः ॥ (१) ॥ * ॥ पोते वहिषे आधीयते । घावः (जु० उ० अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३), यद्वा—पोतोऽभंक आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसङ्घस्य' ।

अथो मूषाः ।

रोहितो मदगुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
तिमिगिलादयश्च

अब मछलियों के 'भेद' को कहते हैं अर्थात् वच्यमान शब्द पर्याय नहीं हैं ।

रोहितः, मदगुरः, शालः, राजीवः, शकुलः, तिमिः, तिमि-
क्लिः (७ पु) 'रोहू, मोंगरा, शाल, बरारी, शकुल, तिमि,
तिमिक्लि' आदि 'मछलियों के भेद' हैं ।

अथविति ॥ अथो भूषविशेषा उच्यन्ते । रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रश्च को वा' (उ० ३।९४) इतीतच् । रोहणम् । घञ् (३।३।१८) । रोहो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतज्वा । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्करासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे लोहितकद्रुमे' [इति मे० ६५।१४६-४७] ॥ (१) ॥ * ॥ मज्जति । 'टुमस्जो शुद्धो' (तु० प० अ०) । 'मदगुरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातितः ॥ (१) ॥ * ॥ शाडयते । 'शाडू इलाघायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । डलयोरैक्यम् । 'शालो भूषे, बीवर एव दाशः' इत्युष्मभेदात्तालव्यादिः [शालः] । ('कैवर्त' इव बद्धराजीवोत्पलसालो वसन्तकालः' इति वासवदत्ताश्लेषादित्यादिश्च [शालः] । कैवर्तपक्षे—सालो मत्स्यभेदः । वसन्तपक्षे—सालं पुष्पम्) । सालं पुष्पे क्लीबं वृक्षे तु पुमान् । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति रभसे तु दन्त्यादिः [शालः] । 'शालो हाले मत्स्यभेदे शालौकस्तत्प्रदेशयोः' इति हैमः [२।५२३-२४] ॥ (१) ॥ * ॥ राजी रेखा-
स्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (५।२।१०९) इति वः ।

१. 'रोहितकद्रुमे' इति पा० ।

२. कौष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

'अथ राजीवो मीनसारङ्गभेदयोः । राजीवमब्जे' इति हैमः [३।७४७] ॥ (१) ॥ * ॥ शक्नोति गन्तुं वेगेन । 'शक्लृ शक्ती' (स्वा० प० अ०) । बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'क्रमित-
मिशतिस्तम्भामत इच्च' (उ० ४।१२२) इतीन् ॥ (१) ॥ * ॥ तिर्मि गिरति । 'गू निगरणे' (तु० प० से०) । 'मूलविभुजा-' (वा० ३।२।५) इति कः । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति लः । 'गिलेऽगिलस्य' (वा० ६।३।७०) इति नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ आदिशब्दात् तिर्मिगिलगिल-
नन्दीवर्तादयः ॥ * ॥ पृथगेकैकम् 'मत्स्यविशेषाणाम्' ।

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

यादः (= यादस्, न), जलजन्तुः (पु), 'जलमें रहने-
वाले जीव' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । बाहुलकादुक् । यद्वा—याति । क्तिप् (३।२।१७८) । यामत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । यां दस्यति वा । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । साह-
चर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात् 'सावत्-' (६।४।१०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ जलानां जन्तवः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जलचरमात्रस्य' ।

तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्कुबो मकरादयः ॥ २० ॥

शिशुमारः, उद्रः, शङ्कुः, मकरः (४ पु), आदि 'जलमें रहनेवाले जीव' हैं ।

तद्भेदा इति ॥ तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते ॥ शिशुन् मारयति । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । णिच् (३।२।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'शिशुमारोऽम्बुसंभूत-
जन्तो तारात्मकाच्युते' इति विश्व-भेदिन्यो [१४६।२६०, १४४।२९९] ॥ (१) ॥ * ॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (१) ॥ * ॥ शङ्कुतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम्' (ऋधा० आ० से०) । 'खरुशङ्कुपीयु-' (उ० १।३६) इति निपातितः । 'शङ्कुः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु । यादोऽस्त्रभेदयो-
र्भेदः' इति हैमः [२।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ कृणाति । 'कृ हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मनुष्याणां करः । पुषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा—
मङ्कुते । 'मकि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । मकं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'मकरो निधौ । 'नक्रे राशिविशेषे च' इति हैमः [३।६२१-२२] ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना ग्राहकुम्भीरादयः ॥ * ॥ पृथक्-
पृथक् 'जलजन्तुविशेषाणाम्' ।

स्यात्कुलीरः कर्कटकः

कुलीरः, कर्कटकः (२ पु), 'केकडे' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'गम्भीरादयश्च' इतीरन् । कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद् रक् । यद्वा-कुल-मस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । तमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । जनकभक्षकत्वात् । लयनम्-लीः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुत्सिता लीः । तां राति वा ॥ (१) ॥ * ॥ कृणाति । 'कृ हिसायाम्' (कृया० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । कटति । 'कटे वर्षाविरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर् चासी कटश्च । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' (वा० ८।२।७०) । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७४) । 'कर्क' इति सौत्रो घातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) वा । कर्कं श्वेतवर्णं टलति । 'टल गती' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) वा । कर्कटः । 'अथ कर्कटः । कुलीरे करणे स्त्रीणां राशी खगे' इति हैमः [३।१५४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुलीरस्य' ।

कूर्मे कमठकच्छपौ ।

कूर्मः, कमठः, कच्छपः (३ पु), 'कछुप्' के ३ नाम हैं ।

कूर्म इति ॥ कुत्सितः कौ वा ऊर्मिर्वेगोऽस्य । 'अच्प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् समासान्तः । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः' इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ काम्यते । 'कमु कान्ती' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेरठः' (उ० १।१००) । के जले मठति, इति वा । 'मठ मदनवासयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' [इति मे० ३९।१२] ॥ (२) ॥ * ॥ कच्छेन पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । 'कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि विध्यन्तरे कूर्मे मल्लबन्धान्तरेऽपि च' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कूर्मस्य' ।

ग्राहोऽवहारः

ग्राहः, अवहारः (पु), 'ग्राह' अर्थात् 'घड़ियाल' के २ नाम हैं ।

ग्राह इति ॥ गृह्णाति । 'ग्राह उपादाने' (कृया० उ० से०) । 'विभाषा ग्राहः' (३।१।१४३) इति णः । 'ग्राहो

ग्राहे जलचरे' इति हैमः [२।६११] ॥ (१) ॥ * ॥ अवहरति । अवपूर्वो ह्व ['ह्व हरणे' भ्वा० प० अ०] । 'श्याद्वचधा-' (३।१।१४१) इति णः । 'अवहारस्तु युद्धादिविश्रान्तौ ग्राहचौरयोः । निमन्त्रणोपनेतव्ये' इति हैमः [४।२४३-४४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ग्राहस्य' ।

नक्रस्तु कुम्भोरः

नक्रः, कुम्भोरः (२ पु), 'नाक' अर्थात् 'ग्राह के भेद, जलचर-विशेष' के २ नाम हैं ।

नक्र इति ॥ क्रामति दूरस्थलम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'नभ्राङ्-' (६।३।७५) इति नलोपो न । 'नक्रं नासा-ग्रदारुणोः । नक्रो यादसि' इति हैमः [२।४४६] ॥ (१) ॥ * ॥ कुम्भिनं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नक्रस्य' ।

अथ महीलता ॥ २१ ॥

गण्डूपदः किंचुलुकः

महीलता (स्त्री), गण्डूपदः, किंचुलुकः (२ पु), 'केचुवा' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ मह्यं लतेव । कृशत्वदीर्घत्वाभ्याम् ॥ (१) ॥ * ॥ गण्डुवो ग्रन्थयः पदान्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ किंचि-चुलुम्पति । 'कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा० ३।१।३५) इति वार्तिकनिर्दिष्टचुलुम्पधातुः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'टेः' (६।४।१४३) इति उकारमकारपकाराणां लोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'केचुवा' इति ख्यातस्य ।

निहाका गोधिका समे ।

निहाका, गोधिका (२ स्त्री), 'गोह' के २ नाम हैं ।

निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ हश्च' (उ० ३।४४) इति हाकः ['ओहाक् त्यागे' जु० प० अ०] कन् । बाहुलकान्न ह्रस्वः ॥ (१) ॥ * ॥ गुध्यति । 'गुध परि-वेष्टने' (दि० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । (पचा-द्यचि ३।१।१३४) गोधापि । 'गोधा तलनिहाकयोः' [इति मे० ७९।६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गोह' 'जलगोधिका' इति ख्यातायाः ।

रक्तपा तु जलौकायां खियां भूमिनि जलौकसः ॥ २२ ॥

रक्तपा, जलौका, जलौकसः (=जलौकस् नि० ब०, ३ स्त्री), 'जौक' के ३ नाम हैं ।

रक्तपेति ॥ रक्तं पिबति । 'आतोनुप-' (३।२।३) इति कः । 'रक्तपा स्याज्जलौकायां डाकिन्यां, ना तु राक्षसे' [इति मे० १०३।२१] ॥ (१) ॥ * ॥ जलमोकोऽस्याः । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितोऽदन्त

१. पाठोऽयमविकलं मेदिन्याम् (१०३।१६) उपलभ्यते । विरवे त्वेवं पाठः—'कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्र-गदान्तरे । मल्लबन्धविशेषेऽपि कच्छपः कुणपी पुनः ॥' (१०५।१९-२०) ।

श्लोकशब्दः ॥ (२) ॥ * ॥ सान्तोऽपि । 'जलोरगी जलोका तु जलोका च जलौकसि' इति संसारावर्ताद् बहुवचनं प्रायिकम् । 'जलौकापि जलोका स्याज्जलोका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'जलूकायाः' ['जौक' इति ख्यातायाः] ।

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्तास्फोटः (पु), शुक्तिः (स्त्री), 'सितुही, सीप' के २ नाम हैं ।

मुक्तेति ॥ मुक्ताः स्फुटन्त्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ शुच्यति, शोचति, शोकति, वा । 'शुच्य अभिषवे' (भ्वा० प० से०) । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । शुक्तिः गतौ वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'शुक्तिः कपालशकले शंखे शंखनकेऽपि' च । नख्यश्चावर्तदुर्नाममुक्तास्फोटेषु च स्त्रियाम् [इति मे० ५९।६६-६७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुक्तिकायाः' ।

शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ।

शंखः, कम्बुः (२ पु न), 'शंख' के २ नाम हैं ।

शङ्ख इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शं खम् अस्य—इति वा । शाम्यत्यलक्ष्मीं वा । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ न योषित्' ना भालास्थिनिषिभिन्नखे [इति मे० २०।५] ॥ (१) ॥ * ॥ काम्यते । 'कमु कान्तो' (भ्वा० आ० से०) । 'जत्रवादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'कम्बुर्वलयशङ्खयोः । गजे शम्बूके कर्चूरे ग्रीवायामलिकेऽपि च' इति हैमः [२।३०७] ॥ (२) ॥ * ॥ एतौ पुनपुंसके । द्वे 'शङ्खस्य' ।

क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनकाः

क्षुद्रशङ्खः, शङ्खनकः (२ पु), 'छोटे शंख' के २ नाम हैं ।

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च ॥ (१) ॥ * ॥ शङ्खन्ते । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्तरि 'अनुदात्ततश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'शङ्खस्य नखा इव (शङ्खनखाः)—इति तु मुकुटः । शं खनन्ति । 'बहलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । ल्युट् वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । (शङ्खनकाः)—इत्यन्ये ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सूक्ष्मशङ्खानाम्' ।

शम्बूका जलशुक्तयः ॥ ३३ ॥

शम्बूकः (पु), जलशुक्तिः (स्त्री), 'घोंघा, दोहना या पानी में होने वाली हर तरह की सीप' के २ नाम हैं ।

शम्बूका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । 'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति निपातितः । 'शम्बूकपिण्याकमधूकफेनः' इत्यमरमालायां पुल्लिङ्गः । ['शम्बूको गजकुम्भान्ते घोङ्गे च शूद्रतापसे । जलजन्तुविशेषे च—] शम्बूका न नपुंसके' इति मेदिन्या [१३।१६२-६३] द्विलिङ्गता । 'शम्बूक. शम्बुकश्चैव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारेण विना शेषो (शम्बुः) दृश्यते ग्रन्थविस्तरे' इत्युत्पलिनी ॥ (१) ॥ * ॥ जलजाः शुक्तयः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सर्वजलशुक्तिकानाम्' ।

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवददुर्गुराः ।

भेकः, मण्डूकः, वर्षाभूः, शालूरः, प्लवः, ददुर्गुरः (६ पु), 'मैढक' के ६ नाम हैं ।

भेके इति ॥ बिभेति । 'बिभी भये' (जु० प० अ०) । 'इणभीका—' (उ० ३।४३) इति कन् । 'भेको मण्डूकमेघयोः' [इति मे० ३।३०] ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डयति जलाशयम् । मण्डते वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शलमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४।४२) । 'मण्डूकी मण्डूकपर्ण्या मण्डूको' भेकशोणयोः' इति हैमः [३।७९] ॥ (२) ॥ * ॥ वर्षासु भवति । 'भवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्विप् । 'वर्षाभूः स्त्री च शोथघ्न्यां भूलताप्लवयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ शाडते । 'शाड गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।६०) इत्यूरः । डलयोरैक्यम् । शालते वा । 'शाल कथने' (भ्वा० आ० से०) । 'परिसरकृकलासस्वेदसालूर—' इत्यूष्मविवेकादन्त्यादिः [सालूरः] अपि ॥ (४) ॥ * ॥ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्लवः प्लक्षे प्लतौ कपो । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे [जलान्तरे, प्लवं गन्धतृणे मस्तकभिद्यपि ।' इति हैमः २।५४१-४३ । 'प्लवः स्यात् प्लवने भेले भेकेऽञौ श्वपचेऽपि च । शाखामृगे च कुलके प्रवणे पकटीद्रुमे । कारण्डवाख्यविहगे शब्दे प्लुतगती पुमान् ॥—] कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्' [इति मे० १५८।१६-१८] ॥ (५) ॥ * ॥ दृणाति शब्दैः कर्णौ । 'दृ विदारणे' (कृधा० प० से०) ।

१. 'मण्डूकी भेकशोणकौ' इति पा० ।

२. पाठोऽयमेदिन्याः (१०७।१८) । विश्वे (१०९।३३) इवेवं पाठः—'वर्षाभूः पुनर्नवायां प्लवे किञ्चुलकेऽपि च ।'

१. 'शङ्खनखेऽपि' इति पा० ।

२. 'ग्रीवायां नलकेऽपि च' इति पा० ।

३. "शङ्खनका इत्यसत्" इति क्षी० स्वा० ।

‘मुकुरदुर्दुरी’ (उ० १।४०) इति निपातितः । ‘दुर्दुर-
स्तोयदे भेके वाद्यभाण्डादिभेदयोः । दुर्दुरी’ चण्डिकायां स्याद्
ग्रामजाले नपुंसकम् [इति मे० १३४-१६७] ॥ (६)
॥*॥ षट् ‘मण्डूकस्य’ ।

शिली गण्डूपदी

शिली, गण्डूपदी (२ स्त्री), ‘केंचुए की स्त्री या केंचुए
के भेद की छोटी जाति’ के २ नाम हैं ।

शिलीति ॥ शिलति । ‘शिल उञ्छे’ (तु० प० से०) ।
‘इगुपध-’ (४।१।१३५) इति कः । ‘जातेरस्त्री-’ (४।
१।६३) इति ङीष् । [‘शिलमुञ्छे स्याद्, गण्डूपधां शिली
मता । स्तम्भशीर्षे शिलाशिल्यौ, शिला तु प्रस्तरे मता ।
तथा मनः शिलायां च द्वाराधःस्थितदारुणि’ इति मे० १४८।
५१-५२] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥*॥ द्वे क्षुद्रकिचुलक-
जातः । ‘किचुलकभार्यायाः’-इति स्वामी ।

भेकी वर्षाभ्वी

भेकी, वर्षाभ्वी (२ स्त्री), ‘वेंगुची, मेंढक की स्त्री या
मेंढक के भेद की छोटी जाति-विशेष’ के २ नाम हैं ।

भेकीति ॥ ‘वर्षाभ्वी’ इत्यसाधु । ङीन्विधायकाभावात्
स्त्रियामपि ‘वर्षाभ्वी’ इत्येव । ‘भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभ्वी-
दुर्दुरे पुमान्’ इति यादवः । अन्ये तु—गौरादित्वात् (४।
१।४१) ङीष्मिच्छन्ति । अत एव भागुर्यमरमालयोः
‘वर्षाभ्वी’ इति दृश्यते ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
मण्डूक्याः । क्षुद्रमण्डूकस्येत्यन्ये ।

कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

कमठी, दुलिः (२ स्त्री), ‘कछुई’ के २ नाम हैं ।

कमठीति ॥ ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति, ‘पुंयोगात्-’
(४।१।४८) इति वा ङीष् । कमठी ॥ (१) ॥ * ॥
दोलति । ‘दुल उत्क्षेपे’ (तु० प० से०) । आधुषीयः ।
‘इगुपधात्-’ (उ० ४।१२०) इति किः । ‘दुलिः स्त्रियाम् ।
कमठ्यां, ना मुनी’ [इति मे० १४७।२६-२७) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे ‘कच्छप्याः’ ।

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी

शृङ्गी (स्त्री), ‘मगर की स्त्री’ का १ नाम है ।

मद्गुरस्येति ॥ मद्गुरो मत्स्यभेदः । योग्यतया साह-
स्याद्वा तस्य प्रिया स्त्री । शृणाति । ‘शृ हिंसायाम्’ (कृचा०
प० से०) । ‘शृणातेह्रस्वश्च’ (उ० १।१२६) इति गन्
ह्रस्वत्वं कित्त्वं नुडागमश्च । ‘पुंयोगात्-’ (४।१।४८) इति
‘जातेः-’ (४।१।६३) इति वा ङीष् । ‘मद्गुरी’ इत्यपि ।
‘भार्या भेकस्य वर्षाभ्वी, शृङ्गी स्यान्मद्गुरस्य तु । शिली

गण्डूपदस्यापि, दुलिः स्यात्कमठस्य तु’ इत्यमरमाला । [‘शृङ्गी
स्वर्णमीनविशेषयोः । विषायामृषभौषध्याम्’ इति हेमः
२।५०-५२] ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘मद्गुरस्त्रियाः’ ।

दुर्नामा दीघकोशिका ।

दुर्नामा (= दुर्नामन्, स्त्री), दीर्घकोशिका (स्त्री), ‘जोंक
के समान जलचर-विशेष’ के २ नाम हैं ।

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । ‘अनो बहुव्रीहः’ (४।
१।१२) इति ङीष् न । [‘दुर्नाम क्लीबमशसि । स्याद्दीर्घ-
कोषिकायां स्त्री’ इति मे० ९६।८४] ॥ * ॥ ‘डाबुभा-
भ्याम्-’ (४।१।१३) ॥*॥ ‘अन उपधा-’ (४।१।२८)
इति वा ङीष् । दुर्नाम्नी । धुभ्नादित्वात् (८।४।३९) न
णत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ दीर्घः कोशो यस्याः । ‘जातेः-’
(४।१।६३) इति ङीष् । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ।
‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । [मूर्धन्यषान्ता (दीर्घ-
कोषिका) च] । ‘तालव्या मूर्धन्याश्चैते शटी च परिवेशः ।
विश्वक्सेनो भ्रेशः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च’ इत्युष्म-
विवेकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘भिनामी’ इति ख्यातस्य ‘जलूका-
कारस्य जलचरस्य’ ।

जलाशया जलाधाराः

जलाशयः, जलाधारः (२ पु), ‘तालाब, पोखरा, बावली
आदि’ के २ नाम हैं ।

जलेति ॥ जलम् आशयो हृदयम् अस्य । जलम् आशेते
तिष्ठति अत्र, इति वा । ‘पुंसि’ (३।३।११८) इति घः ।
‘जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्’ [इति मे० १२१।
११८] ॥ (१) ॥ * ॥ आध्रियतेऽत्र । ‘धृङ् अवस्थाने’
(तु० आ० अ०) । ‘अध्यायन्याय-’ (३।३।१२२) इति
घञ् । जलस्याधाराः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तडागादीनाम्’ ।

तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २५ ॥

ह्रदः (पु), ‘अथाह जलवाले तालाब आदि’ का १ नाम है ।

तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जला-
शयः । ह्रादते । ‘ह्राद अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । षुषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
ह्रस्वः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ‘अगाधजलकूपस्य’ [‘दह’
इत्याख्यस्य] ।

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

आहावः (पु), निपानम् (न), ‘सुखपूर्वक गौ आदि के
जल पीने के लिये कूँ के पास बनाये हुए हौज’ के २ नाम हैं ।

आहाव इति ॥ आहूयन्तेऽत्र । ‘ह्लेष् स्पर्धायां शब्दे च’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘निपानमाहावः’ (३।३।७४) ॥
(१) ॥ * ॥ नियतं पिबन्त्यस्मिद् । ‘करणा-’ (३।३।

११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कूपसमीपरचित-
जलाधारस्य' ।

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

अन्धुः, प्रहिः, कूपः (३ पु), उदपानम् (न पु), 'कूओं,
हूनारा' के ४ नाम हैं ।

पुंसीति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादी' (भ्वा० प० से०) ।
'अजिह्विकम्यमि'— (उ० १।२७) इति कुः धुकृ च ।
यद्वा-अन्धयति । 'अन्ध इष्ट्युपधाते' (चु० उ० से०) ।
मृगव्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रहि-
यते । 'प्रे हरतेः कूपे' (उ० ४।१३५) इति इः डिञ्च ॥
(२) ॥ * ॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां
च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । कुत्सिता ईषद्वा आपो-
ऽत्र । 'ऋकूपर'— (५।४।७४) इत्यः । 'ऊदनोः'— (६।३।
९८) इत्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्राप्युत् इति वा । 'कूपः कूपक-
मुन्माने गर्तान्धु' गुणवृक्षके' [इति मे० १०२।३] ॥ (३)
॥ * ॥ उदकं पिवन्त्यस्मिन् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।
११७) । 'उदकस्योदः'— (६।३।५७) ॥ (४) ॥ * ॥ तु-
स्थाने च उचितः ॥ * ॥ चत्वारि 'कूपस्य' ।

नेमिस्त्रिकाश्च

नेमिः, त्रिका (२ स्त्री), 'धुरई, गडारी' के २ नाम हैं ।

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया । 'नियो मिः'
(उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनित्ते, कूपत्रिकाचक्रान्तयोः
स्त्रियाम्' [इति मे० १०९।१७] ॥ (१) ॥ * ॥ तिस्रो-
ऽस्त्योऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु' (५।१।५८)
इति कन् । 'त्रिका कूपस्य नेमी स्यात्त्रिकं पृष्ठाधरे त्रये'
इति विश्व-मेदिन्या [६।४६, ३।२६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'कूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदाह्यन्त्रस्य' ।

वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ।

वीनाहः (पु), 'कूँ के जगत' का १ नाम है ।

वीनाह इति ॥ विनह्यतेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्ग-
स्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥
एकं 'कूपमुखे इष्टकादिभिर्बद्धस्य' ।

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्करिणी (स्त्री), खातम् (न), 'पोखरी, छोटी तलैया'
के २ नाम हैं ।

पुष्केति ॥ पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे'
(५।२।१३५) इतीनिः । 'पुष्करिणी नद्यां' सरोजिन्यां जला-

शये [इति मे० ५२।१०४] ॥ (१) ॥ * ॥ अखानि ।
'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ।
'जनसत्त्वनाम्'— (६।४।४२) इत्यात्वम् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'समचतुरस्रखातस्य' ।

अखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

अखातम्, देवखातकम् (२ न), 'अकृत्रिम या देवमन्दिर
के आगे वाले पोखरा, तालाब आदि' के २ नाम हैं ।

अखातमिति ॥ खाताद्भिन्नम् ॥ (१) ॥ * ॥ देवेन
खातम् ॥ (२) ॥ * ॥ 'अखातो देवखातकः' इति पुंस्का-
ण्डेऽमरदत्तात् पुंस्यपि ॥ * ॥ द्वे 'अकृत्रिमजलाशयस्य' ।
देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये ।

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्माकरः, तडागः (२ पु), 'कमल उत्पन्न होने के क्षेत्र
तालाब आदि' के २ नाम हैं ।

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥ * ॥ तड्यते ।
'तड आधाते' (चु० प० से०) । 'तडागादयश्च' इति निपा-
तितः । 'तडागस्तु जलाधारविशेषे यन्त्रकूपके' इति मेदिनी
[२।४।३४] । पिनाकादित्वात् (उ० ४।१५) 'तडाकः'
इति कश्चित् ॥ * ॥ तटम् अकति, अगति वा । 'अक अग
कुटिलायां गती' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।
१) । (तटाकः, तटागः) इत्येके ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'सपद्मागाधजलाशयस्य' ।

कासारः सरसी सरः ।

कासारः (पु), सरसी (स्त्री), सरः (=सरस्, न),
'कृत्रिम (किसी के खुदवाये हुए) कमल के उत्पत्तिस्थान तालाब
आदि' के ३ नाम हैं ।

कासार इति ॥ कासते । 'कास्य शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
'तुपारादयश्च' (उ० ३।१३६) इत्यारन् । यद्वा-ईषत् सारो-
ऽस्य । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । कास्योऽ-
स्यास्तीति वा । अर्वाआद्यच् । कासमृच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा ॥ (१)
॥ * ॥ स्रियते । 'सृ गती' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यसुन्
(उ० ४।१८९) । ['सरो नीरतडागयोः इति मे० १७३।
४४] ॥ (३) ॥ * ॥ तत एव महत्त्वे गौरादित्वात्
(४।१।४१) ङीष् । ['सरसी विश्वकासारे' इति मे०
१७३।४४] ॥ (२) ॥ * ॥ त्रीणि 'कृत्रिमपद्माकरस्य' ।
पञ्चापि सरोमात्रस्येत्यन्ये ।

१. 'गर्तान्धु' इति पा० ।

२. 'चेभ्यां' इति पा० ।

१. 'यन्त्रकूपके' इति पा० ।

वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः

वेशन्तः (पु), पल्वलम्, अल्पसरः (= अल्पसरस् । २ न), 'पानी के छोटे-छोटे गढ़े' के ३ नाम हैं ।

वेशन्त इति ॥ विशन्त्यत्र भेकादयः । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'जुविशिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) ॥ (१) ॥ * ॥ पलति पत्यते वा । 'पल गती' (भ्वा० प० से०) । 'सानसिपर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति वलच् । 'वेशन्तः पल्वलोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ अल्पं च तत्सरश्च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्वल्पसरोवरस्य' ।

वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥

वापी, दीर्घिका (२ स्त्री), 'बावली' के २ नाम हैं ।

वापीति ॥ उप्यते पश्चाद्यस्याम् । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वसिवपियजिराजि-' (उ० ४।१२५) इतीष् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥ * ॥ दीर्घव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वाप्याः' ।

खेयं तु परिखा

खेयम् (न), परिखा (स्त्री), 'किले आदि के चारों ओर की खाई' के २ नाम हैं ।

खेयमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दुर्गादिपरितः खातस्य' ।

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।

आधारः (पु), 'पानी के बाँध' का १ नाम है ।

आधार इति ॥ आध्रियते जलमस्मिन् । 'अध्याय-न्याय-' (३।३।१२२) इति घञ् । आधारश्चाधिकरणोऽप्यालवालेऽम्बुधारणे [इति मे० १३।१।१३३] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'बांध' इति ख्यातस्य ।

स्यादालवालमावालमावापः

आलवालम् आवालम् (२ न), आवापः (पु), 'थाला' अर्थात् 'गाँछी या पौधे को सींचने के लिये उनकी जड़में मिट्टी आदि से बनाये हुए घेरे' के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ आ समन्ताज्जलस्य लवम् आलाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ * ॥ लवमालाति । तद्भिन्नम् । नञ्समासे (अलवालः) ह्रस्वादिः-इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ आव-लतेऽम्भोजेन । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । 'अलञ्च'

(३।३।१२१) इति घञ् । आ ईषत् । वाला वृक्षा अत्र वा ॥ (२) ॥ * ॥ आवपन्ति जलमत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० से०) । 'हलञ्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आवापो भाण्डपचने' परिक्षेपालवालयोः [इति विश्वः १०५।१७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वृक्षमूलकृतजलाधारस्य' ।

अथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी हविनी धुनी ।

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा ॥ ३० ॥

कूलङ्कषा निक्षरिणी रोधोवक्रा सरस्वती [५८]

नदी, सरित्, तरङ्गिणी, शैवलिनी, तटिनी, हविनी, धुनी, स्रोतस्वती, द्वीपवती, स्रवन्ती, निम्नगा, आपगा (१२ स्त्री), 'नदी' के १२ नाम हैं ।

[कूलङ्कषा, निक्षरिणी, रोधोवक्रा, सरस्वती (४ स्त्री), 'नदी' के ४ नाम ये भी हैं] ।

अथेति ॥ नदति । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प्र० से०) । पचादिषु (३।१।१३४) 'नदट्' इति टित्वनिपातनात् 'टिड्वा-' (४।१।१५) इति ङीष् । ['नदी सरिति, शोणादौ ना' इति मे० ७।४।६] ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'सृ गती' (भ्वा० प० से०) । सरतेरितिः (उ० १।९७) ॥ (२) ॥ * ॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अत इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ शैवलमस्त्यस्याम् ॥ (४) ॥ * ॥ तटमस्त्यस्याः ॥ (५) ॥ * ॥ ह्रदाः सन्त्यस्याम् । 'ह्लादिनी' इत्यन्ये ॥ (६) ॥ * ॥ धुनोति वेतसादीन् । क्तिप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुक् । नान्तत्वान्ङीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥ * ॥ स्रोतांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ * ॥ 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनी तु 'स्रोतस्विनी' इत्यपि ॥ (८) ॥ * ॥ द्वीपमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (९) ॥ * ॥ स्रवति । 'लटः शटृ-' (३।२।१२४) । 'उगितञ्च' (४।१।६) इति ङीष् । 'शप्श्यनोः-' (७।१।८१) इति नुम् ॥ (१०) ॥ * ॥ निम्नं गच्छति । 'गम्लु गती' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (११) ॥ * ॥ अपां समूह आपम् । तेन गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ - ॥ अप गच्छति । डः (वा० ३।२।१०१) । ह्रस्वादिरपि [अपगा] । 'विद्यादगारमागारमपगामापगामपि' इति द्विरूपकोषः ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश 'नद्याः' ।

गङ्गा विष्णुपद्मी जङ्घतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भोग्मसूरपि ॥ ३१ ॥

१. 'भाण्डपचने' इति पा० ।

गङ्गा, विष्णुपदी, जह्नुतनया, सुरनिम्नगा, भागीरथी, त्रिपथगा, त्रिस्रोताः (=त्रिस्रोतस्), भीष्मसूः (८ स्त्री), 'गङ्गा नदी' के ८ नाम हैं ।

गङ्गेति ॥ गच्छति । 'गत् गम्यद्योः' (उ० १।१२३) (१) ॥ * ॥ विष्णुः पदं स्थानं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदा सुरापगा । इति हैमः [४।१५०-५१] ॥ (२) ॥ * ॥ जह्नु राजपेस्तनया ॥ (३) ॥ * ॥ सुराणां निम्नगा । क्षुब्नादिः (८।४।३९) ॥ (४) ॥ * ॥ भागी-रथस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥ * ॥ श्रीं पथो गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) यद्वा-त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम् । तेन गच्छति । डः (३।२।४८) ॥ (६) ॥ * ॥ त्रीणि स्रोतांसि यस्याः । ['त्रिस्रोता जह्नु-कन्यायां स्रोतस्वत्यन्तरे स्त्रियाम्' इति मे० १७३।५४] ॥ (७) ॥ * ॥ भीष्मं सूते । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'भागीरथ्याः' ।

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कालिन्दी, सूर्यतनया, यमुना, शमनस्वसा (=शमनस्वसु, ४ स्त्री), 'यमुना नदी' के ४ नाम हैं ।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥ * ॥ यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'अजि-यमिशीङ्भ्यश्च' (उ० ३।६१) इत्युनन् ॥ (३) ॥ * ॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'यमुनायाः' ।

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

रेवा, नर्मदा, सोमोद्भवा, मेकलकन्यका (४ स्त्री), 'नर्मदा नदी' के ४ नाम हैं ।

रेवेति ॥ रेवते । 'रेवृ प्लवगती' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ नर्म ददाति छति वा । 'डुदाम् दाने' (जु० उ० अ०) । 'दो अवख-ण्डने' (दि० प० से०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'नर्मदः केलिसचिवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्व-मेदिन्या [७९।१८, ७६।३३] ॥ (२) ॥ * ॥ सोमात्सो-मवंशजात् पुरुवरस उद्भवति । तेनावतारितत्वात् । यद्वा—सोमोऽमृतमुद्भवत्यस्याः । स्वर्गप्रदत्वात् । अप् (३।३।५७) । सोमाद्भुद्भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ मेकलस्य ऋषेरद्वेर्वा कन्यका ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'नर्मदायाः' ।

कर्तोया सदानोरा

कर्तोया, सदानोरा (२ स्त्री), 'पार्वतीके विवाह-कालमें कन्यादानके जल से निकली हुई नदी-विशेष' के २ नाम हैं ।

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अशंआद्यच् (५।२।१२७) । गौरीविवाहे शंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥ * ॥ सदा नीरं यस्याः । 'प्रथमं कर्कटे देवी ग्रहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः कर्तोयाम्नुवाहिनी' इति स्मृतेः । ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातनद्याः' ।

बाहुदा सैतवाहिनी ।

बाहुदा, सैतवाहिनी (२ स्त्री), 'कार्तवीर्यद्वारा निकाली हुई नदी-विशेष' के २ नाम हैं ।

बाहुदेति ॥ बाहुं छिन्नं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'डुदाम्' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा-बहुदस्य कार्तवीर्यस्येयम् । तेनावतारितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (१) ॥ * ॥ सितानि बाह्वानि यस्यार्जु-नस्य । तस्येयम् । यद्वा-सितस्यार्जुनस्येयम् । सैती चासौ वाहिनी नदी च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कार्तवीर्यावतारि-तनद्याः' ।

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्

शतद्रुः, शुतुद्रिः (२ स्त्री), 'सतलज नदी' के २ नाम हैं ।

शतेति ॥ शतधा^१ द्रवति । 'द्रु गती' (भ्वा० प० अ०) । 'हरिमितयोर्द्रुवः' (उ० १।३४) । 'शते च' (उ० १।३५) इत्युडित् ॥ (१) ॥ * ॥ शु पूजितं तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकाद्रुक् । 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि' इति हि श्रुतिः । यत्तु मुकुटः—शतद्रुरेव पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आदिवर्णविकारे 'शतद्रुः' इति स्वामी, शितं तीक्ष्णं हुता शितद्रुः इति कौमुदी—इत्याह । तन्न । 'एतदबुध्यमानाः शितद्रुः सितद्रुर्वेत्याहुः' इत्यनेन (स्वामिग्रन्थेन) तेनास्या-र्थस्य दूषितत्वात् । व्युत्पत्त्यन्तरस्य कृतत्वाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शतद्रवाः' ।

१. याज्ञवल्क्यस्मृति 'बालम्भट्टी' टीकायामस्य स्मृति-वचनस्य दर्शनादस्या जलस्य सदा पेयतया 'सदानोरा' इत्यन्वर्थं नामेति बोध्यम् । 'अत एव' सदानोरा इत्यपि नाम ।

२. सितायाः शंकराया अयम्, अण्, सैतो मधुररसः, तं वहति, वह—णिनिः । इति वाच० (५३३२) ।

३. 'वशिष्ठशापाच्छतधा हुता' इति स्वामी ।

विपाशा तु विपाट स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

विपाशा, विपाट (=विपाश् २ स्त्री), 'विपाशा नदी' के २ नाम हैं ।

विपाशेति ॥ पाशं विमोचयति । 'सत्यापपाश-' (३। १।२५) इत्यादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ तस्मादेव 'क्विप्' च (३।२।७६) इति क्विपि विपाट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पापमोचिन्याः' ।

शोणो हिरण्यबाहुः^१ स्यात्

शोणः, हिरण्यबाहुः (२ पु), 'सोन नामक नद' के २ नाम हैं ।

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणं वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानो स्योनाके^२ लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' [इति मे० ४७। ३१-३२] ॥ (१) ॥ * ॥ हिरण्यं बाहावस्य ॥ * ॥ हिरण्यं वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अदन्तः [हिरण्य-वाहः] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नदविशेषस्य' ।

कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुल्या (स्त्री), 'कृत्रिम नदी' अर्थात् 'नहर' का १ नाम है ।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुटुम्बे दांपत्ये वा साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कुल्या नदी कुल्य-मस्थि कुल्या वारिप्रणालिका' इति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । [कुल्यं स्यात्कीकसेज्यष्टद्रोणीशूर्पामिषेषु च । कुल्या-पयः प्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधी । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान् ॥' इति मे० ११४।१४-१५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कृत्रिमस्वल्पनद्याः' ।

शरावती वेत्रवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी

शरावती, वेत्रवती, चन्द्रभागा, सरस्वती, कावेरी (५ स्त्री), 'शरावती आदि प्रत्येक नदी' का १-१ नाम है ।

शरावतीति ॥ शराः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ वेत्रमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ चन्द्रभागीयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । 'तस्येदम्' (४। ३।१२०) इत्यण् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् प्राप्तः 'चन्द्रभागान्नद्याम्' (ग० ४।१।४५) इति बाह्यादिगणसू-त्रान्न भवति । स्वरूपयोरविशेषात् । 'तापी तु तपती सत्या,

चान्द्रभागी तु चन्द्रिका । चान्द्रभागा, शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती' इति शब्दानवः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावः । 'चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च । सा मता । चन्द्र-भागी च सैवोक्ता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥ * ॥ सरांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'सरस्वास्तु नदे वाधौ नाज्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणी-स्त्रीरत्नवाग्देवी-गो-नदीषु नदीभिदि । मनुपत्न्यामपि' [इति मे० ७०।२२३-२४] ॥ (१) ॥ * ॥ कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्ये-यम् ईषद्वेरमस्या वा । 'कावेरी स्यात्सरिद्वेदे पण्यनारीहरि-द्रयोः' [इति विश्वः १४३।२२४] ॥ (१) ॥ * ॥ (पृथक्-पृथक् 'नदीविशेषाणाम्') ।

सरितोऽन्याश्च

और भी -(कौशिकी, गण्डकी, चर्मण्वती, गोदावरी आदि) नदियाँ हैं ।

सरित इति ॥ अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-गोदावर्यादयः ।

संभेदः सिन्धुसंगमः ।

संभेदः, सिन्धुसंगमः (२ पु), 'नदियों के संगम' के २ नाम हैं ।

समिति ॥ संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्र । 'भिदिर् विदारणे' (६० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'संभेदः स्फुटने सङ्गे' [इति मे० ७७।४३] ॥ (१) ॥ * ॥ सिन्धवोः संगमः ॥ * ॥ एकं 'नद्यादिसंगमस्य' ।

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्

प्रणाली (पु स्त्री), 'पनारे या नाले' का १ नाम है ।

द्वयोरिति ॥ नत्यते । 'णल बन्धने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसगति-' (८।४।१४) इति णत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१ ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कृत्रिम-जलनिःसारणमार्गस्य' ।

त्रिषु तूत्तरी ॥ ३५ ॥

देविकायां सरयवां च भवे दाविकसारिवौ ।

दाविकः, सारिवः (२ त्रि), 'देविका और सरयू नदी में होनेवाले पदार्थ' का क्रमशः १-१ नाम है ।

त्रिष्विति ॥ दीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्ते-रयुः' (उ० ३।२२) । 'अयूः' इत्येके^१ [सरयूः] । सरयवां च भवे । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिशपा-

१. 'हिरण्यवाहः' इति पा० ।

२. 'स्योनाके' इति पा० ।

१. एके—भट्टोजिदीक्षिताः । तथा च 'सर्तेरयुः' (उ० ३।२२) इति सूत्रव्याख्याने—'सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः ।' इति ।

(७।३।१) इत्यचामादेरात्त्वम् । 'दाण्डिनायन-' (६।४।१७४) इति लोपः । स्त्रियां 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥ * ॥ क्रमेणैकैकं 'देविकासरयूद्धवयोः' ।

सौगन्धिकं तु कल्लारम्

सौगन्धिकम्, कल्लारम् (२ न), 'सायंकालमें फूलनेवाले श्वेतकमल' के २ नाम हैं ।

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्धेव । स्वार्थे 'विनयादिभ्यष्ठक्' (५।४।३४) । शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु कल्लारे पद्मरागे च कत्तूणे' [इति विश्वः २०।२।१८] । [पुंल्लिङ्गो गन्धपाषाणे सुगन्धिव्यवहारिणि' [इति मे० १८।२२४] ॥ (१) ॥ * ॥ कस्य जलस्य हार इव । के ल्लादते वा । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुक्लकल्लारस्य' । 'मुण्डी' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ।

हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥

हल्लकम्, रक्तसंध्यकम् (२ न), 'लाल कल्लार या त्रिकालमें फूलनेवाले रक्तपुष्प-विशेष' के ३ नाम हैं ।

हल्लकमिति ॥ हल्लति । 'हल्ल विकसने' । ण्वुल् (३।१।१३३) । यद्वा-हल्लनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । हलं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'संज्ञाया कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ रक्तं संध्येव । इवार्थे कन् (५।३।९६) । 'केऽणः' (७।४।१३) । रक्तान् सन्धीन् अकति । 'अक कुटिलायां गतो' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रक्तकल्लारस्य', द्वे 'रक्तवर्ण त्रिकालविकासितपुष्पस्य' वा ।

स्यादुत्पलं कुवलयम्

उत्पलम्, कुवलयम् (२ न), 'श्वेत कमल या सामान्यतः कमल और कुमुदमात्र' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ उपलति । 'पल गतो' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ कोर्वलयमिव । शोभाकरत्वात् । 'कुवलं तूत्पलं कुवम्' इति त्रिकाण्डशेषः [१।१।०।२६] । तत्र कौ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३) । ['कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले' इति विश्वः १५।४।६६] ॥ * ॥ 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डे कुवम् । यद्वा-कुवते । 'कूङ् शब्दे' (तु० आ० से०) कुटादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) उवङ् (६।४।७७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कमलकुमुदादीनां' सामान्येन । अत एव 'इन्दीवरे मांसशून्ये उत्पलं कुष्टभूहे' इति रभसः, 'श्यामं शितिकण्ठनीलं कुवलयमिन्दीवरं च नीलाब्जम्' इति नाममाला च ।

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

नीलाम्बुजन्म (=नीलाम्बुजन्मन्), इन्दीवरम् (२ न), 'नील कमल' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च ॥ (१) ॥ * ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । इन्दी लक्ष्मीः । तस्या वरमिष्टम् । 'इन्दीवरं कुवलये शतावयां च योषिति' [इति मे० १४।०।२४९] ॥ * ॥ 'कुवलयं स्यादिन्दीवारमित्यपि' इति व्याडेरिन्दीवारमपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य' ।

सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

कुमुदम्, कैरवम् (२ न), 'श्वेत कमल, कुमुद या कोई' के २ नाम हैं ।

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'इगुपध-' (३।१।३६) इति को वा । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे, स्त्री कुम्भिकीषधी । गम्भार्या, पुंसि दिङ्नागे नागशाखामृगान्तरे' [इति मे० ७६।२५-२६] ॥ * ॥ [क्विपि (३।२।१७८) कुमुद । 'कुमुद त्रिषु स्यात्कृपणे कैरवे तु नपुंसकम्' इति मे० ७६।२५] ॥ (१) ॥ * ॥ के जले रीति । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् । कैरवस्य हंसस्येदं प्रियम् । 'कैरवं चन्द्रकान्तं गर्दभं कुमुदं कुमुदे' इति माधवः । ['कैरवः कितवे रिपौ । नपुंसकं च कुमुदे, चन्द्रिकायां तु कैरवी' इति मे० १६।०।३५] । 'चन्द्रकान्तं तु कैरवे । चन्द्रकान्तो रत्नभेदे' [इति हैमः ४।१।१२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुक्लोत्पलस्य' ।

शालूकमेषां कन्दः स्याद्

शालूकम् (न), 'कमलमात्र के कन्द या जड़' का १ नाम है ।

शालूकमिति ॥ एषां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलम् । शल्यते, शलति वा । 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'शलिमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४।४२) । वृद्धिः (७।२।११६) च ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ।

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारिपर्णी, कुम्भिका (२ स्त्री), 'पुरहन या जलकुम्भी' के २ नाम हैं ।

वारितीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । यद्वा-वारि पिपति । 'पृ पालनपूर-

१. 'शल चलन-संवरणयोः' इत्यात्मनेपदिधातोः शलतीति प्रयोगासम्भवादत्र शल गताविति पठितुमुचितम् ।

षयोः' (जु० प० से०) । 'वापुवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० १।६) । 'जातेः-' (४।१।६३) इति डीप् । अत एव 'कुम्भीको वारिपणः स्यात्-' इत्येके पठन्ति ॥ (१) ॥ * ॥ कुम्भोऽस्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जलकुम्भिकायाः' ।

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलनीली (स्त्री), शेवालम् (न), शैवलः (पु), 'सेवार' के ३ नाम हैं ।

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'नील वर्ण' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ जले शेते तिष्ठति । 'शीङो ध्रुक्लुक्वलम्बालनः' (उ० ४।३८) । 'शेवलश्चैव शेवालः शैवलो जलनीलिका' (इति वाचस्पतिः) ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शैवालस्य' ।

अथ कुमुदती ॥ ३८ ॥

कुमुदिन्याम

कुमुदती, कुमुदिनी (२ स्त्री), 'कोइ' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति । 'कुमुदमडवेतसेभ्यो ढमतुप्' (४।२।८७) । 'क्षयः' (८।२।१०) 'इति वत्वम् । ['कुमुदती कैरविष्यां बयितायां कुक्षस्य च' इति हैमः ४।११०] ॥ (१) ॥ * ॥ 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनी कुमुदिनी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुमुदयुक्तदेशस्य' । 'कुमुदलताया' इत्यन्ये ।

मलिन्यां तु बिसिनीपद्मिनीमुखाः ।

मलिनी, बिसिनी, पद्मिनी (३ स्त्री) आदि, 'कमलिनी' या 'कमल-समूह' के ३ नाम हैं ।

नलिन्यामिति ॥ नडाः सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा-नलमत्रास्ति । 'खलादिभ्यः' (वा० ४।२।५१) इतीनिः ['नलः पोटगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे ।-] नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि नलं मतम् ॥' इति विश्वः १४९।६] । 'नलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गाजिन्योः' इति हैमः [३।४।१४] ॥ (१) ॥ * ॥ बिसमस्त्यस्याः । पूर्ववदिनिः (बा० ४।२।५१) ॥ (२) ॥ * ॥ एवं पद्मिनी । मुखशब्दादाद्यर्थत्वं मृणालिनी कमलिनी पुटकिनीत्यादयः । 'पद्मिनी पद्मसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे' इति मेदिनी [८९।८६] । 'पद्मिनी योषिदन्तरे । अम्बुजोऽजिन्यां सरस्यां च' इति हैमः [३।४।१८] ॥ (३) ॥ * ॥ (त्रीणि 'पद्मसंघातस्य' कमलिन्या इत्यन्ये) ।

१. 'मलिने तु' इति पा० ।

२. 'सरोरुहे' इति पा० ।

१८ अ०

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

पद्मम्, नलिनम्, अरविन्दम्, महोत्पलम्, सहस्रपत्रम्, कमलम्, शतपत्रम्, कुशेशयम्, पङ्केरुहम्, तामरसम्, सारसम्, सरसीरुहम्, बिसप्रसूनम्, राजीवम्, पुष्करम्, अम्भोरुहम् (१६ पु न), 'कमल' के १६ नाम हैं ।

वेति ॥ पद्यते । 'पद गती' (दि० आ० अ०) । 'अति-स्तुप्' (उ० १।१४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नामे, स्त्री फञ्जिकाश्रीच-वटीपद्मगीषु च' [इति मे० १०९।१८-१९] ॥ (१) ॥ * ॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) इतन् । (उ० २।४९) । 'नलिनं नलिकातोयाम्बुजेषु' [इति हैमः ३।४।१४] ॥ (२) ॥ * ॥ अरं शीघ्रं लिप्तां विन्दति । 'गवादिषु विन्देः-' (वा० ३।१।३८) इति वाः । 'श्ले मुचादीनाम्' (७।१।५९) इति नुम् । अराकाराणि पत्राणि विन्दति वा ॥ (३) ॥ * ॥ महच्च तदुत्पलं च । 'उत्पलं कुष्ठभूरुहे । इन्दीवरे मांसशून्ये' इति हैमः [३।६६२-६३] (४) ॥ * ॥ सहस्रं पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ कं जलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । मूलवि-भुजादिवात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा-काम्यते । 'कम् कान्ती' (भ्वा० आ० से०) । 'वृषादिभ्यः-' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'कमलं क्लोमिन् भेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हैमः [३।६६४-६५] ॥ (६) ॥ * ॥ शतं पत्राण्यस्य । 'शतपत्रः शिखण्डिनी । दार्वाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (७) ॥ * ॥ कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यलुक् ॥ (८) ॥ * ॥ पङ्के रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । 'इगुपच-' (३।१।१३६) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलुक् । (९) ॥ * ॥ 'तामरं वृत्तमर्णश्च' इति रुद्रः । तत्र सस्ति । 'वस स्वप्ने' (अ० ९० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (बा० ३।२।१७१) इति डः । यद्वा-तस्यते । 'तमु काङ्क्षायाम्'

१. 'बहुलमन्यत्रापि' इत्युणादिसूत्रेणेनच्, न त्विनश्च इति ।

२. 'नीलिकातोया' इति पा० ।

३. मेदिनीस्थोऽर्थं पाठः (१४४।२९७-९८) । विन्दे तु-शतपत्रो राजकीरे दार्वाघाटमयूरयोः । राजीरे शत-पत्रं तु (१४७।२६९) इति पाठः ।

(दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्तोपदेशस्य—'
(७।३।३४) इति निषेधस्यानित्यत्वान्न वृद्धिनिषेधः ।
रस्यते । 'रस आस्वादाने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।
५६) । ताम्रं च तद्रसं च । ताम्ररं पद्मे ताम्रकाञ्चन-
योरपि [इति मे० १७३।५३] ॥ (१०) ॥ * ॥ सरसि
भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसं सरसी-
रुहे । सारसः पृष्कराख्येन्द्रोः' इति हैमः [३।८०२] ॥
(११) ॥ * ॥ सरस्यां रोहति । 'इगुपघ—' (३।१।१३६)
इति कः ॥ (१२) ॥ * ॥ बिसस्य प्रसूनम् ॥ (१३)
॥ * ॥ केसरस्य राज्यस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
(वा० ५।२।१०९) इति डः । 'राजीवं नलिने, ना तु भेदे
हरिणमीनयोः' [इति मे० १६१।४८] ॥ (१४) ॥ * ॥
पुष्पाति । 'पष पृष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्'
(उ० ४।४) इति करम् । पृष्करं द्वीपतीर्थार्थिखगरागौ-
षधान्तरे । त्र्यास्येऽमिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जल्लेऽम्बुजे'
इति हैमः [३।६१४-१५] ॥ (१५) ॥ * ॥ अम्भसि
रोहति ॥ (१६) ॥ * ॥ षोडश 'पद्मसामान्यस्य' ।

पुण्डरीकं मिताम्भोजम्

पुण्डरीकम्, सिताम्भोजम् (२ न), 'श्वेत कमल' के २
नाम हैं ।

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'मडि भूषायाम्' । 'पुडि च'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्क (फर्क) रीकादयश्च' (उ० ४।
२०) इत्यरीकन् । पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे ।
पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिग्गोत्रे कोषकारान्तरेऽपि च' [इति मे०
१६।२००] ॥ (१) ॥ * ॥ सितं शुक्लं च तदम्भोजं च ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'शुभ्रकमलस्य' ।

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदम्

रक्तोत्पलम्, कोकनदम् (२ न), 'लाल कमल' के २
नाम हैं ।

अथेति ॥ रक्तं च तत्सरोरुहं च ॥ (१) ॥ * ॥ रक्तं
च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥ * ॥ कोकांश्चक्रवाकान् नदति ।
'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः ।
मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अथ कोकनदं रक्तकुमुदे
'रक्तपङ्कजे' इति मेदिनी [७।८।४७] ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'रक्तकमलस्य' ।

नाला नालम्

नाला (स्त्री), नालम् (न), 'कमल के डंठल' के २
नाम हैं ।

१ 'खगराजौषधान्तरे' इति पा० ।

२ 'दिङ्नागे' इति पा० ।

नालेति ॥ नलति । 'णल बन्धे' (भ्वा० प० से०) ।
'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः । 'नालं न ना पद्म-
दण्डे नाली शाककलम्बके' [इति मे० १४७।२८] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उत्पलादिदण्डस्य' ।

अथास्त्रियाम् ।

मृणालं विसम्

मृणालम्, विसम् (२ पु न), 'कमल आदि के डंठल' के
२ नाम हैं ।

अथेति ॥ मृण्यते 'मृण हिंसायाम्' (तु० प० से०) ।
'तमिविशिबिडिमृणि—' (उ० १।११८) इति कालन् । अप-
चयविवक्षायां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीषि 'मृणाली'
इत्यपि । 'मृणालं नलदे क्लीबं, पुंनपुंसकयोर्विसे ।' इति
मेदिनी [१५४।१२५] ॥ (१) ॥ * ॥ विस्यति । 'विस
प्रेरणे' (दि० प० से०) । 'इगुपघ—' (३।१।१३६) इति
कः । 'मृणाले तु विसं विशम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (४)
॥ * ॥ द्वे 'अब्जादीनां मूलस्य' ।

अब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

षण्डम् (न पु), 'कमल के फूल, पत्ती, डण्डल, जड़ आदि
सब अवयवमात्र' का १ नाम है ।

अब्जेति ॥ सनोति । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) ।
'अमन्ताडुः' (उ० १।१।१४) । बाहुलकात्सत्वाभावः । 'षण्डः
स्मृतो बलीबर्दे षण्डं तु कानने भवेत्' इति मूर्धन्यादावजयः ।
'षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद् गोपती पुमान्' [इति
मे० ४२।२६] । 'शडि रुजायां संघाते च' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । 'तालव्यो मूर्धन्योऽब्जादिकदम्बे
षण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्ये विनिर्दिष्टः'
इत्युष्मविवेकः । 'मकुरमुकुरी दर्पणे, षण्डः समूहे, दारदोऽ-
म्बुधौ' इति सारस्वतकोशः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अब्जा-
दीनां समूहस्य' ।

करहाटः शिफाकन्दः

करहाटः, शिफाकन्दः (२ पु), 'कमल की जड़' के २
नाम हैं ।

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (यत्तु)—कं जलं रहति
त्यजति । करहं पद्मम् । ततो हटति बहिर्गच्छति—इति
मुकुटः । तन्न । 'करहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति
विग्रहेऽपि) वृद्धिप्रसङ्गाच्च । 'करहाटः पद्मकन्दे देशद्रुम-
विशेषयोः' इति हैमः [४।५९] ॥ (१) ॥ * ॥ शिफा
मूलतरुप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥ * ॥ 'शिफा' इति

१. 'शाककडम्बके' इति पा० ।

‘कन्दम्’ इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे ‘पञ्चकन्दस्य’ ।

किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।

किञ्जल्कः, केसरः (२ पु न), ‘कमल के केसर’ (पराग)
के २ नाम हैं ।

किञ्जल्क इति ॥ किञ्चिज्जलति । ‘जल अपवारणे’ (जु०
प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥ * ॥ के जले सरति ।
‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
‘हलदन्तात्-’ (६।३।१) इत्यलुक् । दन्त्यसः [केसरः] ।
(‘सवितृ, किसलयकसरसभाः’ इति सभेदात्) ॥ * ॥
के शीर्यते । ‘शृ हिंसायाम्’ (ऋधा० प० से०) । ‘ऋदो-
रप्’ (३।३।५७) । ‘तालव्यशः [केशरः] । ‘केसरं हिङ्गुनि
क्लीबं, किञ्जल्के न स्त्रियां, पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनाने
बकुले नागकेशरे’^२ [इति मे० १३३।१४२] ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे ‘पञ्चकेसरस्य’ ।

संवर्तिका नवदलम्

संवर्तिका (स्त्री), नवदलम् (न), ‘कमल के नये पत्ते’ के
२ नाम हैं ।

समिति ॥ संवर्तते । ‘वृत्तु वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘हृपिषिरुहिवृत्तिविदिच्छदिकीर्तिभ्यश्च’ (उ० ४।१।१९)
इतीन् । ‘संवर्तिनवपत्रिका’ इति बोधालितः । ततः स्वार्थे
कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ नवं च तदलं च ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे ‘पञ्चादीनां नवपत्रस्य’ ।

बीजकोषो वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः ॥ १० ॥

बीजकोषः, वराटकः (२ पु), ‘कमलगद्दे’ के २ नाम हैं ।

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजी-
दीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः संपूर्णतामगात् ।

इति श्रीमदमरसिंहविरचितेऽमरकोषे प्रथमं काण्डं समाप्तम् ।

बीजति ॥ बीजस्य कोषः पात्रमाधारः । तालव्यान्तः
[बीजकोषः] अपि ॥ (१) ॥ * ॥ त्रियते दलैः ।
‘वृत् आवरणे’ । ‘अन्येभ्योऽपि-’ इत्याटच् । ततः स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । यद्वा—वरं दलवरणमु अटति । ‘अट
गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ।
ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) । वराटकः पञ्चबीजकोषे
रज्जौ कपर्दके’ (इति मे० १६।२०२) ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे ‘पञ्चबीजस्य’ ।

इति वारिवर्गविवरणम् ॥ १० ॥

उक्ताद् वर्गाद् संगृह्णाति—

उक्तं स्वर्ग्योमदिक्तालधोशब्दादिसनाद्यकम् ।

पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

मैने (अमरसिंहने) ‘स्वर् १, व्योम २, दिक् ३, काल ४,
धी ५, शब्दादि ६, नाट्य ७, पातालभोगि ८, नरक ९ और
वारि १०’ इन दस वर्गों तथा इनके प्रसङ्ग से प्राप्त ‘देवता,
राक्षस, मेघ, विद्युत्’ आदि को कहा है । (‘शब्दादि’ के
‘आदि’ शब्द से रस, गन्ध, ... का संग्रह है) ।

श्रीअमरसिंह के बनाये हुए, नाम (‘स्वर्, स्वर्ग, नाक ...’)
और लिङ्ग (‘पुल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग और अन्ययादि’)
को बतलानेवाले ‘नामलिङ्गानुशासन’ अर्थात् ‘अमरकोष’
नामक इन ग्रन्थ में ‘स्वर्’ आदि का यह प्रथम काण्ड (भाग)
अङ्ग (भेद और उपभेद) के सहित समर्थित होकर
सम्पूर्ण हुआ ।

उक्तमिति ॥ अत्रैकादश^३ वर्गाः ।

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. ‘केशरं हिङ्गुनि प्रोक्तं केशरो नागकेशरे ।’ इति विश्वः (१४१।१९४) ।

३. आदिशब्देनात्र पातालवर्गो विवक्षितो यतः नाट्यवर्गान्तं स्वर्गवर्गः तदुत्तरं काण्डसमाप्तिं यावत् पातालवर्गः
इति प्रथमे काण्डे द्वयोरेव वर्गयोर्व्यवस्थेति मुकुटाशयः ।

४. ‘मङ्गलाचरण-प्रतिज्ञा-परिभाषा-श्लोकानामेकं पृथग्वर्गं मत्वा ‘अत्रैकादशवर्गा’ इत्युक्तिसङ्गतिर्बोध्या’ इति यत्
कैश्वरसमाहितं तत्र, स्वव्योमेतिमूलविरुद्धत्वात्, पातालवर्गस्य भोगिवर्गस्य च पृथग्वर्गनयैकादशवर्गोक्तिसंगतेश्च ।

॥ श्रीः ॥

अमरकोषः

सटिप्पण 'रामाश्रमो' (व्याख्यासुधा) संस्कृतव्याख्यया
प्रकाशाख्यहिन्दीव्याख्यया चोपेतः

द्वितीय काण्डम्

अथ भूमिवर्गः

वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।

नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

इस द्वितीय काण्ड में अङ्गों और उपाङ्गों के सहित 'पृथ्वी पुर, पर्वत, वनौषधि, मृगादि' ('आदि' शब्द से 'पत्नी, कीट' आदि का संग्रह है अथवा 'मृगादि' शब्द सिंहवाचक है), मनुष्य, ब्रह्म, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र; ये १० वर्ग अर्थात् 'भूमिवर्ग' १, पुरवर्ग २, शैलवर्ग ३, वनौषधिवर्ग ४, कहे गये हैं ।

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे । वर्गा उक्ता वदितुमा-
रब्धाः । 'आदिकर्मणि क्तः' (३।४।७१) । कीदृशाः—साङ्गो-
पाङ्गः, पृथिव्यादिभिरुपलक्षिताः । तत्राङ्गानि मृदादीनि ।
उपाङ्गानि खिलादीनि । आपणादीनि विपण्यादीनि । शिला-
दीनि .मनःशिलादीनि । वृक्षादीनि पुष्पादीनि । मृगशब्द
आरण्यपशुमात्रपरः । 'आरण्याः पशवो मृगाः' इति स्मृतः ।
आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां ग्रहणम् । तस्य चाङ्गोपाङ्गानि
पक्षिपक्षादीनि । यद्वा—मृगान्तुं शीलं यस्य स मृगादी
सिंहः ।

भूमिभिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपो क्षितिः ॥ २ ॥

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥

विपुला गङ्गरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा [१]

भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा [२]

भूः (=भूर्, अ०), भूमिः, अचला, अनन्ता, रसा, विश्व-
म्बरा, स्थिरा, धरा, धरित्री, धरणी, क्षोणी, ज्या, काश्यपी,

क्षितिः, सर्वसहा, वसुमती, वसुधा, उर्वी, वसुन्धरा, गोत्रा,
कुः, पृथिवी, पृथ्वी, क्षमा, अवनिः, मेदिनी, मही (२७ स्त्री),
'पृथ्वी' के २७ नाम हैं ।

[विपुला, गङ्गरी, धात्री, गौः (=गो), हला, कुम्भिनी,
क्षमा, भूतधात्री, रत्नगर्भा, जगती, सागराम्बरा (११ स्त्री),
'पृथ्वी' के ११ नाम ये भी हैं] ।

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि क्विप् (३।२।१७८) । 'भूः
स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति' (इति मे० १०६।
१) । यत्तु—'भवत्यस्यां सर्वम्' इति भूः । बहुलवचनात् (३।
३।११३)—अधिकरणे क्विप् (३।३।१७८)—इत्याह
मुकुटः । तन्न । उक्तरीत्या निर्वाहात् । 'अद्भ्यः पृथिवी' इति
श्रुतिविरोधाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ भवति । 'भुवः क्विप्'
(३० ४।४५) इति मिः ।—'भुवः किमन्'—इति मुकुटः ।
तन्न । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५)
इति ङीष् वा । 'भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे' इति हैमः [२।
३३५] ॥ (२) ॥ * ॥ न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अचलाः सन्त्यस्याम्,
इति वा । अच् (५।२।१२७) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः ।
अचला भुवि' इति हैमः [३।६५६-६०] ॥ (३) ॥ * ॥
नास्त्यन्तोऽस्याः । यद्वा—अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः ।
'अनन्तः केशवे शेषे पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च
विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्या-
मलकीषु च । विश्वंभरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि'
[इति मे० ६०।८१-८३] ॥ (४) ॥ * ॥ 'रसोस्या-
मस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । रस्यते वा । 'रस
आस्वादेने' चुरादावदन्तः । घञ् (३।३।११३) । अच् (३।
३।५६) वा । यत्तु—घञर्थे को (३।३।५८) वा—इति
मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । अचः सत्त्वाच्च । ['रसा

तु रसनापाठासल्लकीक्षितिकङ्गषु [इति हैमः २।६०१] ॥
 (५) ॥ * ॥ विश्वं । बिभर्ति ['डुभृन् धारणपोषणयोः'
 जु० उ० अ०] 'संज्ञायां भृतवृजि-' (३।२।४६) इति खच् ।
 'विश्वम्भरोऽन्युते शक्ने पुंसि, विश्वम्भरा भुवि' [इति मे०
 १४४।२९५] ॥ (६) ॥ * ॥ तिष्ठति । अजिरादि-
 त्वात् (उ० १।५३) किरच् । 'स्थिरा भूशालपण्योर्ना शनौ
 मोक्षेऽचले त्रिषु' [इति मे० १२९।९७] ॥ (७) ॥ * ॥
 धरति विश्वम् । 'धृन् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । यद्वा-
 ध्रियते । 'धृद् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । पचाद्यच्
 (३।१।१३४) । धराः सन्त्यस्यां वा । 'धरः कूर्माधिपे
 गिरौ । कर्पासतुलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः [२
 ४४२-४३] ॥ (८) ॥ * ॥ 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ'
 (उ० ४।१७३) । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (९)
 ॥ * ॥ 'अतिसृष्टु-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'कृदि-
 कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।—गौरादित्वा-
 ङ्ङीष् (४।१।४१)—इति मुकुटस्य प्रमादः । ['धरणोऽ-
 हिपतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे ।-] धरणं धारणे मान-
 विशेषे धरणी भुवि' इति हैमः [इति हैमः ३।२।१८-१९] ॥
 (१०) ॥ * ॥ क्षीति । 'दुशु शब्दे' (अ० प० अ०) ।
 बाहुलकान्निः । ('कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति
 ङीष्वा) ॥ (११) ॥ * ॥ जिनाति । 'ज्या वयोहानौ'
 (ऋषा० प० अ०) । अघ्न्यादित्वाद्यगन्तो (उ० ४।१।१२)
 निपातितः । 'ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा' इति शाश्वतः
 [६२९] । ['ज्या तु मातरि क्षमामौर्वीः' इति हैमः १।११-
 १२] ॥ (१२) ॥ * ॥ कश्यपस्येयम् । 'काश्यप उक्तो
 मुनिमृगयोर्भेदे च काश्यपी क्षमायाम्' इति मेदिनी [१०३।
 १८] ॥ (१३) ॥ * ॥ क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु०
 प० अ०) । 'क्विच्त्तौ च-' इति (३।३।१७४) क्तिच् ।
 यत्तु—क्षियन्त्यत्र—इति मुकुटः । तन्न । 'अजन्भ्याम्-'
 (वा० ३।३।१२६) इति ल्युटा बाधात् । 'क्षितिर्गहे भुवि
 क्षये' इति हैमः [२।१६४] ॥ (१४) ॥ * ॥ सर्वं सहते ।
 'सह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'पूःसर्वयोः-' (३।२।
 ४१) इति खच् । [सर्वसहः सहिष्णौ स्यात्सर्वसहा पुनः
 क्षितौ' इति हैमः ४।३५९] ॥ (१५) ॥ * ॥ वसु धनम-
 स्त्यस्याम् । मत्तुप् (५।२।९४) ॥ (१६) ॥ * ॥ वसु दधाति ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१७) ॥ * ॥
 ऊर्णति, ऊर्णयते वा । 'ऊर्ण् आच्छादने' (अ० उ०
 से०) । 'महति ह्रस्वश्च' (उ० १।३१) इत्युः, नुलोपः,
 ह्रस्वः च । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति ङीष् ॥
 (१८) ॥ * ॥ वसु धारयति । 'संज्ञायां भृतवृजि-' (३।२।
 ४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) ॥ (१९)
 ॥ * ॥ गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।
 १२७) । गां जलं त्रायते वा । 'त्रैद् पालने' (भ्वा० आ०

अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२०) ॥ * ॥
 कुवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्रवादित्वाद्
 (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (२१) ॥ * ॥ प्रथते । 'प्रथ
 विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च'
 (उ० १।१४९) । षित्वात् (४।१।४१) । ङीष् ॥ * ॥
 'षवन्' इत्येके । पृथवी । 'पृथिवी पृथवी पृथ्वी' इति शब्दा-
 ण्वः ॥ (२२) ॥ * ॥ 'प्रथिभ्रदि-' (उ० १।२८) इति
 उप्रत्यये संप्रसारणे 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति ङीष्
 पृथ्वी । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके'
 [इति मे० १५९।१९] ॥ (२३) ॥ * ॥ क्षमते । 'क्षमूष्
 सहने' (भ्वा० आ० से०) । 'क्षमेः संधालोपश्च' (उ० ५।
 ६५) इत्यच् । यत्तु—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
 अल्लोपः । बाहुलकान्मन् टिलोपश्च—इति मुकुटः । तन्न ।
 उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥ * ॥ पचाद्यच्चि (३।१।१३४) क्षमा
 च । ['क्षमा भूमौ तितिक्षायां स्त्रियां, युक्ते नपुंसकम् ।
 वाच्यवच्छक्तहितयोः' इति मे० १०८।४-५] ॥ (२४)
 ॥ * ॥ अवति अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प०
 से०) । 'अतिसृष्टु-' (उ० २।१०२) इत्यनिः ॥ (२५)
 ॥ * ॥ मेदमस्त्यस्याम् । अत इनिः (५।२।११५) । 'मलघ्नो
 मेदकुण्ठहा' इति शालिहोत्रः । मेद्यति वा । 'मिदिदा-' (दि०
 प० से०) । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) इनिः ॥ (२६)
 ॥ * ॥ मह्यते । 'मह पूजायाम्' चुरादावदन्तः । ण्यन्तात्
 'अच इः' (उ० ४।१३९) । महिः । 'कृदिकारात्-' (ग०
 ४।१।४५) इति ङीष् । यत्तु—मह्यन्ते भूतान्यस्याम्, मह्यते
 वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । गौरादिङीष् (४।१।
 ४१)—इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
 घवप्रसङ्गात् । कर्मणि घस्याप्रसङ्गाच्च । 'करणाधिकर-
 णयोः' अनुवर्तनात् । 'वीचिः पंक्तिर्महिः केलिरित्याद्या
 ह्रस्वदीर्घयोः' इति वाचस्पतिः । यद्वा—महीयते । 'महीद्
 पूजायाम्' कण्डवादिद्यगन्तः । 'क्विप् च' (३।२।७५) इति
 क्विप्प्यल्लोपयलोपी । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति
 ङीष् । तदभावे विसर्गः—इति कश्चित् । तन्न । 'कारग्रह-
 णान्न' इत्युक्तत्वात् । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्भव-
 तेजसोः' इति हैमः १ ॥ (२७) ॥ * ॥ सप्तविंशतिः 'भूमेः' ।
 मृन्मृत्तिका

मृत् (=मृद्), मृत्तिका (२ स्त्री), 'मिट्टी' के २
 नाम हैं ।

मृदिति ॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (ऋषा० प० से०) ।

१. 'उत्सवतेजसोः' इति पा० ।

२. पाठोऽयमेदिन्याम् (१७५।७) वर्तते । हैमे तु
 'मही भुवि नदीभेदे' (२।६१४) इत्येवं पाठः ।

संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे 'मृद-
स्तिकम्' (५।४।३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदः' ।

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सना च मृत्तिका ।

मृत्सा, मृत्सना (२ स्त्री), 'अच्छी मिट्टी' के २ नाम हैं ।

प्रशस्तेति ॥ मृच्छन्दात् 'सस्तो प्रशंसायाम्' (५।४।
४०) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तमृदः' ।

उर्वरा सर्वसस्याढ्या

उर्वरा (स्त्री), 'उपजाऊ मिट्टी' का १ नाम है ।

उर्वरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा-ईर्यते । 'ऋ गतौ' (क्रया०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । उरुणामरा । यद्वा-
उर्व्यते । 'उर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ
च' (३।३।१२५) इति घः । 'उपघायां च' (८।२।७८)
इति दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकत्वान्न । उर्वं राति । कः (३।२।३) ।
यद्वा-'संपदादिक्विप्' (वा० ३।३।१०८) । 'राल्लोपः'
(६।४।२१) । उर् चासौ वरा च । उर्बु वरा वा । 'उर्वरा
तु भूमात्रे सर्वसस्याढ्यभुव्यपि' इति हैमः [३।५६०] ॥ (१)
॥*॥ सर्वाणि च ३।३।१०८ सस्यानि च । तैराढ्या मृत् । एकं
'सस्याढ्यभूमेः' ।

स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

ऊषः (पु), क्षारमृत्तिका (स्त्री), 'खारी मिट्टी' अर्थात्
'सादी मिट्टी, रेह' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । [ऊषः क्षार-
मृत्तिकायां प्रभातेऽति पुमानयम् । तत्संध्यायां च रन्ध्रे च
चन्दनादौ श्रवोबिले' इति मेदिनी १६५।५] ॥ (१) ॥*॥
क्षारयति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।
१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्षारा चासौ मृत्तिका
च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षारमृत्तिकायाः' ।

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ

ऊषवान् (=ऊषवत्), ऊषरः (२ त्रि), 'खारी मिट्टीवाले
स्थान' अर्थात् 'ऊसर, या रेहचट जमीन' के २ नाम हैं ।

ऊषेति ॥ ऊषोऽस्त्यस्मिन् । मतुप् (५।३।९४) ॥ (१)
॥*॥ 'ऊषसुषि-' (५।२।१०७) इति रः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'क्षारमृद्विशिष्टस्य' ।

स्थलं स्थली ।

स्थलम् (न), स्थली (स्त्री), 'स्थल' के २ नाम हैं ।
('भूमिमात्र' का 'स्थलम्', 'अकृत्रिम भूमि' का 'स्थली' तथा
'कृत्रिम भूमि' का 'स्थल' नाम है) ।

स्थलमिति ॥ स्थलति । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु-स्थल्यतेऽत्र ।

'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तन्न । परि-
गणनात् ॥ (१) ॥*॥ स्थली अकृत्रिमा । 'जानपद-' (४।
१।४२) इति डीप् । कृत्रिमा स्थला । स्थलं तूभयसाधार-
णम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थलस्य' ।

समानौ मरुधन्वानौ

मरुः, धन्वा (=धन्वन् । २ पु), 'मरुस्थल' के २ नाम हैं ।

समानाविति ॥ म्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । 'भूमशी-' (उ०
१।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' [इति मे० १२८।
७५] ॥ (१) ॥*॥ धन्व्यतेऽस्मात् !—घविर्गत्यर्थः सौत्र-
इति मुकुटः तन्न । [धातुपाठे 'धवि गत्यर्थः' इति भ्वादौ
दर्शनात्] 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् ।
'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबं चापे स्थलेऽपि च' (इति मे०
८८।७८] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्जलदेशस्य' ।

द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिषु

खिलम्, अप्रहतम् (२ त्रि), 'बिना जुती हुई जमीन' के
२ नाम हैं ।

द्वे इति ॥ खिलति । 'खिल उञ्छे' (तु० प० से०) ।
'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । खिल्यते वास्मिन् ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।
['खिलमप्रहते क्लीबं सारसंक्षिप्तवेधसोः' इति मे० १४६।
१३] ॥ (१) ॥*॥ न प्रहन्यते स्म । 'हन हिंसागत्योः'
(अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ समे समानार्थे । द्वे 'हलाद्यकृष्टस्य' । ('त्रिषु'
लिङ्गत्रये । स्त्रियां खिला अप्रहता) ।

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

जगती (स्त्री), लोकः (पु), विष्टपम्, भुवनम्, जगत्
(३ न), 'भूतल जगत्' ५ नाम हैं ।

अथविति ॥ गच्छति । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० उ०) ॥
'पृषद्बृहन्महज्जगत्-' (उ० २।८४) इति निपातितः । शतृ-
वद्भावात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति डीप् । 'जगती भुवने
क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' ॥ [इति मे० ६२।१०९] (१)
॥*॥ लोक्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ्
(३।३।१४) । 'लोको विस्वे जने' इति हैमः [२।१६] ॥ (२)
॥*॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'विष्टप-
विष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) ॥*॥ पादिपाठे तु-पिष्यते
पिष्यते, वात्र । 'पिश^२ गतौ' । 'पिष्लु संचूर्णने' (६० प०
अ०) वा । ('भुवनं) पिष्टपः पुमान्' इति बोपालितः ॥

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. तालव्यान्तः 'अवयवार्थकः' तौदादिकः, गत्यथस्तु
दन्त्यान्तः चौरादिक इति बोध्यम् ।

(३) ॥ भवन्त्यस्मिन् । 'रञ्जेः क्युन्' (उ० २।७९) 'भू-
सृष्ट्रिजभ्यः-' (उ० २।८०) इति क्युन् । ['भुवनं पिष्ट-
पेऽपि स्यात्सलिले गगने जने' इति मे० ९०।१०२] ॥ (४)
॥*॥ यत्—जङ्गम्यते—इति स्वामिना विगृहीतम् । यच्च
पुनः पुनर्वृद्धिर्वा गच्छति—इति मुकुटेन । तन्न । 'वर्तमाने
बृहत्-' (उ० २।८४) इति सूत्रे यङ्गस्य वृत्तिकृद्भिर-
नुक्तः । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्गविधानाच्च । 'जगत्
स्याद्विष्टे क्लीबं, वायो ना, जङ्गमे त्रिषु' [इति मे० ६२।
१०९] ॥ (५) ॥*॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पञ्चमहाभूते-
न्द्रियविषयात्मकं तु जगत्' इति पृथ्वीजगतोर्भेदः । पञ्च
'भूतलस्य' ।

लोकोऽयं भारतं वर्षम्

भारतम् (न), 'हिन्दुस्तान' का १ नाम है ।

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः^१ । भरतस्य राज्ञ
इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'महर्षिव्यासरचिते
जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृष्यते
'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'भयादीनामुपसंख्यानम्'
(वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुनपुंसकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाब्द-
वृष्टिषु' इति रुद्रः । 'वर्षं स्थानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च
भारतम् इति भारविः । 'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव
दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः' । 'वर्षो-
ऽग्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' [इति मे० १६७।
२४] ॥ एकं 'भारतवर्षस्य' ।

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

प्राच्यः (पु), 'शरावती नदी के पूर्व और दक्षिण वाले
देश' का १ नाम है ।

शरेति ॥ शरावत्या^२ नद्या मर्यादायाः । प्राचा सहितो
दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग्-' (४।२।१०१)
इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'प्राच्यदेशस्य' ।

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

उदीच्यः (पु), 'शरावती नदी के पश्चिम और उत्तर
वाले देश' का १ नाम है ।

१. 'हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरन्तरे । नीलः
वैतश्च शृङ्गीवान् गन्धमादनमष्टमम् ॥' इति सीमाविच्छि-
न्नान्यन्यानीलावृत्त्यादीन्यष्टौ वर्षाणि ।' इति क्षी० स्वा०
अष्टवर्षाणां नामान्याह, तत्रैवं भारतं मिलित्वा
नव वर्षाणि ।

२. 'एङ् प्राचां देशे' इति सूत्रस्य 'काशिका' वक्षनमत्र
क्षी० स्वा० उद्धृतम्—'प्रागुदची विभजते हंसः क्षीरोदके
यथा । विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥' इति ।

उदीच्य इति ॥ तत एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरो-
देशः उदीच्यां भवः । 'द्युप्राग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ।

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

प्रत्यन्तः, म्लेच्छदेशः (२ पु), 'म्लेच्छ देश' अर्थात्
'कामरूप आदि' के २ नाम हैं ।

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥
म्लेच्छानां देशः ॥ (२) ॥*॥ 'चातुर्वर्षव्यवस्थानं
यस्मिन्देसे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः
परम्' ॥ द्वे 'शिष्टाचाररहितखशादिदेशस्य' ।

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

मध्यदेशः, मध्यमः (पु), 'मध्यदेश' के २ नाम हैं ।

मध्येति ॥ मध्यश्चासी देशश्च ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः ।
'मध्यान्मः' (४।३।८) ॥ (२) ॥*॥ 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं
यत्प्राग्भवनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः'
इति मनुः (२।२१) । विनशनं कुरुक्षेत्रम् । द्वे 'मध्यदेशस्य' ।

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

आर्यावर्तः (पु), पुण्यभूमिः (स्त्री), 'विन्ध्याचल और
हिमालय पहाड़ के बीचवाले देश' के २ नाम हैं ।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्तात् वर्तन्तेऽत्र । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुण्यस्य भूमिः । पुण्या
चासी भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥*॥ 'आसमुद्रात्तु वै
पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरायावर्तं
विदुर्बुधाः' इति मनुः (२।२२) । हिमप्रधानोऽयः हिमागः ।
'हिमालयोः' इति पाठे तु हिमेन अत्यते । 'अल भूषणादी'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१५) । द्वे 'विन्ध्य-
हिमागमध्यदेशस्य' ।

नीवृज्जनपदः

नीवृज्, जनपदः (२ पु), 'मनुष्यों के ठहरने की जगह—
ग्राम, नगर' के २ नाम हैं ।

नीवृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्वविव-
क्षाऽत्र । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । विवप् (३।२।
१७८) । 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः । यत्—
'नियमेनावश्यतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र'
इति पुंसि बाहुलकात्, संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८),

१. 'कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः' । स
ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ इति
मनुः (२।२३) ।

२. 'पुंसि संज्ञायां चः प्राप्तेण' इति सूत्रेण ।

‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (३।२।१७८) इति वा अधिकरणे
क्विप्—इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥
(१) ॥*॥ जनः पदं वस्तु यत्र । ‘भवेज् जनपदो जान-
पदोऽपि जनदेशयोः’ इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘जननिवासस्थानस्य’ ।

देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

देशः, विषयः (२ पु), उपवर्तनम् (न), ‘देश’ अर्थात्
‘ग्राम के समुदाय’ के ३ नाम हैं ।

देशेति ॥ दिशति । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । दिश्यते वा । घञ् (३।३।१४) ॥
(१) ॥*॥ विसिनोति । ‘षिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘परिनिविभ्यः—’ (८।३।७०) इति
षत्वम् ।—विसीयन्तेऽत्रेति । ‘एरच्’ (३।३।५६)—इति विग्रहे
तु सूच्यन्तेऽनुपपन्नः । ‘सितसय’ (८।३।७०) इति क्ताज-
न्तयोः सूत्रेऽनुवादात् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचर-
देशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः [३।५।३६-७] ॥
(२) ॥*॥ उपवर्तन्तेऽत्र ।—ल्युट् (३।३।११४) इति
मुकुटः । तन्न । घञो ल्युट्पवादात्वात् । अतः—‘अन्यत्रापि—’
(उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘ग्रामसमु-
दायलक्षणस्य स्थानमात्रस्य’ ।

त्रिष्वागोष्ठात्

यहाँ से लेकर ‘गोष्ठं गोस्थानकं...’ (२।१।१२) के
पहले तक ‘त्रिषु’ का अधिकार होने से सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।
त्रिष्विति ॥ (आगोष्ठात्) गोष्ठशब्दमभिव्याप्य ।

नडप्राये नड्वान्नड्वलं इत्ययि ।

नड्वलः (२ त्रि), ‘नरसल या नरकट जिस देशमें
अधिक हों, उस देश’ के २ नाम हैं ।

नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । ‘कुमुदनडवेतसेभ्यो डमतुप्’
(४।२।८७) । ‘ऋयः’ (८।२।१०) इति ‘मादुपचायाः’
(८।२।९) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ नडाः सन्त्य-
स्मिन् । ‘नडशादाङ् ड्वलच्’ (४।२।८८) ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘नडाधिकदेशस्य’ ।

कुमुद्वान्कुमुदप्राये

कुमुद्वान् (=कुमुद्वत्, त्रि), ‘जिस देशमें कुमुद अधिक
हों, उस देश’ का १ नाम है ।

कुमुद्वानिति ॥ कुमुद्वानि सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ कुमु-
द्वानि प्रायाण्यत्र । एकं ‘कुमुदबहुलदेशे’ ।

वेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥

वेतस्वान् (=वेतस्वत्, त्रि), ‘जिस देशमें वेत अधिक हों,
उस देश’ का १ नाम है ।

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ बहवो वेतसा
यत्र । एकं ‘बहुवेतसदेशे’ ।

शाद्वलः शादहरिते

शाद्वलः (त्रि), ‘नई घासोंसे हरा भरा स्थान या देश’
का १ नाम है ।

शाद्वल इति ॥ शीयते । ‘शद्लृ शातने’ (भ्वा०, तु०
प० अ०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । शीयतेऽस्मि-
न्निति वा । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । शादो बाल-
तृणमस्मिन् । ड्वलच् (४।२।८८) ॥ (१) ॥*॥ शादैर्बाल-
तृणैर्हरितः । एकं ‘नवतृणप्रचुरस्य’ ।

सजम्बाले तु पङ्किलः ।

पङ्किलः (त्रि), ‘कीचड़वाले देश या स्थान’ का १
नाम है ।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह । ‘पङ्कोऽस्मिन्नस्ति’ ।
पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ द्वे
‘सकर्मस्य’ ।

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

जलप्रायम्, अनूपम् (२ त्रि), कच्छः (पु), ‘बहुत जल-
वाले स्थान’ के ३ नाम हैं ।

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥*॥ अनुगता आपो-
ऽत्र । ‘ऋक्पूर—’ (५।४।७४) इत्यः । ‘ऊदनोदेशे’ (६।३।
९८) । [‘अनूपो महिषे नाम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्’ इति
मेदिनी १०२।१३] ॥ (२) ॥*॥ तथाविधो जलप्रायः ।
कं जलं छयति परिच्छिनत्ति । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) ।
‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । ‘कच्छमनूपम्’ इति
बोपालितः । ‘कच्छो द्रुमेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च ।
कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधानापराञ्चले । चीर्या वारा-
ह्याम्’ इति हैमः २।६३-४] । ‘त्रिषु’ [अ० २।१।९]
इत्यस्य बाधनार्थं ‘पुंसि’ इति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जला-
धिकदेशस्य’ ।

श्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।

शर्करा (नि० श्री), शर्करिलः, शर्करः, शर्करावान्
(=शर्करावत्, ३ त्रि), ‘अधिके बालूवाले या छोटे-छोटे कङ्कड़
से युक्त बालू वाले प्रदेश’ के ४ नाम हैं ।

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (७८।४८) । विश्वे तु—
‘भवेज्जनपदो देशे जने जानपदोऽपि च’ इति पाठः ।

१. अनूपदेशलक्षणं यथा—‘नानाद्रुमलतावीरुभिर्भर-
प्रान्तशीतलैः । वनैर्व्याप्तमनूपं तत्सस्यैर्वीहियवादिभिः ॥’
इति महे० ।

स्त्रीति ॥ ['शर्करा खण्डविकृतो कर्पराशे रुगन्तरे । उपलायां' शर्करायुग्देशे च शकलेऽपि च ॥' इति हैमः ३।६४२-४३] शर्करा (अश्मप्राया मृत) अस्त्यत्र । 'देशे लुबिलची च' (५।२।१०५) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४) इत्यण् । ['शार्करः स्याद् दुग्धफेने शर्करान्वितदेशयोः' इति मेदिनी १३८।२२३] ॥ (३) ॥ * ॥ 'अन्यतरस्याम्' (५।२।९६) ग्रहणान्मतुप्^१ (५।२।९४) च ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'अश्मप्रायमृदधिकस्य वालुकायुक्तदेशस्य' ।

देश एवादिमौ

उपर्युक्त चारों में आदिम 'शर्करा' और 'शर्करिलः' ये २ नाम केवल रेतीले प्रदेश के ही हैं ।

देशे इति ॥ (तत्र) आदौ भवौ । 'मध्यान्मः' (४।३।८) इत्यत्र 'आदेश्व' इति वचनान्मः^२ ॥ आदिमौ शर्करा-शर्करिलौ देश एव नान्यत्र । 'शार्करः, शर्करावान्' इतीमौ तु 'देशादेशयोः' ।

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

इसी तरह 'सिकता' आदि शब्दोंसे भी तर्क कर समझ लेना चाहिये ।

एवमिति ॥ एवं 'सिकता', 'सिकतिलः' इतीमौ देश एव । 'सिकतः', 'सिकतावान्' इति तु देशादेशयोः । केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वालुकाबहुलदेशस्य' ।

देशौ नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नब्रह्मिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

नदीमातृकः, देवमातृकः (२ त्रि), 'नदी, नहर आदि के पानीसे सींचनेपर तथा वर्षा होने पर जहाँ अन्न पैदा हो उस देश' का क्रमशः १-१ नाम है ।

देश इति ॥ नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च संपन्नैर्धान्यैः पालितः । नदी माताऽस्य । 'नद्यतश्च' (५।४।१५३) इति कप् ॥ (१) ॥ * ॥ देवो माताऽस्य । 'देवो मेघे सुरे राज्ञि' [इति मे० १५८।१२] ॥ (१) ॥ * ॥ क्रमेण एकैकं 'नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिः संपन्नदेशस्य' ।

१. वस्तुतस्तु 'देशे लुबिलची च' इति सूत्रे 'च' कारग्रहणान्मतुप् इति पाठः साधीयान्, अत एवोक्तसूत्रे 'आदणमतुप् च' इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् ।

२. 'आदेश्व' इति वचनस्य 'मध्यान्म' इति सूत्रभाष्येऽनुपलब्धेः 'सार्यचिरं—' इति सूत्रोक्तेन 'अग्रादिपश्चिमा-ट्टिमच' इति वार्तिकेन 'आदि'शब्दात् 'ट्टिमच'प्रत्यये, आदिम'शब्दसाधुत्वं सि० कौ० सम्मतमिति ।

सुराक्षि देशे राजन्वान् स्यात्

राजन्वान् (=राजन्वत्, त्रि), 'धर्मात्मा, शीलवान् और सदाचारी राजासे पालित देश' का १ नाम है ।

सुराक्षीति ॥ शोभनो राजा यत्र । 'न पूजनात्' (५।४।६९) इति टचोऽभावः—इति मुकुटः । तन्न । बहुव्रीहौ टचोऽप्रसङ्गात् । मतुप् (५।२।९४) । प्रशंसायाम् (वा० ५।२९४) 'राजन्वान् सौराज्ये' (८।२।१४) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य' ।

ततोऽन्यत्र राजवान् ।

राजवान् (=राजवत्, त्रि), 'सामान्य राजासे पालित देश' का १ नाम है ।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सामान्यराजयुक्तदेशस्य' ।

गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्ठम्, गोस्थानकम् (२ न), 'गौओं के रहनेके स्थान, गोशाला आदि' के २ नाम हैं ।

गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र । 'घनर्थे—' (वा० ३।३।५८) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ३।९।४] ॥ (१) ॥ * ॥ गवां स्थानम् । स्वार्थे कः^१ (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गवां स्थानस्य' ।

तत्त गौष्ठोनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

गौष्ठीनम् (न), 'जहाँ पहरे गौ रहती हो, उस स्थान' का १ नाम है ।

तत्त्विति ॥ पूर्वं भूतं गोष्ठम् । 'गोष्ठात्खञ् भूतपूर्व' (५।२।१८) इति खञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'भूतपूर्वगोष्ठस्य' ।

पर्यन्तभूः परिसरः

पर्यन्तभूः (स्त्री), परिसरः (पु), 'नदी और पहाड़ आदिके पासकी भूमि' के २ नाम हैं ।

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥ * ॥ परितः सरन्त्यत्र । 'पुंसि' (३।३।१८) इति घः । ['परिसरः प्रान्तभू-देवयो-मृत्तौ' इति हैमः ४।२७६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नद्यादिसमीप-भूमेः' ।

सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।

सेतुः (पु), आलिः (स्त्री), 'पुल' के २ नाम हैं ।

सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आली सेतुः (पुमान्) । सिनोति, सीयते वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।

१. 'संज्ञायां कप्' इत्यनेन 'कप्'विधानादत्रापि 'कः' इत्यत्र 'कप्' एव युक्तः ।

‘सितनि-’ (उ० १।६।९) इति तुन् ॥ (१) ॥ * ॥ आ अल-
त्यम्भः । ‘अल वारणे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।
११८) । यद्वा-अल्यतेऽनया । ‘इणजादिभ्यः’ (वा० ३।३।
१०८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘सेतोः’, ‘पुल’ इति स्यात्तस्य ।

वामल्लरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम् ॥ १४ ॥

वामल्लरः, नाकुः (२ पु), वल्मीकम् (पु न), ‘वामी,
वल्मीक, वल्मीकण’ अथात् ‘वामको द्वारा इकट्ठा का हुइ मिट्टी
के ढेर’ के ३ नाम हैं ।

वामेति ॥ वामेर्वामं वा ल्यते । ‘लून् छेदने’ (कृथा०
उ० से०) । बाहुलकाद्वाक् । (१) ॥ * ॥ न अकात् । ‘अक
कुटिलायां गतो’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । यद्वा-
नम्यते भुरनेन । ‘णम प्रह्वत्वे शब्दे च’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘फलपाटिर्नाममनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च’ (उ० १।१८)
इत्युः, नाकिश्च । इकार उच्चारणार्थः । [‘नाकुर्मन्यन्तरे
पृथ्वीधर-वल्मीकयोः पुमान्’ इति मे० ३।२७] ॥ (२)
॥ * ॥ वलन्ते प्राणिनोऽत्र । ‘अलीकादयश्च’ (उ० ४।२५)
इति निपातितः । [‘व (ब) ल्मीको नाकुवाल्मीकयो रोग-
भेदे’ इति हैमः ३।९३] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ‘पिपीलिका-
दिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य’ ।

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अयनम्, वर्त्म (= वर्त्मन् । २ न), मार्गः, अध्वा
(= अध्वन्), पन्थाः (= पथिन् ३ पु), पदवी, सृतिः,
सरणिः, पद्धतिः, पद्या, वर्तनी, एकपदी (७ स्त्री), ‘मार्ग,
रास्ते’ के १२ नाम हैं ।

अयनमिति ॥ अयन्ते ईयते वाऽनेन । ‘करणा-’ (३।
३।११७) इति मुकुटः । तन्न । यवो ल्युडपवादत्वात् । आतो
युच् (उ० २।७८) कर्मणि वा ल्युट् (३।३।११३) । ‘अय-
नं पथि गेहेऽर्कस्योदगदक्षिणतो गतो’ इति हैमः [३।३८०] ॥
(१) ॥ * ॥ वृत्तं तत् । वर्ततेऽत्र वर्तन्तेऽनेन वा । मनिन् (उ०
४।१४५) ॥ (२) ॥ * ॥ मृज्यते वितृणीक्रियते पादैः । ‘मृज्
शुद्धौ’ (अ० प० से०) । मार्ग्यते । ‘मार्ग अन्वेषणे’ (ङु० उ०
से०) वा । यत्तु-मृज्यतेऽनेन-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । अ-
ल्लोपस्य स्थानिवत्वाल्लक्षणाभावान्नोपधावृद्धिः स्यात् ।
‘मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि’ इति हैमः [२।
४२] ॥ (३) ॥ * ॥ अत्ति बलम् (पथिकानाम्) । ‘अद भक्षणं’
(अ० प० अ०) । ‘अदेधं च’ (उ० ४।११६) इति क्वनिप्,
धश्चान्तादेशः । यत्तु-अत्यते सततं गम्यते अनेन इति मुकुटे-
नोक्तम् । तन्न । उक्तसूत्रविरोधात् । अततेधंक्वनिपोरविधा-
नात् [‘अध्वा ना पथि संस्थाने स्यादवस्कन्दकालयोः’ इति
मे० ८५।३५] ॥ (४) ॥ * ॥ पथन्तेऽनेन । ‘पथे गतो’

(भ्वा० प० से०) । पथिमथिभ्यामिनिः । पतन्त्यनेन इति
वा । ‘पतस्थ च’ [उ० सू० ४।१२] इतीनिः, थोऽन्तादेशश्च
॥ * ॥ ‘पथः’ इत्यदन्ताऽपि । ‘वाटः पथश्च मार्गश्च’ इति
त्रिकाण्डशेषः [२।१।१९] ॥ (५) ॥ * ॥ पद्यतऽनया ।
‘पद्याटभ्यामावः’ । ‘कृादकारात्-’ (ग० ४।१।४५)
इति ङीष् ॥ (६) ॥ * ॥ सरन्त्यनया । ‘सु गतो’
(भ्वा० प० अ०) ।—त्तिन् (३।३।९४)—इति मुकुटः ।
तन्न । ‘अजन्मभ्यामु-’ (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रस-
ङ्गात् । (अतः) करणस्यापि कर्तृत्वाववक्षायां ‘त्तिचूत्तौ
च’ (३।३।१७४) इति त्तिच् । ‘सुतगतो पथ’ इति हैमः
[२।२।१२] ॥ (७) ॥ * ॥ ‘अत्ति-’ (उ० २।१०२)
इत्यनिः । ‘सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः’ इति दन्त्यादो रभसः ।
‘शुभं शुभे प्रदीप्ते च, सरणिः पथि चावली’ इति तालव्यादा-
वजयात्तालव्यादिरपि [सरणिः] । तत्र ‘शु हिंसायाम्’
(कृथा० प० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥ * ॥
पादाभ्यां हन्यते । ‘हन हिंसागत्योः’ (अ० प० अ०) ।—
त्तिन् (३।३।९४) । ‘हिमकाषिहतिषु च’ (६।३।५४)
इति पद्मावः । ‘पद्धतिः पथि पद्धत्तौ च’ इति हैमः [३।
२९४] ॥ (९) ॥ * ॥ पादाय हिता । ‘शरीरावयवाद्यत्’
(५।१।६) । ‘पद्यत्यतदर्थे’ (६।३।५३) इति पद्मावः ।
‘पदमस्मिन्हृष्यम्’ (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥ * ॥
वर्तन्तेऽनया । ‘वृत्तेश्च’ (उ० २।१०६) इत्यनिः । ‘वर्तनी
पथि । वर्तने तर्कुपिण्डे ‘च’ इति हैमः [४।४४०] ॥ * ॥
‘चातु (२।१०६ उणादिसूत्रेण) मुट्’ इत्येके । तत्र वर्त्मनि ॥
(११) ॥ * ॥ एकः पादोऽस्याम् । ‘कुम्भपदीषु च’ (५।
४।१३९) इति निपातितः । यद्वा-‘संख्यासुपूर्वस्य’ (५।
४।१४०) इति पादस्यान्तलोपः । ‘पादोऽन्यतरस्याम्’ (४।
१।८) इति वा ङीष् । ‘पादः पत्’ (६।४।१४०) ॥ * ॥ अत्र
पक्षे ‘एकपाद्’ इत्यापि रूपान्तरम् । ‘एकपदं तत्काले नपुं-
सकं, वर्त्मनि स्त्री स्यात्’ [इति मे० ७७।४६] ॥ (१२)
॥ * ॥ द्वादश ‘मार्गस्य’ ।

आतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

अतिपन्थाः (= अतिपथिन्), सुपन्थाः (= सुपथिन्),
सत्पथः (३ पु), ‘अच्छे मार्ग’ के ३ नाम हैं ।

अतीति ॥ ‘स्वती पूजायाम्’ । ‘कुगति-’ (२।२।१८)
इति समासः । ‘न पूजनात्’ (५।४।६९) ॥ (१) ॥ * ॥

१. ‘वा’ इति पा० ।

२. ‘वृत्तेश्च’ इत्युणादिसूत्रे ‘च’ग्रहणान्मुट्प्रत्ययो
‘गोवर्धनमते, अत एवोक्तसूत्रस्य ‘वर्तनिः’ इत्युदाहरणं
दत्त्वा ‘गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् । वर्त्मनिः । इत्याह ।’
इत्युक्तं सि० कौ० ।

(२) ॥ * ॥ संश्रासौ पन्थाश्च । 'सन्महत्-' (उ० २।१६१) इति तत्पुरुषः 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यः ॥
(३) ॥ * ॥ त्रोंण 'शोभनमार्गस्य' ।

व्यध्वा दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥१६॥

व्यध्वः, दुरध्वः, विपथः, कदध्वा (= कदध्वन्), कापथः (५ पु), 'खराव मार्ग' के ५ नाम है ।

व्यध्व इति ॥ विरुद्धोऽध्वा । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'उपसर्गादध्वनः' (५।४।८५) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ दुष्टोऽध्वा ॥ (२) ॥ * ॥ विरुद्धः पन्थाः 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यः-इति मुकुटः । तन्न । ('पथः संख्याव्ययादेः') (वा० २।४।३०) इति 'क्लावताप्रसङ्गात्' । अतः 'विरुद्धः पथः' इति विग्रहीतव्यम् । (३) ॥ * ॥ कुत्सितोऽध्वा । 'कुर्गात-' (३।२।१८) इति समासः । 'काः कत्तत्पुरुषाच्च' (६।३।१०१) ॥ (४) ॥ * ॥ 'इपदर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमा-गोऽपीषन्मागा भवति । कुत्सितः पथः । 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डशेषात् [२।१।१९] अदन्तः पथ-शब्दः । पथशब्देन समासितं पुस्तं निर्वाह्यम् । पथिनशब्देन समास 'का पथ्यक्षयोः' (६।३।२०४) इति कादेशः 'पथः संख्याव्ययादेः' (वा० २।४।३०) इति क्लीबत्वं भवति । 'सत्पथस्तु सुपन्थाः स्याद् व्यध्वो विपथकापथौ' इति रभ-सोऽप्येवम् । ['कापथः, कुत्सितपथे उशीरे क्लीबमिष्यते' इति म० ७३।१८] ॥ * ॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य पथशब्देन समासे कुपथः अपि ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'दुर्मागस्य' ।

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये

अपन्थाः (= अपथिन्, पु), अपथम् (न), 'मार्गा-भाव (कुमार्ग या खराव रास्ते)' के २ नाम हैं ।

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । 'नञ्' (१।२।६) इति तत्पुरुषः ॥ (१) ॥ * ॥ 'पथो विभाषा' (५।४।७२) इत्यः । 'अपथं नपुंसकम्' (२।४।३०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मार्गाभावस्य' ।

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्गाटकम्, चतुष्पथम् (२ न), 'चौरास्ता या चौक' के २ नाम हैं ।

शृङ्गेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमटति । 'अट गती' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । ['शृङ्गाटकं भवेद्धारिकण्टके च चतुष्पथे' इति मे० १८।२१९] ॥ (१) ॥ * ॥ चतुर्णां पथां समाहारः । 'तद्वितार्थो-' (२।१।५१) इति समासः । 'ऋक्पूर्-' (५।

४।७४) इति समासान्तः । 'इदुदुपथस्य-' (८।३।४१) इति षत्वम् । 'पथः संख्या-' (वा० २।४।३०) इति क्लीब-त्वम् । ['चतुष्पथं चतुर्मार्गसंगमे, ब्राह्मणे तु 'ना' इति मे० ७४।२७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चतुष्पथस्य' ।

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

प्रान्तरम् (न), 'जिसमें बहुत दूरतक छाया और पानी नहीं मिले, उस रास्ते' का १ नाम है ।

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । 'प्रादिभ्यः-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ['प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्य-पथेऽपि च' इति हैमः ३।६१०] ॥ (१) ॥ * ॥ दूर-श्रासौ शून्यश्च ॥ एकं 'दूरशून्यच्छायाजलादिवर्जितमा-गस्य' ।

कान्तारं वर्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

कान्तारम् (पु न), 'चोर, कण्टक और झाड़ी इत्यादिसे दुर्गम रास्ते' का १ नाम है ।

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य सुखस्य वान्तः । कान्त-मृच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ['कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि' इति मे० १३।२।१३४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'चोराद्युप-द्रवैर्दुर्गममार्गस्य' ।

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्

गव्यूतिः (स्त्री), 'दो कोश लम्बे रास्ते या स्थान' का १ नाम है ।

गव्यूतिरिति ॥ 'गोर्यूती छन्दस्युपसंख्यानम्' 'अध्वपरि-मार्गे च' (वा० ६।१।७९) इत्यवादेशः । 'धन्वन्तरस-हस्रं तु क्रोशः, क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं, स्त्री तु गव्यूतिर्गोस्तं गोमतं च तत्' इति वाचस्पतिः । 'धनुर्हस्तचतुष्टयम्' द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितः । इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ क्रोशयोर्युगम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्रोश-द्वयपरिमितस्य' ।

नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।

नल्वः (पु), 'चार हजार हाथ लम्बे रास्ते या रस्सी आदि' का १ नाम है ।

नल्व इति ॥ किष्कुणां हस्तानां चतुःशती । 'चतुःशतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा० २।४।३०) । चतुर्गुणं शतम्, इति वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । नल्यते । 'णल बन्धने' (भ्वा० प० से०) । उल्वादित्वात् (उ०

४।९५) वः । कात्यस्तु 'नल्वं हस्तशतम्' इत्याह । एकं 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य' ।

घण्टापथः संसरणम्

घण्टापथः (पु), संसरणम् (न), 'राजमार्ग' का १ नाम है ।

घण्टेति ॥ घण्टापलक्षितः पन्थाः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । यद्वा-घण्टानां पन्थाः । घण्टाग्रहणं वादित्राणां तद्वतां हस्त्यादीनां चोपलक्षणम् । 'ऋक्पूर' (५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन, वा । 'सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) ।- 'करणा' (३।३।११७) इति ल्युट्-इति मुकुटः । तन्न । घस्य ल्युडप-वादत्वात् । बाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।११३) । युच् (उ० २।७८) तु युक्तः ॥ (२) ॥ * ॥ 'दश धन्वन्तरो राज-मार्गो घण्टापथः स्मृतः' इति चाणक्यः । द्वे 'राजमार्गस्य' ।

तत्पुरस्थोपनिष्करम् ॥ १८ ॥

द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसो [३]

दिवस्पृथिव्यौ गङ्गा तु रुमा स्याल्लवणाकरः [४]

उपनिष्करम् (न), 'गौं के राजमार्ग' का १ नाम है ।

[द्यावापृथिव्यौ, रोदस्यौ, द्यावाभूमी, रोदसी, दिवस्पृथि-व्यौ (५ स्त्री, नि० द्विव०), ये ५ नाम 'आकाश और पृथ्वीके समुदाय' के तथा गङ्गा, रुमा (२ स्त्री), लवणाकरः (पु), ये ३ नाम 'खारा समुद्र' के हैं] ।

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति तदा । उप-निष्करन्ति निस्सरन्ति सैन्यान्त्यत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति मुकुटः । तन्न । अपो बाधकस्य ल्युटोऽपि 'पुंसि' (३।३।११८) इति घस्या-पवादत्वात् । यद्वा-उपनिःकीर्यते सैन्यैर्हैन्यते । 'कृन् हिंसा-याम्' (ऋचा० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति षः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पुरमार्गस्य' ।

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥ १ ॥

अथ पुरवर्गः ॥ २ ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।

स्थानीयं निगमः

पूः (=पुर, स्त्री), पुरी, नगरी (२ स्त्री न-), पत्तनम्, पुटभेदनम्, स्थानीयम् (३ न), निगमः (पु), 'नगर' के ७ नाम हैं ।

१. 'किष्कुर्हस्तस्तेषां चतुःशती नल्वमिति माला । कात्यस्तु—नल्वं (विश) हस्तशतमित्याह ।' इति स्त्री० स्वा० ॥ मुकुटस्तु 'नल्वो विशं हस्तशतम्' इति व्याख्यात-वान् ।

पूरिति ॥ पिपति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'आजभास-' (३।३।१७७) इति क्विप् । 'उदोष्ठ्य' (७।१।१०२) इत्युत्वम् ।—'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तन्न । 'वोः-' (८।२।७६) इत्यस्य विष-यात् । पूर्यते । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । संपदा-दिक्विप् (वा० ३।३।१०८) वा । यत्तु—पिपति, पूरति वा इति विगृह्य 'पू पालन' इति धातुमुपन्यस्य 'आजभास-' इति क्विप्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तधातोः 'पूरयति' इति रूपासंभवात् । 'पूरी आप्यायने' (जु० उ० से०) इत्य-स्मादुक्तसूत्रेण क्विपोऽविधानात् । सर्वत्र दीर्घोच्चारणश्रवण-प्रसङ्गाच्च । ['पूः शरीरे नगर्यां च' इति हैमः १।१३] ॥ (१) ॥ * ॥ यदपि—'पू पालने' इत्यस्माद् 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादुत्वम्—इत्युक्तम् । तदपि न । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् । 'पिपति' इत्यादावति-प्रसङ्गाच्च । पुरति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात् । गौरादित्वात् (४।१।४१) 'जातेः-' (४।१।६३) इति वा ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ नगाः सन्त्यत्र । 'नगपांसुपाण्डुभ्यो णः' (वा० ५।२।१०७) ॥ (३) ॥ * ॥ पक्षे क्लीबत्वं पत्तनसाहचर्यात् ॥ * ॥ पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनम्' (उ० ३।१५०) ॥ * ॥ 'पट्टनं पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । बाहुलकात् पटेरतनम् ॥ (४) ॥ * ॥ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र । 'भिदिर् विदारणो' (रु० उ० अ०) ।—अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७)—इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञो ल्युडपवादत्वात् । युच् (उ० २।७८) तूचितः ॥ (५) ॥ * ॥ स्थानाय हितम् । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (६) ॥ * ॥ नितरां गच्छ-न्त्यत्र । 'गोचर-' (३।३।११९) इति निपातितः । 'निगमाः पूर्वाणिग्वेदनश्चयाध्ववणिकपथाः' इति हैमः [३।४९७] ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'नगरस्य' ।

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरम्

शाखानगरम् (न), मूलनगर अर्थात् राजधानी या महा-नगर के अतिरिक्त जो छोटे-छोटे नगर हैं उनका यह १ नाम है ।

अन्यदिति ॥ मूलनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यत्तु पुरम् । शाखेव नगरम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'शाखानग-रस्य' ।

वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।

वेशः, वेश्याजनसमाश्रयः (२ पु), 'वेश्याओं के वासस्थान' के २ नाम हैं ।

वेश इति ॥ विशन्त्यत्र 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) घञ् । नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो
वेद्यागृहेऽपि च' इति तालव्यान्ते रभसः । 'गृहमात्रे गणि-
कायाः सन्ननि वेशो भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो मूर्धन्योऽलं-
करणे कथित आचार्यैः' इत्युष्मविवेकः ॥ (१) ॥ * ॥
वेद्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'वेद्यानिवासस्य' ।

आपणस्तु निषद्यायाम्

आपणः (पु), निषद्या (स्त्री), 'बाजार, हाट या ग्राहकों
के खरीदने योग्य वस्तु (सौदा) रखनेके स्थान' अर्थात्
'गोदाम' के २ नाम हैं ।

आपण इति ॥ आ समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र
वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'गोचरसंचर-'
(३।३।११९) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ निषीदन्त्य-
स्यां जनाः । 'षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प०
अ०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।१९९) इति क्यप् । 'सदि-
रप्रतेः' (८।३।६६) इतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हट्टस्य'
'क्रयवस्तुशालायाः' ।

विपणिः पण्यवीथिका ॥२॥

विपणिः, पण्यवीथिका (स्त्री), 'दूकानों की पंक्ति या
बाजार का रास्ता या बाजारसे भिन्न सौदा बेचने के किसी
भी स्थान' के २ नाम हैं ।

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र । 'पण व्यवहारे' (भ्वा०
आ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'कृदि-
कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डीष् ॥ (१) ॥ * ॥
पण्यानां वीथी । स्वार्थे कम् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
हट्टान्यविक्रयस्थानस्य । हट्टमार्गस्य—इति स्वामी । 'आप-
णः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति^१ संज्ञितम्' इति शाश्वतः
[३।२५] । 'आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्'
इति रभसः । द्वयं 'क्रयवस्तुशालापङ्क्तेः' ।

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथ्या, प्रतोली, विशिखा (स्त्री), 'गली' के ३
नाम हैं ।

रथ्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग-' (४।४।७६)
इति यत् । 'रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चत्वरं' इति
हैमः [३।३।८३] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतोलयति । 'तुल उन्माने'
हुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।
४१) । यत्तु—'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न ।
'प्रतोलयति' इति विग्रहप्रदर्शनात् । अकर्तरि कारके भावे

च एरचो विधानात् ॥ (२) ॥ * ॥ विशेते । 'शीङः किद्घ्र-
स्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'विशिखा खनित्रिकायां
रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः [३।१।१२] ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'ग्राममध्यमार्गस्य' ।

स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।

चयः (पु), वप्रम् (न पु), 'धूस' अर्थात् 'किलेके
चारों तरफ ऊँचे किये हुये मिट्टीके ढेर' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिन् चीयने' (स्वा० उ० अ०) ।
कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ उप्यतेऽत्र । 'डु-
वप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वपिवृद्धिभ्यां
रन्' (उ० २।२७) । 'वप्रश्चावरणे वृन्दे प्राकारे मूलबन्धने'
इति धरणिः । 'वप्रस्ताते पुमान्, अस्त्री रेणी क्षेत्रे चये तटे'
इति मेदिनी [१२।८।८२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्राकाराधा-
रस्य', 'परिखोद्धतमृत्तिकाकूटस्य' ।

प्राकारो वरणः सालः

प्राकारः, वरणः, सालः (स्त्री), 'बौंस या काँटा
आदिके घेरे' के ३ नाम हैं ।

प्राकार इति ॥ प्र क्रियते । 'डुकृन् करणे' (त० उ०
अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि' (६।
३।१२३) इति दीर्घः । आङ् वा—'सादकारयोः कृत्रिमे'
[भा० वा० ६।३।१२२] इति दीर्घः—इति स्वामि-मुकुटौ ।
तन्न । अस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥ * ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।
३।११७) वा । 'वरणो वरणद्रुमे' । प्राकारे, वरणं वृत्याम्'
इति हैमः [३।२।३५] ॥ (२) ॥ * ॥ सत्यते । 'षल गतौ'
(भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'सालो
वरणसर्जयोः' इति रभसः ॥ * ॥ 'तालव्यो नृपक्षपयोः
शालो, वृक्षे वृती दुभेदे च । तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां
वृक्षशाखायाम्' इत्युष्मविवेकः । तत्र 'शल गतौ' (भ्वा०
प० से०) घातुर्बोध्यः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्ट-
कादिरचितवेष्टनस्य' ।

प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्राचीनम् (न), 'काँटा आदिसे घिरे हुए नगरके समीप-
वाले स्थान' का १ नाम है ।

प्राचीनमिति ॥ प्रागेव । 'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्'
(५।४।८) इति खः ॥ * ॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे-तु प्राची-
यते । प्राङ्पूर्वः । 'चिन् चीयने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसि-

१. 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये—' इति सूत्रभाष्येऽस्य
वार्तिकस्योपलब्धेदिचन्त्यमेतत् ।

२. 'वरुणद्रुमे' इति पा० ।

चिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति ऋन्दीर्घो ॥ (१)
॥ * ॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्तसिः । वरणं वृतिः । 'वृन् वरणे'
(स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ।—त्रियतेऽनया
इति 'वृतिः' इत्यपि नाम, इति स्वामी—इति मुकुटः । तन्न ।
करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥ * ॥ एकं 'ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्ट-
नस्य' ।

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

भित्तिः (स्त्री), कुड्यम् (न), 'दीवाल' के २ नाम हैं ।

भित्तिरिति ॥ भिद्यते । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ०
अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'भित्तिः कुड्ये प्रभेदे' च' इति
हैमः [२।१८६] ॥ (१) ॥ * ॥ कुट्यां साधु । 'तत्र साधुः'
(४।४।९८) इति यत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
कुड्यते वा । 'कुडि कार्कश्ये' । ण्यत् (३।१।१२४) ।
['कुड्यं भित्तौ विलेपने' इति विश्वः १।७।३२] ॥ * ॥ द्वे
'भित्तेः' ।

एडूकं यद्वन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

एडूकम् (न), 'मजबूतीके लिये भीतरमें हड्डी, लोहा,
लकड़ी या टीन आदि देकर बनाई हुई दीवाल' का १
नाम है ।

एडूकमिति ॥ यत् कुड्यं मध्यन्यस्तास्थि तत् ईड्यते ।
'ईड स्तुतो' (अ० आ० से०) । 'उलूकादयश्च' (उ० ४।४।१)
इति साधु । 'भवेदेडो कमेडूकमेडूकं च' इति द्विरूपकोशः ॥
(१) ॥ * ॥ एकम् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य' ।

गृहं गेहोदवसितं वेश्म सञ्च निकेतनम् ॥ ३ ॥

निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूमन्येव निकायनिलयालयाः ॥ ५ ॥

गृहम्, गेहम्, उदवसितम्, वेश्म (=वेश्मन्), सञ्च
(=सञ्चान्), निकेतनम्, निशान्तम् वस्त्यम्, सदनम्, भवनम्,
अगारम्, मन्दिरम् (१२ न), गृहाः (पु नि० ब० व०),
निकायः, निलयः, आलयः (३ पु), 'मकान' के १६ नाम हैं ।

गृहमिति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्रया० उ० से०) ।
'गेहे कः' (३।१।१४४) । ['गृहं गृहाश्च पुंभूमि कलत्रेऽपि
च सञ्चनि' इति मेदिनी १७५।५] ॥ (१) ॥ * ॥ गेन गणे-
शेन ईड्यते काम्यते । 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह
ईप्सितो यस्मिन्वा । 'गेहमस्त्री, शालासभे स्त्रियाम्' इति
वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ उत् ऊर्ध्वम् अवसीयते स्म ।
'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) 'षिन् बन्धने' (स्वा० उ०
अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति—' (७।४।४०)

इतीत्वम् । 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं
स्यात्' [इति मे० ६७।१७७] ॥ (३) ॥ * ॥ विशन्त्यत्र ।
'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।४।१४५) ॥
(४) ॥ * ॥ सीदन्त्यत्र । 'षद्लु विशरणादौ' (भ्वा०, तु०
प० अ०) । मनिन् (उ० ४।४।१४५) । ['सद्य स्यान्मन्दिरे
नीरे' इति मेदिनी ९४।५१] ॥ (५) ॥ * ॥ नि केत्यतेऽ-
स्मिन् । 'कित निवासे' (भ्वा० प० से०) । अधिकरणे युच्
(उ० २।७८) ॥ (६) ॥ * ॥ निशायामम्यते स्म । 'अम
गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रुष्य-
मत्वर—' (७।२।२८) इति नेट् । 'निशान्तं सदनं वस्त्य-
मगारं मन्दिरं पुरम्' इति वाचस्पतिः । ['निशान्तं त्रिषु
शान्ते स्यात्क्लीबं तु भवनोषसोः' इति मेदिनी ६३।१२०]
॥ (७) ॥ * ॥ वसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । तत्र साधुः । यत् (४।४।९८) ।
अप स्त्यायति संहतं भवति । 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः'
(भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति
कः । पृषोदरादि (६।३।१०९) ।—'वष्टि भागुरिः' इत्य-
ल्लोपः—इति स्वामि-मुकुटौ । तन्न । तत्रापस्याग्रहणात् ।
'कुलोदवसितं पस्त्यम्' इति वाचस्पतिः ॥ (८) ॥ * ॥
सीदन्त्यत्र । 'षद्लु' (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे युच्
(उ० २।७८) । 'सदनं मन्दिरे तोये' [इति मे० ९४।५१]
॥ * ॥ स्वार्थण्यन्ताद्युचि सादनमपि । सदनं सादनम्' इति
द्विरूपकोशः ॥ (९) ॥ * ॥ भवन्त्यत्र । 'भू' (भ्वा० प०
से०) । युच् (उ० २।६८) । भवनमस्त्यत्र वा । अशंआद्यच्
(५।२।१२७) । 'भवनं सदने भावे' इति हैमः [२।४२४]
॥ (१०) ॥ * ॥ अगान् ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ * ॥ आ अग्यते । 'अग
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।
१९) । 'विद्यादगारमागारमपगामापगामपि' इति द्विरूप-
कोशः ॥ (११) ॥ * ॥ मन्द्यते सुप्यतेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदि—' (उ० १।५१) इति
किरच् । 'मन्दिरो मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे' इति हैमः
[३।६२४] ॥ (१२) ॥ * ॥ गृहशब्दो भूम्येव पुंसि ।
चात् क्लीबे ॥ (१३) ॥ * ॥ निचीयते धान्यादिकमत्र ।
'चिन् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'पाय्यसांनाय्य—' (३।
१।१२९) इति साधुः । घञि (३।३।४१) निकायोऽपि ।
'निकायः सद्यसंघयोः । परमात्मनि लक्षे च' इति हैमः [३।
५२०—२१] ॥ (१४) ॥ * ॥ निलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणौ'
(दि० आ० अ०) । 'पुंसि' (३।३।११९) इति घः । 'एर-
च्' (३।३।५६) वा । 'निलयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य

प्रदेशेऽपि' इति हैमः [३।५२१] ॥ (१५) ॥ * ॥ एवम् आलयः ॥ (१६) ॥ * ॥ षोडश 'गृहस्य' ।

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वासः (पु), कुटी (पु स्त्री), शाला, सभा (२ स्त्री), 'समाभवन या बैठकखाना' के ४ नाम हैं ।

वास इति ॥ वसन्त्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वासो वैश्मन्यवस्थाने वासा स्यादाटरूपके' इति हैमः [२।६०५] ॥ (१७) ॥ * ॥ कुटति कुटिलीभवति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । 'इगुपघात् कित्' (उ० ४।१२०) इति, इनि 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । 'कुटः कोट्टे शिलाकुटे' घटे गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी' इति हैमः [२।५५] । ['कुटः कोट्टे पुमानस्त्री घटे, स्त्रीपुंसयोर्गुहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्यां तु सुरायां चित्रगुच्छके' इति मेदिनी [३।४।६-७] ॥ (१८) ॥ * ॥ शलन्त्यत्र । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'शालो हाले मत्स्यभेदे शालीकस्तत्प्रदेशयोः । स्कन्धशाखायाम्' इति हैमः [२।५२३-२४] ॥ (१९) ॥ * ॥ सह भान्त्यत्र । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।३।१०१) इति डः । 'सभा द्यूतसमूहयोः । गोष्ठ्यां सभ्येषु शालायाम्' इति हैमः [२।३।१७] ॥ (२०) ॥ * ॥ चत्वारि 'सभागृहस्य' ।

संजवनं त्विदम् ।

चतुःशालम्

संजवनम्, चतुःशालम् (२ न), 'चौतरफा घरवाले स्थान' के २ नाम हैं ।

संजिति ॥ संजवन्त्यत्र । 'जु गतौ' सौत्रः । अधिकरणो ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥ * ॥ चतस्रः शालाः समाहृताः । 'आवन्तो वा' (वा० २।४।३०) इति वा क्लीबत्वम् ॥ * ॥ एकम् 'अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टयगृहस्य' ।

मुनीनां तु पर्णशालोऽस्त्रियाम् । ६ ॥

पर्णशाला (स्त्री), उटजः (पु न), 'पत्तोंसे बनाई हुई मुनियों की कुटी' के २ नाम हैं ।

मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपार्थिवादिः । वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'उटस्तृणपर्णादिः' इति देशिकोक्तः । उटाज्जायते । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुनीनां गृहस्य' ।

चैत्यमायतनं तुर्ये

चैत्यम्, आयतनम् (२ न), 'यज्ञस्थान-विशेष' के २ नाम हैं ।

१. 'स्यादटरूपके' इति पा० ।

२. 'कुटः कोट्टे शिलाकुट्टे' इति पा० ।

चैत्यमिति ॥ चीयते । 'चित्याग्निचित्ये च (३।१।१३२) इति साधुः । चित्याया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः । चित्यायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । 'चैत्यमायतने बुद्धाविम्बेऽप्युद्देश्यपादपे' इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ आयतन्तेऽत्र । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अधिकरणो ल्युट् (३।३।११८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यज्ञस्थानस्य' । उद्देश्यवृक्षस्येत्यन्ये ।

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजिशाला, मन्दुरा (२ स्त्री), 'अस्तबल' के २ नाम हैं ।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥ * ॥ मन्दन्तेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'मन्दिवाशि-' (उ० १।३८) इत्युरच् । 'मन्दुरा वाजिशालायां शयनीयार्थवस्तुनि' [इति मे० १३७।२००] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्वशालायाः' ।

आवेशनं शिल्पिशाला

आवेशनम् (न), शिल्पिशाला (स्त्री), 'कारीगरों के घर' के २ नाम हैं ।

आवेशनमिति ॥ आविशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११८) इति ल्युट् । युच् (उ० २।७८) वा । 'आवेशनं शिल्पिशाले' भूनावेशप्रवेशयोः' इति विश्व-मेदिन्यो [९९।१७२, ९५।६८] ॥ (१) ॥ * ॥ शिल्पिनां शाला ॥ * ॥ शिल्पस्य शाला—इति तु स्वामी । (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वर्णकारादीनां शालायाः' ।

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

प्रपा, पानीयशालिका (२ स्त्री), 'पौंसरा, प्याऊ या पानी रखने की जगह' के २ नाम हैं ।

प्रपेति ॥ प्रपिबन्त्यस्याम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ * ॥ पानीयस्य शाला । स्वार्थे कन् (५।३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जलशालायाः' ['पौंसरा, प्याऊ' इति ख्यातायाः ।]

मठश्छात्रादिनिलयः

मठः (पु), 'विद्यार्थियों या संन्यासियों के रहनेकी जगह' का १ नाम है ।

मठ इति ॥ मठन्त्यत्र । 'मठ मदनवासयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । यद्वा—मठति निवासयति । पचाद्यच् (३।३।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां

१. 'शिल्पिगृहे'—इति पाठो विश्वस्य ।

परिव्राजक-क्षपणकादीनां तेषां निलयः । बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री ॥ * ॥ एकं 'शिष्याणां गृहस्य = मठस्य' ।

गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

गञ्जा (स्त्री), मदिरागृहम् (न), 'कलवरिया या मदिरा के घर' के २ नाम हैं ।

गञ्जेति ॥ गञ्जन्त्यस्याम् । 'गञ्जि शब्दार्थः' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । 'गञ्जा खनी सुरागृहे । गञ्जः स्यात्पुंसि रीढायां भाण्डागारे तु न स्त्रियाम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ मदिराया गृहम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मद्यसंधानगृहस्य' ।

गर्भागारं वासगृहम्

गर्भागारम्, वासगृहम् (२ न), 'घर के बीच के हिस्से' अर्थात् 'तहखाने' के २ नाम हैं ।

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥ * ॥ वासस्य गृहम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य' ।

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूषणद्रशाला शिरोगृहम् [५]

अरिष्टम्, सूतिकागृहम् (२ न), 'सौरीके घर' अर्थात् 'जिसमें लड़का जन्मा उस घर' के २ नाम हैं ।

[कुट्टिमः (पु न), 'पत्थर या संगमरमर आदि के बने हुए फर्श' का १ नाम है] ।

[चन्द्रशाला (स्त्री), शिरोगृहम् (न), 'अटारी या घर के ऊपरी छत' के २ नाम हैं] ।

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्म हिंस्रः इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तक्ने सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' इति विश्व-मेदिन्योः ॥ (१) ॥ * ॥ सूतैव सूतिका । 'सूतकादीनां' वा (वा० ७।३।४४) । सूतिकाया गृहम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रसवस्थानस्य', चत्वारः पर्यायाः, इत्यन्ये ।

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (३०।८) । विस्वे तु—'गञ्जा खानी सुरागृहे स्याद्भाण्डागाररीढयोः । गञ्जः' इति भिन्नः पाठः (३३।११-१२) ।

२. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (३३।३२-३३) । विस्वे तु—'अरिष्टः फेनिले निम्बे लघुने काककङ्कयोः । अरिष्टं सूतिकागारे तक्ने चिह्ने शुभाशुभे ॥' (३१।४८) इति भिन्नपाठः ।

३. भाष्ये तु—'वा सूतिकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' इत्येवं वार्तिकस्वरूपम् ।

२० अ०

वातायनं गवाक्षः

वातायनम् (न), गवाक्षः (पु), 'झरोखे' के २ नाम हैं ।

वातेति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११८), युष् (उ० २।७८) वा । वातस्यायनम् ॥ (१) ॥ * ॥ गवामक्षीव । 'अक्षौऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्याध्नुवन्ति एनमनेन वा । 'अक्षू व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) । अकर्तर्यर्थे घञ् (३।३।१९) । यत्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ्—इति स्वामिनोक्तम् । तच्च । एतद्वचनस्यादर्शनात् । 'गवाक्षी शक्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपी' [इति मे० १६८।३५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जालकस्य' ।

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।

मण्डपः (पु न), जनाश्रयः (पु), 'मण्डप' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । मण्डं पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० ख०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिबति वा ॥ (१) ॥ * ॥ जनानामाश्रयः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्त्रीवासोचितमण्डपस्य' ।

हर्म्यादि धनिनां वासः

हर्म्यम् (न), आदि ('आदि शब्द से 'स्वस्तिकम्, अट्टालिकम्, वासगृहम् । ३ न), 'धनियों के रहने के स्थान' के नाम हैं ।

हर्म्येति ॥ हरति मनः । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) यत् मुट् च ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकं 'धनवतां वास-गृहस्य' ।

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥

प्रासादः (पु), 'देवताओं और राजाओं के निवासस्थान या कोठे' का १ नाम है ।

प्रासेति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम् । प्रसीदति मनोऽत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः । आङ् वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'देवानां राज्ञां च गृहस्य' ।

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सौधः (पु न), राजसदनम् (न), 'राजा के घर' के २ नाम हैं ।

सौध इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मूर्त्यां स्नुहि गङ्गेष्टिका-मृते' । सुधा लेपोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (१) ॥ * ॥ राज्ञः सदनं योग्यत्वात् ।

१. विग्रहोऽयमत्र न समुचितः प्रकृतार्थविरुद्धत्वात् ।

यद्वा-सदनाना राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'राजगृहस्य' ।

उपकार्योपकारिका ।

उपकार्य, उपकारिका (२ स्त्री), 'तश्च', कनात,
सामियाना' के २ नाम हैं ।

उपेति ॥ उपक्रियते । कर्मणि 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।
१२४) । ['उपकार्य राजसधन्युपकारोचितेऽन्यवत्' इति
मे० १२१।११८] ॥ (१) ॥ * ॥ उपकरोति ण्वल् (३।३।
१३३) । ['उपकारिकोपकर्त्र्या पिष्टभेदे नृपालये' इति
मे० १८। २२५] ॥ * ॥ 'उपकार्युपकारिका' इति द्विरूपकोश-
दर्शनादुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचाद्यचि (३।१।१३४)
गौरादि (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—उप अधिकं करोतीति
विगृह्य 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । नि-
पातानामसत्त्वार्थकत्वेन कारकत्वायोगात् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'राजगृहसामान्यस्य' ।

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥

विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसधनानाम् ।

स्वस्तिकः, सर्वतोभद्रः, नन्द्यावर्तः, आदि ('आदि' शब्द
से 'रूपकः, वर्धमानः, ...'), विच्छन्दकः (४ पु), 'धनियों
के गृहों' के १-१ नाम हैं ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कै शब्दे'
(भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
['स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहभेदयोः' इति मे० १४।
१६७] ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वतो भद्रमत्र ॥ (१) ॥ * ॥
नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र । ['नन्द्यावर्तः पुमान्वेश्म-
प्रभेदे भगवद्भुमे' इति मे० ६९।२०२] ॥ (१) ॥ * ॥
विशिष्टच्छन्दोऽत्र । यद्वा-विशिष्टाच्छन्दयति साभिलाषान्
करोति । ण्वल् (३।१।१३३) क्वन् (उ० २।३२) वा
॥ * ॥ 'विच्छन्दकः' इति पाठः—इति स्वामी । तत्र 'उच्छृ-
दिर् दीप्तौ' (रु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१)
॥ * ॥ आदिना रुचक-वर्धमानादिपरिग्रहः ॥ 'ईश्वरगृह-
विशेषाणां' पृथगेकैकम् ।

स्थगारं भूभुजामन्तःपुरं स्याद्वरोधनम् ॥ ११ ॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च

अन्तःपुरम्, अवरोधनम् (३ न), शुद्धान्तः, अवरोधः
(२ पु), 'रनिवास' के ४ नाम हैं ।

स्थयेति ॥ स्त्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥
(१) ॥ * ॥ अवरोधयन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२)
॥ * ॥ घञि (३।३।१४) त्ववरोधः । [अवरोधस्तिरोधाने
राजदारेषु तद्गृहे' इति मे० ८१।४०] ॥ (४) ॥ * ॥

शुद्धा उपधाशुद्धा रक्षका अन्ते समीपेऽस्य ॥ (३) ॥ * ॥
चत्वारि 'राज्ञां स्त्रीगृहस्य' ।

स्थावटुः क्षोमशस्त्रियाम् ।

अट्टः (पु), क्षोमश्च (न पु), 'अटारी' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ अट्टयते । 'अट्ट अतिक्रमणे' (भ्वा० आ०
से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१४) । अट्टयति वा । अच् (३।
३।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुवन्त्यत्र । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प०
से०) । 'अतिस्तु-' (उ० १।१३७) इति मः ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि
(५।४।३८) 'क्षोमः' अपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हर्म्याद्युपरि-
गृहस्य' ।

प्रघाणप्रघणालिन्दः बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

प्रघाणः, प्रघणः, अलिन्दः (३ पु), 'पठवेहर' अर्थात्
'चौकट की बाहरी जगह' के ३ नाम हैं ।

प्रघाणेति ॥ प्रहण्यते । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च'
(३।३।७९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'प्रघणोऽलिन्दके ताम्र-
कलशे लोहमुदरे' इति हैमः [३।२२४] ॥ (२) ॥ * ॥
अत्यते भूष्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहु-
लकात्किन्दच् ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि 'अलिन्दः' अपि । 'गृहैकदेशे
अलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्त्व-
ल्पपिण्डिका' इति सुभूतिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'द्वारप्रको-
ष्ठाद्विर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्य' ।

गृहावग्रहणी देहली

गृहावग्रहणी, देहली (२ स्त्री), 'देहरी या दरवाजे के
नीचे वाले भाग' के २ नाम हैं ।

गृहेति ॥ गृहमवगृह्यतेऽनया । 'ग्रह उपादाने' (कृचा०
उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१)
॥ * ॥ देहनम् । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । भावे घञ्
(३।३।१३) । देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।
१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उदुम्बरस्य' ।

अङ्गनं चत्वरजिरे ।

अङ्गनम्, चत्वरम्, अजिरम् (३ न), 'आँगन, चबूतरे' के
३ नाम हैं ।

अङ्गनमिति ॥ अङ्गत्यत्र । 'अणि गती' (भ्वा० प०
से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राङ्गणे
याने कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तवर्गे विश्वः [१।१।७४] ।
'अङ्गणम्' इति पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)
॥ * ॥ चत्यते । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'कृगुशु-
वृच्चतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) । 'चत्वरं स्यात्पथां
श्लेषे स्थण्डिलाङ्गनयोरपि' इति हैमः [२।५।८७] ॥ (२)
॥ * ॥ अजन्त्यत्र । 'अज गती' (भ्वा० प० से०) । 'अजिर-

शिशिर- (उ० १।५३) इति किरच् ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'प्राङ्गनस्य' ।

अधस्तादारुणि शिला

शिला (स्त्री), 'दरवाजे के दोनों खम्भों के नीचे वाले काष्ठ, लोहे या पत्थर' का १ नाम है ।

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उज्ज्वे' (तु० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शिल उज्ज्वे स्त्रियां
प्रावद्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादी रभसः ॥ * ॥
'तलदारु शिली योषित् नासा दारुध्वंसस्य यत्' इति
बोपालितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'द्वारस्त-
म्भाधःस्थितकाष्ठस्य' ।

नासा दारुपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

नासा (स्त्री), 'दरवाजे के दोनों खम्भों के ऊपरवाले काष्ठ, लोहे या पत्थर' का १ नाम है ।

नासेति ॥ नास्यते । 'णामृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'विज्ञेया नासिका नासा नासा
द्वारोर्ध्वदारु च' इति दन्त्यान्ते रुद्रः । नासा दारुपरि द्वार-
स्य । 'अधोदारु' शिला स्त्रियाम्- इति नाममाला ॥ (१)
॥ * ॥ 'स्तम्भद्वारस्थकाष्ठस्य', 'उपरिभित्तिधारकस्य काष्ठ-
स्य' वा एकम् ।

प्रच्छन्नमन्तद्वारं श्यात्

प्रच्छन्नम्, अन्तद्वारम् (२ न), 'खिड़की' के २ नाम हैं ।

प्रच्छन्नमिति ॥ प्रकर्षेण छन्नं द्वारम् । 'कुगति-' (२।
२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ अन्तःस्थितं द्वारम् ।
शाकपाथिवादिः (२।१।६९) । एकं 'सौधादौ गुप्तद्वारस्य'
(खिड़की) इति श्यातस्य ।

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षद्वारम् (न), पक्षकः (पु), 'मुख्य द्वार' के २ नाम हैं ।

पक्षेति ॥ पक्षे पार्श्वे द्वारम् ॥ (१) ॥ * ॥ पक्ष इव ।
'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) कन् । संज्ञायां (५।३।९७) वा ।
['पक्षकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके' इति मे० १०।
११४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पार्श्वद्वारस्य' । 'प्रच्छन्नमन्त-
द्वारं श्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते' इति कात्यात् पूर्वान्वयी-
इत्यन्ये ।

१. 'नासा—' इति द्वितीयपादस्य तु द्वितीयचरणो
उपयोगित्वम् ।

२. 'अधो दारु.....' इति वचनम् एतत्पूर्वचरणो-
पयुक्तं न त्वञ्च ।

३. अत्र 'द्वे' इत्युचितम् ।

वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

वलीकम्, नीधम्, पटलप्रान्तम् (३ न), 'झान्द, ओरी,
या घोड़मुहँ' के ३ नाम हैं ।

वलीकेति ॥ वलत्यावृणोति भित्त्यादि । 'अलीकादयश्च'
(उ० ४।२५) इति निपातः । 'वलीकः पटलप्रान्ते' इति
पुंस्काण्डे बोपालितात् पुंस्त्वमपि ॥ (१) ॥ * ॥ नितरां
ध्रियते । 'धृष्ट अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'निश्चयेन धरति
जलम्' इति वा । 'धृष्ट धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मूल-
विभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७)
इति दीर्घः । निश्चयेन इन्धे । 'नि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ०
से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । मुकुटोक्ता
करणव्युत्पत्तिस्तु नादत्तव्या, 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति
वाक्यशेषात् । 'नीधं नेमौ वलीकेन्द्रो रेवतीभेऽपि कानने'
[इति विश्वः १३०।६०] ॥ (२) ॥ * ॥ पटलस्य छदिषः
प्रान्ते ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य' ।

अथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

पटलम् (न), छदिः (= छदिस्, स्त्री), 'छावना,
छाजन' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पटति उदकं वा । 'पट
गती' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । वृषादिः (उ०
१।१०६) । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये । पिटके
परिवारे च' इति हैमः [३।६९८] ॥ (१) ॥ * ॥ छादयति ।
'छद अपवारणे' चुरादिः । 'अचिशुचि-' (उ० २।१०८) इती-
सिः । 'इस्मन्-' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ।—'साहचर्यात्
सान्तं वलीकम्'—इति मुकुटः । तन्न । 'छदिः स्त्रियाम्' इति
लिङ्गानुशासनसूत्रात् ॥ (२) ॥ * ॥ 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र ।
द्वे 'छादनस्य' ।

गोपानसी तु बलभी छादने वक्रदारुणि ।

गोपानसी, बलभी (२ स्त्री), 'धरन, कैंची या छाने के
लिये दिये हुए टेढ़े काष्ठ' के २ नाम हैं ।

गोपेति ॥ गोपायति । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकान्नसट् प्रत्ययः । अल्लोप (६।४।४८) यलोपौ
(६।१।६६) । यद्वा—गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां
किरणैर्वा शोषणम् । तत् स्यति निवर्तयति । 'षो अन्त-
कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ बलति । 'बल संवरणे'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादभच् । गौरादिः । 'शुद्धान्ते
बलभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेदमनि' इति रभसः ॥ (२) ॥ * ॥
वक्राणि दारुणि यस्मिन् । द्वे 'कुड्येषु छादनाय दत्तस्य वक्र-

१. 'बलभीछादने' इति कृते समासे तु गोपानसी इति
एकमेव नाम ।

काष्ठस्य' (छज्जा) इति ख्यातस्य । पटलाधारवंशपञ्जरस्य इत्यन्ये ।

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम् ॥ १५ ॥

कपोतपालिका (स्त्री), विटङ्कम् (न पु), 'कवूतर आदि पक्षियों के लिये लकड़ी आदि के बनाए हुए घर' के २ नाम हैं ।

कपोतेति ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । कपोतानां पालिका । कपोतान्पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ विशेषेण टङ्क्यन्तेऽत्र । 'टकि वन्धने' (चु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।—कर्मण्यच् (३।३।५६) वा—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थानस्य' ।

स्त्री द्वारद्वारं प्रतीहारः

द्वाः (= द्वार, स्त्री), द्वारश्च (न), प्रतीहारः (पु), 'दरवाजे' के ३ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ द्वारयति । 'द्वार वरणे' णिजन्तः । विच् (३।२।७५) । यद्वा—द्वार्यते । संपदादिः (३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गम्येऽभ्युपाये' इति हैमः [२।४४२] ॥ (२) ॥ * ॥ प्रतिह्रियते आत्रियते । कर्मणि घञ् (३।३।१४), 'उपसर्गस्य घनि—' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' [इति मे० १४२।२८०] ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'द्वारस्य' ।

स्याद्वितर्हिस्तु वेदिका ।

वितर्हिः, वेदिका (२ स्त्री), 'वेदी, चौतरा' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ विगता तदिहिसाऽस्याः । 'तर्द हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इम्' (उ० ४।१।१८) इतीन् ॥ (१) ॥ * ॥ विदन्त्यस्याम् । इन्नन्तात् 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्य' ।

तोरणोऽश्त्रो बहिर्द्वारम्

तोरणः (पु न), बहिर्द्वारम् (न), 'तोरण, बाहरी फाटक' के २ नाम हैं ।

तोरेति ॥ तुरन्त्यत्र । 'तुर त्वरणहिसनयोः' () ।

१. 'सम्पदादिभ्यः विटप्' इति वार्तिकेन किप्रत्यय इति तत्त्वम् ।

अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'तोलयन्त्यत्र' इति वा । 'तुल उन्माने' (चु० प० से०) । रलयोरेकत्वम् । तुरत्यनेन । 'तुर त्वरणे' जीहोत्यादिकः ॥ (१) ॥ * ॥ बहिर्द्वारात् । ['अपपरि—' (२।१।१२) इति समासः] । 'बहिश्च तद्द्वारं च' इति वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'द्वारवाह्यभागस्य' ।

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरद्वारम्, गोपुरम् (२ न), 'नगरके बड़े फाटक' के २ नाम हैं ।

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥ * ॥ गोपायति । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुरच् । यद्वा—पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । रलयोरभेदः । गोभिः पुरम् । गाः पुरति । पुर अग्रगमने (तु० प० से०) ण्यर्थः । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नगरद्वारस्य' ।

कूटं पृथ्वीरि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

हस्तिमखः (पु), 'सुखपूर्वक चढ़नेके लिये राजद्वार या नगरद्वारपर बनाई हुई ढालू जमीन' का १ नाम है ।

कूटमिति ॥ हस्तिनो नख इव । हस्तिना न खन्यते । इति वा । 'खनु अवधारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पुरद्वारेऽवतारणार्थं कृतस्य क्रमतिम्नस्य मृत्कूटस्य' ।

अथ त्रिषु ।

कपाटमररं तुल्ये

कपाटम्, अररम् (२ स्त्री), 'किवाड़' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ कं वातं शिरो वा पाटयति । 'पट गती' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ * ॥ 'कवाटम्' इत्यन्ये । तत्र कं वातं वटति । 'वट वेटने' (भ्वा० प० से०) । स्त्रियाम् 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् । 'कुङ् शब्दे' (तु० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कवं शब्दमटतीति वा ॥ (१) ॥ * ॥ इयति । 'अतिक्रमि—' (उ० ३।१।३२) इत्यरन् । स्त्रियाम् गौरादिङीप् (४।१।४१)—इति पञ्जिका । 'कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्यादररं न ना' इति वाचस्पतिः । 'अररं छदकपाटयोः' इति 'विश्व-मेदिन्यौ ॥ * ॥ ऋच्छति । विच् (३।२।७५) । अरम् ऋच्छति । 'सर्वधातुभ्यः—' (उ० ४।१।१८) इतीनि 'अररिः' इदन्तोऽपि । ('अररं पुनः । कपाटोऽररिः कवाटः' इति हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कपाटस्य' ।

१. विषवे (१३४।१०८) 'अररं कपाटे छदनेऽपि च' इति भिन्नपाठोपलब्धेः 'हैम-मेदिन्यौ' (३।५५१, ११०।११०) इति पठितुमुचितम् ।

२. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

अर्गलम् (न स्त्री), 'किष्ठी' के २ नाम हैं ।

तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कम्भाति । 'स्कम्भुः' सौत्रो रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मुकुटस्तु-आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) इति वदन् 'तद्विष्कम्भार्गलम्' इति मूलपाठं मन्यते । 'वेः स्कम्भातेनित्यम्' (८।३।७७) इति षत्वम् ॥ * ॥ अजं अर्जते । 'अजं अर्जने' (भ्वा० प० से०) । वृषा-दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । ['स्यादर्गलं तु कल्लोले परिघेऽपि' इति विश्वः १५५।८२] । स्त्रियां टाप् (४।१।४) । लघुत्वविवक्षायां ङीष् (४।१।५५)—इति पञ्जिका ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कपाटरोधनकाष्ठस्य' ।

आरोहणं स्यात्सोपानम्

आरोहणम्, सोपानम् (२ न), 'सीढ़ी' के २ नाम हैं ।

आरोहेति ॥ आरुह्यतेऽनेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'आरोहणं स्यात् सोपाने समारोहे प्ररोहणे' [इति मे० ५१।९१] ॥ (१) ॥ * ॥ सह विद्यमान उप उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पाषाणादिकृतसौघाद्यारोहणमार्गस्य' ।

निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

निश्रेणिः, अधिरोहणी (२ स्त्री), 'काठकी सीढ़ी' के २ नाम हैं ।

निश्रेणिरिति ॥ नियता श्रेणिः पङ्क्तिरत्र ॥ * ॥ सवि-सर्गपाठे निश्रिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्स्त्रीत्वम् । 'निश्रे-^२ निरधिरोहणं खर्जूरीपादपेऽपि च' इति हैमः [३।२।२३] ॥ (१) ॥ * ॥ अधिरुह्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य' ।

संमार्जनी शोधनी स्यात्

संमार्जनी, शोधनी (२ स्त्री), 'झाड़ू' के २ नाम हैं ।

संमेति ॥ संमृज्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) । 'मुजे-वृद्धिः' (७।२।११४) ॥ (१) ॥ * ॥ शोधयतेऽनया । 'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ एषु कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । 'वर्धनी' अप्यत्र । ['संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति अभि० चि० ४।८२] ॥ द्वे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाड़ू' इति ख्यातायाः ।

संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

शिक्षे

संकरः, अवकरः (२ पु), 'कतवार, बहारन' के २ नाम हैं ।

१. 'निःश्रेणि'—इति पा० ।

समिति ॥ संकीर्यते । 'कृ विक्रमे' (तु० प० से०) । हिंसायाम् (कचा० उ० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ['संकरोऽग्निचट्टकारे' इति मे० १३९।२३२] ॥ * ॥ 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घञ् (३।३।१४) । ['अथ संकारोऽवकरेऽग्निचट्टकृतौ' इति हैमः ३।६५३] ॥ (१) ॥ * ॥ अवकीर्यते ॥ (२) ॥ * ॥ (तया शोधन्या) क्षिप्ते धूल्यादौ । [द्वे] 'कचरा' इति ख्यातस्य

मुखं निःसरणम्

मुखम्, निःसरणम् (२ न), 'घर आदिके प्रधान द्वार' के २ नाम हैं ।

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'डित्खनेमुट् स चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् आदेर्मुडागमः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति हैमः [२।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ निःसरन्त्यनेन । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'निःसरणं मृत्तौ । उपाये गेहादिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः [४।८४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निर्गमनप्रवेश-मार्गस्य' ।

संनिवेशो निकर्षणः ।

संनिवेशः (पु), निकर्षणः (पु), 'ठहरने योग्य सुन्दर स्थान' के २ नाम हैं ।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ कर्षणाग्निरतः । 'निरादयः—' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्य' ।

समौ संवसथग्रामौ

संवसथः, ग्रामः (२ पु), 'ग्राम के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'उपसर्गे वसेः' (उ० ३।११६) इत्ययच् ॥ (१) ॥ * ॥ ग्रसते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'ग्रसेरा-च' (उ० १।१४०) इति मन् आत्वम् । 'ग्रामः स्वरे संवसथे ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः' [इति मे० १०८।१०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ग्रामस्य' ।

वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

वेश्मभूः (स्त्री), वास्तुः (पु न), 'घरकी जमीन' के २ नाम हैं ।

१. अयं द्वितीयः पादोऽग्रे मेदिन्यामेवोपलभ्यमानोऽपि 'ग्रीष्म'शब्दाथंकतया न प्रकृतोपयुक्तः ।

वेद्यमेति ॥ वेद्यमनो भूः ॥ (१) ॥ * ॥ वसन्त्यत्र ।
‘वसेस्तुन्नगारे णिच्च’ (उ० १।७५) इति तुन् । [‘वास्तु
स्याद् ग्रहभूपुर्योगृहे सीमसुरङ्गयोः’ इति हैमः २।१९९] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे ‘गृहरचनावच्छिन्नभूमेः’ ।

आमान्त उपशल्यं स्यात्

आमान्तश्च, उपशल्यम् (२ न), ‘गाँवके पासवाली
जमीन’ के २ नाम हैं ।

ग्रामेति ॥ ग्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥ * ॥ शल्य-
मुपगतः । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (२) ॥ * ॥
ग्रामग्रहणं चोपलक्षणम् । अत एव ‘उपकण्ठोपशल्ये द्वे’ इति
त्रिकाण्डशेषः [२।२।७] ॥ * ॥ द्वे ‘ग्रामादिसमीपदेशस्य’ ।

सीमसीमे स्त्रियामुभौ ।

सीमा (=सीमन्), सीमा (२ स्त्री), ‘सिमान, सीमा,
सरहद’ के २ नाम हैं ।

सीमेति ॥ सीयते । ‘पिन् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) ।
‘नामन्सीमन्-’ (उ० ४।१५१) इत्यादिना निपातितः,
‘मन्-’ (४।१।११) इति न डीप् ॥ (१) ॥ * ॥ ‘डाबुभा-
भ्याम्-’ (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । [‘सीमा घाट-
स्थितिक्षेत्रेण्वण्डकोपेऽपि च स्त्रियाम्’ इति मे० ९४।५५] ॥
(२) ॥ * ॥ ‘आघाटशब्दोऽप्यत्र’ ॥ * ॥ द्वे ‘सीमायाः’ ।
चत्वार्येकार्थानि—इत्यन्ये ।

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोषः (पु), आभीरपल्ली (स्त्री), ‘अहीरोंके झोपड़े या
गाँव’ के २ नाम हैं ।

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । ‘घुषिरविशब्दने’
(भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ।
‘घोष आभीरपल्ल्यां स्याद् गोपालध्वनिघोषके । कांस्ये चाम्बु-
दनादे ना घोषा मधुरिकौषधौ’ [इति मे० १६६।११] ॥
(१) ॥ * ॥ आभीराणां पल्लिः । २ ‘कुटिग्रामकयोः पल्लिः’
इति शाश्वतः [६७८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘गोपग्रामस्य’ ।

पक्कणः शवरालयः ॥ २० ॥

पक्कणः, शवरालयः (२ पु), ‘कोल, भील, किरात आदि
म्लेच्छ जातियोंके घर’ के २ नाम हैं ।

पक्कण इति ॥ पचन्ति । क्विप् (३।२।१७८) । कण-
न्ति । ‘कण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।३।
१३४) । पचः कणा यत्र । पाककलहाद्येव प्रधानं तत्र
नान्यत् ॥ (१) ॥ * ॥ शवं रान्ति शवराः । तेषामा-
लयः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘भिल्लग्रामस्य’ ।

इति पुरवर्गविवरणम् ॥ २॥

१. तथा च शिशुपालवधे—‘शैलोपशल्यनिपतद्रणनेमि-
शारानिष्पिष्टनिष्ठुरशिलातलचूर्णगर्भाः’ इति (५।८) ।

२. ‘कुटी’ इति पा० ।

अथ शैलवर्गः ॥ ३ ॥

महीध्रे शिखरिदमाभ्युहायधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिमावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

महीध्रः, शिखरी (=शिखरिन्), दमाभ्युत्, अहार्यः, धरः,
पर्वतः, अद्रिः, गोत्रः, गिरिः, मावा (=मावन्), अचलः,
शैलः, शिलोच्चयः (१३ पु), ‘पहाड़’ के १३ नाम हैं ।

महीध्र इति ॥ महीं धरति । ‘धृञ् धारणे’ (भ्वा०
उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥
(१) ॥ * ॥ शिखरमस्यास्ति । अत इतिः (५।२।११५) ।
‘शिखरी स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्’ [इति मे० ९८।
११२] ॥ (२) ॥ * ॥ क्षमां विभसति । ‘डुभृञ् धारण-
पोषणयोः’ (जु० उ० अ०) । ‘क्विप् च’ (३।२।७६)
इति क्विप् ॥ (३) ॥ * ॥ ह्रियते । ‘हृञ् हरणे’ (भ्वा०
उ० अ०) । ‘ऋहलोर्यत्’ (३।१।१२४) । न हार्यः ।
‘अहार्यो हर्तुमशक्ये शैलेऽपि’ इति हैमः [३।५०९] ॥
(४) ॥ * ॥ धरति । ‘धृञ् धारणे’ (भ्वा० उ० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३५) । ‘धरः कूर्माधिपे गिरौ । कार्पास-
तूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु’ इति हैमः [२।४४२-४३] ॥
(५) ॥ * ॥ पर्वणि सन्त्यत्र । ‘तप् पर्वमरुद्भ्यां’ (वा०
५।२।१२२) यद्वा—पर्वति । ‘पर्व पूरणे’ (भ्वा० प० से०) ।
‘भृमुदृशि-’ (उ० ३।१।१०) इत्यतच् । [‘पर्वतः पादपे पुंसि
शकमत्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले’ इति मेदिनी ६३।
१२७-२८] ॥ (६) ॥ * ॥ अत्ति, अद्यते वा । ‘अद
भक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘अदिसदिभृशुभिभ्यः क्तिन्’ (उ०
४।६५) । ‘अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शास्त्रिणि च’ इति हैमः [२।
४०४-५] ॥ (७) ॥ * ॥ गां त्रायते । ‘त्रैङ् पालने’
(भ्वा० आ० अ०) । ‘आतः-’ (३।२।३) इति कः ।
‘गोत्रं क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये बोधवर्त्मनोः । वने नास्मि
च गोत्रोऽद्री, गोत्रा भुवि गवां गणे’ इति हैमः [२।४२४]
(८) ॥ * ॥ गिरति । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) ।
बाहुलकात्किः । ‘ऋत इद्धातोः’ (७।१।१००) । ‘गिरिः
पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके । शैले गैरेयके गीर्णाविपि’ इति हैमः
[२।४२१-२२] ॥ (९) ॥ * ॥ ग्रसते । ‘ग्रमु अदने’
(भ्वा० आ० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (३।२।७५) इति
वनिप् । पुषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१०) ॥ * ॥
न चलति । ‘चल कम्पने’ (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३५) । ‘अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला
भुवि’ इति हैमः [३।६५९-६०] ॥ (११) ॥ * ॥
प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र । ज्योत्स्नादित्वाद्वाण् (वा० ५।२।
१०३) ॥ ‘शैलो भृशति शैलं तु शैले ताक्यशैलके’ इति
हैमः [२।५२७] ॥ (१२) ॥ * ॥ शिलाभिश्चक्षीयते ।

‘चिम् चयने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (१३) ॥ * ॥ त्रयोदश ‘पर्वतसामान्यस्य’ ।

लोकालोकचक्रवालः

लोकालोकः, चक्रवालः (२ पु), ‘सात द्वीपोंवाली पृथ्वी को घेरे हुए पहाड़’ के २ नाम हैं ।

लोकेति ॥ ‘लोक’ दर्शने’ (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१३) । न लोकः । लोकालोकौ प्रकाशान्ध-कारावत्र स्तः । अन्तर्वहिः सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शाभ्याम् ॥ (१) ॥ * ॥ चक्रं भ्रमण्डलं चलते । ‘वल वेष्टने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । डलयोरेकत्वस्मरणात् ‘चक्रवादः’ अपि । यद्वा—चक्राकारेण वाडते । ‘वाड् आप्लाव्ये’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । ‘चक्रवालमस्यास्ति’ इति वा । अर्शाआद्यच् (५।२।१२७) । ‘चक्रवालोऽद्रिभेदे स्याच्चक्रवालं तु मण्डले’ इति हैमः [४।३०१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘सप्तद्वीपवत्या भूमेः’ ।

त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ।

त्रिकूटः, त्रिककुत् (=त्रिककुट् । २ पु), ‘त्रिकूट पहाड़’ के २ नाम हैं ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । ‘त्रिकूटं सिन्धुलवणे त्रिकूटः पर्वतान्तरे’ इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ त्रीणि ककुदसदृशानि शृङ्गाण्यस्य । ‘त्रिककुत् पर्वते’ (५।४।१४७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य’ ।

अस्तस्तु चरमक्षमाभृत्

अस्तः, चरमक्षमाभृत् (२ पु), ‘अस्ताचल’ के २ नाम हैं ।

अस्त इति ॥ असति स्म । ‘अस दीप्तौ’ (भ्वा० उ० से०) । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा—अस्यते स्म । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । ‘अस्तं क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु, ना पश्चिमाचले’ इति विश्व-^२ मेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ चरन्त्यत्र । ‘चर गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘चरेरमः’ (उ० ५।६९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘पश्चिमपर्वतस्य’ ।

उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उदयः, पूर्वपर्वतः (२ पु), ‘उदयाचल’ के २ नाम हैं ।

उदय इति ॥ उद्यन्ति ग्रहा अस्मात् । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘उदयः पर्वतोन्नत्योः’ इति

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (३६।४३) । हैमे (३।१६०)

तु—‘त्रिकूटं सिन्धुलवणे त्रिकूटः स्यात्सुवेलके’ इत्येवं पाठः ।

२. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (५४।२) । विश्वे (५८।२६)

तु—‘अस्तं क्षिप्ते गते प्रोक्तमस्तः पश्चिमभूषरे’ इति भिन्नः पाठः ।

हैमः [३।५१२] ॥ (१) ॥ * ॥ पूर्वः पर्वतः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘उदयाचलस्य’ ।

हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

हिमवान् (=हिमवत्), निषधः, विन्ध्यः, माल्यवान् (=माल्यवत्), पारियात्रकः (५ पु), गन्धमादनम् (न), हेमकूटः (पु), ‘हिमालय, निषध आदि पहाड़ों’ का क्रमशः १-१ नाम है । (अन्य शब्दसे ‘मन्दरः, मलयः, सह्यः, चित्रकूटः, मैनाकः (५ पु), ...’ का संग्रह है) ।

हिमेति ॥ हिममस्मिन्नस्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ निषीदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘निषधः कठिने देशे तद्राजे पर्व-^१तान्तरे’ इति विश्व-मेदिन्यौ [८३।२२, ८१।३३] ॥ (१) ॥ * ॥ विरुद्धं व्यायति । ‘ध्वै चिन्तायाम्’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गो’ (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा—वि इध्यते । ‘जि इन्धी दीप्तौ’ (ह० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) अन्तर्भावितण्यर्थः । शकन्ध्वादिः (६।१।९४) । वीन्धे वा । अघ्न्यादिः (उ० ४।१२२) । ‘विन्ध्या स्त्रियां लवल्यां स्यात्पुंसि व्याघाद्रि-भेदयोः’ [इति मे० ११६।५५] ॥ (१) ॥ * ॥ माल्या-कारताऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ परितो यात्रया दृश्यते । ‘क्षेपे’ (४।२।९२) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ गन्धेन मादयति । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । णिजन्तः । नन्धादिः (३।१।१३४) । ‘स्याद्गन्धमादनो भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री चिरजीवि^२ द्विकाजयोः’ [इति मे० १००।१३४] ॥ (१) ॥ * ॥ हेमन्तः कूटो राशिः ॥ (१) ॥ * ॥ आदिशब्दान् मलय-दर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सह्यादि-संग्रहः ।

पाषाणप्रस्तरप्रावोपलाहमानः शिला दृषत् ।

पाषाणः, प्रस्तरः, प्रावा (=प्रावन्), उपलः, अरमा (=अरमन् । ५ पु), शिला, दृषत् (=दृषद् । २ स्त्री), ‘पथर’ के ७ नाम हैं ।

पाषाणेति ॥ पिनष्टि । ‘पिण्डु संवृणने’ (ह० प० अ०) । बाहुलकादानच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘मूर्ध-^१न्यषः । पषत्यनेन । ‘पष बाधे ग्रन्थे च’ () । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । अणति । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पाषाणासावणश्च । अतु—

१. विश्वे ‘च नगान्तरे’ इति पा० ।

२. ‘चिरजीविककाजयोः’ इति पा० ।

‘पषैर्णित्’ इत्यानच्- इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रादशंतात् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रस्तृणाति । ‘स्तृन् आच्छादने’ (कृया० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘प्रस्तरो ग्रावणि मणी’ इति हैमः^१ ॥ (२) ॥ * ॥ गिरति, गृणाति वा । ‘गु निगरणे’ (तु० प० से०), ‘शब्दे’ (कृया० प० से०) वा । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (३।२।७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (३।१।१०९) । यद्वा-गरति । ‘गृ सेके’ (भ्वा० प० अ०) । मूल-विभुजादिः (वा० ३।२।५) । अवति । ‘अव रक्षणादौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिः । ग्रश्वासाववा च । ‘ग्रावा तु प्रस्तरे पृथ्वीधरे पुंसि’ इति मेदिनी [८७।५८] ॥ (३) ॥ * ॥ उप लाति । ‘ला दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतश्चोप-’ (३।१।१३६) इति कः । यद्वा-पलति । ‘पल गती’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ओः शंभोः पलो बोधकः । ‘उपलो ग्रावरत्नयोः । उपला तु शर्करायाम्’ इति हैमः [३।६६२] ॥ (४) ॥ * ॥ अश्नुते । ‘अश्नुद् व्याप्ती संघाते च’ (स्वा० आ० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (५) ॥ * ॥ शिलति । ‘शिल उञ्छे’ (तु० प० से०) ताल-व्यादिः । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ * ॥ दृणाति । ‘दृ विदारणे’ (कृया० प० से०) । ‘दृणातेः घुञ्ज-स्वश्च’ (उ० १।१३१) इत्यदिः । ‘दृषत्पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि’ [इति हैमः २।२२९-३०] । (‘कषायः कृष्माण्डो महिष) वृषभव्योषदषदः’ इत्युष्मभेदान्मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ‘पाषाणस्य’ ।

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्

कूटः (पु न), शिखरम्, शृङ्गम् (२ न), ‘पहाड़की चोटी’ के ३ नाम हैं ।

कूट इति ॥ कूटयति । ‘कूट दाहे’ (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तन्न । कूटेषचुरादित्वेन णिजन्तत्वा-दिगुपधत्वासंभवात् । णिजभावे वा । कूटयते वा घञ् (३।१।१४) । ‘कूटं पूर्दारयन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीरा-ङ्गेषु तत्तुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ’ इति हैमः [२।८५-८६] ॥ (१) ॥ * ॥ शिखाऽस्यास्ति । ‘शिखाया ह्रस्वश्च’ (वा० ५।२) इति रः । शिखां राति, इति वा । ‘ङ्यापोः-’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः । ‘शिखरं पुलकाग्रयोः । पक्वदाडि-मबीजाभमाणिक्यशकलेऽपि च । गिरिवृक्षाग्रकक्षासु’ इति हैमः [३।६४६-४७] । ‘अस्त्री’ इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते

१. हैमे तु—‘प्रस्तरेः प्रस्तारे ग्रावणि मणी च’ (३।६०७) इत्येवं पाठः ।

२. ‘निश्चले योधने’ इति पा० ।

३. ‘वृक्षाग्रे पर्वताग्रे च’ इति पा० ।

॥ (२) ॥ * ॥ शृणाति । ‘शृ हिंसायाम्’ (कृया० प० से०) । ‘शृणातेर्ह्रस्वश्च’ (उ० १।१२६) इति गन्तुह्रस्वाः । ‘शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चित्ते क्रीडास्त्रयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयो-श्चाथ शृङ्गः कूर्चकशीर्षके’ । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयो-र्दृषभौषधौ’ इति मेदिनी [२३।२५।२६] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ‘पर्वताग्रस्य’ ।

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥

प्रपातः, अतटः, भृगुः (३ पु), ‘पहाड़से गिरने योग्य स्थान’ के ३ नाम हैं ।

प्रपात इति ॥ प्रपतन्त्यस्मात् । ‘पल्ल गती’ (भ्वा० प० से०) । ‘अकर्तरि-’ (३।३।१४) इति घञ् । ‘प्रपातो निर्भरे भृगी । अवटे पतने कच्छे’ इति हैमः [३।२९२-९३] ॥ (१) ॥ * ॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥ * ॥ भृज्जति भृज्यते वा । ‘भ्ररज पाके’ (तु० उ० अ०) । ‘प्रथिन्नदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च’ (उ० १।२८) । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् (७।३।५३) । ‘भृगुः सानी जमदग्निप्रपातयोः । शुक्रे रुद्रे च’ इति हैमः [२।४१] । ‘प्रपातस्तु तटो भृगुः’ इति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात् स भृगुः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ‘पर्वतात्पतनस्थानस्य’ ।

कटकऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

कटकः (पु न), ‘पहाड़के मध्यभाग’ का १ नाम है ।

कटक इति ॥ कटति, कट्यते वा । ‘कटे वर्षाविर-णयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः’ (उ० २।३२) । ‘कटकस्त्वद्रिनितम्बे बाहुभूषणे । (सेनायां राज-धान्यां च)’ इति हैमः [३।१६] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं ‘पर्वतमध्यभागस्य मेखलाख्यस्य’ ।

स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ^१

स्नुः (पु), प्रस्थः, सानुः (२ पु न), ‘पहाड़ की समतल भूमि के किसी एक भाग’ के ३ नाम हैं ।

स्नुरिति ॥ स्नीति जलम्, स्नाति वा । ‘ष्णु प्रस्त्रवणे’ (अ० प० अ०) । ‘ष्णा शीचे’ (अ० प० से०) वा । मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिष्ठन्तेऽत्र । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । ‘प्रस्थो-ऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि’ [इति मे० ७२।९] ॥ (२) ॥ * ॥ सनोति । ‘षणु दाने’ (त० उ० से०) । ‘दसनिजनि-’ (उ० १।३) इति युण् । ‘सानुरस्त्री वने प्रस्थे वात्यामार्गाग्रके^३ विदे’ [इति मे० ८४।२२] ॥ (३)

१. ‘शृङ्गः स्यात् कूर्चशीर्षके’ इति पा० ।

२. ‘सानुरस्त्रियाम्’ इति महेश्वरसम्मतः पाठः ।

३. ‘मार्गाग्रकोविदे’ इति पा० ।

॥*॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यस्त्री । त्रीणि 'पर्वतसमभूभागस्य' ।

उत्सः प्रस्रवणम्

उत्सः (पु), प्रस्रवणम् (न) 'पहाड़से गिरे हुए अधिक जलके इकट्ठा होनेवाले स्थान' के २ नाम हैं ।

उत्स इति ॥ उन्नति जलेन । 'उन्दी क्लेदने' (उ० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः । 'किप्' इत्यनुवृत्तेर्नलोपः । 'उन्दति' इति मुकुटेन कृतं विग्रह-प्रदर्शनं प्रामादिकम् । उन्दे रौघादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्रवन्त्यापोऽस्मात् । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'भीमादयः-' (३।४।७४) इति 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट् । (२) ॥*॥ द्वे 'यतो जलं स्रवति तस्य स्थानस्य' ।

वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

वारिप्रवाहः, निर्झरः, झरः (३ पु), 'झरना' के ३ नाम हैं ।

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥*॥ निर्झरणम् । 'झृष् वयोहानी' (दि० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु-निर्झरन्त्यनेन-इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । करणेऽपो दुर्लभत्वात् । ल्युटा बाधात् । शबपि दुर्लभः । झृषो देवादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एवं झरः ॥ पित्त्वात् (३।३।१०४) अङि 'झरा' ॥*॥ 'अच इः' (उ० ४।२३९) । 'झरिः' ॥*॥ ततो ङीष् (ग० ४।१।४५) 'झरी' च ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थो निर् ॥*॥ द्वे 'उत्सास्त्रि-गंतजलप्रवाहस्य' । पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ।

दरो तु कंदरो वा स्त्री

दरी (स्त्री), कन्दरः (पु स्त्री), 'पहाड़ की कन्दरा' के २ नाम हैं ।

दरीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्था० प० से०) । पञ्चादी (३।१।१३४) 'दरट्' इति पाठात् 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'दरोऽस्त्री साध्वसे गते कंदरे तु दरी स्मृता । दराऽव्ययं मनांगर्थे' [इति मे० २६।४६-४७] ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तेन दीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ['कन्दरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहायां च' इति हेमः ३।५६२-६३] ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमस्य गुहाकारस्य गिरिविवरस्य' ।

देवखातविले गुहा ।

गह्वरम्

देवखातम्, विलम् (२ न), गुहा (स्त्री), गह्वरम् (न), 'देवखात ही से बने हुए गिरि या गुहा' के ४ नाम हैं ।

२१ अ०

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य विले । विलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गृहति । 'गृह संवरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु-गुह्य-तेऽनया । भिदाद्यङ् (३।३।१०४)—इति मुकुटः । तन्न । 'अजब्भ्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'गुहः षाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गते च पर्वतादेश्च गह्वरे' [इति मे० १७५।४] ॥ (२) ॥*॥ गाह्यते । 'गाह्य विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्त्वरच्छत्वर-' (उ० ३।१) इति ष्वरजन्तं निपात्यते । ['अथ गह्वरम् । गुहागहन-दम्भेषु निकुञ्जे तु पुमानयम्' इति मे० १३३।१४८-४९] ॥ (३) ॥ * ॥ केचित्तु—'देवखाते विलं गुहा' इति कात्यात् 'गह्वरं विलदम्भयोः' इति शाश्वतात् [६५६] च [विलरन्ध्रे गुहायां च' इति हेमतः (२।५।१५) च] चत्वारि नामानि-इत्याहुः । त्रीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिविलस्य' ।

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

दन्तकास्तु बहिस्तिर्थकप्रदेशाभिर्गता गिरेः [६]

गण्डशैलः (पु), 'पहाड़से गिरी हुई चट्टान' का १ नाम है ।

[दन्तकः (पु), पहाड़के टेढ़े स्थानसे बाहर निकली हुई बड़ी चट्टान का एक नाम है ।]

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः [४३।८] । गण्ड इव शैलाः । शैलशब्दस्तदवयवे वर्तते । 'विशेषणं विशेषेण-' (२।१।५७) इति समासः । शैलानां गण्डा इव इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'गण्डशैलो ललाटे स्या-च्च्युतस्थूलोपले गिरेः' [इति मे० १५६।१५३] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'गिरेः पतितस्थूलपाषाणस्य' ।

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

खनिः (स्त्री), आकरः (पु), 'खान' अर्थात् 'रत्न, जवा और कोयला आदिके निकलनेके स्थान' के २ नाम हैं ।

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'खनिकषि-' (उ० ४।१।४०) इति इः ॥*॥ 'कुदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥*॥ 'इक्ष्वादिभ्यः' (भा० ३।३।१०८) इतीम् । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूप-कोशः ॥ (१) ॥*॥ आकुर्वन्त्यत्र । 'कुक्कु' (त० उ० अ०) । आकीर्यन्ते खातवोऽत्र । 'कृ विशेपे' (तु० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति कः । 'आकरो निकरे खनी' [इति हेमः २।५।५६] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रत्नाद्युत्प-त्तिस्थानस्य' ।

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

पादः, प्रत्यन्तपर्वतः (२ पु), 'आसपासकी छोटी पहाड़ी' के २ नाम हैं ।

पादा इति ॥ पद्यते एभिः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पादो मूलोऽस्तु यांशाङ्घ्रिषु प्रत्यन्तपर्वते' इति हैमः [२।२२३] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्यन्ते महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वताः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम्' ।

'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

पहाड़ के पास की भूमि के निचले भाग' का 'उपत्यका' यह १ नाम तथा 'पहाड़ के ऊपरवाले स्थान' का अधित्यका यह १ नाम है ।

उपेति ॥ उप आसन्ना । अधि आरूढा । 'उपाधिभ्यां त्यक्तासन्नारूढयोः' (५।२।३४) इति त्यक्त्वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् 'अद्रेरधऊर्ध्वसिन्नभूमेः' ।

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः

धातुः (पु), 'पहाड़से निकले हुए मैनसिल आदि धातु' का १ नाम है ।

धातुरिति ॥ दधाति शोभाम् । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (१) ॥ * ॥ 'सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः । गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः' ॥ * ॥ एकं 'मनःशिलादिधातोः' ।

गैरिकं तु विशेषतः ।

गैरिकम् (न), 'गेरू' अर्थात् 'पहाड़से निकले हुए लाल रंगके धातु-विशेष' का १ नाम है ।

गैरिति ॥ गिरौ भवम् इति विग्रहे गिरिकशब्दादण् (४।२।४३) । अव्यविकन्यायात्, अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् वा । गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वात् । 'गैरिकं धातुस्त्वयोः' [इति मे० ७।८४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'धातुविशेषस्य' ।

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

निकुञ्जः, कुञ्जः (२ पु न), 'कुञ्ज' अर्थात् 'लता या झाड़ी आदिसे आच्छादित स्थान-विशेष' के २ नाम हैं ।

१. गिरेरित्यधिकृत्य 'अधोभूमिरुपत्यका' इति हैमचन्द्रः (अभि० चिन्ता० ४।१०१) । 'अद्रेः' इत्यस्य सम्बन्धमात्रोपलक्षकत्वेनान्यत्रापि प्रयोगः, तद्यथा—'समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी' इति भट्टिः (५।८९), 'भारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः' इति रघुः (४।४६) ।

निकुञ्जेति ॥ कावजनि । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) ।—कुञ्जन्त्यत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । तन्न । 'कुजिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु 'न्यङ्क्वादेः' इति कुत्वाभावः—इति । तदपि न । 'न्यङ्क्वादेः' इत्यस्य कुत्वविधायकत्वात् । निरत्रोपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । कुञ्जिरावरणार्थं लोकात्—इति क्षीरस्वामी । 'कुञ्जोऽस्त्रियां' निकुञ्जेऽपि हनौ दन्ते च दन्तिनाम् इति विश्वः [३।३।१२] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'लतादिभिः पिहितस्य स्थानस्य' ।

इति शैलवर्गविवरणम् ॥ ३ ॥

अथ वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटवी (स्त्री), अरण्यम्, विपिनम्, गहनम्, काननम्, वनम् (५ न) 'वन, जङ्गल' के ६ नाम हैं ।

अटवीति ॥ अटन्त्यत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पद्यटिभ्यामविः' () । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डीष् । यत्तु मुकुटः—अटा वयः पक्षिणोऽत्र । पूर्ववन्डीष् । संज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति स्त्रीप्रत्ययस्य न निषेधः—इत्याह । तन्न । अटविशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात् । 'संज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोरप्रयोजकत्वात् समुदायस्यानुपसर्जनत्वाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेनित्' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (२) ॥ * ॥ वेपन्तेऽत्र । 'द्वेपृ कम्पने' (भ्वा० आ० से०) । 'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' (उ० २।५२) इतीनञ् । विशेषेण पियन्त्यत्र वा । 'पि गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकान्नक् ॥ (३) ॥ * ॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'बाहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगहनयोः' (७।२।२२) इति निर्देशाद्घ्रस्वः । 'गहनं वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति हैमः [३।३९८] ॥ (४) ॥ * ॥ कानयति दीपयति स्मरादि । 'कनी दीप्तिकान्तगतिषु' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) । ल्युट् (३।१।१३४) वा । 'कं जलम् अननं जीवनमस्य' इति वा । 'काननं तु ब्रह्मास्ये विपिने गृहे' इति हैमः [३।

१. धातुपाठे भ्वाद्धी 'अथ चवर्गीयान्ता व्रज्यन्ताः परस्मैपदिनो द्विसप्ततिः ।' इत्युक्ततया 'गुजि अव्यक्ते शब्दे', 'अर्च पूजायाम्' इत्यनयोर्मध्ये 'कुजि' धातोरपि सत्तास्वीकार एव द्विसप्ततिसंख्यायाः पूर्त्याः नेयमुक्तिः सम्यक् प्रतिभाति ।

२. अस्त्रियाम् इति क्वचिन्न दृश्यते ।

३. 'वनगुह्ययोः' इति पा० ।

३९४] ॥ (५) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यत्—वन्यते । अच्—इति मुकुटः । तन्न । कर्मणि पचाद्यचोऽसंभवात् । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' [इति मे० ८४।१९] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अरण्यस्य' ।

महारण्यमरण्यानी

महारण्यम् (न), अरण्यानी (स्त्री), 'बड़े जङ्गल' के २ नाम हैं ।

महेति ॥ महच्च तदरण्यं च । 'सन्महत्—' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ महदरण्यम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुको ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महतो वनस्य' ।

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

गृहारामः, निष्कुटः (२ पु), 'घरके पासमें लगाये हुए जङ्गल' के २ नाम हैं ।

गृहेति ॥ गृहस्यारामाः ॥ (१) ॥*॥ कुटाद् गृहान्निष्क्रान्ताः । 'निरादयः—' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्यात्केदारकवाटयोः' [इति मे० ३७।४७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहसमीपोपवनस्य' ।

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरामः (पु), उपवनम् (न), 'किसीके लगाये हुए उद्यान या बगीचे' के २ नाम हैं ।

आरेति ॥ आरमन्त्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवकारादकृत्रिम-वनव्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमूहस्य' ।

अमात्यगणिकागोहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

वृक्षवाटिका (स्त्री), 'मन्त्रियों या वेश्याओंके गृह के उपवन' का १ नाम है ।

अमेति ॥ वट्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् । 'वुम्' इति मुकुट-स्य प्रमादः । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्—' (७।३।४४) इतीत्वम् । वृक्षाणां सा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्त्रिणो वेश्या-याश्च गृहस्योपवनस्य' ।

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।

आक्रीडः (पु), उद्यानम् (न), 'प्रमदाओं या मित्रोंके साथ क्रीडा करनेके लिये लगाये हुए साधारण वन या बगीचे' के २ नाम हैं ।

१. 'कक्ष्यकं कुन्दिलं वार्क्षं वनी गहनमित्यपि' इति वैज० (४५१) वचनाद् 'वनी' शब्दोऽपि गौरादित्वाद् बोध्यः ।

पुमानिति ॥ आक्रीडन्त्यत्र । 'क्रीड विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'ज्ञेयमा-क्रीडमुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्लीबमुक्तम् ॥ (१) ॥*॥ उद्यान्त्यत्र । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।१७) । 'उद्यानं स्यान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने' [इति हैमः ३।३।८८] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः सर्वो-पभोग्यवनस्य' ।

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

प्रमदवनम् (न), रानियों की क्रीडाके लिये लगाये हुए वन या फुलवारी का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'ङघापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'यत्र सस्त्रीको राजा क्रीडति तस्य' ।

वीथ्यालिरावलिः पंक्तिः श्रेणी

वीथी, आलिः, आवलिः, पंक्तिः, श्रेणी (५ स्त्री), 'कतार, पंक्ति' के ५ नाम हैं ।

वीति ॥ विध्यते । 'विथ् याचने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपधात्किन्—' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकाद्दीर्घः । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति वार् ङीष् । 'वीथी वर्त्मनि पङ्क्तौ च गृहाङ्गे नाट्यरूपके' इति हैमः [२।२२४] ॥ (१) ॥*॥ आलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । आङि इन् (उ० ४।११८) । 'आलिः सख्याव-लीसेत्वनर्थेषु विशदाशये' इति हैमः [२।४८७] ॥ (२) ॥*॥ आ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । आङि । इन् (उ० ४।११८) ॥ (३) ॥*॥ पञ्चते । 'पञ्च विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'पङ्क्तिश्छन्दःश्रेण्योः' इति हैमः [२।१८०] ॥ (४) ॥*॥ श्रीयते । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'वहिश्रि—' (उ० ४।५३) इति निः । 'श्रेण्याल्यां कारुसंहतौ' इति हैमः [२।१५७] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सान्तपङ्क्तेः' ।

लेखास्तु राजयः ।

लेखा, राजिः (२ स्त्री), 'रेखा, लकीर' के २ नाम हैं ।

लेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु० प० से०) । भिदादौ (३।३।१०४) पाठादङ्गुणौ । 'लेखो

१. 'सान्तःपुरस्य प्रमदावनं—' इति वैज० (४५।३) वचनानुरोधात् ह्रस्वाभावे प्रमदावनमित्यपि । तथा च प्रयोगः—'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति भट्टिः ।

२. ङीषोऽभावे ह्रस्वान्तो 'वीथिः' इत्यपि । तथा च प्रयोगः—'सिद्धं मुखे नवसु वीथिषु कश्चिदस्वं—' इति शिशु० व० (५।६०) ।

३. 'सेतुपवनर्थे' इति पा० ।

लेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपावपि' इति हैमः [२।२५]
॥*॥रलयोरेकत्वस्मरणात् 'रेखा' अपि ॥ (१) ॥*॥ राज-
ति । 'राज् दीप्ती' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ।
'वपि वसि-' (उ० ४।१२५) इतीन् वा । 'राजी रेखायां
पङ्क्तौ च' इति हैमः [२।३५] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिरन्तर-
पङ्क्त्यपङ्क्तिसाधारणायाः' ।

वन्या वनसमूहे स्याद्

वन्या (स्त्री), 'वनके समूह' का १ नाम है ।

वन्येति ॥ वनानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।
४९) । ['वन्यं त्रिषु वनोद्भूते स्त्री वनाम्बुसमूहयोः' इति
मे० १।१६।५४] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वनसमूहस्य' ।

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

अङ्कुरः (पु), अभिनवोद्भिद् (= अभिनवोद्भिज्, स्त्री),
'अङ्कुर' के २ नाम हैं ।

अङ्कुर इति ॥ अङ्कुर्यते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'मन्दिवाशिमथि-' (उ० १।३८) इत्युत् । 'अङ्कुरो
रोम्णि सलिले रुधिराभिनवोद्गमे' इति हैमः [३।५५१] ॥*॥
लज्जुरादित्वात् ऊरः 'अङ्कुराङ्कुरः प्रोक्तः' इति हलायुधः
[२।३०] ॥ (१) ॥*॥ उद्भिन्नति भुवम् । 'भिदिर्
विदारणे' (रु० उ० अ०) । 'सत्पूद्विष-' (३।२।६१) इति
क्विप् । अभिनवश्चासावुद्भिच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृत्तना-
ङ्कुरस्य' ।

वृक्षो महीरुहः शाखो विटपी पादपस्तहः ।

अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुमागमाः ॥ ५ ॥

वृक्षः, महीरुहः, शाखी (= शाखिन्), विटपी (विट-
पिन्), पादपः, तहः, अनोकहः, कुटः, सालः, पलाशी
(= पलाशिन्), द्रुः, द्रुमः, अगमः (१३ पु), 'पेड़' के
१३ नाम हैं ।

वृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे' () । पचा-
द्यच् (३।१।३४) वृक्ष्यते वा । 'ओव्रश्चू छेदने' (तु०
प० से०) । सक् (उ० ३।६६) ॥ (१) ॥*॥ मह्यं
रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।
—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः ।
तन्न । 'इगुपध-' (३।१।३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२)
॥*॥ शाखाऽस्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।१६) इति ।
यद्वा—अवश्यं शाखति । 'शाख् व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) ।
आवश्यके णितिः (३।३।१७०) । 'शाखी स्यात्पादपे वेदे तुरु-
ष्कास्यजने पुमान्' [इति मे० ९३।४१] ॥ (३) ॥*॥ विटपः
शाखाविकसितोऽस्यास्ति । 'अत इतिः-' (५।२।११५) ॥
(४) ॥*॥ पादः पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ।

'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'पादपः पादपीठेऽङ्गौ पादु-
कायां तु पादपा' इति विश्वः [१०।१।१६] ॥ (५) ॥*॥
तरति । तरन्त्यनेन इति वा । 'तु प्लवनसंतरणयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'भृमृशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (६)
॥*॥ अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति । 'अन्येष्वपि-' (३।
२।१०१) इति हन्तेर्ङः ॥ (७) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौ-
टिल्ये' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४), 'इगु-
पध-' (३।१।३५) इति को वा । मुकुटस्तु—'कौति
शब्दायते पक्ष्यत्र' इति । 'कण्ठेः' बाहुलकात् अन्येभ्योऽपि
टः कुटादित्वात् (१।२।१) डित्वे गुणाभावः । बाहुलका-
न्नेकादेशः—इति वदन् टवर्गद्वितीयं मन्यते । तत्र 'कौति'
इति विगृह्य कुटादित्वोक्तिः प्रामादिकी । आदादिकस्य
'कौति' इति रूपसंभवात् । तीदादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य
संभवात् ॥ (८) ॥*॥ सत्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१४) इति घञ् । मुकुटस्तु—
सलति । वायुना चलति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।
१४०)—इत्याह । तन्न । दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् ।
तालव्योष्मादेस्तत्र पाठात् । 'पुंस्त्रि भूरुहमात्रेऽपि सालो वर-
णसर्जयोः' इति दन्त्यादौ रभसः । 'सालः सर्जतरौ वृक्ष-
मात्रप्राकारयोरपि' [इति हैमः २।५२७] ॥ (९) ॥*॥
पलाशानि सन्त्यस्य । अत इतिः (५।२।११५) । 'पलाशी
वृक्षरक्षसोः' इति विश्व-मेदिन्या [१००।१८४, ९७।९१] ॥
(१०) ॥*॥ द्रवत्यूर्ध्वम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (११) ॥*॥
'समुदाये वृक्षाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात्
द्रुः शाखाऽस्यास्ति । 'बुद्रुभ्यां मः' (५।२।१०८) । 'द्रुमस्तु
पादपे पारिजाते किंपुरुषेश्वरे' इति हैमः [२।३।२९] ॥
(१२) ॥*॥ न गच्छति । 'गम्तु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।३४) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'वृक्षस्य' ।

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

वानस्पत्यः (पु), 'फूलकर फलनेवाले पेड़' का १ नाम
है (जैसे—आम, लीची, अमड़ा आदि) ।

वानेति ॥ वनस्य पतिः । 'पारस्करप्रभृतीनि-' (६।१।
१५७) इति सुट् । वनस्पतौ भवः । 'दित्यदित्या-' (४।१।
८५) इति ण्यः ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाज्जातैः फलैर्हेतुभिः
॥*॥ एकं 'पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृक्षस्य' ।

तैरपुष्पः द्रुमस्पतिः ।

वनस्पतिः (पु), 'बिना फूले फलनेवाले पेड़' का १
नाम है ।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिर्ना द्रुमात्रे बिना पुष्पं' फलिद्रुमे'

१. 'बिनापुष्पफलद्रुमे' इति पाठः (सह सुपेति योग-
विभागात् समासः) ।

[इति मे० ७०।२१८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'आम्नादि-
वृक्षस्य' ।

ओषधिः फलपाकान्ता

ओषधिः (स्त्री), 'फलकर पकनेके बाद नष्ट होनेवाले
उद्भिद' का १ नाम है (जैसे—धान, चना, जौ, गेहूं
आदि) ।

ओषेति ॥ ओषः प्लोषो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधाम्
धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।
३।९३) इति किः १ ॥ * ॥ ['कृदिकारात्—' (ग० ४।१४५)
इति डीर्घ 'ओषधी' अपि] ॥ (१) ॥ * ॥ फलपाक
एवान्तो यस्याः । रूपभेदात्स्त्रीत्वम् । एकं 'व्रीहियवादेः' ।

स्याद्बन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

अबन्ध्यः, फलेग्रहिः (२ त्रि), 'अपने-अपने समय में
फलनेवाले पेड़ आदि' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ फलानि गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (कथा०
उ० से०) । 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य' ।

बन्ध्योऽफलोऽवकेशो च

बन्ध्यः, अफलः, अवकेशी (= अवकेशिन् । ३ त्रि),
'जहाँ फलनेवाले पेड़ आदि' के ३ नाम हैं ।

बन्ध्य इति ॥ 'बन्धस्त्वाधौ च बन्धने' । बन्धे साधुः ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यत् मुकुटः—दिगादि-
त्वात् (४।३।५४) यत्—इत्याह । तन्न । अस्य सूत्रस्य 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इत्यस्य
'प्राग्विज्ञाद्यत्' (४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१) ॥ * ॥
न फलान्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ अवसन्नाः केषां केषां सोऽव-
केशो निष्केशः । सोऽस्ति छटान्तत्वेनास्य । अतः इति (५।२।
११५) । स यथा निष्केशः । एवमयं निष्फलः । अवकेशो बन्ध-
मीष्टे तच्छीलः । 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति 'जिनिः'
इति वा ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'ऋतावपि फलरहितस्य' ।

फलवान्फलिनः फली ।

फलवान् (= फलवत्), फलिन्, फलो (= फलिन् ।
३ त्रि), 'फले हुए पेड़ आदि' के ३ नाम हैं ।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१)
॥ * ॥ 'फलबर्हिभ्यामिनच्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२)
॥ * ॥ अतः इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'फल-
सहितवृक्षस्य' ।

१. 'ओषध्यो जातिमात्रे स्युः' (२।४।१३६) इति
वक्ष्यमाणत्वात्, तस्य 'ओष' वक्ष्योषधी फलपाकान्ता
जातिः' इति जी० व्या० व्याख्यानोपेतम् ।

प्रफुल्लोऽफुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटः । ७ ॥

ल्लश्चैते विकसिते

प्रफुल्लः, उत्फुल्लः, संफुल्लः, व्याकोशः, विकचः, स्फुटः,
फुल्लः, विकसितः (८ त्रि), 'फूले हुए पेड़-लता आदि' के
८ नाम हैं ।

प्रफुल्लविति ॥ फलति । 'विकला विशरणे' (भ्वा० प०
से०) । 'जीतः क्तः' (३।२।१८७) । 'आदितश्च' (७।२।
१६) इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब—' (८।२।५५)
इति तस्य लः ॥ (७) ॥ * ॥ प्रादिसमासः (वा० २।२।
१८) । प्रफुल्लति वा । 'फुल्ल विकसने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुप-
संख्यानम्' (वा० ८।२।५५) । 'उत्फुल्लं करणे स्त्रीणामु-
त्ताने च 'विकस्वरे' [इति विश्वः १५८।१११] ॥ (२)
॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् ।
'प्रादिभ्यो घातुजस्य—' (वा० १।२।२४) इति समासः
॥ * ॥ मूर्धन्यान्तो वा ॥ (४) ॥ * ॥ कचति । 'कच बन्धने'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । विगतः कचो-
ऽस्मात् । 'विकचः क्षेपणे केतो ना केशे स्फुटितेऽन्यवत्'
[इति मे० २८।१८] ॥ (५) ॥ * ॥ स्फुटति । 'स्फुट
विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति
कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते' इति हैमः
[२।१०१-२] ॥ (६) ॥ * ॥ व्यकासीत् । 'कस गतो'
(भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥
(८) ॥ * ॥ अष्टौ 'प्रफुल्लितवृक्षस्य' ।

ग्युरबन्ध्यादयश्चिधु ।

'अबन्ध्यः' से 'विकसितः' शब्दतक सब शब्द
त्रिलिङ्ग हैं ।

स्युरिति ॥ अबन्ध्यादयो विकसितान्तास्त्रिलिङ्गधां स्युः ।

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः

स्थाणुः (पु न), ध्रुवः, शङ्कुः (२ पु), 'खुत्थ, ठूँठे पेड़'
के ३ नाम हैं ।

स्येति ॥ तिष्ठतीति स्थाणुः । यत् सुभूतिः—धेन्वादि-
त्वाच्च, णत्वं च—इत्याह । तन्न । 'स्थो णुः' (उ० ३।३७)
इति सूत्रस्य सत्त्वात् । धेन्वादिसूत्राभावाच्च । 'वा ना'
इति पुंस्त्वम् । रूपभेदात् क्लीबत्वम् । 'स्थाणुरस्त्री' इति वा
पाठः । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' इति मे०
[४७।३२] ॥ (१) ॥ * ॥ ध्रुवति । 'ध्रुव गतिस्वै-
र्ययोः' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति
कः । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभो शङ्कावुत्तानपादजे ।

१. 'उत्ताने च विकस्वरे' इति वा० ।

स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्धा-
शालिपण्योः स्रग्भेदे गीतमिद्यपि' इति हैमः [२।५३९-४०] ॥
(२) ॥ * ॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा०
आ० से०) । 'खल्लङ्कु-' (उ० १।३६) इति साधुः ।
'शङ्कुः पत्रशिखाजाले संख्याकीलकशंभुषु । यादोऽस्त्रभेदयो-
र्मण्डे' इति हैमः [२।१८] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शाखा-
पत्ररहिततरोः' ।

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

क्षुपः (पु), 'गांड़ी, या जिसकी डाल आदि छोटी हों'
उस पेड़ आदि' का १ नाम है ।

ह्रस्वेति ॥ शाखा च शिफा—मूलं च ते । ह्रस्वे शाखा-
शिफे यस्य ॥ * ॥ स्त्रीति । 'दु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) ।
बाहुलकात्पोगुणश्च । (१) ॥ * ॥ एकं 'सूक्ष्मशाखा-
मूलस्य शाखोटकादेः' ['गाड़ी इत्याख्यस्य'] ।

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ

स्तम्बः, गुल्मः (२ पु), 'बिना डालवाले पेड़ आदि' के
२ नाम हैं ।

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥ * ॥ तिष्ठति ।
'ष्ठां गतिनिवृत्ती' (भ्वा० प० से०) । 'स्थः स्तोऽम्बज-
वको' (उ० ४।९६) । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्ड-
द्रुमगुच्छयोः' [इति विश्वः १०६।३, मे० च० १०५।८] ॥
(१) ॥ * ॥ गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) ।
बाहुलकान्मन् । डलयोरैक्यम् । 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्य-
रक्षणरुग्भिदोः । स्तम्बे, स्त्रियामामलक्येलावनीवस्त्रवेश्मसु'
[इति मे० १०९।११] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्कन्ध-
रहितस्य' ।

वल्ली तु व्रततिर्लता ।

वल्ली, व्रततिः, लता (स्त्री), 'लता, लत्तर' के ३ नाम हैं ।

वल्लीति ॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सर्वधातुस्य इन्' (उ० ४।११८) । ['कृदिका-
रात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्] ।—पचाद्यच्
(३।१।३४) । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् इति मुकुटोक्ति-
श्रित्या । 'वल्ली स्यादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे' इति
हैमः [२।५२१] ॥ * ॥ [वेल्ल (भ्वा० प० से०)
घातोरिति 'वेल्लः' इत्यपि । अत एव] । 'वल्ली तु वेलिः
सरणी' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ * ॥ व्रतनोति । 'तनु
विस्तारे' (त० उ० से०) । 'क्तिवृत्तौ च संज्ञायां' (३।
३।१७४) । पुषोदरादित्वात् (६।३।१०९) पस्य वो
वा । 'व्रततिर्लतस्त्वया' इति हजानुषः [२।२५] ॥ * ॥
वृद्धा—वृद्धमिव करोति । वृद्धा—'वृद्धा—' (व० १३

१।२६) इति ण्यन्ताद्बाहुलकादतिः । 'व्रततिस्तु प्रता-
नित्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः [३।३।१३] ॥ (२) ॥ * ॥
लतति । 'लतिः' सौत्रो घातुर्वेष्टनार्थः । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । 'लता ज्योतिष्मती पूर्वा शाखावल्लीप्रियङ्गुषु ।
स्पृक्कामाध्वयोः कस्तूर्याम्' इति हैमः [२।१९५] ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि 'लतामात्रस्य' ।

लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

वीरुद् (= वीरुध्), गुल्मिनी (२ स्त्री), उलपः (पु),
'बहुत डालोंसे युक्त लता' के ३ नाम हैं ।

लतेति ॥ शाखापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्त्यस्याः । सा
प्रतानिनी । ईदृशी लतावीरुदादिशब्दत्रयवाच्या ॥ * ॥ वि-
रुणद्धि । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) । विवप् (३।
२।१७८) । 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः ।
'—नहिदृति—' (६।३।११६) इति दीर्घः । न्यङ्क्वादि-
त्वात् (७।३।५३) कुत्वम्—इति स्वाम्युक्तिश्रित्या ।
रुधेस्तत्रादर्शनात् कुत्वाददर्शनाच्च । 'वीरुल्लताविटपयोः
स्त्रियाम्' [इति मे० ८१।३६] ॥ (१) ॥ * ॥ गुल्मः प्रतानोऽ-
स्त्यस्याः । 'अत इनि—' (५।१।११५) वा ॥ (२) ॥ * ॥
वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'विटपविष्टपवि-
शिपोलपाः' (उ० ३।१४५) इति 'वलेः संप्रसारणं कपश्च' ॥
—उल्यते । उलः सौत्र आवरणार्थो दाहार्थो वा । 'कपश्चा-
क्वमणस्य' (उ० ३।१४४) इति कपो वा । 'विटपादयः'
इत्यपः—इति स्वामि-मुकुटो । तन्न । तादृशसूत्राभावात् ।
'उलपस्तु गुल्मिनीतृणभेदयोः' इति हैमः [३।४६९] ॥ (३)
॥ * ॥ इति त्रीणि 'शाखादिभिर्विस्तृतवल्याः' ।

नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

उच्छ्रायः, उत्सेधः, उच्छ्रयः (३ पु), 'पेड़ आदिकी
ऊँचाई' के ३ नाम हैं ।

नगेति ॥ नगस्य तरोः ॥ * ॥ आरोहणम् । भावे घञ्
(३।३।१८) । दीर्घम् । 'आरोहो दीर्घ्य उच्छ्रये । आरोहणे
गजारोहे स्त्रीकट्यां मानमिद्यपि' इति हैमः [३।७६२] ।
आदिना गिरिदेवालादिग्रहः ॥ * ॥ उच्छ्रयणम् । 'श्रिन्
सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'उदि श्रयति—' (३।३।४९)
इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ उत्सेधनम् । 'विध गत्याम्' (भ्वा०

१. 'त्रिपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो घराधरेन्द्रं व्रत-
तीततीरिव' इति शिशु० व० (१।५) प्रयोगादीर्घान्तोऽपि ।

२. व्युपसर्गपूर्वकरुच-दीप्तावितिभ्वादिघातोः 'नहिवृति
—' इति दीर्घः, वीरुदित्यस्य न्यङ्क्वादिगणे पाठात् चस्य
चत्वं (य तु कुत्वं) चेति स्वाम्याशयमननुवर्तमानेनैव
चञ्जनमिव प्रस्तुतमिति श्रुतीयते ।

प० से०) । 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'उत्सेधस्तु-
च्छये न स्त्री क्लीबं संनहनेऽपि' च' [इति मे० ८०।२९]
(२) ॥*॥ श्रियो बाहुलकात् 'एरच्' (३।३।५६) अपि ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'वृक्षादिदैर्घ्यस्य' ।

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥

प्रकाण्डः (पु न), स्कन्धः (पु), 'कन्धा, पेड़ आदिकी
शाखा की जड़' के २ नाम हैं ।

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्डयते । 'कड भेदने' दुरादिः । 'एरच्'
(३।३।५६) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । काम्यते । 'कमु
कान्ती' (भ्वा० आ० से०) । णिङ् (३।१।३०) । 'वर-
ण्डादयश्च' () इति डो वा । 'प्रकाण्डो नित्येऽस्ते
मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः [४५।२९] ॥ (१)
॥*॥ स्कन्धते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु
मुकुटेन—उणादौ स्कन्दिर् धातो 'कन्देरच् स्वाङ्गे' (उ०
४।२०७) इत्यच् प्रत्ययो ध्रुवन्तादेशः—इत्युक्तम् । तन्न ।
तत्रासुनो विधानात् । अचोऽविधानात् । 'स्कन्धः स्यान्नुप-
तावसे संपरायसमूहयोः । काये^२ तरुप्रकाण्डे च भ्रात्रादौ
छन्दसो भिदि' इति धान्तेषु भेदिनी [८०।२२-२३] ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मूलमारभ्य शाखावधिभागस्य' ।

समे शाखालते

शाखा, लता (२ स्त्री), 'डाल' के २ नाम हैं ।

समे इति ॥ शाखति । 'शाख् व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—शाख्यते वृक्षोऽनया ।
'शुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः—इति मुकुटः । तन्न । 'अ-
जब्भ्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् ।
'शाखा द्रुमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः [२।
२७] ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाखायाः' ।

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धशाखा, शाला (२ स्त्री), 'सबसे पहले फूटनेवाली
डाल' के २ नाम हैं ।

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥*॥ शलति ।
'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति—' (३।१।१४०)
इति णः । 'शाला उत्तरस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते' इति
शाश्वतः [४९४] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्कन्धात्प्रथमोत्प-
न्नशाखायाः' ।

१. 'संहननेऽपि च' इति पा० ।

२. 'कार्ये' इति पा० ।

३. 'शाला तरोः स्कन्धशाखा—' इति च पाठः
आवर्तते ।

शिफाजटे ।

शिफा, जटा (२ स्त्री), 'सोर' अर्थात् 'जमीनके भीतर
फैली हुई पेड़की जड़' के २ नाम हैं ।

शिफेति ॥ शेते । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) ।
बाहुलकात् फक् ह्रस्वश्च । 'शिफा जटायां सरिति मांसिका-
यां च मातरि' [इति विश्वः १०६।२] ॥ (१) ॥*॥
जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तरुमूलस्य जटाग्रस्य' ।

शाखाशिफावरोहः स्यात्

अवरोहः (पु), 'डालकी जड़' का १ नाम है ।

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्बिनी शिफा ॥*॥
अवरोहति लम्बते । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भाव च' (भ्वा०
प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अवरोहोऽवतरणेऽ-
प्यारोहे च लतोद्गमे' [इति मे० १७७।२७] ॥ (१) ॥*॥
एकं 'शाखामूलस्य' ।

मूलाद्याग्रं गता लता ॥ ११ ॥

लता (स्त्री), 'वृक्षके ऊपर चढ़नेवाली लता' का १
नाम है ।

मूलादिति ॥ मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता । यत् मुकु-
टस्तु—'प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह । तरुमूलप्रभृति
वृक्षाग्रपर्यन्तं गता गुडूच्यादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१)
॥*॥ एकं 'वृक्षाग्रगामिन्या लतायाः' ।

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

शिरः (=शिरस्), अग्रम् (२ न), शिखरम् (पु न), 'कुनगी'
अर्थात् 'पेड़ आदिके सबसे ऊपरके हिस्से' के ३ नाम हैं ।

शिर इति ॥ श्रियते । 'श्रीव् सेवायाम्' (भ्वा० स०
से०) । 'श्रियतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च' (उ० ४।१९४)
इत्यसुन् धातोः शिरादेशश्च । यत्तु—शेते स्वाङ्गोपरि तिष्ठ-
ति । 'शीङ् किच्च' इत्यसुन् शिरादेशश्च—इति मुकुटः ।
तन्न । उज्ज्वलदत्तादिभूक्तसूत्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे
शिखरे मस्तकेऽपि च' [इति मे० १७३।४१] ॥ (१)
॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गती' (भ्वा० प० से०) ।
'ऋज्जेन्द्राग्रवज्र—' (उ० २।२८) इति साधु । 'अग्रं पुर-
स्तादुपरि परिमाणो पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते
च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
[इति मे० १२३।३४] ॥ (२) ॥*॥ शिखां राति ।
'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'शिख-
रोऽस्त्री द्रुमाग्रे चाद्रिशृङ्गपुलकाग्रयोः' [इति मे० १३९।
२२६] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिखरस्य' ।

१. 'द्रुमाग्रेऽद्रिशृङ्गे पुलककक्षयोः' इति पा० ।

मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ।

मूलम् (न), बुध्नः, अङ्घ्रिनामकः ('पैरके वाचक सब शब्द' । २ पु), 'पेड़ आदिकी जड़' के ३ नाम हैं ।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'मूलं शिफा-द्ययोः । भे 'निकुञ्जेऽन्तिके वा ना' [इति मे० १४८।४५-४६] ॥ (१) ॥ * ॥ वध्नाति वध्यते वा । 'वन्ध वन्धने' (कृया० प० अ०) । 'वन्धेर्ध्रधिवुधी च' (उ० ३।५) इति नक् । 'बुध्नो ना मूलरुद्रयोः' [इति मे० ८४।२०] ॥ (२) ॥ * ॥ अङ्घ्रेर्नाम नाम यस्य । 'अङ्घ्रिर्ना पादमूल-योः' [इति मे० १२३।६] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मूल-मात्रस्य' ।

सारो मज्जा समौ

सारः, मज्जा (मज्जन् । २ पु), 'लकड़ीके बीचका हीर' अर्थात् 'सारिल लकड़ी' के २ नाम हैं ।

सारविति ॥ सारति कालान्तरम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सृ स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो बले मज्जति च स्थिरांशे, न्याये च नीरे च धने च सारम् । वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति' [इति विश्वः १२७।२३] ॥ (१) ॥ * ॥ मज्जति । 'टुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'श्वन्नुभङ्-' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ * ॥ समौ समानलिङ्गौ । 'नरि' इति वा पाठः । पुंसीत्यर्थः ॥ * ॥ 'लज्जावद्राजवन्मज्जा मांससारास्थिसारयोः' इति भागुरेरा-बन्तोऽपि । 'मज्जोक्ता मज्जया सह' इति द्विरूपकोषाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वृक्षादेः स्थिरांशस्य' ।

त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

त्वक् (त्वच्, स्त्री), वल्कम्, वल्कलम् (२ पु न), 'पेड़ आदिके छिलके' के ३ नाम हैं ।

त्वगिति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०) । विवप् (३।२।१८०) यद्वा-तनोति, तन्यते वा । 'तनु वि-स्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेरेनश्च वः' (उ० २।६३) चाञ्चिक् । ['त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' इति मे० २७।६] ॥ (१) ॥ * ॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति कम् । यद्वा-वल्क परिभाषणे' (चु० प० से०) । वल्कयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['वल्कं वल्कल-वल्कयोः' इति मे० ४।३४] ॥ (२) ॥ * ॥ वलते । बाहुलकात्कलः । वल्कं लाति [व्यामलवत्] इति तु स्वामी । यत्-वलतेः कलच्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रादर्श-नात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'त्वचः' ।

१. 'वृक्षमिदं अन्तिके वा ना' इति पा० ।

काष्ठं दारु

काष्ठम्, दारु (२ न), 'लकड़ी' के २ नाम हैं ।

काष्ठमिति ॥ काशते । 'काश दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुषिनीरमिकाशिम्यः कथन्' (उ० २।२) । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट् । 'काष्ठं दारुणि काष्ठा च प्रकर्षे स्थानमात्रके । दिशि दारुहरिद्रायां कालमानप्रभि-द्यपि' इति हैमः [२।१०५] ॥ (१) ॥ * ॥ दीर्यते । 'दृ षिदारणे' (कृया० प० से०) । 'दृसनिजनि-' (उ० १।३) इति वुण् । 'पुनपुंसकयोर्दार्हः' इति त्रिकाण्डशेषः [५।८] । 'दारु स्यात्पित्तले काष्ठे देवदारौ नपुंसकम्' [इति मे० १२६।४७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'काष्ठमात्रस्य' ।

इन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम् ।

इन्धनम्, एधः (= एधल्), इध्मस् (३ न), एधः (पु), समित् (= समिध् । स्त्री), 'जलावन, इंधन' के ५ नाम हैं ।

इन्धेति ॥ इन्धेऽग्निरनेन । 'नि इन्धी दीप्ती' (रु० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ एधतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ यत्तु-बाहु-लकान्नलोपो गुणश्च—इति मुकुटः । तन्न । 'एधतेरभयासंभ-वात् ॥ (२) ॥ * ॥ इध्यतेऽनेन । 'नि इन्धी दीप्ती' (रु० आ० से०) । 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४२) इति मक् । 'अनिदिताम्-' (६।४।२४) इति नलोपः ॥ (३) ॥ * ॥ एधेः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे घञ् । 'नि इन्धी' (रु० आ० से०) 'अवोदैधौश्च-' (६।४।२९) इति निपातो वा । एधः पुंस्ययम् ॥ (४) ॥ * ॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (५) ॥ * ॥ त्रीणि 'अग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः' । द्वे 'यागादौ हूयमानस्य काष्ठ-स्य' । पञ्चापि पर्याया इति स्वामी ।

निष्कुहः कोटरं वा ना

निष्कुहः (पु), कोटरम् (पु न), 'पेड़ के खोंदरा' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुहयति । 'कुह विस्मापने' । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तन्न । कुहेश्चुरादावदन्तादात्मनेपदित्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ कुटनं कोटः । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।

१. 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) इति धातोरेव प्रयोगसाधुतायाम् 'इन्धेर्बाहुलकान्नलोपः, गुणः' इति मुकुट-कल्पनं गौरवावहमेवेत्याशयो व्यज्यते व्याख्यासुधाकर्तुः ।

२. 'पुमानेषः समित् स्त्रियाम्' इति वैजयन्ती (९१।९९) ।

भावे घञ् (३।३।१८) । कोटं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादिरन्ध्रस्य' ।

बल्लरिर्मञ्जरीः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

बल्लरिः, मञ्जरीः (२ स्त्री), 'मञ्जरीः बौर, मौजरी' के २ नाम हैं ।

बल्लेति ॥ बल्लते । 'बल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । विवप् (३।२।१८०) । ऋच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । बल् चासावरिश्च । यद्वा-बल्लेः संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) विवप् । बल्लमृच्छति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ मृजुत्वमृच्छति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । शकन्च्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुलस्यादेरभिन-वोद्भिदि' ।

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छद्ः पुमान् ।

पत्रम्, पलाशम्, छदनम्, दलम्, पर्णम् (५ न), छद्ः (पु), 'पत्ता' के ६ नाम हैं ।

पत्रमिति ॥ पतति । 'पल् गती' (भ्वा० प० से०) । प्ठन् (उ० ४।१५९) । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शर-पक्षिणोः' [इति मे० १२६।५५] ॥ (१) ॥*॥ 'पलमु-न्मानमांसयोः' [इति मे० १४७।२९] । पलं मांसमश्नाति । 'अश भोजने' (कृषा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । मुकुटस्तु—'पल गती' (भ्वा० प० से०) । 'घमर्थे कः' (३।३।५८) । पलति रक्षति जलादेः । पाल रक्षणे पचादिः (३।१।१२४) । पलं चलनमश्नुते व्याप्नोति-इत्याह । तन्न । 'घमर्थे कः' इति न । स्थास्नापाव्यधिहनिद्युध्यर्थम् इति परि-गणनात् । 'पाल रक्षणे' इति घातोरसत्त्वात् । पचाद्यजन्त-स्य 'पलं चलनम्' इति वाक्यासंभवात् । 'पलाशं छदने मतम् । शती किशुररक्षःसु पुंसि स्याद्धरिते त्रिषु' इति मेदिनी [१६४।२३-२४] । 'पलाशः किशुकेऽक्षपे । हरिते, पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । 'आघुषाद्वा' (ग० ३।१।२५) इति णिजभावे पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'छदनं च दले पक्षे पिघाने' [इति मे० ८७।६५] ॥ (३) ॥*॥ दलति । 'दल विदारणे' (जु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'दलमुत्सेधसण्डयोः । शस्त्रीछेदेऽप्यद्रव्ये पत्रे' [इति मे० १४७।२६] ॥ (४) ॥*॥ पिपति । 'पू पालनपूरणयोः'

(जु० प० से०) । 'कृपूविषिषाङ्भ्यो नः' । यद्वा-पूणति । 'पूण प्रीणने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा-पर्णयति । 'पर्णं हरितभावे' (जु० उ० से०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । यत्तु मुकुटः—पिपति प्रीणयति । 'पू प्रीणने' । पचाद्यचि (३।१।१३४) वा पर्णम्—इत्याह । तन्न । असंभवात् । 'पर्णस्त्रिपर्णे पर्णं तु पत्रे' इति हैमः [२।१४९] ॥ (५) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । णिजभावे 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति घः । णिजन्तस्यापि छाद्यतेऽ-नेन । 'छादेर्वे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'छदः पलाशे गरुति ग्रन्थिपर्णतमालयोः' [इति मे० ७४।५] । 'पुमान्' इति विशेषणं सान्तकलीबभ्रमनिरासार्थम् ॥ (६) ॥*॥ 'षट् पत्रमाश्रय' ।

पल्लवोऽस्त्री किसलयम्

पल्लवः, किसलयम् (२ पु न), 'नये पल्लव' के २ नाम हैं ।

पल्लव इति ॥ पल्यते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ल्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पल् चासी लवश्च । पद्भ्यां ल्यते वा 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवाचकः पच्छ-ब्दोऽस्ति । 'तोर्लि' (८।४।६०) । 'पल्लवः किसले' बले । विटपे विस्तरेऽलक्ताराने शृंगारविज्ञयोः [इति हैमः ३।७४१-४२] । व्याडिस्तु—'पुंसि क्लीबे च पल्लवः' ॥ (१) ॥*॥ किंचि-त्सलति । 'षल गती' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः । पुषोदरादिः (६।३।१०९) (२) ॥*॥ द्वे 'नवपत्रस्य' ।

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

विस्तारः, (पु), विटपः (पु न), 'वेदके फैलाव' के २ नाम हैं ।

विस्तेति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (स्वा० उ० अ०) । 'प्रथने वावशब्दे' (३।३।३३) इति भावे घञ् । 'विस्तारस्ततौ विटपे' ॥ (१) ॥*॥ विटान् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा-विटानां पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'घमर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । यद्वा-विटति, विटयते वा । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपविष्टप-' (उ० ३।१।४५) इति कपन् । यत्तु—वठयते वेष्टयतेऽनेन । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'विटपादयश्च' इति सूत्रमु-पन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । एतादृशसूत्रादर्शनात् । 'विटपो न

१. 'बल्लरी मञ्जरी स्त्रियौ' इति स्वामिमुकुट-सम्मतः पाठः । तथा च हैमः (३।६२८-२९)—'मञ्जरी तिलक-द्रुमे । बल्लर्यां स्थूलमुक्तायाम्' ।

२३ अ०

१. इदं सूत्रं नोणादिसूत्रपाठे लभ्यते, किन्तु 'घापूव-स्यजयतिभ्यो नः' इति सूत्रं दृश्यते, सि० कौ० चास्योदाह-रणं 'पर्णं पत्रम्' इत्युक्तम् ।

२. 'किसले वटे' इति पा० ।

स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे । विटाघ्रिपे ना' [इति मे० १०३।२२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शाखादिविस्तारस्य' । केचित्तु—उक्तमेदिनीकोषादेव पल्लवादितुष्टयमेकार्धमाहुः । 'शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्' इति रभसाच्च । 'स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटपो' विटपो मतः' इति कात्याच्च ।

वृक्षादीनां फलं सस्यम्

फलम्, सस्यम् (२ न), पेड, लता आदि के 'फल' के २ नाम हैं ।

वृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिग्रहः । केचित्तु 'वृक्षादीनाम्' इति पूर्वेणापि संवन्तन्ति । फलति । 'फल निष्पत्ती' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । फलं निष्पन्नं सस्यशब्दाच्चम् । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक-सस्ययोः । [त्रिफलायां च कक्कोले शङ्खाग्रे व्युष्टिलाभयोः इति हैमः २।५।१०-११] ॥ * ॥ सस्ति । 'षस पस्ति स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'माछाससिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) ॥ * ॥ तालव्यादिपाठे तु 'शमु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । शस्यते । 'तकिशसिचित्' (वा० ३।१।९७) इति यत् ।—'क्यपि' इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'अचो यत्' (३।१।९७) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्यानात् । षसेद्विदन्त्यस्य 'तकि-' (वा० ३।१।९७) इत्यत्राग्रहणाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'फलस्य' ।

वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।

वृन्तम्, प्रसवबन्धनम् (२ न), 'भेंटी' अर्थात् 'पेड आदिके फल या फूलकी जड़' के २ नाम हैं ।

वृन्तमिति ॥ वृणोति । 'वृब् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकात् 'अञ्जिष्टुसि-' (उ० ३।८९) इति क्तः, नुम् च । मुकुटस्तु 'वृणोतेर्नुक्च' इति सूत्रं कल्पितवान् ।—बाहुल्यान्न णत्वम् इति चिन्त्यम् । अनुस्वारं प्रति णत्वस्य (णत्वं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धत्वात् । 'वृन्तं प्रसवबन्धे च घटीधाराकुचाग्रयोः' [इति मे० ५।८।६०] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसूयते । 'षु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । बध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (कृचा० प० से०) । करणे, ल्युट् (३।३।११७) । प्रसवस्य पुष्पफलपत्रस्य बन्धनम् ॥ (५) ॥ * ॥ द्वे 'पुष्पादिमूलाधारवृन्तस्य' ।

आमे फले शलाटुः स्यात्

शलाटुः (त्रि), 'कच्चे फल' का १ नाम है ।

आम इति ॥ शलति । 'फलचलनसंवरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अटति । 'अट गती'

(भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शलश्रासावदुश्च । तालव्यादिः । 'शटीशटितं शलाटुः' इत्युष्मभेदात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अपक्वफलस्य' ।

शुष्के वानम् ।

वानम् (त्रि), 'सूखे फल' का १ नाम है ।

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ वायति स्म । 'पै ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । वन्यते । 'वनु याचने' (त० आ० से०), घञ् (३।३।१८) वा । 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंप्लुत-वातोमिसुरङ्गासीरभेषु च' इति हैमः [२।२।८८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'शुष्कफलस्य' ।

उभे त्रिषु ॥ १५ ॥

शलाटुः तथा 'वानम्' दोनों शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

उभे इति ॥ उभे शलाटुवाने त्रिषु ॥ स्त्रियां 'वा ना' ॥ * ॥ क्षारको जालकं क्लीबे

क्षारको जालकं क्लीबे

क्षारकः (पु), जालकम् (न), 'नई कली या कलियों के समूह के २ नाम हैं ।

क्षारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पक्ष्यादि पाशे' इति हैमः [३।२।१-२२] । 'क्षारकः पक्षि मत्स्यादिपिठके जालकेऽपि च' [इति विश्वः ९।८४] ॥ (१) ॥ * ॥ जालमिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्भे कुलायानाययोरपि । न पुंसि मोचनफले स्त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजलौकायामपि स्याद्विधवास्त्रियाम् । भटानामश्मरचिताङ्गरक्षिण्यां च जालिका' [इति मे० ८।९२-९४] ॥ (२) द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य' ।

कलिका कोरकः पुमान् २ ।

कलिका (स्त्री), कोरकः (पु), 'कोढ़ी' अर्थात् 'बिना खिले हुए फूल' के २ नाम हैं ।

कलिकेति ॥ कलयति 'कल गतौ संख्याने च' (चुरादिः) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ कुर्यते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कृवादिभ्यः संज्ञायाम्-' (उ० ५।३।५) इति वुन् । 'कोरकोऽस्त्री'

१. 'जलसंप्लव' इति पा० ।

२. पुमानिति पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तं न तु लिंगान्तरनिषेधार्थम् । तथा हि विश्वः—'कोरकः कुड्मले न स्त्री' (१२।६५) । प्रयोगो यथा माघे—'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' (७।२६) ।

१. 'कटपो' इति पा० । २. 'बन्धेऽस्त्री' इति पा० ।

कुड्मले स्यात्कव्कोलकमृणालयोः' [इति मे० ७।७५] ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अविकसितकलिकायाः' ।

स्याद् गुत्सकस्तु स्तबकः

गुत्सकः, स्तबकः (२ पु), 'शीघ्र खिलनेवाली कली'
(अथवा 'फूल या फल आदि के गुच्छे') के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ गुध्यते । 'गुष्परिवेष्टने' (दि० प० से०) ।
'उन्दिगुष्पिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । स्तब-
के हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः' इति दन्त्यान्तेषु
रुद्रः ॥*॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यश्छक्' इत्याह । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तबके गुच्छो मुक्ताहारकला-
पयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥ * ॥ स्तूयते ।
'ष्टुम् स्तुतो' (अ० प० अ०) । 'कृवादिभ्यः-' (उ० ५।
३५) इति वुन् । यद्वा-तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्बजबको'
(उ० ४।९६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकासोन्मुखकलिकायाः'
इति मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बरस्येत्यन्ये ।

'कुट्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥१६॥

कुट्मलः, मुकुलः (२ पु न) 'अधखिली कली' के २
नाम हैं ।

कुट्मल इति ॥ कुट्यते, कुटति वा । 'कुट छेदने'
'कोटिल्ये' (तु० प० से०) वा । 'कुटिकुषिभ्यां कमलच्' (उ०
१।१०९) इति कमलच् ॥*॥ बाहुलकात् 'कुडेः' (तु० प०
से०) अपि (कमनि 'कुड्मलः') । ['कुड्मलो मुकुले पुंसि न
द्वयोर्नरकान्तरे' इति मे० १५०।७८] ॥ (१) ॥ * ॥
मुञ्चति कलिकात्वम् । 'मुञ्चल मोक्षणे' (तु० उ० अ०) ।
बाहुलकाद्धलक् ॥—'मुञ्चैरलक् कत्वमुत्वं चातः' इति
'स्वामिमुकुटो' । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । (२) ॥*॥
द्वे 'ईषद्विकासोन्मुखकलिकायाः' ।

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम् ।

सुमनसः (= सुमनस्, नि० स्त्री ब० ।), पुष्पम्, प्रसूनम्,
कुसुमम् (४ न), 'फूल' के ५ नाम हैं ।

स्त्रिय इति ॥ सुष्ठु मन्यन्ते आभिः । 'मन ज्ञाने' (दि०
प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । मुकुटस्तु—'सुप्रीतं
मनो आभिः' इति विगृह्य 'प्रादिसमासः' इत्याह । तन्न ।
अन्यपदार्थत्वाभावात् । 'भूमिनि स्त्रियां सुमनसः' इति रत्न-

कोषः । 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोः' इति
'भेदिन्यादेरेकत्वमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम् इति नाम-
माला ॥ (१) ॥*॥ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पुष्पं विकास आर्तवे ।
धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपि' इति इति हैमः [२।
३००] ॥ (२) ॥*॥ प्रसूयते स्म । 'षुङ् प्राणिप्रसवे'
(दि० आ० से०) । 'स्वादय ओदितः' (ग० ३।३।१) ।
'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसूनं तु प्रसूते
फलपुष्पयोः' इति हैमः [३।४।१६] ॥ (३) ॥*॥ कुस्यति ।
'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भोमेदेताः' (उ०
४।१०६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'कुसुमं स्त्रीर-
जोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' [इति हैमः ३।२९२] ॥
(४) ॥*॥ 'सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' [इति
मे० ११०।३४-३५] ॥ * ॥ चत्वारि 'पुष्पसामान्यस्य' ।

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्दः, पुष्परसः (२ पु), 'फूलके रस' के २ नाम हैं ।

मकरन्द इति । मकरमपि द्यति । कामजनकत्वात् ।
'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप- (३।२।३)
इति कः । पुषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा—मकरमप्य-
न्दति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) । शकन्च्वादिः (वा० ६।१।९४) । यत्तु—'गतिका-
रकोपपदानाम्-' (प० २।२।१९) इत्युक्तेः सुबुत्पत्तेः प्राक्
समासे प्रध्ययनवत् पररूपत्वम्—इति मुकुटः । तन्न । उत्तर-
दले विभक्त्यनुत्पत्तावपि पूर्वदले विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा
'राजदर्शी' 'चर्मकारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात् । इष्टान्तो-
ऽप्यसंगतः । 'प्राध्ययनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥*॥
पुष्पस्य रसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुष्पमधोः' ।

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

परागः (पु), सुमनोरजः (= सुमनोरजस्, न) 'फूलके
परागके २ नाम हैं ।

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गम्लु गतो' (भ्वा०
प० अ०) । 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'परागः
सुमनोरेणौ धूलीस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुप-
रागे च चन्दने' [इति मे० २४।४०-४१] ॥ (१) ॥*॥
सुमनसां रजः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुष्परेणोः' ।

१. कुड्मलो' इति पा० ।

२. स्वामिग्रन्थे तु नेदं वचो दृश्यते, किन्तु तत्र 'मुञ्चति
कलिकात्वं मुकुलः' इत्येव पाठो दृश्यते ।

३. 'सुमम्' इति पा० ।

४. 'प्रादिसमास' इत्यस्य 'प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो
वा चोत्तरपदलोपः' इति तात्पर्यत्वे न काचित् क्षतिः ।

१. 'आदि'शब्देन 'सुमनाः प्राज्ञदेवयोः' इति हैमस्य
(३।८०२), 'सुमनाः पुष्पमालत्योस्त्रिदशे कोविदेऽपि
च' इति विश्वा देश्च (१७८।५५) संग्रहः । बहुत्वे यथा—
'दधति सुमनसो वनानि बह्वीः' इति 'आरण्याः सुमनस
ईषिरे न भृङ्गः' इति च (७।२।८।१०) माघप्रयोगौ ।
एकत्वे यथा—'वेश्या इमशानसुमना इव वर्जनीया' इति
शुद्धकप्रयोगः ।

द्विहीनं प्रसवे सर्वम्

‘द्विहीनं’ इस शब्दसे अब विशेषतया लिङ्गनिर्देश करते हैं, आगे कहे जानेवाले पेड़, लता और औषधके वाचक शब्द यदि फूल, फल, जड़ और पत्ते के वाचक हों तो वे नपुंसक-लिङ्गमें प्रयुक्त होते हैं।

द्वीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पत्रे च ।
वक्ष्यमाणमश्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिङ्गं
ज्ञेयमित्यर्थः । विकारावयवयोस्तत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ‘फले लुक्’
(४।३।१६३) । ‘पुष्पमूलेषु बहुलम्’ (वा० ४।३।१६६)
इति लुक् ।

हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

‘हरीतकी, कर्कटी’ आदि शब्द (फल आदि अर्थमें प्रयुक्त होनेपर भी) स्त्रीलिङ्ग ही रह जाते हैं अर्थात् नपुंसकलिङ्ग नहीं होते ।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः । ‘स्त्रियाम्’ इति हरीतक्याः
फलम् । ‘हरीतक्यादिभ्यश्च’ (४।३।१६७) इति लुप् । ‘लुपि
युक्तवद्व्यक्तिवचने’ (१।२।५१) ‘हरीतक्यादिषु व्यक्तिः’
(वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । न संख्या ।
आदिना ‘कोशातकी (द्रक्षा) बदरी कण्टकारिका’ इत्या-
दयः ॥

आश्वत्थ-वैणव-प्लक्ष-नैयग्रोधैर्जुदं फले ॥ १८ ॥

बार्हतं च

आश्वत्थम्, वैणवम्, प्लक्षम्, नैयग्रोधम्, ऐर्जुदम्,
बार्हतम् (६ न), ‘पीपल, बाँस, पाकड़, बट और
अटकद्वैयाके फल’ के क्रमशः १-१ नाम हैं ।

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् । अश्वत्थम् । ‘प्लक्षा-
दिभ्योऽण्’ (४।३।१६४) ॥ (१) ॥ * ॥ वेणोः । ‘बिल्वा-
दिभ्योऽण्’ (४।२।१३६) । [मयटि (४।१।१४३) प्रकृते
अणः] विधेर्नाणो लुक् ॥ (१) ॥ * ॥ ‘न्यग्रोधस्य च
केवलस्य’ (७।३।५) इत्येच् ॥ (१) ॥ * ॥ इर्जुद्या इदम्
॥ (१) ॥ * ॥ बृहत्याः फलम् ॥ (१) ॥ * ॥ ‘अश्वत्थादि
फलानाम्’ पृथक्पृथगैकैकम् ।

फले जम्बूवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।
जम्बूः (स्त्री), जम्बु, जाम्बवम् (२ न), ‘जामुनके
फल’ के ३ नाम हैं ।

फले इति ॥ जमति । ‘जमु अदने’ (श्वा० प० से०) ।
‘अद्भुतम्भूजम्बू-’ (उ० १।९३) इत्यनेन कृप्रत्ययो बुगा-
गमश्च निपातितः । ‘जम्बूः स्यात्पादपान्तरे । तथा सुमेरु-
रिति द्वीपभेदेऽपि च स्त्रियाम्’ [इति मे० १०५।४] ।
जम्बूवाः फलम् । ‘जम्बूवा वा’ (४।३।१६५) इत्यण् । तस्य

विधानसामर्थ्यान्नि लुक् । पक्षे ‘ओरब्’ (४।१।१३९) तस्य
‘लुप् च’ (४।३।१६६) इति वा लुप् । ‘लुपि युक्तवत्-’
(१।२।५१) । पक्षे ‘फले लुक्’ (४।३।१६३) । लुपि
जम्बूः (१) ॥ * ॥ लुकि ‘ह्रस्वो नपुंसके-’ (१।२।४८)
इति ह्रस्वे जम्बु ॥ (२) ॥ * ॥ अणि जाम्बवम् ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि ‘जम्बूफलस्य’ ।

पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गाः

जातिः (स्त्री) प्रभृति ‘यूथिका, मल्लिका’ आदि शब्दके
पुष्प अर्थमें प्रयुक्त होने पर पूर्ववत् लिङ्ग रहते हैं अर्थात्
उनका नपुंसकलिङ्ग नहीं होता ।

पुष्प इति ॥ जात्याः पुष्पम् । जातिः । ‘पुष्पमूलेषु बहु-
लम्’ (वा० ४।३।१६६) इति ‘अनुदात्तादेरब्’ (४।३।
१४०) अणः (४।३।१३५) च लुप् । ‘यूथिकाशेफालिकाम-
ल्लिकाद्याः’ ।

ब्रीहयः फले ॥ १९ ॥

ब्रीहयः (पु), बहुवचन शब्दोपादान से यहाँ ब्रीहिः,
‘अवः, सुन्नः माषः, प्रियङ्गुः, गोधूमः, चणकः, आदि’ शब्द
फूल अर्थ में प्रयुक्त होनेपर भी पूर्ववत् लिङ्ग रहता है अर्थात्
नपुंसकलिङ्ग नहीं होता, ऐसा समझना चाहिए ।

वीति ॥ यवानां फलानि । यवाः । ‘अवयवे च प्राण्यो-
प्-’ (४।३।१३५) इत्यण् । फलपाकशुषाम्—’ (वा०
४।३।१६६) इति लुप् । माषाः । मुद्गाः ॥

विदार्याद्यास्तु मूलोऽपि

विदारी (स्त्री), आदि (‘आदि’ शब्दसे शालपर्णी,
अंशुमती, गम्भारी, आदि) शब्दके ‘मूल, फल और
फूल’ अर्थमें प्रयुक्त होनेपर भी पूर्ववत् लिङ्ग रहता है
अर्थात् नपुंसकलिङ्ग नहीं होता ।

वीति ॥ विदायां भूकृष्णाम्ब्या मूलं पुष्पं फलमपि ।
विदारी । गम्भारी । शालपर्णी ।

पुष्पे क्लोबेऽपि पाटला ।

पाटला (स्त्री न), ‘पाटलाके फूल’ अर्थमें यह स्त्रीलिङ्ग
और नपुंसकलिङ्ग दोनों होता है ।

पुष्प इति ॥ पाटलायां पुष्पम् । लुकि (वा० ४।२।
१६६) पाटलम् । ‘पाटलः कुसुमे वर्णोऽप्याशुव्रीहिश्च’ पाटलः
इति शाश्वतात् [४५५] पुल्लिङ्गोऽपि ।

बोधिद्रुमश्च उदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थे

बोधिद्रुमः, उदलः, पिप्पलः, कुञ्जराशनः, अश्वत्थः
(५ पु), ‘पीपलके पेड़’ के ५ नाम हैं ।

१. ‘ब्रीही च’ इति पा० ।

बोधीति ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'नोक्तमनित्यम्' इति न गुणनिषेधः । 'बोधिः पुंसि समाधेश्च भेदे पिप्पलपादपे' [इति मे० ७९।११] रत्नकोषेऽपि 'पिप्पलो बोधिरश्वत्थः' इति । बोधिश्चासौ द्रुमश्च ॥ (१) ॥ * ॥ चलं दलमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ पिप्पलं जलमस्यास्ति । मूले सितत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पिप्पलं सलिले वस्त्रच्छेदभेदे च ना तरो' [इति मे० १५३।१११] ॥ (३) ॥ * ॥ कुञ्जरेणाश्रयते । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥ * ॥ शाल्मलिचटालपेक्षया न श्वश्चरं तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । पुषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा, -अश्वत्थं जलमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'आपः प्रजाहितं शीतमश्वत्थं पवनं विषम्' इति केशरमाला । 'अश्वत्थः पिप्पलद्रो स्यादश्वत्था पूर्णिमा मता' [इति मे० ७३।१५] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'पिप्पलवृक्षस्य' ।

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थम्राहिमन्मथाः ।

ससिम्बधिविलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

कपित्थः, दधित्थः, म्राही (=म्राहिन्), मन्मथः, दधिविलः, पुष्पफलः, दन्तशठः (७ पु), 'कैथ' के ७ नाम हैं ।

अथेति ॥ कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । पुषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ अमरमालायां पवर्गतृतीयमध्यः (कवित्थः) अपि पुषोदरादिः ॥ (१) ॥ * ॥ दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् ॥ (२) ॥ * ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (कथा० प० से०) । ग्रहादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (३) ॥ * ॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमः क्वौ' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति नलोपः । तुक् (६।१।७१) । मथति । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मतो मथः । 'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' [इति विश्वः ७६।१३] (४) ॥ * ॥ दधि फलेऽस्य ॥ (५) ॥ * ॥ पुष्पयुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥ * ॥ दन्तानां शठ इव । अपकारित्वात् ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'कपित्थस्य' 'कैथ' इति ख्यातस्य ।

उदुम्बरो जम्बुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उदुम्बरः, जम्बुफलः, यज्ञाङ्गः, हेमदुग्धकः (४ पु), 'गूलर' के ४ नाम हैं ।

उद्विति ॥ उल्लङ्घितमम्बरमनेन । उदतिशयेनाम्बते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरन् ।

पुषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदुम्बरस्तु देहत्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रेऽपि' स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी [१४०।२४९-५०] । मुकुटस्तु मेदिनीसंमत्या टवर्ग-तृतीयमध्यम् [उदुम्बरम्] अप्याह । तस्य । तत्र मध्यवर्णं नियमाभावात् । आद्यन्तयोरेव नियमात् ॥ (१) ॥ * ॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ यज्ञमङ्गति । अंगिर्गन्त्यर्थः (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'उदुम्बरस्य' । कोविदारो चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

कोविदारः, चमरिकः, कुहालः, युगपत्रकः (४ पु), 'कचनार' के ४ नाम हैं ।

कोवीति ॥ कुं भूमि विट्णाति । 'दू विदारणे' (कथा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पुषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ चमरमस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ कुमुदालयति । 'दल विदारणे' (त्रु० उ० से०) । कर्मण्यण् (३।२।१) । शक-च्छादिः (वा० ६।१।९४) । ['कुहालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपत्रके' इति मे० १५०।१५०।८] ॥ (३) ॥ * ॥ भुगं युगं पत्रमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कोविदारस्य' 'कचनार' इति ख्यातस्य ।

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

सप्तपर्णः, विशालत्वक् (=विशालत्वच्), शारदः, विषम-च्छदः (४ पु), 'सतवना, छितवन' अर्थात् 'सात पत्तेवाले वृक्ष-विशेष, 'सप्तपर्ण' के ४ नाम हैं ।

सप्तेति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ विशाला त्वगस्य ॥ (२) ॥ * ॥ शारदि पुष्प्यति । 'कालात्साधु-पुष्प्यत्-' (४।३।४३) इत्यण् ॥ * ॥ शारदी कथ्यन्ताऽपि । 'शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्याल्लेषु रुद्रः । [शारदोऽब्दे, स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । सस्ये क्लीबं, शरज्जातनूननाप्रतिभे त्रिषु' इति मे० ७७।४०] ॥ (३) ॥ * ॥ विषमाच्छदा यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य' 'छतवती' इति ख्यातस्य ।

आरग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

आरग्वधः, राजवृक्षः, संपाकः, चतुरङ्गलः, आरेवतः, व्याधिघातः, कृतमालः, सुवर्णकः (८ पु), 'अमलतास' के ८ नाम हैं ।

आरगिति ॥ आ रगणम् 'रगे शङ्कायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आरगं

रोगशङ्कामपि हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति हन्तेर्वधोऽदन्तः । 'ण्य-ल्लोपी' (वा० ६।४।४८) इत्यल्लोपः । 'रञ्ज रागे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आरजं रोगरागमपि हन्ति । यत्तु मुकुटः—आस-मन्तात् रुजं वधति छिनत्ति । 'वध छेदनसेवनपूरणेषु' । पृषो-दरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तन्न । उक्तधातोः पाणि-नीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु—वधिः प्रकृत्यन्तरम्—इति 'जनि-वध्योश्च' (७।३।३५) इति सूत्रेऽपि वृत्तिः । तन्न । मुनि-त्रयविरोधात्, इति प्रपञ्चितं मनोरमामण्डने । यदपि स्वा-भिनोक्तम्—आ समन्ताद् रुजां वधोऽत्र—इति । तदपि न । व्यधिकरणवहुव्रीहित्व-पृषोदरादि (६।३।१०९) त्वकल्प-नप्रसङ्गात् ॥ * ॥ व्यञ्कः [आर्ग्वधः] अपि, ह्रस्वादिः [अर्ग्वधः] अपि । 'आरग्वधोऽथ संपाकः कृतमालस्तथाग्वधः' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥ * ॥ राजा चासौ वृक्षश्च । वृक्षाणां राजा । राजदन्तादिः (२।२।११) इति वा । रोगाणां राजानं वृक्षति इति वा । 'ओवश्च छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् सक् ॥ (२) ॥ * ॥ सम्यक् पाको-ऽस्य । दन्त्यादिः । 'संपाकस्तर्कके, घृष्टे त्रिषु ना चतुरङ्गले' [इति मे० १४।१६६] ॥ * ॥ शं कल्याणं पाकोऽस्य इति (शंपाकः) तालव्यादिरपि ॥ * ॥ स्वामी तु—शमीं शिविम् अकति, इति विगृह्य 'शम्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥ * ॥ चतस्रोऽङ्गुलयः प्रमाण-मस्य पर्वणः । तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥ * ॥ आरेवयति निःसारयति मलं सारकत्वात् । 'रेवृ, प्लव, गती' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । विच् (३।२।७५) । अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । आरेव् चासावतश्च ॥ (५) ॥ * ॥ व्याधीन् हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'हनस्तोऽविष्णालोः' (७।३।३२) ॥ (६) ॥ * ॥ कृता आलाऽस्य पुष्पैः ॥ (७) ॥ * ॥ शोभनो वर्णोऽस्य ॥ * ॥ सुष्ठु पर्णान्यस्य, इति वा पाठः । ['सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि' इति मे० ५१।८५-८६] ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'सोनालु धनवहेड' इति ख्यातस्य ।

इयुर्जम्बीरे दन्तशठ जम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

जम्बीरः, दन्तशठः, जम्भः, जम्भीरः, जम्भलः, (५ पु), 'जम्बीरी नीबू' के ५ नाम हैं ।

स्युरिति ॥ जम्भ्यते । 'जम्भु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'जम्भीरादयश्च' (उ० ४।३५) इति साधुः । 'जम्बीरः प्रस्थ-पुष्पे ख्यातथा दन्तशठद्रुमे' [इति मे० १३४।१५७] ॥

(१) ॥ * ॥ दन्तानां शठ इव । ['स्यादन्तशठो जम्बीरे कपित्थे कर्मरङ्गके । नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेर्या तु योषिति' इति मे० ४०।१९-२०] ॥ (२) ॥ * ॥ जम्भ-यत्यम्लत्वात् । 'जम्भी गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रधिजम्भो—' (७।१।६१) इति नुम् । 'जम्भः स्याद्दानवान्तरे । दन्तभोजनयोरसे हनी जम्बीरतूनयोः' [इति हैमः २।३।१२] ॥ (३) ॥ * ॥ गम्भीरादित्वात् (उ० ४।३५) इरन् ॥ (४) ॥ * ॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । ['जम्भलः पुंसि जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च' इति मे० १५।१९३] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'जम्बीरस्य', 'जम्भेरी' इति ख्यातस्य ।

वरणे बरुणः सेतुस्तित्तशाकः कुमारकः ।

वरणः, बरुणः, सेतुः, तित्तशाकः, कुमारकः, (५ पु) 'वरण' के ५ नाम हैं ।

वरेति ॥ वृणोति । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) (३।३।११७) वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'कवृदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'वरुणस्तरुभेदेऽसु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' [इति विश्वः ५०।३१] ॥ (२) ॥ * ॥ सिनोति, सीयते वा । 'षिन् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'सितनि—' (उ० १।६९) इति तुन् । 'सेतुर्नालौ कुमारके' ॥ (३) ॥ * ॥ तित्तः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पत्राणां शाकमध्ये पाठात् । 'तित्तशाकस्तु खदिरे वरुणे पत्रसुन्दरे' [इति मे० १६।१९५] ॥ (४) ॥ * ॥ कुमारश्चिरतरुणत्वात् । कुमा-रयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कुमार इव 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कर् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वरणस्य' ।

पुंनागे पुरुषस्तुङ्गकेसरो देववल्गुभः ॥ २५ ॥

पुंनागः, पुरुषः, तुङ्गः, केसरः, देववल्गुभः (५ पु), 'नाग-केसर वृक्ष' के ५ नाम हैं ।

पुनेति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याघ्रा—' (२।१।५६) इति समासः । पुंनागो नृश्रेष्ठः । प्राधान्यात्स इव । 'पुंनाग्रस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे द्रुमा-न्तरे' [इति मे० २५।४३-४४] ॥ (२) ॥ * ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । यत्तु—'पिपति' इति विगृह्य 'पुरः कुषन्' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तद्रभसात् । 'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' [इति हैमः ३।७८१] ॥ (२) ॥ * ॥ तुङ्ग्यते । 'तुजि हिंसा-याम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ०) । घञ् (३।३।१८) । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । उच्चत्वाद्वा । 'तुङ्गः पुंनाग-नगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां बवंरा-

यामपीष्यते' इति हैमः [२।३३] ॥ (३) ॥ * ॥ प्रशस्ताः
केसरा अस्य । अशंआद्यच् (५।२।१२७) । 'केसरो नाग-
केसरे । तुरंगसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बकुलद्रुमे । पुंनागवृक्षे
किजल्के स्यात्केसरं तु हिङ्गुनि' इति हैमः [३।५७८-७९]
(४) ॥ * ॥ देवानां वल्लभः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'पुंनागस्य', गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति ख्यातस्य ।

पारिभद्रे निम्बतर्कमन्दारः पारिजातकः ।

पारिभद्रः, निम्बतरुः, मन्दारः, पारिजातकः (४ पु),
'वकायन' के ४ नाम हैं ।

पारीति ॥ पारमस्यास्ति । अत इतिः (५।२।११५) ।
पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा । प्रजा-
द्यण् (५।४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारु-
णि' [इति मे० १४३।२८२] ॥ (१) ॥ * ॥ नियमयति ।
'यम उपरमे' (भ्वा० प० से०) । 'पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । निवति । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । बवयोरैक्यम् । कर्मणि घञ् (३।३।
१९) वा । निम्बसंज्ञकस्तदः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।
१।६९) ॥ (२) ॥ * ॥ मन्दा अरा यस्य । मन्दमृच्छति
वा । 'ऋ गती' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
यद्वा-मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अ-
ङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४) । ['मन्दारः
स्यात् सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च' इति मे० १३६।१९६-
९७] ॥ (३) ॥ * ॥ पारि पारं गतं जातं जन्मास्य ।
पारिणः समुद्राज्जातो वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४)
॥ * ॥ चत्वारि 'निम्बतरौः' 'वकायिनी' इति ख्यातस्य ।
तिनिशे स्यन्दनो नेमो रथद्वुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वक्रजुलश्चित्रकृन्च

तिनिशः, स्यन्दनः, नेमिः, रथद्रुः, अतिमुक्तकः, वज्रुलः,
चित्रकृत् (७ पु), 'तिनिश' के ७ नाम हैं ।

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'णिश समाधौ' (भ्वा०
प० से०) 'इगुपध्-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा, - अति
क्रान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥
स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुल-
मन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् 'स्यन्दनं तु स्मृतं क्लीबे
रथाङ्गे तिनिशे नरि' इति रभसः । स्यन्दनं तु स्मृतौ नीरे
तिनिशे ना, रथेऽस्त्रियाम् [इति मे० ९३।४८] ॥ (२)
॥ * ॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० प० से०) 'नियो
मिः' (उ० ४।४३) । 'पुलिङ्गस्तिनिशे नेमिश्चक्रप्रान्ते स्त्रिया
मपि, इति रुद्रः । 'ढ्रलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः ॥
(३) ॥ * ॥ रथस्य द्रुः । तत्रोपयुक्तत्वात् ॥ (४)

॥ * ॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप् (५।४।१५४)
(५) ॥ * ॥ वच्यते । 'वञ्चु गती' (भ्वा० प० से०) ॥
बाहुलकादुलो जत्वं च । 'वञ्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसाशो-
कयोरपि' [इति मे० १५४।१२९] ॥ (६) ॥ * ॥
चित्रं करोति । अतिदाढ्येऽपि लघुत्वात् । क्विप् (३।२।
७६) ॥ * ॥ सप्त 'तिनिशस्य' ।

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्नातके

पीतनः, कपीतनः, आम्नातकः, (३ पु), 'अमदा' के ३
नाम हैं ।

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१-
२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि-' (उ० २।७८) इति
युच् ['पीतनं पीतदारुणि । कुकुमे हरिताले च पुमानाम्ना-
तके मतः' इति मे० ८९।९२-९३] ॥ (१) ॥ * ॥
तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।
१।३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । 'अन्येषामपि-' (६-
३।३७) इति दीर्घः । यद्वा, - याः लक्ष्म्यास्तन ईतनः,
कपीनां कपेर्वा ईतनः । ['कपीतनो गार्दभाण्डशिरीषाम्ना-
तकेषु च । अश्वत्ये च' इति मे० ९५।७३] ॥ (२) ॥ * ॥
आम्नातकः 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'कृवा-
दिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥ * ॥ ह्रस्वादिरपि [आम्नातकः]
अम्लत्वमतति । रलयोरैक्यम् । 'कपिचूतोऽम्नातकोऽस्य
फले पशुहरीतकी' इति त्रिकाण्डशेषः [२।४।९] ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि 'आम्नातकस्य' 'अम्नाडा' इति ख्यातस्य ।

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुश्रीलौ

मधूकः, गुडपुष्पः, मधुद्रुमः, वानप्रस्थः मधुश्रीलः, (५ पु)
'महुआ' के ५ नाम हैं ।

मध्वति ॥ मध्वते मन्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) वा । 'उल्लादयश्च'
(उ० ४।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ गुड इव
पुष्पमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ मधुनामा द्रुमः ॥ (३) ॥ * ॥
वानप्रस्थे वनैकदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'वानप्रस्थो मधूकेऽपि स्यात्तृतीयाश्रमे पुमान्' [इति मे० ७४
२९] ॥ (४) ॥ * ॥ मधु ष्ठीवति । 'ष्ठिवु निरसने'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपध्-' (३।१।१३५) इति कः ।
पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । मधु ष्ठीले गर्भेऽस्य' इति
वा ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मधूकस्य' 'महुआ' इति ख्या-
तस्य ।

जलजेऽत्र मधूलकः ।

मधूलकः, (पु), 'पानी में या पहाड़पर होनेवाले महुए' का एक नाम है ।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्ये-षामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । स्वार्थे कन् (५।३७५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'गिरिजे' इति मूलपाठः—इति सुभूत्यादयः । 'गौराको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः इति माधवः । 'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः' इति स्वामी ॥ एकं 'जलजमधूकस्य' ।

पीलौ गुडफलः संसो

पीलुः, गुडफलः, संसो (= संसिन् । ३ पु), 'पीलुनामक वृक्षविशेष' के ३ नाम हैं ।

पीलाविति ॥ पीलति । 'पील प्रतिष्ठम्भे' (भ्वा० प० से०) । मृगयादित्वात् (उ० १।३७) उः ['पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात् परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च ठास्यस्य क्राण्डपादपभेदयोः' इति मे० १४७।३२] ॥ (१) ॥ * ॥ गुड इव फलमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ संसयति मलम् । 'संसु अधः पतने' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यक्ये गिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि गुर्जरदेशे 'पीलु' इति व्यातस्य ।

तस्मिन्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकर्पराळौ द्वौ

अक्षोटः, कर्पराळः (२ पु), 'पहाड़ी पीलु' के २ नाम हैं ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पीलो गिरिजे । अक्षणोति । 'अक्षू व्याप्ती संघाते च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादोटः । 'अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ कर्प रमालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।१) । यद्वा, -कर्परास्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ * ॥ 'कन्दरालः, इति वा पाठः । पूर्ववत् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पर्वतपीलोः' 'अक्षरोट' इति व्यातस्य ॥

अक्षोटे तु निकोचकः ।

अक्षोटः, निकोचकः (२ पु), 'ढेरानामक वृक्षविशेष' के २ नाम हैं ।

अक्षोट इति—अक्षयते 'अकि लक्षण' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥ * ॥ निकुच्यते । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) 'कुनादिभ्यो वुच्' (उ० ५।३५) ॥ (२) ॥ * ॥ 'अक्षोलः' अपि ॥ * ॥ द्वे 'अक्षोलस्य' 'ढेरा' इति व्यातस्य ॥

पलाशो किशुकः पर्णो वातपोथः

पलाशः, किशुकः, पर्णः, वातपोथः (४ पु), 'पलाश' के ४ नाम हैं ।

पलेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा, -पलं मांसमश्नाति । 'अश भोजने' (कथा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पलाशः' किशुके-ऽसृपे । हरिते पलाशं पत्रे इति हैमः^१ ॥ (१) ॥ * ॥ किञ्चित् शुक् इव । शुक्तुण्डाभपुष्पत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ पुणति । 'पुण प्रीणने' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । यद्वा, -प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा, -पिपति । 'पु पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'कृप-वृषिभ्याम्भ्यो नः' () । 'पर्ण पत्रे किशुके ना' [इति मे० ४६।२०] ॥ (३) ॥ * ॥ वातं पोथयति 'पुथ हिंसा-याम्' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पलाशस्य' ।

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरबहुलः ।

वेतसः, रथः, अभ्रपुष्पः विदुलः, शीतः, वानीरः, बहुलः (७ पु), 'वेत' के ७ नाम हैं ।

अयेति ॥ अयनम् ॥ 'इण् गती' (अ० प० अ०) । 'नपुंसके' (३।३।११४) इति क्तः । वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'अतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा, -ऊयते । 'वेम् तन्तुसन्ताने' भ्वा० उ० अ०) । 'वेमस्तुट् च' (उ० ३।११८) इत्यसच् । बाहुलकादात्वं न । यत्तु—'वेतसवाहसपनसाः' इत्यसनि निपातनादेव तुट्—इत्याह मुकुटः । तन्न । उणादिषु तत्सूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥ * ॥ रम्यतेऽत्र । 'रमु ङीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'ह्रिकुपिणिम्वरमिकाशिभ्यः । कथन' (उ० २।२) । 'रथौ स्यन्दनवानीरौ' इत्यजयः । 'रथः पुमानव-यवे स्यन्दने वेतसेऽपि ॥ च' [इति मे० ७२-१२] ॥ (२) ॥ * ॥ अभ्रमिव अभ्रसमये वा पुष्पमस्य ॥ (३) वेत्ति, विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणाभावश्च । 'विदुलस्तु पुमा-नम्बुवेतसे वेतसेऽपि च' [इति मे० १५४।१३२] ॥ (४) ॥ * ॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे त्रिषु' इति रभसः । क्लीबलिङ्गमपि । 'शीतं तुषारवानीरबहुवारद्विषु च' इत्यजयात् ॥ (५) ॥ * ॥ वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) क्प् (३।२।१७८) । वां शुष्कम् आ समन्तान्नीरमस्य ॥ (६) ॥ * ॥ वजति 'वज गती' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच्, नुम् च 'वज्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरपि' इति मे० १५४।१२९] ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'वेत' इति व्यातस्य ।

१. हैमे तु—'पलाशः किशुकः शटी । हरिद्वर्णे राक्षसे च पलाशं छदने स्मृतम् ।' इति पाठः (३।७६२) ।

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयो चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

परिव्याधः, विदुलः (२ पु), नादेयो (स्त्री), अम्बुवेतसः (पु), 'जलवेत' के ४ नाम हैं ।

द्वाविति ॥ परिविध्यते । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१६) । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले' [इति मे० ८२।४७] ॥ (१) ॥ * ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयो नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बवां च जम्बवां च काङ्गुष्ठेऽपि च योषिति' [इति विश्वः १२३।१०५] ॥ (३) ॥ * ॥ अम्बुनि जातो वेतसः । शाकपाथिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'जलजात-वेतसस्य' ।

शोभाञ्जने शिप्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

शोभाञ्जनः, शिप्रुः, तीक्ष्णगन्धकः, अक्षीवः, मोचकः (५ पु), 'सहिजन' के ५ नाम हैं ।

शोभेति ॥ शोभामनक्ति । 'अञ्जू व्यक्तिभक्षणकान्ति-गतिषु' (६० प० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युञ्वा ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'शोभाञ्जनः' ॥ * ॥ सुष्ठु भा तामनक्ति । ल्युट् (३।३।११३) । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) दन्त्यादिः ('सोभाञ्जनः') अपि ॥ (१) ॥ * ॥ शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'जञ्वाद्यश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'शिप्रुर्ना शाकमात्रे च शोभाञ्जनमहीरहे' [इति मे० १२९।९०] ॥ (२) ॥ * ॥ तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१२४) इति कप् ॥ (३) ॥ * ॥ आक्षीवते, आक्षीवयति वा । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥ * ॥ ह्रस्वादिः [अक्षीवम्] अपि । 'अक्षीवं वशिरे, शिप्रौ ना, -ऽमत्ते पुनरन्यवत्' [इति मे० १५९।३०] ॥ (४) ॥ * ॥ मोचयति । 'मुञ्चु मोक्षणे' (तु० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शात्म-लिरम्भयोः' [इति मे० २७-८] । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'शिप्रोः' 'सहिजन' इति ख्यातस्य ।

रक्तोऽसौ मधुशिप्रुः स्यात्

मधुशिप्रुः (पु), 'लाल फूलवाले सहिजन' का १ नाम हैं ।

रक्त इति ॥ असौ शोभाञ्जनः । रक्तपुष्पः । मधुप्रधानः शिप्रुः-इति मुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठानाम्' इति

दर्शनात् । मधुर्मधुरः । शिप्रुः-इत्येके ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मधुशिप्रोः' 'मगुना' इति ख्यातस्य ।

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

अरिष्टः, फेनिलः (२ पु), 'रीठा' के २ नाम हैं ।

अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फे-निले काककङ्कयोः' [इति मे० ३५।३२] ॥ * ॥ रिष्टोऽपि । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खङ्गे च फेनिले' [इति मे० ३५-२६] ॥ (१) ॥ * ॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलच्च' (५।२।९९) । ['फेनिलोऽरिष्टपादपे । फेनिलं मदनफले बदरे फेनवत्यपि' इति हैमः ३।७०९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अरिष्टस्य' 'रीठा' इति ख्यातस्य ।

विल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।

विल्वः, शाण्डिल्यः, शैलूषः, मालूरः, श्रीफलः (५ पु), 'बेल' के ५ नाम हैं ।

वीति ॥ विलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) । ['विल्वं फले श्रीफले ना' इति मे० १५९।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ शण्डते । 'शडि रुजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सलि-' (उ० १।५४) इत्यादिने-लच् । शाण्डिल्यस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) शाण्डिल्य इव, इति । शण्डयति रुजं करोति वा । हलचि (उ० १।५४) स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) । 'शाण्डिल्यः पावकान्तरे । विल्वे मुनौ च' इति हैमः [३।५३९] ॥ (२) ॥ * ॥ शिलूषस्यापत्यम् । शैलूष इव इति वा । 'नटे विल्वे च शैलूषः' इति तालज्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (३) ॥ * ॥ मां लक्ष्मीं परेषां लुनाति । 'लूञ् छेदने' (ऋथा० उ० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (४) ॥ * ॥ श्रीपदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाकपाथिवादिः (वा० २।१।६९) । श्रीफलः पुंसि मालूरे धात्रीनीलकयोः स्त्रियाम् [इति मे० १५५।१३८] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'विल्व-वृक्षस्य' ।

प्लक्षो जटी पर्कटी स्यात्

प्लक्षः, जटी (= जटिन् २ पु), पर्कटी (स्त्री), 'पाकड़' के ३ नाम हैं ।

प्लेति ॥ प्रक्षरति 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । कपिलिका-दिः (वा० ८।२।१८) । यद्वा-प्लक्ष्यते । 'प्लक्ष भक्षणो' (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । प्लक्षति-अधो गच्छति वा । अच् (३।१।१३४) । 'प्लक्षो जटीग-र्दभाण्डद्वीपभित्कुञ्जराशने' [इति मे० १६६।१७] ॥ (१) ॥ * ॥ जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८), डीष् (ग० ४।१।४५)

१. 'जवायां च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते' इति पा० ।

वा । 'जटा लग्नकचे मूले मांसयां प्लक्षे पुनर्जटी' [इति मे० ३४।१४] । रुद्रे तु—'गर्दभाण्डे जटीप्लक्षी' ॥ (२) ॥*॥ पृच्यते । 'पृची संपर्क' (रु० प० से०) । बाहुलकात् कटः । गौरादिडीष् (४।१।४१) । 'पर्कटी नूतनफले पूगा-देः प्लक्षपादपे' [इति मे० ३७।४७] । शाश्वतेऽपि—'विज्ञे-या पर्कटी प्लक्षः प्लक्षः पिप्पलपादपः' [५२६] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्लक्षस्य' 'पाकर' इति ख्यातस्य ।

न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥३२॥

न्यग्रोधः, बहुपात् (बहुपाद्), वटः (३ पु), 'वट, वरगद्' के ३ नाम हैं ।

न्यगिति ॥ न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान् व्याम-वटयोश्च शमीतरौ । न्यग्रोधो तूपचित्रायाम्' [इति मे० ८१।३२] ॥ (१) ॥*॥ बहवः पादा अस्य । 'संख्यासु-पूर्वस्य' (५।४।१४०) ॥ (२) ॥*॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः' [इति मे० ३५।२३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वटस्य' ।

गालवः शाबरी लोघ्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ।

गालवः, शाबरः, लोघ्रः, तिरीटः, तिल्वः, मार्जनः (६ पु), 'लोघ' के ३ नाम हैं ।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक—' (४।१।११४) इत्यण् । गालं नेत्रस्त्रवं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति को वा । 'गालवो मुनिभेदे स्याल्लोघ्रवृक्षे च कीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ शाबराणामयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'शाबरी शूकशिम्ब्यां स्यात् पुंसि पापापराधयोः । लोघ्रे च' [इति मे० १३९।२२५] इति तालव्यादिः ॥*॥ दन्त्यादिः [सा-बरी] अपि । 'साबराख्यापराधे च लोघ्रे पापे च पठ्यते' इति दन्त्यादावजयः ॥ (२) ॥*॥ रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । बाहुलकाद्रन् । 'शूद्रादयः' इति रन्—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । [रोघ्रोऽपि लत्वाभावे । 'रोघ्रो ना सावरे क्लीबमपराधे च किल्बिषे' इति मे० १२८।८०] ॥ (३) ॥*॥ तीर्यते मलमनेन । 'कृतकृषिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१।८५) । इत्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम् (१।१।५१) ॥ (४) ॥*॥ तिलत्यनेनाङ्गम् । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ॥ (५) ॥*॥ माष्ट्यनेन । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७)—नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तन्न । तस्य कर्तरि विधानात् । 'मार्जनं न द्वयोर्मार्जौ पुंसि स्याल्लोघ्रशाखिनि' [इति मे०

१०।५] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'श्वेतलोघ्रस्य' । 'आघौ श्वेत-लोघ्रे, शेषा रक्तलोघ्रे'—इति स्वामी ।

आम्रश्चूतो रसालः

आम्रः, चूतः, रसालः (३ पु), 'आम' के ३ नाम हैं ।

आम्र इति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उ० २।१६) इति रक् दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ चूष्यते स्म । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । च्योतति रसम् इति वा । 'च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ रसमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ['रसाल इक्षौ चूते च' इति हैमः ३।७।१६] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आम्रवृक्षस्य' ।

असौ सहकारोऽतिमौरभः ॥ ३३ ॥

कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्गुभः । [७]

सहकारः (पु), 'सुगन्धियुक्त आम' का १ नाम है ।

[कामाङ्गः, मधुदूतः, माकन्दः, पिकवल्गुभः (४ पु), 'आम' के ये ४ नाम और भी हैं] ॥ ७ ॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् ।^१ अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितं सौरभमस्य ॥*॥ एकम् 'अतिसुगन्धाग्रस्य' ।

कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

कुम्भम्, उलूखलकम् (२ न), कौशिकः, गुग्गुलुः, पुरः (३ पु), 'गुग्गुलु' के ५ नाम हैं ।

क्विति ॥ 'कुम्भोलूखलकम्' इति संघातविगृहीतम् । 'कामुके वारनार्यां च कुम्भः क्लीबं तु गुग्गुली' इति रभसः । 'उदूखले गुग्गुली च क्लीबमुक्तमुलूखलम्' इति रुद्रः । 'कुम्भोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्' इति वाचस्पतिः ॥*॥ कमुम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ध्वं खम् उलूखम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । उलूखं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ कुम्भोलूखलकाकाराद् वृक्षकोशान्निर्यातम् ॥*॥ कोशे भवः । अध्यात्मादिठञ् (वा० ४।३।६०) । 'कौशिको नकुले व्यालग्राहे गुग्गुलुशुक्रयोः । 'कोशजोलूकयोश्च स्याद्

१. 'आम्रश्चूतो रसालश्च सचेष्टो मदिरासखः ।

कामाङ्गः सहकारश्च परपुष्टमहोत्सवः ॥

इति स्वामी ।

२. 'कोशजोलूकयोश्च' इति पा० ।

विश्वामित्रमुनावपि । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च योषिति' [इति मे० ७।७७-७८] ॥ (३) ॥ * ॥ गोजति । 'गुज स्तेये' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । गुजो व्याधेर्गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः । डलयोरेकत्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'पुरं पाटलिपुत्रेऽङ्गे गुग्गुलौ तु पुमानयम्' इति रभसः । यत्तु—पिपति । पुरः । 'इगुपध-' इति कः । 'उदोष्यपूर्वस्य' (७।१।१०२) इत्युत्—इति स्वाम्याह । तत्र । 'प्रीन् तर्पणे कान्तौ च' (कृचा० उ० से०) । इत्यस्य तत्र ग्रहणान् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति वृत्तिकृता विगृहीतत्वात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इत्युक्त्वा 'इगुपधज्ञाप्रीकरः कः' इति माधवोक्तेश्च ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'गुग्गुलवृक्षस्य' ।

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

शेलुः, श्लेष्मातकः, शीतः, उद्दालः, बहुवारकः (५ पु), 'लसोडा' के ५ नाम हैं ।

शेलुरिति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः ॥ (१) ॥ * ॥ श्लेष्माणमतति । 'अत सातत्य-गमने' (भ्वा० प० से०) । 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ * ॥ श्यायते स्म । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'द्रवमूर्ति-' (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ * ॥ उद्दालयति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ बहून् वारयति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । णिजन्तः (३।१।२६) । 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'उद्दालकस्य' 'बहुवार' इति 'लसोडा' इति ख्यातस्य ।

राजादनं पियालः स्यात्सन्नकदुर्धनुष्पटः ।

राजादनम् (न), पियालः, सन्नकदुः, धनुष्पटः (३ पु), 'चिरौजी, पियार' के ४ नाम हैं ।

राजेति ॥ राजभिरद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किशुकेऽपि च' [इति मे० ९८।१०३] ॥ * ॥ 'राजातनम्' इति पाठे राजानमतति, इति वा ल्युः (३।१।१३४) । 'राजादनं प्रसरको राजातनः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ * ॥ पीयते । 'पीयुः' सौत्रो धातुः । 'पीयुक्वणिभ्यां कालन् ह्रस्वः—' (उ० ३।७६) ॥ * ॥ बाहुलकात् प्रीणातेः कालनि प्रियालश्च । 'प्रियालश्च पियालकः' इति माधवः ॥

(२) ॥ * ॥ सन्नो लीनः कदुर्वर्णोऽस्य ॥ (३) ॥ * ॥ दधन्ति धारयन्ति । 'धन धान्ये' (जु० प० से०) । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'धनुः पियालद्रुमः' इति रूपरत्नाकरः । 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी [८३।११] ॥ * ॥ उसिः (२।१।१७) वा । 'धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे शरासने' इति सान्तेषु च मेदिनी [१७।१।२६] ॥ * ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पटः प्रिया-लवृक्षे ना सुचेले पुनपुंसकम्' इति रभसः ॥ * ॥ 'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' [धनुष्पटः] इति स्वामी ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'प्रियालस्य' 'चार' [चिरौजी] इति ख्यातस्य ।

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

गम्भारी, सर्वतोभद्रा, काश्मरी, मधुपर्णिका, श्रीपर्णी, भद्रपर्णी (६ स्त्री), काश्मर्यः (पु), 'गंभार' के ७ नाम हैं ।

गमिति ॥ कं जलं बिभर्ति । 'डुभृन् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादित्वात् गत्वम् ॥ * ॥ 'कंभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वतो भद्रं यस्याः । 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोषितोः' इति मेदिनी [१४५।३०८] ॥ (२) ॥ * ॥ काशते । 'काश्ट दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति मनिन् । 'वनो र च' (४।१।७) इति डीब्रौ ॥ (३) ॥ * ॥ मध्विष पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः । 'श्रीपर्णस्त्वग्निमन्थेऽब्जे श्रीपर्णी शात्मलौ हठे' इति हैमः [३।२४१] । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भयोः क्लीबे पद्माग्नि-मन्थयोः' [इति मे० ५१।८२] ॥ (५) ॥ * ॥ भद्राणि पर्णान्यस्याः ॥ (६) ॥ * ॥ काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य । 'अन्ये-भ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'काश्मर्याः' 'खंभारी' इति ख्यातस्य ।

अथ द्वयोः ।

कर्कधूवदरी कोली

कर्कन्धूः, बदरी, कोली (३ स्त्री), 'बेर' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ कर्क कण्टकं दधाति । 'डुधाक्-' (जु० उ० अ०) । 'अन्धूदन्धू-' (उ० १।९३) इति निपातितः कूप्रत्य-यान्तः ॥—शकन्धवादित्वात् (वा० ६।१।९४) पररूपम्—इति स्वामी चिन्त्यः ॥ (१) ॥ * ॥ बदति । 'बद स्थैर्ये'

१. कर्काणाम् अन्धुः कर्कन्धुरिति विगृह्य ह्रस्वान्तपाठं.

(भ्वा० प० से०) । 'दिवि भ्रमि-' (उ० ३।११७) इत्यमरः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । यत्—'द्वयोः' इत्युक्तेः कर्कश्वंदरश्च—इति मुकुटः । तन्न । 'वदरी कोले,' क्लीवं तु तत्फले' इति मेदिनी । [१३७।२०७]-विरोधात् ॥ (२) ॥ * ॥ कोलति घनीभवति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । मुकुटस्तु—इन् (उ० ४।१।१८) प्रत्यये वा ङीष् (ग० ४।१।४५) —इत्याह । तन्न । कोल्याः फले अण्- (४।३।१३४) लुकोः (४।३।१६४) ङीषो लुकि (१।२।४९) च 'कोलि' इति रूपापत्तेः । ('कोलम्' इति रूपानु-वपत्तेः) ॥ * ॥ इनि (उ० ४।१।१८) (कोलिः) ह्रस्वा-न्तोऽपि ॥ (३) ॥ * ॥ की वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुवलीशब्दोऽप्यत्र ॥ * ॥ त्रीणि 'वदर्याः' [वृक्षस्य] ।

कोलं कुबलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं बदरं घोण्टापि

कोलम्, कुबलम्, फेनिलम्, सौवीरम्, बदरम् (५ न), घोण्टा (स्त्री), 'वैर के फल या वनवैर' के ६ नाम हैं ।

कोलमिति ॥ कोलीकुवलीवदरीणां फलेऽण् (४।३।१३४) लुकी (४।३।१६४) । 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति ङीषो लुक् । 'कोलं कोलिफले क्लीवं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' [इति मे० १४५।१०] ॥ (१) ॥ * ॥ [कुबलं चोत्पले मुक्ताफले च बदरीफले' इति मे० १५०।७८] । (२) ॥ * ॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलब्ध' (५।२।९९) ॥ (३) ॥ * ॥ सुवीरदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'स्रोतोऽञ्जने तु सौवीरं बदरे काञ्जिकेऽपि च' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ घोणते । 'धुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकाट्टः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' [इति मे० ३४।१३] । 'बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्या-मेव सा घोण्टा गोपघण्टेति' चोच्यते [इति शब्दर० इति वाच० पृ० २७०६] ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'कर्कश्वफलस्य' । स्वामी तु—आद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः । अन्ये फलार्थाः । घोण्टा तूभयार्था—इत्याह । स्वामी तु घोण्टाकोले व्यत्यासेन पठति ।

मत्वा स्वामिना प्रदर्शितः साधुत्वप्रकारः सिद्धान्तकौमुदी-सम्भृतत्वाच्च चिन्त्यः प्रतिभाति ।

१. 'कोली' इति पा० ।

२. 'गोपघण्टे'ति पा० ।

अथ श्यातवाटुकण्टकः ।

विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

स्वादुकण्टकः, विकङ्कतः, सुवावृक्षः, ग्रन्थिलः, व्याघ्रपात् (= व्याघ्रपाद् । ५ पु), 'कटाय' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ कण्टकोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । स्वादुश्चासी कण्टकश्च ॥ (१) ॥ * ॥ विकङ्कते । 'ककि-र्गत्वर्थः' (भ्वा० आ० से०) । अतच् प्रत्ययः ॥ (२) ॥ * ॥ सुवाया वृक्षः । 'सुवा द्वयोर्होमपात्रे' सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम् [इति मे० १५९।२९] ॥ (३) ॥ * ॥ ग्रन्थि-रस्यास्ति सिध्मादित्वाल्लच् (५।२।९७) ॥ (४) ॥ * ॥ व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोपः—' (५।३।१३८) इत्यकारलोपः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'विक-ङ्कतस्य' 'कठेर' इति ख्यातस्य ।

ऐरावतो नागरङ्गः

ऐरावतः, नागरङ्गः (२ पु), 'नारङ्गी वृक्ष' के २ नाम हैं ।

ऐरेति ॥ ऐरावत्या विद्युत इवायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे' लकुटद्वये । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसके महेन्द्र-स्य ऋजुदीर्घशरासने [इति मे० ६८।१९२-९३] ॥ (१) ॥ * ॥ नागा रजन्त्यत्र । 'रञ्ज रामे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्य, इति वा ॥ * ॥ नागरङ्गे तु नारङ्गो नार्यङ्ग-स्तद्भासनः' इति वाचस्पतिः । 'नारङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्गद्रुमेऽपि च' [इति मे० २४।३७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नारङ्गी' इति ख्यातस्य ।

नादेयो भूमिजम्बुका ।

नादेयी, भूमिजम्बुका (२ स्त्री), 'भूमिजम्बू' अर्थात् 'एक प्रकार के कन्द' के २ नाम हैं । (किन्हीं आचार्यों का मत है कि उपर्युक्त २ नाम और ये २ नाम, चारों नाम नारंगी के ही हैं) ।

नेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बवां जपायां च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः [१२३।१०५] ॥ (१) ॥ * ॥ भूमेर्जम्बूः ह्रस्वत्वात्स्वार्थे कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इत्यन्ये ।

१. 'यज्ञपात्रे शल्लकी' इति पा० ।

२. 'लकुचद्रुमे' इति पा० ।

३. 'जवायां' इति पा० ।

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥३८॥

तिन्दुकः, स्फूर्जकः, कालस्कन्धः, शितिसारकः (४ पु),
'तेन्दुधा नामक वृक्ष' के ४ नाम हैं ।

तीति ॥ तिम्पति । 'तिम आर्द्रत्वे' (दि० प० से०) ।
मृग्यवादिः (उ० १।३७) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७१) ॥
(१) ॥ * ॥ स्फूर्जति । 'दुओ स्फूर्जा वज्रनिघोषे' (भ्वा०
प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ कालः
स्कन्धो यस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे'
इति विश्वः [८४।३८] ॥ (३) ॥ * ॥ शिति कालः
सागे मज्जा यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'तिन्दुकस्य'
'तेदु' इति ख्यातस्य ।

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

काकेन्दुः, कुलकः, काकपीलुकः, काकतिन्दुकः (४ पु),
'कुचिला' के ४ नाम हैं ।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥ * ॥
पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ कुलस्य गृहस्य
प्रतिकृतिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।६६) इति कन् ।
'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ' । पुंसि वल्मीका-
केन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यौ^२ ॥ (२) ॥ * ॥
काकैः पील्यते । 'पील प्रतिष्ठम्भे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादुः । 'काकानां पीलरिव' इति वा ॥ (३) ॥ * ॥
चत्वारि 'कटुतिन्दुकस्य', 'कुचिला' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ।
गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

गोलीढः, झाटलः, घण्टापाटलिः, मोक्षः, मुष्ककः (५ पु),
'काला पाढर या लोध-विशेष' के ५ नाम हैं ।

गोलीति ॥ गोभिलिह्यते स्म । 'लिह आस्वादने' (अ०
उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ झाटं संघातं
लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥
अहानि । घण्टा । बाहुलकादन्तेष्टो घट्वं च । 'पट गती'
(भ्वा० प० से०) । घम् (३।३।१८) । पाटं लाति । बाहु-
लकाद्भिः । घण्टा चासौ पाटलिश्च ॥ * ॥ स्वामी तु (घण्टा,
पाटलिः इति) नामद्वयमाह ॥ (३) ॥ * ॥ मोक्षयति
रोगम् । मुचेः (तु० प० अ०) सन्नन्तादकर्मकाणिजन्तादच्

१. तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'छन्दोबद्धपदं यच्च तेनैकेन
च मुक्तकम् । द्वाभ्यां तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं स्मृतम् ।' इति (६।
५७८) ।

२. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (६।६७-७०) । विश्वे तु—
'कुलकं तु पटोले स्याच्छ्लोकसम्बद्धगुच्छके । कुलकः स्यात्
कुलश्रेष्ठे वल्मीके काकतिन्दुके ॥' इति पाठः (७।५९) ।

(३।१।१३४) । 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने' । [इति मे०
१६७।२२] । यत्तु—'मोक्ष अवसाने' चुरादिः—इति मुबुटः ।
तन्निर्मूलम् ॥ (४) ॥ * ॥ मुष्णाति रोगम् । 'मुष स्तेये'
(कृचा० प० से०) । 'सृष्टृभूषुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।
४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यत्तु—'मुष्णाति' इति
विगृह्य 'मुष खण्डने—' इत्युपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । तस्य
(दि० प० से०) दन्त्यान्तत्वात् । त्रयादिषु पाठाभावाच्च ।
'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात् संघाते' वृषणेऽपि च' [इति मे०
३।३१] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'लोघ्रविशेषस्य' ।

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्

तिलकः, क्षुरकः, श्रीमान् (=श्रीमत् । ३ पु), 'तिलकवृक्ष'
के ३ नाम हैं ।

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) ।
'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) तिल इव, इति वा ।
कन् (५।३।९६) । 'तिलको द्रुमभेदेऽश्वभेदे^३ च तिलकालके ।
क्लीबं सौवर्चलक्लीमनोर्न स्त्रियां तु विशेषके' [इति मे०
१।१००-१०१] ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने'
(तु० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) । 'क्षुरकः कोकि-
लाक्षे स्याद् गोक्षुरे तिलकद्रुमे' [इति मे० ६।७२] ॥ (२)
॥ * ॥ श्रीरस्त्यस्य । मत्तुप् (५।२।९४) । 'श्रीमांस्तिलकवृक्षे
ना मनोज्ञे धनिके त्रिषु' [इति मे० ६६।१६३] ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि 'तिलकस्य' ।

समौ पिचुलझावुकौ ।

पिचुलः, झावुकः (२ पु), 'झावुवृक्ष' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ 'पिचुः स्यात्तूलकर्वयोः' इति धरणिः । पिचुं
तूलं लाति । 'पिचुलो झावुकेऽपि स्यान्नचुले^४ जलवायसे'
[इति मे० १५३-११२] ॥ (१) ॥ * ॥ 'झा' इति
शब्दं वेति गच्छति । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) ।
मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । ततः 'संज्ञायां
कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'झावुकस्य' 'झाऊ'
इति ख्यातस्य ।

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्यकटफलौ ॥ ४० ॥

श्रीपर्णिका, कुमुदिका, कुम्भी (३ स्त्री), कटर्यः, कटफलः
(२ पु), 'कायफर' के ५ नाम हैं ।

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्याः । 'पाकवर्णपर्ण-' (४।१.
६४) इति डीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'श्रीपर्णी काश्म-

१. तादृशाधातूपलब्धभावात् ।

२. 'संहते' इति पा० ।

३. 'द्रुमरोगाश्वभेदेषु' इति पा० ।

४. 'इज्जले' इति पा० ।

रीकुम्भयोः क्लीवे पद्माग्रिमन्थयोः' [इति मे० ५१।८२] ॥
 (१) ॥ * ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ।
 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।
 ७५) । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकौषधी । गंभायां
 पुंसि दिङ्नागे' नागशाखामृगान्तरे' [इति मे० ७६।२५-
 २६] ॥ (२) ॥ * ॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वात् ।
 'पृथितकायां च कुम्भी स्यात्पाटली कट्फलेऽपि च' इति
 रन्तिदेव ॥ (३) ॥ * ॥ केटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा०
 प० से०) । घञ् (३।३।१८) । केटं राति अतितित्त्वात्
 चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (४) ॥ * ॥
 कटति । 'कटे वर्षाविरणयोः' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।
 ३।७८) । कट् फलमस्य ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'कुम्भ्याः',
 'कायफल' इति ख्यातस्य ।

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

क्रमुकः, पट्टिकाख्यः, पट्टी (=पट्टिन्), लाक्षाप्रसादनः
 (४ पु), 'पठानीलोध' के ४ नाम हैं ।

केति ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) ।
 बाहुलकादुः । 'क्रमुकः पट्टिकालोघ्रे गुवाके' भद्रमुस्तके' [इति
 विश्वः ७।५५] । यत्तु—'शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति
 कुनि वा—इत्याह मुकुटः । तन्न । 'क्रमक' इति रूपापत्तेः ॥
 (१) ॥ * ॥ पट्टिका आख्या यस्य ॥ (२) ॥ * ॥
 पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) । 'पट्टः पेष-
 णपाषाणे व्रणादीनां च धन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासना-
 न्तरपीठयोः' [इति मे० ३।४।२१] ॥ * ॥ यद्वा—पट्टिशब्दात्
 क्तिजन्तान्डीष् (ग० ४।१।४५) । ['पट्टिः स्त्री पट्टभेदे स्या-
 ल्ललाटे' त्रमुकद्रुमे' इति मे० ३५।२२ । 'पट्टी ललाटभूषायां
 पट्टी लाक्षाप्रसादने' इति टवर्गान्ते विश्वः ३।७।१५] ॥ (३)
 ॥ * ॥ लाक्षा प्रसीदत्यनेन । युच् (उ० २।७८) करणे ।
 लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृत्यत्युटः' (३।३।११३) इति
 ल्युट् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'लोहितलोघ्रभेदस्य' ।

नूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥
तूलं च

नूदः, यूपः, क्रमुकः, ब्रह्मण्यः (४ पु), ब्रह्मदारु, तूलम्
 (२ न), 'सहतूल या तूल' के ६ नाम हैं ।

नूद इति ॥ नूदति पापम् । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ०
 अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः

(६।३।१०९) ।—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः—
 इति मुकुटः । तन्न । तत्र 'उत्तरपदे' इत्यधिकारात् ।—
 'वज्रर्षे कः'—इत्यपि न । यद्वा—नुवदति । 'वद व्यक्तायां
 वाचि' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ।
 कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा—नूयते । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०)
 कुटादिः । बाहुलकाद् ॥ * ॥ 'तूदः' इति स्वामी । तन्न
 'तूद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
 इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ युव-
 न्त्यनेन । 'यु मिश्रणामिथणयोः' (अ० प० से०) । 'क्युभ्यां
 च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु—'पूष वृद्धौ'
 (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । पवते
 वा । 'यूप्वोर्लोपश्च' इति पवतेरूपन् धात्वन्तलोपः—इति
 वदन् 'पूषः' इति पाठं मन्यते । किन्तु 'यूप्वोर्लोपश्च' इति
 सूत्रमुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्यते ॥ (२) ॥ * ॥ क्रामति ।
 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्त्वात् ।
 'क्रमुको भद्रमुस्तके । गुवाके पट्टिकालोघ्रे' इति हेमः
 [५०।१६-१७] ॥ (३) ॥ * ॥ ब्रह्मणि वैदिके साधुः । 'तत्र
 साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।
 १६८) इत्यन् प्रकृत्या । ['ब्रह्मण्यो ब्रह्मासाधौ स्याद्
 ब्रह्मण्यश्च शनैश्चरे' इति विश्वः १२।१।८४] ॥ (४)
 ॥ * ॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दारु ॥ (५) ॥ * ॥ तूलयति,
 तूल्यते वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
 (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'पुंलिङ्गस्तु
 पिचौ तूलः क्लीवं स्याद् ब्रह्मदारुणि' इति रुद्रः ॥ (६) ॥ * ॥
 षट् 'अश्वत्थाकारस्य' 'पार्श्वपिप्पल' इति ख्यातस्य । 'तूत'
 इति ख्यातस्य इत्यन्ये ।

नीपप्रियककदम्बारुतु हलिप्रिये ।

नीपः, प्रियकः, कदम्बः, हलिप्रियः (४ पु), 'कदम्ब वृक्ष'
के ४ नाम हैं ।

नीपेति । नयति, नीयते वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
 अ०) । 'पानीविपिभ्यः पः' (उ० ३।२३) । बाहुलकादुणा-
 भावः । 'नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेषु' च' [इति मे०
 १०।२।८] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्वा०
 उ० अ०) । 'क्वन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'प्रियकः
 पीतसारके' । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगी कुङ्कुमेऽपि च'
 [इति मे० १०।११८-१९] ॥ (२) ॥ * ॥ कदति । 'कद'
 सौत्रो हिंसार्थः । 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ०
 ४।८२) ।—'कदेणिद्वा' इत्यम्बच्—इति मुकुटः । तन्न ।
 तादृशसूत्राभावात् । 'कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसंज्ञपयोः'

१. 'द्रुमेष्वपि' इति पा० ।

२. 'पीतशालके' इति पा० ।

१. 'नागे शाखामृगान्तरे' इति पा० ।

२. 'भद्रे मुस्तकपूषयोः' इति पा० ।

३. 'वागुलौ कुम्भिकाद्रुमे' इति पा० ।

४. 'प्रसाधने' इति पा० ।

पुमान्' [इति मे० १०५।९] ॥ (३) ॥ * ॥ हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कदम्ब' इति ख्यातस्य ।

वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखो भल्लातको त्रिषु ॥ ४२ ॥

वीरवृक्षः, अरुष्करः (२ पु), अग्निमुखी (स्त्री), भल्लातकी (त्रि), 'भिलावा' के ४ नाम हैं ।

वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु' भल्लातकार्जुनद्रुमयोः पुमान्' [इति मे० १६९।५५] ॥ (१) ॥ * ॥ अर्धव्रणं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८।३।४५) इति षः । 'अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु, भल्लातके पुमान्' [इति मे० १४०।२४०] ॥ (२) ॥ * ॥ अग्निरिव मुखमस्याः, नीरादिः (४।१।४१) । 'भवेदग्निमुखो देवे विप्रे भल्लातके स्त्रियाम्' [इति मे० २०।१३] ॥ (३) ॥ * ॥ भल्ल इवातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) । 'जातेः-' (४।१।५३) इति डीष् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'भल्लातक्याः', 'भेलावा' इति ख्यातस्य ।

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनमुपाश्वकाः ।

प्लक्षश्च

गर्दभाण्डः, कंदरालः, कपीतनः, सुपाश्वकः, प्लक्षः (५ पु), 'लाही पीपल' के ५ नाम हैं ।

गर्देति ॥ 'गर्दभो गन्धभिद्यपि' [इति मे० १०७।१५] । गर्दभममिति (?) । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।११४) ॥ (१) ॥ * ॥ कंदरां लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'कंदरालः पुमान् गर्दभाण्डे प्लक्षतरावपि' [इति मे० १५६।१५१] ॥ (२) ॥ * ॥ या लक्ष्म्यास्तन ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः । 'कपीतनो गर्दभाण्डशिरीषाभ्रातकेषु च ॥ अश्वत्थे च' इति विश्वः ॥ (३) ॥ * ॥ शोभनं पार्श्वमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'प्लक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्थे जटिनि पक्षके' इति हैमः [२।५७९] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'प्लक्षस्य' 'गेढी' इति ख्यातस्य ।

तिन्तिडी चिञ्चाभिल्लाका

तिन्तिडी, चिञ्चा, अभिल्लाका (३ स्त्री), 'हमली' के ३ नाम हैं ।

१. 'वीरवृक्षो भल्लातककुभद्रुमयोः' इति पा० ।

२. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (९५।७३) । विश्वे तु कपीतनमिति पाठ उपलभ्यते (९७।१५०) ।

तिन्तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्दोभावे' (दि० प० से०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः । 'तिन्तिडी त्वम्बिलका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः । ['तिन्तिडी क्षुद्रचिञ्चयोः' इति हैमः ३।१८५] ॥ (१) ॥ * ॥ 'चिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ अम्बलो रसोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् । 'अम्बलीका चाम्बिलका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिला' इति चन्द्रः । ['अम्बिलका तिन्तिडीकाम्लोद्गारवाङ्गेरिकामु च' इति मे० ५।४६] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'चिञ्चायाः' ।

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

पीतसालकः, सर्जकः, असनः, बन्धूकपुष्पः, प्रियकः, जीवकः (६ पु), 'विजयसार' के ६ नाम हैं ।

अथविति ॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरेकत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ सृजति । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।३३) । यद्वा-सर्ज्यते । 'पर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ * ॥ अस्यति रुजम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युः (३।१।३३) । 'प्रियको जीवकोऽसनः' इति रत्नकोशः । 'असनं क्षेपणे क्लीबं पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे' [इति मे० ८।४।२९] । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पीठेभस्कन्धयोः क्लीबमासनं ना तु जीवके' इति रुद्र-रभसी ॥ (३) ॥ * ॥ बन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ प्रीणाति । 'प्रीन् तर्पणे' (ऋचा० उ० अ०) । क्वुन् (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगो कुङ्कुमेऽपि च' [इति मे० १०।११८-१९] ॥ (५) ॥ * ॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयो-^२ रपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यात्' [इति मे० ८।९५] ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'जीवकस्य', 'विजयसार' इति ख्यातस्य ।

साले तु सर्जकाण्यश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

सालः, सर्जः, काण्यः, अश्वकर्णकः, सस्यसंवरः (५ पु), 'शाल या सखुभा' के ५ नाम हैं ।

सेति ॥ सत्यते । 'षल गती' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । सारो दाढ्यमतिशयितमस्य । अश्व-

१. 'वृन्दावने तु विकसितकन्दलदशनैर्वोषति दरीमुखैश्च कन्दलदशनैः' इत्युज्ज्वल० (वाच० पृ० ५४०) दर्शना-सालव्यमध्योऽपि ।

२. 'पीतशालकृपणयोः' 'पीतशालक्षपणयोः' इति च पा० ।

आद्यच् (५।२।१२७) वा । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरण-
सर्जयोः' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ सज्यन्ते ।
'वर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।३।५६) ॥
(२) ॥ * ॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) ।
'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । चातुर्वर्ण्यादित्वात्
(वा० ५।१।१२४) ण्यञ् ॥ (३) ॥ * ॥ अश्वकर्ण इव
पत्रमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ सस्यैः संन्रियते । 'वृत् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् ॥
(५) ॥ * ॥ पञ्च 'सालस्य' 'शालवृक्षस्य' ।

नदीसर्जो वीरतरुः इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

नदीसर्जः, वीरतरुः, इन्द्रद्रुः, ककुभः, अर्जुनः (५ पु),
'अर्जुनवृक्ष' के ५ नाम हैं ।

नेति ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१) ॥ * ॥ वीरश्चासी तरुश्च ।
दृढकाष्ठत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ इन्द्रस्य, इन्द्र इव वा द्रुः ॥
(३) ॥ 'ककुप् स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभः सु चम्पकस्रजि' [इति
मे० १०७।१३] । ककुभो दिशः सन्त्यस्य । बहुविस्तार-
त्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'ककुभो रागभेदेऽपि
वीणाङ्गेऽर्जुनपादपे' [इति मे० १०७।१३] ॥ (४) ॥ * ॥
अज्यन्ते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेणिलुक्
च' (उ० ३।५८) इत्युनन् ॥ * ॥ 'पार्थस्तु ककुभे जिष्णौ'
इति विषवात् [७६।९] पार्थोऽपि ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'अर्जुनवृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ।

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजादनः, फलाध्यक्षः (२ पु), क्षीरिका (स्त्री), 'खिरि-
नीके पेद' के ३ नाम हैं ।

राजेति ॥ राजभिरद्यते । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
कर्मणि ल्युट् (३।३।११४) । 'राजादनं क्षीरिकायां पिया-
ले किशुकेऽपि च' [इति मे० ९८।१०३] । 'राजादनः
पियालद्वी क्षीरिकायां त्रिपत्रके' इति हैमात् [४।१९४]
पुल्लिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥ * ॥ फलानामध्यक्षः ॥ (२)
॥ * ॥ क्षीरमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठ
॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'क्षीरिकायाः' 'खिरनी' इति
ख्यातस्य ।

अथो द्वयोः ॥ ४५ ॥

इङ्गुदी तापसतरुः

इङ्गुदी (स्त्री पु), तापसतरुः (पु), 'इङ्गुदी या इङ्गुआके
पेद' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ इङ्गुनम् । 'इङ्गि गती' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । इङ्गं घति । 'दो अवस्रण्डने' (दि० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पुषोदरादिः
(६।३।१०९) । 'जातेः-' (४।१।५३) इति ङीष् ॥

(१) ॥ * ॥ तपस्विन उपयुक्ततरुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'इङ्गुद्याः' 'इङ्गुआ' इति ख्यातस्य । 'जियापूता' इति ख्या-
तस्य-इति मुकुटः ।

भूर्जे वर्मिमृदुत्वचौ ।

भूर्जः, चर्म (= चर्मिन्), मृदुत्वक् (= मृदुत्वक् । ३ पु),
'भोजपत्रके पेद' के ३ नाम हैं ।

भिवति ॥ ऊर्जनमूर्जः । 'ऊर्ज वलप्राणनयोः' (चु०
प० से०) । घञ् (३।३।११८) । भूर्जोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥
प्रशस्तं चर्मस्यास्ति । ग्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ।
'चर्मो फलकपाणी स्याद्भूर्जे भृङ्गिरिटावपि' [इति मे० ८७।
६३] ॥ (२) ॥ * ॥ मृदुस्त्वगस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
'भोजपत्रवृक्षस्य' ।

पिच्छला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्रयोः ॥ ४६ ॥

पिच्छला, पूरणी, मोचा (३ स्त्री), स्थिरायुः (= स्थिरा-
युस्, पु), शाल्मलिः (स्त्री), 'सेमलके पेद' के ५ नाम हैं ।

पीति ॥ पिच्छा शाल्मलिनिर्यासोऽस्या अस्ति पिच्छा-
दित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥ * ॥ पूरयति ।
'पूरी आध्यायने' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ।
'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । यत्तु मुकुटः—'वोः-'
(८।२।७६) इत्यादिना दीर्घः—इत्याह । तन्न । हल्पदा-
न्तयोरभावान् । धातोर्दीर्घोपधत्वाच्च । 'पूरणः पूरके त्रिषु ।
क्लीबं पिष्टप्रभेदे च पूरणी शाल्मलिर्द्रुमे । (पटारम्भकसू-
त्रेषु)' [इति मे० ४९।६४-६५] ॥ (२) ॥ * ॥ मुञ्चति
रसम् । 'मुञ्च मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । 'मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः'
[इति मे० २७।८] ॥ (३) ॥ * ॥ स्थिरमायुर्यस्याः ।
'षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः' इति वचनात् ॥
(४) ॥ * ॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा० आ० से०)
णिजन्तः । क्विप् (३।२।१७८) । मलते । 'मल धारणे'
(भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) ।
शाल् चासी मलिश्च ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'शाल्मल्याः'
'सेमल' [सेमल] इति ख्यातस्य ।

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे

पिच्छा (स्त्री), शाल्मलीवेष्टः (पु), 'मोचरस' के २
नाम हैं ।

पीति । पतितुमिच्छति । 'पल्लु गती' (भ्वा० प० से०)
सन्नन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पुषोदरादिः (६।३।
१०९) । यद्वा-पिच्छ (य) ति, पिच्छयते, वा । 'पिच्छ
बाधे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।
३।१८) वा ॥ (१) ॥ * ॥ शाल्मल्या वेष्टः । 'क्वाथः

कषायो निर्युषो निर्यासो वेष्टकस्तथा' इति रभसः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शाल्मलिकवायस्य' 'सैवरीगोद' इति ह्यातस्य ।

रोचनः कूटशाल्मलिः ।

रोचनः, कूटशाल्मलिः (२ पु), 'काला सेमर' के २ नाम हैं ।

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'रोचना रक्त-
कल्लारे गोपित कवरयोषितोः' । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि
स्याद्रोचके त्रिषु [इति मे० ९१।१६-१७] ॥ (१) ॥*॥
कूटश्चासौ शाल्मलिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृष्णशाल्मलेः'
'कुत्सितशाल्मलेः' इत्येके ।

चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४१ ॥

चिरविल्वः, नक्तमालः, करजः, करञ्जकः (४ पु), 'करञ्ज'
के ४ नाम हैं ।

चिरेति ॥ 'चिरं विलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) ।
बाहुलकाद्दः ॥ * ॥ 'चिरिविल्वः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥
नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा । 'अल भूष-
णादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥
'रक्तमालः' इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ करेण जन्यते ।
'अन्यत्रापि-' (३।२।१०१) इति डः । कं सुखं जलं वा
रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) — 'त्यजरज-' (३।२।
१४२) इति निर्देशादविडत्यपि नलोपः । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
वृद्धिः ।—णिगोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधा वृद्धिः—इति मुकुटः ।
तन्न । एवमपि णिनिमित्तवृद्धेर्दुर्वारत्वात् । 'करजं स्याद्व्याघ्र-
नखे करञ्जनखयोः पुमान्' [इति मे० ३१।२१] ॥ (३)
॥*॥ कं रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('ज्ञापक-
सिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेर्नलोपाभावः) । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करञ्जवृक्षस्य' ।

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतीकः कलिमारकः ।

प्रकीर्यः, पूतिकरजः, पूतिकः, कलिमारकः (४ पु),
'कौटिदार करञ्ज पेक्ष' के ४ नाम हैं ।

प्रकीरति ॥ प्रकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
अध्यादित्वात् (उ० ४।११२) यक् ।—ण्यति पूर्वविप्र-
तिषेधादीर्घपरत्वे च—इति मुकुटः । तन्न । पूर्वविप्रतिषेधस्य
निर्मूलत्वात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धौ विप्रतिषेधेन' (वा०
७।१।१००) इति वचनाच्च । 'प्रकीर्यः पूतिकरजे विप्र-
कीर्ण'² तु वाच्यवत् [इति विश्वः १२१।८७] ॥ (१)

॥*॥ पूतिश्चासौ करजश्च ॥ (२) ॥*॥ पुनाति । 'पूज्
पवने' (कथा० उ० से०) । 'तिन्तिडीकादयश्च' (उ०
४।२०) इतीकन् तुक्च ॥*॥ ('पूतिकः' इति पाठे पूति
कायति । 'पूतीकः पूतिकः' इति माधवः) ॥ (३) ॥*॥
कलिं मारयति । यदाहेन्दुः—'पूतीकरञ्जः सुमनास्तथा
कलहनाशनः ।' मुकुटस्तु—कलिं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कलिकारकः—इत्याह ॥
(४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कण्टकवत्करञ्जस्य' ।

करञ्जभेदाः षडग्रन्थो मर्कटयङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

षडग्रन्थः (पु), मर्कटी, अङ्गारवल्लरी (२ स्त्री)
'करञ्जके भेद' का १-१ नाम है ।

केति ॥ षड् ग्रन्थयो यस्य । 'अच्' 'प्रत्यन्ववपूर्वात्—'
(५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । षड्
ग्रन्था यस्य वा । 'षडग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करञ्जान्तरे
पुमान्' [इति मे० ७३।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ मर्कति
'मर्क' सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽन्' (उ० ४।८१) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'अथ मर्कटी । करञ्जमिच्छक-
शिम्भ्योः पुंसि वानरलूतयोः' [इति मे० ३७।५२] ॥ (१)
॥ * ॥ अङ्गारवर्णपर्णा वल्लरी ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकं
'करञ्जभेदानाम्' ।

रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।

रोही (=रोहिन्), रोहितकः, प्लीहशत्रुः, दाडिमपुष्पकः
(४ पु) 'गुलनार या लाल करञ्ज' के ४ नाम हैं ।

रोहीति ॥ अवश्यं रोहति 'आवश्यक'—(३।३।१७०)
इति णिनिः । 'रोही रोहितकेऽश्वत्थवटपादपयोः पुमान्'
[इति मे० ९१।१८ (१) ॥*॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति ।
अशआद्यच् (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीन-
मृगयोर्भेदे ना रोहितद्रुमे'² [इति मे० ६५।१४६-४७] ॥
(२) ॥*॥ 'प्लीहशत्रुर्वनतिक्तश्च रोहितः' इति माधवः ।
प्लीहः शत्रुः ॥ (३) ॥*॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्प-
मस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रोहितकस्य' 'रोहिड' 'गुल-
नार' इति ह्यातस्य ।

गायत्री बाढतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

गायत्री (स्त्री) । बालतनयः, खदिरः, दन्तधावनः
(३ पु), कथा, खैर' के ४ नाम हैं ।

गायेति ॥ गायन्तं प्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गायत्री

१. 'वारयोषितोः' इति पा० ।

२. 'विनिकीर्ण' इति पा० ।

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. 'भेदे रोहितकद्रुमे' इति पा० ।

खदिरं स्त्री स्यात्' इति रभसः । 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-
मित्खदिरेषु च' [इति मे० १३३।१५०] ॥ * ॥ 'वृत्ति-
गायत्रिणा तथा इति वैद्यकान्त्रातोऽपि । त्रीह्यादित्वात्
(५।२।११६) इतिः ॥ (१) ॥ * ॥ बालास्तनयाः
पत्राण्यस्य ॥ * ॥ 'बालपत्रश्च' इति मूलपाठः—इत्यन्ये ।
'बालपत्रो यवासः खदिरश्च' इति प्राञ्चः । आह च—'खदि-
रो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च
जिह्वाशल्यः क्षितिक्षमः' ॥ (२) ॥ * ॥ खदति । 'खद
स्थैर्यं हिंसायां च' (भ्वा० प० से०) । 'इषिमदिमुदिखिदि—'^३
(उ० १।५१) इति किरच् । 'खदिरा शाकभेदे स्त्री ना
चन्द्रे दन्तधावने' [इति मे० १३३।१४६] ॥ (३) ॥ * ॥
दन्तान् धावति । 'धावु गतिशुद्ध्योः' (भ्वा० उ० से०) ।
ल्युट् (३।३।११४) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'खदिरस्य' ।

अरिमेदो विट्खदिरे

अरिमेदः, विट्खदिरः (२ पु), 'बदवू करनेवाले कथे'
के २ नाम हैं ।

अरीति ॥ अरिरिव मेदः स्नेहोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥
विङ्गन्धिः खदिरः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दुर्गन्धिखदिरस्य' ।

कदरः खदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

कदरः, सोमवल्कः (२ पु), 'सफेद कथे' के २ नाम हैं ।

कदेति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (ऋचा० प० से०)
पचाद्यच् (३।१।१३४) । कस्य जलस्य दरः । 'कदरः
श्वेतखदिरे क्रकचव्याधिभेदयोः' [इति मे० १३१।१२१] ॥
(१) ॥ * ॥ सोम इव वल्कोऽस्य । 'सोमवल्कस्तु धवल-
खदिरे कटफलेऽपि च' [इति मे० १८।२२३] ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'श्वेतखदिरस्य' ।

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।

चञ्चः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यङ्गम्बकाः ॥ ५१ ॥

व्याघ्रपुच्छः, गन्धर्वहस्तकः, एरण्डः, उरुबूकः, रुचकः,
चित्रकः, चञ्चुः, पञ्चाङ्गुलः, मण्डः, वर्धमानः, व्यङ्गम्बकः (११
पु), 'एरण्ड, रेड' के ११ नाम हैं ।

१. 'बालपत्रो यवासः खदिरश्चेतिद्वयर्थेषु धन्वन्तरि-
पाठमदृष्ट्वा 'बालपुत्र' भ्रान्त्या ग्रन्थकृद् 'बालतनय' माह इति
स्वामीवचनादत्र 'प्राञ्च' इत्यनेन 'धन्वन्तरि' रभिमतः, अतो
'बालपत्र' इत्येव पाठः सम्यक् ।

२. इदं वचः स्वामिनोक्तं स्वव्याख्यायाम् ।

३. अनेन सूत्रेण 'खदिर' शब्दस्य सिद्धिर्न तु 'खदिर'
शब्दस्य, तस्मादत्र 'अजिरशिशिरशिशिलस्थिरस्फिरस्थवि-
विरखदिराः' इत्यस्योणादिसूत्रस्योपन्यासो युक्तः ।

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥ * ॥
गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव (हस्तः) पत्रमस्य ॥ (२)
॥ * ॥ आ ईरयति वायुम् । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ०
आ० से०) । अस्माणिजन्ताद्वाहलकादण्डच् ॥ (३) ॥ * ॥
उरुं महान्तं वायं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प०
अ०) । 'उल्लाकादयश्च' (उ० ४।४१) इत्युक्तः । 'खपुरः
क्रमुको, निचुलो हिज्जल, एरण्ड उरुबूकः' इति वोपालितः ।
'उरुबूकोरुवुकव्याघ्रदलाश्च' इति रभसः ॥ (४) ॥ * ॥
रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'क्वुन् शिल्पि-
संज्ञयोः' (उ० २।३२) इति क्वुन् ॥ (५) ॥ * ॥ चित्र-
यति । 'चित्र अद्भुतादौ' (चु० उ० से०) । क्वुन् (उ०
२।३२) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमिच्छञ्चुपाठिषु'
[इति मे० ८।८८] ॥ (६) ॥ * ॥ चञ्चति । 'चञ्चु-
गत्यर्थः' (भ्वा० प० से०) । यत्तु—'चकि, मकि, गतौ'
इति घातृपण्यसनं मुकुटस्य । तच्चिन्त्यम् । बाहलकादुः ।
'चञ्चुस्त्रोठ्यां स्त्रियां पुंसि गोनाडीके व्यङ्गम्बके' [इति मे०
२७।५] ॥ (७) ॥ * ॥ पञ्चाङ्गुलस्य । 'तत्पुरुषस्या-
ङ्गुलेः—' (५।४।८६) इत्यच् । यत्तु—'द्वित्रिभ्याम्—' (५।
४।१०२) । इत्ययच्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ॥
(८) ॥ * ॥ मण्डयति । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प०
से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'आमलक्यां स्त्रियां मण्ड एरण्डे मोचपिच्छयोः' इति रभसः ।
'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाके पुंसि क्लीबं तु मस्तुनि । आमल-
क्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सारपिच्छयोः' [इति मे० ४२।
२१-२२] ॥ * ॥ अकारप्रश्लेषोऽपि । 'अमण्डपञ्चाङ्गुलवर्ध-
मानगन्धर्वहस्ता' इति हारावली ॥ * ॥ आकारादिरपि ।
'गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः' इति तारपालः
॥ * ॥ 'आदण्डः इत्येके (दीर्घदण्डत्वात्)—इति स्वामी ॥
(९) ॥ * ॥ वर्धते^३ । 'वर्धं छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०) ।
चानश् (३।२।१२९) । 'वर्धमानः प्रभभेदे शरः वैरण्ड-
विष्णुषु' [इति मे० ९८।१०५] ॥ (१०) ॥ * ॥ व्यङ्गं
मलमम्बयति । 'अबि संसने' (भ्वा० आ० से०) । णिच्
(३।१।२६) । ण्वुल् (३।१।३३) ॥ * ॥ 'व्यङ्गम्बनः' इति
स्वामी । तत्र ल्युट् (३।३।११४) । 'युच्' (उ० २।७८)
वा ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश 'एरण्डस्य' ।

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

शमीरः (पु), 'छोटी शमी' का १ नाम है ।

अल्पेति ॥ अल्पा शमी । 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः (५।
३।८८) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अल्पशम्याः' ।

१. 'शाकभेदे क्लीबं' इति पा० ।

२. चौरादिकस्य णिजन्तपरस्मैपदित्वाद्धर्तते इति रूपं तु
'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) इत्यस्य घातोर्ज्ञेयम् ।

शमी सक्तुफला शिवा ।

शमी, सक्तुफला, शिवा (३ स्त्री), 'शमी' के ३ नाम हैं ।

शमीति ॥ शमयति रोगान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सक्तुफलायां च शिम्बिकायां च 'वल्गुली' [इति मे० ११०।३१] ॥ (१) ॥ * ॥ सक्तु-
वत् फलमस्याः । अजादिः (४।१।४) ॥ (२) ॥ * ॥ शिवं करोति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति णिच् ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शिवा झाटामलीषधी । अभया-
मलकीगौरीफेरसक्तुफलासु' च [इति मे० १५९।२५-२७] ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शम्याः' ।

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५१ ॥

शक्यश्च मदने

पिण्डीतकः, मरुवकः, श्वसनः, करहाटकः, शक्यः,
मदनः (६ पु), 'मयनफल' के ६ नाम हैं ।

पिण्डीति । पिण्डी तनोति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।
'पिण्डीतकः स्यात्तगरे मदनाख्यमहीरुहे' [इति मे० १६।
१९९] ॥ (१) ॥ * ॥ मरुं वाति क्वन् (उ० २।३२) ॥
(२) ॥ * ॥ निर्जलेऽपि श्वसिति । नन्दादिः (३।१।१३४) ।
'श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनद्रुमे' [इति मे० ९३।३८]
॥ (३) ॥ * ॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।३।१) । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । 'करहाटः शिफाकन्दे पद्मस्य मदनद्रुमे'
[इति मे० ३७।५७] ॥ (४) ॥ * ॥ शलति । 'शल गतौ'
(भ्वा० प० से०) । अङ्ग्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यक् ।
'श्वेडाशंकुशरे शल्यं ना श्वाविन्मदनद्रुमे' इति तालव्यादौ
रभसः ॥ (५) ॥ * ॥ मदयति । 'मदी हर्षश्लेपनयोः'
(भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्मरव-
सन्तद्रुभिद्वत्तूरसिल्लके' [इति मे० ९०।३] ॥ (६) ॥ * ॥
षट् 'मदनस्य' 'मयनफल'ख्यवृक्षस्य ।

शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारुद्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्द्वदारुणि

शक्रपादपः, पारिभद्रकः, (२ पु), भद्रदारु, द्रुकिलिमम्,
पीतदारु, दारु, पूतिकाष्ठम्, देवदारु (६ न), 'देवदारु' के
८ नाम हैं ।

१ 'वाग्गुलौ' इति, 'गुग्गुलौ इति च पा० ।

२. 'फलास्वपि' इति पा० ।

३. 'ध्वस्तूरसिकथके' इति पा० ।

शक्रेति ॥ शक्रस्य पादपः ॥ (१) ॥ * ॥ पारि निष्ठा

प्राप्तं भद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्वी मन्दारे देवदारुणि'
[इति मे० १४३।२८२] ॥ (२) ॥ * ॥ भद्रं दारु
'भद्रदारुणि च वलीषम्' इत्यमरमाला । 'पुनपुसकयोदारुः'
इति त्रिकाण्डशेषात् [३।५।८] पुस्यपि ॥ (३) ॥ * ॥
किलति । 'किल श्वेत्यक्राडनयाः' (तु० प० से०) ।
बाहुलकात् किमच् । द्रुश्चासौ कालिमं च ॥ (४) ॥ * ॥
पीत च तदारु च ॥ (५) ॥ * ॥ दीयते । 'द्विषदारुणे'
(ऋषा० प० से०) । 'हसनिजति—' (उ० १।३) इति
बुण् । 'पुनपुसकयोदारु' इति त्रिकाण्डशेषः [३।५।८]
॥ (६) ॥ * ॥ पूति च तत्काष्ठं च ॥ (७) ॥ * ॥ देवस्य
दारु ॥ (८) ॥ * ॥ अष्ट 'देवदारुवृक्षस्य' ।

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

पाटलिः (पु), पाटला, अमोघा, काचस्थाली, फलेरुहा,
कृष्णवृन्ता, फूबेराक्षी (६ स्त्री), 'पादर' के ७ नाम हैं ।

अथेति ॥ पाति । क्तिप् (३।२।१७८) । टलति । 'टल
वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।
११८) । पाश्चासौ टलिश्च ॥ (१) ॥ * ॥ पाटं लाति ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटली
स्त्री स्यादस्याः पुष्पे पुनर्न ना' [इति मे० १५३।१०९]
॥ (२) ॥ * ॥ न मोघा । 'अलिप्रिया विशालाग्राप्यमोघा
पाटलिर्द्वयोः' इति वाचस्पतिः ॥ * ॥ 'मोघा स्त्री पाटलावृक्षे
मोघं त्रिषु निरर्थके' इति रुद्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (३)
॥ * ॥ काचस्य काष्ण्यस्य स्थाली पात्रम् ॥ * ॥ स्वामी तु
'काला' 'स्थाली' इति पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति ।
'अश्वआद्यच्' (५।२।१२७) अजादिः (४।१।४) । 'काला
तु कृष्णवृन्ताख्यामञ्जिष्ठानीलिकासु' च [इति मे० १४५।
७-८] ॥ * ॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्थाचतिमूजेरालज्वालजालीयचः' (उ० १।
११६) । 'स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' [इति मे० १४२।
५५] ॥ (४) ॥ * ॥ फले रोहति । 'इगुपध—' (३।१।
१३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यलुक्
॥ (५) ॥ * ॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । 'कृष्णवृन्ता पाटलाया
माषण्यं च योषिति' [इति मे० ६८।१९६] ॥ (६)
॥ * ॥ कुबेरस्येवाक्षि यस्याः । 'अक्षणोऽदर्शनात्' (५।४।
७६) इत्यच् । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'बहु-

१. कृष्णाश्रितवृतामञ्जिष्ठानीलिनीषु च' इति पा० ।

घोही सविध- (५।४।११३) इत्यादिना षच्—इत्याह ।
तत्र । अस्वाङ्गत्वात् वृक्षस्याप्राणित्वात् ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त
'पाटलायाः' 'पाटली' इति ख्यातस्य ।

इयामा तु महिलाह्वया ।

कल्लः गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियंगुः फलिनो फलो ॥ ५५ ॥

विष्वक्सेना गन्धफला कारम्भा प्रियकश्च सः ।

इयासा, महिलाह्वया, लता, गोवन्दनी, गुन्द्रा, प्रियङ्गुः,
फलिनः, फलः, विष्वक्सेना, गन्धफली, कारम्भा (११ स्त्री),
प्रियकः (पु), 'ककुनी, टोंगुन' क १२ नाम हैं ।

इयामात ॥ इयामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अश्वआदिः (५।
३।१२७) । 'इयामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके
च कृष्णहारतोः पुंसि स्यात्तद्वाति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे
क्लीबं स्त्री शारवीषधी । अप्रस्तूताङ्गनायां च प्रियंगा-
बाप वल्गुलो' । यमुनयां त्रियामायां कृष्णात्रिवृत्तिकोषधी ।
नीलकायाम् [इति मे० ११०।३१।३४] ॥ (१)
॥ * ॥ महिलाया आह्वय आह्वयो यस्याः । '—सप्तम्युप-
मान—' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥
लतति । 'लतिः' सौत्रो घातुः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'प्रियंगुनखयोलता' । स्पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरि-
कासु च [इति मे० ५७।५१-५२] ॥ (३) ॥ * ॥ गवि
भूमो वन्धत । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) ।
कमाण ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥ * ॥ गुन्द्रयति ।
'गुद्रे क्षोदे' () अच् (३।१।१३४) । 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु
प्रियंगी भद्रमुस्तके' [इति मे० १२४।२४] ॥ (५) ॥ * ॥
प्रियं गच्छति । मृग्यवादी (उ० १।३७) निपातः । 'प्रियंगुः ।
स्त्री राजिकाकणयोरपि । 'फलिन्यां कङ्गुसस्ये च' [इति मे०
२४।४३] ॥ (६) ॥ * ॥ फलमस्त्यस्याः । 'अतः—' (५।२।
११५) इतीनिः । 'फलिन्यग्निशिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने
त्रिषु' [इति मे० ८९।९५] ॥ (७) ॥ * ॥ गौरादित्वात् (४।
१।४१) ङीष् । 'फली फलिन्याम्' ॥ (८) ॥ * ॥ विष्वक्
सिनोति । 'षिक् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कवृजुसि—'
(उ० ३।१०) इति नः । —अच् (३।१।१३४) —इति
मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'विष्वक्सेना फलिन्यां स्याद् विष्वक्सेनो
जनार्दने' [इति मे० ९८।१०९] ॥ (९) ॥ * ॥ गन्धवन्
फलमस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् । 'गन्ध-
फल्यपि गुन्द्रायां चम्पकस्य च कोरके' [इति मे० १५६।
१५३] ॥ (१०) ॥ * ॥ ईषद् रम्भा । 'ईषदर्थे' (६।३।

१०५) इति कोः का ॥ (११) ॥ * ॥ प्रीणाति । 'प्रीन्
तर्पणे' (ऋचा० उ० से०) । क्वन् (उ० २।३२) 'प्रियकः
पीतसारके' । नीपे चित्रमृगे चालो प्रियंगो कुकुमेऽपि च'
[इति मे० १०।११८-१९] ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश
'प्रियंगुवृक्षस्य' ।

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वङ्कटुण्डकाः ॥ ५६ ॥

स्थानाकशुकनासक्षेदीघवृन्तकुटन्नटाः ।

शाणकश्चारलो

मण्डूकपर्णः, पत्रोर्णः, नटः, कट्वङ्कः, टुण्डकः, स्थोवाकः,
शुकनासः, ऋचः, दीर्घवृन्तः, कुटन्नटः, शोणकः, अरल्लः,
(१२ पु), 'सोनापाठा' के १२ नाम हैं ।

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ पत्रे
ऊर्णाऽस्य । 'पत्रोर्णं घीतकीशेये क्लीबं स्याच्छोणके पुमान्'
[इति मे० ४९।६२] ॥ (२) ॥ * ॥ नटति । 'णट नृत्तौ'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३)
॥ * ॥ कट्वङ्कान्यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ 'टुण्डु' इति कायति ।
'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३)
इति कः । 'टुण्डुकः शोणकाल्पयोः' [इति मे० ८।९७] ॥
(५) ॥ * ॥ सीव्यति । 'षिव तन्तुसंताने' (दि० प० से०) ।
बाहुलकात् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् (६।१।७७) । 'स्योनः'
किरणसूर्ययोः' [इति विश्वः ८६।१०] तेनाकति, अवयते,
वा । 'अक कुटिलायां गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥ * ॥ श्यायते । 'श्येङ् गती'
(भ्वा० प० अ०) । पिताकादी (उ० ४।१५) निपातितः ।
'श्योनाकः'^३ तालव्यादिरपि ॥ (६) ॥ * ॥ शुकनासा इव
पुष्पमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (७) ॥ * ॥
ऋषति । 'ऋषी गती' (तु० प० से०) । 'स्नुवश्चिकृत्यु-
षिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सेः । 'ऋक्षः पर्वतराजे
स्याङ्गल्लूके शोणके पुमान्' [इति मे० १६६।६] ॥ (८)
॥ * ॥ दीर्घं वृन्तमस्य ॥ (९) ॥ * ॥ कुटन् वक्त्रीभवन्
नटति' । 'नट स्पन्दने' पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१०)
॥ * ॥ शोणति । 'शोणू वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचा-

१. 'पीतशालके' इति पा० ।

२. 'स्यूनः' इति पा० ।

३. यथा—'श्योनाको दीपनः पाके—इति भा० म०'
इति वाच० (पु० ५।१४८) ।

४. 'पर्वतभेदे' इति पा० ।

५. 'नटति' इति विश्वहानुरोधात् घातुपाठे 'नट अव-
स्यन्दने' इति पाठाच्चात्र 'णट नृत्तौ' (भ्वा० प० से०)
इति पाठो युक्तः ।

१. 'वाशुजी' इति पा० ।

२. 'कृता पियङ्गुशाखयोः । पुष्का' इति पा० ।

३. 'फलयां स्त्री फलिनि त्रिषु' इति पा० ।

यच् (३।१।१३४) । ['शोणः कृशानी श्योनाके लोहि-
ताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' इति मे० ४७।
३१-३२] । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ * ॥ स्वामी तु-
श्ववति । शोनकः—इत्याह ॥ (११) ॥ * ॥ इयति ।
'अर्तेरुः' (उ० ४।७९) । कपिलिकादिः (वा० ८।२।
१८) ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश 'शोणकस्य' ।

तिष्ठ्यफला भामलका त्रिषु ॥ ५० ॥

अमृता च वयस्था च

तिष्ठ्यफला, भामलकी, (त्रि), अमृता, वयस्था (स्त्री),
'अमृता' के ४ नाम हैं ।

तिष्ठ्येति ॥ 'नित्यमामलके लक्ष्मीनित्यं हरितगोमये ।
नित्यं शंखे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससि' इति श्रवणात्
तिष्ठ्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ।
तिष्ठ्ये कलियुगे फलमस्याः सेवया, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥
भामलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ष्वुन् (उ०
२।३२) । 'जातेः—' (४।१।५३) इति ङीष् । गौरादित्व-
कल्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥ * ॥ न भ्रियन्तेऽनया ।
'तनिमृद्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृता
मागधीपत्यागुङ्ग्यामलकीषु च' [इति मे० ५९।७७-
७८] ॥ (३) ॥ * ॥ वयो यौवनं तिष्ठत्यनया । 'घमर्थे
कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुङ्ग्या-
मलकीषु च । सूक्ष्मलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु'
[इति मे० ७३।२२-२३] ॥ * ॥ कायस्थाऽपि । 'कायस्था ।
तु हरीतक्यामलकयोश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः ॥ (४)
॥ * ॥ चत्वारि 'आमलक्याः' ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

विभीतकः (त्रि), अक्षः, तुषः, कर्षफलः, भूतावासः,
कलिद्रुमः (५ पु), 'बहेडा' के ६ नाम हैं ।

श्रीति ॥ विगतं भीतं रोगभयमस्मात् । 'जातेः—' (४।
१।५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं त्वयुक्तम् । विशिष्टं
भीतमस्माद्वा, भूतकल्योराश्रयत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षति ।
'अक्ष व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'अक्षो' ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रात्र्यम् । सर्पे
विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुल्ये सौवर्चले-
न्द्रिये [इति मे० १६५।२-३] ॥ (२) ॥ * ॥ तुष्यति । 'तुष
तुष्टौ' (दि० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति
कः ।—'घमर्थे कः' (वा० (३।३।५८)—इत्युक्तिश्चिन्त्या ।

१. अक्षो ज्ञातार्थशकट..... । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे—
इति पा० ।

परिगणनात् 'धान्यत्वचि तुषः पुंसि विभीतकतरावपि' इति
मूधंन्यान्ते रुद्रः ॥ (३) ॥ * ॥ कर्षः फलमस्य ॥ (४)
॥ * ॥ भूतानामावासः ॥ (५) ॥ * ॥ कलेर्द्रुमः ॥ (६)
॥ * ॥ षट् 'विभीतकस्य' 'बहेडा' इति ख्यातस्य ।

अभया त्वय्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।

हरीतकी हैमवती चेतकी भ्रयसा शिवा ॥ ५९ ॥

अभया, अय्यथा, पथ्या, कायस्था, पूतना, अमृता,
हरीतकी, हैमवती, चेतकी, भ्रयसा, शिवा (११ स्त्री), 'हरे'
के ११ नाम हैं ।

अभेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्त्री' हरीतक्याकु-
शीरे च नपुंसकम् । निभये वाच्यलिङ्गः स्यात् इति मेदिनी
[११८।६९-७०] (१) ॥ * ॥ न व्यथा यस्याः । 'अव्यथो
निर्व्यथे सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी [७३।
१५] (२) ॥ * ॥ पथोऽनपेता । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते'
(४।४।९२) इति यत् । 'पथ्या स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिषु'
इति मेदिनी [११५।३५] ॥ (३) कायस्तिष्ठत्यनया ।
'घमर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'कायस्था तु हरीतक्याम-
लकयोश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः । 'कायस्थः परमात्मनि ।
नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी
[७३।१७-१८] ॥ (४) ॥ * ॥ पूतं करोति 'तत्करोति—'
(वा० ३।३।२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८)
इति युच् । 'पूतना तु हरीतक्यां दानवीरोगभेदयोः' इति
मेदिनी [८९।९३] ॥ (५) ॥ * ॥ अमृता व्याख्याता) ।
(६) ॥ * ॥ हरिर्वर्ण इतो यस्याम् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥ * ॥ हिमवति
जाता । 'तत्र जातः' (३।३।२५) इत्यण् । 'हैमवत्यभया-
स्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोभयोः' इति विश्व-मेदिन्या [७४।२१९,
७१।२३०] ॥ (८) ॥ * ॥ चेतयति । 'चिति संज्ञाने'
(भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।
४१) ॥ (९) ॥ * ॥ अतिप्रशस्ता । ईयसुन् (५।३।५७)
'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति
ङीप् । 'श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' इति मेदिनी
[१७३।४३] ॥ (१०) ॥ * ॥ शिवं करोति । 'तत्करोति—'
(वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४)
'शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । वालुके गुग्गुली
वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् । 'सुखे क्षेमे जले क्लीबं शिवा
झाटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेसक्तुफलासु च' इति
मेदिनी [१५९।२५-२७] ॥ (११) ॥ * ॥ एक. दश
'हरीतक्याः' ।

१. 'अभय तु... मुक्षीरे तु... लिङ्गं स्यात्' इति पा० ।

२. '—पुण्डरीकद्रुमे... सक्तुफलासु' इति पा० ।

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं च

पीतद्रुः, सरलः (२ पु), पूतिकाष्ठम् (न), 'सरलनामक काष्ठ (वृक्ष)-विशेष' के ३ नाम हैं ।

पीति ॥ पीतश्चासौ द्रुश्च—पीतये चक्षुषाऽयम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । 'पः किच्च' इति तः । 'बुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्—इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् । उक्तपुत्रादधोनात् । क्तप्रत्ययेन गतार्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गती' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादलच् । 'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽधोदारावक्रयोस्त्रिषु' इति मेदिनी [१५३।१४३] ॥ (२) ॥*॥ पूतेः पावनस्य काष्ठम् । 'पूतिकाष्ठं च सरलदेवदारुमहीरुहोः' इति मेदिनी [४०।२०] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सरला' इति स्यात्तस्य ।

अथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिठ्याधे

द्रुमोत्पलः, कर्णिकारः, परिठ्याधः (३ पु), 'कठचम्पा' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्पमस्य ।—'सप्तमी-' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । बहुव्रीहिविग्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ कर्णिकामिर्यति । 'ऋ गती' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कर्णिकारः पुमानारग्वधदौ च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी [१४१।२५४] (२) ॥*॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'श्याद्वधधा-' (२।१।१४१) इति णः । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी [८२।४७] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कर्णिकारस्य' 'कठचम्पा' इति स्यात्तस्य ।

लकुचो लिकुचो लहुः ॥ ६० ॥

लकुचः, लिकुचः, लहुः (३ पु), 'बडहर' के ३ नाम हैं ।

लेति ॥ लक्यते । 'लक आस्वादने' () । बाहुलकादुचः ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वेलिकुचोऽपि ॥ (२) ॥*॥ दहति, तोहति, वा । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'तुहिर् अर्दने' (भ्वा० प० से०) । मृगश्वादिवात् (उ० १।३७) निपातितः ॥*॥ 'अडहुः' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लिकुचस्य' 'बडहर' इति स्यात्तस्य ।

पनसः कण्टकिफलः

पनसः, कण्टकिफलः (२ पु), 'कटहल' के २ नाम हैं ।

पनेति ॥ पनाय्यते स्तूयते 'वेतसवाहस'— इत्यसजन्तो

१. सुत्रमिदं नोपलभ्यते । अतश्चात्र 'अत्यतिचमित-

निपातितः । 'पनसः कण्टकिफले कण्टके वानरान्तरे । स्त्रियां रोगप्रभेदे स्यात्' इति मेदिनी [१७२।२७-२८] । 'पनसः' इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥*॥ कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । कण्टकिफलमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पनसस्य' 'कटहर' इति स्यात्तस्य ।

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

निचुलः, हिज्जलः, अम्बुजः (३ पु), किसी के मत से 'स्थलवेत' के, किसी के मत से 'जलवेत' के और किसी के मतसे 'समुद्रफल' के ३ नाम हैं ।

नीति ॥ निचोलति । 'चुल समुच्छ्राये' (चु० प० से०) चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—'निचोत्यते' इति विगृह्य 'धनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । परिगणनविरोधात् । अन्तरङ्गत्वेन-(णिजाश्रय)-गुणप्रसङ्गाच्च । 'निचुलस्तु निचोले स्यादिज्जलाख्यमहीरुहे' इति मेदिनी [१५२।१०२] ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । 'हि गती वृद्धी च' (स्वा० प० अ०) क्विप् (३।२।१७८) हित् जलमस्य ॥*॥ 'इज्जलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) तुक् (६।१।७१) इत् जलमस्य । 'निचुलेज्जलहिज्जलाः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) 'सप्तम्यां जनेडः' (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्थलवेतसस्य', 'वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवात् । 'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये ।

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूजघनेफला ॥ ६१ ॥

काकोदुम्बरिका, फल्गुः, मलयूः जघनेफला (४ स्त्री), 'कटुमर, कालागूलर' के ४ नाम हैं ।

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः । 'फलवसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलपूजां स्त्री' इति मेदिनी [२२।१०-११] ॥ (२) ॥*॥ 'मलं पापे च किट्टे च वर्चस्के कृपणे मलः' इति धरणिः । मलात् पापात् पुनाति । 'पूज् पवने' (ऋथा० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) मलं यवते । 'यु जुगुप्सायाम्' (चु० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) बाहुलकादीर्घः । यद्वा—मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादयूः । 'मलयूः' इति वा पाठः ॥ (३) ॥*॥ जघने फलं यस्याः । 'अमूर्धम-

मिरमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनि-' (उ० ३।११७) इति सूत्रेणासच् प्रत्ययो बोध्यः ।

(६।३।१२) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'मलध्वाः' 'कदुम्बरी' इति ख्यातस्य ।

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गनिर्यासमालकाः ।

पिचुमर्दश्च निम्बे

अरिष्टः, सर्वतोभद्रः, हिङ्गनिर्यासः, मालकाः, पिचुमर्दः,
निम्बः (६ पु), 'नीम' के ६ नाम हैं ।

अरीति ॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने नि-
म्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार
आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' इति मेदिनी [३६।३२-३३] ॥
(१) ॥*॥ सर्वतोभद्रं यस्मात् । 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः का-
व्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गम्भारीनटयोषि-
तोः' इति मेदिनी [१४५।३०८] ॥ (२) ॥*॥ हिङ्-
ग्वाकारो हिङ्गुगन्धो वा निर्यासोऽस्य । 'हिङ्गुनिर्यास इत्ये-
ष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च' इति मेदिनी [१७५।६९] ॥
(३) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०)
ण्वल् (३।१।१३३) । परस्मैपदं वुन्प्रत्ययविधानं च
चिन्त्यम् ॥ (४) ॥*॥ पिचुं कुष्ठभेदं मर्दयति । 'मृद
क्षोदे' (ऋया० प० से०) णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥*॥ पिचुं मन्दयति, इति 'पिचुमन्दः' इति
स्वामी ॥ (५) ॥*॥ निर्व्वेति स्वास्थ्यम् । 'णिवि सेचने'
(भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) वययोरेक-
त्वम् ॥ (६) ॥*॥ पट् 'नीम्ब' इति ख्यातस्य ।

अथ पिच्छलाऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥

पिच्छला (स्त्री), अगुरु (न), शिशपा (स्त्री),
'शीशम' (सिसैव) के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ पिच्छाऽस्त्यस्याः । पिच्छादित्वात् (५।२।
१००) इलच् । 'पिच्छल' विजिलेऽन्यवत् । स्त्री पोतिका-
शिशपयोः शात्मलीसिन्धुभेदयोः' [इति मे० १५३।११५] ॥
(१) ॥*॥ न गुरुस्मात् । 'अगुरु वलीबे शिशपायां जोङ्ग-
के, लघुनि त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ शीघ्रं शीघ्रं वा
प्राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) यद्वा, -'शिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं शब्देन वा शपति ।
'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
शिम्बाभिः शपति इति वा । 'देविकाशिशपा-' (७।३।१) ।
इति निर्देशाद्वाशब्दलोपः । द्वितालव्या शिशपा । 'श्वश्रूस्त-
था श्वसुरशश्वतशिशपाश्च' इति शभेदात् ॥*॥ अगुरुसारा
शिशपा 'अगुरुशिशपा' इत्येकं नाम-इति स्वामी । तन्न ।
उत्तरुद्रविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सिसैव' इति
ख्यातस्य ।

१. 'पिच्छलः' इति पा० ।

कपिला भस्मगर्भा सा

कपिला, भस्मगर्भा (२ स्त्री), 'कपिलवर्णवाले शीशम'
के २ नाम हैं ।

केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा सती भस्मगर्भोऽन्यते । भस्म
गर्भे यस्याः शुक्लसारत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कपिल-
वर्णायाः' ।

शिरीषस्तु कपीतनः ।

भण्डिलोऽपि

शिरीषः, कपीतनः, भण्डिलः (३ पु) 'सिरस' के ३ नाम हैं

शीति ॥ शृणाति शीर्यते वा । 'शू हिसायाम्' (ऋया०
प० से०) । 'शूषभ्यां कित्' (उ० ४।२७) इतीषञ् ॥ (१)
॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । यास्तनः इतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा इतनः
॥ (२) ॥*॥ भण्डति । 'भाडे कल्याणे' (चु० प० से०) ।
'सलिकल्यानि-' (उ० १।५४) इतीलच् ।—बाहुलकात्-
इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥*॥ रलयोरेकत्वात् भण्डिलोऽपि ।
'भण्डिलो भण्डिलो ना' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य ।

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

चाम्पेय चम्पकः, हेमपुष्पकः (३ पु) 'चम्पा' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।
१२०) । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णं किजल्के नागकेसरे' इति
मेदिनी [११८।८३] ॥ (१) ॥*॥ चम्पयति चम्प्यते
वा । 'चपि गत्याम्' (चु० प० से०), ववुन् (उ० २।३२)
॥ (२) ॥*॥ हेमवर्णं पुष्पमस्य । ['हेमपुष्पं तु चम्पके ।
अशोकद्रो जपापुष्पे' इति हेमः ४।२१८-१९] । कन् (५।
३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चम्पकस्य' ।

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

गन्धफली (स्त्री), 'चम्पाकी कली' का १ नाम है ॥

एतेति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । 'पापकर्ण-' (४।-
१।५४) इति ङीष् । 'प्रियंगी स्त्री गन्धफली चम्पकस्य
च कोरके' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चम्पककलि-
कायाः' ।

अथ केसरे ।

वकुलः

केसरः, वकुलः, (२ पु), 'मौलसरी' के २ नाम हैं ॥

अथेति ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्शमाद्यच् (५।२
१२७) । के जले सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'केसरं हिङ्गुनि वलीबं
किजल्के न स्त्रियां पुमान् । सिद्धच्छदायां पुंभागे वकुले नाग-

केसरे' इति मेदिनी [१३३।१४२] ॥ (१) ॥ * ॥ वङ्कते
'वकिं गंत्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुलच् ।
'आगमशासनमनित्यम्' इति न नुम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बकु-
लस्य' 'मौलसरी' इति स्यातस्य ।

वञ्जुलोऽशोके

वञ्जुलः, अशोकः (२ पु), 'अशोक' के २ नाम हैं ।

वञ्जिवति ॥ वजति 'वज गतो' (भ्वा० प० से०) ।
'बाहुलकादुलच्' नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ न शोकोऽस्मात् ।
'अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्कल्लिपादपे । स्त्रियां तु क्रदु-
रोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी [४।४०] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'अशोकस्य' ।

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

करकः, दाडिमः (२ पु), 'अनार' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कृवादिभ्यो वुन्'
(उ० ५।३५) । 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि
च । द्वयोर्मघोपले, न स्त्री करङ्के च कमण्डली' इति मेदिनी
[५।५४-५५] ॥ (१) ॥ * ॥ दलन् दालः । 'दल विशरणे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) दालेन निवृत्तः ।
'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) डलयोरेकत्वम् ।
'दाडिमस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेलायां करके त्रिषु' इति मेदिनी
[१११।४४] ॥ * ॥ दाडिम्बोऽपि । 'दाडिम्बसारपिण्डी-
रस्वादम्लशुकवल्लभाः' इति रभसात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'दाडिमस्य' ।

चाम्पेयः केसरः नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

चाम्पेयः, केसरः, नागकेसरः, काञ्चनाह्वयः (४ पु),
'नागचम्पा' पुष्पवृक्ष के ४ नाम हैं ।

चेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे
किजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी [११८।८३] ॥ (१)
॥ * ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्शाद्यच् (५।२।१२७) ॥
(२) ॥ * ॥ नागाख्यः केसरः । 'स्वर्णेभसर्पाख्यो नाग-
केसरः षट्पदप्रियः' इति रभसः ॥ (३) ॥ * ॥ काञ्चन-
स्याह्वय आह्वा यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'चाम्पेयस्य' ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयो वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

जया, जयन्ती, तर्कारी, नादेयो, वैजयन्तिका (५ स्त्री),
'जाही, अरणी या गणिचार' के ५ नाम हैं ।

जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) ।
पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) 'जया जयन्तीतिथिप्रित्यथ्योमातत्स-

स्त्रीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति
मेदिनी [११४।२४-२५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'तृभूवहि-'
(उ० ३।१२८) इति झच् । 'षित्' इत्यनुवृत्तेर्डीष् (४।१।
४१) । 'जयन्ती वृक्षभिद्वीयोरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानन्द्री
हरे भीमे' इति मेदिनी [६२।११०] ॥ (२) ॥ * ॥ तर्क-
मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्'
(४।२।९७) 'टिड्ढा-' । (४।१।१५) इति ङीप् । ['नादेयो
नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बां जवायां च
काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते ॥' इति विश्वः १२३।१०५] ॥
(४) ॥ * ॥ विजयन्तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा-वैजयन्ती पता-
केव । 'द्वे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥ * ॥
पञ्च 'वैजयन्तिकायाः' 'अरणी' इति स्यातायाः । 'जाही'
इति स्याताया इत्यन्ये ।

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात् कणिका गणिकारिका ।

जया

श्रीपर्णम् (न), अग्निमन्थः, (पु), कणिका, गणिकारिका
(२ स्त्री), जयः (पु), 'जयपर्ण' के और किसी के मत से अरणी
के ५ नाम हैं । किसी के मत से उपर्युक्त 'जया से' 'जयः'
पर्यन्त १० नाम 'अरणी' के ही हैं ।

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्य । 'श्रीपर्णमग्निमन्थेऽञ्जे
श्रीपर्णी शाल्मली हठे' इति हैमः [३।२४१] ॥ (१)
॥ * ॥ अग्नि मथ्नाति । 'मन्थ विलोडने' (कृधा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ कणति ।
'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । ववुन् (उ० २।३२) ।
गणाः सन्त्यस्या वा । 'अतः-' (५।२।१५) इति ठन् ।
'कणिका सूक्ष्मवस्तुनि । अग्निमन्थे' इति हैमः [३।१९] ॥
(३) ॥ * ॥ गणनम् । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) ।
इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । गणि करोति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) स्वार्थे कञ्
(५।३।७५) । यद्वा-गणयति । ऋच्छति । ण्वल् (३।१।
१३३) गणिका चासावारिका च ॥ (४) ॥ * ॥ जयति ।
पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) । 'जया जयन्तीतिथिप्रित्यथ्योमा
तत्सखीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे'
इति मेदिनी [११४।२४-२५] ॥ (५) ॥ ५ ॥ पञ्च
'जयपर्णस्य' । 'अरणी' इति स्याताया इत्येके । 'दशाप्यर-
णिप्रयायाः' इति स्वामी ॥

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमखिलका ॥ ६६ ॥

कुटजः, शक्रः, वत्सकः (३ पु), गिरिमखिलका (स्त्री),
'कोरेवा' के ४ नाम हैं ।

१. मेदिन्यां तु 'केसरं.....नागकेसरे' इति तालव्य-
मिधः पाठः । हेने तु वत्सकमन्थः ।

अथेति ॥ कूटे शृङ्गे जायते स्म । 'सप्तम्यां जमेडः' (३।२।१७) । पुषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) कोटजश्च । 'कोटजः कुटजः कोटी' इति चन्द्रः । ['कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्यद्रोणयोरपि' इति मे० ३।१।२३] ॥ (१) ॥ * ॥ शक्नोति । 'शक्लु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायितच्चि' (उ० २।१३) इति रक् । 'शक्रः पुमान् देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः' [इति मे० १२९।८७] ॥ (२) ॥ * ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वृत्तुवदिवचिह्निकमिकविभ्यः सः' (उ० ३।६२) । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ गिरिमल्लीव । इवार्थे कन् (५।३।९३) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कुटजस्य' 'कुरैया' इति ख्यातस्य ॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयव फले ।

कलिङ्गम्, इन्द्रयवम् भद्रयवम्, (३ न), 'इन्द्रयव' के ३ नाम हैं ।

एतेति ॥ कलि गच्छति । अन्तर्भावितव्यर्थाद्विभेदः 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'स्वच्च डिङ्वा-' (३।२।३८)-इति मुकुटः ।-कलि गायति-इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ यवाकारबीजत्वाद्यवम् । इन्द्रसंज्ञस्य वृक्षस्य यवम् ॥ (२) ॥ * ॥ भद्रं च तद्यवं च ॥ (३) ॥ * ॥ 'कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्' इत्यमरमालादर्शनादिन्द्रयवः पुमानपि । तत्रैव स्त्रीकाण्डपाठात् कलिङ्गा च ॥ * ॥ त्रीणि 'इन्द्रयवस्य' कुटजबीजस्य ।

कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्णपाकफलः, अविग्नः, सुषेणः, करमर्दकः (४ पु), 'करौदा, करवन' के ४ नाम हैं ।

कृष्णेति ॥ कृष्णः पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ आ विजते स्म । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० प० से०) आङ्पूर्वः । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'श्रीदितः-' (७।२।१४) इतीप्तिषेधः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ * ॥ केचित्तु 'नञ्पूर्वः' इत्याहुः ॥ (२) ॥ * ॥ शोभना सेना यस्य । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४।१) इति णत्वम् । मुकुटस्तु-मुण्डु सिनोति । 'षिब् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृवृत्स्वपिसिद्भ्यो नः'-इत्याह । उज्ज्वलदत्तादौ तूणादिसूत्रस्य 'कृवृजृसिद्भ्यो नः' इत्याह ।

नित्' (३।१०) इति पाठो दृश्यते । ['सुषेणः करमर्दं स्याद्विष्णुसुग्रीववैद्ययोः' इति मेदिनी ५।१।८४] ॥ (३) ॥ * ॥ करं मृदनाति । 'मृद क्षोदे' (कृष्ण० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मूर्धपुष्पकः' इति शुभाङ्गा ।-करो मर्दकोऽस्य-इति मुकुटः । तन्न । उक्तकोशदिनेषां (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'करमर्दकस्य' 'करौदा' इति ख्यातस्य ।

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालस्कन्धः, तमालः, तापिच्छः, (३ पु), 'तमाल' के ३ नाम हैं ।

कालेति ॥ कालः स्कन्धोऽस्य । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे' इति मेदिनी [८।२।४५] ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानो' (दि० प० से०) 'तमिविशि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी [१५।२।९७] ॥ तापिनं छादयति । 'छाद अपवारणे' (डु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पुषोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु- 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यमोऽलुकि 'तापिच्छ-' इति मुकुटः । तन्न । अलौकिकविग्रहेऽमः प्रवेशाभावात् ॥ (३) त्रीणि 'तमालस्य' ।

अथ सिन्दुकः ।

सिन्दुवारैन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

सिन्दुकः, सिन्दुवारः, इन्द्रसुरसः, (३ पु), निर्गुण्डी, इन्द्राणिका (२ स्त्री), 'सिंधुवार' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्द प्रसवरो' (भ्वा० आ० से०) 'स्यन्देः संप्रसारणं वश्च' (उ० १।११) इत्युः । बाहुलकादत्र धो न ॥ * ॥ मुकुटस्तु धमिच्छति । स्वार्थे 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) तदुक्तम् [स्वामिव्याख्याने] 'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिंधुवारितः । नीलपुष्पः सीतसहो निर्गुण्डी नीलसिंधुकः' इति ॥ (१) ॥ * ॥ सिन्दुं वृणोति, वारयति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृञ् आवरणे' (डु० उ० से०) वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) (२) ॥ * ॥ शोभनी रसोऽस्य । इन्द्रस्य सुरसः ॥ * ॥ 'इन्द्रसुरिसः' इति स्वामी ॥ (३) ॥ * ॥ निर्गुण्डीति । 'गुह रक्षायाम्' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।३५) इति कः । पुषोदरादिः (६।३।१०९) । गुडाद्वेष्टनाभिगता,

१. स्वामी तु द्वयोर्भेदमाह, यथा—“इन्द्रयवं कुटजफलं भद्रयवं तु कुटजबीजम् । यदाह—‘फलानि तस्येन्द्रयवा बीजं भद्रयवास्तथा ।’ इति । एतत्प्रमाणकवचनेन ‘भद्रयवेन्द्रयवशब्दयोः’ पुंस्त्वमपि सिद्धम् ॥

१. काव्यकल्पलतायां 'रविमिव तापिच्छविशक्तिं वनम्' इति श्लेषान्निरनुस्वारस्यैव समर्थनाच्च ॥

२. “इन्द्रस्य सुरसो यस्मिन्, दिव्य इत्यर्थः” इत्येवं स्वाभ्युक्त्या इकारमध्यत्वोक्तिरत्र चिन्त्या ॥

इति स्वामी । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—‘गुडिः’
अर्पितोऽपि सूत्रादेराकृतिगणत्वाद् द्रष्टव्यः—इत्याह । निर्गु-
ण्डी नीलशोफाभ्यां सिन्दुवारद्रुमेऽपि च’ इति मेदिनी [४२।-
३०] ॥ (४) ॥ * ॥ इन्द्रस्य जन्या ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।-
४९) इति डीषानुकौ, जन्यजनकभावलक्षणोऽपि च पुंयो-
गस्तत्र गृह्यते ।—इन्द्रमानयति । अनेर्ण्यन्तात् ‘कर्मण्यण्’
(३।२।१) । डीष् ४।१।१५ । कन् (५।३।७५) ह्रस्वत्वम्
(७।४।१३) च—इति मुकुटः । ‘इन्द्राणी करणे स्त्रीणां
पीलोमीसिन्दुवारयोः’ इति मेदिनी [४७।३५] ॥ (५)
॥ * ॥ पञ्च ‘सिन्दुवारस्य’ ‘स्योडी’ इति ख्यातस्य ।

वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणी, खरा, गरी (३ स्त्री,) देवताडः, जीमूतः (२ पु),
‘देवताल’ अर्थात् ‘बगदाली’ एक तरह के गुजराती वृक्ष के ५
नाम हैं ।

वेणीति ॥ वेणीव । ‘देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्या-
मपि योषिति’ इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ तीक्ष्णत्वात्
खरा । ‘देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद् गदंभे पुमान्’ इति
रभसः ॥ (२) ॥ * ॥ गृणाति । ‘गू शब्दे’ (ऋचा० प०
से०) । पचाद्यच् । (गौरादिः) (४।१।४१) । ‘गरी
खरायो करणे क्लीबं नागविषे विषे’ [इति मे० १२।४।२२]
॥ * ॥ खरं विषमागिरति । मूषकविषघ्नत्वात् । ‘खरागरी’
इत्येकमाहुः ॥ * ॥ —गरामागिरति । ‘गरागरी’ इति तु
स्वामी ॥ तदुक्तम् [स्वामिण्याख्याने]—‘जीमूतको
देवताडो वृन्तकोशो गरागरी’ इति ॥ (३) ॥ * ॥ ‘देवो
मेघे सुरे राज्ञि स्यान्नपुंसकमिन्द्रिये’ इति मेदिनी [१५।८।
१२] ॥ देवमिन्द्रियं ताडयति । ‘तड आघाते’ (च० प०
से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘देवताडः सैहिकेये जीमूते
च हुताशनै’ इति मेदिनी [४३।४०] ॥ (४) ॥ * ॥
जीमूत इव ‘जीमूतोऽद्वी भूतिकरे’ देवताडे पयोधरे’ इति
मेदिनी [६५।१११] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ‘देवतालस्य’ ।

अहस्तिनी तु भूदण्डो

अहस्तिनी, भूदण्डो (२ स्त्री), ‘एक तरह के जाक-
विशेष’ के २ नाम हैं ।

श्रीति ॥ श्रिया हस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः ।
‘अतः—’ (५।२।११५) इतीनिः । हस्तं गृह्णाति, हस्तयति,
अवश्यं श्रियं हस्तयति । ‘आवश्यक-’ (३।३।१७०) इति
णिनिः, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ भुवं रुण्डयति आच्छादयति
‘रुटि लुटि स्तेयकरणे’ (भ्वा० प० से०) इत्यत्र साधवी-
यायां वृत्तौ ‘रुडि, लुडि, इत्यपरे’ इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् ।

१. ‘भूतिकरे’ इति पा० ।

‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ हस्तिकणपत्रा
शाकविशेष इति स्वामी । द्वे (माषादिक्षेत्रभवाया वकुल-
पुष्पाभलोहितपुष्पायाः ‘हस्तिकर्णाभपत्रस्य’ ‘शिरीहभिनी’
इति ख्यातायाः) ।

तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणशून्यम् (न), मल्लिका, भूपदी, शीतभीरुः (१ स्त्री)
‘छोटी बेला’ के ४ नाम हैं ।

तृणेति ॥ ‘इतो वत्तूरान्तानि पुष्पाणि’ इति स्वामी ।
तृणशून्ये स्थाने साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ।
‘हलो यमाम्—’ (८।४।६४) यलोपः । ‘तृणशून्यं मल्लि-
कायां तथा स्यात्केतकीफले’ इति विश्व-मेदिन्यौ [१२।४।-
११९, १२।१।११९] ॥ * ॥ —‘तृणशूले गुल्मे साधु तृण-
शूल्यम्’—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ मल्लते गन्धम् ।
मल्यते वा । ‘मल्ल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सर्वधा-
तुभ्य इव’ (उ० ४।१।१८) । वा डीष् (ग० ४।१।४५) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ‘मल्लिको हंसभिद्यपि । मल्लिका
तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः’ इति मेदिनी [१२।१।३८]
(२) ॥ * ॥ भुवि पदमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥
(३) ॥ * ॥ शीताङ्गीरुः ॥ २ ॥ ‘शतभीरुः’ इति वा पाठः ।
शतं वियोगिनो भीरवोऽस्याः । ‘मल्लिका शतभीरुश्च
गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायन्ती’ भूपदी तृणशून्य-
कम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ‘मल्लिकायाः’,
‘बेल्लि’ इति ख्यातायाः ।

सैबास्फोता वनोद्भवा ।

आस्फोता (स्त्री), ‘जङ्गली बेला’ का १ नाम है ।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । ‘स्फुटिर् विकसने’ (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (१।३।१३४) । पृषोदरादित्वात्
(१।३।१०२) टस्य तो वा । ‘आस्फोता विष्णुक्रान्तायां
वनमल्लयकंपर्णयोः’ इति रभसः । ‘आस्फोटस्तु पुमानकंपर्णे
स्यात्कोविदारके । आस्फोता गिरिकर्ण्यी च वनमल्लयां
च योषिति’ इति मेदिनी [६०।९२-९३] ॥ (१) ॥ * ॥
एकं ‘वनमल्लयाः’ ।

शोफाबिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥

शोफालिका, सुवहा, निर्गुण्डी, नीलिका, (४ स्त्री), ‘काळी
जेवारी’ के ४ नाम हैं ।

शोफेति ॥ शेरते शोफा अलयोऽस्याम् । वा डीष् () ।
स्वार्थे कन्—(५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ सुष्ठु वहत्यामोदम् ।

१. विश्वे तु ‘केतक्याश्च फले मृतम्’ इति पा०

२. स्वामी तु ‘मदायन्ती’ शब्दमाह ।

‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ‘सुवहा सल्लव्येलापणीगोघापदीषु वीणायाम् । रास्नाशेफालिकयोः स्त्री, सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्’ [इति मे० १७७-२५-२६] ॥ (२) ॥ * ॥ नीलवर्णा । ‘नीलादौषधी’ ‘प्राणिनि च’ (वा० ४।१।४२) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ‘नीलिका नीलिनीक्षुद्ररोगशेफालिकासु च’ [इति मेदिनी १०।११२] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ‘कृष्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः’ ‘न्यवारी’ इति ख्यातायाः ।

सिसासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

श्वेतसुरसा, भूतवेशी (रक्षी), ‘सफेद फूलवाली नेवारी’ के २ नाम हैं ।

सितेति ॥ शोभनो रसोऽस्याः । श्वेता चासौ सुरसा च ॥ (१) ॥ * ॥ भूतानि विशति । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० अ०) ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘श्वेतनिर्गुण्ड्याः’ ।

अथ मागधी ।

गणिका यूथिकाम्बुठा

मागधी, गणिका, यूथिका, अम्बुठा (४ स्त्री), ‘जूही’ के ४ नाम हैं ।

अथेति ॥ मगधे देशे भवा । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली ॥ यूथी‘भाषाविशेषश्च’ हैमः [३।३७५-७६] ॥ (१) ॥ * ॥ चित्ताकर्षकत्वाद्गणिकेव । ‘गणिका यूथीवेश्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे’ इति मेदिनी [७।८०] ॥ (२) ॥ * ॥ यूथमस्त्यस्याः । ‘अत इनिठनी’ (५।२।११५) ‘यूथिकाम्रातके’ पुष्पविशेषेऽपि च योषिति’ इति मे० [१२।१४४] ॥ (३) ॥ * ॥ अम्बेव मातेव तिष्ठति । ‘सुपि स्थः’ (३।२।४) इति कः । ‘अम्बाम्ब-’ (८।३।२७) इति षत्वम् । ‘ख्यापोः-’ (६।३-६३) इति ह्रस्वः ।—अम्बे तिष्ठति—इति स्वामी । ‘अम्बुठो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च’ । ‘अम्बुठोऽप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि’ इति विश्वमेदिन्यौ [४२।१३, ३९।११] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ‘यूथिकायाः’ ‘जूही’ इति ख्यातायाः ।

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७ ॥

हेमपुष्पिका (स्त्री), ‘पीले फूलवाली जूही’ का १ नाम है ।

सेति ॥ हेमवर्णं पुष्पमस्याः । ‘पाककर्ण-’ (४।१।५४)

इति ङीष् । ‘स्याद्धेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः’ [इति मेदिनी १९।२३४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं ‘तस्या एव पीतपुष्पायाः’ ।

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्तो माधवी लता ।

आतिमुक्तः, पुण्ड्रकः (२ पु), वासन्ती, माधवी लता, (रक्षी), वसन्त ऋतु में फूलने वाले कुन्द-विशेष, या माधवी के ४ नाम हैं ।

अतीत ॥ अतिक्रान्तो मुक्तां शोक्लघातु । ‘अस्याधयः’ (वा० २।२।१८) । इति तत्पुरुषः । ‘गोस्त्रयोः-’ (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा,—मुक्तान् विरक्ताम् । ‘अतिमुक्तस्तु निःसङ्गं वासन्त्यां तानशप च’ [इति मे० ६७।१८३] (१) ॥ * ॥ पुण्डति पुण्ड्यते वा ‘मुडि खण्डने’ ‘पुडि च’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्फायि-’ (उ० २।१३) इति रक् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ वसन्ते पुष्यति । ‘कालात्साधुपुष्यत्-’ इत्यण् । ‘वासन्ती माधवीयूथ्योरुद्धे नावहिते त्रिषु’ [इति मे० ६५।१५३] ॥ (३) ॥ * ॥ मधौ पुष्यति । ‘माधवोज्जे मधौ राधे वसन्ते न स्त्रियां मिसौ । वासन्ती कुट्टनीमद्यमधुशर्करासु’ स्त्रियाम्’ इति मेदिनी [१६०।४६-४७] । रन्तिदेवोऽपि ‘वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके’ ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ‘कुन्दभेदस्य’ ।

सुमना मालती जातिः

सुमनाः (=सुमनस्), मालती, जातिः (३ स्त्री), ‘चमेली’ के ३ नाम हैं ।

स्विति ॥ सुष्ठु मन्यते । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) असुन् (उ० ४।१८९) । यद्वा,—शोभनं मनोऽस्याम् । ‘स्त्रियां सुमनसो भूमिन् पुष्पे, जातो तु भेदतः । विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते’ इति व्याडिः ॥ * ॥ ‘सुमनायाश्च पत्रेण’ इति सुश्रुतदर्शनात् टाबन्ता [सुमना] अपि ॥ (१) ॥ * ॥ मां लक्ष्मीं लतति । ‘लत’ सौत्रो वेष्टनार्थः । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१) । मालं तनोति वा । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१००) इति डः । ‘मालती युवती काकमाच्यां जातिविशल्ययोः । ज्योत्स्नायां निशि नद्यां च’ [इति हैमः ३।३०४-५] ॥ (२) ॥ * ॥ जायते । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।७४) । ‘जनसन-’ (६।४।४२) इत्यात्वम् । वा ङीष् (ग० ४।१।४१) यत्तु—जायते प्रीतिरनयेति बाहुलकाज्जनेः कर्तरि क्तिच्—इत्याह । तन्न । ‘अनया’ इति करणविग्रहं प्रदर्श्य ‘कर्तरि’ इति कथनं व्याहृतम् । ‘बाहुलकात्’

१. ‘यूथि’ ह्रस्वोऽपि पा० ।

२. ‘यूथिका म्लानके’ इति पा० ।

३. ‘चाम्ललोण्यां’ इत्युभयत्र पा० ।

१. ‘मधुशर्करावासन्तीकुट्टनीमधिरासु च’ इति पा० ।

इति च । 'क्तिक्ती च-' (३३।१७४) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामल-
क्योश्च सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफले च मालत्याम्'
[इति मे० ५५।१९-२०] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'जातेः'
'वैवेली' इति ख्यातायाः ।

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

सप्तला, नवमालिका (२ स्त्री), 'वसन्ती नवारी' के
३ नाम हैं ।

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्ध्यान्धियाणि वा लाति ।
'आ दान' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
'इति कः । 'अथ सप्तला । नवमालाचर्मकषागुञ्जाधु पादली
सप्तलाम्' । इति मे० १५५।१४३-४४] ॥ (१) ॥ * ॥
नवा स्तुत्या मालास्याः । कप् (५।४।१४४) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'नवमालिकायाः' ।

माध्यं कुन्दम्

माध्यम, कुन्दम् (२ पु न) 'कुन्द' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ माघे साधु, 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति
यत् ।—माघे भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्-इति
प्राचः ॥ (१) ॥ * ॥ कुं भुवं दायति, घति वा । 'दिप्
बोधने' (भ्वा० प० अ०) 'दो अवखण्डने' (दि० प०
अ०) वा । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादि-
(६।३।१०९) कुणति । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) ।
'अन्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दो वा । यत्तु—'तत्पु-
रुषे-' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्-इति मुकुटः ।
तन्न । अलौकिकविग्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात् । षष्ठ्याः
प्रवेशाच्च । 'माध्यः कुन्दः कुरुटकः' इति पुंस्काण्डे रत्नको-
षात् पुंस्त्वमपि । 'कुन्दो माध्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्वन्तरेपु
ना' [इति मे० ७४।३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुन्दस्य' ।

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।

रक्तकः, बन्धूकः, बन्धुजीवकः (३ पु), 'दुपहरिया नामक
पुष्पवृक्ष' के ३ नाम हैं ।

रक्तेति ॥ रक्तपुष्पत्वाद् रक्तः । स्वार्थे कच् (५।३।७५) ।
['रक्तकोऽम्लानबन्धूकरक्तवस्त्रानुरागिषु' इति मे० १२।
१४५] ॥ (१) ॥ * ॥ बध्नाति चित्तम् । 'बन्ध बन्धने'
(कथा० प० अ०) । 'उल्लादयश्च' (उ० ४।४१) इत्यूकः ।
'बन्धूकं बन्धुजीवे स्याद्वन्धूकः पीतसारके' [इति मे० ११।
१२८] बन्धुरिव जीवं जलमस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
'बन्धूकस्य' 'दोपहरिया' इति ख्यातस्य ।

१. 'नवमाली' इति पा० ।

२. 'पीतचालके' इति पा० ।

सहा कुमारी तरणिः

सहा, कुमारी, तरणिः (३ स्त्री), 'धीकुआर' के ३ नाम हैं ।

सहेति ॥ आतपं सहते । 'यह मर्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । 'सहो बले न
स्त्रियां स्यात्स्त्रियां तु नखभेषजे । दण्डोत्पलामुद्गपर्णीकुमा-
रीपुथिवीषु च' [इति मे० १७६।१०-११] ॥ (१) ॥ * ॥
कुमारीव । यद्वा,—कुमारयति । 'कुमार कीडायाधु' (चु०
उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ।
यद्वा,—कामयते । 'कमु कान्ती' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः
किदुच्चोपधायाः' (उ० ३।१।३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे'
(४।१।२०) इति डीप् । 'कुमारी रामतरण्यां नवमाल्ये
नदीभिदि । कन्याऽपराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता'
[इति विश्वः १३९।१७५] ॥ (२) ॥ * ॥ तरत्यनया
'तु प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अतिमृष्टभ्रम्यस्य-
भ्यवित्तुम्योऽनः' (उ० २।१०२) 'तरणिर्द्युमणी पुंसि कुमा-
रीनीकयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ४८।५०] ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'कुमार्याः' 'धीउकुआरी' इति ख्यातायाः ।

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

अम्लानः (पु), महासहा (स्त्री), 'कटसरैया' के २ नाम हैं ।

अम्लेति ॥ न म्लायति स्म । 'गत्वर्थार्थकर्मक-' (३।४।
७२) इति क्तः । 'संयोगादेरातो घातोर्धन्वतः' (८।२।४३)
इति नत्वम् । 'अम्लानस्त्वमले भिटीभेदे' इति हैमः [३।
३८०] 'अम्लानो महासहायां ना रेवाच्यलिङ्गस्तु निर्मले'
इति मेदिनी [८५।३२] ॥ (१) ॥ * ॥ महती चासी सहा
च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति तत्पुरुषः । 'आन्महतः-'
(६।३।४३) इत्यात्वच् ।—महतो विमर्दस्य सहा वा-इति
मुकुटः । तन्न । असामानाधिक्येनात्वाप्रसङ्गात् । 'महासहा
माघपर्ण्यामम्लानेऽपि च योषिति' [इति मे० १७७।३४]
(२) ॥ * ॥ द्वे 'महासहायाः' 'कटसरैया'—सामान्यस्य ।

तत्र शोणे कुरवकः

कुरवकः (पु), 'लाल कटसरैया का' १ नाम है ।

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते । कुत्सित ईषद्वालीनां
अल्पमकरन्दत्वाद् रवोऽत्र । बहुव्रीहित्वान्न कादेशः । 'कुर-
वकः शोणाम्लानक्षिटीप्रभेदयोः' [इति मे० १५।१८२]
॥ * ॥ कु ईषद्वीति । संज्ञायां क्वुन् (उ० २।३२) । उवङ्

१. 'रामतरणीनवमाल्योर्नदी—' इति विश्वे पाठः ।

२. 'नान्यलिङ्गस्तु निर्मले' इति पा० ।

३. मेदिन्यां तु कुरवकः' इति पा० । विश्वे तु 'स्मृतः

कुरवकः शोणाम्लानक्षिटीप्रभेदयोः (१७।१८२) इत्ये-
कोकारवान् पाठः ।

(६।४।७७) उकारद्वयवान् (कुरुवकः) इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ‘रक्तवर्णायाः’ [महासहायाः] ।

तत्र पीते कुरुण्टकः ।

कुरुण्टकः (पु), ‘पीले फूलवाली कटसरैया’ का १ नाम है ।

तत्रेति ॥ रुण्टि । ‘रुटि स्तेयकरणे’ (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) व्वन् (उ० २।३२) वा । कृत्सितः कोर्वा रुण्टकः । ‘कुगति-’ (२.२।१६) इति समासः । ‘कुरुण्टकः’ पीतपुष्पाभ्रानक्षिटिकयोः पुमान् [इति मे० १५।१८३] ॥ * ॥ कुर्यते । ‘कुर छेदने’ (तु० प० से०) । बाहुलकादण्टः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ‘कुरु-ण्टी’ दारुपुष्पां ना क्षिद्यभ्रानप्रभेदयोः [इति मे० ३६।१८] । इत्येकोकारवान्-इति कश्चित् । तत्र ‘कुर शब्दे’ (तु० प० से०) इति पठितुं युक्तम् ॥ (१) ॥ * ॥ रक्तपीतपुष्पयुक्त-‘कुरुण्टकः’ ‘कटसरैया’-इति ख्याताया एकैकम् ।

नीला क्षिण्टी^३ द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥

वाणा, दासी (रक्ती), आर्तगलः (पु), ‘काली ‘कटसरैया’ के ३ नाम हैं ।

नीलेति ॥ वण्यते । ‘वण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । ‘वाणा तु वाणमूले स्त्री नील-क्षिट्या पुनर्द्वयोः’ [इति मे० ४६।२७] ॥ (१) ॥ * ॥ दस्यते । ‘दसु उष्णये’ (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् । (३।३।१९) + गौरादिः (४।१।४१) । ‘दासी बाणाभुजि-व्ययोः’ [इति मे० १७०।४] ॥ (२) ॥ * ॥ आर्तः क्षीणो गलति । ‘गल अदने’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ‘नीलक्षिटिकायाः’ ।

सैरीयकस्तु क्षिण्टी स्यात् ।

सैरेयकः (पु) क्षिण्टी (स्त्री), ‘कटसरैया’ के २ नाम हैं ।

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । कर्षः । तत्र भवः । ‘वृद्धाच्छः’ (४।२।११४) । ‘संज्ञायां कच्’ (५।३।७५) । ‘सैरेयकः’ इति पाठे ‘नद्या-दिभ्यो ढक्’ (४।२।९७) । ‘सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः । पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः कुरुण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरुवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासी वाणा ओदनपाक्यपि ॥ (१) ॥ * ॥ ‘क्षिम्’ इति रटति अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।

१. ‘कुरुण्टकः पीतपुष्पाभ्रानक्षिण्टीकयोः-इति पा० ।

२. ‘कुरुण्टो दारुपुष्पां-’ इति पा० ।

३. अत्र सामान्याया क्षिण्ट्या विवरणमनुक्त्वा विशेषनीत्यादेर्भेदकथनस्य सर्वपद्धतिविपरीतत्वात्पूर्वं सैरीय-कस्तु ‘.....रुणे’ इति पठित्वैव नीला क्षिण्टी ‘.....सा’ इत्यस्य पठनं समुचितं प्रतीयते ।

गौरादिक्षीप् (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे क्षिटी-सामान्यस्य ।

तासमन् कुरुवकोऽरुणे ।

कुरुवकः (पु), ‘काल कटसरैया’ का १ नाम है ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके ॥ (१) ॥ * ॥ एकं ‘रक्तकुरुण्टकस्य’ ।

पीता कुरुण्टको क्षिटी तस्मिन् सहचरो द्वयोः ॥ ७५ ॥

कुरुण्टकः (पु), सहचरी (स्त्री पु), ‘पीली कटसरैया’ के २ नाम हैं ।

पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ ‘चरट्’ इति टित्वनि-पातमात् क्षीप् (४।१।१५) । यत्तु—‘भिक्षासेना-’ (३।२।१७) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयाथत्वात् ‘चरेष्टः’-इत्याह मुकुटः । तन्न । तत्र प्रमाणाभावात् । [‘भवेत्सह-चरो क्षिट्यां द्वयोर्नुचरे त्रिषु’ इति मे० १४४।२९९] ॥ (१) ॥ * ॥ ‘अन्येषामपि-’ (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे ‘सहाचरः’ इत्यपि स्वामी-इति मुकुटः । तदपि न । आह्वं सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘पीतकुरुण्टकस्य’ ।

ओड्पुष्पं जवापुष्पं

ओड्पुष्पम्, जवापुष्पम् (२ न), ‘ओडुल, गुडहल’ के २ नाम हैं ।

ओड्रेति ॥ आ ईषदुनति । ‘उन्दी क्लेदने’ (रु० प० से०) ‘स्फायितश्चि-’ (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलका-दस्य डत्वम् । ओड् पुष्पमस्य । यत्तु—‘उड श्लेषणे’ । बाहु-लकाद्रन्—इति मुकुटः । तन्न । धातुपाठे उडेरदशनात् । [‘ओड्स्तु तरुभेदे’ स्यात्’ इति मे० १२३।११] ॥ (१) ॥ * ॥ जवति ‘जु’ सौत्रो धातुगंतौ वेगे च अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ जपति । अच् (३।१।१३४) । ‘जवायां तु जपा स्मृता’ इति धर्मदासः । ‘ओड्पुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तितः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘जपायाः’ ‘ओडर’ इति ख्यातायाः ।

वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

वज्रपुष्पम् (न), ‘तिलके फूल’ का १ नाम है ।

वज्रेति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥ * ॥ तिलस्य (यत्) पुष्पम् ॥ * ॥ एकं तिलपुष्पस्य ।

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे

प्रतिहासः, शतप्रासः, चण्डातः, हयमारकः ‘करवीरः (५ पु) ‘कनहल, कनेर पुष्प वृक्ष’ के ५ नाम हैं ॥

१. (‘ओड्राः पुंभुम्नि नीवृति । ओड्रः स्यातो जवापुष्पे’ इति मेदिनी) इति कोष्ठान्तर्गतो निर्णयसागरीयः पाठोऽत्र चिन्त्यः, मेदिन्यां तदनुपलम्भात् ।

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विकासोऽस्य ॥ (१) ॥*॥
शतं प्रासाः कुन्ता इव पत्रण्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति
वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।
१) ॥ (२) ॥ * ॥ चण्डमतति । 'अत सातत्यगमने'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३)
॥ * ॥ हयानां मारकः ॥ (४) ॥*॥ करं वीरयति ।
'वीर विक्रान्ती' (चु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
'करवीरः कृपाणे स्याद्द्वैत्यभेदाश्चमारयोः । करवीर्यद्विती-'
श्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च' [इति मे० १४१।२५५] ॥ (५)
पञ्च 'करवीरस्य' 'कणेर' इति ख्यातस्य ॥

करीरे तु क्रकरग्रन्थिलालुभौ ।

करीरः, क्रकरः, ग्रन्थिलः (३ पु), करील' के ३ नाम हैं ।

करोति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)
'कृशुपकटिशीटिभ्य ईरम्' (उ० ४।३०) । यत्—'कृशु-
डिभ्य ईरच्—इति मुकुटः । तन्न । उणादिवृत्तिषु तत्पाठ-
स्यादर्शनात् । करिणमीरयति वा । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽश्री
वृक्षमिद्वटयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च
दन्तिनाम्' [इति मे० १३१।१२५] ॥ (१) ॥*॥ 'क'
इति करोति । अच् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा ।
'क्रकरः करीरवृक्षे दीने क्रकचे च पक्षिभेदे च' ॥ (२)
॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ।
ग्रन्थि लाति वा । 'ग्रन्थिलस्तु करीरद्वौ विकङ्कततरी
पुमान् । सग्रन्थौ त्रिषु' [इति मे० १५१।८५] ॥ (३)
श्रीणि 'करीरस्य' 'करील' इति ख्यातस्य ।

क्रमत्तः कितवो धूर्तो घत्तूरः कनकाह्वयः ॥७०॥

मातुलो मदनश्च

उन्मत्तः, कितवः, धूर्तः, घत्तूरः, कनकाह्वयः, मातुलः,
मदनः (७ पु), 'घत्तूरे' के ७ नाम हैं ॥

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति—' (वा० ३।
१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'उन्मत्त
उन्मादवति घत्तूरमुञ्चकुन्दयोः' [इति मे० ६१।१०१] ॥
(१) ॥*॥ कितवाः सन्त्यस्य ग्राहकाः । अर्शावाद्यच् (५-
२।१२७) । कितान् निवसतो वञ्चति 'वञ्चु गतो' (भ्वा०
प० से०) 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
'कितवो धूर्तवन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये' [इति विश्वः
१६४।३०] ॥ (२) ॥ * ॥ धूर्वते स्म । 'धूर्वो
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) कर्मणि क्तः (३।२।
१०२) ।—धूर्वति—इति तु प्राञ्चः । तश्च कर्तरि क्तो
दुर्लभः । 'मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च' (३।२।१८८) इति
ञकाराद्धा बोध्यः । यद्वा,—धूर्वणं धूर्तम् । भावे क्तः (३।३।

११३) । तदस्यास्ति । अर्शावाद्यच् (५।२।१२७) । 'धूर्तं तु
खण्डलवने' घत्तूरे ना विटे त्रिषु' [इति मे० ५३।२८] ॥
(३) ॥*॥ घयति घातुन् । 'घेष्ट पाने' (भ्वा० प० से०)
बाहुलकाद्वरच् । पृषोदरादिः (६।२।१०९) । 'घत्तूरस्तु
स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः' इति स्वामी ॥ * ॥
घूसयति । 'घूस कान्तिकरणे' (चु० प० से०) । क्वि
(३।२।१७८) तूर्यते । 'तूरी त्वरणहिसयोः' (दि० आ०
से०) । इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । घृश्रासी तूरश्च
घुस्तूरस्तु पुण्डरीको घुस्तूरः कनकाह्वयः' इति शब्दान्तः—
इति मुकुटः ॥ (४) ॥ कनकमाह्वयो यस्य । 'कनकं हेम्नि
पुंसि स्यात्किणुके नागकेसरे । घत्तूरे काञ्चनारे च कालीये
चम्पकेऽपि च' [इति मे० ५।५३-५४] ॥ (५) ॥*॥
मास्ति नास्ति तुला यस्य । मा श्रीस्तुलाऽस्य, इति वा ।
कनकनामत्वात् । 'मातुलो व्रीहिभिन्मातृभ्रात्रोश्च मदनह्वये ।
घत्तूरे' [इति मे० १५१।१२३] ॥ (६) ॥*॥ मदयति ।
'मदी हर्षलेपनयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।
१३४) । 'मदनः स्मरवसन्तद्रुमिद्वत्तूरसिंहके' [इति मे०
९०।३] ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'घत्तूरस्य' ।

अथ फले मातुलपुत्रकः ।

मातुलपुत्रकः (पु), 'घत्तूरे के फल' का १ नाम है ।

अस्येति ॥ मातुलस्य पुत्र इव । कन् (५।३।९६)
'मातुलपुत्रक इत्यपि मामकतनये' फले च घूर्तस्य' [इति मे०
१९।२३६] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'घत्तूरफलस्य' ।
फळपूरो बीजपूरः

फलपूरः, बीजपूरः, (२ पु), 'बिजौरा नींबू' के ४ नाम हैं ।

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ०
से०) 'इगुपध—' (३।१।१३४) इति कः । कर्मणि घम्
(३।३।१९) वा । मुकुटस्तु—फलं बीजं च पूरयति ।
कः—इत्याह । तत्राणुचितः । इगुपधत्वाभावान्णजन्तस्य ।
(१) ॥*॥ एवं बीजपूरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य'
'बिजौरा' इति ख्यातस्य ।

रुचको मातुलङ्गके ॥ ७ ॥

रुचकः, मातुलङ्गकः (२ पु) 'मातुलिङ्ग' के दो नाम हैं ।

१. साम्प्रतं मेदिन्यामुपलभ्यमानः '—खण्डलवणे—'
इत्येव पाठोऽत्रापि विश्व (५८।२२) हैम (२।१७८)—
योरनुरोषोदुचितः, न तु 'खण्डलवने' इत्ययं पाठः ।

२. 'स्वामि' व्याख्याने 'घत्तूरकः स्मृतः—' इत्येव
पाठः ।

३. मेदिन्यां '—घुस्तूरसिक्थके' इति पाठः ।

४. मेदिन्यां क्वचित्—'मातुलतनये—' इति पाठः ।

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतो च (भ्वा० आ० से०) अन्तर्भावितव्यर्थः । ववुन् (उ० २।३२) । 'रुचको बीजपुरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवचलेऽपि मङ्गल्य-^१ द्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' [इति मे० १२।१४७-४८] ॥ (१) ॥ * ॥ मीनात्यरुचिम् 'मीन् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । बाहुलकात्तुन् । लुञ्ज्यते । 'लुजि भासार्थः' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) मातुश्चासौ लुङ्गश्च । स्वार्थे ण् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मातु-
लिङ्गस्य' । स्वामी तु चतुर्णां पर्यायतामाह । तदुक्तम्—
'फलपूरो बीज पूरः केसरी बीजपूरकः । बीजकः केसरा-
म्लश्च मातुलुङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थ—'सौवचलं मातुलुङ्गं
शिलाचन्दनपेषणी^२ । ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं
स्मृतम्'—इति ।

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।

जम्बीरोऽपि

समीरणः, मरुवकः, प्रस्थपुष्पः, फणिज्जकः, जम्बीरः
(५ पु), 'मरुवा' के ५ नाम हैं ।

समीति ॥ समीरयति 'ईर गती' (अ० आ० से०) ।
ह्युः । 'समीरणस्तु पवने पथिके च फणिज्जके' [इति मे०
५।३।१११] ॥ (१) ॥ * ॥ मरी वाति । ववुन् । (उ०
२।३२) । 'भवेन्मरुवकः पुष्पभिच्छल्यद्रुफणिज्जके'^३ [इति
मे० १७।२०७] ॥ ॥ * ॥ प्रस्थे सानौ पुष्पयति । 'पुष्प
विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३)
॥ * ॥ फणी जातोऽस्मात् । फणाभपत्रपुष्पवात् । फणी
उज्झको वर्जकोऽस्य—इति केचित् । उभौ पुषोदरादी
(६।३।१०९) ॥ (४) ॥ * ॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा०
प० से०) विच् (३।२।७५) । वीरयति । अच् (३।१।
१३४) । जम् चासौ वीरश्च^४ । 'जंवीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा
दन्तशठद्रुमे' [इति मे० १३।४।१५७] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'जम्बीरस्य' 'मरुवा' इति ख्यातस्य ।

अथ पर्णासे कठिजङ्गकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

पर्णासः, कठिज्वरः, कुठेरकः (३ पु), 'पर्णास, या बवई'
के ३ नाम हैं ।

१. —'माङ्गल्यद्रव्ये—' इति पा० ।

२. स्वामिव्याख्याने '—मातुलुङ्गस्तु'—इति, '—शिला
चन्दनपेषणी—' इति च पाठः ।

३. —पुष्पविशेषे मदनद्रुमे' इति पाठः ।

४. 'जम्बीरः' इति पा० ।

५. मूले 'जम्बीरः' टीकायां 'जंवीरः' अथ बीजं मृगम् ।

अथेति ॥ पर्णान्यस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा,—पर्णैरसति । 'अस दीप्तौ'
(भ्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१)
॥ * ॥ कठिनं जरयति । 'जृष्' (दि० प० से०) ण्यन्तः ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पुषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२)
॥ * ॥ कुण्ठति । 'शुठ प्रतीघाते' 'कुठि च' (भ्वा० प०
से०) । 'पति-कठिकुठि' (उ० १।५८) इत्येरक् । आगम-
शास्त्रस्यानित्यत्वान्न मुम् ॥—'कुठ गुठ प्रतीघाते' च'
इत्यतो 'ददुंरादयश्च' (उ० १।१४०) इति ढक् । पुषोद-
रादित्वात् (उ० ६।३।१०९) अनुषङ्गलोपः—इति
मुकुटः । तन्न । कुठ-घातोः सत्त्वे पुषोदरादित्वकल्पनावैय-
र्थ्यात् । ढक्कल्पनाऽपि व्यर्था । एरका सिद्धत्वात् ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि 'पर्णासस्य' ।

सितेऽर्जकोऽत्र

अर्जकः (पु), 'सफेद बवई' का १ नाम है ।

सीति ॥ अत्र पर्णासि । अर्जयति । 'अर्ज सर्जं अर्जम्'
(भ्वा० प० से०) । 'ऋज गतिस्थानार्जोपाजनेषु' (भ्वा०
आ० से०) वा ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'श्वेतपर्णासस्य' ।

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

पाठी (= पाठिन्), चित्रकः, वह्निसंज्ञकः (३ पु), (अग्नि-
वाचक) 'चीत' के ३ नाम हैं ।

पेति । पाठोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५)
इतीनिः ॥ (१) ॥ * ॥ चित्तं बुद्धिं प्रायते । 'वैद् पालवे'
(भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमि-
च्छञ्चुपाठिषु' [इति मे० ८।८८] ॥ (२) ॥ * ॥ वह्निः
संज्ञा यस्य । वह्निपर्यायनामक इत्यर्थः ॥ (३) त्रीणि
'चित्रकस्य' 'चीता' इति ख्यातस्य ।

अर्काह्वयमुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चार्कपर्णे

अर्काह्वयः, वसुकः, आस्फोटः, गणरूपः, विकीरणः, मन्दारः,
अर्कपर्णः (७ पु), 'एकवन, आक, मन्दार' के ७ नाम हैं ।

अर्केति ॥ अर्कं आह्वा यस्य । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके
रवौ ताम्रे दिवस्पती' [इति मे० ७२।१६] ॥ (१) ॥ * ॥
वसति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'शूस्वुस्तिहि—'
(उ० १।१०) इत्युः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'वसुकं
रोमके पुंसि शिवमल्ल्यर्कपर्णयोः' [इति मे० १३।१५३]
बाहुलकात् 'भृम्' [उ० सू०...] इत्युः—इति मुकुटः
तन्न । उक्तसूत्रे वसतेऽहणात् । (२) ॥ * ॥ आ स्फो-

टयति । 'स्फुटिर् विकसने' । (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।१।१०९) 'आम्फोतस्तु
पुमानर्कपर्णे स्यात् ऋविदारके । आस्फोता गिरिवर्ण्या च
वनमल्ल्यां च योषिति' [इति मे० ६०।९२-९३] ॥ (३)
॥ * ॥ नानात्वाद्गणा बहूनि रूपाण्यस्य ॥ (४) ॥ * ॥
विकिरति । 'कृ विकल्पे' (तु० प० से०) । 'कृप्—' (उ० २।
८१) इति क्युन् । इत्वम् (७।१।१००) रपरत्वम् (१।१।५१)
बाहुलकादीर्घः ॥ * ॥ विविधः किरणोऽस्य—इत्यन्ये ॥
(५) ॥ * ॥ मन्दान् इयति । अण् (३।२।१) मन्दैरयते वा ।
घञ् (३।३।१९) । 'मन्दारः' स्यात्सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्क-
पर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः' [इति मे० १३६।१९६-
९७] ॥ (६) ॥ * ॥ अर्कभानि तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य ॥
(७) ॥ * ॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आक' इति ख्यातस्य ।

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

अलर्कः, प्रतापसः (२ पु), 'सफेद फूलवाले एकवन' के
२ नाम हैं ।

अत्रेति ॥ अस्मिन् शुक्ले । अलति । 'अल भूषणादौ
(भ्वा० प० से०) क्विप् (३।२।७६) । अल् चासावर्कश्च ।
'अलर्को घवलाकं स्याद्योगोन्मादितकुक्कुरे' [इति मे० ४।
४५] । अलयति-इति मुकुटः । तन्न । णावुपधावृद्धिप्रस-
ङ्गात् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति । 'षोऽन्तः-
कर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) । प्रकृतास्ता-
पसा येन वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्वेताकस्य' ।

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टौ लो वुको वसुः ॥ ८१ ॥

शिवमल्ली (= शिवमिल्लन्), पाशुपतः, एकाष्टौ लः,
वुकः, वसुः (५ पु), 'गुल्मा' के ५ नाम हैं ।

१. विश्वे पुस्तकद्वये 'मन्दारः पारिभद्रार्कपर्णयोः ।
सुरद्रुमेऽपि' (१३८।१६६), 'मदारो द्विरदे धूर्ते' (१३९।
१६९) इति पठितत्वेन 'मन्दार-मदारे'तिशब्दद्वयस्यो-
पलब्ध्याऽत्रापि 'मन्दारः..... पर्णे च' एतावानेव पाठः
समुचितः । मेदिन्यां यद्यपि 'मन्दारो हस्तिधूर्तयोः' इत्यपि
पाठस्तदग्रे लभ्यते, किन्तु उक्तविश्वानुरोधादत्रापि 'मदारो
हस्तिधूर्तयोः' इति पठितव्ये लेखकादिप्रमादात् 'मन्दारो
हस्तिधूर्तयोः' इति पाठो लिखितः । अत एव हैमे मन्दार
शब्दार्थकथनप्रसङ्गे 'मन्दारस्त्रिदशद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे
च (३।६२५-२६) इत्येवोक्तम्, न तु तस्य 'हस्तिधू-
र्त'व्यर्थो कथ्यते, एवमेव नानार्थरत्नमालायामपि
'मन्दार' शब्दार्थकथने 'मन्दारः पारिभद्रेऽर्कपर्णे कल्पमही-
रहे' (पु० ९९ पं० १८९८) इत्येवोक्तं, न तु हस्ति-धूर्त-

शिवेति ॥ शिवप्रिया मल्ली ॥ (१) ॥ * ॥ पाशुपते-
रयम् । तत्प्रियत्वात् । 'पाशुपतो बकपुष्पे स्यात्पशुपत्यधि-
दैवते च तद्भुक्ते' [इति मे० ७०।२१३] ॥ (२) ॥ * ॥
एकमस्थि लाति । 'सुषामादित्वात्' (८३।९८) 'वत्सं
दीर्घत्वं च । 'एकाष्टौला' वनतिक्तकौषधी पुंसि बकपुष्पे
[इति मे० १५५।१४९] ॥ (३) ॥ * ॥ वाति । बाहुल-
कात् कुकः । क्वुनोऽकारस्योत्वं वा ॥ * ॥ 'बकः' इति पाठे
क्वुन् (उ० २।३२) । 'बकस्तु बकपुष्पे स्यात्कक्के श्रीदे
च रक्षसि' [इति मे० ३।३०] ॥ (४) ॥ * ॥ वस्ते,
वसति वा । 'शस्वृस्निहित्रप्यसिवसि—' (उ० १।१०)
इत्युः । 'वसुर्ना' देवभेदाग्निभायोक्त्रवकराजसु । [इति मे०
१७०।६] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'गुल्मा' इति ख्यातस्य
'बकपुष्पस्य' ।

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिका इत्यपि ।

वन्दा, वृक्षादनी, वृक्षरुहा, जीवन्तिका, (४ स्त्री),
'वन्दा, बाँदा' के ४ नाम हैं ।

वन्देति ॥ वन्द्यते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा०
आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । ('वन्दा
लतान्तरे स्मृता । भिक्षुवयामपि वन्द्यां च' इति
मेदिनी ७५।१०) ॥ (१) ॥ * ॥ वृक्षमति ।
'अद भक्षरो' (अ० प० अ०) ल्युट् (३।३।११३) ।
'वृक्षादनी' तु वन्दायां विदारीकन्दकेऽपि च' इति विश्व-
मेदिन्यौ [९७।१५३, ९८।१११] ॥ (२) ॥ * ॥ वृक्षं
रोहति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) क । वृक्षे रोहति
इति वा । 'इगुपघं—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३)
॥ * ॥ जीवति । 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः' शिदाशिधि'
(उ० ३।१२७) इति झच् । शित्वात् (४।१।४१) ङीष् ।
क्वन् (५।३।७५) । 'जीवन्तिका गुडूच्यां च जीवाख्यशोक्-
वन्दयोः' [इति मे० १६।१९१] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य' ।

वन्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽस्मृता ॥ ८२ ॥

जीवन्तिका सोमवल्ली विशलया मधुपर्ण्यपि ।

वन्सादनी, छिन्नरुहा, गुडूची, तन्त्रिका, अमृता, जीवन्ति-
का, सोमवल्ली, विशलया, मधुपर्णी (९ स्त्री), 'गिलोय
गुडूच' के ९ नाम हैं ।

वप्यर्थो तस्योक्ताविति । एवं चात्रापि 'मन्दारो हस्तिधूर्त-
यो'रिति पाठोऽधिक एवेत्यवधेयम् ॥

१. वनतिक्तकौषधी पुंसि बकपुष्पे च' इति पा० ।

२. विश्वे 'वृक्षादनी स्मृता वन्दाविदारीकन्दयोः
'इति पा० ॥

वत्सेति ॥ वत्सैरद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
 ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥ * ॥ छिन्ना रोहति ।
 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ह्यापोः-' (६।३।
 ६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥ * ॥ गुडति । 'गुड रक्षणे'
 (तु० प० से०) । बाहुलकादूचट् ॥ (३) ॥ * ॥ तन्त्रयति ।
 'तत्रि कुटुम्बधारणे' (चु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।
 १३३) ॥ (४) ॥ * ॥ न मृतमस्याः । 'अमृता मागधी-
 पथ्यागुडूच्यामलकीषु च' [इति मे० ५९।७७] ॥ (५)
 ॥ * ॥ जीवति । भृच् (उ० ३।१२७) । 'जीवन्तिका
 गुडूच्यां च जीवाख्यशाकबन्धयोः' इति मेदिनी [१६।
 १९१] ॥ (६) ॥ * ॥ सोमस्य वल्ली ॥ (७) ॥ * ॥
 विगतं शल्यमस्याः । 'विशल्याऽग्निशिखादन्तीगुडूची-
 त्रिपुटासु च' [इति मे० १२०।१०७] ॥ (८) ॥ * ॥ मधु-
 मयानि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति
 ङीष् ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'गुडूच्याः' ।

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णपि ।

मूर्वा, देवी, मधुरसा, मोरटा, तेजनी, स्रवा, मधूलिका,
 मधुश्रेणी, गोकर्णी, पीलुपर्णी (१० स्त्री), 'मूर्वा' अर्थात्
 'चिनार, चुरनहार, धनुष के लिए उपयोगी लताविशेष' के
 १० नाम हैं ।

मूर्वेति ॥ मूर्वति । 'मूर्वी बन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
 अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ दीव्यति । पचादौ
 (ग० ३।१।१३४) 'देवट्' इति निपातनात् (४।१।४५)
 ङीप् । मुकुटोक्तं गौरादित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां
 तेजनीस्पृक्क'योरपि' [इति मे० १५८।१२] ॥ (२) ॥ * ॥
 मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकासु च'
 [इति मे० १७४।६०] ॥ (३) ॥ * ॥ मुरति । 'मुर
 संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । [मोरटं तु
 भवेदिक्षुमूलाङ्कोटप्रसूनयोः । सप्तरात्रात्परक्षीरे] मूर्विकायां
 तु मोरटा' [इति मे० ३७।५३-५४] ॥ (४) ॥ * ॥
 तेजति । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।
 ११३) ॥ (५) ॥ * ॥ स्रवति । 'स्रु गती' (भ्वा० प०
 अ०) अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ संज्ञापूर्वकत्वादगुणाभावे
 स्रवाऽपि । 'स्रवा द्वयोर्होमपात्रे^२ सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्'
 [इति मे० १५९।२९] ॥ (६) ॥ * ॥ मधु लाति । 'आतोऽ-
 नुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७)

इति दीर्घः ॥ (७) ॥ * ॥ मधुनः श्रेणिरत्र ॥ (८) ॥ * ॥
 गोः कर्णं इव, गोः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण-'
 (४।१।५४) इति ङीष् । 'गोकर्णोऽश्वतरेऽपि^१ स्यान्मृगसर्प-
 गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधी'
 इति विश्वः [५३।७०-७१] ॥ (९) ॥ * ॥ पीलोरिव
 पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'पीलुपर्णी
 चिचिकायां' मूर्वायामौषधीभिदि' [इति मे० ५२।१०४] ॥
 (१०) ॥ * ॥ दश 'मूर्वायाः' 'मुहार' इति ख्यातायाः ।

पाठाऽम्बष्ठा विद्वकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥

एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिकिका ।

पाठा, अम्बष्ठा, विद्वकर्णी, स्थापनी, श्रेयसी, रसा, एका-
 ष्ठीला, पापचेली, प्राचीना, वनतिकिका (१० स्त्री), 'पाठा
 या पाठर' के १० नाम हैं ।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
 से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पाठस्तु पठने ख्यातो
 विद्वकर्ण्यां तु योषिति' [इति मे० ३९।७] ॥ (१) ॥ * ॥
 अम्बष्ठाऽप्यमललोण्यां स्यात् पाठायधिकयोरपि' [इति मे०
 ३९।११] ॥ (२) ॥ * ॥ विद्वी कर्णी यया ॥ * ॥—अविद्वो-
 ऽच्छिद्रः पर्णरूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥ * ॥
 स्थापयति । ल्युट् (३।३।११३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंसि^१
 वने, पाठौषधी स्त्रियाम्' [इति मे० ९४।५२] ॥ (४) ॥ * ॥
 अतिशयेन प्रशस्ता । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयसी
 करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' [इति मे० १७३।४२] ॥
 (५) ॥ * ॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) ।
 कर्मणि घञ् (३।३।१९) । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः ।
 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रव-
 रागयोः । देहघातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु
 रसनापाठासल्लकीकङ्गभूमिषु' [इति मे० १७०।९-१०] ॥
 (६) ॥ * ॥ (७) ॥ * ॥ पापे चलति । 'चल विलसने'
 (तु० प० से०) । पचादौ 'चेलट्' इति निपातनात् ङीप्
 (४।१।१५) । गौरादित्वकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचेर्यङ्-
 न्तादचि 'पापक्ति' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा ।
 अण् (३।२।१) ॥ (८) ॥ * ॥ प्राचि भवा । 'विभा-
 षाञ्चे' (५।४।८) इति खः ॥ (९) ॥ * ॥ वने तित्ता ।
 स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'पाठा'
 इति ख्यातायाः ।

१. 'तरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे' इति पा० ।

२. 'विम्बिकायां' इति पा० ।

३. 'पुंसवने' इति पा० ।

१. 'पृक्कयोरपि' इति पा० ।

२. 'यज्ञपात्रे शल्लकी' इति पा० ।

२६ अ०

कटुः कटं वराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

कटुः, कटं वरा, अशोकरोहिणी, कटुरोहिणी, मत्स्यपित्ता, कृष्णभेदी, चक्राङ्गी, शकुलादनी (८ स्त्री), 'कुटकी' के ८ नाम हैं ।

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'मृत्स्विहि-' (उ० १११०) इत्यत्र चकारादुः । —'वटिकटिभ्यां च' इत्युः—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वल-दत्तादिषु तत्सूत्रस्यादर्शनात् । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । [नपुंसकमकार्ये स्यात्पुल्लिङ्गे रसमाश्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्धयोश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' इति मे० ३३४-५] ॥ (१) ॥ * ॥ कटति । अच् (३१११४४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृत्-' (३१२४६) इति खच् । 'अश्द्विषत्-' (६३१६७) इति मुम् ॥ * ॥ —'कटंभरा' इति पाठः—इत्यन्ये । 'कटंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गजयोषिति । कलम्बिकायां' गोलायां वर्षाभूमूर्वयोरपि' [इति मे० १४११२५६] ॥ (२) ॥ * ॥ अशोक इव रोहति । 'कर्तयुंमाने' (३१२७९) इति णिनिः । 'अशोकरोहिणी शक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥ * ॥ व्यस्तमपीदं नाम । 'अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्रुमे' इति रभसः । 'अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्कलिपादपे । स्त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' [इति मे० ४११०] ॥ * ॥ 'रोहिणी कटुरोहिण्याम्' इति रुद्रः । 'रोहिणी कण्ठरुग्भिदि । अभित्कटंभरासोमवत्केषु लोहितागवोः' [इति मे० ५०७४] ॥ (३) ॥ * ॥ कटुश्चासी रोहिणी च । 'कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तित्तकरोहिणी' इति निघण्टुः ॥ (४) ॥ * ॥ मत्स्यानां पित्तमिव । तद्वत्स्वादुत्वात् ॥ (५) ॥ * ॥ कृष्णो वर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः । कृष्णं मलं भिनत्ति वा । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । डीप् (४१११५) । 'कृष्णभेदा चण्डरुहा' इति निघण्टुः ॥ (६) ॥ * ॥ चक्राकारमङ्ग-मस्याः । गौरादिः (४११४१) । 'अङ्गगात्र-' इति निर्मूलम् । 'चक्राङ्गो मानसीकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' इति मेदिनी [२४३३] ॥ (७) ॥ * ॥ शकुलं मत्स्यभेदे-रहते । अस्तेः कर्मणि ल्युट् (३३११३३) । 'शकुलादनी स्त्रियां कृष्णभेदे कटुश्चाकयोः' [इति मे० १०११४७] ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'कटुरोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ।

आत्मगुप्ताजडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ।

आत्मगुप्ता, अजडा, अव्यण्डा, कण्डूरा, प्रावृषायणी, ऋष्यप्रोक्ता, शूकशिम्बिः, कपिकच्छुः, मर्कटी (९ स्त्री), 'केवाँच' के ९ नाम हैं ।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृकरण-' (२११३२) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ जडयति । 'तत्करोति-' (वा० ३११२६) इति णिजन्तादच् (३१११३४) । 'जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूकाप्र-ज्ञेषु तु त्रिषु' [इति मे० ४१११३-१४] । मुकुटस्तु—कण्डवादिना दौःस्थ्यजननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०)—इत्यवोचत् । तन्न । णौ वृद्धिप्रसङ्गात् । जडति वा । डलयोरैक्यात् ॥ * ॥ —न जहाति शूकान् । अजहा । 'ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी' इतीन्दुः—इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ न विगतमण्डमस्याः । 'अव्यण्डा वृषभी गुप्ता' इतीन्दुः । मुकुटस्तु—अधिकमण्डं बीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० ११११४) वा । अव्यण्डा—इत्याह । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥ * ॥ कण्डूं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति कः ॥ * ॥ पुषोदरादित्वात् (६३११०९) ह्रस्वत्वमपि । 'कपिकच्छुश्च कण्डूरा कण्डूरा शूकशिम्बिका' इतीन्दुः । मुकुटस्तु—कण्डूरस्त्यस्याः । 'कण्डूकच्छुभ्यां ह्रस्वश्च' इति रो ह्रस्वत्वं च—इत्याह । तन्न । उक्तवार्ति-कस्यादर्शनात् ॥ (४) ॥ * ॥ 'प्रावृषा तु 'जलार्णवे' इति त्रिकाण्डशेषः । प्रावृषामेति, अयते वा । कर्तरि ल्युट् (३१११३) । 'कृत्यचः' (८१४२९) इति णत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ ऋष्यैर्मृगैः प्रोक्ता । ऋषिभिरप्रोक्ता, इति वा । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिबलाशूकशिम्बिषु' [इति मे० ६८११२] ॥ (६) ॥ * ॥ 'शूकयुक्ता शिम्बिः' । 'शश्वच्छशा-ङ्गशिशिराणि च शूकशिम्बिः' इत्युष्मविवेकात् द्वितालव्या । 'शूकशिम्बिस्तु मर्कटी । शूकशिम्बा च' इति वाचस्पतिः ॥ (७) ॥ * ॥ कपीनां कच्छुः । कण्डूहेतुत्वात् ॥ (८) ॥ * ॥ मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतुत्वात् । 'अथ मर्कटी । करञ्ज-मिच्छूकशिम्ब्योः पुंसि वानरलूतयोः' [इति मे० ३७५२] ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'मर्कट्याः' 'कैवाच' इति ख्यातायाः ।

१. 'कलविङ्कायां' इति पा० ।

२. 'तदित्कटम्भरा' इति पा० ।

१. 'जहाव्यङ्गा' इति पा० ।

२. 'जलार्णवः' इति पा० ।

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंबरी वृषा ॥ ८७ ॥
प्रत्यक्ष्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ।

चित्रा, उपचित्रा, न्यग्रोधी, द्रवन्ती, शंबरी, वृषा,
प्रत्यक्ष्रेणी, सुतश्रेणी, रण्डा, मूषिकपर्णी (१० स्त्री),
'मूसाकर्णी' के १० नाम हैं ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखुपर्णीगोडुम्बा-
सुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम्'
[इति मे० १२५।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ उपगता चित्रम् ॥
(२) ॥ * ॥—न्यग्रं रण्डि । बहुमूलत्वात् । अच् (३।१।
१३४) । गौरादिः (४।१।४१) —इति प्राञ्चः । न्यञ्चं
रण्डि, इति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । '[न्यग्रोघस्तु
पुमान्वयोमवटयोश्च शमीतरी] । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्'
[इति मे० ८१।३२] ॥ (३) ॥ * ॥ द्रवति । 'द्रु गती'
(भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) ॥ (४)
॥ * ॥ शं वृणोति । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि
घातोः—' (३।२।१४) इत्यच् । गौरादिः (४।१।४१) ।
मुकुटस्तु—खच् (३।२।४६) —इत्याह । [शंबरं सलिले
पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः ।] शंबरी चाखुपर्ण्या स्यात् [इति
मे० १३८।२१९-२०] ॥ (५) ॥ * ॥ वर्षति । 'वृषु
सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । [वृषो धर्मं बलीवर्दे शृङ्गायां पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे
स्यादुत्तरस्थश्च व्यासमूषिकशुक्रले । तथा वास्तुस्थानभेदे
पुमानेषु प्रकीर्तितः । वृषा मूषिकपर्ण्या च, यतीनामासने
वृषी' इति मे० १६७।२५-२७] ॥ (६) ॥ * ॥ प्रतीची
श्रेणी यस्याः ॥ (७) ॥ * ॥ सुतानां श्रेणी यस्याः ॥ (८)
॥ * ॥ रमन्तेऽत्र । 'रमु ब्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ।
'अमन्ताडुः' (उ० १.११४) । 'रण्डा मूषिकपर्ण्या च
विधवायां च योषिति' [इति मे० ४२।२३] ॥ * ॥ स्वामी
तु—चण्ड्यते । 'चण्डा' । 'प्रत्यक्ष्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रे-
ण्याखुपर्णिका' इति निघण्टुः—इत्याह ॥ (९) ॥ * ॥ मूषिकः
पर्णमस्याः । मूषिककर्णाकारपत्रत्वात् । 'पाककर्ण-' (४।
१।५४) इति ङीष् ॥ (१०) ॥ दश 'मूषिकपर्ण्याः'
'मूसाकर्णी' इति ख्यातायाः ।

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्षपर्णी कीशपर्णी किणिहीखरमञ्जरिः ।

अपामार्गः, शैखरिकः, धामार्गवः, मयूरकः (४ पु),
प्रत्यक्षपर्णी, कीशपर्णी, किणिही, खरमञ्जरी (४ स्त्री),
'चिचिदा' के ८ नाम हैं ।

१. 'पुमानय' इति पा० ।

अपेति ॥ अपमार्जन्यनेन । 'हलश्च' (३।३।२१) इति
घञ् । निष्ठायामनिट्त्वात् कुत्वम् (७।३।५२) । 'उपस-
र्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । अपकृष्ट आसम-
न्तात् मार्गोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ शिखरे प्रायेण
भवति । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठक् ॥ (२)
॥ * ॥ धाम्नोऽर्गः । धामार्गं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गं च घोषके' [इति
मे० १६१।५९] ॥ * ॥—'अधामार्गवः' । 'अधामार्गवोऽ-
पामार्गः कोशातकी च इति द्वयर्थे—इति स्वामी ॥ (३)
॥ * ॥ मयूरप्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६)
इति कन् । 'मयूरकोऽप्यपामार्गं क्लीबं तुत्याञ्जने पुनः'
[इति मे० १७।२०६] ॥ (४) ॥ * ॥ प्रत्यक्षि पर्ण-
न्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (५)
॥ * ॥ कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥ * ॥
'केशपर्णी' इति स्वामी ॥ (६) ॥ * ॥ किणिनो व्रणान्
जिहीते । 'ओहाङ् गती' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । किणिनो
व्रणान् हन्ति वा । 'अभ्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (७) ॥ * ॥ खरा मञ्जरिरस्याः ॥ * ॥
गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ
'अपामार्गस्य' ।

हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥

अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्वरवर्धकाः ।

हञ्जिका, ब्राह्मणी, पद्मा, भार्गी, ब्राह्मणयष्टिका,
अङ्गारवल्ली (६ स्त्री), बालेयशाकः, वर्वरः, वर्धकः (३ पु),
'ब्रह्मनेटी, भारङ्गी' के ९ नाम हैं ।

हञ्जीति ॥ हन्ति रोगान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अङ्गारवल्ली हञ्जी च वर्द्धो
वर्वरकस्तथा' (इति निघण्टुः) ॥ * ॥ भनक्ति रोगान् ।
'भञ्जो आमर्दने' (रु० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३)
वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) (फञ्जिका, इति वा—इति
मुकुटः) ॥ (१) ॥ * ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते
वेदभागे नपुंसकम् । भूमिदेवे तु पुल्लिङ्गः फञ्जिकापुष्पकयोः
स्त्रियाम्' [इति मे० ५०।६७-६८] ॥ (२) ॥ * ॥
पद्मां पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्या-
न्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्चोच्चावर्तीपद्मनीषु'
च' [इति मे० १०९।१८-१९] ॥ (३) ॥ * ॥ भर्जनम् ।

१. स्वामिव्याख्याने तु अकारहीनो 'धामार्गव'
इत्येवोपलभ्यते ।

२. '—श्रीचारटीपन्नगेषु च' इति पा० ।

‘अस्ज पाके’ (तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ‘अस्जो रोपघयो रमन्त्यतरस्याम्’ (६।४।४७) इति रमागमः । ‘चजोः—’ (७।३।५२) इति कुत्वम् । ‘भृजो भजने’ (भ्वा० आ० से०) वा । घञ् (३।३।१८) । भर्गोऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३) ॥ (४) ॥ * ॥ ब्राह्मण-यष्टिरिव । तादृशप्रकाण्डत्वात् ‘इवे प्रतिकृतो’ (५।३।१६) इति कन् ॥ (५) ॥ * ॥ अङ्गारवद्वल्लघस्याः । समासा-न्तविधेरनित्यत्वान्न कप् ॥ (६) ॥ * ॥ बालेयस्य शाकः । गदंभमक्षयशाकत्वात् ॥ (७) ॥ वर्वति । ‘वृञ् वरणे’ (स्वा० उ० से०) यङ्लुगन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥ * ॥ वधंते । ‘वृषु छेदने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (९) ॥ * ॥ नव ‘भार्ग्याः’ ।

मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ॥ ९० ॥

मण्डूकपर्णी भण्डीरो भण्डी योजनवल्लघपि ।

मञ्जिष्ठा, विकसा, जिङ्गी, समङ्गा, कालमेशिका, मण्डूक-पर्णी, भण्डीरो, भण्डी, योजनवल्लघी (९ स्त्री), ‘मँजीठ’ के ९ नाम हैं ।

मञ्जीति ॥ मञ्जो शोभने वर्णे तिष्ठति । ‘सुपि स्थः’ (३।२।४) इति कः । ‘अम्बाम्ब—’ (८।३।९७) इति षत्वम् । पुषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा—अतिशयेन मञ्जुः । ‘अतिशायने तमविष्ठनो’ (५।३।५५) ॥ (१) ॥ * ॥ विकसति । ‘कष गतो’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥—विकषति । ‘कष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । (विकषा)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ * ॥ जिङ्गति । ‘जिगि गतो’ इति केचित्पठन्ति । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ समन्ततोऽङ्गति । ‘अगि गतो’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ काले मिष्यते । ‘मिष शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ * ॥ कालं वर्णं मिषति । ‘मिष स्पर्शायाम्’ (तु० प० से०) । पूर्ववत् । मूषंन्यषा इति वा । ‘मञ्जिष्ठा कालमेषी च’ इति निषण्डुः ॥ (५) ॥ * ॥ मण्डूकवत् पर्णमस्याः । ‘पा ठकण्—’ (४।१।५३) इति ङीष् । ‘मण्डूकपर्णी मञ्जिष्ठा-ब्राह्मण्योर्ना तु शोणके’ [इति मे० ५।३।११५] ॥ (६) ॥ * ॥ भण्डति । ‘भण्ड आभण्डने’ ।—‘भडि गतो’—इति स्वामी । बाहुलकादीरन् । गौरादिः (४।१।३१) । भण्डीरी ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । ‘हेमपुष्पी च भाण्डीरी’ इति रभसः ॥ (७) ॥ * ॥ पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । ‘भण्डी योजनवल्लघपि । रक्ता भण्डीरिका च’ इतीन्द्रः ॥ (८) ॥ * ॥ योजनगामिनी

वल्ली ॥ (९) ॥ * ॥ नव ‘मञ्जिष्ठायाः’ ‘मँजीठ’ इति ख्यातायाः ।

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

यासः, यवासः, दुःस्पर्शः, धन्वयासः, कुनाशकः (५ पुं), रोदनी, कच्छुरा, अनन्ता, समुद्रान्ता, दुरालभा (५ स्त्री), ‘जवासा’ के १० नाम हैं ।

येति ॥ यसनम् । ‘यसु प्रयत्ने’ (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । यासोऽस्त्यस्य । अर्शांआद्यच् (५।२।१२७) । याति । बाहुलकादसच् वा ॥ (१) ॥ * ॥ यीति । ‘यु मिश्र-णामिश्रणयोः’ (अ० प० से०) । ‘ऋतन्यञ्जि—’ (उ० ४।२) इत्यासः ॥ (२) ॥ * ॥ दुःखेन स्पृष्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) । घञ् । (३।३।१९) । खल् (३।३।१२६) वा । ‘दुःस्पर्शो धन्वयासे ना कण्टकार्या स्त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शो’ [इति मे० १६।४।२१] ॥ (३) ॥ * ॥ धन्वनो यासः मरुभवत्वात् ॥ (४) ॥ * ॥ कुं नाशयति । ‘णश अदर्शने’ (दि० प० अ०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् ॥ (५) ॥ * ॥ रोदयति । ‘रुदिर अश्रुविमोघने’ (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । ‘रोदनं क्रन्दनेऽस्त्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्’ [इति मे० ९१।१७] ॥ * ॥ ‘चोदनी’ (इति स्वामी) ॥ (६) ॥ * ॥ कच्छूराति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आत.—’ (३।२।३) इति कः । पुषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । ‘कच्छुरा शूकशिम्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरपि’ [इति मे० १३।२।१२६] ॥ (७) ॥ * ॥ नान्तोऽस्याः । ‘अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्द्वयोरपि । कणादुरालभा-पथ्यापार्वत्यामलकीषु च । (विश्वंभरागुडूच्योः स्यात्)’ [इति मे० ६०।८२-८३] ॥ (८) ॥ * ॥ समुद्रान्तोऽ-स्त्यस्याः । अर्शांआद्यच् (५।२।१२७) । समुद्रोऽन्तोऽस्याः । ‘समुद्रान्ता तु कार्पासीपृक्कादुरालभासु च’ [इति मे० ७१।२२५] ॥ (९) ॥ * ॥ दुःखेनालभ्यते । ‘दुलभम् प्राप्नो’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘ईषद्दुःसुषु—’ (३।३।१२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ (१०) ॥ * ॥ दश ‘धन्वयासस्य’ ‘यवास’ इति ख्यातस्य ।

पृदिनपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥ ९२ ॥

क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ।

पृदिनपर्णी, पृथक्पर्णी, चित्रपर्णी, अङ्घ्रिपर्णिका, क्रोष्टुविन्ना, सिंहपुच्छी, कलशिः, धावनिः, गुहा (९ स्त्री), ‘पिठिवन’ के ९ नाम हैं ।

पुनरीति ॥ पुनरित्यर्थं पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पृथगसक्तं पर्णमस्याः । ङीष् (४।१।५४) ॥ (२) ॥*॥ चित्रं पर्णमस्याः ॥ (३) ॥*॥ अङ्घ्रिरालभ्य पर्णान्यस्याः । ङीष् (४।१।५४) । स्वार्थे कन् (५।१।७५) ॥ * ॥—अङ्घ्रि मूलमारभ्य वल्लिरस्याः । 'अङ्घ्रिवल्लिका'—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ क्रोष्ठुभिर्विन्ना विचारितेव । दत्तेव, इति वा ॥ (५) ॥*॥ सिंहपुच्छमस्याः, सिंहपुच्छाकारपुष्पत्वात् । 'उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा० ४।१।५) इति ङीष् ॥ (६) ॥*॥ 'कलं शुक्रं त्रिष्वजीर्णे [चाभ्यक्तमधुरव्वनी' इति मे० १४५।६] । कलं इति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) । बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७) ॥*॥ धावति । 'धावु गतिशुद्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥ गूहति । 'गूह संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (९) ॥*॥ नव 'सिंहपुच्छायाः' 'पिठवनी' इति ख्यातायाः ।

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥९३॥
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रकेत्यपि ।

निदिग्धिका, स्पृशी, व्याघ्री, बृहती, कण्टकारिका, प्रचोदनी, कुली, क्षुद्रा, दुःस्पर्शा, राष्ट्रिका (१० स्त्री), 'भटकटैया, रंगनी' के १० नाम हैं ।

निदीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । टाप् (४।१।४) स्वार्थे कन् (५।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पर्श स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।—'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः'—इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः'—(२।१।५६) इति लिङ्गात् 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । न तु 'पाघ्रा-' (३।१।१३७) इति शः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ बृहति । 'बृह बृद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वर्तमाने पृषद्बृहत्-' (उ० २।८।४) इति निपातः । शतवत्त्वान् ङीष् (४।१।६) । 'क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताव्यां बृहती छन्दसि' 'क्वचित्' इति शाश्वतः ॥ (४) ॥*॥ कण्टकानियति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।१।७५) ॥ (५) ॥*॥ प्रचोदयति । 'बुद संचोदने' (जु० प० से०) । ल्युट् (३।१।१३) ॥ (६) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—'णिजन्तेन विगुह्य 'कः'—इत्यभिधानं

मुकुटस्य चिन्त्यम् । णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् अनुपयोगाच्च ॥ (७) ॥*॥ क्षुण्ति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (ह० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । यस्तु—'क्षुद संप्रेरणे'—इति घातुरूपन्यस्तो मुकुटेन । स घातुपाठे न लभ्यते । 'क्षुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गे-रीवेद्ययोर्हिस्त्रामक्षिकामात्रयोरपि' [इति मे० १२४।१८] ॥ (८) ॥*॥ दुस्पृश्यते । 'ईषदुर्-' (३।३।१२६) इति खल् ॥ (९) ॥*॥ 'राष्ट्रं स्यात्तूपवर्तने' । उपद्रवे क्लीब-पुंसोः [इति मे० १२८।७८-७९] । राष्ट्रमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कण्टकारिकायाः' 'भटकटा' इति ख्यातायाः ।

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥९४॥
रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।

नीली, काला, क्लीतकिका, ग्रामीणा, मधुपर्णिका, रञ्जनी, श्रीफली, तुत्था, द्रोणी, दोला, नीलिनी (११ स्त्री), 'नील' के ११ नाम हैं ।

नीलीति ॥ 'नीलादोषघो' (वा० ४।१।४२) इति ङीष् । 'नीली रुभेदनीलिन्योः' [इति मे० १४७।२९] ॥ (१) ॥*॥ कल्यते । 'कल क्षेपे' (जु० प० से०) । कर्मणि घम् (३।३।१९) । यत्तु—कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कलघातोर्विघ्नान्तत्वाभावात् । वृद्धयभावप्रमङ्गाच्च । ण्यन्तत्वे 'कल्यते' इति विग्रहप्रदर्शनस्यासंभवाच्च । घर्णत्वाभावान्न ङीष् । 'काला तु कृष्णत्रिवृतामज्जिष्ठानीलिकासु^२ च' [इति मे० १४५।८] ॥ (२) ॥*॥ क्रीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् । 'क्रीतकं विनिमयः' इति स्वामि-मुकुटो ॥ (३) ॥*॥ ग्रामे भवा । 'ग्रामाद्यस्यो' (४।२।९४) । 'ग्रामीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' [इति मे० ४८।४६] ॥ (४) ॥*॥ मधुराणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'मधुपर्णी तु गंभायां^३ नीलसंज्ञौषधावपि' [इति मे० ५२।१०५] ॥ (५) ॥*॥ रञ्जयति । ल्युट् (३।३।११३) । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् 'असनयोश्च' इति नलोपो न । रज्यतेऽनया, इति विग्रहे तु 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युटि भवत्येव । 'रञ्जेः क्युन्' (उ० २।७९) इति वा । 'गुडारोचनिकानीली-

१. 'स्यादुपवर्तने' इति पा० ।

२. '—कृष्णात्रिवृता.....नीलिनीषु च' इति पा० ।

३. 'ग्रामीणी' इति पा० ।

४. 'गुण्डारोचनिका' इति पा० ।

मञ्जिष्ठासु च रञ्जनी । रञ्जनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतु-
कासु च [इति मे० ९११३-१४] ॥ (६) ॥ * ॥
श्रीमत् फलमस्याः । 'श्रीफलः पुंसि मालूरे धात्रीनीलिकयोः
स्त्रियाम्' [इति मे० १५४१३८] ॥ (७) ॥ * ॥ तुद्यते ।
'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातुतुदि-' (उ० २१७)
इति थक् । तुत्ययति वा । 'तुत्य आवरणे' । पचाद्यच्
(३१११३४) । 'तुत्यमञ्जनमेदे स्यान्नीलीसूक्ष्मैल्योः
स्त्रियाम्' [इति मे० ७२१८] ॥ (८) ॥ * ॥ द्रवति । 'द्रु
गती' (भ्वा० प० अ०) । 'वह्निश्चि-' (उ० ४५५१) इति
नित् ॥ * ॥ 'तूणी'—इति स्वामी । 'तूण पूरणे' (जु०
आ० से०) । तूण्यतेऽनया । 'हलश्च' (३१३१२१) इति
षव् । गौरादिः (४११४१) । 'तूणी नील्यां निषङ्गे ना'
[इति मे० ४६११६] ॥ (९) ॥ * ॥ दोलयति । 'दुल
उत्क्षेपे' (जु० प० से०) । पचाद्यच् । 'दोला नील्यां
यानान्तरेऽपि च' [इति मे० १४७१२७] ॥ * ॥ 'मेला'
[इत्येके] इति स्वामी । 'तुत्या श्रीफलिका मेला सारवाही
च रञ्जनी' इति निघण्टुः ॥ (१०) ॥ * ॥ नीलो वर्णोऽस्त्य-
स्याः । 'अतः-' (५१२११५) इतीनिः ॥ (११) ॥ * ॥
एकादश 'नील्याः' 'नील' इति ख्यातस्य ।

अवल्लुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
कालमेषी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवल्लुजः (पु), सोमराजी, सुवल्लिः, सोमवल्लिका,
कालमेषी, कृष्णफला, वाकुची, पूतिफली (६ स्त्री), 'वाकुची,
वकुची' के ८ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवल्लोरेखोभनाज्जातः ॥ (१) ॥ * ॥ सोम
इव सोमेन वा राजति । 'राजृ दीप्ती' (भ्वा० उ० से०) ।
'-उपमाने' (३१२७९) इति 'सुप्यजातो-' (३१२७८)
इति वा णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ शोभना वल्लिरस्याः ॥
(३) ॥ * ॥ सोमस्य वल्लिः । स्वार्थे कन् (५१३७५) ॥
(४) ॥ * ॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (५) ॥ * ॥ कृष्णं
फलमस्याः । अजादित्वात् (४११४) टाप् ॥ (६) ॥ * ॥
वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) ।
मूलविभुजादित्वात् (वा० ३१२१५) कः । पृषोदरादिः

१. 'नीलिनी' इति पा० ।

२. 'रञ्जनी' शब्दार्थकत्वात् । 'रञ्जनी कासु च'
इत्यंशः प्रकृतानुपयोगी ।

३. 'नीलसूक्ष्म' इति पा० ।

४. 'कालेन मिष्यते' शब्दयते कालमेषी कृष्णफल-
त्वात् इति स्वामी ।

(६३११०९) ॥ * ॥ मुकुटस्तु—वाचं गुञ्जति । 'वागुजी'
इत्याह । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्व-
वत् । गौरादिः (४११४१) ॥ (७) ॥ * ॥ पूतिः फले-
ष्वस्याः । 'पाककर्ण-' (४११६४) इति ङीष् ॥ (८) ॥ * ॥
अष्टौ 'वकुची' इति ख्यातायाः ।

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥

उषणा पिप्पली शौण्डी कोला

कृष्णा, उपकुल्या, वैदेही, मागधी, चपला, कणा,
उषणा, पिप्पली, शौण्डी, कोला (१० स्त्री), 'पीपरि' के
१० नाम हैं ।

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५१२१
१२७) । 'कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति'
[इति मे० ४५१८] ॥ (१) ॥ * ॥ उपकोलति । 'कुल
संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) अघ्यादिः (उ०
४११२२) ॥ * ॥ उपगता कुल्याम्, इति वा ॥ (२)
॥ * ॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिक्स्त्रीपिप्पलीषु
च' [इति मे० १७७१२४] ॥ (३) ॥ * ॥ मगधेषु भवा ।
'मागधी स्त्री कणायूथ्योर्वाच्यवन्मगधोद्भवे । पुंसि वैश्यात्क्ष-
त्रियाजे शुक्लजीरकबन्दिनोः' [इति मे० ८१३४-३५] ॥
(४) ॥ * ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) ।
वृषादित्वात् (उ० ११०६) कलच् । 'चपला कमला-
विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च' [इति मे० १५११८७-८८] ॥
(५) ॥ * ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अन्त-
र्भावितप्यर्थः । पचाद्यच् (३१११३४) । 'कणा जीरक-
कुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च' [इति मे० ४५१५] ॥ (६)
॥ * ॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
कात् क्युन् (उ० २१७८) ॥ * ॥ ['ऊषणम्' इति] दीर्घा-
दिरपि । ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'ऊ-
षणं मरिचे क्लीबं कणायामूषणा स्त्रियाम्' [इति मे० ४७१
३६] ॥ (७) ॥ * ॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०
प० से०) । बाहुलकादलच् । पृषोदरादिः । गौरादिः (४११
४१) । 'पिपलं सलिले वस्त्रच्छेदभेदे च ना तरौ । निरगले'
पक्षिभेदे कणायां पिप्पली स्मृता' [इति मे० १५३१११-
१२] ॥ (८) ॥ * ॥ शुण्डायां मद्यपानगृहे भवा । 'शौण्डी मत्ते
च विह्वयते पिपल्यां तु भवेत्स्त्रियाम्' [इति मे० ४२१२५-
२६] ॥ (९) ॥ * ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'कोलं कोलफले
क्लीबं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' [इति मे० १४५१११] ॥
(१०) ॥ * ॥ दश 'पिप्पल्याः' ।

१. 'निरंशुके' इति पा० ।

अथ करिपिप्पली ।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

करिपिप्पली, कपिवल्ली, कोलवल्ली, श्रेयसी (४ स्त्री),
वशिरः (पु), 'गजपीपरि' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ करीव पिप्पली । बृहत्त्वात् ॥ (१) ॥ * ॥
कपिरिव वल्ली ॥ * ॥ कोल इव वल्ली । तयोस्तुल्यरोम-
त्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ अतिशयेन प्रशस्ता ।
'श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' [इति मे० १७३।
४३] ॥ (४) ॥ * ॥ वस्ते । 'वस' आच्छादने (अ०
आ० से०) । बाहुलकात्किरच् ॥ * ॥ तालव्यपाठ तु—
वष्टि । 'वश कान्तो' (अ० प० से०) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
संप्रसारणम् । 'वशिरः पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः
वलीवेऽब्धिलवणे स्मृतः' [इति मे० १३७।२०८] ॥
(५) ॥ * ॥ पञ्च 'गजपिप्पली' इति ख्यातायाः ।

चव्यं तु चविकम्

चव्यम्, चविकम् (२ न), 'चाभ, चव्य' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ चव्यते । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) ।
ष्यत् (३।१।१२५) । पुषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चव्यं
तु चविके क्लीबं वचायामपि योषिति' [इति मे० ११४।
२१] ॥ (१) ॥ * ॥ क्वन् (उ० २।३२) । चविकम् ॥
(२) ॥ * ॥ ['चव्या' इति] स्त्रियामपि । 'चव्या
कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिप्पली' इति हट्टचन्द्रः ॥ (१)
॥ * ॥ द्वे 'चव्य' इति ख्यातस्य । केचित्तु पूर्वान्वयमाहुः ।
यदाह चन्द्रनन्दनः— 'चव्या कोलाय चविका श्रेयसी गज-
पिप्पली । च्यवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली' ।
अत्र पक्षे 'तु' स्थाने 'च' पाठ्यः ।

काकचिचागुञ्जे तु कृष्णला ।

काकचिञ्चा, गुञ्जा, कृष्णला (३ स्त्री), 'गुंजा, लाल
धुंधुची, करेजनी' के ३ नाम हैं ।

काकेति ॥ काकवर्णा चिचा ॥ * ॥ गौरादिः (४।१।
४१) इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ गुञ्जति । 'गुञ्जि अ-
व्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'गुञ्जा तु काकचिचायां पटहे च कलघ्वनी' [इति मे०
३०।९] ॥ (२) ॥ * ॥ कृष्णं वर्णं लाति ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'गुञ्जायाः' 'घोंगची' इति ख्यातायाः ।

पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥

गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।

पलङ्कषा, इक्षुगन्धा, श्वदंष्ट्रा (३ स्त्री), स्वादुकण्टकः,
गोकण्टकः, गोक्षुरकः, वनशृङ्गाटः (४ पु), 'गोक्षरू' के ७
नाम हैं ।

पलमिति ॥ पलं म सं कषति । 'कष हिसार्थः' (भ्वा०
प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ।
पुषोदरादिः (६।३।१०९)— 'तत्पुरुषे—' (६।३।१४)
इति द्वितीयाया अलुक्— इति मुकुटः । तप्त । अलौकिकवि-
ग्रहेऽमोऽप्रवेशात् । 'पलंकषा गोक्षुरके स्त्रियां रास्नापलाशयोः'
इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः । यत्तु— 'कषति' इति विगृह्य 'पु-
षोदरादिः' (६।३।१०९)— इत्युक्तम् । तन्विन्त्यम् । कषि-
तिनैव सिद्धत्वात् । अचप्रत्ययविधानमपि चिन्त्यम् । कर्म-
ण्यणः प्रसङ्गात् । 'पलंकषा गोक्षुरके रास्नागुग्गुलुकिक्षुके ।
तु(मु)ण्डीरीलाक्षयोश्च स्त्री राक्षसे तु पलंकषः' [इति विश्वः
१७३३४, मे० च १६९।५४-५५] ॥ (१) ॥ * ॥ इक्षुगन्ध
इव गन्धोऽस्याः । समासान्तो विधिरनित्यः । 'इक्षुगन्धा
कोकिलाक्षे क्रोष्टृणां काशे च गोक्षुरे' [इति मे० ८२।४४] ॥
(२) ॥ * ॥ शुनो दंष्ट्रेव । संज्ञापूर्वकत्वाच्च दीर्घः ॥ (३)
॥ * ॥ स्वादुः कण्टकोऽस्य ॥ (४) ॥ * ॥ गोर्धनोः पृथि-
व्या वा कण्टकः । गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च गवां खुरे'
[इति मे० १५।१८६] ॥ (५) ॥ * ॥ क्षुरति । 'क्षुर
विलेखने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५)
इति कः, स्वार्थे कन् (५।३।७५) । गोगौर्वा क्षुरकः ॥ (६)
॥ * ॥ वनस्य शृङ्गाट इव । 'श्वदंष्ट्रो गोक्षुरस्त्रिकण्टकपुटः
श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः' इति रभसः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त
'गोक्षुरस्य' 'गोक्षुरू' इति ख्यातस्य ।

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥

शृङ्गी महौषधं च

विश्वा, विषा, प्रतिविषा, अतिविषा, उपविषा, अरुणा,
शृङ्गी (७ स्त्री), महौषधम् (न), 'अतीस' के ८ नाम हैं ।

वीति ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
'अशू प्रुषि—' (उ० १।१५१) इति क्वन् । 'विश्वं समस्ते
जगति, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्'
[इति वि० १६३।१९] ॥ (१) ॥ * ॥ वेवेष्टि । 'विष्णु
व्याप्तौ' (जु० उ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति
कः । 'विषं जलेऽतिविषायां स्त्रियां, क्ष्वेडे तु न स्त्रियाम्'
[इति मे० १६७।२५] ॥ (२) ॥ * ॥ प्रतीपं विष-

१. मूले तालव्यमध्यस्य पाठात् 'वश कान्तो' इत्यंशो

'मेदिनी' त्यस्य अनन्तरपठ नीय आसीत् ।

१. विश्वे तु '—गोक्षुरकरास्ना—' तुण्डीरीलाक्ष-
योश्चापि राक्षसेऽपि पलङ्कषः' इति प्रा० ।

२. 'विश्वदेवेऽपि' इति पा० ।

मस्याः ॥ (३) ॥ * ॥ विषमतिक्रान्ता ॥ (४) ॥ * ॥
विषमुपगता ॥ (५) ॥ * ॥ अरुणो वर्णोऽस्याः । 'अरुणा-
तिविषाश्यामामज्जिष्ठान्निवृतासु च' [इति मे० ४७।३३-
३४] ॥ (६) ॥ * ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (कृचा०
प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन्
क्ति नृद् च । गौरादिः (४।१।४१) । 'शृङ्गी विषायाशृ-
षभे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः [२५।२२] ॥ (७)
॥ * ॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां
लशुनेऽपि च' [इति मे० ८२।४८] ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टी
'अतिविषायाः' 'अतीस' इति ख्यातस्य ।

अथ क्षीरावो दुग्धिका समे ।

क्षीरावी, दुग्धिका (२ स्त्री), 'दुधिया घास' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ दुग्ध-
मस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'दुग्धिकायाः' 'दुधौ' इति ख्यातायाः ।

शतमूली बहुसुताऽभीरुः इन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्नीनारायण्यः शतावरी ।

अहेरुः

शतमूली, बहुसुता, अभीरुः, इन्दीवरी, वरी, ऋष्यप्रोक्ता,
अभीरुपत्नी, नारायणी, शतावरी, अहेरुः (१० स्त्री),
'शतावर' के १० नाम हैं ।

शतेति ॥ शतं मूलान्यस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ बहवः सुता
यस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ न भीरुः । स्थिरपत्नत्वात् ॥ (३)
॥ * ॥ नीलोत्पलाकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्त्यस्याः । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । 'इन्दीवरं कुवले शतावर्यां तु
योषिति' [इति मे० १४०।२४९] ॥ (४) ॥ * ॥ वृ-
णोति (गन्धेनेन्द्रियम्) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरा-
दिः (४।१।४१) ॥ (५) ॥ * ॥ ऋष्यैः प्रोक्ता । 'ऋष्य-
प्रोक्ता शतावर्यतिबलाशुकशिम्विषु' [इति मे० ६८।१९२] ॥
(६) ॥ * ॥ अभीरुणि पत्नायस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।
६४) इति ङीष् ॥ (७) ॥ * ॥ नारायणाज्जाता । 'नारा-
यणोऽव्युतेऽभीरुगौर्योर्नारायणी मता' [इति मे० ५२।९८] ॥
(८) ॥ * ॥ शतेनावृणोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'शतावरी तु शन्यां^१ स्यादिन्दीव-
र्यामपि स्त्रियाम्' [इति मे० १४४।२९८] ॥ (९) ॥ * ॥
न हिनोति । 'हि गती' (स्वा० प० अ०) । बाहुलकाद् ॥
(१०) ॥ * ॥ दश 'सहस्रमूल्याः' 'शतावरी' इति ख्या-
तायाः ।

१. 'वरा' इति स्वामिसम्मतः पा० ।

२. 'शुण्ठ्यां' इति पा० ।

अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

पीतद्रुः, कालेयकः, हरिद्रः (३ पु), दार्वी, पचंपचा,
दारुहरिद्रा, पर्जनी (४ स्त्री), 'दारुहलदी' के ७ नाम हैं ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'द्रु गती' (भ्वा० प० अ०) ।
मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) द्रुः । यत्तु—मुकुटेनो-
क्तम्—'अपष्ट्रुदयः' इति कुः—इति । तन्न । टिलोपस्या-
लाभाद् । एतादृशसूत्राभावाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ कलेरयम् ।
'सर्वत्राग्निफलभ्यां ढक्' (वा० ४।२।८) । स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ * ॥ 'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस्य वर्ण-
स्यायम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'निदिष्टा वै कटकिकी
स च कालेयकः स्मृतः । कालीयको दारुनिशा' इति रुद्रः ॥
(२) ॥ * ॥ हरिः पिङ्गः पीतो वा द्रुस्य । 'हरिद्रुः पीत-
चन्दनम्' इति निघण्टुः ॥ (३) ॥ * ॥ दीर्यते । 'द्रु विदा-
रणे' (कृचा० प० से०) । 'द्रुसनि-' (उ० १।३) इति वृण् ।
'वोतः-' (४।१।४४) इति '-गौरादिभ्यः-' (४।१।४१)
इति वा ङीष् । 'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकीषधी'
[इति मे० १५८।११] ॥ (४) ॥ * ॥ पचति । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पीतदारु
पचंपचा' इति निघण्टुः (५) ॥ * ॥ दारुश्चासी हरिद्रा च ॥
(६) ॥ * ॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) ।
विच् (३।२।७५) । पर् चासौ जनी च । परं पालकं स्वा-
स्थ्यं जनयति वा । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ण्य-
न्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'पर्जन्याः'
'दारुहलदी' इति ख्यातायाः ।

वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्बिका ॥ १०२ ॥

वचा, उग्रगन्धा, षड्ग्रन्था, गोलोमी, शतपर्बिका
(५ स्त्री), 'घुङ्गवच या वच' के ५ नाम हैं ।

वेति ॥ वक्ति । वरेरन्तर्भावित्यर्थान् पचाद्यच् (३।१।
१३४) । 'वचः कीरे वचौषधी । शारिकायां च' [इति
मे० २८।९] ॥ (१) ॥ * ॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । 'उग्र-
गन्धाऽजमोदायां वचायां छिक्किक्कीषधौ' [इति मे० ८२।
४५] ॥ (२) ॥ * ॥ षड् ग्रन्था ग्रन्थयो यस्याः । 'षड्-
ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करञ्जान्तरे पुमाद्' [इति मे०
७३।२४] ॥ (३) ॥ * ॥ गोलोमास्याः । गोशब्दो
गोलोमसदृशे लाक्षणिकः । अच् (५।४।७५) योगविभागात्
समासान्तः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोलोमी
श्वेत्तुर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' [इति मे० १११।४२] ॥
(४) ॥ * ॥ शतं पर्वाण्यस्याः सन्ति । व्रीह्यादित्वात्
(५।३।११६) ठन् । डावन्तात्स्वार्थे कन् (५।३।७५)
वा । 'शतपर्बिका तु' दूर्वायां वचायामपि योषिति' [इति

१. 'तु' इति पाठो नोपलभ्यते ।

मे० ११२३३] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वचायाः' 'वच'
इति ख्यातायाः ।

शुक्ला हैमवती

हैमवती (स्त्री), 'खुरासानी वच' का १ नाम है ।

शुक्लेति ॥ हिमवति भवा । 'हैमवत्यभयास्वर्णक्षीयोः
श्वेतवचोमयोः' [इति मे० ७१२३०] ॥ (१) ॥ * ॥
एकं 'श्वेतमूलवचायाः' ।

वैद्यमानसिंहयौ तु वाशिका ।

धृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥

वैद्यमाता, सिंही, वाशिका (३ स्त्री), वृषः, अटरूपः,
सिंहास्यः, वासकः, वाजिदन्तकः (५ पु), 'अद्वसा, वासक'
के ८ नाम हैं ।

वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥ * ॥ हिनस्ति ।
'हिसि हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।
४१) । 'सिंही तु कण्टकायां स्याद् [वार्ताकी वासकेऽपि
च' इति मे० १७६।१२] । 'सिंही स्वभानुमातरि । वासा-
वृहत्पयोः क्षुद्रायाम्' [इति हैमः २।६।१७-१८] ॥ (२) ॥ * ॥
वाशयते । 'वाशु शब्दे' (दि० आ० से०) । 'गुरोश्च'-
(३।३।१०३) इत्यः । स्वार्थे कन् । यद्वा-उदयते । 'वश
कान्तौ' (अ० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति
ण्वुल् ॥ * ॥ दन्त्यान्तः [वासिका] अपि । वासयति ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । [वासो वेदमन्यवस्थाने वासा
स्यादटरूपके' इति हैमः २।६०५] । 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने
वासा स्यादटरूपके' इति रुद्रः ॥ (३) ॥ * ॥ वर्षति मधु ।
'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । 'वृषः स्याद्वासके धर्मं सौरभेये च शुक्ले' इति
मूर्धन्यान्ते विश्वः [१७।११-२] । यत्तु—वृष्यते पीयते ।
'वृष पाने' । 'वर्ष्ये कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटे-
नोक्तम् । तन्न । धातुपाठेऽदर्शनात् । परिगणनाच्च ॥ (४)
॥ * ॥ अटान् गच्छतो रोषति । 'रुष हिंसायाम्' (स्वा०
प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अटै रूषति ।
'रूष मिश्रणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) । इति के 'दीर्घोकारवान् [अटरूपकः] अपि ।
'वैद्यमाताटरूपकः । सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रभसः ।
'वृषो वासाटरूपकः' इति माधवः ॥ (५) ॥ * ॥ सिंह आस्य-
मस्य । सिंहास्यसदृशपुष्पत्वात् ॥ (६) ॥ * ॥ वासयति ।
ण्वुल् (३।१।१३३) । वस्ते आच्छादयति वा ॥ (७)

॥ * ॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजिदन्ताभकेसरत्वात् । तादृश-
पुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥ * ॥ अद्वी 'अटरूपस्य' 'अद्वसा'
(अद्वसा) इति ख्यातस्य ।

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्ताऽपराजिता ।

आस्फोटा, गिरिकर्णी, विष्णुकान्ता, अपराजिता (४ स्त्री),
'अपराजिता' के ४ नाम हैं ।

आस्फोटेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने'
(भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । 'आस्फोटा गिरिकर्णी च वनम-
ल्ल्यां च योषिति' [इति मे० ६०।९२-९३] ॥ (१) ॥ * ॥
गिरिर्बालमुषिका कर्णोऽस्याः, तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२)
॥ * ॥ विष्णुना क्रान्ता ॥ (३) ॥ * ॥ न पराजिता ।
अपराजित ईशाजिष्ठयन्तरे (?) नाऽजिते त्रिषु । गिरि-
कर्णीजयादुर्गालपर्णीषु योषिति' [इति मे० ७१।२३१] ॥
(४) ॥ * ॥ चत्वारि 'विष्णुकान्तायाः' । स्वामी तु—
वासकपर्यायानिमान् मन्यते ।

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

इक्षुगन्धा (स्त्री), काण्डेक्षुः, कोकिलाक्षः, इक्षुरः, क्षुराः
(४ पु), 'तालमखाना' के ५ नाम हैं ।

इति ॥ इक्षुः गन्धोऽस्य । इक्षुशब्द इक्षुगन्धसदृशे लाक्ष-
णिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्र्यां काशे च गोक्षुरे'
[इति मे० ८२।४४] ॥ (१) ॥ * ॥ काण्डेनेक्षुरिच ॥
(२) ॥ * ॥ कोकिलोऽक्षि यस्य । कोकिलशब्दः कोकिला-
क्षिसदृशे लाक्षणिकः । 'अक्षोऽदर्शनात्' (५।४।७६)
इत्यच् ॥ (३) ॥ * ॥ इक्षुमिक्षुगन्धं राति । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (४) ॥ * ॥ क्षुर इव । 'क्षुरः
स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वः [१२६।
१२] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'कोकिलाक्षस्य' 'तालमखाना'
इति ख्यातस्य ।

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ।

मिश्रेयोऽपि

शालेयः, शीतशिवः (२ पु), छत्रा, मधुरिका, मिसिः
(३ स्त्री), मिश्रेयः (पु) 'सोभा या वनसौफ' के ६ नाम हैं ।

शेति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति ।
अर्धआद्यच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसी पुमान् ।
त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' [इति मे० १२०।१०८] ॥ (१)
॥ * ॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवम-
स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शीतश्चासौ शिवश्च । 'अथ
शीतशिवं क्लीबं शालेयमणिमन्ययोः । पुंसि सकतुफलामुक्षे

१. मूले दीर्घमध्यस्यैव पाठात् पूर्वमस्यैव व्याख्योचिता
ततो ह्रस्वमध्यस्येति ।

तथा मधुरिकोषधी' [इति मे० १६२।६३-६४] ॥ (२) ॥ * ॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राकारस्तबकत्वात् । 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुशिलीन्द्रयोः । नपुंसकं चातपत्रे' [इति मे० १२५।३८] ॥ (३) ॥ * ॥ मधुरो रसोऽस्त्यस्याः । अच् (५।२।११५) । 'मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः । मधुकुक्कुटिकाभेदामधुलीयष्टिकासु च । क्लीबं बिसे पुंसि रसे तद्वत्स्वादुप्रियेऽन्यवत्' [इति मे० १३६।१९४-१९५] ॥ (४) ॥ * ॥ मस्यते । 'मसी परिमारे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । बाहुलकादत इः । 'स्यान्मास्यां शतपुष्पायां मधुरायां मिसिः स्त्रियाम्' इति दन्त्यान्ते रभसः । 'मिसिः स्त्री मधुरामास्योः शतपुष्पाजमोदयोः' [इति मे० १७०।८] ॥ * ॥ सोमनन्दी तु 'मिशी' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह । मि(मे)शति । 'मिश्र शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इति इन् । ङीष् (ग० ४।१।४५) वा ॥ (५) ॥ * ॥ मिश्रयति । अच् (३।१।१३४) । ईयते । 'इण् गतो' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । मिश्रा चासावेया च । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'मधुरिकायाः' 'वनसोंफ' इति ख्यातायाः ।

अथ सोढुण्डो वज्रदुः स्नुक्स्नुही गुडा ॥ १०५ ॥

समन्तदुग्धा

सोढुण्डः, वज्रः (२. पु), स्नुक्, स्नुही, गुडा, समन्तदुग्धा (४ स्त्री), 'सोढुण्ड' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ 'सी' इति ह्रण्डते । 'हुडी वरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'सिहतुण्डस्यापभ्रंशोऽयम्—इति स्वामी । पृषोदरादिः । 'वज्रद्रुमः सिद्धुण्डोऽथ' इति रभसादध्रस्वादिः [सिद्धुण्डः] अपि ॥ (१) ॥ * ॥ 'वज्रद्रुः स्नुक् स्नुही' इति पाठः ।—वज्रनामा द्रुः—इति मुकुटः । स्वामी तु—'वज्रः स्नुक् स्त्री स्नुही गुडा'—इति पठति । 'वज्रा स्नुह्यां गुह्य्यां च वज्री स्नुह्यन्तरे स्मृता' [इति मे० १२८।८१] ॥ (२) ॥ * ॥ (स्नुह्यति) । 'ष्णुह उद्गिरणे' (दि० प० से०) । विवप् (३।२।१७८) । 'वा द्रुह'—(वा२।३३) इति कुत्वम् ॥ * ॥ भागुरिमते टाप् । स्नुही च स्नुहा स्नुग्भा स्नुड् इत्यमरदत्तः ॥ (३) ॥ * ॥ 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (४) ॥ * ॥ गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध'—(३।१।१३५) इति कः । 'गुडी गोलेशु-विकृती स्नुहीगुडिकयोर्गुडा' इति रुद्रः । 'गुडश्च स्नुहीगुड-

योगुड ऐक्षवगोलयोः' इत्यजयः । [गुडः कुञ्जरसन्नाहे गोलकेशुविकारयोः । गुडा तु गुण्डिकस्तुह्योः' इति हैमः २।११७-१८] ॥ (५) ॥ * ॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'सोढुण्ड' इति ख्यातस्य ।

अथो वेल्लममोघा, चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

वेल्लम् (न), अमोघा, चित्रतण्डुला (२ स्त्री), तण्डुलः, कृमिघ्नः (२ पु), विडङ्गम् (पु न), 'वायविडङ्ग' के ६ नाम हैं ।

अथविति ॥ वेल्लति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३५) । 'अथ वेल्लं कृमिघ्नतण्डुलो' इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ न मोघा । अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री पथ्याविडङ्गयोः' [इति मे० २६।७] ॥ * ॥ मोघापि । 'कृमिघ्नं तण्डुलं मोघा' इति वाक्स्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ चित्रास्तण्डुला अस्याः ॥ (३) ॥ * ॥ तड्यते । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'सानसिवर्णसि—' (उ० १।१०७) निपातः । 'तण्डुलः स्याद्विडङ्गस्य' घान्यादिनिकरे पुमान् [इति मे० १५२।९६] ॥ * ॥ तन्तुं कृमिसूत्रं लाति । कः (३।२।३) । 'तन्दूलः—इति मुकुटः ॥ (४) ॥ * ॥ कृमीन् हन्ति । 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३) इति ठक् ॥ (५) ॥ * ॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् । 'विडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुनपुंसकम्' [इति मे० २५।४७] ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'विडङ्गस्य' ।

बला वाट्यालकः

बला (पु स्त्री), वाट्यालकः (पु), 'गरिआरा' के २ नाम हैं ।

बेति ॥ बलति । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।

पचाद्यच् (३।१।१३४) । बलमस्त्यस्याः इति वा । अश-आद्यच् (५।२।११५) । 'बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः' स्याद्वला वाट्यालके स्त्रियाम् [इति मे० १४७।३८] ॥ (१) ॥ * ॥ वाटीमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । वाट्यालकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बलायाः' 'बलिआरा' इति ख्यातस्य ।

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टारवा, शणपुष्पिका (२ स्त्री), 'सन, सनई' के २ नाम हैं ।

१. 'विडङ्गे च' इति पा० ।

२. 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) इति पाठो युक्तः । 'बल संवरणे' इति तु चिन्त्यः प्रकृतविरोधात् ।

३. 'स्याद्वाट्यालके तु योषिति' इति पा० ।

१. एतदनन्तरं 'ईङ् गतो' (दि० आ० अ०)—इति पाठः क्वचिदुपलभ्यते ।

घण्टेति ॥ घण्टेवारोति । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति ख्यातायाः ।

मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

मृद्वीका, गोस्तनी, द्राक्षा, स्वाद्वी, मधुरसा (५ स्त्री), 'दाख, मुनक्का' के ५ नाम हैं ।

मृद्वीति ॥ मृद्वनाति । मृद्यते वा । 'मृद क्षोदे' (क्रया० प० से०) । 'किङ्किणीकादयश्च' इति निपातः ॥ (१) ॥ * ॥ गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदृशे गोशब्दे गौणः । 'स्वाङ्गान्चोपसर्जनात्-' (४।१।५४) इति डीष् । 'गोस्तनो हारभेदे ना द्राक्षायां गोस्तनी स्त्रियाम्' [इति मे० ८७।५९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्राक्ष्यते । 'द्राक्षि काङ्क्षायां' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । आगम-शासनमनित्यम् ॥ (३) ॥ * ॥ स्वद्यते । 'स्वद आस्वादाने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति डीष् ॥ (४) ॥ * ॥ मधुरसोऽस्याः । भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्वीकादुष्णिकासु च [इति मे० १७४।६०] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'द्राक्षायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ।

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रोचनी

सर्वानुभूतिः, सरला, त्रिपुटा, त्रिवृता, त्रिवृत्, त्रिभण्डी, रोचनी (७ स्त्री), 'सफेद निशोथ' के ७ नाम हैं ।

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वैरनुभूयते । कर्मणि क्तिन् (३।३।१४) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादल् ॥ * ॥ 'सरणा' इति पाठे युच् (३।२।१५०) । 'सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा रेचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मल्लिकायां च सूक्ष्मला-त्रिवृतोः स्त्रियाम्' [इति मे० ३६।४४] ॥ * ॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रिपुटी महती स्वाशा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रिभिरवयवैर्वृता ॥ (४) ॥ * ॥ त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । विवप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) ॥ (५) ॥ * ॥ त्रीन् दोषान् भण्डते । 'भडि परिभाषणे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (६) ॥ * ॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतो च' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ * ॥ 'रेचनी' इति पाठे 'रिचिर् विरेचने' (६० उ० अ०) ।

'रेचनी त्रिवृतादन्त्योः । रोचनी कर्कशे 'स्मृता' [इति मे० ९१।१६] ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'शुक्लत्रिधारा' इति ख्यातायाः ।

श्यामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

श्यामा, पालिन्दी, सुषेणिका, काला, मसूरविदला, अर्धचन्द्रा, कालमेषिका (७ स्त्री), 'काला निशोथ' के ७ नाम हैं ।

श्येति ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषियुधि-' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (१) ॥ * ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात् किन्दच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ सुष्ठु सेनया याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इति णिच् । पचाद्यच् । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ कालयति । 'कल विलक्षेपे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ मसूरवद् विलमस्याः ॥ (५) ॥ * ॥ अर्धचन्द्रो यस्याः । एतद्विलस्यार्धचन्द्राकारत्वात् ॥ (६) ॥ * ॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'श्यामत्रिधारा' इति ख्यातायाः ।

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयाष्टिका ॥ १०९ ॥

मधुकम्, क्लीतकम्, यष्टीमधुकम् (३ न), मधुयाष्टिका (स्त्री), 'मुलहठी, जेठीमधु' के ४ नाम हैं ।

मेति ॥ मध्विव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुकं क्लीतके खगे । वन्धन्तरे ना' [इति मे० ११।१३६] ॥ (१) ॥ * ॥ क्लीबन् । 'क्लीबृ अघाष्टर्थे' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । आगम-शासनमनित्यम् । क्लीतमघाष्टर्थं कलति । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति णिजभावः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यत्तु—'क्लीबृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षीबृ मदे' इत्यस्य भ्रमात् । यद्वा-संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१००) ।

१. 'स्त्रियाम्' इति पा० ।

२. 'रेचनी त्रिवृता दन्ती गुडरोचनिकासु च' इति विश्वः (१९६।१३२) ।

३. अयं न प्रकृतोपयुक्तः ।

४. 'वेत्यन्तरे' इति पा० ।

५. चुरादेः 'कलति' इति विग्रहो न संभवति तस्मात् 'कलयति' इति पाठो युक्तः ।

बाहुलकादलोपः । क्लीं क्लीबत्वं तदिति । वृष्यत्वात् । 'तक हृत्तने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३। २।५) ॥ (२) ॥ * ॥ यष्टी मध्विवास्याः । कप् (५।४।१५४) ॥ (३) ॥ * ॥ मधुयष्टीव-। 'इवे-' (५। ३।९६) इति कन् । मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुकमेव च' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'यष्टिमधुकस्य' 'जेठीमधु' इति स्यात्स्य ।

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री च यासिता ।

विदारी, क्षीरशुक्ला, इक्षुगन्धा, क्रोष्ट्री (४ स्त्री), 'कृष्ण भूमिकृष्माण्ड' के ४ नाम हैं ।

वेति ॥ विदारयति । 'दू विदारणे' (कृथा० प० से०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'विदारी शालपर्ण्या च रोगभेदेक्षुगन्धयोः' [इति मे० १३८।२१७] ॥ (१) ॥ * ॥ क्षीरमिव शुक्ला ॥ (२) ॥ * ॥ इक्षुगन्धोऽस्याः । इक्षुशब्दस्तद्गन्धसदृशे गौणः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नेत्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने [रोदने च]' (भ्वा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'स्त्रियां च' (७।१।९६) इति तृज्वत् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । मुकुटस्तु—ङट्नि षित्वान् ङीप्—इत्याह । 'क्रोष्ट्री शृगालिकाकृष्णविदारीलाङ्गलीषु च' [इति मे० १२४। २०] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कृष्णभूकृष्माण्डस्य' । मुकुटस्तु—शुक्लस्य—इत्याह । तत्र । 'कृष्णविदारी' इति भेदिनीविरोधात् । एतेन—या सिता शुक्ला—इत्यपास्तम् । 'या असिता' इति छेत्तुमुचितत्वात् । स्वामी तु—विदार्यादित्रयं पठित्वा 'कृष्णो भूकृष्माण्डोऽयं प्राक्षु देशेषु' इत्युक्त्वा 'क्रोष्ट्री तु या सिता' इति पठित्वा 'शुक्लो

१. 'कृदिकारादन्तितनः' इति ङीषो वैकल्पिकत्वाद् 'यष्टिः' इत्यपि साधुः ।

२. वस्तुतस्तु—'क्षीरमिव शुक्ला' इति स्वयमुल्लिखितस्य 'क्षीरशुक्ला' शब्दविग्रहस्य, 'क्रोष्ट्री शृगालिकाक्षीरविदारीलाङ्गलीषु च' इति भेदिन्याः (१२४।२०), 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारिका' इति हेमोक्तेः (२।४०६) च विरोधान्मुकुटोक्तिः सम्भवेव । अत्र च क्षी० स्वा० सम्मतः 'क्रोष्ट्री तु यासिता' इति पाठो भा० दी० सम्मतः 'या असिता' इति छेदश्चापि सम्भवेव प्रतिभाति । एतदङ्गीकारेणैव वाच० 'क्रोष्ट्री-क्षीरशुक्ला-इक्षुगन्धानां' इवेतविदारीपर्यायत्वं 'महाश्वेता-क्षीरविदारी-ऋक्षगन्धिका'दीनां कृष्णविदारीपर्यायत्वं संगच्छते । एवञ्च 'विदारी' प्रभृतिनामत्रयं शुक्लकृष्माण्डस्य, 'क्रोष्ट्री' प्रभृतिनामचतुष्टयं तु कृष्णकृष्माण्डस्येति तत्त्वम् ।

भूकृष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी-' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचितम् । उक्तभेदिनीविरोधात् । अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥११०॥

क्षीरविदारी, महाश्वेता, ऋक्षगन्धिका (३ स्त्री), 'शुक्ल भूमिकृष्माण्ड' के ३ नाम हैं ।

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥ * ॥ महती चासी श्वेता च ॥ (२) ॥ * ॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२। ५) । कन् (५।३।७५) । यद्वा—ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्षशब्दस्तद्गन्धसदृशे गौणः ॥ (३) ॥ * ॥ अन्या असितायाः शुक्ला—कृष्णा—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । त्रीणि 'शुक्लभूकृष्माण्डस्य' ।

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लाङ्गली, शारदी, तोयपिप्पली, शकुलादनी (४ स्त्री), 'जलपीपरि' के ४ नाम हैं ।

लेति ॥ लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः । अशंआद्यच् (५। २।१२७) । गौरादिः (३।१।४१) । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीबं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः' [इति मे० १५४।१२८] ॥ (१) ॥ * ॥ शारदि भवा । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यण् । 'शारदी वत्सरे नवे । शरद्वे पीतमुद्गे शालीनेऽप्यय शारदी । सप्तपर्णाम्बुपिप्पल्योः' इति हेमः [३।३६७] ॥ (२) ॥ * ॥ तोयस्य पिप्पलीव ॥ (३) ॥ * ॥ शकुलैरद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिड्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् । युचि (उ० २।७८) तु गौरादित्वम् (४।१।४१) । 'शकुलादनी स्त्रियां कृष्णभेदीकटुकशकयोः' [इति मे० १०१।१४७] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'जलपिप्पली' इति स्यात्स्य शाकभेदस्य ।

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥

खराश्वा, कारवी (२ स्त्री), दीप्यः, मयूरः, लोचमस्तकः (३ पु), 'अजमोहा' के ५ नाम हैं ।

खरेति ॥ खरमश्नुते । खरैरश्नते वा । 'अगूङ् ऋगातो संचाते च' (स्वा० आ० वे०) । 'अश भोजने' (ब्र० प० से०) वा । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति वः । 'अशि-प्रुषि-' (उ० १।१५१) इति वन् वा ॥ (१) ॥ * ॥ केन जलेन रीति । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३। १।१३४) । करवस्य मयूरस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यत्तु—'काशेरियम्' कारवस्येयं वा—इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र । वृद्धत्वाच्छप्रसङ्गत्वात् । 'कारवी मधुरादीप्यस्वक्वप्रीकृष्णजीरके' [इति मे० १६०।३३] ॥ (२)

॥ * ॥ दीपनम् । घञ् (३।३।१८) । दीपे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ * ॥ 'दीपकः' अपि । 'अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके' इति रभसः । ['दीपकं वागलङ्कारे दीपको दीप्तिकारके' इति विश्वः १०।१००] ॥ (३) ॥ * ॥ मीनाति रोगम् । 'मीन् हिंसायाम्' (क्रया० उ० अ०) । 'मीनातेरुर्न' (उ० १।६७) । मुकुटस्तु—मिनोति प्रक्षिपत्यग्निमान्धमिति खर्जूरदिवात् ऊरच्—इत्याह । तन्मन्दम् । 'मीनातेरुर्न' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'मयूरो नीलकण्ठेऽपि स्यान्मयूर-शिखीषधी' इति रभसः । ['मयूरो बहिष्ठायाऽपामपामागे शिखण्डिनि' इति विश्वः १४।१२००, मे० १३७।१९९ च] ॥ (४) ॥ * ॥ लोच्यते । 'लोच दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । यद्वा—लोचयति । 'लोच भासने' (चु० उ० से०) । पवाचच् (३।१।१३४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य । मुकुटस्तु—लुच्यते—इति विगृहीतवान् । तन्न । 'लुच अपनयने' (भ्वा० प० से०) । अस्मात् घञि नलोपविधायकाभावात् ।—'लोचमकटः' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मयूरशिखायाः' । गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।

गोपी, श्यामा, शारिवा, अनन्ता, उत्पलशारिवा (५ स्त्री), 'शारिवा, श्वार' के ५ नाम हैं ।

गोपीति ॥ गोपायति । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । आयाभावे पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ * ॥ केचित्तु अजादित्वात् (४।१।४) टापमाहुः । 'गोपां श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ * ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतो' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषियुषि—' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (२) ॥ * ॥ शरणम् । 'शू हिंसायाम्' (क्रया० प० से०) । 'कृगृशृपुकुटि—' (उ० ४।१४२) इतीष् । शारिरस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ५।१।१०९) इति वः ॥ (३) ॥ * ॥ न अन्तोऽस्याः । ['अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु ।] अनन्ता च विशल्यायां शारिवाह्वयोरपि' [इति मे० ६०।८१-८२] ॥ (४) ॥ * ॥ उत्पलमस्त्यस्याः । उत्पलाकारपुष्पत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा—उद्यतं पलमनया । उत्पला चासी शारिवा च ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'उत्पलशारिवायाः' 'गुलीसर' इति ख्यातस्य ।

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्मी

योग्यम् (न), ऋद्धिः, सिद्धिः, लक्ष्मीः (३ स्त्री), 'सिद्धि-नामक औषध-विशेष' के ४ नाम हैं ।

१. अनेन सूत्रेण 'शारि' शब्दस्य सिद्धिर्न तु 'शारि' शब्दस्य, तस्मादत्र 'श्रः शकुनी' (उ० ४।१२७) इति सूत्रो-पन्यासो युक्तः ।

योग्यमिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (ह० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । यद्वा—योगाय प्रभवति । 'योगा-द्यच्च' (५।१।१०२) । 'योग्यः प्रवीणयोगार्होपायिषक्तेषु वःच्यवत् । क्लीबमृद्धयोषधी, पुष्पे' नास्त्रयभ्यासाकंयोषितोः' [इति मे० ११६।४९] ॥ (१) ॥ * ॥ ऋन्नोति । 'ऋषु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'ऋद्धिः स्यादौषधीभेदे समृद्धावपि योषिति' [इति मे० ७९।५] ॥ (२) ॥ * ॥ सिध्यति । 'षिषु संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तिर्योगयोः' इति हैमः [२।२५८] । ['सिद्धिः स्त्री योगनिष्पत्तिपादु-कान्तद्विवृद्धिषु' इति मे० ८०।२५] ॥ (३) ॥ * ॥ लक्ष- (य) ति । लक्ष्यते वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०) । 'लक्षेर्मुद् च' (उ० ३।१६०) इतीः । 'लक्ष्मीः संपत्ति-शोभयोः । ऋद्धयोषधी च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च' [इति मे० ११०।२८] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'ऋद्ध्याख्यौषधेः' ।

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

वृद्धिः (स्त्री), पूर्वोक्त (योग्यम्, ऋद्धिः, सिद्धिः, लक्ष्मीः) चार शब्द 'वृद्धिनामक औषध-विशेष' के ५ नाम हैं ।

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्रित्वारो वृद्ध्याख्यौषधेरप्याह्वया नामानि ॥ (४) ॥ * ॥ वर्धतेऽनया । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'वृद्धिस्तु वर्धने योगेऽप्यष्टवर्गौषधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धावपि योषिति' [इति मे० ८०।१८-१९] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वृद्धयोषधेः' ।

कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।

काष्ठिला

कदली, वारणबुसा, रम्भा, मोचा, अंशुमत्फला, काष्ठिला (६ स्त्री), 'केला' के ६ नाम हैं ।

कदेति ॥ कन्दते । कन्द्यते वा । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) साधुः (आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना दल्यते वा । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । गौरादिः (४।१।४१) । यत्तु—'घञ्बे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिग-णनात् । मुकुटस्तु—कदेः सौत्रात् 'कदल्यादयः' इत्यलच्—

१. नानार्थरत्नमाला (पं० ८२४) नुरोधान्मेदिनीस्यः 'पुष्य—' इति पाठ उपेक्ष्यः । परं वैजयन्त्यां (२३५।६७) अयं पुष्पार्थक उक्तः ।

इत्याह । तन्न । कदेः सौत्रस्य घातोरभावात् । उज्ज्वलदत्ता-
द्युणादिवृत्तिषुक्तसूत्रस्यादर्शनात् । 'कदला कदली पृष्ण्यां
कदली-कदली पुनः । रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृग-
भेदयोः । कदला डिम्बिकायां च शालमलीभूदहेऽपि च'
[इति मे० १५०।७०-७१] ॥ * ॥ अजादित्वात् (४।१।४)
टापि कदला । 'कदलश्च कदल्यसौ' इति व्याडिः ॥ (१)
॥ * ॥ वारणानां वुसा । वुस्यति वुस्यते वा । 'वुस
उत्सर्ग' (दि० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५)
इति कः । मिदाद्यच् (३।३।१०४) वा । 'घवर्थे कः'
इति परिगणनान्नेह प्रवर्तते ॥ * ॥ 'वुषा' इति मूर्धन्यान्तः
इति केचित् ॥ (२) ॥ * ॥ रभति । 'रभ रभस्ये' (भ्वा०
आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रभेरशब्दितोः' (७।
१।६३) इति नुम् । रभ्यते वा । घञ् (३।३।१९) । मुकुट-
स्तु—रभन्तेऽनया । 'घवर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इत्याह ।
तन्न । परिगणनात् कस्याप्राप्तेः । सति तु के 'अनिदिताम्-'
(६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गान्च । 'रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना
वेणो वारणान्तरे' [इति मे० १०६।७] ॥ (३) ॥ * ॥
मुञ्चति । 'मुञ्च मोक्षणे' (तु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । ['मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शालमलि-
रम्भयोः' इति मे० २७।८] ॥ (४) ॥ * ॥ अंशुमन्ति
सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः । यद्वा—अंशुमानिव फलान्य-
स्याः । अजादिः (४।१।४) । 'कदली सुकुमारा च रम्भा
मानुफला मता' इति धन्वन्तरिः ॥ (५) ॥ * ॥ कण्ठिना
इत्यते । 'इल स्वप्नक्षेपणयोः' (तु० प० से०) । घञ् (३।
३।१९) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'कदल्याः' ।

मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

मुद्रपर्णी, काकमुद्रा, सहा (३ स्त्री), 'मूंगपर्णी, मुंगौनी,
बनमूंग' के ३ नाम हैं ।

मुद्रोति ॥ मुद्रगः पर्णमस्याः । मुद्रगशब्देन मुद्रगपर्ण-
सदृशं पर्णं लक्ष्यते । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् ॥
(१) ॥ * ॥ ईषत् कम् । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति
कोः कादेशः । काकेनेषजलेन मुद्रं गच्छति । 'गमश्च' (३।
२।४७) इति डः । यद्वा—काका मुद्रगा हर्षप्राप्ता यस्याम् ॥
(२) ॥ * ॥ सहते । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'संहो बले न स्त्रियां स्यात् स्त्रियां
तु न लक्षणे' । दण्डोत्पला मुद्रगपर्णीकुमारीपुत्रिवीषु च' [इति
मे० १७६।१०-११] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'काकमुद्रगायाः'
'मुंगौनी' इति ख्यातायाः ।

१. अनेन सूत्रेण 'खच्' प्रत्ययस्य विधानात् ङचोऽवि-
धानाच्चात्र 'अन्तात्यगताध्वदूर—' इति सूत्रस्थेन 'ङप्रकरणे
अन्येष्वपि दृश्यते' इति वार्तिकेन ङप्रत्ययो वाच्यः ।

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी ।

वार्ताकी, हिङ्गुली, सिंही, भण्टाकी, दुष्प्रधर्षिणी (५स्त्री),
'बनभण्टा' के ५ नाम हैं ।

वार्तेति ॥ वार्तामारोग्यमाकयति । 'अक कुटिलायां
गती' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
यद्वा—वार्तं फल्गु अकं यस्याः । 'जातेः-' (४।१।६३)
इति डीष् । 'वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकबिल्वकः'
इति रभसात् पुंस्यपि ॥ * ॥ 'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तो' इति
विश्वात् [६०।४६] 'वार्ता' अपि ॥ * ॥ 'वार्ताक रेखा गुण-
समयुक्ता' इति वैद्यकात् ['वातिङ्गणश्च वार्ताकुः वार्ताकः
शाकबिल्वकः । क्लीबे वङ्गं च वार्ताकी स्यान्महावृहतीत्य-
पि' इति त्रिकाण्डशेषात् (२।४।२८) 'वार्ताकुः' अपि] ॥
(१) ॥ * ॥ हिङ्गु लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
कः । गौरादि डीष् (४।१।४१) । 'हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये
ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली' [इति मे० १५५।१४६] ॥
(२) ॥ * ॥ हिनस्ति । 'हिसि हिसायाम्' (रु० प० से०) ।
पचाद्यच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिहस्तु राशिभेदे
मृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंही स्वर्भानुमातरि ।
वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्' इति हैमः [२।६।१७-१८] ॥ (३)
॥ * ॥ भटघते । भण्यते वा । 'भट भृती' (भ्वा० प० से०) ।
'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । 'पिनाकादयश्च' (उ०
४।१५) इति साधुः ॥ (४) ॥ * ॥ दुःखेन प्रवृण्यते । 'वि-
घृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।
११३) ॥ * ॥ आभीक्ष्ये णिनी (३।२।८१) तु 'दुष्प्र-
धर्षिणी' ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'भण्टाक्याः' ।

नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥

नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राक्षी सुवहा च सा ।

नाकुली, सुरसा, रास्ना, सुगन्धा, गन्धनाकुली, नकुलेष्टा,
भुजंगाक्षी, छत्राक्षी, सुवहा (९ स्त्री), 'रास्ना, रासना' के
९ नाम हैं ।

नेति ॥ नकुलानामियम् । प्रियत्वात् । 'तस्येदम्' (४।
३।१२०) इत्यण् । न आकुलत्वं यया वा । 'नाकुली कुक्कु-
टीकन्दे रास्नायां 'चविके स्त्रियाम्' [इति मे० १५२।१०१]
॥ (१) ॥ * ॥ शोभनो रसोऽस्याः । 'सुरसं तु त्रिषु स्वादौ,
पर्णसि तु नपुंसकम् । स्त्री रास्नानागमात्रोश्च' [इति मे०
१७३।४६] ॥ (२) ॥ * ॥ राति । रायते वा । रस्यते
वा । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'रस आस्वादाने' (डु०
उ० से०) । 'रास्नासास्ना-' (उ० ३।१५) इति साधुः ।—
'रास्नादयः' इत्यानुपूर्वी मुकुटोक्तोज्ज्वलदत्तादिषु नास्ति ।

१. 'चविके' इति पा० ।

‘रास्ना तु स्याद्भुजंगाख्यामेलापण्यामपि स्त्रियाम्’ [इति मे० ८३।१७] ॥ (३) ॥ * ॥ शोभनो गन्धः सुगन्धः । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति समासः । सुगन्धोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—शोभनो गन्धोऽस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)—इत्याह । तन्न । ‘गन्धस्येत्-’ (५।४।१३५) इतीत्प्रसङ्गात् । बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वादचोऽप्रसङ्गात् । मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानात् ॥ * ॥ स्वामी तु—रास्नासुगन्धयोः स्थाने ‘नाग-सुगन्धा’ इति पठित्वा ‘सर्पसुगन्धा’ इति व्याख्यत् ॥ (४) ॥ * ॥ गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥ * ॥ नकुलानामिष्टा ॥ (६) ॥ * ॥ भुजंगानक्षति । ‘अक्षू व्याप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । यद्वा—भुजंगोऽक्षि यस्याः । ‘अक्षणोऽदर्शनात्’ (५।४।७६) इत्यच् । ‘जाते-’ (४।१।६३) इति—‘गौरादि-’ (४।१।४१) इति वा डीष् । भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसदृशे लक्षणा ॥ (७) ॥ * ॥ छत्रमकति । ‘अक कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (८) ॥ * ॥ सुष्ठु वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘सुवहा सल्लव्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् । रास्नाशेफालिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्’ [इति मे० १७७।२५-२६] ॥ (९) ॥ * ॥ नव-‘रासना’ इति ख्यातायाः ।

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

विदारिगन्धा, अंशुमती, सालपर्णी, स्थिरा, ध्रुवा (५ स्त्री), ‘सरिवन’ के ५ नाम हैं ।

विदेति ॥ विदार्या गन्धः । विदारिगन्धः । ‘ङघापो-’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः । सोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—विदारी-गन्ध इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तच्चिन्त्यम् । ‘उपमानाच्च’ (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ * ॥ अंशवः सन्त्यस्याः । दीर्घमूलत्वात् । ‘अंशुमान् भास्करे सालपर्ण्यामंशुमती स्मृता’ [इति मे० ६८।१८] ॥ (२) ॥ * ॥ सालः पर्णमस्याः । सालशब्दस्य सालपर्णसदृशे लक्षणा ॥ * ॥ तालव्यशा [सालपर्णी] अपीत्येके ॥ (३) ॥ * ॥ तिष्ठति, ‘अजिरशिशिर-’ (उ० १।५३) इति साधुः । अन्तर्भावित्यर्थो वा । तिष्ठतिः । ‘स्थिरा भूसालपर्ण्यानि शनौ मोक्षिञ्चले त्रिषु’ [इति मे० १२६।१७] ॥ (४) ॥ * ॥ ध्रुवति । ‘ध्रुव स्थैर्ये’ (तु० प० अ०) । ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वासालपर्ण्याः स्रुभेदे गीत-भिद्यपि [इति हैमः २।५३९-४०] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ‘सालपर्ण्याः’ ।

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ।

तुण्डिकेरी, समुद्रान्ता, कार्पासी, बदरा- (४ स्त्री) ‘कपास’ के ४ नाम हैं ।

तुण्डीति ॥ तुण्डिकाञ्जरीराणि ईरयति । ‘ईर गति प्रेरणयोः’ (अ० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा—मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः समीपं यस्याः । आच्छादकत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ करोति क्रियते वा । ‘कृबः पासः’ (उ० ५।४५) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा डीष् । पृषोदरादिः (५।३।१०९)—इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । कर्पासीशब्दस्य ह्रस्वादित्वात् । दीर्घादित्वे प्रामाणिके तु प्रज्ञा-द्यणा (५।४।३८) सिद्धत्वात् ॥ (३) ॥ * ॥ बदति । ‘बद स्थैर्ये’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः [‘बदरा स्यादे-लापण्यां विष्णुकान्तोषधावपि’ इति हैमः ३।६१८] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ‘कार्पास्याः’ ‘कपास’ इति ख्यातस्य ।

भारद्वाजी तु सा वन्या

भारद्वाजी (स्त्री), ‘वनकपास या नर्मा’ का १ नाम है ।

भारेति ॥ भारद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ सा कर्पासी वन्या चेत्तदा भारद्वाजी । ‘वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दन-वीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुष्ठला कुष्ठनाशिनी’ इति वाचस्पतिः । एकं ‘वनकर्पास्याः’ ‘नर्मा’ इति ख्यातायाः ।

शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥

शृङ्गी (स्त्री), वृषभः, वृषः (२ पु), ‘काकरासिगी’ के ३ नाम हैं ।

शृङ्गीति ॥ शृणाति गदम् । शृ हिंसायाम्’ (ऋधा० प० से०) । ‘शृणातेर्ह्रस्वश्च’ (उ० १।१२६) इति गन् नुम् च । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष् । ‘ऋषभेऽतिविषायां च शृङ्गी मदगुरवल्लभा’ इति रुद्राजयौ । [‘शृङ्गी विषायामृषभे स्वर्णमीनविशेषयोः’ इति विश्वः २५।२२] ॥ (१) ॥ * ॥ ऋषति। ‘ऋषी गतौ’ (तु० प० से०) । ‘ऋषिवृषिभ्यां कित्’ (उ० ३।१२३) इत्यभच् । ‘ऋषभस्त्वोषधान्तरे । स्वर भिदृषयोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः’ [इति मे० १०७।११] ॥ (२) ॥ * ॥ वर्षति । ‘वृधु सेचने’ (भ्वा० प० से०) । ‘इगुपघ-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ‘ऋषभारूपोषधेः’ ‘काकरासिगी’ इति ख्यातायाः ।

गाङ्गेरुकी नागबला क्षपा ह्रस्वगवेधुका ।

गाङ्गेरुकी, नागबला, क्षपा, ह्रस्वगवेधुका (४ स्त्री), ‘गंगेरुन’ के ४ नाम हैं ।

गेति ॥ गाङ्गं जलमीरयति । 'ईर गती क्षेपणे च' (अ० आ० से०) । 'मृगव्यादयश्च' (उ० १।३७) इति साधुः । कम् (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ नागानां हस्तिनां बला ॥ (२) ॥ * ॥ भ्रूषति वातम् । 'क्षय हिंसायः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'क्षया नागबलायां स्त्री तापमत्स्याटवीषु ना' [इति मे० १६६।१५] ॥ (३) ॥ * ॥ गवि भूमावेधते । 'एव वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५) । ह्रस्वा चासौ गवेषुका च ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'बलायाः' 'कंकही' 'गंगेरण' इति श्वातायाः ।

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामार्गवः, घोषकः (२ पु), 'सफेद फूलवाली तरौई' के २ नाम हैं ।

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति विच् । धामार् चासौ गौश्च । 'गौरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गवस्तु पुंति स्यादधामार्गे च घोषके' [इति मे० १६६। ५९] ॥ * ॥ घोषति । 'घुषिर् विशब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३। ७५) । 'घोष आभीरपल्लयां स्याद् गोपालध्वान' घोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकोषधो' [इति मे० १६६।११] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'घोषवल्लयाः' 'ध्वेतपुष्प-तोरयी' इति श्वातायाः ।

महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

महाजाली (स्त्री), 'पीले फूलवाली तरौई' का १ नाम है ।

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' घुरादिः । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । महती चासौ जाली च ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पीतघोषवल्लयाः' 'धीया' इति श्वातायाः ।

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

ज्यौत्स्नी, पटोलिका, जाली (३ स्त्री), 'बिचिदानामक तरकारी' के ३ नाम हैं ।

ज्यौत्स्नीति ॥ ज्यौत्स्नाऽस्त्यस्याः । 'ज्यौत्स्नादिभ्य उप-संख्यानम्' (वा० ५।२।१०१) इत्यण् । 'ज्यौत्स्नी पटोली ज्यौत्स्नाविज्ञोः' इति द्वैमः [२।२६९-७०] ॥ * ॥ संज्ञा-पूर्वकत्वात् वृद्धयभावे 'ज्यौत्स्नी' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ पटति । 'पट गती' (भ्वा० प० से०) । 'कपिगडिगण्डि—' (उ० १।६६) इत्योलच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (१।३।७५) । 'पटोलं वस्त्रमेव नौषधी ज्योत्स्नयां तु योषि-

ति' [इति मे० १५२।१०६] ॥ (२) ॥ * ॥ जलति । 'जल घान्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति—' (३।१।१४०) इति णः । 'जातेः—' (४।१।६३) इति '—गौरा—' (४।१। ४१) इति वा झीष् । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भ—' वृन्दयोः । जालो नीपद्रुमे जाली पटोलिकौषधी स्त्रियाम्' [इति मे० १४६।१९] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पटोलिकायाः' 'छिच्छिडा' 'तोरयी' इति श्वातस्य ।

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नादेयी, भूमिजम्बुका (२ स्त्री), 'भुई जामुन' के नाम हैं ।

नादेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी' नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बुकां च जम्बुकां च अङ्गुष्ठेऽपि च योषिति' [इति मे० ११९।८६-८७] ॥ (१) ॥ * ॥ भूमिलग्न्या जम्बुका । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । भूमिलग्नपत्नत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥—प्रागुक्तापि भ्रमात्पुनरिहोक्ता—इति स्वामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ।

स्याल्लाङ्गलिक्यमिश्रिखा

लाङ्गलिकी, अग्निशिखा (२ स्त्री), 'करिहारी' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ लाङ्गलं पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः । ठक् (५। २।११५) । 'जातेः—' (४।१।६३) इति '—गौरादि—' (४।१।४१) इति वा झीष् । लाङ्गलवत् खनति भूमिम् । 'तेन दीव्यति—' (४।४।२) इति ठक् । 'टिड्ढा—' (४।१। १५) इति झीप् ॥ (१) ॥ * ॥ अग्नेरिव शिखाऽ-स्याः । 'अग्निज्वाला लाङ्गलिकी' इति वाचस्पतिः । '[अग्निशिखा लाङ्गलिक्याम्' इति द्वैमः ४।४४] ॥ (२)

॥ * ॥ द्वे 'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति श्वातायाः ।

काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

काकाङ्गी, काकनासिका (२ स्त्री), 'कौवाठोटी' के २ नाम हैं ।

काकेति ॥ काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ काकस्येव नासिका यस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'काकजङ्घायाः' 'कौवाठोटी' इति श्वातायाः ।

१. 'ध्वनि' इति पा० ।

२. 'नादेयी'.....जयायामम्बुवेतसे ।

भूमिजम्बुकां जयायाश्च अङ्गुष्ठेऽपि च—' इति पा० ।

गोधापदी तु सुवहा

गोधापदी, सुवहा (२ स्त्री), 'लजालू' के २ नाम हैं ।
गोधेति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः । 'कुम्भ-
पदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥
सुवहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'गोधापदी तु सुवहा
त्रिफला हंसपद्यपि' इति कोषान्तरम् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'हंसपद्याः' ।

मुसली तालमूलिका ।

मुसली, तालमूलिका (२ स्त्री), 'मुसलीकन्द' के २ नाम हैं ।

मुसेति ॥ मुस्यति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) ।
वृषादिः (उ० १।१०६) । 'मुसलं' स्यादयोः च पुंन-
पुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि
[इति मे० १५४।१२४] ॥ (१) ॥ * ॥ तालो मूल-
मस्याः । तालशब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण'-
(४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'मुसली' इति ख्यातायाः ।

अजशृङ्गी विषाणी स्यात्

अजशृङ्गी, विषाणी (२ स्त्री), 'मेडासीङ्गी' के २ नाम हैं ।
अजेति ॥ अजः शृङ्गमस्याः । अजशब्दोऽजशृङ्गसदृशे
लाक्षणिकः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥
फलस्याजशृङ्गसदृशत्वात् विषाणमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच्
(५।२।११५) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'विषाणी क्षीर-
काकोल्यामजशृङ्गां च योषिति । कुष्ठनामौषधे क्लीबं
त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः' [इति मे० ५०।७७-७८] ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'अजशृङ्गाः' 'मेडासीङ्गी' इति ख्यातायाः ।

गोजिह्वादर्विके समे ॥ ११९ ॥

गोजिह्वा, दर्विका (२ स्त्री), 'गोभी' के २ नाम हैं ।
गोजीति ॥ गोजिह्वेव ॥ (१) ॥ * ॥ दर्वीव ।
'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ * ॥ 'दार्विका'
इति पाठे दारयति । 'दृ विदारणे' (ऋचा० प० से०) ।
उल्वादित्वात् (उ० ४।९५) साधुः । 'दार्वी दारुहरिद्रायां
तथा गोजिह्विकौषधौ' [इति मे० १५८।९] ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'गोजिह्वायाः' 'गोभी' इति ख्यातायाः ।

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लयपि

ताम्बूलवल्ली, ताम्बूली, नागवल्ली (३ स्त्री), 'नागबेल,
पान' के ३ नाम हैं ।

तेति ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।
विवप् (३।२।१७८) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५)
इति दीर्घः । बोलति । 'बुल् मज्जने' (चु० प० से०) ।
चुरादीनां णिज्वा । 'ह्युपघ-' (३।१।१३५) इति कः ।
ताम् चासौ बुली च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ताम्बू-
लाख्या वल्ली । शाकपाथिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१)
॥ * ॥ गौरादिः (४।१।४१) । 'ताम्बूली नागवल्ल्या
स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्' [इति मे० १५२।६७] ॥ (२)
॥ * ॥ नागलोकस्य वल्ली ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
'नागवेली' इति ख्यातायाः ।

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

द्विजा, हरेणुः, रेणुका, कौन्ती, कपिला, भस्मगन्धिनी
(६ स्त्री), 'रेणुकाबीज' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ द्विर्जाति । 'जनी-' (दि० आ० से०) ।
'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति ङः । 'द्विजो विप्रक्षत्रिय-
योर्वैश्ये दन्ते विहंगमे । द्विजा भार्गीरेणुकयोः' इति हेमचन्द्रः
[२।७१] ॥ (१) ॥ * ॥ हरति । 'कृद्भ्यामेणुः'
(उ० २।१) । 'ढ्रलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः ।
'कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्' इति रुद्रः ['हरेणुः
कुलयोषायां रेणुकायां सतीनके' इति हैमः ३।२४७] ॥
(२) ॥ * ॥ रेणुरस्या अस्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।
११६) ठन् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३।५१) । रेणुरेव ।
'संज्ञायाम्-' (५।३।७५) इति कन् वा । मुकुटस्तु—रेणुं
करोति । ङः (वा० ३।२।१०१) । टाप् (४।१।४) ।
रेणुका । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र 'पृषो-
दरादिः' इत्युक्तिश्चिन्त्या । 'रेणुकापि हरेणी च जामदग्न्य-
स्य मातरि' [इति मे० १२।१४९] ॥ (३) ॥ * ॥
'कुन्तिषु देशेषु भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥
(४) ॥ * ॥ कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।
१२७) । 'कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः । पुण्ड-
रीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलङ्गकम् । नानले वासुदेवे च
मुनिभेदे च कुक्कुरे' [इति मे० १४९।६६-६७] ॥ (५)
॥ * ॥ भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्त्यस्याः । 'अतः'-
(५।२।११५) इतीति ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'हरेणुकायाः' ।

एलाबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् ।

बालुकं च

एलाबालुकम्, ऐलेयम्, सुगन्धि, हरिबालुकम्, बालुकम्
(५ न), 'एलुआ' के ५ नाम हैं ।

एलेति ॥ एलयति । 'इल प्रेरणे' (चु० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । एला इव
बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । बाहलकादुण ।
स्वार्थे क्न् (५।३।७५) ॥ * ॥ 'एलबालुकम्' इति स्वामी ।
तत्र 'ह्यापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥ * ॥
इलाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२)
॥ * ॥ शोभनो गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५)
इतीत्त्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ हरिवर्णं बालुकम् ॥ (४)
॥ * ॥ ['बालुका सिकतासु स्याद् बालुकं त्वेलबालुके'
इति मे० ११।१३२] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'बालुकाख्य-
गन्धद्रव्यस्य' ।

अथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥ १२१ ॥

पालङ्की (स्त्री), मुकुन्दः, कुन्दः, कुन्दुरुः (३ पु),
'पालक' के ४ नाम हैं ।

अथेति ॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पाला अङ्कयते । 'अङ्क-
पदे लक्षणे च' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'अचो यत्'
(३।१।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ मुक्तिं ददाति । 'दाक्—'
(चु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ।
पूषोदरादिः (६।३।१०९) । 'मुकुन्दः पारदे विष्णी' रत्नभेदे
च कुन्दुरो [इति मे० ७७।३८] ॥ (२) ॥ * ॥
कुं भूमिमुनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्दो
माघ्येऽस्त्री' मुकुन्दभ्रमिनिधयन्तरेषु ना [इति मे० ७४।३] ॥
(३) ॥ * ॥ कुमुनत्ति । उन्दयति वा । 'जन्वादिभ्यश्च'
(उ० ४।१०२) इति साधुः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'कुन्दस्य', 'पालक' इति ख्यातशाकस्य, 'कुन्दुरु' इति ख्या-
तस्य वा ।

बालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

वालम्, ह्रीवेरम्, बर्हिष्ठम्, उदीच्यम्, केशाम्बुनाम
(५ न), 'नेत्रवाला' के ५ नाम हैं ।

वेति ॥ वालयति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)
ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य
करिणश्चापि बालधी । [नारिकेले हरिद्रायां मल्लिकाभिद्यपि
स्त्रियाम् ॥] वाच्यलिङ्गोऽभंके मूर्खे ह्रीवेरे पुनपुंसकम् ।
अलंकारान्तरे मेघ्ये बाली बाला वृटौ स्त्रियाम्' [इति
स्पर्शादी मे० १४७।३९-४०] ॥ (१) ॥ * ॥ ह्रीयुवतं
वेरमस्य । 'वेरं कलेवेरे क्लीबं वार्ताकी कुङ्कुमेऽपि च'
[इति मे० १२९।८५] ॥ (२) ॥ * ॥ बर्हिषि कुशे

तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बा-
म्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ उदीचि
जातम् । 'द्युप्रागपा—' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (४)
॥ * ॥ केशाम्बुनोर्नाम नाम यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'ह्रीवेरस्य' 'नेत्रवाला' इति ख्यातस्य ।

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥

शैलेयम्

कालानुसार्यम्, वृद्धम्, अश्मपुष्पम्, शीतशिवम्,
शैलेयम् (५ न), 'शिलाजीत' के ५ नाम हैं ।

केति ॥ कालेनानुस्रियते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)
॥ (१) ॥ * ॥ वर्धते स्म । 'वृध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गत्यर्थकर्मक—' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे
ज्ञे त्रिषु क्लीबं तु शैलजे' [इति मे० ८०।१८] ॥ (२)
॥ * ॥ अश्मनः पुष्पमिव । अश्मप्रभवत्वात् ॥ (३)
॥ * ॥ शीतं च तन्निष्ठं च ॥ (४) ॥ * ॥ शिलायां
भवम् । 'नद्यादिभ्यः—' (४।२।९७) इति ढक् । 'शैलेयं
तालपण्यां च सैन्धवे । शैलजे ना तु मधुपे शिलातुल्येऽन्य-
लिङ्गकम्' [इति मे० १२०।१०९] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'शैलेयस्य' 'शिलाजित' इति ख्यातस्य ।

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

तालपर्णी, दैत्या, गन्धकुटी, मुरा, गन्धिनी (५ स्त्री),
'मुरा, ममोरफली' के ५ नाम हैं ।

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दस्तालपर्णसदृशे
लाक्षणिकः । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१)
॥ * ॥ दितेरियम् । 'दित्यदित्या—' (४।१।८५) इति
ण्यः ॥ (२) ॥ * ॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥ * ॥
मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) । इगुपधत्वात्
(३।१।१३५) कः । ['मुरा गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' इति
मे० १२८।७७] ॥ (४) ॥ * ॥ प्रशस्तो गन्धोऽस्याः ।
'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'मुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य' ।

गजभक्ष्यान्तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ।

गजभक्ष्याः, सुवहा, सुरभी, रसा, महेरणा, कुन्दुरुकी,
सल्लकी, ह्लादिनी (८ स्त्री), 'सलई' के ८ नाम हैं ।

गजेति ॥ गजैर्भक्ष्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ * ॥
घञि (३।३।१९) 'गजभक्षा' वा ॥ (१) ॥ * ॥ सुवहति ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ सुष्ठु
रभते । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । आगमानि-

त्यत्त्वान्न नुम् (७।१।६३) । 'सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरा-
गोषु योषिति' [इति मे० १०७।२२] ॥ (३) ॥*॥ रस्यते
'रस आस्वादने' (उ० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१९) ।
'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादी विषे द्रवे । बोले रागे
गृहे धातौ तिक्तादी पारदेऽपि च ॥ [रसा तु रसनापाठा-
सल्लकीक्षितिकङ्गुषु' इति हैमः २।६००-१] ॥ (४)
॥*॥ महदीरणमस्याः । महमुत्सवमीरयति वा । ल्युः (३।१।
१३४) ॥ (५) ॥*॥ बुन्दुरिव प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ'
(५।३।९६) इति कन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (६)
॥*॥ सलति । 'षल गती' (भ्वा० प० से०) । क्वम्
(उ० २।३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः
(४।१।४१) । सत्कृत्य लक्यते वा । 'लक आस्वादने' ।
क्वन् (उ० २।३२) ॥*॥ 'सल्लकी सल्लकी ह्लादा' इति
रुद्रः ॥*॥ 'श्वाविद्बुभेदौ शल्लक्यौ' इति तालव्यादौ रभसः ।
तत्र 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) धातुः ॥ (७) ॥*॥
शादयत्यवश्यम् । 'ह्लादी सुखे च' (भ्वा० आ० से०) ।
'आवश्यक'- (३।३।१७०) णिनिः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ
'कुन्दुरक्याः' 'साला' इति ख्यातायाः ।

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

अग्निज्वाला, सुभिक्षा, धातकी, धातुपुष्पिका (४ स्त्री),
'घव' के ४ नाम हैं ।

अग्नीति ॥ अग्नेर्ज्वलिव । रक्तपुष्पत्वात् ॥ (१)
॥*॥ सुष्ठु भिक्ष्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥
धातुं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति
ण्यन्तात् ण्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥
(३) ॥*॥ धातु पुष्पमस्याः । शैषिकः कप् (५।४।१५४) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'धातक्याः' 'घवा' इति ख्यातायाः ।

पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कुटिर्बहुला

पृथ्वीका, चन्द्रबाला, एला, निष्कुटिः, बहुला (५ स्त्री),
'बहु इलायची' के ५ नाम हैं ।

पृथ्वीति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) ।
'फर्फरीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । कर्पूरगन्धत्वात् ॥ (२) ॥*॥
एलयति । 'इल प्रेरणे' (उ० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥*॥ निश्चिता कुटिः कौटिल्यमस्याः ।
निष्क्रान्ता कुटिर्वा ॥ * ॥ 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५)
इति वा डीष् [निष्कुटी] ॥ (४) ॥ * ॥ बहूनि बीजानि
लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला
नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां
भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्य-

वत्प्राज्यकृष्णयोः' [इति मे० १५३।११७-१८] ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'एलायाः' 'एलायची' इति ख्यातायाः ।

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥

उपकुञ्चिका, तुत्था, कोरङ्गी, त्रिपुटा, त्रुटिः (५ स्त्री),
'छोटी इलायची' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'
(भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥
तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातुतुदि-'
(उ० २।७) इति थक् । 'तुत्थमञ्जनभेदे स्यान्नीली-
सूक्ष्मैल्योः स्त्रियाम्' [इति मे० ७२।८] ॥ (२) ॥*॥
कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकादङ्गच् ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रयः पुटा यस्याः ।
'त्रिपुटा मल्लिकायां च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः स्त्रियाम् । सतीनके
च तीरे च त्रिपुटः समुदाहृतः' [इति मे० ३६।४४] ॥
(४) ॥ * ॥ त्रुटति । 'त्रुट छेदे' (तु० प० से०) ।
'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'त्रुटिः स्त्रीसंशये
स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' [इति मे० ३४।१६] ॥ (५)
॥ * ॥ पञ्च 'सूक्ष्मैलायाः' ।

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।

व्याधिः (पु), कुष्ठम्, पारिभाष्यम्, व्याप्यम्, पाकलम्,
उत्पलम् (५ न), 'कूठ' (औषधि-विशेष) के ६ नाम हैं ।

व्येति ॥ विगत आधिरेनेन । 'कौबेरं भास्वरं कुष्ठं
पारिभाष्यं गदाह्वयम्' इति रभसः । 'व्याधिः कुष्ठे च रोगे
ता' [इति मे० ७९।१५] ॥ (१) ॥ * ॥ कुष्णाति
रोगम् । 'कुष निष्कर्षे' (ऋचा० प० से०) । 'हनिकुषि-'
(उ० २।२) इति क्यन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' [इति
मे० ३९।३] ॥ (२) ॥ * ॥ परिभावे साधुः । 'तत्र
साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण् (१।४।३८) ॥
(३) ॥*॥ व्याप्यते । 'आप्लु व्याप्नो' (स्वा० प० अ०) ।
'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥*॥ वाप्यां भवम् । 'वाप्यम्' इति
क्वचित्पाठः । उच्यते । 'डुवप् बीजसंतापे' (भ्वा० प० अ०) ।
ण्यत् (३।१।१२४) वा ॥*॥ 'आप्यम्' इति च ॥ (४)
॥ * ॥ पाकं लाति । 'पाकलं कुष्ठमेषज्ये पुंसि स्यात्कुञ्जर-
ज्वरे' [इति मे० १५२।१०८] ॥ (५) ॥*॥ उत्पलति ।
'पल गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'उत्पलः
तुषपर्पट्यां क्लीबं कुष्ठप्रसूनयोः' [इति मे० १४९।६२] ॥
(६) ॥*॥ षट् 'कुष्ठस्य' 'कूठ' इति ख्यातस्य ।

१. 'उत्पली तुषचर्पट्यां' इति पा० ।

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्खिनी, चोरपुष्पी, केशिनी (३ स्त्री), 'शंखा-
हुलीनामक लताविशेष' के ३ नाम हैं ।

शङ्खीति ॥ शङ्खाः सन्त्यस्याः । शङ्खाकारपुष्पत्वात् ।
'अतः-' (५।२।११५) इतीति । 'शङ्खिनी श्वेतवृक्षायां'
चोरपुष्पां वधूभिदि' [इति मे० ९३।३९] ॥ (१) ॥
॥*॥ चोर इव पुष्पं यस्याः । रात्रिविकासितत्वात् ।
'पाककण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ केशाः
सन्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीति । 'केशी
केशवति त्रिषु । दैत्ये ना चोरपुष्पां स्त्री' [इति मे०
८६।५३] ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'चोरवल्त्याः' 'शंखाहुली'
इति ख्यातायाः ।

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।

वितुन्नकः (पु), झटा, अमला, अज्झटा, ताली, शिवा,
तामलकी (६ स्त्री), 'भुईं औंवरा, छोटा औंवरा' के ७
नाम हैं ।

अथेति ॥ वितुन्नते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥
॥*॥ झटघते । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । झटति वा । अच्
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ न मलो यस्याः ॥ (३) ॥
॥*॥ अदध्ययमाश्रयं । अत आश्रयस्य झटः संघातोऽस्याम् ।
अस्ति । क्विप् (३।२।१७८) । झटति । अच् (३।१।१३४) ।
टाप् (४।१।४) । अच्चासी झटा च ॥ (४) ॥*॥ तालयति ।
'ताल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।
१३४) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते ।
गीतकालक्रियामाने 'करस्फाले' द्रुमान्तरे । बाद्यभाण्डे च
कांस्यस्य तस्यो ताली' झटोषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्'
[इति मे० १४६।२३-२४] ॥ (५) ॥*॥ शिवमस्त्यस्याम् ।
अर्थाभाच्च (५।२।१२७) । 'शिवा' झटामलोषधौ । अभ-
यामलकीगौरीफेसवतुफलासु च' [इति मे० १५९।२५-
२७] ॥ (६) ॥*॥ तनुश्चासावामलकी च । पृषोदरादिः ॥
(७) ॥*॥ षट् [सप्त] 'भूम्यामलक्याः' ।

१. 'श्वेतवृक्षायां' इति पा० ।

२. 'करास्फाले' इति पा० ।

३. 'ताल्यजटोषधौ' इति पा० ।

४. 'झाटामलोषधौ' इति पा० ।

प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रपौण्डरीकम्, पौण्डर्यम् (२ न), 'पुण्डरीय वृक्ष' के २
नाम हैं ।

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सहस्रम् । 'शेषे' (४।२।९२)
इत्यण् । प्रकृष्टं पौण्डरीकम् । यद्वा-स्वार्थे ण् (५।४।३८) ।
'साधुपुष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकृत् पुण्डरीकम्' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ पुण्डयति । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । पुण्डस्य अयं प्रधानम् । शकन्धादिः
(वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पौण्डर्यस्य'
'पुण्डरीया' इति ख्यातस्य ।

अथ तुन्नः कुबेरकः १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

तुन्नः, कुबेरकः, कुणिः, कच्छः, कान्तलकः, नन्दिवृक्षः
(६ पु), 'तून, तूणी' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ तुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कुतिसतं वेरमस्य । 'कुवे-
रकः कुवेरे स्यात्पुंसि नन्दाख्यपादपे' । ['कुबेरः स्यात्पुंसि
नन्दीवृक्षे पुण्यजनेश्वरे' इति मे० १३३।१४१] ॥ (२) ॥*॥
कुणति । 'कुण संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्'
(उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुन्नकवृक्षे ना कुकरे
त्वभिधेयवत्' [इति मे० ४५।६] ॥*॥ 'तुणिः' इति
क्वचित् पाठः । तूणयति । 'तूण संकोचे' (चु० आ० से०) ।
'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
(३) ॥*॥ कचति । 'कची दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकाच्छः । यद्वा-केन छृणति । 'छृदिर् दीप्त्यादौ'
(ह० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति
ङः । 'अथ कच्छः स्यादनूपे तुन्नकद्रुमे । नौकाङ्गे पुंसि
वाराह्यां चीरिकायां च योषिति' [इति मे० २९।२] ॥
(४) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्ता' (भ्वा० आ० से०) ।
'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति क्तः । लकति ।
'लक आस्वादाने' । अच् (३।१।१३४) । कान्तश्चासी
लकश्च ॥ (५) ॥*॥ नन्दनम् । 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा०
प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । ङीष् (ग० ४।१।४५)
वा । नन्दा वृक्षः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नन्दिवृक्षस्य' 'तुणी'
इति ख्यातस्य ।

अथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पन्नगणहासकाः ॥ १२८ ॥

राक्षसी, चण्डा, धनहरी (३ स्त्री), क्षेमः, दुष्पन्नः,
गणहासकः (३ पु), 'चोरानामक गन्धद्रव्य' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ रक्षस इयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'चण्डा घनहरीशङ्खपुण्यो-
स्त्रिष्वतिकोपने । तीव्रेऽपि' [इति मे० ४।१।१२-१३] ॥
(२) ॥ * ॥ घनं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९)
गौरादिः (४।१।४१) । 'दुष्कुलीना घनहरी विरोकः
क्रोधमूर्च्छितः' इति बाचस्पतिः ॥ (३) ॥ * ॥ क्षिणोति ।
'क्षिणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । 'अतिस्तु-' (उ० १।
१४०) इति मन् । 'क्षेमोऽस्त्री' लब्धरक्षणे । चण्डायां ना
शुभे न स्त्री कात्यायन्यां च योषिति' [इति मे० १०।८।८] ॥
(४) ॥ * ॥ दुष्टानि पश्याप्यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ गणं
हासयति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वल्
(३।१।१३३) ॥ * ॥ 'गणः' इत्यप्यस्य नाम । 'गणः
प्रमथसंख्यौघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः' इति रुद्रः ॥ (६) ॥ * ॥
षट् 'चोरा' इत्याख्यगन्धद्रव्यस्य ।

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

व्याडायुधम्, व्याघ्रनखम्, करजम्, चक्रकारकम् (४ न),
'व्याघ्रनखनामक गन्धद्रव्यं, बघनखा' के ४ नाम हैं ।

व्याडेति ॥ व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधमिव ॥ (१) ॥ * ॥
व्याघ्रस्य नखमिव । क्षुब्नादिः (८।४।३९) । 'भवेद्व्याघ्र-
नखं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे क्लीबम्' [इति
मे० २।१।१६-१७] ॥ (२) ॥ * ॥ करजं नखम् । तदिव ॥
(३) ॥ * ॥ चक्रस्य कारकम् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'व्याघ्रनखा'ख्यगन्धद्रव्यस्य ।

शुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥१२९॥

शुषिरा, विद्रुमलता, कपोताङ्घ्रिः, नटी, नली (५ स्त्री),
'मालकाङ्गनी' के ५ नाम हैं ।

शुषीति ॥ शुषिरस्त्यस्याः । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७)
इति रः । शुषिरमस्त्यस्यां वा । 'अर्शादिभ्योऽच्' (५।२।
१२७) ॥ (१) ॥ * ॥ विद्रुमस्येव लता । (२) ॥ * ॥
कपोतस्याङ्घ्रिरिव ॥ (३) ॥ * ॥ नटति । 'नट स्पन्दने'
(चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।
४१) ॥ (४) ॥ * ॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । ['नलः
पोटगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे । कमलेऽपि च नटयां च
क्रमेण क्लीबयोऽपि' इति मे० १४७।२७-२८] ॥ (५)
॥ * ॥ पञ्च 'मालकाङ्गनी' इति ख्यातायाः ।

धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृद्विलासिनी ।

धमनी, अञ्जनकेशी, हनुः, हृद्विलासिनी (४ स्त्री),
'अञ्जनकेशी' के ५ नाम हैं ।

१. 'क्षेमं स्याल्लब्ध' इति पा० ।

धमेति ॥ धम्यते । 'धमिः सौत्रः' । 'अतिसृष्ट-' (उ०
२।१०२) इत्यनिः । डीष् (ग० ४।१।४५) वा । 'धमनो
नाञ्जले भस्माध्मापकक्रूरयोस्त्रिषु । धमनी तु शिराहृद्विला-
सिन्योश्च योषिति' [इति मे० ८।८।७८-७९] ॥ (१) ॥ * ॥
अञ्जनमिव केशा अस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ केचित्तु—इदं
द्वयं पूर्वान्वयि—इत्याहुः ॥ * ॥ हन्ति । 'शुस्वृत्तिहि-'
(उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हृद्विलासिन्यां मृत्पावस्त्रे गदे
स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' [इति मे० ८।४।२५-२६] ॥
(३) ॥ * ॥ हृद्वे विलसति तच्छीला । 'लस क्रीडायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥
(४) ॥ * ॥ चत्वारि 'अञ्जनकेश्याः' ।

शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखम्

शुक्तिः (स्त्री), शङ्खः, खुरः (२ पु), कोलदलम्, नखम्,
(२ न), 'नखनामक गन्धद्रव्य' के ५ नाम हैं ।

शुक्तिरिति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
क्तिच् (३।३।७४) । 'शुक्तिः शङ्खनखे शङ्खे कपालखण्ड-
दण्डजोः । नख्यश्चावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरपि' इति हैमः
[२।२० ६-७] ॥ (१) ॥ * ॥ शाम्यति । 'शमेः खः'
(उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलि-
कास्थनि' इति हैमः [२।२६] ॥ (२) ॥ * ॥ खुरति ।
'खुर छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५)
इति कः । 'खुरः शफे कोलदले' इति हैमः [२।४२०] ॥
(३) ॥ * ॥ कोलस्य बदर्या इव दलम् ॥ (४) ॥ * ॥ न
खनति । 'अन्येन्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
'नखं पुनर्गन्धद्रव्ये नखः करजषण्डयोः' इति हैमः [४।२२] ।
['नखी स्त्रीक्लीबयोः शुक्तौ नखरे पुनर्पुंसकम्' इति मे०
२०।२] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'नखाख्यगन्धद्रव्यस्य' ।

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्सना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

आढकी, काक्षी, मृत्सना, तुवरिका (५ स्त्री), मृतालकम्,
सुराष्ट्रजम् (२ न), 'रहर' 'अरहर (त्वर)' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ आढकमस्त्यस्याः परिच्छेदकत्वेन । अर्ध-
आद्यच् (५।२।१२७) । आढीकते वा । 'ढीकृ गतो' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पुषोदरादिः (६।३।
१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'आढकी तु तुवर्या स्त्री
परिमाणान्तरे त्रिषु' [इति मे० ५।४८] ॥ (१) ॥ * ॥ कक्षे
भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'काक्षी तुवरिकायां च
सौराष्ट्रमुद्यपि स्त्रियाम्' [इति मे० १६६।९] ॥ (२) ॥ * ॥

१. 'शङ्खनके' इति पा० ।

मृत्सनाऽस्त्यस्याः क्षेत्रत्वेन । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
 'मृत्सना मृत्सातुवयोः स्त्री' [इति मे० ८३।१६] ॥ (३)
 ॥ * ॥ तुवरोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) । टाप् (४।१।४)
 ॥ * ॥ 'वार्षिका मल्लिका तुवर्याढकी कच्छुरा छोटी' इति
 बोपालितात् 'तुवरी' च ॥ (४) ॥ * ॥ मृतमालयति ।
 'अल भूषणादी' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अण् (३।२।१) ।
 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ * ॥ 'अजिता तुवरा स्तुत्या
 मृत्सना मृत्तालकम्' इति कोशाद् द्वितकारं च । मृदि तालः
 प्रतिष्ठाऽस्य ॥ (५) ॥ * ॥ सुराष्ट्रे जातम् । 'जनी-'
 (दि० आ० से०) । 'सप्त्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) ॥ (६)
 ॥ * ॥ षट् 'तुवरिकायाः' 'तुवर्' इति ख्यातायाः ।

कुटभटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

कुटभटम्, दाशपुरम्, वानेयम्, परिपेलवम्, प्लवम्,
 गोपुरम्, गोनर्दम्, कैवर्तीमुस्तकम् (८ न), 'छोटा
 नागरमोथा, कैवर्तीमुस्तक, जलमोथा' के ८ नाम हैं ।

विवति ॥ कुटन् वक्त्रीभवन् नटति । 'नट स्पन्दने'
 (कु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥
 दाशान् कैवर्तान् पिपति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प०
 से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ * ॥
 'दशपूरम्' इति, 'दशपुरं' इति च क्वचित् पाठः । दश
 पूरयति । 'पूर पूती' 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यत्तु— दश
 पूरयति— इति विग्रह इगुपधत्वात् (३।१।१३५) 'कः'—
 इत्याह मुकुटः । तन्न । 'णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् ।
 अकारान्तिरुपधात्सोपपदो विप्रतिषेधेन' (३।२।१) इति
 वार्तिकाद् अण्प्रसङ्गाच्च ॥ * ॥ दश पुरोऽस्याः । 'ऋक्पूर-
 ष्वर्' (५।४।७४) इति समासान्तः । 'दशपूरं
 दशपुरं प्लवनं जीविताह्वयम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२)
 ॥ * ॥ वने पानीये जायते । 'नन्द्यादित्वात्' (४।३।९७)
 ढक् ॥ * ॥ वन्यं च । 'परिपेलवं प्लवं वन्यं तत्
 कुटभटसंज्ञकम् । जायते मण्डूकाकारं शैवालदलसंचये ।
 कैवर्तीमुस्तके क्लीबं शोणके वा कुटभटः' इत्य-
 जयः ॥ (३) ॥ * ॥ परितः पेलवं मृदु ॥ (४) ॥ * ॥
 प्लवते । 'प्लुङ् गती' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।
 १३४) । 'प्लवः प्लारण्डे भेके कुलके भेलके कपी । शब्दे
 प्लुतिगती प्लक्षे चण्डालजलकाकयोः । प्लवं गन्धतृणे प्रोक्तं
 कैवर्तीमुस्तकेऽपि च' [इति विश्वः १६२।५-६] । 'प्लवगो
 वानरे भेके सारथी चोष्णदीधितेः' [इति मे० २४।४०] ॥
 (५) ॥ * ॥ गां जलं पिपति । 'पू पालने' (जु० प० से०) ।
 मूलविभुजादिः (३।२।५) । गीर्जलं पुरमस्य, इति वा ॥

(६) ॥ * ॥ गां जलं नर्दयति । 'नर्द शब्दे' (भ्वा० प०
 से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥ * ॥ कवर्तानां
 जातिः कैवर्ती । कैवर्त्या मुस्तकम् ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ
 'कैवर्तीमुस्तकस्य' 'मोथा' इति ख्यातस्य ।

ग्रन्थिपर्णं शुक्रं बर्हिपुष्पं स्थौण्येयकुक्कुरे ॥ ३२ ॥

ग्रन्थिपर्णम्, शुक्रम्, बर्हिपुष्पम्, स्थौण्येयम्, कुक्कुरम्
 (५ न), 'कुकरौन्हा या गठिवन' के ५ नाम हैं ।

ग्रन्थीति ॥ ग्रन्थी पर्णान्यस्य । ग्रन्थय इव पर्णान्यस्य,
 इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प०
 से०) । 'शु गती' () वा । 'शुकवल्कोल्का' (उ०
 ३।४२) इति निपातः । 'ग्रन्थिपर्णे शिरीषे च शुक्रः' स्यात्
 इति विश्वः । [४।२६] । 'शुक्रो व्याससुते कीरे
 रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि, ग्रन्थिपर्णे
 नपुंसकम्' [इति मे० ४।३७] ॥ * ॥—शुक्रस्येव बर्हिणि
 पर्णान्यस्य ('शुक्रबर्हम्') इत्येकं नाम—इत्येके ॥ (२)
 ॥ * ॥ बर्हं पत्रं प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥
 पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।
 १३४) । 'बर्हिपुष्पम्' इत्येकं नाम—इत्येके ॥ * ॥ 'बर्ह-
 पुष्पम्' इत्यन्ये ॥ * ॥ 'बर्हम्' इति पृथग् नाम, इति कश्चित् ॥
 (३) ॥ * ॥ स्थूणाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।
 १२०) ॥ (४) ॥ * ॥ कुक्कुरोऽस्यास्ति । कुक्कुरशब्दस्तद्-
 गन्धे लाक्षणिकः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५)
 ॥ * ॥ 'मरुत्' इत्यत्राप्यन्वेति । 'मरुदेवे समीरे ना
 ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' [इति मे० ६४।१४३] ॥ * ॥ पञ्च
 'ग्रन्थिपर्णस्य' 'कुक्कुरवद्रा' इति ख्यातस्य ।

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुन्माला, पिशुना, स्पृक्का, देवी, लता, लघुः, समुद्रान्ता,
 वधूः, कोटिवर्षा, लङ्कोपिका (१० स्त्री), 'असवरग, स्पृक्का,
 अस्यरक, एक तरह का शाक-विशेष' के १० नाम हैं ।

मरुदिति ॥ मरुद्भिर्मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा०
 आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । व्यस्तं समस्तं च
 नामेदम् । 'स्पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः ।
 समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्मल्य-
 वती माला मोहना कुटिला लता' इति वाचस्पतिः ।
 म्रियते । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० से०) । 'मृगोऽस्तिः'
 (उ० १।९४) ॥ * ॥ मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ०
 से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ पिशति । 'पिश

१. 'शुक' इति पा० ।

अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्यूनन् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' [इति मे० ८९।९१-९२] ॥ (२) ॥ * ॥ स्पृश्यते । 'स्पृश स्पृशने' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्कक् ॥ * ॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपे 'पृक्का' अपि ॥ (३) ॥ * ॥ दीव्यति । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीपृक्कयो-रपि' [इति मे० १५८।१२] ॥ (४) ॥ * ॥ लतति । 'लत आघाते' सौत्रः । अच् (३।१।१३४) । 'लता प्रियंगु-शाखयोः । पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च । माधवीद्वयोः-' [इति मे० ५७।५१-५२] ॥ (५) ॥ * ॥ लङ्घते । 'लधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिबंह्यो-नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । 'लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागरणि पृक्काना-मौषधौ तु स्त्री' [इति मे० २६।५] ॥ (६) ॥ * ॥ समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥ (७) ॥ * ॥ वहति । उह्यते वा । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः स्त्री शारिवौषधौ । स्नुषाशटीनवोढासु भार्यापृक्काङ्गनासु च' [इति मे० ७९।१४-१५] । 'पृक्का च महिला वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।२२३] ॥ (८) ॥ * ॥ कोटिभिरग्रैर्वर्षन्ति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥ * ॥ लङ्कायामुप्यते । 'डुवप्' [बीजसन्ताने] (भ्वा० उ० अ०) । क्वुन् (उ० २।३२) । 'वचिस्वपि-' (६।१।१५) इति वस्य उः ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'स्पृक्कायाः' 'अस्यर' इति ख्यातस्य ।

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

तपस्विनी, जटा, मांसी, जटिला, लोमशा, मिसी (६ स्त्री), 'जटामांसी' के ६ नाम हैं ।

तपेति ॥ तपोऽस्त्यस्याः । जटिलत्वात् । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (१) ॥ * ॥ जटाऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा, जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ मन्यते । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४१) । 'मांसं स्यादामिषे क्लीबं कङ्कलीजटयोः स्त्रियाम्' [इति मे० १७०।८] ॥ (३) ॥ * ॥ जटाऽस्त्य-स्याः । पिच्छादीलच् (५।२।१००) । 'जटिला पिप्पली-मांस्योर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्' [इति मे० १५१।९२] ॥ (४) ॥ * ॥ लोमानि सन्त्यस्याः । लोमादिशः (५।२।१००) । 'लोमशो मुनिमेषयोः । [लोमान्विते स्त्रियां काकजङ्घा-मांसीवचासु च । शूकशिम्बिमहामेदाकासीसे' डाकिनीभिदि

[इति मे० १६४।२७-२८] ॥ (५) ॥ * ॥—मांसीत्वा-दामिषी—इति स्वाम्युक्तो विग्रहोऽयुक्तः । तथापाठस्य क्वचिददर्शनात् । मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'जटामांसी' इति ख्यातायाः ।

त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

त्वक्पत्रम्, उत्कटम्, भृङ्गम्, त्वचम्, चोचम्, वराङ्गकम् (६ न), 'दालचीनी' के ६ नाम हैं ।

त्वगिति ॥ त्वगिव पत्रमस्य ॥ * ॥ 'त्वग्' अपि नामास्य । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' [इति मे० २७।६] ॥ (१) ॥ * ॥ अन्यत उत्कटगन्धित्वात् 'संप्रोदश्च कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥ * ॥ बिभर्ति । 'भृवः किञ्चुट् च' (उ० १।१२४) इति गन् ॥ (३) ॥ * ॥ प्रशस्ता त्वगस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥ * ॥ प्रशस्तं चोचमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति धरणिः (५) ॥ * ॥ वरमङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'त्वक्पत्रस्य' 'तज्' इति ख्यातस्य ।

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।

कर्चूरकः, द्राविडकः, काल्पकः, वेधमुख्यकः (४ पु), 'कर्चूर' के ४ नाम हैं ।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ द्रविडे-देशे जातः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ कल्पे विधौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । कन् (५।३।७५) ॥ * ॥ पाठान्तरे काले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ वेधे मुख्यः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कर्चूर' इति ख्यातस्य ।

ओषधयो जातिमात्रे स्युः

ओषधी (स्त्री), 'जातिमात्र' अर्थात् 'ब्रीहि (धान्य), यव, चना आदि' के अर्थ में प्रयुक्त होता है ।

ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् 'ओषधी' शब्द-प्रयोगः ।

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

औषधम् (न), 'जातिसे भिन्न' अर्थात् 'देवा आदि' के अर्थ में प्रयुक्त होता है ।

अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु 'औषध'शब्दप्रयोगः । 'औषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् । 'सर्वम्' इत्यनेन—वृत्तैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यम्—इत्युक्तम् ।

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

शाकम् (न), 'साग' अर्थात् 'जिससे फल, फूल आदि (जड़, शाखा, कन्द ...)', का बोध हो, उसका १ नाम है ।

शाकेति ॥ शक्यते भोक्तुम् । 'शक्ल शक्ती' (स्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । यद्वा—इति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् कः ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना फलनाड्यग्रमूलादिपरिग्रहः । 'मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिकरूढकम् । त्वक् पुष्पं कवचं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्' । अधिकरूढकं तालबीजाङ्कुरास्थिमज्जादि ।

तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ।

तण्डुलीयः, अल्पमारिषः (२ पु), 'चौराई' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तण्डुलाय हितः । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः । 'तण्डुलीयः शाकभेदे विडङ्गतस्तृताप्ययोः' [इति हेमः ४।२३०, मे० १२१।११९ च] ॥ (१) ॥ * ॥ 'मारिषः शाकभिर्द्यौर्नाट्योक्त्या पुंसि, योषिति । [दक्षाम्बायाम्' इति मे० १६८।४३-४४] । अल्पश्चासौ मारिषश्च ॥ (२) ॥ * ॥ 'तण्डुलीयस्य' 'चउराई' इति ख्यातस्य ।

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्पयि ॥ १३६ ॥

विशल्या, अग्निशिखा, अनन्ता, फलिनी, शक्रपुष्पी (५ स्त्री) 'अग्निशिखा, इन्द्रपुष्पी' के ५ नाम हैं ।

विशेति ॥ विगतं शल्यमनया । 'विशल्या लाङ्गली-दन्तीगुडूचीत्रिपुटासु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्मणस्य च' इति हेमचन्द्रः [४।५३८] ॥ (१) ॥ * ॥ अग्नेरिव शिखा संतापो यस्याः । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुमुभे कुङ्कुमेऽपि च । लाङ्गलिक्याख्यौषधी च विशल्यायां च योषिति' [इति मे० २१।१४] ॥ (२) ॥ * ॥ न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥ * ॥ फलानि सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'फलिन्यग्निशिखायां स्त्री 'फलिन्यां फलिने त्रिषु' [इति मे० ८९।९५] ॥ (४) ॥ * ॥ शक्रोऽर्जुनतरुः पुष्पमस्याः । शक्रशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'अग्निशिखायाः' 'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः ।

१. 'फल्यां स्त्री फलिनि त्रिषु' इति पा० ।

स्यादक्षगन्धा छगलान्यावेगी वृद्धदारकः ।

जुङ्गः

क्षृक्षगन्धा, छगलान्त्री, आवेगी (३ स्त्री), वृद्धदारकः, जुङ्गः (२ पु), 'विधारा' के ५ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्या-नित्यत्वात् 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीत्त ॥ * ॥ 'ऋक्षगन्धा' इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥ * ॥ छगलस्ये-वान्त्रमस्याः ॥ * ॥ 'छगला' इति पृथग् नाम—इत्यन्ये । छागे तु 'छगलश्छागीवृद्धदारकयोः स्त्रियाम्' इत्यनेकार्थ-कोशः । ['छगलं नीलवस्त्रे, ना छागे, स्त्री वृद्धदारके' इति मे० १५१।९१] ॥ (२) ॥ * ॥ आवेगोऽस्त्यस्याः । अर्श-मे० १५१।२७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) आद्यच् (५।२।१२७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) आद्यच् ॥ * ॥ वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धवं दारयति वा । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥ * ॥ जुङ्गति । 'जुगि वर्जने' (३।१।१३३) ॥ अच् (३।१।१३४) जुङ्गयते वा । (स्वा० प० से०) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वृद्धदारकस्य' । घञ् (३।३।१९) ॥ (५) ॥ * ॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥

ब्राह्मी, मत्स्याक्षी, वयस्था, सोमवल्लरी (४ स्त्री), 'ब्राह्मी' के ५ नाम हैं ।

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) इत्यणि टिलोपः ॥ (१) ॥ * ॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः । मत्स्यशब्दः स्वावयवे गौणः । 'बहुव्रीहौ-' (५।४।१३३) इति षच् । ङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ वयसि तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुडूच्यामलकीषु च । सूक्ष्मेलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' [इति मे० ७३।२२] ॥ (३) ॥ * ॥ सोमस्य वल्लरी ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'ब्राह्म्याः' ।

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

पटुपर्णी, हैमवती, स्वर्णक्षीरी, हिमावती (५ स्त्री), 'मकोय' के ५ नाम हैं ।

पट्विति ॥ पटूनि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ स्वर्ण-मिव क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ हिममस्त्यस्याः । मतुप् (५।३।९४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (४) ॥ * ॥ 'हैमवर्णं पयस्त-स्या हिमवद्भूमिसंभवा । सा नागजिह्वाकाकारा तन्मूलं वणिजौषधम्' ॥ * ॥ चत्वारि 'स्वर्णक्षीर्याः' 'मको' इति ख्यातायाः ।

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥१३८॥

हयपुच्छी, काम्बोजी, माषपर्णी, महासहा (४ स्त्री), 'माषपर्णी, वनउडद' के ४ नाम हैं ।

हयेति ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्यस्याः । गौरादिः (४।१। ४१) ॥ (१) ॥ * ॥ काम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४। ३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (३) ॥ * ॥ महती सहा । 'आन्महतः-' (६।३।४६) इत्यात्वम् । 'महासहा माषपर्णमिलानेऽपि च योषिति' (इति मे० १७७।३४) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'माषपर्ण्याः' ।

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

तुण्डिकेरी, रक्तफला, बिम्बिका, पीलुपर्णी (४ स्त्री), 'कुनुरुन, कुन्दरु' के ४ नाम हैं ।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चञ्चुरस्ति येषाम् । 'अतः-' (५।२। ११५) इति ठन् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ * ॥ (तुण्डिकेरी) इति पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायां कन्' () । तुण्डकमीर्ते । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ रक्तं फल-मस्याः । अजादिटाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥ * ॥ बिम्बं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ड्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (३) ॥ * ॥ पीलोऽरिव पर्णमस्याः । पीलुशब्दः स्वावयवे गौणः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'तुण्डिकेरीः' 'कुण्टूरी' इति ख्यातायाः ।

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

वर्वरा, कवरी, तुङ्गी, खरपुष्पा, अजगन्धिका (५ स्त्री), 'पवई, बवईनामक शाक-विशेष' के ४ नाम हैं ।

वर्वेति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृञ्-' (उ० २।१२१) इति ष्वरच् । अनित्यः षितां ङीष् । 'वर्वरः पामरे केशे चक्रले नीवृदन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्' [इति मे० १३७।२०९] ॥ (१) ॥ * ॥ वृणोति । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । कस्य शिरसो वरी । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केश-विन्यासशाकयोः' इति हैमः [३।५६७-६८] ॥ (२) ॥ * ॥ तुञ्जति । 'तुजि हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३५) । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । 'तुङ्गः पुंनाग-नगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरा-यामपीष्यते' [इति हैमः २।३३] ॥ (३) ॥ * ॥ खरं पुष्प-मस्याः ॥ (४) ॥ * ॥ अजस्येव गन्धोऽस्याः । अजशब्दः स्वगन्धे लाक्षणिकः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'खरपुष्पायाः' ।

एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ।

एलापर्णी, सुवहा, रास्ना, युक्तरसा (४ स्त्री), 'एलापर्णी' के ४ नाम हैं ।

एलेति ॥ एलाया इव पर्णान्यस्याः । 'पाक-' (४।१। ६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ सुवहति । अच् (३।१। १३४) । 'सुवहा शल्लक्येलापर्णीगोषापदीषु वीणायाम् । रास्नाशेफालिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' [इति मे० १७७।२५-२६] ॥ (२) ॥ * ॥ रासते । 'रासृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । रास्यते वा । 'रास्नासाम्ना-' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (३) ॥ * ॥ युक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'एलापर्ण्याः' ।

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बष्ठाऽम्ललोणिका ॥ १४० ॥

चाङ्गेरी, चुक्रिका, दन्तशठा, अम्बष्ठा, अम्ललोणिका (५ स्त्री), 'नोनी, चूक' (शाक-विशेष) के ५ नाम हैं ।

चेति ॥ 'चाङ्गस्तु शोभने दक्षे' [इति मे० २२।५] । चाङ्गमीरयति । 'ईर् गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ चुक्कयति । 'चुक्क व्यथने' (चु० प० से०) । 'ऋज्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधु । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । चुक्रमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् वा ॥ (२) ॥ * ॥ शठति । 'शठ हिसाक्लेशकैतवे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) दन्तानां शठा । 'स्यादन्तशठो जम्बीरे कपित्थे' २ करमर्दके । नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चचाङ्गेर्या च योषिति' [इति मे० ४०।१९-२०] ॥ (३) ॥ * ॥ अम्बे तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।६७) इति षत्वम् । 'अम्बष्ठा देश-भेदेऽपि विप्राद्विषयासुतेऽपि च । अम्बष्ठाप्यम्ललोण्यां स्यात् पाठागूथिकयोरपि' [इति मे० ३९।११] ॥ (४) ॥ * ॥ अम्ललेभ्य ऊना । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । पृषोदरा-दित्वात् (६।३।१९) णः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'अम्ललोणि-कायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः ।

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

सहस्रवेधी, चुक्रः, अम्लवेतसः, शतवेधी (४ पु), 'अमलवेत' के ४ नाम हैं ।

सहेति ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं शीलमस्य । विष विधाने' (तु० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ चुक्कयत्यनेन । 'ऋज्जेन्द्र-' (उ० २। २८) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ अम्लश्चासौ वेतसश्च ।

१. 'चङ्ग' इति पा० ।

२. 'कर्मरङ्गके' इति पा० ।

नम्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'अम्लवेतसस्य' 'अम्ल-
वेद' इति ख्यातस्य ।

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरा ॥१४१॥

नमस्कारी, गण्डकाली, समङ्गा, खदिरा (४ स्त्री),
'लजालू, छुईसुई' के ४ नाम हैं ।

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गण्डेषु ग्रन्थिषु काली ॥ (२) ॥*॥
समङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प०
से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति साधुः ।
'खदिरा' शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने [इति मे० १३३।
१४६] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी'
इति ख्यातायाः । —नव 'लजालू' इति ख्यातस्य—इति
मुकुटः ।

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा ।

जीवन्ती, जीवनी, जीवा, जीवनीया, मधुः, स्रवा
(४ स्त्री), 'जीवन्ती' के ६ नाम हैं ।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०
से०) । शता^१ (३।२।१२४) 'उगितश्च' (४।१।६)
इति डीप् । 'जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुड्वी^२वन्दयोरपि'
[इति मे० ६२।११२] ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट्, युच् (उ० २।३७)
वा । 'जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्'
[इति मे० ८७।६९] ॥ (२) ॥*॥ जीवयति । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिञ्जितभूमिषु ।
न स्त्री तु जीविते' [इति मे० १५८।८-९] ॥ (३) ॥*॥
जीवनाय हिता । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥
(४) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाते' (दि० आ० अ०) ।
'कलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे
क्षौद्रे मधे ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां
तु योषिति' [इति मे० ७९।११-१२] ॥ (५) ॥*॥ स्रवति ।
'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥
'मधुस्रवा' इत्येकं नाम—इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ षट्
'जीवन्तिकायाः' गुर्जरदेशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ।

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

कूर्चशीर्षः, मधुरकः, शृङ्गः, ह्रस्वाङ्गः, जीवकः (५ पु),
'जीवक' के ५ नाम हैं ।

कूर्चेति ॥ कूर्चं शश्वु । तद्वच्छीर्षमस्य ॥ (१) ॥*॥
मधुर एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'स्याद्घ्रस्वाङ्गो
मधुरको मुकुरश्चिरजीवकः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥
शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (कृचा० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च'
(उ० १।१२६) इति गन् नुट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे
चिह्ने क्रीडाभ्युयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्
कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्दृष्टभौषधौ'
[इति मे० २३।२५-२६] ॥ (३) ॥*॥ ह्रस्वान्यङ्गान्यस्याः
॥ (४) ॥*॥ जीवयति । षुल् (३।१।१३३) । 'जीवकः
प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादा-
जीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृद्ध्याशीर्जीविनोराहि-
तुण्डिके' [इति मे० ८।९५-९६] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ।

किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तः

किराततिक्तः, भूनिम्बः, अनार्यतिक्तः (३ पु), 'चिरा-
यता' के ३ नाम हैं ।

किरेति ॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य । अशं-
आद्यच् (५।२।१२७) । किरातश्चासौ तिक्तश्च ॥ (१) ॥*॥
भुवो निम्ब इव ॥ (२) ॥*॥ अनार्यप्रियश्चासौ तिक्तश्च ।
शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ 'चिरा-
तिक्तः' अपि । 'किरातश्चिरात्तिक्तश्च भूनिम्बहिमकावपि'
इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायता' इति
ख्यातस्य ।

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥

सप्तला, विमला, सातला, भूरिफेना, चर्मकषा (५ स्त्री),
'सेहुङ्ग, थूहर' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
कः । 'अथ सप्तला । 'वनमालाचर्मकषागुञ्जासु पाटली
स्त्रियाम्' [इति मे० १५५।१४३-४४] ॥ (१) ॥*॥
विगता मला यया । 'स्याद्विमला स्त्रियाम्' । 'सातलायां
भुवो भेदे निर्मले त्वभिधेयवत्' [इति मे० १५४।१३१] ॥

१. 'खादिरी' इति पा० ।

२. शतृप्रत्ययेनेत्यर्थः ।

३. 'वृन्दयोरपि' इति पा० ।

१. 'पीतशाल' इति पा० ।

२. 'नवमाली' इति पा० ।

३. 'सातलायाम्' इति पा० ।

(२) ॥ * ॥ सातं सुखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ भूरयः फेना यस्याः ॥
(४) ॥ * ॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'सप्तलायाः',
'सीहुण्ड'भेदस्य 'चर्मघासस्य' इत्यन्ये ।

वायसोली स्वादुरसा वयस्था

वायसाली, स्वादुरसा, वयस्था (३ स्त्री), 'काकोली' के
३ नाम हैं ।

वायात ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओलडि उत्सेपणे'
(तु० प० स०) । 'अन्यभ्योऽप-' (वा० ३।२।१०६) इति
ङः । शकण्डवाद् (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ स्वादु
रसोऽस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ वयसि स्थीयतेऽनया । 'घञर्थे
कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुह्य्या-
मलकोषु च । सुष्मलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे
'त्रिषु' [इति मे० ७३।२२-२३] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
'वयस्थायाः' 'ककोडी' इति ख्यातायाः ।

अथ सकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्ष्रेण्युदुम्बरपर्यपि ॥ १४४ ॥

मकूलकः, निकुम्भः (२ पु), दन्तिका, प्रत्यक्ष्रेणी,
उदुम्बरपर्णी (३ स्त्री), 'दन्तीनामक औषध' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ०
से०) । पिञ्जाद्यूलच् (उ० ४।९०) । स्वार्थे कन् ।
आगमशासनस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ * ॥ पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) उत्वे 'मुकूलकः' अपि-इत्यन्ये ॥ (१)
॥ * ॥ कुं भूमि बिभर्ति । 'संज्ञायां भृत्-' (३।२।४६)
इति खच् । 'खच्च डिद्वा' (३।२।३८) । नियतः कुम्भः ।
'प्रादयो गता-' (२।२।१८) इति समासः । 'निकुम्भः
कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकोषधी' [इति मे० १०७।१७] ॥
(२) ॥ * ॥ दास्यति । दस्यते वा । 'दमु उपशमे' (दि०
प० से०) । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे दशने-
षधी स्त्रियाम्' [इति मे० ५५।२३] ॥ (३) ॥ * ॥
प्रत्यञ्ची श्रेण्यस्याः । समासान्तानित्यत्वान्न कप् ॥ (४)
॥ * ॥ उदुम्बरस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४)
इति ङीष् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वज्रदन्त्याः' ।

अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अजमोदा, उग्रगन्धा, ब्रह्मदर्भा, यवानिका (४ स्त्री),
'अजमोदा, अजवाइन' के ४ नाम हैं ।

अजेति ॥ अजं मोदयति । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०)
ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अजादित्वात् (४।१।४)
टाप् । अजेन मोदते मोदते वा । पचाद्यच् (३।१।३४) ।
घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥ * ॥ उग्रो गन्धोऽस्याः ।
'उग्रगन्धा वचाक्षेत्रयवान्याश्छिक्किषधी' इति हैमः [४।
१।५६] ॥ (२) ॥ * ॥ ब्रह्मणा दृश्यते । 'दृभी ग्रन्थे' (तु०
प० स०) । घञ् (३।३।१९) । 'कर्तृकरणे कृता-' (२।
१।३२) इति समासः ॥ (३) ॥ * ॥ दुष्टो यवः । 'दृष्ट-
वर्ण-' (४।१।४६) इति ङीषानुकी । इवार्थे (५।३।९३)
स्वार्थे (५।३।७५) वा कन् ॥ * ॥ ['यमानिका' इति] सम-
कास्पाठे ममेनानिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।३३) ॥ (४) ॥ * ॥ 'यवानीद्वयस्य' द्वेष्टे
नामनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ।

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

पुष्करम्, काश्मीरम्, पद्मपत्रम् (३ न), 'पुष्करमूल'
के ३ नाम हैं ।

मूल इति ॥ पौष्करे मूले, इत्यन्वयः । पुष्णाति, पुष्यति
वा । 'पुष पुष्टी' (दि० प० अ०, ऋचा० प० से०) । 'पुषः
कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि
पयःकरिकराग्रयोः । ओषधिद्वीपविहग'तीर्थरागौरगान्तरे ।
पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खङ्गफलेऽपि च' [इति विश्वः १३७।
१५३-५४] ॥ (१) ॥ * ॥ कश्मीरेषु भवम् । 'तत्र भवः'
(४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ पद्मस्येव पत्रमस्य ॥ * ॥
'पद्मवर्णम्' इति क्वचित् पाठः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
'पुष्करमूलस्य' ।

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अव्यथा, अतिचरा, पद्मा, चारटी, पद्मचारिणी (५ स्त्री),
'पद्मचारिणी, स्थलकमलिनी' के ५ नाम हैं ।

अव्येति ॥ न व्यथते । 'व्यथ दुःखसंवलनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'अव्यथो निर्व्यथे सप
चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' [इति मे० ७३।१५] ॥ (१)
॥ * ॥ अति चरति । अच् (३।१।३४) ॥ (२)
॥ * ॥ पद्यते । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । 'अतिस्तु-'
(उ० १।१४०) इति मन् ॥ (३) ॥ * ॥ चारयति ।
'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (४) ॥ * ॥ पद्मे चरितुं
शीलमस्याः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५)
॥ * ॥ पञ्च 'पद्माकस्य' ।

काम्पित्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥

काम्पित्यः, कर्कशः, चन्द्रः, रक्ताङ्गः (४ पु), रोचनी
(स्त्री), 'कबीला' के ५ नाम हैं ।

१. 'पथ्याली तरुणे त्रिषु' इति पा० ।

१. 'तीर्थराजो' इति पा० ।

केति ॥ कम्पिलाया अदूरभवः । संकाशादित्वात् (४।२।८०) ण्यः ॥ * ॥ कम्पते । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादिल्लः । 'प्रज्ञाद्यण्' (५।४।३८) । कं जलं पीलयति श्लेष्मघ्नत्वात् । 'पील प्रतिष्ठम्भे' (भ्वा० प्र० से०) । कंपूर्वात् 'इगुपघ्-' (३।१।१३५) इति कः— इति मुकुटः । तत्र । ण्यन्तस्येगुपघत्वाभावात् । अण्यन्तादप्यणः प्रसङ्गाच्च । —इत्थं निर्यकारम् ['काम्पिल्लः'] मन्यते—इत्येके ॥ (१) ॥ * ॥ करे कशति । 'कश ण्ये' () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ चन्दति । 'चादि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुस्वर्णवारिषु' [इति मे० १२५।३१] ॥ (३) ॥ * ॥ रक्तमङ्गमस्य । 'रक्ताङ्गस्तु महीसुते । कम्पिल्ले स्त्री तु जीवन्त्यां क्लीबं विद्रुमधीरयोः' [इति मे० २५।४५-४६] ॥ (४) ॥ * ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'रोचनी कर्कशे स्त्रियाम्' [इति मे० ९१।१६] ॥ * ॥ 'रोचनी' इति क्वचित् पाठः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'रोचन्याः' 'कपीला' इति ख्यातायाः ।

प्रपुञ्जाडस्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।

पद्माट उरणाख्यश्च

प्रपुञ्जाडः, एडगजः, दद्रुघ्नः, चक्रमर्दकः, पद्माटः, उरणाख्यः (६ पु), 'चक्रवर्ग' के ६ नाम हैं ।

प्रपुञ्जेति ॥ पुमांसं नाडयति । 'नड भ्रंशे' चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । मस्यानुस्वारे (८।२।१२३) परसवर्णः (८।४।५८) । प्रकृष्टः प्रगतो वा पुञ्जाडः ॥ (१) ॥ * ॥ एडो मेष एव गजो यस्य । भञ्जकत्वात् । यद्वा—एलनम् । 'इल प्रक्षेपे स्वप्ने च' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । डलयोरेकत्वम् । एडे स्वप्ने गजति । 'गज मदे शब्दे च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ दद्रुं हन्ति । 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३) इति टक् । 'अत्पूर्वस्य' (८।४।२२) इति नियमान्न णत्वम् । —क्षुभ्नादित्वात् (८।४।३९)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (३) ॥ * ॥ चक्रं दद्रुं मृदाति । 'मृद क्षोदे' (क्रथा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ पद्ममित्र पद्मां वा पद्मसमूहं वाऽटति । 'अट गती' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (५) ॥ * ॥ उरणस्य मेषस्याख्याऽस्य ॥ * ॥ उरणस्याक्षीवाक्षि यस्य । तत्तुल्यपुष्पत्वात् । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच्—इति स्वामी ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'पद्माटस्य' 'पुञ्जाड' इति ख्यातस्य ।

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

पलाण्डुः, सुकन्दकः (२ पु), 'प्याज' के २ नाम हैं ।

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् आण्डुप्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ शोभनमतीव वा कन्दयाति । भक्षकजातिभ्रंशकत्वात् । 'कदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पलाण्डोः' 'प्याज' इति ख्यातस्य ।

लताक्रुद्धं मौ तत्र हरिते

लताकः, दुद्धं (२ पु), 'हरे प्याज' के २ नाम हैं ।

लतेति ॥ लतासु अक्यते अर्च्यते, विरुद्धलक्षणया निन्द्यते वा । 'अर्कं स्तवने' (भ्वा० प० से०), 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ दुष्टो द्रुमः ॥ (२) ॥ * ॥ तत्र पलाण्डो । हरिते पालाश ॥ * ॥ द्वे 'हरिद्वणपलाण्डोः' ।

अथ महौषधम् ।

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

महौषधम्, लशुनम् (२ न), गृञ्जनः, अरिष्टः, महाकन्दः, रसोनकः (४ पु), 'लहसुन' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' [इति मे० ८२।४८] ॥ (१) ॥ * ॥ अश्नाति अश्नुते वा । 'अश भोजने' (क्रथा० प० से०) । 'अशूङ् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेरश् च' (उ० ३।५७) इत्युनन् ॥ (२) ॥ * ॥ गृञ्जते = भक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु । 'गृञ्जि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् । 'गृञ्जनम् । 'विषदिग्धपशोर्मांसे क्लीबं, पुंसि रसोनके' [इति मे० ८७।५८-५९] । 'लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुकवकानि च । वृत्ताकारालिकालाबुजातीया जातिदूषितम्' इति । श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृञ्जनम् । 'लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्चापराजिता । गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः' इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । 'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृञ्जनस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालाग्रपत्रत्वात् भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः' [?] ॥ (३) ॥ * ॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तर्के सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' [इति मे० ३५।३२-३३] ॥ (४) ॥ * ॥ महत् कन्दमस्य ॥ (५) ॥ * ॥ रसे आस्वादने ऊन्यते पातक-

१. 'विषदिग्ध' इति पा० ।

हेतुत्वात् । 'ऊन परिहाणे' (हु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा । स्वार्थे कन् (५।३। ७५), क्वन् (उ० २।३२) वा ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'लशुन' इति ख्यातस्य ।

पुनर्नवा तु शोधघ्नी

पुनर्नवा, शोधघ्नी (२ स्त्री), 'गदहपुर्णा' के २ नाम हैं ।

पुनरिति ॥ पुनरभीक्षणं नवा । न्यते वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । धुम्नादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥ * ॥ शोधं हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक् । 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति डीप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पुनर्नवायाः' 'गदहपुर्णा' इति ख्यातायाः ।

वितुन्नं सुनिषण्णकम् ।

वितुन्नम्, सुनिषण्णकम् (२ न), 'बिसखपरिया' के २ नाम हैं ।

वीति ॥ विगतं तुन्नं व्यथनमस्मात् । 'वितुन्नं सुनिषण्णे च शैवाले च नपुंसकम्' [इति मे० ६२।२६] ॥ (१) ॥ * ॥ सुष्ठु निषण्णमस्मात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वितुन्नस्य' 'विषखपरिया' इति ख्यातस्य ।

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि ॥ १४९ ॥

वातकः, शीतलः, (२ पु), अपराजिता, शणपर्णी (२ स्त्री), 'पटुआ, पटसन' के चार नाम हैं ।

स्यादिति ॥ वातं करोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३। २।१०१) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ शीतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ 'शीतलवातकः' इत्यपि नाम । 'शणपर्णी शीतलवातकः' इति धन्वन्तरिः ॥ (२) ॥ * ॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्ठचन्तरे नाऽजिते त्रिषु । गिरिकर्णजयादुर्गाऽशनपर्णीषु योषिति' [इति मे० ७१।२३१] ॥ (३) ॥ * ॥ शणः पर्णान्यस्याः । शणशब्दः शणपर्णसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् ॥ * ॥ -अशन इव पर्णमस्याः [अशनपर्णी] -इति कश्चित् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'शतपर्ण्याः' 'पटशण' इति ख्यातस्य ।

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

पारावताङ्घ्रिः, कटभी, पण्या, ज्योतिष्मती, लता (५ स्त्री), 'मालकांगनी' के ५ नाम हैं ।

पारेति ॥ पारावत इवाङ्घ्रिरस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ कट-वद्भाति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अवचपण्य-' (३।१।१०१) इति साधुः ॥

(३) ॥ * ॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । मनुष्य (५।२।९४) ॥ (४) ॥ * ॥ लतति । 'लतिः सौत्रः' । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'ज्योतिष्मत्याः' 'मालकांगनी' इति ख्यातायाः ।

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

वार्षिकम् (न), त्रायमाणा, त्रायन्ती, बलभद्रिका (३ स्त्री), 'त्रायमाणा' के ४ नाम हैं ।

वेति ॥ वर्षासु भवं जातं वा । 'वर्षाभ्यष्टक्' (४।३। १८) । 'वार्षिकं त्रायमाणायां बलीबं वर्षाभवे त्रिषु' [इति मे० १३।५७] ॥ (१) ॥ * ॥ त्रायते । 'वैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । शानच् (३।२।१२४), चानश् (३।२।१२९) वा । ['त्रायमाणा वार्षिके स्त्री रक्ष्यमाणेऽभ्येयवत्' इति मे० ५२।९६] ॥ (२) ॥ * ॥ त्राणम् । त्राः । संप्रदादिः (वा० ३।३।१०८) । त्रा अयति । 'इ गती' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) डीप् (४।१।६) । 'क्षप्-श्यनोः—' (७।१।८१) (इति नुम्) ॥ (३) ॥ * ॥ बलेन भद्रा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'त्रायमाण' इति ख्यातस्य ।

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेति च ।

विष्वक्सेनप्रिया, गृष्टिः, वाराही, बदरा (४ स्त्री), 'वाराही कन्द' के ४ नाम हैं ।

वीति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥ * ॥ गृह्णाति । क्तिच् (३।३।१७४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—'गर्षति हिनस्ति रोगम्' 'गृषु हिंसायाम्' क्तिच् (३।३। ९४) -इति व्याख्यातं मुकुटेन । तन्न । उक्तधातोरदर्शनात्, कर्तरि क्तिनोऽसंभवाच्च । 'अथ गृष्टिः सकृत्सूतगवीबदरयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ३४।११] ॥ * ॥ 'गृष्टिः' इति पाठान्तरम् । गर्षति । 'गृषु संघर्षे' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'गृष्टिः स्त्री गर्षणस्पर्षाविष्णु-क्रान्तासु ना किरौ' [इति मे० ३४।१२] ॥ (२) ॥ * ॥ वराहस्येयम् । प्रियत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वाराही मातृभेदे स्याद्विष्वक्सेनप्रियोषधी' [इति मे० १७६।२२] ॥ (३) ॥ * ॥ बदति । 'बद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । 'ब(व)दरा गृष्टि-कार्पास्योरेलापर्ण्या स्त्रियां, पुमान् । कर्पासस्यास्थिन, बदरी कोले, बलीबं तु तत्फले' [इति मे० १३७।२०७] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वाराहीकन्द' इति ख्यातायाः ।

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्कवः, भृङ्गराजः (२ पु), 'भेंगराज' के २ नाम हैं ।

मार्कति ॥ मारयति । क्विप् (३।२।१७८) । 'मारि

केशशौक्यनाशने' । कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥ * ॥ भृङ्ग इव राजते ।
'राजू दीप्ती' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
['अथ भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे' इति
मे० ३।२।३५] 'भृङ्गरजः' इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽस्य ।
सान्तोऽदन्तोऽपि । रजशब्दस्य द्विविध्यात् । 'स्यान्मार्कवो
भृङ्गरजः भृङ्गराजः सुजागरः' इति रभसात् ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'भृङ्गराज' इति ख्यातस्य ।

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

काकमाची, वायसी (२ स्त्री), 'मकोय, काकप्रिया' के
२ नाम हैं ।

काकेति ॥ काकान् मञ्चते । 'मचि धारणोच्छ्राय-
पूजनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । आगम-
शास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ वायसानामियम् ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'काकोदुम्बरिकायां
च काकमाच्यां च वायसी' [इति मे० १७२।३८] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'काकमाच्याः' 'कवप्रिया' इति ख्यातायाः ।

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

अवाक्पुष्पी कारवी च ।

शतपुष्पा, सितच्छत्रा, अतिच्छत्रा, मधुरा, मिसिः, अवा-
क्पुष्पी, कारवी (७ स्त्री), 'सौफ' के ७ नाम हैं ।

शतेति ॥ शतं पुष्पाण्यस्याः । 'सदच्काण्ड-' (ग०
४।१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥ * ॥ सितं बद्धं शुभ्रं वा
छत्रमस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ छत्रमतिक्रान्ता । 'अत्यादयः-'
(वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥ * ॥ मधुरस्त्यस्याः ।
'ऊषधुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'मधुरा शतपुष्पायां
मिश्रेयानगरीभिदोः' [इति मे० १३६।१९४] ॥ (४)
॥ * ॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः' [इति मे०
१७०।८] ॥ (५) ॥ * ॥ अवाक्चि पुष्पाण्यस्याः । गौरादि-
त्वात् (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—'पाककर्ण-' (४।१।६४)
इति ङीष्—इत्याह मुकुटः । तन्न । 'सदच्काण्ड-' (ग० ४।
१।४) (वा० ६४) इत्यस्य तदपवादत्वात् ॥ (६)
॥ * ॥ के आरोति । पचाद्यच् । (यत्तु मुकुट आह—
कारोरियम्—अण्)—कारवी इति । तन्न । 'वृद्धाच्छः' (४।२।
११४) इत्यस्याणपवादत्वात् । 'कारवी मधुरादीप्यत्व-
वपत्रीकृष्णजीरके' [इति मे० १६०।३३] ॥ (७) ॥ * ॥
सप्त 'मधुरायाः' 'सौफ' इति ख्यातायाः । अन्यद्वयम्
'डंघावली' इति ख्यातायाः—इत्येके ।

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेति च ।

सरणा, प्रसारिणी, कटंभरा, राजबला, भद्रबला (५ स्त्री),
'आकाशबेल' (बंवर) के ५ नाम हैं ।

सरेति ॥ सरति । 'सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ * ॥ ल्युटि
(३।३।११३) 'सरणी' इत्यपि । 'सरणा सरणी चार्वा
कटंभरा महाबला' इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसाय-
तऽङ्गमनया । 'करणा-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ * ॥
'सारणी' इत्यपि । ('सारणी राक्षसान्तर') रुभद
ना, प्रसारण्यां स्वल्पनद्यां च सारिणी' [इति मे० ५१।
८३] ॥ (२) ॥ * ॥ कटं बिभर्ति । 'संज्ञायां भृतु-'
(३।२।४६) इति खच् ॥ (३) ॥ * ॥ बलानां
बलप्रदानां राजेव । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (४)
॥ * ॥ भद्रं बलमस्याः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'कुब्ज-
प्रसारिणी' इति ख्यातायाः ।

जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्शा

जनी, जतूका, रजनी, जतुकृत्, चक्रवर्तिनी, संस्पर्शा
(६ स्त्री), 'चक्रवत्' के ६ नाम हैं ।

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । 'जनिघसिभ्यामिण्'
(उ० ४।१३०) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न
वृद्धिः । 'कृदि-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'जनी
सीमन्तिनीवध्वोरुपत्तावोषधीभिदि' [इति मे० ८३।६] ॥
(१) ॥ * ॥ जायते । 'जनी-' (दि० आ० से०) ।
'जलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः ॥ * ॥ जतु-
शब्दात् 'संज्ञायां-' (५।३।७५) इति कनि 'जतुका' च ।
[जतुका जिनपत्त्रायाम्] इति मे० ८।९१ ॥ (२) ॥ * ॥
रज्यतेऽनया । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा-'
(३।३।११७) इति ल्युट् । 'त्यजरज-' (३।२।१४२) इति
निपातनात् क्वचिदकिङ्कत्यपि नलोपः । 'रजनी नीलिनी-
रात्रिहरिद्राजतुकासु च' [इति मे० ६१।१४] ॥ (३)
॥ * ॥ जतु करोति । क्विप् (३।२।१७८) ॥ (४) ॥ * ॥
चक्रं चक्रमिव वा वर्तितुं शीलमस्याः । 'सुपि-' (३।२।
७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥ * ॥ सम्यक् स्पृशति स्पृश्यते
वा । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० से०) । 'पदरज-' (३।३।
१६) इति घञ् । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । कर्मणि
घञ् (३।३।१९) वा ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'चक्रवर्तिन्या'
'चक्रवत्' इति ख्यातस्य ।

अथ शटी गन्धमूलीषडग्रन्थिकेत्यपि ।

कर्चूरोऽपि पलाशः

शटी, गन्धमूली, षडग्रन्थिका (३ स्त्री), कर्चूरः, पलाशः (२ पु), 'आमाहल्दी' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ शटति । 'शट रुजादी' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ गन्धं मूलमस्याः ॥ (२) ॥*॥ षड् बहवो ग्रन्थयोऽस्याः ॥ (३) ॥*॥ कर्चति । 'कर्च गती' () । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'कर्चूरो' स्यात् पुमाञ्शट्यां सुवर्णे तु नपुंसकम् [इति मे० १३२।१३२] ॥*॥ 'कर्चूरः' अपि ॥ (४) ॥*॥ पलमश्नाति । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पले मांसे आशा यस्य वा । 'पलाशः किशुकः शटी । 'हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने मतम्' इति हैमः [३।७६२] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शम्याः' 'कचूर' इति ख्यातस्य ।

अथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुषवी च

कारवेल्लः, कटिल्लकः (२ पु), सुषवी (स्त्री), 'करैला' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ 'कारो वधे निश्चये च वलौ यत्ने यतावपि । [तुषारसौलेऽपि पुमान् स्त्रियां दूत्यां प्रसेवके । सुगणकारिकायां च बन्धनागारबन्धयोः' इति मे० १२३।१३-१४] । कारं वेत्तति । 'वेत्त चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षाविरणयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिल्लः ॥*॥ कठति । 'कठ शोके' (भ्वा० प० से०) । अस्मादिल्लः—इत्यन्ये । स्वार्थे कम् (५।३।७५) । 'कठिल्लकस्तु पर्णासे वर्षाभुकारवेल्लयोः' इति विश्व-भेदिन्यौ [१८।१९६, १५।१७९] ॥ (२) ॥*॥ सु सुवति ॥ 'सु प्रेरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।३४) । 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति षः । गौरादिः (४।१।४१) । 'सुषवी कृष्णजीरके कारवेल्ले च जीरे च' इति हैमः [३।७५२-५३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कारवेल्लस्य' 'करैला' इति ख्यातस्य ।

अथ कुलकं पटोलस्तित्तकः पटुः ।

कुलकम् (न), पटोलः, तित्तकः, पटुः (३ पु), 'परवल' के ४ नाम हैं ।

१. 'कर्चूरः' इति पा० ।

२. 'हरिद्वर्णो राक्षसे च' इति पा० ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याते' (भ्वा० प० से०) ।

'इगुपध—' (३।१।३५) इति कः । स्वार्थे कन्, क्वुन् (उ० २।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' [इति मे० ६।६९-७०] ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गती' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'कपिगडिगण्डि—' (उ० १।६६) इत्योलच् । 'पटोलं वस्त्रभेदे, नौषधी जयीत्सन्त्यां तु योषिति' [इति मे० १५२।१०६] ॥ (२) ॥*॥ तित्त एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ पाटयति । 'पट गती' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इत्युः पटि-रादेशश्च । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि' [इति मे० ५।३२०] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पटोलस्य', 'परवर' इति ख्यातस्य ।

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः

कूष्माण्डकः, कर्कारुः (२ पु), 'कदीमा, तरकारीवाले कोहड़ा' के २ नाम हैं ।

क्विति ॥ कु ईषद् ऊष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य । पित्त-लत्वात् । 'कूष्माण्डचुमायां स्त्री, पुंसि कर्कारी च गणान्तरे । भ्रूणान्तरे' [इति मे० ४२।२७-२८] ॥ (१) ॥*॥ कर्कं शुक्लवर्णमृच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) । बाहुल-कादुण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूष्माण्डस्य' ।

ईर्वाहः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

ईर्वाहः, कर्कटी (२ स्त्री), 'ककड़ी, कांकर' के २ नाम हैं ।

ईर्वेति ॥ ईरण् 'ईर गती' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ईरं वृणोति, वारयति वा । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादुण् । 'तुर्यस्वरादिर् ईर्वाहः कर्कट्यां पठ्यते बुधैः' [?] ॥*॥ ह्रस्वादिः [ईर्वाहः] अपि । 'उन्मत्तो धुस्तुर ईर्वाहः कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥*॥ 'एर्वाहः' इति पाठे आह् बोध्यः ॥*॥ ('उर्वाहकमिव बन्धनात्' इति श्रुतेः पृषोदरादित्वेनादेरुत्वे 'उर्वाहः' इति च) ॥ (१) ॥*॥ करं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । शकन्धवादिः (वा० ६।१।९४) । डीष् (वा० ४।१।४१) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकडी' इति ख्यातायाः ।

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

इक्ष्वाकुः, कटुतुम्बी (२ स्त्री), 'तितलौकी, तीता कद्दू' के २ नाम हैं ।

ईति ॥ इक्षुमाकरोति । मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा-छिक्कायां जातम् 'इक्षु' इति

शब्दमकति । 'अक गती' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
द्रुण । 'इस्वाकुः कदुतुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशनुपे पुमान्' [इति
मे० ५।५०] ॥ (१) ॥ * ॥ कदुश्चासी तुम्बी च ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'कदुतुम्ब्याः' ।

तुम्ब्यलाबूरुभे समे ।

तुम्बी, अलावूः (२ स्त्री), 'कदू, लौकी' के २
नाम हैं ।

त्विति ॥ तुम्बति रुचिम् । 'तुबि अर्दने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ।
इन् (उ० ४।१।१८) वा । 'कृत्-' (ग० ४।१।४५) इति
वा डीष् ॥ (१) ॥ * ॥ न लम्बते । 'लबि अवसंसने'
(भ्वा० आ० से०) । 'नबि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।८७)
इत्युणित् । 'अलाम्बुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला ।
तुम्बा तु वर्तुलाऽलाबूनि(नि)म्बचूर्णा तु लाबुका' इति
वाचस्पतिः । 'अलाबूस्तुम्बकः प्रोक्तः' इति चन्द्रः ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'तुम्बा' इति ख्यातायाः ।

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा

चित्रा, गवाक्षी, गोडुम्बा (३ स्त्री), 'जेडुई कौंकर' के
३ नाम हैं ।

चित्रेति ॥ चियते । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
'अमिचि-' (उ० ४।१।६४) इति कः । 'चित्राखुपर्णी गोडु-
म्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च
स्त्रियाम्' [इति मे० १२५।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ गां
भूमिमक्ष्णोति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । 'गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपी'
इति हैमः [३।७७५] ॥ (२) ॥ * ॥ गां भुवं तुम्बति ।
'तुबि अर्दने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा०
३।२।५) । टाप् (४।१।४) । षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) ।
मुकुटस्तु—गां डुम्बयति । 'डुबि अर्दने' अण् (३।२।१)—
इत्याह । तन्न । घातुपाठेषु डुबिघातोर्दर्शनात् । अणि
डीप्प्रसङ्गाच्च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कर्कटीविशेषस्य' ।

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

विशाला, इन्द्रवारुणी (२ स्त्री), 'इनारुन' के २ नाम हैं ।

विशेति ॥ वि शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प०
से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । टाप् (४।
१।४) विशति वा, अत्र वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
से०) । 'तमिविशिविडि-' (उ० १।१।१८) इति कालन् ।
'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । ॥ * ॥
नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेऽप्यभिधेयवत्' [इति मे० १५४।
१३३-३४] ॥ (१) ॥ * ॥ इन्द्रं वारयति । 'वृक् वरणे' चुरादिः ।

'कृवुदारि-' (उ० ३।५३) इति बाहुलकाद् ण्यन्तादप्युनन् ।
यत्तु मुकुटः—इन्द्रवारुणी देवते अस्याः । अण् (४।२।२४) ।
'उत्तरपदस्य च' (७।३।१०) इत्युत्तरपदवृद्धिः—इत्याह ।
तन्न । मन्त्रहविषोरेव स्वामिनि देवतात्वव्यवहारात् ।
'उत्तरपदस्य च' (७।३।१०) इत्यस्याधिकारत्वेन वृद्धि-
विधायकत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इन्द्रवारुणी'
इति ख्यातायाः ।

अशोघ्नः शूरणः कन्दः

अशोघ्नः, शूरणः, कन्दः (३ पु), 'ओल, सूरन' के
३ नाम हैं ।

अशंविति ॥ अशंसि हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२।५३)
इति टक् ॥ (१) ॥ * ॥ शूर्यते । 'शूरी हिंसायाम्' (दि०
आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ।
कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । यत्तु-शूरति—इति
विगृहीतं मुकुटेन । तन्न । शूरीघातोर्दिवाद्यात्मनेपदित्वात्
॥ * ॥ सूर्यते । 'शूरी हिंसायाम्' । युच् (उ० २।७८) । ल्युट्
(१।१।११३) वा । इति दन्त्यादिरपि [शूरणः] ॥ (२)
॥ * ॥ कन्दति । कन्दयति । कन्द्यते वा । अच् (३।१।१३४) ।
घञ् (३।३।१९) वा । 'कन्दोऽस्त्री शूरणे सस्यमूले जलधरे
पुमान्' [इति मे० ७४।३] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शूरण'
इति ख्यातस्य ।

गण्डोरस्तु समष्टिला ।

गण्डीरः (पु), समष्टिला (स्त्री), 'गांडरनामक शाक-
विशेष' के २ नाम हैं ।

गण्डीति ॥ गण्डति, गण्ड्यते वा । 'गडि वदनैकदेशे'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीरन् । यद्वा—गण्डीन्
ग्रन्थीनीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ समे तिष्ठति । 'मिथिलादयश्च'
(उ० १।५७) इति साधुः । यद्वा—सम्यगष्टिला बीजं
यस्याः । 'गण्डीरो ना समष्टिला' इति माला ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'गण्डोरद्वी' इति ख्यातस्यानूपजशाकभेदस्य ।
'गडिनी' इति भाषा ।

कलम्बी

कलंबी (स्त्री), 'करेम् शाक' का १ नाम है ।

केति ॥ कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । 'कृक-
दिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । डलयोरेकत्वम् । के
जले लम्बते । लबि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कलम्बी तु
शतपर्वा कलम्बूवासु वीरुधः' इति वाचस्पतिः । 'कलम्बी
शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्' [इति मे० १०५।९] ।
॥ * ॥ एकं 'करेम्बु' इति ख्यातस्य ।

उपोदका

उपोदका (स्त्री), 'पोई शाक' का १ नाम है ।

उपेति ॥ उपाधिकमुदकमस्याम् । —'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः कप् (५।४।१५४) । टाप् (४।१।४) ॥ * ॥—अपगतोदका । जाङ्गलत्वात् । 'अपो-दका'—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'पोई' इति ख्यातस्य ।

अस्त्री तु मूलकं

मूलकम् (न पु), 'मूली' का १ नाम है ।

(अस्त्रीति ।) मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्वन् (उ० २।३२) । यद्वा—मूलयति । 'मूल रोहणे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मूली' इति ख्यातस्य ।

हिलमोचिका ॥१५७॥

हिलमोचिका (स्त्री), 'हिलसाल' का १ नाम है ।

हिलेति ॥ हिलति । 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । मोचयति । ण्वल् (३।१।१३३) । हिला चासौ मोचिका च । 'ङघा-पोः-' (६।३।६३) इति ङस्वः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'हिलसाल' इति ख्यातस्य ।

वास्तुकम्

वास्तुकम् (न), 'बथुआ साग' का १ नाम है ।

वेति ॥ वसति देहे । चिरं गुणा वाऽस्मिन् वसन्ति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'उल्लादायश्च' (उ० ४।४१) इति साधु ॥ * ॥ वास्तो भवम् । अध्यात्मादिठम् (वा ४।३।६०) । 'इसुसुक्-' (७।३।५१) इति कः । एवं ङस्वमध्यम् [वास्तुकम्] अपि ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'बथुवा' इति ख्यातस्य ।

शाकभेदाः स्युः

यहाँतक शाक-भेदका वर्णन है ।

शाकेति ॥ कलम्ब्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः । 'शाका-ह्यं पत्रपुष्पादि' [२।४।१३६] इत्यत आरभ्य च । 'अपङ्ककपर्णी पालङ्क्या चिल्लिका चाप्युपोदिका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातयः' इति माला ।

दूर्वा तु शतपर्विका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ता

दूर्वा, शतपर्विका, सहस्रवीर्या, भार्गवी, रुहा, अनन्ता (३ स्त्री), 'दूब' के ६ नाम हैं ।

दूर्वेति ॥ दूर्वति, दूर्व्यते वा । 'दूर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ञच् (३।३।१९) वा ।

३० अ०

'उपघायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ शतं पर्वण्यस्याः । 'शेषात्' (५।४।१५४) इति कप् । शतं पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'शतपर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' [इति मे० १९।२३३] ॥ (२) ॥ * ॥ सहस्रं वीर्याण्य-स्याः ॥ (३) ॥ * ॥ भृगोरियम् । 'भार्गवी पार्वतीश्रियोः । दूर्वायाम्' [इति मे० १६०।४५-४६] ॥ (४) ॥ * ॥ छिन्नापि रोहति । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (५) ॥ * ॥ न अन्तो यस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वभरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि । अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निर्वधौ' त्रिषु' [इति मे० ६०।८१-८३] ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'दूर्वायाः' ।

अथ सा सिता ॥१५८॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

गोलोमी, शतवीर्या, गण्डाली (३ स्त्री), शकुलाक्षकः (पु), 'सफेद दूब' के ४ नाम हैं ।

अयेति ॥ सा दूर्वा । सिता शुक्ला । गोलोमसु जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' [इति मे० १११।४२] ॥ (१) ॥ * ॥ शतं वीर्याण्यस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ गण्डति । 'गण्डि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादालम् । गण्डमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३) ॥ * ॥ शकुलस्य मत्स्यस्येवाक्षि यस्य । 'अक्षणोऽद्वयान्' (५।४।७६) इत्यच् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'शुक्लदूर्वायाः' । स्वामी तु—परे द्वे दूर्वा-भेदस्य—इत्याह ।

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥१५९॥

कुरुविन्दः, मेघनामा (२ पु), मुस्ता (स्त्री), मुस्तकम् (न पु), 'मोथा' के ४ नाम हैं ।

कुर्विति ॥ कुरुन् विन्दति । 'विद्लु लाभे' (तु० उ० अ०) । 'अनुपसर्गाल्लिम्प-' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरुविन्दं रत्नभेदे मुस्ताकुलमाषयोः पुमान्' इति विश्व-^२ मेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ मुस्तयति । 'मुस्त संघाते' चुरादिः । अच् (३।१।

१. 'पुमाननवधौ' इति पा० ।

२. पाठोऽयं मेदिन्याम् (७७।४७) ; विश्वे तु—'कुरुविन्दस्तु मुस्तायां कुलमाषव्रीहिभेदयोः' इति पाठः (८१।४६) ।

१३४) ॥ (३) ॥*॥ ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'मुस्तायाः' 'मोथा' इति ख्यातायाः ।

स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा

भद्रमुस्तकः (पु), गुन्द्रा (स्त्री), 'नागरमोथा' के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'भृजेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । भद्रं करोति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति प्यन्तादच् (३।१।१३४) । भद्रश्चासी मुस्तकश्च ॥*॥ 'भद्रम्' अपि नाम । 'भद्रं स्यान्मङ्गले हेमिन् मुस्तके करणान्तरे' इति रुद्रः । ['भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे च कदम्बके । करिजाति-विशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः' ॥ इति मे० १२७।७० च] ॥ (१) ॥*॥ गां जलं द्राति । 'द्वा गती' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगो भद्रमुस्तके' [इति मे० १२४।२४] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागरमोथा' इति ख्यातस्य ।

चूडाला चक्रलोष्टा ।

चूडाला, चक्रला, उच्चटा (३ स्त्री), 'चुडाला, एक प्रकारके मोथा घास' के ३ नाम हैं ।

चूडेति ॥ चूडास्त्यस्याः । 'प्राणिस्थादातो लजन्य-तरस्याम्' (५।२।१६) । 'चूडाला तूच्चटायां स्त्री चूडावति च वाच्यवत्' [इति मे० १५।१९०] ॥ (१) ॥*॥ चक्रं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ उच्च-इति । 'चठ गती' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितव्यर्थः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुस्ताविशेष-स्य' ।

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारवृणध्वजाः ॥ १६० ॥
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वंशः, त्वक्सारः, कर्मारः, त्वचिसारः, वृणध्वजः, शतपर्वा, यवफलः, वेणुः, मस्करः, तेजनः (१० पु), 'बाँस' के १० नाम हैं ।

वंशे इति ॥—वमति । 'दुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । 'वृभुवमि कुभ्यः शक्'—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रस्योच्च-लक्षणादिवृत्तिर्भवदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य (६।४।३७) उपधादीर्घस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गान्च । कुशभृशयोर्धा-त्वन्तरेण सिद्धत्वान्च । वनति, वन्यते वा । 'वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच् शः । उक्ष्यते, वष्टि वा । 'वश कान्ती' (अ० प० से०) । धक् (३।३।१९) । संज्ञा-पूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । अच् (३।१।१३४) । 'संख्या वंश्येन'

(२।१।१९) इति निर्देशास्तुम् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पुष्ठा-
'द्यवयवेऽपि च' [इति विश्वः १६८।१०] ॥ (१) ॥*॥
त्वक् त्वचि वा सारोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कर्म क्रियामृच्छति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इति वा लुक् ॥ (४) ॥*॥ तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्य ॥ (६) ॥*॥ यव इव फला-
न्यस्य । 'यवफलो मांसिकायां कुटजत्वचिसारयोः' इति
हैमः [४।३०९] ॥ (७) ॥*॥ वेणति । 'वेणु निशा-
मनवादिश्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) :
बाहुलकादुः । यद्वा—अजति । 'अजिकुरीभ्यो निच्च' (उ०
३।३८) इति णुः । 'अजेर्वी-' (२।४।५६) ।—वयन्ति
शोभन्ते स्वनेन । 'वी' धातोः 'वेन्वादयश्च' इति नुः, णत्वं
च—इति सुभूतिः । तन्न । उक्तसूत्राभावात् । 'वी' धातोरा-
दादिकत्वेन 'वयन्ति' इति रूपाभावाच्च । 'वेणुनृ' पान्तरे ।
त्वक्सारेऽपि च पुंसि स्यात् [इति मे० ४७।२६] ॥
(८) ॥*॥ मस्करते अनेन वा । 'मस्क गती' (भ्वा० आ०
से०) । बाहुलकादरः । यद्वा—मङ्कते । 'मकि मण्डने'
(भ्वा० आ० से०) अरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ।
'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' (६।१।१५४) इति
सुट् ॥ (९) ॥*॥ तेजयति शस्त्रमार्गिन वा । नन्द्यादित्युः
(३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (१०) ॥*॥
दश 'वेणोः' ।

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥

कीचकः (पु), 'छिद्रमें हवाके प्रवेश करनेपर बजनेवाले बाँस' का १ नाम है ।

वेणेति ॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्ताडिताश्चालिता वा
शब्दायन्ते । चीकति चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक
मषण्णे' (चु० उ० से०) । 'चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च'
(उ० ५।३६) इति वुच् ।—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
आद्यन्तविपर्ययश्च—इति मुकुटः । तद् उक्तसूत्रादर्शनमूल-
कम् । यद्वा—'की' इत्यव्यक्तम् । चकते । 'चक तृप्त्यादौ'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'संज्ञायां
कन्' (५।३।७५) । वुच् (उ० २।३२) वा । 'कीच'
इत्यव्यक्तं कायति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५),
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङो वा । 'कीचको
दैत्यभिद्राताहतसस्वनवंशयोः' [इति मे० ६।६८] ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'वाताहतवेणूनाम्' ।

अन्थिर्ना पर्वपरुषी

अन्थिः (पु), पर्व, परुः (२ स्त्री न), 'बाँस आदि की गोंठ या पोर' के ३ नाम हैं ।

१. 'पुष्ठस्यावयवे' इति पा० ।

ग्रन्थिरिति ॥ ग्रन्थते । 'ग्रन्थि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपणं ना बन्धे रुग्भेदपर्वणोः' [इति मे० ७२।६] ॥ (१) ॥ * ॥ पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-कात्कनिष् । 'पर्व क्लीबं महे ग्रन्थो प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' [इति मे० ८९।८८] ॥ (२) ॥ * ॥ पिपति 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'अतिपृवपि-' (उ० २।११७) इत्युस् ॥ * ॥ बाहुलकादुप्रत्यये उदन्तो [परः] अपि । 'मज्जा सारो, ग्रन्थिः परः, परागः कुसुमरेणुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वंशादिग्रन्थेः' ।

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

गुन्द्रः, तेजनकः, शरः (३ पु), 'सरकण्डा, सरई' के ३ नाम हैं ।

निवति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्गक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगो भद्रमुस्तके' [इति मे० १२४।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ तेजयति । 'तिज निशाने' क्षुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । क्वुन् (उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥ * ॥ श्रूणाति । 'श्रू हिंसायाम्' (कृथा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'शरस्तेजनके बाणे दध्यग्रे ना शरं जले' [इति मे० १२९।८६] ॥ * ॥ 'सुरस्तु मुञ्जो बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्दन्त्यादिः [सुरः] च । सरति । 'स्र गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति ख्यातस्य ।

नडस्तु धमनः पोदगलः

नडः, धमनः, पोदगलः (३ पु), 'नरसल, नरकट, नरई' के ३ नाम हैं ।

नड इति ॥ नडति । 'नड गहने () । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । धम्यते वा । 'बहुलम्-' (उ० २।७८) इति युच् । यत्तु—'धमो धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च—इत्याह मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिष्वेतत्सूत्रस्यादर्शनात् । वधुन्-प्रकरणे दर्शनात् । सौत्रषातुना गतार्थत्वाच्च । 'धमनो नले । क्रूरे भस्त्राध्मापके च धमनी कंधरा शिरा । हरित्रा च' इति हैमः [३।४।१२-१३] ॥ (२) ॥ * ॥ पोटेन संश्लेषेण । गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०), खवणे (चु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अथ पोदगलः पुंसि नले च काशमत्स्ययोः' [इति मे० १५६।

१५७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'धमनस्य' 'नलः' इति ख्यातस्य ।

अथो काशमत्स्ययाम् ॥ १६२ ॥

इक्षुगन्धा पोदगलः

काशम् (न पु), इक्षुगन्धा (स्त्री), पोदगलः (पु), 'काशनामक तृण-विशेष' के ३ नाम हैं ।

अथविति ॥ काशते । 'काश्रु दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'काशस्तृणे रोगभेदे' [इति हैमः २।५५७] । 'काशी वाराणसीपुरी [न स्त्रियां तृणभेदे स्यात्] इति मे० १६२।३] । 'काशी काशश्च तृणवाचकः' इति शभेदः । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ इक्षुवङ्मधोऽस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नेत्वम् (५।४।१३५) । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टृणां काशे च गोक्षुरे' [इति मे० ८२।४४] ॥ (२) ॥ * ॥ (पोदगलो व्याख्यातः) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'काशस्य' ।

पुंभूमनि तु वल्बजाः ।

वल्बजाः (पु नित्य ब० व०), 'वगई' का ३ नाम है ।

पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । वजति । 'वज गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । वल् षासी वजश्च । 'एको वल्बजः' इति (१।२।४५ सूत्रे) भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वगई' इति ख्यातस्य ।

रसाल इक्षुः

रसालः, इक्षुः (२ पु), 'ईख, गन्ना, उख' के २ नाम हैं ।

रसेति ॥ रसेनालति, अत्यते वा=पूरयति, पूर्यते वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४), घम् (३।३।१९) वा । 'रसालं सिल्लके बोले रसालश्चेक्षुच्यतयोः' [इति मे० १५४।१२६-२७] ॥ (१) ॥ * ॥ इष्यते । 'इष इच्छायाम्' (तु० प० से०) । 'इषेः क्त्वा' (उ० ३।१५७) । 'षढोः कः सि' (८।२।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इक्षोः' ।

तद्देहाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

पुण्ड्रः, कान्तारकः (२ पु), आदि 'उखके भेद-विशेष' हैं ।

तदिति ॥ कोषकाराद्या आदिना गृह्यन्ते । 'इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेणुनिःसृतः । इक्षुरन्यः पोण्ड्रकश्च रसालः सुकुमारकः' । पुण्ड्र्यन्ते । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) । पोण्ड्रः । 'पुण्ड्रैक्षौ पुण्ड्रकौ सेव्यः पोण्ड्रकोऽतिरसो मधुः' इति वाचस्पतिः । 'पुण्ड्रो दैत्यविशे-

षेक्षुभेदयोरतिमुक्तके [चित्रे कृमौ पुण्डरीके पुंभूमिनीवृ-
दन्तरे । इति मे० १२७।५९-६०] ॥ (१) ॥ * ॥
कान्तं रसमृच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ण्वुल् (३।
१।१३३) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इक्षुभेदस्य' ।

स्याद्वीरणं वीरतरम्

वीरणम्, वीरतरम् (२ न), 'गौडर घास' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ वि पक्षिणमीरयति । ल्युः (३।१।१३४) ।
युच् (उ० २।७८) वा ।—विशिष्टजनमीरयति । 'शूर
वीर विक्रान्ती' (चु० आ० से०)—इति मुकुटः । तन्न ।
विग्रहप्रदर्शनधातूपन्यसनयोर्विद्वत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥
अच् (३।१।१३४) । अतिशयितं वीरम् । 'द्विवचन-'
(५।३।७५) इति तरप् । 'स्याद्वीरणे वीरतरं वीरश्रेष्ठे
शब्दे च ना' [इति मे० १४३।२८८] ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'तृणभेदस्य' 'गौडर' इति ख्यातस्य ।

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

उशीरम् (न पु), अभयम्, नलदम्, सेव्यम्, अमृ-
णालम्, जलाशयम्, लामज्जकम्, लघुलयम्, अवदाहम्,
इष्टकापथम् (९ न) 'खश' के १० नाम हैं ।

मूल इति ॥ वीरणस्य मूले । उष्यते । 'वश कान्ती'
(अ० प० से०) । 'वशेः कित्' (उ० ४।३१) इतीरन् ॥
(१) ॥ * ॥ न भयमस्मात् । 'अभया स्त्री हरीतक्या-
मुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' [इति
मे० ११८।६९-७०] ॥ (२) ॥ * ॥ नलं गन्धं ददाति, दयते
वा । 'डुदाक् दाने' (जु० प० अ०), 'देङ् पालने' (भ्वा०
आ० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'नलदं स्यात्पुष्परसोशीरमांसीषु न द्वयोः' [इति मे० ७६।
३३] ॥ (३) ॥ * ॥ सेवितुमर्हम् । 'षेवृ सेवने' (भ्वा०
आ० से०) । अर्हं ण्यत् (३।३।१६९) । 'सेव्यं क्लीबमु-
शीरे स्यात्सेवाहं पुनरन्यवत्' [इति मे० ११७।६४] ॥
(४) ॥ * ॥ मृणालमिव । सादृश्येऽत्र नन् ॥ * ॥ 'मृणा-
लम्' अप्यत्र । 'मृणालं नलदे क्लीबं पुंनपुंसकयोर्विसे' [इति
मे० १५४।१२५] ॥ (५) ॥ जले आशेते । अच् (३।
१।१३४) यद्वा—जलो जड आशयो यस्य । 'जलाशयो
जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्' [इति मे० १२१।११८] ॥
(६) ॥ * ॥ लाति दोषान् । अच् (३।१।१३४), विवप्
(३।२।१७८) वा ।—ला मज्जा सारोऽस्य । कप् (५।४।
१५४)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥ * ॥ लङ्घते

रोगान् । लङ्घ्यते वा भूस्थत्वात् । 'लघि गती' (भ्वा० आ०
से०) । 'लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) । लघु लीयते ।
'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) समस्तं
नाम ॥ * ॥ व्यस्तं [लघु, लयम्] अपि । 'लामज्जकं सुवासं
स्यादमृणालं लयं लघु' इति सुश्रुतः । 'लामज्जकं सुनालः
स्यादमृणालं लयं लघु' ॥ (८) ॥ * ॥ अवलीयते
दाहोऽस्मात् ।—अवदीयते दाहोऽनेन, इति—'अवदानम्' इति
तु स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । स्वामिग्रन्थेऽदर्शनात् ।
'अवदीयते दाहोऽनेन' इति स्वामिना व्याख्यातत्वाच्च ॥ * ॥
केचित्तु—'अवदाहेष्टम्' 'कापथम्' इति नामद्वयमाहुः ।
'लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे । अवदानमिन्द्रगुप्तमव-
दाहेष्टकापथे' इति वाचस्पतिः ॥ (९) ॥ * ॥ इष्टं
कापथमस्य । अधोवायुकरत्वात् । यद्वा—इष्टकेव इष्टः पन्था
यस्य, इष्टकायामपि पन्था यस्य इति वा ॥ (१०) ॥ * ॥
दश 'वीरणमूलस्य' 'खश' इति ख्यातस्य ।

नलादयस्तृणं गर्मुच्छयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

'नल' आदि और गर्मुत्त, श्यामाकः (२ पु), आदि
ये 'तृणधान्य' हैं ।

नलेति ॥ तृणजातयः । तृण्यते । 'तृणु अदने' (त० उ०
से०) । घञ् (३।३।१९९) । संज्ञापूर्वकत्वाद् गुणो न ।
घञर्थे कस्तु परिगणनान्न ॥ (१) ॥ * ॥ गिरति,
गीर्यते वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'ग्री मुट् च'
(उ० १।९५) इत्युतिः ॥ (१) ॥ * ॥ श्यायते ।
'श्यङ् गती' (भ्वा० आ० अ०) । 'पिनाकादयश्च' (उ०
४।१५) इति साधुः । यद्वा—श्यामं वर्णमकाते । 'अक गती'
(भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ * ॥ 'श्यामाकः
श्यामकोऽपि च' इति हलायुधः [२।४२९] । तन्न मूल-
विभुजादिके (वा० ३।२।५) शकन्च्वादित्वम् (वा० ६।
१।९४) बोध्यम् । यत्तु—'श्यालूधूभ्यो मकन्'—इत्याह
मुकुटः । तन्न । तस्योणादिवृत्तावदर्शनात् ('सांवा' इति
लोके ख्यातः) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रमुखशब्दान्नीवाराद्याः ।
मुकुटस्तु—अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्गकोद्रवा-
दयो गृहीताः—इत्याह । [तन्न युक्तिसहम्] कोद्रवादी-
नामेवं सति हविष्यत्वापातात् ।

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

कुशम् (पु न), कुथः, दर्भः (२ पु), पवित्रम् (न),
'कुशा' के ४ नाम हैं ।

अस्तीति ॥ की शेते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति डः । यद्वा—कुशयति । 'कुशिर श्लेषे' () ।

‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘कुशो रामसुते द्वीपे’ पापिष्ठे योक्त्रमत्तयोः । कुशी^१ फाले कुशो दर्भे कुशा वल्गा कुशं जले’ इति हैमः [२।५५८] ॥ (१) ॥ * ॥ कुध्यति । ‘कुथ पूतीभावे’ (भ्वा० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ।—‘कुथति’—इति स्वाम्युक्तविग्रह-विचिन्त्यः । ‘कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णं^२ कम्बले पुंसि बहिषि’ [इति मे० ७२।४] ॥ (२) ॥ * ॥ इभ्यते । ‘दभी ग्रन्थे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥ * ॥ पूयतेऽनेन । ‘पुवः संज्ञायाम्’ (३।२।१८५) इतीत्रः । ‘पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च क्लीबं मेघ्ये स्यादभि-धेयवत्’ [इति मे० १३५।१७७] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ‘दर्भविशेषस्य’ ।

अथ कत्तृणम् ।

पौरसौगन्धिकध्यामद्वजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

कत्तृणम्, पौरम्, सौगन्धिकम्, ध्यामम्, देवजग्धकम्, रौहिषम् (६ न), ‘रौहिषनामक सुगन्धित घास’ के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ कुत्सितं तृणम् । ‘तृणे च जाती’ (६।३। १०३) इति कोः कदादेशः [‘कत्तृणं तृणमित्पूष्योः’ इति मे० ४।३८] ॥ (१) ॥ * ॥ पुरे भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३। ५३) इत्यण् । ‘पौरं त्रिषु पुरोद्धूते कत्तृणे पुनपुंसकम्’ [इति मे० १२७।६१] ॥ (२) ॥ * ॥ शोभनो गन्धः । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । ‘प्रयोजनम्’ (५।१।१०९) इति ठञ् । ‘सौगन्धिको गन्धवणिक् सौगन्धिकं तु कत्तृणे । गन्धोत्पले^४ पक्षरागे कल्लारे’ इति हैमः [४।४३] ॥ (३) ॥ * ॥ ध्यायन्ते पशुभिः । ‘घ्ये चिन्तायाम्’ (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । [‘ध्यामं दमनके गन्धतृणेऽथ इयामले त्रिषु’ इति मे० १०९।१७] ॥ (४) ॥ * ॥ देवैरद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । ‘अदो जग्धित्यसि किति’ (२।४।३६) ॥ (५) ॥ * ॥ रोहति । ‘रुहेर्वृद्धिश्च’ (उ० १।४७) इति टिषच् । ‘कत्तृणे रौहिषं क्लीबं पुंलिङ्गो हरिणान्तरे’ इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ‘रोहिष’ इति ख्याततृणविशेषस्य ।

छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ

छत्रा (स्त्री), अतिच्छत्रः, पालघ्नः (२ पु), ‘पानीमें होनेवाले तृण-विशेष’ के ३ नाम हैं ।

१. ‘दर्भे’ इति पा० ।

२. ‘कुशी लोहविकारे स्यात्’ इति तृतीयचरणे पा० ।

३. ‘स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले’ इति पा० ।

४. ‘गन्धोत्पले’ इति पा० ।

छत्रेति ॥ छदति, छादयति वा । ‘छद अपवारणे’ । त्रन् (उ० ४।१५९) । ‘इस्मन्त्रन्किषु च’ (६।४।९७) इति ह्रस्वः । ‘छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुस्वुरुशिनीन्द्रयोः । नपुंसकं चातपत्रे’ [इति मे० १२५।३८] ॥ (१) ॥ * ॥ अतिक्रान्तच्छत्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ पालं क्षेत्रं हन्ति । ‘अम-नुष्य-’ (३।२।५२) इति ठक् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ‘जल-जतृणविशेषस्य’ ।

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालातृणकम्, भूस्तृणम् (२ न), ‘बचके समान रूप तथा पानीमें होनेवाले तृण-विशेष’ के २ नाम हैं ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ भुवस्तृणम् । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । ‘भूर्’ अव्ययं वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘तृणविशेषस्य’ । स्वामी तु—छत्रादिपञ्चपर्यायानाह ।

शष्पं बालतृणम्

शष्पम्, बालतृणम् (२ न), ‘नई और कोमल घास’ के २ नाम हैं ।

शष्पमिति ॥ शस्यते, शुष्यति वा । ‘शसु हिसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘शुष शोषणे’ (दि० प० अ०) वा । ‘शष्पशिल्पशष्प-’ (उ० ३।२८) इति साधुः ।—‘नीपादयः’ इति पः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु ‘नीपादयः’ इति सूत्राभावात् । ‘शष्पं बालतृणे स्मृतम् । पुंसि स्यात् प्रतिमाहानौ’ [इति मे० १०२।११] ॥ (१) ॥ * ॥ बालं तृणम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘नवतृणस्य’ ।

घासो यवसम्

घासः (पु), यवसम् (न), ‘गवत’ अर्थात् ‘बैल, घोड़ा, आदि पशुओंके खाने योग्य भूसा-घास’ के २ नाम हैं ।

येति ॥ अद्यते । षञ् (३।३।१९) । ‘घनपोश्च’ (२। ४।३८) इत्यदर्शस्तृ ।—‘घस्यते’—इति विगुहन्ती स्वामि-मुकुटो चिन्त्यौ । घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा ‘घन-पोश्च’ (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥ * ॥ यीति, गृयते वा । ‘यु मिश्रणेऽमिश्रणे च’ (अ० प० से०) । ‘बहियुभ्यां णित्’ (उ० ३।१।१९) इत्यसच् । संज्ञापूर्वक-त्वान्न वृद्धिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘गवाद्यदनीयतृणविशे-षस्य’ ।

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

तृणम्, अर्जुनम् (२ न), ‘तृणमात्र’ के २ नाम हैं ।

तृणमिति ॥ तृण्यते । ‘तृणु अदने’ (त० उ० से०) । षञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ (१) ॥ * ॥ अ-ज्यते । ‘अर्जं अर्जने’ (भ्वा० प० से०) । ‘तृणाख्यायां चित्’

(उ० ३।५९) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयू-
रयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद् धवले 'पुनरन्यवत् । नपुंसकं
तृणे नेत्ररोगे स्याद् अर्जुनीगवि । उषायां बाहुदानद्यां
कुट्टन्यामपि च कचित्' [इति मे० ८४।३०-३१] ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'तृणमात्रस्य' ।

तृणानां संहतिस्तृण्या

तृण्या (स्त्री), 'वासकी डेरी' का १ नाम है ।

तृणेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तृणसमूहस्य' ।

नड्या तु नडसंहतिः ।

नड्या (स्त्री), 'नड-समूह' का १ नाम है ।

नेति ॥ नडानां संहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नडसमूहस्य' ।

तृणराजाद्वयस्तालः

तृणराजः, तालः (२ पु), 'ताड़' के २ नाम हैं ।

तृणेति ॥ तृणानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) । तृणराज इत्याह्वयो यस्य ॥ (१) ॥*॥ ताल-
यति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रि-
यामाने करस्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरी
ताली 'जटोषघो' । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' [इति मे०
१४६।२३-२४] ॥*॥ तलति । अच् (३।१।१३४) । 'तल-
अपेटे तालद्रो तलं ज्याघातवारणे । त्सरी स्वभावधरयोस्त-
न्त्रीघाते च संमतम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तालस्य' ।

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालिकेरः, लाङ्गली (२ पु), 'नारियल' के २ नाम हैं ।

नालीति ॥ नलति, नल्यते वा । 'णल गन्धे' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादिण् । केन वायुना ईर्यते । 'ईर प्रेरणे'
(अ० आ० से०) । घम् (३।३।१९) । नालिश्चासी केरश्च
॥*॥ कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) [नारिकेलः] ॥
(१) ॥*॥ लङ्गति । 'लङ्गि गती' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकाद् अलच् दीर्घश्च । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'नारिकेलस्य' ।

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

घोण्टा (स्त्री), पूगः, क्रमुकः, गुवाकः, खपुरः (४ पु),
'सुपारी, कसैलीके पेड़' के ५ नाम हैं ।

१. 'पुल्लिङ्गो धवलेऽन्यवत्' इति पा० ।

२. 'ताल्यजटोषघो' इति पा० ।

३. हैमे 'तलं ज्याघातवारणे । तलअपेटे तालद्रो स्व-
भावाधरयोः त्सरी' इत्येवं भिन्न एव पाठः (४०।५०-१-२) ।

घोण्टेति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ०
से०) । बाहुलकात् टः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि
योषिति' [इति मे० ३४।१३] ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति
वा । 'पूम् पवने' (भ्वा० आ० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्'
(उ० १।१२४) इति गन् । मुकुटस्तु-पूज्यते मान्यते सेचनां
दिना फलद्वारेण, अनेन वा । घमि कुत्वे पूगः—इत्याह ।
तत्र । पूजेश्चुरादिण्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन कुत्वा-
प्रसङ्गात् । 'निष्ठायामनिटः' (७।३।५३) इति वार्तिकाच्च ।
'पूगः क्रमुकसंघयोः' इति हैमः [२।३७] ॥ (२) ॥*॥
क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
कादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'क्रमुकस्तु पुमान् भद्र-
मुस्तके ब्रह्मदारुणि । फले कार्पासिकायाश्च पट्टिकालोध्र-
पूगयोः' [इति मे० ५।५५-५६] ॥ (३) ॥*॥ गुवन्त्यनेन ।
संसकत्वात् । 'गु पुरीषोत्सर्ग' (तु० प० अ०) । 'पिनाका-
दयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । यत्तु मुकुटः—बाहुल-
काद् गुणाभाव इति । तत्र । अस्य कुटादित्वात् ॥*॥ 'गुवा-
कोऽपि च गुवाकः' इति तारपालः । तत्र बाहुलकादीर्घः ॥
(४) ॥*॥ खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपति । 'पू पालनपूर-
णयोः' (जु० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।
५) । 'उदोष्ठघपूर्वस्य' (७।१।१०२) । यत्तु—अचि
(३।१।१३४) उत्त्वम् (७।१।१०२) आह मुकुटः । तन्न ।
'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी' (७।१।१०२) इति वार्तिकविरो-
धात् । यदपि—'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)—इत्ययं
धातुरूपन्यस्तः । तदपि न । 'खपूरः' इति रूपप्रसङ्गात् ।
['खपूरः क्रमुके भद्रमुस्तकेऽलसकेऽपि च' इति मे० १३३।
१४५] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पूगवृक्षस्य' 'सोपारी' इति
ख्यातस्य ।

अस्य तु ।

फलमुद्देगम्

उद्देगम् (न), 'सुपारी फल' का १ नाम है ।

अस्येति ॥ अस्य पूगस्य । उद्गतो वेगोऽस्मात् । संसक-
त्वात् । उद्विजन्तेऽनेन । 'ओविजी—' (तु० आ० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'क्रमुक-
फलस्य' ।

एते च हितालसहिताख्यः ॥ १६९ ॥

खजूरः केतकी ताली खजूरी च तृणद्रुमाः ।

हिन्तालः (पु) के सहित पूर्वोक्त तीन शब्द (नारिकेल,
ताल, घोण्टा) और खजूरः (पु), केतकी, ताली, खजूरी
(३ स्त्री) को तृणद्रुमः (पु), अर्थात् 'तृणद्रुम' कहते हैं ।

एत इति ॥ एते नालिकेराद्याख्यो हितालेन चतुर्थेन
सहिताः खजूराद्याश्च चत्वारः । तृणजातीया द्रुमाः । शाक-

पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) हीनोऽल्पस्तालः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ खर्जति । 'खर्जं व्यथने' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलची' (उ० ४।९०) इत्यूरः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' [इति हैमः ३।५८२] ॥ (१) ॥*॥ 'जातेरस्त्री-' (४।१।६३) इति ङीष् । गौरादिः (४।१।४१) वा । 'वन-खजुरी' इति ख्याता ॥ (१) ॥*॥ केतयति । 'कित निवासे' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२), ण्वुल् (३।१।३४) वा । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । अच् (३।१।३४) । जातिस्त्वान् (४।१।६३) गौरादिस्त्वान् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ 'तृणद्रुमभेदानां पृथक्' एकैकम् ।

इति वनोषधिवर्गविवरणम् ॥ ४ ॥

अथ सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

कण्ठीरवो मृगरिपुमृगद्विष्टमृगाशनः [८]

पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विष्टः [९]

सिंहः, मृगेन्द्रः, पञ्चास्यः, हर्यक्षः, केसरी, हरिः (६ पु), 'सिंह' के ६ नाम हैं ।

[कण्ठीरवः, मृगरिपुः, मृगद्विष्टः, मृगाशनः, पुण्डरीकः, पञ्चनखः, चित्रकायः, मृगद्विष्टः (८ पु), 'सिंह' के ये भी ८ नाम हैं] ।

सिंह इति ॥ सिञ्चति । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० ४०) । 'सिञ्चेः संज्ञायां हनुमौ कश्च' (उ० ५।६२) । यद्वा-हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । अच् (३।१।३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिंहः कण्ठीरवे राक्षो सत्तमे चोत्तरस्थितः । सिंही तु कण्ठकार्या स्यात्' [इति मे० १७६।११-१२] । 'सिंही स्वभानुमातरि । वासा-वृहत्योः क्षुद्रायाम्' [इति हैमः २।६१७-१८] ॥ (१) ॥*॥ मृगाणामिन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ पञ्चते । 'पचि विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । पञ्चं विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा-मुखं पादाश्च पञ्च आस्यानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३) ॥*॥ हरिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । 'बहुव्रीहौ-' (५।४।११३) इति षच् ॥ (४) ॥*॥ केसराः स्कन्धबालाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'केसरी तुरगे सिंहे पुंनगे नागकेसरे' [इति मे० ९६।७७] ॥*॥ केचित् [केसरी] इति तालव्योष्ममध्यमाहुः । के वारि शिरसि वा शीर्यते । 'क्षु हिंसायाम्' (ऋषा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । सोऽस्त्यस्य ।

इन् (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ हरति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु । कपो सिंहे हरेऽजंऽशौ शक्रे लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिङ्ग-हरितोः' [इति मे० १३०।९९-१००] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सिंहस्य' ।

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे

शार्दूलः, द्वीपी, व्याघ्रः (३ पु), 'बाघ' के ३ नाम हैं ।

शार्दूलि ॥ शारयति । 'शु हिंसायाम्' (ऋषा० प० से०) । स्वार्थणिचः क्विप् । दूयते । 'दूङ् परित्यापे' (दि० आ० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकाल्लुक् । यद्वा-शृणाति । पिञ्जाशूलच् (उ० ४।९०) । बाहुलकाद्दुक्वुद्धी । 'शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तुत्तर-स्थितः' [इति मे० १५४।१३७] ॥ (१) ॥*॥ द्वौ वर्णौ ईयते । इङ् गतो' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात् पो गुणा-भावश्च । द्वीपाकाररेखावत्त्वाद् द्वीपं चमस्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति । 'घ्रा' गन्धोपादाने (भ्वा० प० अ०) । 'व्याङि घ्रातेश्च जातो' (उ० ५।६३) इति कः । यद्वा-'आतश्चोपसर्गे' (३।१।३६) इति कः । 'पाघ्रा-' (३।१।३७) इति शो न । 'जिघ्रः संज्ञायाम्-' (वा० ३।१।३७) इति निषेधात् । 'व्याघ्रा स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तैरण्डकरञ्जयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्ठकार्या तु योषिति' [इति मे० १२८।८४] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बाघ' इति ख्यातस्य ।

तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

तरक्षुः, मृगादनः (२ पु), 'चीता या तेंदुआ बाघ' के २ नाम हैं ('मुकुट' के मतसे 'वृक' अर्थात् 'हुंकार मेंविधा' के ये २ नाम हैं) ।

तरेति ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसा-याम्' (त० उ० से०) । मितद्वादिदुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ मृगमत्ति । 'अद भक्षणो' (अ० प० अ०) । ल्युः (३।१।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तेंदुआबाघ' इति ख्यातस्य-इत्यन्ये । 'हुण्डातर' इति ख्यातस्य-इति मुकुटः । वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः । दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

वराहः, सूकरः, घृष्टिः, कोलः, पोत्री, किरः, किटिः, दंष्ट्री, घोणी, स्तब्धरोमा, क्रोडः, भूदारः (१२ पु), 'सूकर' के १२ नाम हैं ।

वरेति ॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि'-(वा० ३।२।१०१) इति डः । 'वराहो नाणके किरौ । मेघे मुस्ते

गिरी विष्णो' इति हैमः [३८११-१२] ॥ (१) ॥ * ॥
 सवनम् । 'षड् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३१३१०८) । सुवं प्रसवं करोति । 'कुलो
 हेतु-' (३१२२०) इति टः ॥ * ॥ 'तालव्या अपि दन्त्या-
 श्च शम्बल्लकरपांशवः' इति शभेदः । शुकोऽस्त्यस्य । खर-
 रोमत्वात् । रः । यद्वा-शुकं राति । 'रा आदाने' (अ०
 प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति कः । यद्वा-
 'शू' इति घ्वनि करोति । अच् (३११३४) , टः (३१
 २१२०) वा ॥ (२) ॥ * ॥ घर्षति । 'वृषु संघर्षे' (भ्वा०
 प० से०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'वृष्टिः स्त्री
 घर्षणस्पृशविष्णुकान्तासु ना किरौ' इति विश्वः ॥
 (३) ॥ * ॥ कोलति पीनत्वात् । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३११३४) । यद्वा-कोलन्त्यङ्गान्यत्र ।
 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । 'कोलो भेलक उत्स-
 ङ्गोऽङ्गाल्यां चित्रके किरौ । कोलं च बदरे कोला पिप्पल्यां
 चव्यभेषजे' इति हैमः [४०४९३-९४] ॥ (४) ॥ * ॥
 पोत्रं मुखाग्रमस्त्यस्य । 'अतः-' (५१२११५) इतीनिः ॥
 (५) ॥ * ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
 'इगुपध-' (३११३३५) इति कः ॥ * ॥ 'किरिः' इति
 पाठे बाहुलकात् किः । [अथ किरः किरिः । भूदारः इति
 शूकरः' इति अभि० चि० ४३५३] ॥ (६) ॥ * ॥ केटति ।
 'किट गतो' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ०
 ४१२०) ।—किटति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । किटोऽस्ती-
 दित्वाभावात् ॥ (७) ॥ * ॥ दंष्ट्राऽस्त्यस्य । व्रीह्यादीनिः
 (५१२११६) ॥ (८) ॥ * ॥ घोणा नासाऽस्त्यस्य । व्रीह्यादिः
 (५१३११६) ॥ (९) ॥ * ॥ स्तब्धानि रोमाणि यस्य ॥
 (१०) ॥ * ॥ क्रुडति । 'क्रुड घनत्वे' (तु० प० से०) । अच्
 (३११३४)—इति मुकुटः । तन्न । कुटादित्वाद् गुणाप्रस-
 ज्जात् । क्रुडनम् । घञ् (३१३१९) । क्रोडोऽस्यास्ति ।
 अर्शआद्यच् (५१३१२७) ॥ (११) ॥ * ॥ भुवं दारयति ।
 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश 'शुकरस्य' ।
 कपिप्लवंगप्लवगशाखाशृगवलीमुखः ।

मर्कटो वानरः कोशो वनौकाः

कपिः, प्लवङ्गः, प्लवगाः, शाखाशृगाः, वलीमुखाः, मर्कटः,
 वानरः, कीशः, वनौकाः (९ पु), 'वन्दर' के ९ नाम हैं ।

केति ॥ कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) ।
 'कुण्टिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४११४४) इतीन् । 'कपिर्ना
 सिल्लिके शाखाशृगे च मधुसूदने' इति विश्व-मेदिन्या ॥ (१)

॥ * ॥ प्लवनम् । 'प्लुङ् गतो' (भ्वा० आ० अ०) । 'शृदो-
 रप्' (३१३१५७) प्लवेन गच्छति । 'गमश्च' (३१२४७)
 इति खच् । 'खच्च डिट्वा' (वा० ३१२३८) ॥ * ॥ डित्वा-
 भावे 'प्लवंगमः' च । 'प्लवंगमश्च मण्डूके तथा शाखाशृगेऽपि
 च' [इति मे० ११२१६१] ॥ (२) ॥ * ॥ 'अन्येष्वपि-' (वा०
 ३१३४८) इति डः । 'प्लवगः कपिभेकयोः । अर्कसूते'
 इति हैमः [३१२३] ॥ (३) ॥ * ॥ शाखाचारी मृगः
 पशुः । शाकपाथिवादिः (वा० २११७८) ॥ (४) ॥ * ॥
 वलीयुक्तं मुखमस्य । वली मुखेऽस्य—इति वा ॥ (५)
 ॥ * ॥ मर्कति । 'मर्क' धातुर्ग्रहणे । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ०
 ४१८१) । मुकुटस्तु—मर्कः सीत्राद्वत्यर्थाच्चुरादित्वाद्धि-
 कल्पितणिचः 'शकादिभ्योऽटन्'—इत्याह । तच्चि-
 न्त्यम् । मर्कश्चौरादित्वाभावात् । यदपि—प्रियते । 'जट-
 मर्कटौ' इति मृडोऽटन् 'ककारश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् ।
 तदपि निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥ * ॥ वने भवं फलादि ।
 अण् (४१३५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ० प०
 अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति कः । वानम् । 'वा
 गत्यादौ' (अ० प० से०) । संपदादिक्विप् (वा० ३१३
 १०८) । विगमनेऽपि नृणाति बालकम् । 'नृ नये' (क्रया०
 प० से०) । अच् (३११३४) । वा किञ्चित् नरो वा ॥
 (७) ॥ * ॥ 'की' इति शब्दमीष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ०
 आ० से०) । 'मूलविभुजा-' (वा० ३१२१५) इति कः ।
 यद्वा-कस्य वायोरपत्यम् । 'अत इव' (४११९५) ।
 किहंनुमान ईशो यस्य ॥ (८) ॥ * ॥ वनमोकोऽस्य ॥
 (९) ॥ * ॥ नव 'वानरस्य' ।

अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

शृङ्गाच्छभल्लभाल्लुकाः

भल्लुकः, शृङ्गः, अशृङ्गभल्लः, भाल्लुकः (४ पु), 'भाल्ल'
 के ४ नाम हैं ।

अथेति ॥ भल्लते । 'भल्ल हिंसायाम्' (भ्वा० आ०
 से०) । बाहुलकाद्भुः । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) । यत्तु
 मुकुटेन—'शृङ्गादयश्च' इति सूत्रमुक्तम् । तदुज्ज्वलदत्तादौ
 न दृश्यते ।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामि-मुकुटयोश्चिन्त्या
 ॥ * ॥ उल्लुकादित्वात् (उ० ४१४१) दीर्घमध्यः [भल्लुकः]
 अपि । 'भल्लुको भल्लुको भल्ल इत्युल्लुकादयश्च सः' इति
 पुरुषोत्तमः ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि (५१४३८) 'भाल्लुकः' 'भाल्लुकः'
 च ॥ (१) ॥ * ॥ शृङ्गोति । 'शृङ्ग हिंसायाम्' (स्वा०
 प० से०) । अच् (३११३४) । 'शृङ्गः पर्वतभेदे स्याद्

१. विश्वे तु नोपलभ्यते ।

२. विश्वे तु 'व्युष्टिः स्याद् घर्षणे विष्णुकान्तास्पृश-

किरिष्वपि' इत्येवं भिन्न एव पाठः (३७१२४) । मेदिन्या
 (१०२३२) एवोपलभ्यते ।

भल्लूके शोणके पुमान् । कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च
नपुंसकम् [इति मे० १६६।६-७] । —ऋक्षति—इति
स्वामी चिन्त्यः । ऋक्षेः सौवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥
अच्छ आभिमुख्येन भल्लते । अच् (३।१।१३४)—
भल्लति—इत्युक्तिः स्वामि-मुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ संघात-
विगृहीतमिदं नाम । ‘अच्छः स्फटिकभल्लकनिर्मलेष्वच्छ-
मव्ययम् । आभिमुख्ये’ [इति मे० २९।१-२] । [‘भल्लः
स्यात् पुंसि भल्लूके शस्त्रभेदे तु न द्वयोः । भल्लातक्यां स्त्रियां
भल्ली’ [इति मे० १४८।४२] ॥ (३) ॥*॥ भालयते ।
‘भल आभण्डने’ चुरादिराकुस्मीयः । —भालयति—इति
मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘भालु’ इति ख्या-
तस्य ।

गण्डके खड्गखड्गिनौ ।

गण्डकः, खड्गः, खड्गी (३ पु), ‘गेंडा’ के ३ नाम हैं ।

गण्डेति ॥ गच्छति । ‘गम्लृ गती’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘अमन्ताडुः’ (उ० १।११४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
यद्वा—गण्डति संहतो भवति । ‘गडि वदनैकदेशे’ (भ्वा० प०
से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । ‘गण्डकः पुंसि खड्गे स्यात्’
संख्याविद्याप्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सरिद-
न्तरे’ इति विश्व-मेदिन्यौ [१३।१३३, ७।८२] ॥ (१)
॥*॥ खडति । ‘खड भेदने’ (चु० प० से०) । छापूखडि-
भ्यः कित् (उ० १।१२४) इति गन् । ‘खड्गो गण्डक-
शृङ्गासिवुद्धभेदेषु गण्डके’ [इति मे० २२।४] ॥ (२) ॥*॥
खड्गः शृङ्गमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । ‘खड्गी ना
गण्डके मञ्जुघोषे खड्गधरे त्रिषु’ [इति मे० ८६।५६]
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘गेंडा’ इति ख्यातस्य ।

लुलापो महिषो बाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

लुलापः, महिषः, बाहद्विषन्, कासरः, सैरिभः (५ पु),
‘भैंसा’ के ५ नाम हैं ।

लुलेति ॥ लुडति पङ्के । ‘लुड संश्लेषे’ (तु० प० से०) ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । डलयोरेकत्वम् ।
आप्नोति । ‘आप्लु व्याप्नो’ (स्वा० प० अ०) । अच् (३।१।
१३४) । लुलश्चासावापश्च । यद्वा—लुडयन्ते । ‘लुड विलो-
डने’ () भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । लुला विलोडिता
आपो येन । ‘लुल विमर्दने’ इति सौत्रो धातुर्वा ॥*॥
[‘लुलायः’ इति] अन्तस्थयकारान्तपाठे बाहुलकादायङ्-
प्रत्ययः । —‘लुलिकुलिकृषिभ्य आयः’—इति मुकुटलि-
खितमूत्रमुज्ज्वलदत्तादिषु न पश्यामः । यद्वा—अयते । ‘अय

गती’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । लुलश्चा-
सावयश्च [‘महिषो यमवाहनः । रजस्वलो बाहरिपु-
र्ललायः सैरिभो महः’ इति अग्नि० चि० ४।३४७-४८]
॥ (१) ॥*॥ महति, मह्यते वा । ‘मह पूजायाम्’
(भ्वा० प० से०) । ‘अविमह्योष्टिषच्’ (उ० १।४५) ।
यद्वा—मंहते । ‘महिङ् वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) । आगम-
शासनस्यानित्यत्वान्न नुम् । ‘टिड्वा-’ (४।१।१५) इति डीप् ॥
(२) ॥*॥ बाहानां द्विषन् । बाहेषु द्विषन् वा । ‘सप्तमी’
(२।१।४०) इति योगविभागात् समासः ॥ (३) ॥*॥
के जले आसरति । ‘सृ गती’ (भ्वा० आ० अ०) । अच्
(३।१।१३४) । यद्वा—ईषत् सरति । स्थूलकायत्वात् ।
‘ईषदर्थे’ (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (४) ॥*॥
सीरोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२।११५) । सीरिणां कर्षकाणा-
मिभ इव । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।
३८) । यद्वा—‘सीरोऽर्कहलयोः पुंसि’ [इति मे० १२९।९८] ।
सीरस्य सूर्यस्य इभ इव । पुत्रवाहनत्वात् । पूर्ववत् ॥ (५)
॥*॥ पञ्च ‘महिषस्य’ ।

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।

सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

शिवा (नि० स्त्री०), भूरिमायः, गोमायुः, सृगधूर्तकः,
सृगालः, वञ्चकः, क्रोष्टा, फेरुः, फेरवः, जम्बुकः (९ पु), ‘स्वार’,
शृगाल’ के ९० नाम हैं ।

स्त्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवतास्त्यस्याः । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । शकुनावेदकत्वात् । ‘शिवः किलः
शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा’ इति शाश्वतात् [२।
१] शृगालेऽपि स्त्रीलिङ्गः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते ।
तदपवादोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ भूरयो माया यस्य ॥ (२)
॥*॥ गां विकृतां वाचं मिनोति । ‘डुमिन् प्रक्षेपणे’ (स्वा०
उ० से०) । ‘कृवापा-’ (उ० १।१) इत्युण् ॥ (३)
॥*॥ मृगेषु धूर्त इव । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥ (४)
॥*॥ सृजति मायाम् । ‘सृज विसर्गे’ (तु० प० अ०) ।
बाहुलकात् कालन् । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । असृण्
आलाति वा । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ ‘तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्बरशूकराः । रक्ष-
नापि च जिह्वायां शृगालः कलशोऽपि च’ इति शभेदः ।
शृङ्गं न लाति । पूर्ववत् । ‘शृगालो वञ्चके’ दैत्ये शृगालं
डमरे विद्मः’ इति विश्वः [१५७।१०७] ॥ (५) ॥*॥
वञ्च्यते । ‘वञ्चु प्रलम्भने’ (चु० आ० से०) । ण्वल् (३।१।
१३३) । —वञ्चयति—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । आकुस्मी-

यस्य वञ्चरात्मनेपदित्वात् । 'वञ्चकस्तु खले घूर्ते गृहवधौ च जम्बुके' [इति मे० १३।१५५] ॥ (६) ॥ * ॥ क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'तृज्वत् क्रोष्टुः' (७।१।९५) ॥ (७) ॥ * ॥ 'फे' इत्यव्यक्तं रीति । मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । (८) ॥ * ॥ 'फे' इत्यव्यक्तो रवोऽस्य । 'गुहारूपं वृषमेरुः फेरवस्तारवः शिवा । सूकरोऽतिरुजः फेरुः श्रभीरु-मण्डलाहितः' इति साहसङ्कः ॥ (९) ॥ * ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । मृगयादिः (उ० १।३७) ।—मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः, वुक् च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । टिलोपप्रसङ्गात् । बुकोऽप्रस-ङ्गाच्च ॥ * ॥ उलूकादित्वात् (उ० ४।४१) जम्बुकश्च । 'खरोष्ट्रकपिजम्बूकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचस्पतिः ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'जम्बुकस्य' ।

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।

ओतुः, विडालः, मार्जारः, वृषदंशकः, आखुभुक् (५ पु) 'विलाव' के ५ नाम हैं ।

ओतुरिति ॥ अवति विण्ठां, आखुभ्यो गृहम् वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युठौ दीर्घः (६।१।१०१), गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥ * ॥ वेडति, विड्यते वा । 'विड आक्रोशे' (भ्वा०) 'तमिवि-शिविडि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'विडालो नेत्र-पिण्डे स्याद् वृषदंशकके पुमान्' [इति मे० १५४।१३३] ॥ (२) ॥ * ॥ माष्टि मुखम् । 'मृष्ट शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'कञ्जिज्जिभ्यां चित्' (उ० ३।१३७) इत्यारन् । 'मृजे-वृद्धिः' (७।२।११४) । 'मार्जार ओतो खट्वांशे' [इति मे० १३७।२०४] ॥ (३) ॥ * ॥ वृषान् मूषकान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ आखून् भुङ्क्ते । आखुभ्यो भुनक्ति वा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मार्जारस्य' ।

त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

गौधारः, गौधेरः, गौधेयः (३ पु), 'गोहरा, चन्दनगोह' अर्थात् 'काले सौंप से गोह में पैदा होनेवाले जीवविशेष' 'विसखपरा' के ३ नाम हैं ।

त्रेति ॥ गोधाया अपत्यम् । 'गोधाया ढक्' (४।१।१२९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'आरगुदीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (२) ॥ * ॥ शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३)

॥ * ॥ त्रीणि सर्पाद् गोधायां जातस्य 'चन्दनगोहा' इति ख्यातस्य ।

श्रावित्तु शल्यः

श्रावित्, शल्यः (२ पु), 'साही' के २ नाम हैं ।

श्वेत ॥ श्रानं विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) । 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्को क्लीवं क्ष्वेडेषुतोमरे । मदन-द्रुश्राविघोर्ना' [इति मे० ११७।५७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ।

तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।

शलली (स्त्री), शललम्, शलम् (२ न), 'साही के काँटे' के ३ नाम हैं ।

तदिति ॥ तस्य श्राविधो लोमनि । शलति । वृषादि-त्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात् (४।१।६४) वा डीष् स्त्रियाम् ॥ (१) ॥ * ॥ स्त्रीत्वाविवक्षायां शललम् ['तच्छलाकायां शललं शलमित्यपि' इति हैमनाममाला ४।३६२] । 'शललस्तु नृशण्डयोः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ * ॥ पचाद्यचि । 'शलं तु शलकीलोम्नि शलो भृङ्गे गणो विधौ' [इति विश्वः १४९।८] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शल्यरोम्णाम्' ।

वातप्रमीर्वातमृगः

वातप्रमीः (स्त्री), वातमृगः (२ पु), 'बहुत तेज दौड़ने वाले मृग-विशेष' के २ नाम हैं ।

वातेति ॥ वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् । 'वातप्रमीः' (४।१) इत्युणादिसूत्रेण माङ् ईप्रत्ययः कित् । 'वातप्रमीर्वातमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः समीरमृगः' इति बोपालितात् स्त्रीत्वमप्यस्य—'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष्—इत्येके । अन्ये तु—कारग्रहणस्य तपरार्थत्वाद्दीर्घान् डीष् न—इत्याहुः । (१) ॥ * ॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मृगभेदस्य' ।

कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

कोकः, ईहामृगः, वृकः (३ पु), 'भेंड़िया, हुंडार' के ३ नाम हैं ।

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ ईहा मृगेऽवस्य । ईहां मृगयते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मृगयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्या-

त्मनेपदित्वात् । ईहाप्रधानो मृगो वा । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) । 'ईहामृगस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपक-
भेदयोः' [इति मे० २५।५२] ॥ (२) ॥ * ॥ वर्कते ।
'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । यद्वा-वृणोति । 'वृक् वरणे' (स्वा०
उ० से०) । 'सृवृशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीण 'वृकस्य' 'विग' इति ख्यातस्य ।

मृगो कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

मृगः, कुरङ्गः, वातायुः, हरिणः, अजिनयोनिः (५ पु),
'मृग, हरिण' के ५ नाम ह ।

मृग इति ॥ मृग्यते व्याधेः । 'मृग अन्वेषणे' (चु०
आ० से०) । घञ् (३।३।१६) ।—'घञर्थे कः' (वा०
३।३।५८)—इति मुकुटः । तन्त । परिगणनात् । घनापि
रूपसिद्धेः । अदन्तत्वाद् गुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पशो कुरङ्गे
च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायां याच्यायां मृगी तु वनि-
तान्तरे' इति विश्व-मेदिन्यो [२४।५, २३।१६] ॥ (१)
॥ * ॥ कौ रङ्गति । 'रगि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (५।२।१२७) । कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२) ॥ * ॥
वातमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलका-
दृण् ॥ * ॥ 'वानायुः' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३)
॥ * ॥ हरति मनः, ह्रियते गीतेन वा । 'श्यास्त्याह्ववि-
भ्य इनच्' (उ० १।४६) । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे
त्वभिधेयवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः ।
सुवर्णप्रतिमायां च' [इति मे० ५।१।८७-८८] ॥ (४)
॥ * ॥ अजिनस्य योनिः ॥ (५) ॥ * ॥ 'विश्वाची चारु-
लोचनः' इति रभसः । पञ्च 'हरिणस्य' ।

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यम्

ऐणेयम् (त्रि), 'मृगी के चमड़े, सींग आदि' का १ नाम
है ।

ऐणयिति ॥ मृग्याश्चर्मास्थिमांसादि । एण्या विकारो-
ऽवयवो वा । 'एण्या ढञ्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥ * ॥
(एकम्) 'हरिणाजिनस्य' ।

एणस्यैणम्

ऐणम् (त्रि), 'मृगके चमड़े, सींग आदि' का १ नाम है ।

ऐणति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा । 'प्राण-
रजतादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥ * ॥ [एकमेणस्य
चमदिः] ।

उभे त्रिषु ॥ ८ ॥

'ऐणेय' और 'ऐण' तीनों लिङ्गों में होते हैं ।

उभे इति ॥ उभे ऐणेयैषे ।

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

कदली, कन्दली (२ स्त्री), चीनः, चमूरुः, प्रियकः, समूरुः
(४ पु), 'मृगविशेष' के ६ नाम हैं । 'कदली' आदि ६ शब्दों
और आगे कहे जानेवाले 'कृष्णसार' आदिको 'अजिनयोनिः'
(पु) कहते हैं (इनके चमड़े का उपयोग होता है) ।

केति ॥ षडेते हरिणभेदा अजिनयोनयः स्युः । के
दलति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (४।
१।१३४) ।—'कन्देर्नलोपध' इत्यरन्-इति मुकुटस्तु
चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषुक्तसुत्रदर्शनात् । ङीष् (४।१।
६३) । 'कदली हरिणान्तरे । रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति
हैमः [३।६७०] । रम्भावृक्षे च कदली पताकामृगभे-
दयोः' [इति मे० १५०।७०-७१] । 'कदलं त्रिषु' इत्य-
मरमाला ॥ (१) ॥ * ॥ कन्दे सस्यमूले लीयते ।
'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३।१।१०१) इति डः । यद्वा-कन्दति । 'कदि आह्वाने'
(भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ।
गौरादिः (४।१।४१) । ('कन्दलं त्रिषु कपालेऽप्युपराने
नवाङ्कुरे') । 'कलध्वानी कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः'
[इति मे० १५०।६९-७०] । अत एव—इक्षन्तावेतौ-इति
स्वामी चिन्त्यः ॥ (१) ॥ * ॥ चिनोति । 'चिञ् चयने'
(स्वा० उ० अ०) । बाहुलकाद् नक् दीर्घश्च । 'चीनो
देशांशुकव्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे' [इति मे० ८३।४] ॥
(१) ॥ * ॥ चमति । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पुषोदरादित्वात् (६।
३।१०९) अत उत् । यद्वा-चमूः चम्वां वा ऊर्यस्य ॥
(१) ॥ * ॥ प्रीणाति, प्रीयते वा । 'प्रीञ् तर्पणे' (कथा०
उ० अ०), 'प्रीङ् प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(१) ॥ * ॥ शोभनावूरु यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ 'अजिन-
जातीयमृगाणाम्' पृथक् ।

कृष्णसाररुन्यङ्कुरङ्कुशंवररौहिषाः ।

गोकर्णपृषतैर्गश्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

कृष्णसारः, रुः, न्यङ्कुरः, रङ्कुरः, शंवरः, रौहिषः, गोकर्णः,
पृषतः, एणः, ऋश्यः, रोहितः, चमरः (१२ पु), ये १२ 'मृग
के भेद' हैं ।

कृष्णोति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'तृतीया-' (२।१।

१. कोष्ठान्तरस्यः पाठः निर्णयसागरीयः ।

३०) इति समासः । 'कृष्णसारः शिंशपायां मृगभेदे स्नुही-
तरी' इति हेमः [४२५७] ॥ * ॥ ['कृष्णसारः' इति]
तालव्यपाठे । कृष्णश्चासौ शारश्च । 'वर्णा वर्णन' (२।१।
७८) इति समासः । 'शारः शबलवातयोः' इति तालव्यादौ
रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ रीतिः । 'रु शब्दे' (अ० प० से०) ।
'जम्बादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधुः । 'रुद्धेत्ये
मुगेऽपि च' इति हेमः [२।४६१] ॥ (२) ॥ * ॥
नितरामञ्चति । 'नावञ्चः' (उ० १।१७) इति कुः ।
न्यङ्कुवादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'न्यङ्कुमृगे मुनो'
इति हेमचन्द्रः [२।१०] ॥ (३) ॥ * ॥ रमत रज्यते
वा । मृगवादिवात् (उ० १।३७) साधुः । मुकुटस्तु—
रङ्गति गच्छति—इति व्याख्यत् । तन्न । रङ्गिधातोर्धातु-
पाठ्यदशनात् ॥ (४) ॥ * ॥ शं वृणोति । 'वृब् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । 'शमि धातोः सञ्ज्ञायाम्' (३।२।१४)
इत्यच् । 'शंवरो दानवान्तरे । मत्स्येणगिरिभेदेषु शंवरी
पुनरोषधी' इति हेमः [३।६४१-४२] ॥ (५) ॥ * ॥
रौहिषं वृणुभेदमति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'रौहिषं
कत्तुणे क्लीबं पुंसि स्याद्वरिणान्तरे' [इति मे० १६८।४५] ॥
(६) ॥ * ॥ गोरिव कर्णावस्य । 'गोकर्णोऽश्वतरे सपे
सारङ्गे च गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्वि-
कौषधी' इति मेदिनी [४८।४७] ॥ (७) ॥ * ॥
पुषताः सन्त्यस्य । अशंआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा-पर्वति ।
'पुषु सेवने' (भ्वा० प० से०) । 'पुषिरञ्जिम्यां कित्'
(उ० ३।१११) इत्यतच् । 'मृगो विन्दुः पृषश्चैव पृषतश्च
प्रकीर्तितः' इति व्याडिः । ['पृषतवत्' पृषः मृगे । विन्दौ'
इति हेमः २।१८३-८४] । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरो-
हिते । श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः [३।३००] ॥
(८) ॥ * ॥ एति । बाहुलकाणः ॥ (९) ॥ * ॥
ऋच्छति, इयति वा । बाहुलकात् इयन् ॥ * ॥ [ऋष्यः]
मूर्धन्यान्तोऽपि ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) ।
अन्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ॥ * ॥ [रिष्यः]
अपि । रिष्यते । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) ।
अन्यादिः (उ० ४।११२) । 'एणः कुरङ्गे मारिष्यः स्या-
द्वयश्चास्त्रलोचनः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१०) ॥ * ॥
रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'रुहे रस्य लो वा' (उ० ३।१९४) इतीतच् ॥ (११)
॥ * ॥ चमति, चम्यते वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प०
से०) । 'अतिकमिभ्रमिचमि—' (उ० ३।१३२) इत्यमरः ।
'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' [इति मे०
१३३।१५२] ॥ (१२) ॥ * ॥ एते द्वादश 'मृगभेदाः' ।

गन्धर्वः शरभो रामः सूमरो गवयः शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धर्वः, शरभः, रामः, सूमरः, गवयः, शशः (६ पु),
क्रमशः 'गन्धयुक्त मृगविशेष, लङ्घिसरा या एक प्रकारका
बन्दर-विशेष, सुन्दरजातीय मृग-विशेष, बहुत भागनेवाला
मृग-विशेष, नीलगाय और खरहा' का १-१ नाम है । ये छह
(पूर्वोक्त 'मृगेन्द्र' आदि) और वक्ष्यमाण (आगे कहे जाने-
वाले) 'गो, महिष' आदि पशुजातिः (स्त्री), 'पशुजाति' हैं
अर्थात् इनकी पशुजातिमें गणना होती है ।

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते वा । 'गन्ध अदने'
धुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१६)
वा । अर्बति । 'अर्बं गतौ' (भ्वा० प० से०), अच् (३।
१।१३४) । गन्धश्चासावर्बश्च । शकन्वादिः (वा० ६।
१।९४) । यद्वा-गन्धे अर्बो बोधोऽस्य । 'गन्धर्वः पशुभेदे
स्यात् पुंस्कोकिलतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने स्त्रेच-
रेऽपि च' इति विश्व-मेदिन्यौ [१०७।११, १०५।११] ॥
(१) ॥ * ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (ऋषा० प०
से०) । 'कृशुशलिकलिगदिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ।
'अष्टापदे च करभे शरभः स्यान्मृगान्तरे' इति तालव्यादौ
रभसः । 'शरभस्तु पशोर्भिदि । करभे वानरभिदि' [इति
मे० १०७।२१-२२] ॥ (१) ॥ * ॥ रमते अन्तर्भा-
वितण्यर्थो वा । 'ज्वलति—' (३।१।१४०) इति णः ।
रमन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
'रामा योषाहिङ्गुलिन्योः' क्लीबं वास्तुकुकुष्ठयोः । ना राघवे
च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुभेदे च त्रिषु चारी
सितेऽसिते' [इति मे० ११०।२६-२७] ॥ (१) ॥ * ॥
सरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सृघस्यदः
कमरच्' (३।२।१६०) ॥ (१) ॥ * ॥ गवते । 'गुङ्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादयः । यद्वा-गवनम् ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । गवं गवेन वा याति । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥ * ॥ शशति । 'शश
प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१)
॥ * ॥ इत्यादयो येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहादयः,
वक्ष्यमाणश्च ये गोमेघहस्त्यश्वादयः, सर्वे ते पशुजातयः
पशुशब्दवाच्याः । पश्यति सर्वमविशेषेण । 'दृशिर् प्रेक्षणे'
(भ्वा० प० अ०) । 'अजिदृशि—' (उ० १।२७) इत्युः पशिरा-
देशश्च । यत्तु मुकुटः-पशेः सौत्रधातोः 'अपष्ट्वादयः' इति
कुः इति सुभूतिः—इत्याह । तदुक्तसूत्रास्मरणमूलकम् ।—
पाश्यन्ते पाशैः—इति स्वाम्यप्येवम् । 'मृगभेदानाम्' पृथक् ।

उन्दुरुमूषिकोऽप्याखुः

अधोगन्ता तु खनको वृकः पुंश्वज उन्दुरः [१०]

उन्दुरुः, मूषकः, आखुः (३ पु), 'चूहा, मूष' के ३ नाम हैं ।

अधोगन्ता, खनकः, वृकः, पुंश्वजः, उन्दुरः (५ पु), 'चूहा, मूष' के ५ नाम और भी हैं ।

उन्दिति ॥ उनति । 'उन्दी क्लेदने' (६० प० से०) । बाहुलकादुः । 'कन्दुरुन्दुरुन्दुरः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ मुष्णाति । 'मुष स्तेये' (क्रथा० प० से०) । 'मुष्णा-तेर्दीर्घश्च' (उ० २।४२) इति किकम् ॥ * ॥ 'मूष स्तेये' (भ्वा० प० से०) दीर्घोपधोऽस्ति । मूषति । ण्वल् (३।१।१३३) । 'भद्रमूषिक आसन्दी कुन्दुरुन्दुरुन्दुरः । मूषको वज्रदशनः क्रमः काण्डो विलेशयः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ आ खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'आङ्परयोः खनिषुभ्यां ङिञ्च' (उ० १।३३) इत्युः । मुकुटस्तु—'आङि खनिवंहोर्नलोपश्च' इति कुर्नलोपश्च । बाहुलकादलोपः—इति सूत्रमुपन्यास्यत् । तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मूषिकस्य' ।

गिरिका बालमूषिका ।

छुछुन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवान्धिका [११]

गिरिका, बालमूषिका (२ स्त्री), 'मुसरी, छोटी चुहिया' के २ नाम हैं ।

[छुछुन्दरी, गन्धमुखी, दीर्घतुण्डी, दिवान्धिका (४ स्त्री), 'छुछुन्दर' के ४ नाम हैं] ।

गिरीति ॥ गिरति । 'कृगृपृकुटि-' (उ० ४।१४३) इति इः किञ्च । 'ऋत इत्' (७।१।१००) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुद्रत्वात् बाला चासौ मूषिका च । 'खर्वाखुर्बालमूषिका' इति दुर्गः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वल्पमूषकजातेः' ।

सरटः कृकलासः स्यात्

सरटः, कृकलासः (२ पु), 'गिरगिट' के २ नाम हैं ।

सरेति ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'शका-दिभ्योऽट्' (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥ * ॥ कृकं शिरो श्रीवां कण्ठं च लासयति चालयति । 'लस शिल्पयोगे' चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ * ॥ द्वे 'सरटस्य' 'किर्काट' इति ख्यातस्य ।

मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

मुसली, गृहगोधिका (२ स्त्री), 'बिछुतिआ, छिपकिली' के २ नाम हैं ।

मुसेति ॥ मुस्यति संशयम् । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वा-न्डीष् ।—जाती डीष् (४।१।६३)—इति मुकुटः । तत्र । स्त्रीविषयत्वात् । 'मुसलं' स्यादयोऽग्रे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि [इति मे० १५४।१२४] ॥ * ॥ तालव्यमध्या [मुशली] इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ मल्पा गोधा । 'अल्पे' (५।३।८५) इति कन् । गृहस्य गोधिका । 'ज्येष्ठा स्त्री कुड्यमस्त्या च गृहगोधा गृहालिका' इति साहसाङ्कः ।—'गृहगोलिका' इति पाठः सम्यः—इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहगोधायाः' 'विछुत्तिया' इति ख्यातायाः ।

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।

लूता (स्त्री), तन्तुवायः, ऊर्णनाभः, मर्कटकः (३ पु), 'मकड़ी' के ४ नाम हैं ।

लूतेति ॥ लुनाति । 'लुन् छेदने' (क्रथा० उ० से०) । 'हसिभृगू-' (उ० ३।६६) इति तन् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणा-भावः ।—बाहुलकात्तन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्राज्ञानमूलकः । 'लूता लूतका' इत्यमरदत्तः । 'लूता तु रोगे पिपीलिकोर्ण-नाभयोः' इति हेमचन्द्रः [२।१९६] ॥ (१) ॥ * ॥ तन्तून् वयति । 'वेल् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'ह्वावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥ * ॥ तन्त्रं तन्तून् वयति 'तन्त्रवायः' इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ ऊर्णं तन्तुर्ना-भावस्य । अच् (५।४।७५) इति योगविभागादच् । 'ऊचा-पोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ * ॥ मर्कति । मर्कं सौत्रो घातुर्ग्रहणार्थः । शकादित्वात् (उ० ४।८१) अटच् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'अथ मर्कटकः सस्यभेदे वानर-लूतयोः' इति मेदिनी [१७।२०८] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'ऊर्णनाभस्य' 'मकड़ी' इति ख्यातस्य ।

नीलङ्गुस्तु क्रिमिः

नीलङ्गुः, क्रिमिः (२ पु), 'छोटे-छोटे कीड़ों' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ नितरां लङ्गति । 'लङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । नीलति वा । 'नील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । 'खरु-शङ्कु-' (उ० १।३६) साधुः । 'नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः' इति द्विरूपकोशः । 'नीलङ्गुः स्यात् कृमी पुंसि भम्भरात्यां तु योषिति' इति मेदिनी [२४।३८] ॥ (१) ॥ * ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'क्रमित-मिशस्तम्भामत इत्' (उ० ४।१२२) इति किः ॥ * ॥ बाहुलकात् संप्रसारणमपि । 'द्रुमामये भवेत्पुंसि कीटे च क्रमिवत् कृमिः' इति रभसः । 'क्रिमिर्ना कृमिवत् कीटे

१. 'मूषलं' इति पा० ।

लाक्षायां कुमिले खरे' [इति मे० १०८।७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुनकीडा' इति ख्यातस्य ।

कर्णजलौका शतपद्युभे ॥ १३ ॥

कर्णजलौका, शतपदी (२ स्त्री), 'गोजर, कनखजुरा' के २ नाम हैं ।

कर्णति ॥ कर्णस्य जलीकेव [आदन्ता] ॥*॥ [कर्णजलौकाः] सान्ता वा ॥ (१) ॥*॥ शतं पादा यस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ सान्त-त्वेऽपि स्त्रीत्वबोधनाय—'उभे' इति । द्वे 'कर्णजलौकायाः' 'गोजर' इति ख्यातस्य ।

वृश्चीकः शूककीटः स्यात्

वृश्चीकः, शूककीटः (२ पु), 'ऊनी वस्त्रको काटनेवाले कीड़े' के २ नाम हैं ।

वृश्चीति ॥ वृश्चति । 'ओ ब्रश्चु छेदने' (तु० प० से०) । 'वृश्चिकृष्णोः किकन्' (उ० २।४०) । 'ग्रहिज्या—' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'वृश्चिकस्तु द्रुणे राक्षी शूककीटौषधीभिदोः' [इति मे० १३।१६०] ॥ (१) ॥*॥ शूकयुक्तः कीटः । शाकपाथिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्णादिभक्षककुमिविशेषस्य' ।

अलिद्रुणौ तु वृश्चिके ।

अलिः, द्रुणः, वृश्चिकः (३ पु), 'बिच्छू' के ३ नाम हैं ।

अलीति ॥ अलति—दंशे समर्थो भवति । 'अल भूषणादो' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्ये इन्' (उ० ४।११८) । 'भङ्गवृश्चिकयोरलिः' इति रभसः ॥*॥ बाहुलकादिप्रत्यये दीर्घादिः [अलिः] अपि । 'वृश्चिको द्रुण अलिः स्यात्' इति बोपालितः ॥*॥ नान्तोऽप्यस्ति । अल-मर्थोऽस्यास्ति । 'व्रीह्यादित्वात्' (५।२।११६) इति । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'अथाली स्याद्वृश्चिके भ्रमरे पुमान्' [इति मे० ८५।३४] ॥ (१) ॥*॥ द्रुणति । 'द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'द्रुणं चापेऽलिनि द्रुणः' [इति मे० ४६।१६] ॥*॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृश्चिकस्य' 'वील्ली' इति ख्यातस्य ।

पारावतः कलरवः कपोतः

पारावतः, कलरवः, कपोतः (३ पु), 'कबूतर' के ३ नाम हैं ।

पारेति ॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानोपदेशेन । 'अव रक्षणादो' (भ्वा० प० से०) । शतृ-प्रत्ययः (३।२।१२४) । 'द्वितीया—' (२।१।२४), 'पञ्चमी—' (२।१।३७) इति योगविभागात् समासः । परावतो दत्ता-त्रेयस्यायं गुरुः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पारापतः' इति पाठे पारादध्यापताति प्रेम्णा । 'पत्तु गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलोचनः । पारापतः कलरवः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ कलो रवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कस्य वायोः पोत इव, को वायुः पोतो नोरिवास्य वा । 'पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगान्तरे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परेवा' इति ख्यातस्य ।

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्नी श्येनः

शशादनः, पत्नी, श्येनः (३ पु), 'बाज पत्नी' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ शशमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युः (३।१।१३३), ल्युट् (३।१।१३३) वा । युच् (उ० २।७८) । 'श्येने पत्त्रिशशादनी' (इत्यमरमाला) ॥ (१) ॥*॥ 'अतिशयितं प्रशस्तं वा पत्त्रमस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । 'श्येनाख्यो विहगः पत्नी पत्त्रिणौ शर-पक्षिणौ' इति शाश्वतः [२२३] ॥ (२) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतो' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्यास्त्याह्वविभ्य इनच्' (उ० २।४६) । ['श्येनः पक्षिणि पाण्डुरे' इति मे० ८४।२१] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्येनस्य' 'बाज' इति ख्यातस्य ।

उल्लूके तु वायसारातिपेचकौ ।

दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः [१२]

उल्लूकः, वायसारातिः, पेचकः (३ पु), 'उल्लू' के ३ नाम हैं ।

[दिवान्धः, कौशिकः, घूकः, दिवाभीतः, निशाटनः (५ पु), 'उल्लू' के ये ५ नाम और भी हैं] ।

उल्ल्वति ॥ उल्ल्वति । 'उच्च समवाये' (तु० प० से०) । 'उल्लूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः । 'उल्लूकः पुंसि काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' [इति मे० ५।५१] ॥ (१) ॥*॥ वायसस्य काकस्यारातिः ॥ (२) ॥*॥ पचति—संतपति, पच्यते वा दुःखेन । 'डुपचष् पाके'

(भ्वा० उ० अ०) : 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५। ३७) इति वुन् । अत इत्वम् । 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणः । यत् मुकुटः—कुंवादित्वात् (उ० ५।३५) वुन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत एत्वम्—इत्याह । तन्न । 'पचिमच्योः-' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । पृषोदरादित्व-कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । 'अथ शक्राख्यो दिवान्धो वक्र-नासिकः । हरिनेत्रो दिवाभीतो नखाशी पीयूषर्चरी काकभीरुर्नक्तचारी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'घृकस्य' ।

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्राटः, भरद्वाजः (२ पु), 'भर्दुल, भारद्वाज पक्षी' के २ नाम हैं ।

व्याघ्रेति ॥ व्याघ्रमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । व्याघ्र इवाटति वा । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ भरन् धारको वाजोऽस्य । यद्वा—भरद्वाजस्यापत्यम् । ऋण्यण् (४।१।११४) । संज्ञा-पूर्वकत्वाद् वृद्धचभावः । 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटाख्य-विहंगमे' [इति मे० ३२।३४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भरद्वाज-पक्षिणः' 'मर्दुल' इति ख्यातस्य ।

खज्जरीटस्तु खज्जनः ॥ १५ ॥

खज्जरीटः, खज्जनः (२ पु), 'खज्जरीच पक्षी' के २ नाम हैं ।

खज्जेति ॥ खज्ज इव ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात् कीटन् ॥ (१) ॥ * ॥ खज्जति । 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । 'खज्जनः खज्जरीटे, स्त्री सर्षपां, खज्जनं गतौ' [इति मे० ८६।५५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'खज्जन' इति ख्यातस्य ।

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहपृष्ठः, कङ्कः (२ पु), सफेद 'चील' अर्थात् 'कंकहडा पक्षी' जिसका पंख बाण में लगाया जाता है, उसके २ नाम हैं ।

लोहेति ॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० ग्रा० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कश्छद्वाद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः' [इति मे० २। १९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य' 'कंकहड' इति ख्यातस्य ।

अथ चाषः किकीदिविः ।

चाषः, किकीदिविः (२ पु), 'चास (नीलकण्ठ) पक्षी' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ चाषयति । 'चाष हिंसायाम्' (उ० प० से०) स्वार्थण्यन्तः, 'चाष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) हेतु-मण्यन्तो वा । अच् (३।१।१३४) । 'चासः' अपि । 'इक्षु-पक्षिभिदोश्चासः' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ 'किकी' इति दीव्यति वाशते । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । 'कृविघृष्वि-' (उ० ४।५६) इति साधुः । 'किकी-दिविश्च चाषः स्यात्' इति रत्नकोषः । 'चाषो दिविः किकिः स्मृतः' इति व्याडिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चाषस्य' 'चास' इति ख्यातस्य ।

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

कलिङ्गः, भृङ्गः, धूम्याटः (३ पु), 'भुचेंगा पक्षी' के ३ नाम हैं ।

केति ॥ के मूर्ध्नि लिङ्गं चूडाऽस्य । कलि कलहं गच्छति वा । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'खच्च डिद्धा वक्तव्यः' (वा० ३।२।३८) । 'कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्याटे भूमिनि नीवृति । न द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति' [इति मे० २४।३१-३२] ॥ (१) ॥ * ॥ भृङ्ग इव । कृष्णत्वात् । यद्वा—विभर्ति कुलम् । 'भृङ्गः किबुट् च' (उ० १।१२५) इति गन् । 'भृङ्गो धूम्याट षिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि' [इति मे० २२। १३-१४] ॥ (२) ॥ * ॥ धूम्या धूमसमूह इवाटति । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'भृङ्गस्य' ।

अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटः

शतपत्रकः, दार्वाघाटः (२ पु), 'कठखोलवा, कठफोरवा पक्षी' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ शतं पत्राण्यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ दारु आहन्ति । 'दारावाहनोऽणन्त्यस्य च टः-' (वा० ३।२। ४९) । वासार्थं दारु आघाटयति । 'घट संघाते' चुरादिः । अण् (३।२।१) ॥ सुभूतिस्तु चिन्त्यः । घटिना विगृही-तत्वात् । 'काष्ठकुट्टः शतच्छदः' इति त्रिकाण्डशेषः [२।५। १६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'काष्ठकुट्टस्य' 'काठकोरा' इति ख्यातस्य ।

अथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।

शारङ्गः, स्तोककः, चातकः (३ पु), 'चातक पक्षी' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ शारयति, शायते वातपादिना । 'शु हिंसा-याम्' (क्रया० प० से०) ण्यन्तः । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् ।—शारेरङ्गच्—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वेतत्सुत्रादर्शनात् । 'शारङ्गश्चातके

ख्यातः शबले हरिणेऽपि च' इति तालव्यादावजयः ॥ * ॥ सरति । 'सुवृणोर्वृद्धिश्च' (उ० १।११२) इत्यङ्गच् ।—'सु गतो' (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) पूर्ववत् । अण् (३।२।१) वृद्धिश्च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अणोऽप्रसङ्गात् । 'सुवृणोः' [उ० १।१२७] इति सिद्धत्वाच्च । णिच् प्रयोजनाभावाच्च । 'चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु' इति दन्त्यादौ रभसात् । यद्वा—सारमङ्गमस्य । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' [इति मे० २५।५०-५१] ॥ (१) ॥ * ॥ स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति वा । 'कं शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ चतति । 'चते याचने' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'चातकपक्षिणः' 'पपिहा' इति ख्यातस्य ।

कुकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

कुकवाकुः, ताम्रचूडः, कुक्कुटः, चरणायुधः (४ पु), 'सुर्गा' के ४ नाम हैं ।

कृकेति ॥ कृकेन गलेन वक्ति । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'कृके वचः कुश्च' (उ० १।६) इत्युण् । 'कुकवाकुर्मयूरेऽपि सरटे चरणायुधे' इति विश्वः [१९।२१७] ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्रा चूडाऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ कोकनम् । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । संपदादिभ्यः क्विप् (वा० ३।३।१०८) । कुटति । 'कुट कोटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कुका कुटः । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः । कुत्सितः कुटो वा । कोः पृथिव्याः कुटो वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा ।—कुं पृथ्वीं कुटति । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । अणस्तदपवादत्वात् । 'अकारान्निरूपपदात्सोपपदो विप्रतिषेधेन' (३।२।१) इति वार्तिकाद्वा । मूलविभुजादित्वम् (वा० ३।२।५) युक्तम् । 'कुक्कुट्यनृतचर्यायां पुंसि स्याच्चरणायुधे । निषादशूद्रयोः पुत्रे तृणोल्कायां च कुक्कुभे' इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ चरण आयुधमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कुक्कुटस्य' ।

चटकः कलविङ्कः स्यात्

चटकः, कलविङ्कः (२ पु), 'गवरा, चटक पक्षी' के २ नाम हैं (यह नर होता है) ।

१. पाठोऽयं भेदिनीयः (३६।३८-३९) । विश्वे तु 'कुक्कुटस्ताम्रचूडे स्यात् कुक्कुभेऽग्निर्गणेऽपि च । निषादशूद्रयोः पुत्रे, तालमध्ये तु कुक्कुटम्' (३९-३८) इति पाठः ।

चटेति ॥ चटति । 'चट भेदने' (भ्वा० प० से०) । क्वन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥ कलं वङ्कते । 'वकि गती' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कलविङ्कः पुमान् ग्रामचटकेऽपि कलिवङ्के' [इति मे० १५।१८०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चटकस्य' ।

तस्य स्त्री चटका

चटका (स्त्री), 'गवरैया, चटका पक्षी' का १ नाम है (यह मादा होती है) ।

तस्येति ॥ 'चटकस्य स्त्रीति स्त्रीत्वविवक्षायां 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति प्राप्तो ङीप् जातिलक्षणङीष् (४।१।६३) च अजादि (४।१।४) पाठाद्वाध्यते । क्षिपकादित्वात् (७।३।४५) नेत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'चटकस्त्रियाः' ।

तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः

चाटकैरः (पु) 'गवरा और गवरैयाके पुत्र' का १ नाम है ।

तयोरिति ॥ चटकायाश्चटकस्य वा पुमपत्यम् । 'चटकाया ऐरक्' (४।१।१२८) । 'चटकादपीति वक्तव्यम्' फलितम् । तयोश्चटकाचटकयोः—इति मुकुटः । तन्न । 'पुमान् स्त्रिया' (१।२।६६) इत्यन्तरङ्गकशेषप्रवृत्त्या द्वन्द्वा-संभवात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'चटकपुमपत्यस्य' ।

स्त्र्यपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

चटका (स्त्री), 'गवरा और गवरैयाकी पुत्री' का १ नाम है ।

स्येति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति, तस्मिन् । 'स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः' (वा० ४।१।१२८) इत्यैरको लुक् । 'लुक्छितलुकि' (१।२।४९) । पुनष्ठाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'चटकस्त्र्यपत्यस्य' ।

कर्करेडुः करेडुः स्यात्

कर्करेडुः, करेडुः (२ पु), 'अशुभ बोलनेवाले पक्षि-विशेष, या टिटिहिरी' के २ नाम हैं ।

कर्केति ॥ 'कर्क' इति रेटति । 'रेट् भाषणे' (भ्वा० उ० से०) । मृग्यवादिः (उ० १।३७) ।—'अपष्टादयश्च'—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥ * ॥ के वायो जले वा रेटति । पूर्ववत् । 'कर्करेडुः करेडुः स्यात् करेडुः कर्कराटुकः' इति रमसः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अशुभवादिपक्षिभेदस्य' ।

कृकणक्रकरी समौ ।

कृकणः, क्रकरः (२ पु), ये २ 'अशुभ बोलनेवाले पक्षीके भेदविशेष' हैं ।

कृकेति ॥ 'कृ' इति कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कृकेण कण्ठेन अणति वा । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । शकन्धवादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'क्र' इति शब्दकरणशीलः । 'कृवो हेतुताच्छील्या-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अशुभपक्षिभेदस्य' ।

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

वनप्रियः, परभृतः, कोकिलः, पिकः (४ पु), 'कोयल' के ४ नाम हैं ।

वनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ परेण काकेन भृतः ॥ (२) ॥ * ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'सलिलक्यनि-' (उ० १।५४) इति लच् ।—'अजिरादयश्च' इति किरः—इति मुकुटः । तत्र । किरचि गुणाभावप्रसङ्गात् । कोकतेरजिराद्यनन्त-र्भावात् उज्ज्वलदत्तादिध्वस्य सूत्रस्यादर्शनाच्च ॥ (३) ॥ * ॥ अपि कायति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'वष्टि भागुरिः' इत्यल्लोपः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कोकिलस्य' ।

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्मात्मघोषपरभृद्वल्लिभुग्धायसा अपि ॥ २० ॥

स एव च चिरञ्जीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः [१३]

काकः, करटः, अरिष्टः, बलिपुष्टः, सकृत्प्रजः, ध्वाङ्कः, आत्मघोषः, परभृतः, बलिभुक्, वायसः (१० पु), 'कौआ' के १० नाम हैं ।

[चिरञ्जीवी, एकदृष्टिः, मौकुलिः (३ पु), 'कौआ' के ये ३ नाम और भी हैं] ।

काके इति ॥ कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'इण्भीका-' (उ० ३।४३) इति कन् । 'काकः स्याद्वा-यसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने' मानप्रभेदद्वीप-भेदयोः^२ । काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्घयोः । रक्तिकायां^३ मलखां च काकमाच्यां च योषिति ॥ काकं सुरतबन्धे^४ स्यात् काकानामपि संहतौ इति विश्व-

मेदिन्यौ [५।३२-३४, २।२०-२२] ॥ (१) ॥ * ॥ करोति शकुनम् । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । के रटति । 'रट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) वा । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्य-जीवने । एकादशाहादिश्चाद्धे दुर्दुस्तेऽपि वायसे । [करटो वाद्यभेदेऽयं' इति मे० ३६।३६-३७] ॥ (२) ॥ * ॥ न रिष्टमस्य । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः' [इति मे० ३५।३२] ॥ (३) ॥ * ॥ बलिना पुष्टः ॥ (४) ॥ * ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ ध्वाङ्कसि । 'ध्वाङ्क्षि घोरवासिते च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ध्वाङ्क्षः काके बकेऽर्थिनि । गृहे, ध्वाङ्क्षी तु काकोल्याम्' [इति हैमः २।५७६-७७] ॥ (६) ॥ * ॥ 'कौ, कौ' इति शब्दनात् आत्मानं घोष-यति । 'घुषिर् विशब्दने' (चु० उ० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (७) ॥ * ॥ परं बिभ्रति । 'डुभृम्' (जु० उ० से०) । क्विप् (३।२।७५) ॥ (८) ॥ * ॥ बलि भुङ्क्ते । 'भुज पालनादौ' (रु० प० अ०) । क्विप् (३।२।७५) ॥ (९) ॥ * ॥ वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वयश्च' (उ० ३।१२०) इत्यसच् ।—वयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । वयतेरात्मनेपादत्वात् । 'वाय-सोऽङ्गुलवृक्षेऽपि श्रीवासध्वाङ्क्षयोः पुमान्' [इति मे० १७२।३८] ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'काकस्य' ।

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणकाकः, काकोलः (२ पु), 'डोमकौआ' के २ नाम हैं ।

द्रोणेति ॥ द्रुणति । 'द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । द्रोणाख्यः काकः । 'द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्वत्थाम्नो गुरावपि' इति रुद्रः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकानां' चतुष्टये । पुमान् कृपी-पतौ कृष्णकाके, स्त्री नीवृदन्तरे । तथा काष्ठाभ्नुवाहिण्यां गत्रादन्यामपीष्यते इति मे० [४६।१७-१८] ॥ (१) ॥ * ॥ काकयति । 'कक लौत्ये' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्य-न्तः । बाहुलकादोलच् । 'काकोलं नरकान्तरे । ना कुलाले द्रोणकाके, विषभेदे तु न स्त्रियाम्' । [इति मे० १५०।७४] ॥ (२) ॥ * ॥ 'द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वना-श्रयः' इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे 'डोडकाक' इति ख्यातस्य ।

दात्यूहः कालकण्ठकः ।

दात्यूहः, कालकण्ठकः (२ पु), 'जलकौआ, धूँसे रंग-वाले कौवे' के २ नाम हैं ।

देति ॥ 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।१४) । दाति मारणमूहते । 'ऊह वितर्क' (भ्वा० आ०

१. 'शिरोवक्षालिने' इति विश्वे पा० ।

२. 'दीपभेदयोः' इति विश्वे पा० ।

३. 'रक्ते कायां च कीर्तिता' इति विश्वे पा० ।

४. 'स्त्रीरतबन्धे' इति विश्वे पा० ।

से०)। अण् (३।२।१) । यद्वा-दित्यौहोऽयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'देविकाशिशपा-' (७।३।१) इत्यात्वम् । 'वाह ऊठ' (६।४।१३२) । शकन्वादिः (वा० ६।१९४) । 'दात्यूहः कालकण्ठके । चातकेऽपि' इति हेमः [३।८०७] ॥ (१) ॥ * ॥ काले वर्षाकाले कण्ठो ध्वनिरस्य । 'कण्ठः स्वरेऽन्तिके गले' इति रुद्रः । कालः कण्ठोऽस्य । कप् (५।४।१५४) । 'कालकण्ठनीलकण्ठी पीतसारे महेश्वरे । दात्यूहे ग्रामचटके खञ्जरीटे शिखावले' इति हेमचन्द्रः [४।६९-७०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दात्यूहस्य' ।

आतायिचिल्लौ

आतायी, चिल्लः (२ पु), 'चील' के २ नाम हैं ।

आतेति ॥ आतायते तच्छीलः । 'तायू संतानपालनयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'सुप्यजातो-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्यप्यत्र वृत्तिकारादिभिः- 'अनुपसर्गो'-इत्युक्तम् । तथा भाष्ये उपसर्गोऽपि णिनिः स्वीकृतः ॥ * ॥ स्वामी तु—आतपति—इति विगुल्लन् 'आतापी' इति पाठं मन्यते ॥ (१) ॥ * ॥ चिल्लति । 'चिल्ल शैथिल्ये हावकृतौ च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'चिल्लः खगे स जुल्लश्च पिल्लवत् किलन्नलोचने । किलन्नाक्षिण' इति हेमः [२।४९७-९८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चील' इति ख्यातस्य ।

दाक्षाय्यगृध्रौ

दाक्षाय्यः, गृध्रः (२ पु), 'गृध्र' के २ नाम हैं ।

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' (भ्वा० आ० से०) । 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः' (उ० ३।९६) । दाक्षाय्यस्यायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥ * ॥ गृध्रयति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'सुसू-घावृगृध्रिभ्यः ऋन्' (उ० २।२४) । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु लुब्धके' [इति मे० १२४।२६] ।—गंधंते—इति मुकुटश्रित्यः । गृधेर्देवादिकत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृध्रस्य' 'ग्रीध' इति ख्यातस्य ।

कीरशुकौ

कीरः, शुकः (२ पु), 'तोता, सुग्गा' के २ नाम हैं ।

कीरेति ॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१।१३४) —इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । णिजन्तविग्रहप्रदर्शनादिगुपधत्वाभावात् । 'कीरः शुकं पुंभूमिनीवृत्ति' [इति मे० १२४।१६] ॥ (१) ॥ * ॥ शोकति । 'शुक गती' () । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा- शोभते । शवति वा । 'शुभ दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) । 'शु गती' () वा ।

'शुकवल्कोत्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । 'शुको व्यास-सुते कीरै रावणस्य तु मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' [इति मे० ४।३७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कीरस्य' ।

समौ ॥ २१ ॥

सेति ॥ 'समौ' इति त्रिषु योज्यम् ।

क्रुङ् क्रौञ्चः

क्रुङ्, क्रौञ्चः (२ पु), 'क्रौञ्च, कराकुल पक्षी' के २ नाम हैं ।

क्रुङ्ङिति ॥ क्रुञ्चति । 'क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्दधृक्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रजाद्यण् (५।४।३८) । 'क्रौञ्चो द्वीपप्रभेदे स्यात् पक्षिपर्वतभेदयोः' [इति मे० २।७४] । स्त्रियामजादित्वाट्पाप् ॥ * ॥ 'क्रुञ्चः' इति पाठे पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्रौञ्चस्य' 'करांगुल' इति ख्यातस्य ।

अथ बकः कहः

बकः, कहः (२ पु), 'बगुला' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ वङ्कते । 'वकि कौटिल्ये गतो च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् । ब्रवयोरैक्यम् । यद्वा-वाति, वायति वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० से०), 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० से०) वा । ववुन् (उ० २।३२) । 'आतो लोपः-' (६।४।६४) । 'व' इति कायति वा । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । वक्ति वा । अच् (३।१।१४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'बकस्तु बकपुष्पे स्यात् कह्वे श्रीदे च रक्षसि' [इति मे० ३।३०] ॥ (१) ॥ * ॥ 'क' इति शब्दम्, के जले वा ह्वयति । 'ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥ * ॥ 'दीर्घजङ्घो निशैडः (तः) स्याद्वकोटः शुक्लवायसः । कङ्केरुर्दारुबलि-भुक् शिखीचन्द्रविहंगमः' इति त्रिकाण्डशेषः [२।५।२३] ॥ * ॥ द्वे 'बकस्य' ।

पुष्कराहस्तु सारसः ।

पुष्कराहः (कमलके पर्यायवाचकं सव शब्द), सारसः (२ पु), 'सारस' के २ नाम हैं ।

पुष्केति ॥ पुष्करं पद्मं तस्याह्वा आह्वा यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ सरसि भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५३) इत्यण् । 'सारसः पक्षिभेदेन्द्रोः क्लीबं तु सरसीरुहे' [इति मे० १७३।४५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सारसस्य' ।

१. 'आतायिचिल्लौ' इत्यादिषु त्रिवित्यर्थः ।

२. 'द्वीपविशेषे' इति पा० ।

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाङ्गनामकः ॥ २२ ॥

कोकः, चक्रः, चक्रवाकः, रथाङ्गः (रथाङ्ग अर्थात् पहियेके वाचक सब शब्द । ४ पु), 'चक्रवा' के ४ नाम हैं ।

कोकेति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्चक्रे वृके ज्येष्ठया खजुरीद्रुमभेकयोः' [इति विश्वः ४।३०] ॥ (१) ॥ * ॥ क्रियते निशया वियोगी ।—घञर्थे कः—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । वस्तुतस्तु 'ढकि लोपः' (४।१।१३३) इति-वत् 'कं कुवादीनाम्' (वा० ६।१।१२) इत्यनेनैव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक वृत्ति' (भ्वा० आ० से०) । रक् (उ० २।१३) वा । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीब द्वजे संन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तस्य' [इति मे० १२५।३१-३२] ॥ (२) ॥ * ॥ चक्र-शब्देनोच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । षच् (३।३। १६) ॥ (३) ॥ * ॥ रथाङ्गस्य चक्रस्याङ्गयो नाम यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चक्रवा' इति श्रुतास्य ।

कादम्बः कलहसः स्यात्

कादम्बः, कलहसः (२ पु), 'वत्तख पत्नी' के २ नाम हैं ।

कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च' [इति मे० १०५।१०] ॥ (१) ॥ * ॥ कलो मधुरवाक् हंसः । 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' [इति मे० १७३।५०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वत्तक' इति श्रुतास्य ।

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

उत्क्रोशः, कुररः (२ पु), 'कुकर पत्नी' के २ नाम हैं ।

उदिति ॥ उत्क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कुवः क्ररन्' (उ० ३।१।३३) ।—कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् अरक्—इति स्वामि-मुकुटी 'कुवः क्ररन्' इति सूत्रास्मरणमूलकौ ज्ञेयौ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुररस्य' ।

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हंसः, श्वेतगरुत्, चक्राङ्गः, मानसौकः (४ पु), 'हंस' के ४ नाम हैं ।

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृत्तुवदिहनि'—(उ० ३। ६२) इति सः । यद्वा—अचि (३।१।१३४), 'भवेद्वर्णनि-मादंसः' इति सक् । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनप-

'विष्णवर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शा । रमरुद-न्तरे । तुरंगमप्रभेदे च' [इति मे० १७०।१२-१४] ॥ (१) ॥ * ॥ श्वेता गरुतोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ चक्राण्यङ्गा-न्यस्य । 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' [इति मे० २४।३३] ॥ (३) ॥ * ॥ मानसं सर ओकोऽ-स्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'हंसस्य' ।

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

राजहंसः (पु), 'सफेद शरीर और लाल रंगके चोंच-पैरवाले हंस' का १ नाम है ।

राजेति ॥ चञ्चुसहितैश्चरणैः । शाकपाथिवादिः (वा० २।१।७८) यद्वा—चञ्चुभिश्चरणैश्चेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणि-तुर्य'—(२।४।२) इत्येकत्वं तु न भवति । 'मुखनासिका'—(१। १।८) इति 'ह्रस्वदीर्घान्तुतः' (१।२।२७) इति च निर्देशेन तस्यानित्यत्वज्ञापनात् । तैर्लोहितैरुपलक्षिताः । हंसानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे' [इति हैमः ४।३४७] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'राजहंसस्य' ।

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते

मल्लिकाक्षः (पु), 'सफेद शरीर और धूँएँके समान धूमिल रंगके चोंच-पैरवाले हंस' का १ नाम है ।

मलीति ॥ किञ्चिद्भ्रवणैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लिक' इति आख्या येषां ते । मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।—अच इः (उ० ४।१।३९)—इति मुकुटः । तन्न । मल्लेलान्तत्वात् । 'मल्लिको हंसभेदे स्यात् तृणशून्येऽपि मल्लिका' इति रुद्रः । 'मल्लिको हंसमिवपि । मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' [इति मे० १२। १३७-३८] ॥ * ॥—मल्लिकाकारमक्षि यस्य । शुक्लापाङ्ग-त्वात् (इति 'मल्लिकाक्षः')—इति स्वामी । 'बहुव्रीहः । सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।११३) इति षच् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'हंसभेदस्य' ।

धार्तराष्ट्रः सितेतरैः ॥ २४ ॥

धार्तराष्ट्रः (पु), 'सफेद शरीर और काले रंगके चोंच-पैरवाले हंस' का १ नाम है ।

धार्तेति ॥ कृष्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । धृतराष्ट्रे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।४३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः सुराजि स्यात् पक्षिक्षत्रियभेदयोः' इति रभसः । ['धृतराष्ट्रः खगे

१. 'विष्णवर्क परमात्मनि मत्सरे । योगिभेदे मन्त्रभेदे शरीर'—इति पा० ।

सर्पे सुराजि क्षत्रियान्तरे । घृतराष्ट्री हंसपद्याम्' इति हैमः
[४।२६९-७०] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कृष्णचञ्चुचरण-
हंसस्य' ।

शरारिराटिराडिश्च

शरारिः, आटिः, आडिः (३ स्त्री), 'आडो पक्षी' के ३
नाम हैं ।

शरेति ॥ शरं नीरमृच्छति । शरं हिसां वा । 'श्रु-
गती' (भ्वा० प० अ०) । 'अष इः' (उ० ४।१३९) ।
'गुन्देष्वांतां शरं नीरे' इति तालव्यादी रभसः ॥ * ॥ कपि-
लिङ्गादित्वात् (वा० ८।२।१८) लट्त्वे 'शरालिः' अपि
॥ * ॥ 'शरातिः' इति पाठान्तरम् । शरमतति । अत सात-
स्वमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।
१३१) इतीप् ॥ (१) ॥ * ॥ आ अटति । इन् (उ०
४।११८) ॥ (२) ॥ * ॥ आ अडति । 'अडु उद्यमने' (भ्वा०
प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ — 'अक्यडिभ्यामिण्'
— इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावेतत्सूत्रादर्शनम् ॥ (३)
॥ * ॥ त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गाः । 'आडिः शरालिर्घरटी गन्धो-
ली, वानरी कपी' इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषाद् ॥ * ॥
अपि 'शरार्माः' 'आडो' इति ख्यातायाः ।

बलाका विसकण्ठिका ।

बलाका, विसकण्ठिका (२ स्त्री), 'बगुला-विशेष' के
२ नाम हैं ।

बलेति ॥ 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बला-
कादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः । बलेनाकति वा ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ विसवत् कण्ठोऽस्याः ।
(२) ॥ * ॥ द्वे 'बकमेदस्य' ।

हंसस्य योषिद्वरटा

वरटा (स्त्री), 'हंसकी स्त्री' अर्थात् 'हंसिनी' का १ नाम है ।

हंसेति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृङ् संभक्तौ' (ऋषा०
आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । 'वरटा,
द्वयोर्वरट्यां, स्त्री हंस्यां तु, तत्पती पुमान्' [इति मे० ३७।
५०] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः' ।

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

लक्ष्मणा (स्त्री), 'सारसी' अर्थात् 'सारसकी स्त्री' का
१ नाम है ।

सारेति ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्याः । 'लक्ष्म्या अच्' (ग० ५।
२।१००) इति नः । 'सारस्यां लक्ष्मणा, ना तु सोमिनी,
श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रः । 'लक्ष्मणा त्वोष्णीभेदे सारस्या-
मपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेय-

वत्' इति मेदिनी [५०।७६-७७] ॥ * ॥ निर्मकारोऽपि
[लक्षणः] । 'लक्षणश्चैव सारसे' इत्यमरमाला । 'लक्षणं
नाम्नि चित्तेऽथ सारस्यां लक्षणा वचित्' [इति मे०
५०।७६] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'सारसस्त्रियाः' ।

जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्

जतुका, अजिनपत्रा (२ स्त्री), 'चमगादद, बादुर' के
२ नाम हैं ।

जत्विति ॥ जत्विव । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति
कन् । 'रामठे जतुकं चर्मपत्राजतुकृतोः स्त्रियाम्' इति चवर्ग-
तृतीयादौ रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ अजिनमिव पत्रमस्याः ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'जतुकायाः' 'चामचिरयि' इति ख्यातायाः ।

परोष्णी तैलपायिका ।

परोष्णी, तैलपायिका (२ स्त्री), 'चपडानामक क्रीट-
विशेष, तेलचटा' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ परं शत्रुं उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।
— 'जातेः—' (४।१।६३) इति डीष्—इति मुकुटः । तत्र ।
'स्त्रीत्वाविष्टा जातिरियम्' इति स्वयमेव व्याख्यातत्वेन
— 'अस्त्रीविषयात्—' (४।१।६३) इति डीषो निषेधात् ॥
(१) ॥ * ॥ तैलं पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ 'तनुकुमिस्त्व-
न्द्रगोपः, परोष्णी तैलपायिका । तैलाभ्यक्ता खलाधारा
हीरा पिप्पलिका स्त्रियाम्' इति रभसः ॥ * ॥ द्वे मुखविष्टा
'वागुलिकादिनामिकायाः' ।

वर्वणा मक्षिका नीला

वर्वणा, मक्षिका, नीला (३ स्त्री), 'नीले रंगकी मक्खी'
के ३ नाम हैं ।

वर्वेति ॥ 'वर' इति वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा—वर्वति । 'वर्व गती'
(भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (१)
॥ * ॥ मक्षति । 'मक्ष शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हनि-
मक्षिभ्यां सिकन्' (उ० ४।१५४) । मक्षति वा । 'मक्ष रोषे
संधाते च' (भ्वा० प० से०) । क्वन् (उ० २।३२),
ण्वल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥ * ॥ नीलति ।
'नील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'नीला' इति क्रियाशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुणशब्दः ।
अतो न डीष् । गुणविवक्षायां 'नीली' इति भवत्येव ॥
(३) ॥ * ॥ 'नीलवर्णमक्षिकायाः' एकम् । केचित्तु नाम-
त्रयमिदमाहुः । तदा तु 'वा संज्ञायाम्' (वा० ४।१।४२)
इति युक्त एव डीषभावः ।

सरधा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरधा, मधुमक्षिका (२ स्त्री), 'मधुमक्खी' के २ नाम हैं ।

सरेति ॥ सरं गतिमन्तं घातयति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । णिलोपे (६।४।५१) टिलोपः (६।४।१४३) । यद्वा-रङ्गणं रघः । 'रघि गतो' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घित्करणत् 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति घः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । सह रघेण गत्या वर्तते ॥ (१) ॥ * ॥ मधुकर्त्री मक्षिका ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मधुमक्षिकायाः' ।

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पतङ्गिका, पुत्तिका (२ स्त्री), 'एक तरहकी मधुमक्खी' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९) इत्यङ्गच् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥ * ॥ पुत् कुत्सितं तायते । 'तायु संतानपालनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् कः, यलोपः (६।१।६६) । 'क्रेष्णः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । 'प्रत्यय-स्थात्-' (७।३।४४) इतीत्वम् । पुत् कुत्सितं शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः, स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ द्वे 'मधुमक्षिकाविशेषस्य' ।

दंशस्तु वनमक्षिका ।

दंशः (पु), वनमक्षिका (स्त्री), 'दंश, डँस, बड़े मच्छड़' के २ नाम हैं ।

दंश इति ॥ दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'दंशः कीटविशेषे च वर्मदंशनयोः पुमान्' [इति मे० १६३।७] ॥ (१) ॥ * ॥ वनस्य मक्षिका ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वनमक्षिकायाः' ।

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्

दंशी (स्त्री), 'मस, छोटे मच्छड़' का १ नाम है ।

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौरा-दित्वात् (४।१।४१) ङीष् ।—'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीष्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मक्षि-काल्पजातेः' ।

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धोली (स्त्री), वरटा (पु), 'बरें, भिरें, बिहिनी, गन्धयुक्त मक्खी-विशेष' के २ नाम हैं ।

गन्धविति ॥ गन्धयते । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । बाहुलकादोलच् । गौरादिः (४।१।५१) । [गन्धोली

वरटाशुण्ड्योर्भद्रायाम्' इति हैमः ३।६८०] ॥ (१) ॥ * ॥ वृणोति । 'वृक् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शकादिभ्योऽ-टन्' (उ० ४।८१) ॥ * ॥ ङीष् (४।१।४१) 'वरटी' अपि । 'वरटा वरटीहंस्योस्तत्पती वरटः स्मृतः' इति तार-पालः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वरटायाः' 'वरडे' इति स्यातायाः । भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।

भृङ्गारी, चीरुका, चीरी, झिल्लिका (४ स्त्री), 'झींगुर' के ४ नाम हैं ।

भृङ्गेति ॥ भृङ्गं भृङ्गरूपम् आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । मुलविभुजादः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा-बिभर्ति । 'भृङ्गारभृङ्गारी' (उ० ३।१३६) इति साधुः । यद्वा-रूपेण भृङ्गमुच्छाति । 'श्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।१।२) । 'भृङ्गारी झिल्लिकायां च कनकाली पुनः पुमान्' [इति मे० १३६।१९३] ॥ (१) ॥ * ॥ 'ची' इति रोति । 'र शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कक् ॥ * ॥ 'शीरुका' इति मुकुटः ॥ (२) ॥ * ॥ विनोति । 'चिक् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति ऋच् । 'चीरी झिल्लिकायां, नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः' [इति मे० १२५।३५-३६] ॥ (३) ॥ * ॥ चिल्लति । 'चिल्ल शैथिल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वाच्चस्य झः । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'झिल्ली' चौर्या-तपरुचोर्वर्त्यामुद्धर्तनांशके [इति मे० १४६।२०] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'झिल्लिकायाः' 'झिगुरी' इति स्यातायाः ।

समौ पतङ्गशलभौ

पतङ्गः, शलभः (२ पु), 'फर्तिगा, मत्तंग' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९) इत्यङ्गच् । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसु-र्ययोः' । क्लीबं सूते' इति विश्व-भेदिन्यौ [२७।४१, २४।४२-४३] ॥ (१) ॥ * ॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कृशशलिकलिगदिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पतंगस्य' 'फणिग' इति स्यातस्थ ।

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

खद्योतः, ज्योतिरिङ्गणः (२ पु), 'जुगनू' के २ नाम हैं ।

खेति ॥ खे द्योतते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । खं द्योतयति । अण् (३।२।१)

१. 'झिल्ली' इति पा०

२. विश्वे 'विहगे रबी । पतङ्ग पारद' इति पा० ।

वा ॥ (१) ॥ * ॥ ज्योतिर्नक्षत्रम् । तद्वदिङ्गति । 'इगि गती' (भ्वा० प० से०) । 'चलनशब्दार्थात्-' (३।२। १४८) इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'खद्योतस्य' ।

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्मधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मधुव्रतः, मधुकरः, मधुलिट्, मधुपः, अली, द्विरेफः, पुष्प-
लिट्, भृङ्गः, षट्पदः, भ्रमरः, अलिः (११ पु), 'भौरा, भ्रमर'
के ११ नाम हैं ।

मविवति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥ * ॥
मधु करोति तच्छीलः । 'कृमो हेतु-' (३।२।२०) इति
टः ॥ (२) ॥ * ॥ मधु लेढि । 'लिह आस्वादाने' (अ०
उ० अ०) । किप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥ * ॥ एवं
पुष्पलिट् ॥ (७) ॥ * ॥ मधु पिबति । 'पा पाने' (भ्वा०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पिबतेः
सुराशीघ्रोः-' (वा० ३।२।८) इति नियमान्न टक् (३।
२।८) ॥ (४) ॥ * ॥ अलो वृश्चिकलाङ्गूलम् । तदि-
वास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥ * ॥
द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य ॥ (६) ॥ * ॥ विभति । 'भृमः
किन्नुट् च' (उ० १।१२५) इति कन् ।—'शृङ्गाङ्गभृङ्गाः'
इति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उणादिषु तादृशसुत्राभावात् ॥
(८) ॥ * ॥ षट् पदान्यस्य ॥ (९) ॥ * ॥ भ्रमति ।
'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । 'अतिकमिभ्रमि-
चमि-' (उ० ३।१२३) इति करन् । 'भ्रमरः कामुके
भृङ्गे' [इति मे० १३६।१९१] ॥ (१०) ॥ * ॥
अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य
इन्' (उ० ४।११८) । 'अलिः सुरापुष्पलिहोः' [इति मे०
१४५।२] ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश 'भ्रमरस्य' ।

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

मयूरः, बर्हिणः, बर्ही, नीलकण्ठः, भुजङ्गभुक्, शिखावलः,
शिखी, केकी, मेघनादानुलासी (९ पु), 'मोर' के ९ नाम हैं ।

मेति ॥ मयते । 'मय गती' (भ्वा० आ० से०) ।
खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । मह्यां रीति वा ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ बर्हमस्त्यस्य । 'फलबर्हि-
भ्यामिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥ * ॥ इनिः
(५।२।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४)
॥ * ॥ भुजङ्गं भुङ्क्ते । 'भुज पालनादौ' (रु० प० अ०) ।
किप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥ * ॥ शिखाऽस्त्यस्य ।
'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।२१३) इति वलच् ॥

(६) ॥ * ॥ पक्षे ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ।
'शिखी वल्ली बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि
शिखावत्यन्यलिङ्गकः' [इति मे० ९३।४२] ॥ (७)
॥ * ॥ केकाऽस्त्यस्य । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः
॥ (८) ॥ * ॥ मेघनादेनानुलसति तच्छीलः । 'लस श्लेषण-
श्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सुप्यजाती-' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'मयूरस्य' ।

केका वाणी मयूरस्य

केका (स्त्री), 'मोरकी बोली' का १ नाम है ।

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प०
अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
'हलदन्तात्-' (६।१।९) इत्यलुक् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम्
'मयूरवाण्याः' ।

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

चन्द्रकः, मेचकः (२ पु), 'मोरकी पूँछमें स्थित नेत्राकार
चमकदार चिह्न' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ चन्द्र इव । 'इवे प्रतिकृती' (५।६।६६)
इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ मेचको वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।
१२७) । 'बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधाः' इति कात्यः ।
'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः [३।
८२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः' ।

शिखा चूडा

शिखा, चूडा (२ स्त्री), 'मोरके शिरकी कलंगी या मुकुट'
के २ नाम हैं ।

शीति ॥ शेते । 'शीडो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४) इति
खः । 'शिखा शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे
'शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' [इति मे० २०।६-७]
॥ (१) ॥ * ॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छ्राये' (तु० प० से०) ।
भिदादिपाठाद् (३।३।१०४) अङ् दीर्घः । 'चूडा वडभी
शिखायां वाहुभूषणे' [इति मे० ४१।१३] ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'मयूरशिखायाः' ।

शिखण्डश्च पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखण्डः (पु), पिच्छम्, बर्हम् (२ न), 'मोरके पंख' के
३ नाम हैं ।

शिखेति ॥ शिखिनाऽम्यते । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा०
प० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।११४) । शकन्धादिः
(वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो बर्हचूडयोः' इति हैमचन्द्रः
[२।१९२] ॥ (१) ॥ * ॥ पिच्छयति, पिच्छयते वा । 'पिच्छ
कुट्टने' (चु० प० से०) । अच् (३।३।१३४), घञ् (३।

१. 'शिखायां' इति पा० ।

३।१९) वा । 'पिच्छा पृगच्छाटकोषमोचाशः अलितेः' । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्क्तावश्वपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्बर्हण्डयोः' [इति मे० २९।३-४] ॥ (२) ॥ * ॥ बर्हति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) । 'बर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' [इति मे० १७५।६] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मयूरपिच्छस्य' ।

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्त्रिपतगपतत्पत्त्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खगः, विहंगः, विहगः, विहङ्गमः, विहायाः, शकुन्तिः, पक्षी, शकुनिः, शकुन्तः, शकुनः, द्विजः, पतत्री, पत्त्री, पतगः, पतन्, पत्त्ररथः, अण्डजः, नगौकाः, वाजी, विकिरः, विः, विष्किरः, पतत्रिः, नीडोद्भवः, गरुत्मान्, पित्सन्, नभसङ्गमः (२७ पु), 'पक्षी, चिद्विया' के २७ नाम हैं ।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३। २।१०१) इति डः । 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गरो च विहंगमे' [इति मे० २२।४] ॥ (१) ॥ * ॥ विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह—' (वा० ३।२।३८) । 'खच्च डिट्वा' (वा० ३।२।३८) ॥ (२) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ डे (वा० ३।२।४८) तु 'विहगस्तु त्रिलिङ्गः स्यादाशुगे ना विहंगमे' [इति मे० २५। ४९] ॥ (३) ॥ * ॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'वहिहाधाम्भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२२१) इत्यसुन् णिच्च । क्वचिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेऽपि । यद्वा—विहाययति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । वा स्वार्थयन्तः । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९) । 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' [इति मे० १७४।६३] ॥ (५) ॥ * ॥ शक्नोति । 'शक्लु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'शक्ते रुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति त्रत्ययचतुष्टयम् ॥ (६) ॥ * ॥ पक्षावस्य स्तः । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥ * ॥ 'शकुनिः पुंसि विगहे सौबले करणान्तरे' [इति मे० ९२।३६] ॥ (८) ॥ * ॥ 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षिविहंगयोः' इति मे० [६६।१६२] ॥ (९) ॥ * ॥ 'शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्र-पक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम्' [इति मे० ९३।३८-३९] ॥ (१०) ॥ * ॥ द्विर्जायते । 'अपि—' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजः स्याद् ब्राह्मण-

क्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भाग्यौ हरेणौ च' [इति मे० ३०।९-१०] ॥ (११) ॥ * ॥ पतत्रमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥ * ॥ एवं पत्त्री । 'पत्त्री श्येने पत्त्ररथे काण्डद्रुथिकादिषु' [इति मे० ८९।८७] ॥ (१३) ॥ * ॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥ * ॥ पतति । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥ * ॥ पत्त्रं पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥ * ॥ अण्डाज्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्—' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो मृगनाभौ स्यात्सरटेऽहौ खगे क्षपे' [इति मे० ३१।१८] ॥ (१७) ॥ * ॥ नगो वृक्षः, नगो वा ओको यस्य । 'नगौकाः पुंसि शरभे पक्षि-पञ्चास्ययोरपि' इति मे० [१७४।५६] —जलीकावद् 'आदन्तः' [नगौका] अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥ * ॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी बाणाश्वपक्षिषु' इति मे० ६२।२६] ॥ (१९) ॥ * ॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपच—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२०) ॥ * ॥ वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) । 'वातेडिच्च' (उ० ४।१३४) इतीण् । —'वेजो डित्' (उ० ४।७२) —इति स्वामि-मुकुटो चिन्त्यौ । ईचिप्रत्ययप्रकरणोऽस्य पाठाद् 'वीचिः' इति रूपापत्तेः ॥ (२१) ॥ * ॥ 'विष्किरः शकुनिर्वा' (६।१। १५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्यः—' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (२२) ॥ * ॥ पतति । 'पतेरन्निन्' (उ० ४।६६) । —'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरन्निः —इति मुकुट एतत्सूत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥ * ॥ नीडे उद्भवो येषाम् ॥ (२४) ॥ * ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'क्षयः' (८।२।१०) इति वत्त्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२५) ॥ * ॥ पतितुमिच्छवः । लटः शता (३।२।१२४) । 'सनि मीमा—' (७।४।५४) इतीस् ॥ (२६) ॥ * ॥ 'नभसं च मेघवर्त्म विहायसम्' इति तिगमाददन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२७) ॥ * ॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य' । तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥ तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः । कोयष्टिकष्टिद्रिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥

हारीतः, मद्गुः, कारण्डवः, प्लवः, तित्तिरिः, कुक्कुभः, लावः, जीवजीवः, चकोरकः, कोयष्टिकः, टिट्ठिभकः, वर्तकः, वर्तिकः (१३ पु), आदि (आदि शब्दसे शारिका, कपि-अलः.....), ये 'पक्षि-विशेष' हैं । [उनमें क्रमशः 'हारिल, जलमुर्गा, करडुआ (कौवेके समान काले रङ्गके बड़े २ पैरवाला

वत्सविशेष), जलकौवा, तीतर, वनमुर्गा, लावा या लवा, ओरके तुल्य पंखवाला पक्षि-विशेष, चकोर-पक्षि-विशेष, टिट्टिहरी और वत्स' का १-१ नाम तथा 'वटेर' के २ नाम हैं]

तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः । 'हारिः पक्षि-संतानद्युतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' [इति मे० १३०।१०१] । हारिमित् इतो वा हारोऽस्त्यस्मिन् । इनिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं गमनमस्य । यद्वा-हारयति । 'क्वप्-' (३।२।१७८) । एति स्म । 'ई गतौ' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । हा चासावीतश्च । 'हारीतो' विहगान्तरे । मुनी छद्मनि' इति हेमचन्द्रः [७५।३३८] । ('हरीयाल' इति ख्यातः) ॥ (१) ॥ * ॥ यज्जति । 'दुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'भृमुशी-' (उ० १।७) इत्युः । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । सस्य जस्त्वेन (८।४।५३) दः । 'मद्गुः पानीयकाकिका' इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ रमणम् । 'अमन्ताडुः' (उ० १।११४) इति रमेडः । ईषद्रण्डः । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ 'प्लवः प्लक्षे प्लुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजाती भेलकभेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' इति हेमचन्द्रः [२।५४१-४३] ॥ (१) ॥ * ॥ 'ति' शब्दं राति । बाहुलकात्किः । 'ति'तिरिः पक्षिणि मुनी' इति हेमः [३।५९६] ॥ * ॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कपोतला-वतित्तिराः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ * ॥ 'कुक्' इति शब्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलका-द्भक् । 'कुक्कु' शब्दं भाषते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । वनकुक्कुटोऽयम् । (१) ॥ * ॥ लावयति । 'लूक् छेदने' (ऋधा० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ जीवं जीवयति । तद्दर्शनेन विषनाशकत्वात् । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति बाहुलकात्त्वच् । 'जीवं जीवः खगान्तरे । दुमभेदे चकोरे च' इति हेमः [४।३१८] ॥ (१) ॥ * ॥ चकति । 'चक तृप्ती' (भ्वा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ कं जलं यष्टिरिवास्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । (१) ॥ * ॥ 'टिट्ठि' शब्दं भाषते । 'टिट्ठि' शब्देन भाति वा ।

१. 'हारीतो मुनिभेदे स्यात् कौतवे विहगान्तरे' इति पा० ।

'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ वर्तते । 'वृत्तु वर्तने' । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ —उदीचां तु स्त्रियामि-त्त्वम् । प्राचां न (वा० ७।३।४५) । इति स्त्रियां रूपद्वयप्रदर्शनाय 'वर्तिका' ग्रहणम् — इति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ० ३।१४६) इति तिकघन्तस्य मूषिकवत् पुंस्यपि 'वर्तिकः' इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' [इति मे० १३।१५४] ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना शारिकादयो ज्ञेयाः । 'पक्षिजातिविशेषाः' ।

गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।

गरुन्, पक्षः, छदः (३ पु), पत्रम्, पतत्रम्, तनूरुहम् (३ न), 'पंख' के ६ नाम हैं ।

गरुदिति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । यद्वा-गृणाति । 'गृ शब्दे' (ऋधा० प० से०) । 'मृगोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षयति । पक्षयते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः । चुल्लीरन्ध्रे बले पार्श्वे वर्गे केशात्परश्चये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जरे' इति हेमः [२।५७७-७८] ॥ * ॥ सान्तोऽपि । 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ' इति शुभाङ्कः ॥ (२) ॥ * ॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'पुंसि-' (३।३।१२१) इति घः । 'छादेर्घे-' (६।४।६६) इति ह्रस्वः । 'गरुत्पक्षौ नरौ छदम्' इति बोपालितात्क्लीबमपि ॥ (३) ॥ * ॥ पतत्यनेन । 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति षट् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी [१२६।५५] ॥ (४) ॥ * ॥ पतन्तं त्रायते । 'वैङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पतेर्बाहुल-कादन्नन् वा ॥ (५) ॥ * ॥ तन्वां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'पक्षस्य' ।

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

पक्षतिः (स्त्री), पक्षमूलम् (न), 'पंखकी जड़' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पक्षमूलस्य' ।

चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

चञ्चुः, त्रोटिः (२ स्त्री), 'चोंच, टोर' के २ नाम हैं ।

चञ्चुरिति ॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्दुः । 'चञ्चुश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः'

इति हलायुधः । मिश्रवादी(?) निपातितः । अपष्ट्वादित्वा-
दित्यन्ये—इति मुकुटः । तन्न । गणद्वयस्योज्ज्वलदत्तादिष्व-
दर्शनात् । 'चञ्चुः पञ्चाङ्गले त्रोटचाम्' इति हैमः [२।५९]
॥ (१) ॥ * ॥ त्रोटचते । 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०)
चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'त्रोटिश्चञ्च्वां
खगान्तरे । मीनकटफलयोः' इति हैमः [२।९२-९३] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'चोच' इति ख्यातस्य ।

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

प्रडीनम्, उड्डीनम्, संडीनम् (३ न), ये ३ 'पक्षियोंकी
चालें' हैं, इनमें 'तिरछा या अत्यन्त उड़नेका, ऊपर उड़नेका,
मिलकर उड़ने' का क्रमशः १-१ नाम है ।

प्रेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम् वा डयनम् । 'डीङ्
विहायसा गती' (दि० आ० अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः'
(३।३।११४) । 'स्वादय ओदितः' (दि० गणसूत्रम्) इत्यो-
दित्वात् (८।२।४५) निष्ठानतत्त्वम् ॥—प्रडीनं तिर्यग्गमनम्
—इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ 'एताः'
इत्यनेन हि डीनाद्या बोध्याः ॥ * ॥ 'पक्षिणां गतिविशेषाणां
पृथक्पृथगेकैकम्' ।

पेशी कोषो द्विहीनेऽण्डम्

पेशी (पु-पेशिन्, स्त्री-पेशी), कोषः (पु न), अण्डम्
(न), 'अण्डा' के ३ नाम हैं ।

पेशीति ॥ पिशति । 'पिश अययवे' (तु० प० से०) ।
'हृपिशिरुहि-' (उ० ४।११९) इतीन् । 'कृदिकारात्-'
(ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । 'पेशी' 'सुपक्वकलिके
मांस्यां खङ्गपिधानके । मांसपिण्डचामण्डभेदे' [इति मे० १६३।
१२] ॥ (१) ॥ * ॥ कुष्यति निष्क्रामत्यस्मात्स्वयमेव ।
'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'कोषोऽस्त्री कुड्मले
पान्ने पेश्यां शब्दादिसंग्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये
खङ्गपिधानके' [इति मे० १६६।१०] ॥ * ॥ तालव्यान्तोऽ-
प्ययम् ॥ 'कोशोऽस्त्री-' [इति मे० १६२।६] यथा पठि-
तम् ॥ (२) ॥ * ॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां
मांसखण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षाणो नामै-
कमिदमिच्छति ॥ * ॥ द्वाभ्यां हीने क्लीब इत्यर्थः । अमत्य-
स्मात् । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताडुः'
(उ० १।११४) ॥ 'अण्डं मुष्के च पेश्यां स्यात्' [इति मे०
४०।१] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति ख्यातस्य ।

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलायः (पु), नीडम् (न पु), 'खोता, घोंसला' के
२ नाम हैं ।

१. 'सुपक्वकलिके' इति पा० ।

कुलेति ॥ कुलं पक्षिसंतानोऽयतेऽन्न । 'अय गती'
(भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
यद्वा—कौ लायो गतिरस्मात् ।—कुलान्ययन्ते निःसर-
न्त्यतः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः ।
तन्न । 'हलश्च' (३।३।१२१) इत्यत्र 'करणाधिकरणयोः-'
(३।३।११७) इत्यनुवृत्तेरपादानेऽप्राप्तेः । 'कुलायस्तु पुमान्
स्थानमात्रे स्यात् पक्षिवासके' [इति मे० ११८।१९] ॥
(१) ॥ * ॥ नितराम् ईड्यते । घञ् (३।३।१९) ।
यद्वा—निश्चिता इलन्त्यत्र । 'इल स्वप्ने' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।
डलयोरेकत्वम् । 'नीडं स्थानकुलाययोः' [इति मे० ४१।
१७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पक्षिवासस्य' ।

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

पोतः, पाकः, अर्भकः, डिम्भः, पृथुकः, शावकः, शिशुः
(७ पु), 'बच्चे' के ७ नाम हैं ।

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा । 'पूण पवने' (कथा०
उ० से०) । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) वा । 'हसिम्-
शिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रियाम् 'पोती' । 'वयसि
प्रथमे' (४।१।२०) इति डीप् । 'पोतः शिशौ वहित्रे च
गृहस्थाने च वाससि' इति मेदिनी [५६।३८] ॥ (१)
॥ * ॥ पायते । पिबति वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि'
(उ० ५।५३) इति साधुः । स्त्रियाम् अजादित्वात् (४।१।
४) टाप् । मुकुटस्तु—'इण्भीका-' (उ० ३।४३) इति
कन् । पच्यते परिणम्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञि वा इत्याह । तन्न । अवयसि चरितार्थयोरन-
योर्वयसि 'अर्भक-' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् ।
पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शीकल्ये स्थाल्यादौ
पचनेऽपि च' [इति मे० ३।२९] । इत्येतेष्वर्थेषु शिशु-
भिन्नेषु मुकुटव्याख्या युक्ता । शिशौ त्वस्मदीया—इति
ध्येयम् ॥ (२) ॥ * ॥ अयते वृद्धि प्राप्यते । 'ऋ गतौ
प्रापरोऽपि च' (भ्वा० प० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका
वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । मुकुटस्तु—सदैव
इयति चलति, वृद्धि गच्छति वा । 'अतिगृभ्यां भः' (उ०
३।१५२) । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५)—इति व्याख्यत् ।
तन्न । 'अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कुरोऽपि च' [इति
मे० ५।४७] इत्यत्र बालभिन्नेऽर्थे सावकाशस्यास्य 'अर्भक-
पृथुक-' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् ॥ (३) ॥ * ॥
डिम्भयति । 'डिम्भिभि संघे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ।
'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' [इति मे० १०६।४] । डीड आ-

स्मनेपदित्वात्—‘डयति—’ इति स्वामी—डयन् डीः । डिया भाति—इत्यादि मुकुटश्चोपेक्ष्यौ ॥ (४) ॥ * ॥ पथयति । पथ्यते वा । ‘पृथु प्रक्षेपे’ चुरादिः । प्रथते वा । ‘प्रथ प्रख्याने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘अभक्तपृथुकपाका वयसि’ (उ० ५। ५३) इति साधुः ।—पृथु कायति—इति स्वामि-मुकुटौ चिन्त्यौ । ‘पृथकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्’ [इति मे० ११।१२६] इत्यत्र पूर्ववदवयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि बाधनात् ॥ (५) ॥ * ॥ शव्यते । ‘शव गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कञ् (५।३।७५) ॥ (६) ॥ * ॥ शयति, शायते वा । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० अ०) । ‘शः कित् सन्वच्च’ (उ० १।२०) इत्युः सन्वद्धा-वाद्द्वित्वेत्वे ।—शशति प्लुतेन गच्छति । ‘शश प्लुतगतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘शशिरपोरत इः’ इति (कुः)—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषु ‘शशिरपोरतः’ इति सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ‘शिशुमात्रस्य’ ।

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्रीपुंसौ (नित्य द्विव० पु), मिथुनम्, द्वन्द्वम् (२ न), ‘स्त्री और पुरुषकी जोड़ी’ के ३ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुमांश्च । ‘अचतुर—’ (५।५।७७) इति अच् ॥ (१) ॥ * ॥ मेथति । ‘मिथू मेथू संगमे’ (भ्वा० उ० से०) । ‘क्षुधिपिशिमिथिम्यः कित्’ (उ० ३। ५५) इत्युनन् ।—बाहुलकाद्गुणाभावः—इति मुकुटस्तु एतत्सूत्राज्ज्ञानमूलकः । ‘मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके’ [इति मे० ९०।७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वौ द्वौ । ‘द्वन्द्वं रहस्य—’ (८।१।१५) इति साधुः । ‘द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुन-युग्मयोः’ [इति मे० १५८।१०] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ‘स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य’ । मुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव स्वीकुर्वन्नुक्तमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः ।

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

युग्मम्, युगलम्, युगम् (३ न), ‘जोड़ा, सम’ के ३ नाम हैं ।

युग्ममिति ॥ युज्यते । ‘युजिर् योगे’ (रु० उ० अ०) । ‘युजिश्चित्तिजां कुश्च’ (उ० १।१४६) इति मक् । ‘युग्मं यमलयामले’ इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । युगं लाति वा । युगमस्त्यस्य वा । सिध्मादित्वात् (५। २।९७) लच् ॥ (२) ॥ * ॥ युज्यते । घञ् (३।३।१९) । कुत्वम् (७।३।६२) । संज्ञापूर्वकत्वात्—‘रथयुगप्रासङ्गम्’ (४।४।७६) इति लिङ्गाद् वा गुणाभावः । ‘युगो रथहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि

वृद्धिनामौषधेऽपि च’ [इति मे० २३।१७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ‘यमलस्य’ ।

समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।
स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ।
स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

समूहः, निवहः, व्यूहः, संदोहः, विसरः, व्रजः, स्तोमः, ओघः, निकरः, व्रातः, वारः, संघातः, संचयः, समुदायः, समुदयः, समवायः, चयः, गणः (१८ पु), संहतिः (स्त्री), वृन्दम्, निकुरम्बम्, कदम्बकम् (३ न), ‘समूह’ के २२ नाम हैं ।

समूहेति ॥ समूह्यते । ‘ऊह वितर्क’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।—‘हलश्च’ (३।३।१२१)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र ‘करणाधिकरणयोः—’ इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥ * ॥ नितरामुह्यते । ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘पुंसि—’ (३।३।११८) इति घः । ‘खनो घ उ० अ०’ । ‘पुंसि—’ (३।३।१२५) इति वा । वहति वा । अच् (३।३। १३४) ॥ (२) ॥ * ॥ व्यूह्यते । घञ् (३।३।१९) । ‘व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः’ [इति मे० १७५। १०] ॥ (३) ॥ * ॥ संदुह्यते । ‘दुह प्रपूरणे’ (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥ * ॥ विसरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।३।१३४) । [‘विसरः प्रसरे व्रजे’ इति मे० १३८।२७] ॥ (५) ॥ * ॥ व्रजति । ‘व्रज गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । ‘व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु’ [इति मे० ३०।१५] । करणाधिकरणव्युत्पत्तौ तु ‘गोचरसंचर—’ (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (६) ॥ * ॥ स्तुयते । ‘ण्टुञ् स्तुतौ’ (अ० उ० अ०) । ‘अतिस्तुमु’ (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥ * ॥ आ उह्यतेऽनेन । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । ‘ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः’ इति मेदिनी [२६। २-३] ॥ (८) ॥ * ॥ निकीर्यते । ‘कृ विक्रमे’ (तु० प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । ‘निकरो निवहे सारे न्यायदेयघने निघौ’ [इति मे० १३५।१७२] ॥ (९) ॥ * ॥ व्रत्यते नियम्यते । ‘मुण्डमिश्र—’ (३।३।२१) इति ण्यन्ताद्व्रतशब्दाद् घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । ‘व्रातच्छफोः—’ (५।३।११३) इति लिङ्गाद्बुद्धिः ॥ (१०) ॥ * ॥ वार्यते आच्छाद्यतेऽनेन । ‘वृ वरणे’ चुरादिः । ‘पुंसि—’ (३।३।११८) इति घः । ‘वारः सूर्यादिवासरे । द्वारे हरे कुब्जवृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे’ [इति मे० १२७। ६४-६५] ॥ (११) ॥ * ॥ संहन्यते । घञ् (३।३। १९) । ‘हनस्तोऽचिण्णलोः’ (७।३।३२) । ‘हो हन्तेः—’

(७।३।५४) इति घः । 'सघातः पुंसि घाते च संहती नर-
कान्तरे' [इति मे० ६६।१६७] ॥ (१२) ॥ * ॥
संवीयते । 'चिन् चयने (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्'
(३।३।५६) ॥ (१३) ॥ * ॥ समुदायते । 'अय गतो'
(भ्वा० आ० से०) । आङ् । अच् (३।१।१३४) । 'समु-
दायः समूहे स्याद्युद्धे' [इति मे० १२२।१३०] ॥ (१४)
॥ * ॥ समुदीयते । 'इण् गतो' (अ० प० अ०), 'ई गतो'
(अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'भवेत्स-
मुदयः सधे समुगे च समुद्रमे' [इति मे० १२२।१३०] ॥
(१५) ॥ * ॥ समवाय्यते । 'अय गतो' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१९) ।—समवयन्त्यनेनास्मिन् वा ।
घञ् (३।३।१९)—इति मुकुटः । तन्न । 'अज०भ्याम्—'
(वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । बाहुलक-
स्यागतिकगतित्वात् ॥ (१६) ॥ * ॥ चीयते । 'चिन्
चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'चयः
समूहे प्राकारमूलबन्धे' समाहृतौ [इति मे० ११४।२१] ॥
(१७) ॥ * ॥ गण्यते । 'गण संघाते' (चु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९), 'एरच्' (३।३।५६) वा । अल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रभे-
दयोः' [इति मे० ४५।९] ॥ (१८) ॥ * ॥ संहन्यते ।
क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१९) ॥ * ॥ वृण्यते । 'वृणु
भक्षणे' (तु० प० से०) । वृणोति वा । 'अब्दादयश्च'
(उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥ * ॥ निकु-
रति, निकुर्यते वा । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहु-
लकादम्बच् अत उत्त्वं च ॥ (२१) ॥ * ॥ कुत्सितम-
म्बते, अम्ब्यते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४), 'कोः कत्—' (६।३।१०१), घञ्
(३।३।१९) वा । कदति, कद्यते वा । 'कदिः' सौत्रः ।
बाहुलकादम्बच् । 'कदम्बं निकुरम्बे स्यात्क्षीपसर्षपयोः
पुमान्' [इति मे० १०५।९] ॥ (२२) ॥ * ॥ द्वाविंशतिः
'समूहस्य' ।

वृन्दभेदाः

अब समूहों के भेद-विशेष कहते हैं ।

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ।

समैवर्गः

वर्गः (पु), 'एकजातीय प्राणियों या अप्राणियों के समूह'
का १ नाम है (जैसे—मनुष्यवर्गः, ब्राह्मणवर्गः,
शैलवर्गः आदि) ।

सेति ॥ समैरुपलक्षितम् । वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ०

१. 'प्राकारे मूलबन्धे' इति पा० ।

आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । कुत्तम् (७।३।५२) ॥
(१) ॥ * ॥

संघसार्यो तु जन्तुभिः ।

संघ, सार्थः (२ पु), 'एकजातीय या भिन्नजातीय प्राणि-
मात्रकं समूह' के २ नाम हैं (जैसे—पशुसङ्घः, पांचसङ्घः,
वाणिकसङ्घः आदि) ।

संवेति ॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'संघोद्धौ गण-
प्रशंसयोः' (३।३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ सरति,
स्त्रियते वा । 'सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तेणितः'
(उ० २।५) इति थञ् । 'सार्थो वणिकसमूहे स्यादपि
संघातमात्रके' [इति मे० ७२।१३] ।—'यूथादयश्च'—
इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (२) ॥ * ॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह
—'संघसंघातपुञ्जीघसार्थयूथकदम्बकाः' इति ।

सजातीयैः कुलम्

कुलम् (न), 'एकजातीय केवल प्राणियों के समूह' का
१ नाम है (जैसे—ब्राह्मणकुलम्, ऋषिकुलम्, गोकुलम्
आदि) ।

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्मभिरुपलक्षितम् । कोलति ।
'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपघ—'
(३।१।१३५) इति कः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीय-
गणोऽपि च । भवने च तनी क्लीबम्' [इति मे० १४५।९] ॥
(१) ॥ * ॥

यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

यूथम् (न पु), 'एक जातिके तिर्यग्जातीय (पशुपक्षी
आदि) के समूह' का १ नाम है (जैसे—मृगयूथम्, गजयूथम्,
बर्हिंयूथम् आदि) ।

यूथमिति ॥ योति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ०
प० से०) । 'तिथपृष्ठयूथप्रोथाः' (उ० २।१२) इति
साधुः । 'यूथं तिर्यक्समुद्देश्चो पुष्पभेदे च योषिति' [इति
मे० ७२।११] ॥ (१) ॥ * ॥

पशूनां समजः

समजः (पु), 'केवल पशुओं के समूह' का १ नाम है
(जैसे—गोसमजः आदि) ।

पेति ॥ संवीयतेऽत्र । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'समजः
पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' [इति मे० ३१।२९] ॥
(१) ॥ * ॥ एक 'पशुसंघस्य' ।

अन्येषां समाजः

समाजः (पु), 'पशुसे भिन्न जातिवालों के समूह' का
१ नाम है (जैसे—श्रोत्रियसमाजः, ब्राह्मणसमाजः आदि) ।

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः । संवीयतेऽत्र । घञ्
(३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य' ।

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः

निकायः (पु), 'एक जातिवालों के समूह' का १ नाम है
(जैसे—ब्राह्मणनिकायः, गोनिकायः, श्रमणनिकायः आदि) ।

अथेति ॥ निचीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ०
अ०) । 'संवे चानौत्तराधर्म्ये' (३।३।४२) इति घञ्
आदेः कञ्च । 'निकायस्तु पुमान्लक्ष्ये सधर्मिप्राणिसंहतो ।
[समुच्चये संहतानां निलये परमात्मनि' इति मे० ११९।
८७-८८] ॥ (१) ॥ * ॥ 'वृन्दभेदानां' पुथक्-पुथक् ।

पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पुञ्जः, राशिः, उत्करः (३ पु), कूटम् (न पु), 'अञ्ज
इत्यादिकी ढेरी' के ४ नाम हैं (जैसे—धान्यराशिः, तृण-
राशिः आदि) ।

पुञ्जेति ॥ पिञ्जयति, पिञ्ज्यते वा । 'पिजि हिंसा-
बलादाननिकेतनेषु' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४),
घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा-
उभयस्या पुमांसं जयति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ।—पुञ्ज्यते पुञ्जः—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥
अश्नुते । 'अशू व्याप्ती' (स्वा० आ० से०) । 'अशिपणाय्यो
रुडायलुकी च' (उ० ४।१३३) इतीप् घातो रुडागमः ।
यद्वा—रक्षयते । रक्ष सौत्रः शब्दार्थः ।—दीप्त्यर्थः—इति
स्वामी । बाहुलकादिण् । ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।
१३९) वा । 'राशिमेषादिपुञ्जयोः' [इति मे० १२।
१६३] ॥ (२) ॥ * ॥ उत्कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥ * ॥
कूटयति, कुट्यते वा । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०),
'कूट दाहे मन्त्रणे' (चु० उ० से०) वा । अच् (३।१।
१३४), घञ् (३।३।१९) वा । 'कूटं पूर्धारयन्त्रयोः ।
मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेषु तनुच्छयोः । निश्चलेऽग्रोधने'
राशौ' इति हेमचन्द्रः [२।८५-८६] ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि 'मान्यादेरुच्छित्तवृन्दस्य' ।

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ।

कापोतम्, शौकम्, मायूरम्, तैत्तिरम् (४ न), आदि
(आदिसे—कौककुटम्, काकम्, आदि), 'कबूतर, सुग्गा,
मोर और तीतर' आदि (आदिसे—मुर्गा और कौआ आदि)
के समूह का क्रमशः १-१ नाम है ।

केति ॥ तेषां कपोतशुकमयूरतित्तिरीणां गणे ।
कपोतानाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिरीणां च गणः ।
'अनुदात्तादेरञ्' (४।२।४४) । शुकान् 'तस्य समूहः' (४।२।
३७) इत्यण् । आदिना काकवर्तकोलुकादीनां ग्रहः । 'का-
पोतो रुचके, क्लीबं कपोतीषेऽञ्जनान्तरे' [इति मे०
६।१।१०४] ॥ (१) ॥ * ॥ 'शौकं शुकगणो स्त्रीणां करणो'
[इति मे० ४।३९] ॥ (२) ॥ * ॥ 'कपोतादीनां गणस्य'
पुथक् पुथक् ।

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

छेकः, गृह्यकः (२ पु), 'पालतू पशु-पक्षी' अर्थात् 'घरमें
पाले हुए तोता, मोर, मैना आदि पक्षी और मृग आदि
पशुओं' के २ नाम हैं ।

गृहेति ॥ छद्यति, छीयते वा । 'छो छेदने' (दि० प०
अ०) । बाहुलकादीकन् । 'छेको गृहाश्रितमृगपक्षिणोर्नागरे
त्रिषु' [इति मे० ३।२४] । 'छेकस्त्रिषु विदग्धेषु गृहासक्त-
मृगाण्डजे' इति चवर्गादौ रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ गृह्यते ।
'ग्रह उपादाने' (ऋधा० उ० से०) । 'पदास्वैरिवाह्याप-
क्ष्येषु च' (३।१।११९) इति क्यप् । 'गृह्यं गुदे ग्रन्थभेदे
क्लीबं, शाखापुरे स्त्रियाम् । 'गृहासक्तमृगादौ ना, त्रिषु चास्वै-
रिपक्ष्ययोः' १ [इति मे० ११४।१९] । ततोऽनुकम्पायां
कन् (५।३।७६) । 'गृह्यको निघ्नके छेके' [इति मे०
७।८४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहासक्तपक्षिणाम्' ।

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

अथ मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।

मनुष्यः, मानुषः, मर्त्यः, मनुजः, मानवः, नरः (६ पु),
'मनुष्यमात्र' के ६ नाम हैं ।

मनुष्या इति ॥ मनोरपत्यम् । 'मनोजातावज्यती शुक्
च' (४।१।१६१) । स्त्रियाम् '—ह्यगवय—' (वा० ४।१।
६३) इति प्रतिप्रसवेन ङीप् (४।१।६३) । 'हलस्तद्धि-
तस्य' (६।४।१५०) इति यलोपः । मनुषी । 'टिड्ढा—'
(४।१।१५) इति ङीष् मानुषी । जातिविवक्षायां ङीष्ः
(४।१।६३) परत्वादवन्तत्वात् (४।१।७३) ङीच् ॥ (१)
॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ म्रियते । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । 'हसिमृग्निण्—' (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे यत्
(वा० ५।४।३६) ॥ (३) ॥ * ॥ मनोजातिः । 'जनी

प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (४) ॥ * ॥ मनोरथम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा-मनोरपत्यम् । 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति ज्ञापकादण् । अत्रि षुगभावो वा ।— 'औपसंख्यानिकोऽण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उपसंख्यानाभावात् ॥ (५) ॥ * ॥ नरति, नृणाति वा । 'नू नये' (भ्वा०, ऋधा० प० से०) । अच् (३।१।१३४), 'नरोऽजे मनुजेऽर्जुने । वलीबं तु रामकपूर्णे' [इति मे० १२६।४२] ।— नयन्ति पूर्वपुरुषानुत्तमां गतिम् । 'नयतेडिच्च' (उ० २।१००) इति ऋन् । डित्वाट्टिलोपः—इति मुकुटः । तप्त । एवं सत्यदन्तरूपानुपपत्तेः । ऋदन्तरूपपत्तेश्च । ऋदन्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'मनुष्यमात्रस्य' ।

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥१॥

पुमान्, पञ्चजनः, पुरुषः, पूरुषः, ना (५ पु), 'पुरुष' के ५ नाम हैं ।

स्युरिति ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेडुम्सुन्' (उ० ४।१७८) । क्वचित् 'पूवो डुम्सुन्' इति पाठः । पुनाति । 'पूव् पवने' (ऋधा० उ० से०) ॥ (१) ॥ * ॥ पञ्चमिर्मूर्तैर्जन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'जनि-वध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । यद्वा-पञ्च जना उत्पादका यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) ॥ (३) ॥ * ॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । यद्वा-'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् ॥ (४) ॥ * ॥ नयति । 'नयतेडिच्च' (उ० २।१००) इत्यृन् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मनुष्यजातो पुरुषस्य' ।

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥२॥

स्त्री, योषित्, अबला, योषा, नारी, सीमन्तिनी, वधूः, प्रतीपदर्शिनी, वामा, वनिता, महिला (११ स्त्री), 'सामान्य स्त्री' के ११ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ स्त्यायति गर्भोऽस्याम् । 'स्त्यायतेडुट्' (उ० ४।६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।६६) । 'टिड्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥ * ॥ योषति, युष्यते वा । 'युष' सौत्रः सेवायाम् । 'हृष्टृह-युषिभ्य इतिः' (उ० १।९७) ॥ * ॥ योष्यते स्म । णिज-न्तात्कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'स्त्री वधूर्योषिता रामा' इति त्रिकाण्डशेषः [२।६।१] ॥ (२) ॥ * ॥ अल्पं बल-मस्याः । अल्पार्थे नम् ॥ (३) ॥ * ॥ योषति, योषयति वा । अच् (३।१।१३४) । युष्यते, योष्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥ * ॥ ['योषा' इति] चवर्गादिपाठे युष्यते,

युष्यते वा । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४), घञ् (३।३।१९) वा ।— जुषति—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥ * ॥ 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' इति शाङ्गैरवादि (४।१।७३) गण्ये पाठान्ङीन् । जातिलक्षणस्य (४।१।६३) ङीषोऽपवादः, ङीन्संनियोगेन वृद्धिश्च । मुकुटस्तु—नृनरस्य वा घर्म आचारोऽस्याः । 'नृनराभ्यां च' (वा० ४।४।४९) इत्यञ् । वृद्धिः (७।२।११७) । 'टिड्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् । नारी । नृनरस्य वेयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि वृद्धो (७।२।११७) नारी, इति वा—इत्याह । तप्त । 'नृनराभ्याम्-' इत्यस्याप्रसिद्ध-त्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'नृनरयोः' इत्यस्य वेयर्थप्रसङ्गात् । ङीप्ङीनोः स्वरभेदाच्च ॥ (५) ॥ * ॥

सीमनोऽन्तः । 'शकम्वादिः' (वा० ६।१।९४) । सीमन्तो-ऽस्त्यस्याः, इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥ * ॥ वहति, उह्यते वा । 'वहो घञ्च' (उ० १।८३) इत्यूः । मुकुटस्तु—बध्नात्यविद्यया । 'चमितनिबन्धिभ्यः' इत्यूः—इत्याह । तन्न । 'कृषिचमितनिषनिस्सजिस्त्रिभ्य ऊः' (उ० १।८०) इति सूत्रे बन्धेरग्रहणात् नलोपविधेरदर्शनाच्च ॥ (७) ॥ * ॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः । अपाङ्गनिरीक्षणात् । 'सुप्यजातो-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥ * ॥ वमति स्नेहम् । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । यद्वा-वामः कामोऽस्त्य-स्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वामं घने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नायां स्त्रियाम्' [इति मे० ११०।२९-३०] ॥ (९) ॥ * ॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादितन् । यद्वा-वन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'वनिता जातरागस्त्री-स्त्रियोस्त्री त्रिषु याचिते । सेविते' [इति मे० ६५।१५०-५१] ॥ (१०) ॥ * ॥ महति, मह्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'सलिकल्यनिमहि-' (उ० १।५४) इतीलच् । 'महिला फलिनीस्त्रियोः' [इति मे० १५३।१२२] ॥ * ॥ महस्योत्सवस्य इला भूमिः, इति विश्वहे 'महेला' अपि ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य' ।

विशेषास्तु

अब स्त्रियों के भेद कहे जाते हैं ।

वीति ॥ स्त्रीणां विशेषा भेदाः ।

१. भाष्ये 'नुर्धर्म्या नारी' इति स्पष्टमुक्तेर्मुकु-टोक्तं युक्तमेव प्रतिभाति ।

२. 'स्त्रियोस्त्रिषु च याचिते' इति पा० ।

अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥
सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गना, भीरुः, कामिनी, वामलोचना, प्रमदा, मानिनी, कान्ता, ललना, नितम्बिनी, सुन्दरी, रमणी, रामा (१२ स्त्री), ये १२ स्त्रियोंके भेद-विशेष हैं ।

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।१००) इति नः । 'अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना तु नितम्बिनी' इति हेमः [३।३८२] ॥ (१) ॥ * ॥ भयशीला । 'त्रिभी भये' (जु० प० अ०) । 'भियः कृष्यलुक्नी' (३।२।१७४) इति कृः । 'भीरुः स्यात्कातरं नार्याम्' इत्यजयः । 'भीरुर्नाते जने स्त्रियाम्' इति रभसः । 'भीरुर्नाते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' [इति मे० १२८।७३] ॥ (२) ॥ * ॥ भूयान् कामोऽस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'कामिनी भीरुवन्दयोः' [इति मे० ८६।४९] ॥ (३) ॥ * ॥ वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे वाऽस्याः । यद्वा-वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (४) ॥ * ॥ प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्याः । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति' [इति मे० ७७।३५] ॥ (५) ॥ * ॥ 'मानश्चित्तोन्नतौ गृहे । क्लीबं प्रमाणे प्रस्थादौ' [इति मे० ८३।१४-१५] । मानोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'मानिनी तु स्त्रियां फल्यां मानी मानवति त्रिषु' [इति मे० ९०।७] ॥ (६) ॥ * ॥ कम्प्यते स्म । 'कम्पु कान्ती' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे क्तः (३।२।१०२) । 'कान्ता नार्या प्रियंगो स्त्री, शोभने त्रिषु ना धवे । लोढे च चन्द्रसूर्यायः पर्यायान्तःशिलासु च' [इति मे० ५४।९९] ॥ (७) ॥ * ॥ ललते । 'लल ईप्सायाम्' । 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षे ल्युः (३।१।१३४), युच् (उ० २।७८) वा । यद्वा-लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि-' (उ० २।७८) इति युच् । डलयोरेकत्वम् । 'ललना कामिनीनारीभेदजिह्वासु योषिति' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥ * ॥ अतिशयितो नितम्बो यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥ * ॥ अतीवोनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) सुपूर्वः । बाहुलकादरः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सुन्दरी तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्' [इति मे० १३९।२३७] ॥ (१०) ॥ * ॥ रमयति, रम्यते वा । अस्यां वा रम्यते । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (११) ॥ * ॥ रमते । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ।—रमयति—इति तु मुकुटस्य प्रमादः ।

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (९१।१९) । विश्वे तु 'ललना नाडिकाभेदे जिह्वायां वरयोषिति' इति पाठः ।

प्यन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । मित्वाणिनिमित्तवृद्धचभावान्च । 'रामः श्यामे हलायुवे । पशुभेदे सिते चारी राघवे रेणुकासुते । रामं तु वास्तुके कुण्ठे रामा हिङ्गुलिनी-स्त्रियोः' इति हेमः [२।३३७-३८] ॥ (१२) ॥ * ॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां पृथक् पृथक् । एते द्वादश भेदाः 'स्त्रीणाम्' ।

कोपना सैव भामिनी ।

कोपना, भामिनी (२ स्त्री), 'क्रोध करनेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

कोपेति ॥ कुपयति तच्छीला । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥ * ॥ अवश्यं भामते । 'भाम क्रोधे' (भ्वा० आ० से०) । 'आवश्यकाम्' (३।३।१७०) इति णिनिः, ग्रह्यादिणिनिः (३।१।१३४) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कोपनस्त्रियाः' ।

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वरारोहा, मत्तकाशिनी, उत्तमा, वरवर्णिनी (४ स्त्री), 'गुणवती स्त्री' के ४ नाम हैं ।

वरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ मत्ता क्षीबेव काशते भाति । 'कर्तर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः ॥ * ॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ० आ० से०) ॥ (२) ॥ * ॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्'शब्दात्तमप् (५।३।५५) । द्रव्यप्रकर्षात्तमप् (५।४।११) ॥ (३) ॥ * ॥ वरवर्णोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'शीते सुखोष्ण-सर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णिनी' इति रुद्रः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'अत्यन्तोत्कृष्टस्त्रियाः' ।

कृताभिषेका महिषी

महिषी (स्त्री), 'पटरानी' का १ नाम है ।

कृतेति ॥ कृतोऽभिषेकोऽस्याः । मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अविमहोष्टिषच्' (उ० १।४५) । 'महिषी नृपयोषिति । सैरभ्यामौषधीभेदे' इति हेमचन्द्रः [३।७८२] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रियाः' ।

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

भोगिनी (स्त्री), 'पटरानियोंसे भिन्न रानियों' का १ नाम है ।

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' [इति मे० ९०।३] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अन्यराज-स्त्रियाम्' ।

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाथ पुंभूमिनि दाराः

पत्नी, पाणिगृहीती, द्वितीया, सहधर्मिणी, भार्या, जाया (६ स्त्री). दाराः (पु नि० व० व०), 'द्याही स्त्री' के ७ नाम हैं ।

पत्नी ॥ पत्युर्गते संयोगो यया । दंपत्योः सहाधिकारात् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४।१।३३) ॥ (१) ॥ * ॥ पाणिगृहीतोऽस्याः । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा० ४।१।५२) इति ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वयोः पूरणी । 'द्वेस्तीयः' (५।२।५४) । 'द्वितीया तिथिगेहिन्योद्वितीयः पूरणे द्वयोः' इति हेमचन्द्रः [२।५।१९] ॥ (३) ॥ * ॥ सह धर्मोऽस्त्यस्याः । पत्या सह कर्मस्वधिकारात् । 'धर्म-शीलवर्णान्ताच्च' (५।२।१३२) इतीति । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य वा सः ॥ (४) ॥ * ॥ अत्रियते, भ्रूयते वा । 'डुभृन् धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०) । 'भृ भ्रणादौ' (क्र्या० प० से०) वा ण्यत् (३।१।२४) । यत्तु—संज्ञायां भृजः (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।२४)—इति स्वामी व्याख्यत् । तच्च । 'संज्ञायां समजनिषद-' (३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं, परत्वात् । संज्ञापर्युदासः (३।१।१२२) तु पुंल्लिङ्गे सावकाशः । 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' (प० ४।२।९) इति न्यायाद्भूज एव क्यप् । न डुभृजः ॥ (५) ॥ * ॥ जायतेऽस्याम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१।११) । 'जाया-यास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः' इति मनुः [९।८] ॥ (६) ॥ * ॥ दारयन्ति भ्रातृन् । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । णिजन्तः । 'दारजारौ कर्तरि णिलुक् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यद्यपि दारयतेः पचाद्यच्चा (३।१।१३४) सिद्धम् । स्वरश्च समः । 'कर्षत्वतः-' (६।१।१५९) इति घञ्ज्यन्तोदात्तत्वात् । तथापि 'अच्चावशक्तौ' (६।२।१५७) इति स्वरबाधनार्थमिदम् ॥ * ॥ टावन्तः [दारा] अपि । 'क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः' इति व्याडि-शुभाङ्गी ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'परिणीतायाः स्त्रियाः' ।

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरन्ध्री

कुटुम्बिनी, पुरन्ध्री (२ स्त्री), 'पति-पुत्रवाली' स्त्री के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) । 'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ * ॥ 'पुरं नपुंसकं गेहे' [इति मे० १२७।५८] । पुरं धारयति ।

'धृन् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः । 'संज्ञायां भृतृव-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) । गौरादिः (४।१।४१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हलन्तात् 'इगुपधात् किः'- इति मुकुटः । तच्च । धरतेर्हलन्तत्वेगुपधत्वयोरभावात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पुत्रादिमत्याः सधवायाः' ।

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

सुचरित्रा, सती, साध्वी, पतिव्रता (४ स्त्री), 'पतिव्रता स्त्री' के ४ नाम हैं ।

सुचेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ अस्ति एकस्मिन् पत्यौ । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । शतृ (३।२।१२४) । 'असोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीष् । 'सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु माध्व्युभयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ५।९।६८-६९] ॥ (२) ॥ * ॥ साध्वीति पर-कार्यं परलोकं वा । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति वा ङीष् ॥ (३) ॥ * ॥ पत्यौ व्रतं निय-मोऽस्याः ॥ पतिव्रतमस्याः । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्ष-णिकः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः' ।

कृतसपत्निकाध्यूढाधिविभ्रा

कृतसपत्निका, अध्यूढा, अधिविभ्रा (३ स्त्री), 'अनेक विवाह किये हुए पुरुषकी पहली स्त्री' के ३ नाम हैं ।

कृतेति ॥ सपत्न्येव स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृता सपत्निका यस्याः ॥ * ॥ 'कृतसापत्निका' इति क्वचित् पाठः । सपत्न्या भावः । घ्यञ् (५।१।१२४) । ङीष् (४।१।४१) । यलोपः (६।४।१५०) । स्वार्थे कन् (५।३।७५), ह्रस्वत्वम् (७।४।१३) च । कृता सापत्निका यस्याः ॥ * ॥ क्वचित् 'कृतसापत्निका' इति पाठः । सप-त्न्या आगतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृतं सपत्नकमस्याः । '-असुपः' (७।३।४४) इति पर्युदासान्तेत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ अधि उपरि ऊढमुद्रहनमस्याः । 'अध्यूढा कृतसापत्न्यनार्यामध्यूढ ईश्वरे' इति विश्व-मेदिन्यौ [४७।९, ४४।६] ॥ (२) ॥ * ॥ अधि उपरि विभ्रं लाभोऽस्याः । यद्वा-अधिका विभ्रा लब्धा यस्याः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि अनेकभार्यस्य 'प्रथममूढायाः' ।

अथ स्वयंवरा ।

पतिवरा च वर्या च

स्वयंवरा, पतिवरा, वर्या (३ स्त्री), 'जिसके लिये स्वयंवर किया गया हो उस कन्या' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृङ् संभक्तौ' (ऋधा० आ० से०) । 'संज्ञायां भृतवृजि-' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१) ॥ * ॥ एवं पति वृणोति ॥ (२) ॥ * ॥ त्रिय-
तेऽनया । 'अवद्यपण्य-' (३।१।१०१) इत्यनिरोधे यत् ।
['वर्या पतिवरायां स्त्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्मरे' इति मे०
११५।४०] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्वेच्छाकृतपति-
वरणायाः' ।

कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कुलस्त्री, कुलपालिका (२ स्त्री), 'कुलीन स्त्री' के २ नाम हैं ।

कुलेति ॥ कुलपालिका स्त्री । शाकपाथिवादिः (वा०
२।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ कुलं पालयति । 'पाल रक्षणे'
(चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन्
(५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्यभिचारवारणेन
कृतकुलरक्षायाः' ।

कन्या कुमारी

कन्या, कुमारी (२ स्त्री), 'प्रथम अवस्थावाली या कुमारी
लङ्की' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कनति, कन्यते वा । 'कनी दीप्ती' (भ्वा०
प० से०) । अङ्यतिदिः (उ० ४।१।१२) । 'कन्या नायां
कुमारी च राश्यापधिविशेषयोः' इति हैमः [२।३।५२] ।
'कन्या कुमारिकानायां रौपधिराशिभेदयोः' [इति मे०
११३।७] ॥ (१) ॥ * ॥ कन्यते । 'कमु कान्तौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुच्चोपधायाः' (उ०
३।१।३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति डीप् ।
पूर्वत्र तु न । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इति
लिङ्गात् । यद्वा-कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु०
उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुत्सितो मारोऽस्या
वा । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके
वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चने' [इति मे० १३२।१३८-
१३९] । 'कुमारी रामतरुणीनवमाल्योर्नदीभिदि । कन्या-
पराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' इति विश्वः [१३९।
१७५] । 'जम्बूद्वीपविभागे च' इति हैमः ३।५।७६] ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'प्रथमवयस्ककन्यायाः' ।

गौरी तु नग्निकानागतार्तवा ।

गौरी, नग्निका, अनागतार्तवा (३ स्त्री), 'जिसे रजोधर्म
नहीं हुआ हो उस स्त्री' के ३ नाम हैं ।

गौरीति ॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) ।
'ऋज्जेन्द्रा-' (उ० २।२८) इत्यादिना रञ्जन्तो निपातितः ।
गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'गौरी त्वसंज्ञातरजः-

कन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियंगुवसुधासु च ।
आपमाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति' [इति मे० १२४।
२८-२९] ॥ (१) ॥ * ॥ नजते स्म । 'ओणजी व्रीडे'
(तु० आ० से०) ॥ 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति
क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन्
(५।३।७५) । 'नग्निका तु कुमार्या स्यात् पुमान् क्षपण-
बन्दिनोः' [इति मे० १।१०९] ॥ (२) ॥ * ॥
अनागतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अदृष्ट-
रजस्कायाः' ।

स्यान्मध्यमा दृष्टरजाः

मध्यमा, दृष्टरजाः (२ स्त्री), 'जिसे पहली बार
रजोधर्म हुआ हो उस स्त्री' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः' (४।
३।८) । तयोर्मध्ये मा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्य-
जेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलगने तु न स्त्रियाम् ।
स्त्रिणां दृष्टरजोनायां कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि
तथा' [इति मे० १११।४९-५१] ॥ (१) ॥ * ॥ दृष्टं रजो
यस्याः, यया वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रथमप्राप्त-
रजोयोगायाः' ।

तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

तरुणी, युवतिः (२ स्त्री), 'जवान स्त्री' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तरति । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'त्रो रश्च लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् ।
'वयसि-' (४।१।२०) इति ङीप् । नञ्सन्जीकृ- (वा०
४।१।१५) इति वा । 'तरुणी तलुनीति च' इति शब्दभेदः ।
['तलुनः पवने यूनियुवत्यां तलुनी स्मृता' इति मे० ८७।
७०] ॥ (१) ॥ * ॥ यीति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) ।
'कनिन्युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'युनस्तिः'
(४।१।७७) । यत्तु- 'यीतेः कतिः' इति कतिप्रत्ययान्तात्
पाक्षिके ङीप् (ग० ४।१।४५) 'युवती'-इति मुकुटो
व्याचक्ष्यी । तन्न । यीतेः शत्रन्तात्- ङीप् (४।१।१५)
युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽक्तिन्नार्थात्' (ग० ४।१।१५) इति
ङीष्वा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्राभावाच्च ।
स्त्रीसामान्येऽप्ययम् । 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा
स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मध्यमवयसि
वर्तमानायाः' ।

समाः स्नुषाजनीवध्वः

स्नुषा, जनी, वधूः (३ स्त्री), 'पतोडू' अर्थात् 'पुत्र,
भतीजा या शिष्य आदिकी स्त्री' के ३ नाम हैं ।

समा इति ॥ स्नोति । 'स्नु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) ।
'स्नुवृश्चिकृत्युषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः ॥ (१)

॥ * ॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिवसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'कृदि-' (ग० ४।१।४५) इति वा झीष् । 'जनो लोके जगद्भेदे पृथग्जने । जनी क्षुषावनितयोः' इति हैमः [२।२६८-६९] । 'जनी सीमन्तिनी वध्वोस्त्यप्तावोषधीभिदि' [इति मे० ८३।६] ॥ (२) ॥ * ॥ वहति । 'वहो वध्व' (उ० १।८३) इत्यूः । 'वध्वः पत्न्यां क्षुषानार्योः स्पृक्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च' इति हैमः [२।२५१] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पुत्रभार्यायाः' ।

चिरण्टी तु सुवासिनी ।

चिरण्टी, सुवासिनी (२ स्त्री), 'जिसे यौवनके चिह्न कुछ-कुछ मालूम पड़ रहे हों ऐसी विवाहिता स्त्री' के २ नाम हैं ।

चिरेति ॥ चिरेणाटति पितृगेहाद्भर्तुं गेहम् । अच् (३।१।१४) पुषोदरादिः (६।३।१०६) । 'वयस्यचरमे' (वा० ४।१।२०) इति झीप् ॥ * ॥ चरति । बाहुलकादण्टप्रत्यये 'चरण्टी' इत्येके ॥ * ॥—चिरिणोति । चिरिण्टी । इति स्वामी । तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) इति घातुः; पुषोदरादिः । 'चिरिण्टी तु सुवासिन्यां स्याद् द्वितीयवयःस्त्रियाम्' [इति मे० ३६।४२] ॥ (१) ॥ * ॥ सु अतीव वसति पितृगृहे तच्छीला । 'सुप्यजातो-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ २ ॥ 'स्ववासिनी' इत्यपि पाठः । स्वेषु पित्रादिषु वस्तुं शीलमस्याः । 'स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद् द्वितीयवयसि स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्राप्तयौवनायाः पितृगेहस्थायाः' ।

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छावती, कामुका (२ स्त्री), 'किसी पदार्थको चाहने-वाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

इच्छेति ॥ इच्छाऽस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ कामयते । 'कमु कन्ती' (भ्वा० आ० से०) । 'लषपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा । 'कामुकाः कमनेऽशोकपादपे चातिमुक्तके' [इति मे० ६।६४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धनादीच्छायुक्तायाः' 'यभनादीच्छावत्याः' वा ।

वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

वृषस्यन्ती, कामुकी (२ स्त्री), 'अधिक मैथुनकी इच्छा करनेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

वृषेति ॥ 'वृषो नरो वृषः कालः' इत्यनेकार्थमञ्जरी । वृषं नरं शुक्रलं वेच्छत्यात्मनः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८) । 'अश्वक्षीर-' (७।१।५१) इत्यत्र 'अश्ववृषयो-मैथुनेच्छायाम्' इति वचनादसुक् । लटः शता (३।२।१२-

३४ अ०

४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति झीप् । 'आच्छीनघोर्नुम्' (७।१।८०) ॥ (१) ॥ * ॥ 'जानपद-' (४।१।४२) इति झीष् । कामुकी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मैथुनेच्छावत्याः' ।

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।

अभिसारिका (स्त्री), 'रतिके लिये अपने पति या जारके संकेत किये हुए स्थान पर जानेवाली या जार वा पतिको संकेत-स्थान पर बुलानेवाली स्त्री' का १ नाम है ।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'भ्रन्त्रिच्छया रतिस्थानं गच्छन्त्याः' ।

पुंश्चली चर्षणी बन्धव्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥

स्वैरिणी पांशुला च स्यात्

पुंश्चली, चर्षणी, बन्धकी, असती, कुलटा, इत्वरि, स्वैरिणी, पांशुला (स्त्री), 'न्यभिचारिणी स्त्री' के ८ नाम हैं ।

पुंश्चलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं गच्छति । 'चल गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ।—पुमांसं वृत्ताच्चलयति च्यावयति । कर्मण्यणन्ताङ्गीप् (४।१।१५)—इति मुकुटः । तच्च । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादन्यत्र मित्वा-विधानाद्वृद्धिप्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥ * ॥—कर्षति मनः । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषेरादेश्च चः' (२।१०४) इत्यनिः—इति स्वामी ॥ * ॥ 'चर्षणी' इति वा पाठः । चर्षयति । 'विषूषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । 'चर्षणं स्यात्परिभवे रतेऽसत्यां तु चर्षणी' [इति मे० ४९।५५] ॥ * ॥ 'चर्षणी' इति वचिच् पाठः । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ बध्नाति मनोऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्रथा० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ['बन्धकः स्याद्विनिमये पुंश्चल्यां स्याच्च बन्धकी' इति मे० ११।१२९] ॥ (३) ॥ * ॥ सत्याः भिन्ना ॥ (४) ॥ * ॥ अटति । 'अट गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुलं जनपदे गेहे' इति विश्वः [१४९।१०] । कुलस्य अटा । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' [इति मे० ३६।३९] ॥ (५) ॥ * ॥ एति तच्छीला 'इणश्जि-' (३।२।१६३) इति ऋवरप् । 'दिङ्मा-

१. मेदिन्यां 'कुनटी मनः' इति पाठादस्योपन्यासो-
ऽत्रानुपयुक्तः ।

(४।१।१५) इति ङीप् । 'इत्वर्यसत्यां पथिके क्रूरकर्मणि च त्रिषु' [इति मे० १३१।१५] ॥ (६) ॥ * ॥ स्वया, इच्छया स्वेन स्वातन्त्र्येण, वा ईरितुं शीलमस्याः । 'ईर गती' (अ० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (७) ॥ * ॥ पांशु पापमस्त्यस्याः । 'खमुख-' (वा० ५।२।१०७) इति रः । कपिलकादिः (वा० ८।२।१८) सिष्मादित्वात् (५।२।९७) । लज् वा । पांशु लाति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'असत्याः' 'स्वैरिण्याः' ।

अशिश्वी शिशुना विना ।

अशिश्वी (स्त्री), 'वंशहीन स्त्री' का १ नाम है ।

अशीति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिश्वी-' (४।१।६२) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥

अवीरा निष्पतिसुता

अवीरा (स्त्री), 'पति और पुत्रसे हीन स्त्री' का १ नाम है ।

अवीति ॥ वीरयति । 'वीर विक्रान्तो' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला । वीराया भिन्ना ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पतिपुत्ररहितायाः' ।

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वस्ता, विधवा (२ स्त्री), 'विधवा स्त्री' के २ नाम हैं ।

विश्वेति ॥ विफलं श्वसिति स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । आगमशासनस्यानित्यत्वान्नेट् । 'विश्वस्तो जातिविश्वासे विश्वस्ता विधवास्त्रियाम्' इति मेदिनी [६५।१५६] ॥ (१) ॥ * ॥ विगतो धवोऽस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ 'विश्वस्ताविधवे तुल्ये विश्वस्तापतिनी च सा' इति वाचस्पतिः ॥ * ॥ द्वे 'रण्डायाः' ।

आलिः सखी वयस्या च

आलिः, सखी, वयस्या (३ स्त्री), 'सहेली' के ३ नाम हैं ।

आलिरिति ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । बाहुलकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिर्ष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ * ॥ समानं ख्यायते जनैः । 'समाने ख्यः स चोदात्तः' ॥

१. 'जातविधवासे' इति पा० ।

(उ० ४।१।३७) इतीण् डित् समानस्य स च । 'सख्य-शिश्वी-' (४।१।६२) इति ङीप् । 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' [इति मे० २०।७] ॥ (२) ॥ * ॥ वयसा तुल्या । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'सख्याः' ।

पतिवन्ती सभर्तृका ।

पतिवन्ती, सभर्तृका (२ स्त्री), 'सधवा स्त्री' के २ नाम हैं ।

पतीति ॥ पतिरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४।१।३२) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ सह भर्ताऽस्ति । 'नष्टतश्च' (५।४।१५३) इति कप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जीवद्भर्तृकायाः' ।

वृद्धा पलिकनी

वृद्धा, पलिकनी (२ स्त्री), 'वृद्ध या पके हुए बालवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

वृद्धेति ॥ वर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । गत्यर्था- (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णं प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीबं तु शैलजे' [इति मे० ६०।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ पलितमस्त्यस्याः । अच् (५।२।१२७) । 'असित-पलितयोः प्रतिषेधः' 'छन्दसि कनमेके' (वा० ४।१।३९) । नान्तत्वात् (४।१।५) ङीप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पक्वकेश्याः' ॥

प्रज्ञा तु प्राज्ञी

प्रज्ञा, प्राज्ञी (२ स्त्री), 'किसी विषयको अच्छी तरह स्वयं जाननेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

प्रज्ञेति ॥ प्रजानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।३६) इति कः । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' [इति मे० ३३।२] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वयंज्ञात्र्याः' ॥

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

प्राज्ञा, धीमती (२ स्त्री), 'चतुर स्त्री' के २ नाम हैं ।

प्राज्ञेति ॥ प्रज्ञास्त्यस्याः । 'प्रज्ञाश्च' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥ * ॥ धीरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रज्ञस्तबुद्धेः' ।

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्री (स्त्री), 'किसी भी वर्णमें उत्पन्न हुई शूद्रकी स्त्री' का १ नाम है ।

शूद्रीति ॥ शूद्रस्य स्त्री । 'पुंयोगा-' (४।१।४८) इति ङीप् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि 'शूद्र-भार्यायाः' ।

शूद्रा तज्जातिरेव च ।

शूद्राति (स्त्री), 'शूद्र वर्णमें उत्पन्न हुई शूद्रकी या अन्य किसी जातिकी स्त्री' का १ नाम है ।

शूद्रेति ॥ 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४।१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥ * ॥ एकमन्यभार्याया अपि 'शूद्र-जातीयायाः' ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

अभीरी, महाशूद्री (२ स्त्री), 'ग्वालिन या गोपकी स्त्री, महाशूद्रकुलमें उत्पन्न किसी भी जातिकी स्त्री, अन्य वर्णमें उत्पन्न महाशूद्रकी स्त्री' के २ नाम हैं ।

आभीति ॥ आभीरस्य स्त्री, तज्जातीया वा । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति 'जातेः-' (४।१।६३) इति च ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ एवं महाशूद्री ॥ * ॥ या तु महती शूद्रा । तत्र 'महाशूद्रा' इत्येव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'आभीर्याः' ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्याणी, अर्या (२ स्त्री), 'वैश्य कुल में उत्पन्न स्त्री' के २ नाम हैं ।

अर्येति ॥ स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । 'अर्यक्षत्रियाभ्यां वा' (वा० ४।१।४९) इति स्वार्थे ङीषानुको ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वैश्यजातीयायाः' ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षत्रिया, क्षत्रियाणी (२ स्त्री), 'क्षत्रिय कुलमें उत्पन्न स्त्री' के २ नाम हैं ।

क्षत्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्षत्रियजातीयायाः' ।

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपाध्याया, उपाध्यायी (२ स्त्री), 'स्वयं पढ़ानेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्याः । 'इङश्च' (३।३।२१) इत्यत्र 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्' इति (वार्तिकेन) षम् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वयं विद्योपदेशिन्याः' ।

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

आचार्या (स्त्री), 'मन्त्रोंकी स्वयं व्याख्या करनेवाली स्त्री' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ अः चयंते । 'चर गतो' (भ्वा० प० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'स्वयं मन्त्रव्याख्यायाः' ।

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचार्यानी (स्त्री), 'आचार्यकी स्त्री' का १ नाम है ।

आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीषानुको । 'आचार्यादिणत्वं च' (वा० ४।१।४९) इति णत्वाभावः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'आचार्यभार्यायाः' ।

स्यादर्या

अर्या (स्त्री), 'किसी भी जातिमें पैदा हुई वैश्यकी स्त्री' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ अर्यस्य स्त्री । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वैश्यपत्न्या अन्यजातीयाया अपि' ।

क्षत्रियो तथा ।

क्षत्रियो (स्त्री), 'किसी भी जातिमें उत्पन्न हुई क्षत्रिय की स्त्री' का १ नाम है ।

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अन्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः' ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपाध्यायानी, उपाध्यायी (२ स्त्री), 'पढ़ानेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । 'मातुलोपाध्याय-' (वा० ४।१।४९) ङीषानुको ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विद्योप-पदेष्टुभार्यायाः' ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

पोटा (स्त्री), 'स्तन और दाढ़ी (स्त्री पुरुष के इन दो लक्षणों) से युक्त स्त्री या नपुंसक स्त्री' का १ नाम है ।

पोटेति ॥ पोटयति । 'पुट भासने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४)—पुटति । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४)—इति स्वामि-मुकुटो । तस्मै । पुटेः कुटादित्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'स्त्रीपुंसयोः स्तनश्मश्रुवादिविह्वयुक्तायाः' ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीरपत्नी, वीरभार्या (२ स्त्री), 'शूर-वीरकी पत्नी' के २ नाम हैं ।

वीति ॥ वीरः पतिरस्याः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (४।१।३५) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ वीरस्य भार्या ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वीरस्य भार्यायाः' ॥

वीरमाता तु वीरसूः ।

वीरमाता वीरसूः (२ स्त्री), 'शूर-वीरकी माता' के २ नाम हैं ।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥ * ॥ वीरं सूते ।
'बूङ् प्राणिगर्भमोचने' (अ० आ० से०) 'सत्सूद्विष-'
(३।२।६१) इति क्विप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वीरस्य मातरि' ।
जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातापत्या, प्रजाता, प्रसूता, प्रसूतिका (४ स्त्री) 'प्रसूति'
अर्थान् 'जिसे सन्तान पैदा किये थोड़े दिन बीते हों उस
'जच्चा' स्त्री के ४ नाम हैं ।

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रजायते
स्म । अन्तर्भावितप्यर्थोऽत्र जनिः । 'गत्यर्था-' (३।४।७२)
इति क्तः ॥ (२) ॥ * ॥ प्रासविष्ट । बूङ्कुत्तः । प्राग्वत् ॥
(३) ॥ * ॥ स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'सूतिकापुत्रिका-'
(वा० ७।३।४५) इतीत्वं वा । 'प्रसूतं कुसुमे क्लीबं त्रिषु
'संजातसूनयोः' [इति मे० ६३।१२४] ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि 'प्रसूतायाः' ॥

स्त्री नम्रिका कोटवी स्यात्

नम्रिका कोटवी (२ स्त्री), 'नंगी स्त्री' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ नजते स्म । 'ओलजी ब्रीडे' (तु० आ०
से०) । 'गत्यर्था-' (३।१।७२) इति क्तः । 'ओदि-
तश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
'नग्नो बन्दिक्षपणयोः पुंसि, त्रिषु विवाससि' [इति मे०
८३।१३] ॥ (१) ॥ * ॥ कोटनम् । 'कुट कौटिल्ये'
(तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । कोटं वाति ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।१)
॥ * ॥ 'कोटवी' इति पाठे 'कुट्ट छेदने' (तु० प० से०) ।
बाहुलकाद्गुणः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नगनायाः' ।

दूतीसंचारिके समे ।

दूती, संचारिका (२ स्त्री), 'दूती' के २ नाम हैं ।

दूतीति ॥ दवति । 'दु गती' (भ्वा० प० अ०) ।
दुनोति । 'दुदु उपतापे' (स्वा० प० अ०) वा । 'दुत-
निभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।६०) इति क्तः । गौरादिः (४।
१।४१) यद्वा, -दयते । 'दूङ् परितापे' (दि० आ० से०) ।
क्तिच् (३।३।७४) । दूयन्तेऽनया वा । बाहुलकात्
क्तिन् । 'कृन्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । गौरादिः
(४।१।४१) वा ॥ (१) ॥ * ॥ संचरति । संचा-
रयति, वा । 'चर गती' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।
१।१३३) । 'संचारिका तु युगले कुट्टनीघ्राणयोरपि' इति
विश्व-मेदिन्यौ [२०।२२७, १८।२०] ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'दूत्याः' ।

१. 'संजातसूनयोः' इति पा० ।

२. विष्णवे तु 'सङ्घाटिका तु युगमे स्यात्' इति पा० ।

कात्यायन्यवृद्धा या कषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

कात्यायनी (स्त्री), 'अधवूढ, गेरुआ कपड़ा पहनी हुई
विधवा स्त्री' का १ नाम है ।

केति ॥ कतस्यापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१-
१०५) । 'सर्वत्र लोहितादि-' (४।१।१८) इति षफः ।
शृष्टिपत्नीसदृशत्वात् । 'कात्यायनी वररुची विशेषे च मुनेः
पुमान् । 'कषायवस्त्रविधवाध्वंजरत्युभयोः स्त्रियाम्' [इति
मे० ९५।७५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'विशेषणत्रय-
वत्याः' ।

सैरन्ध्री परवेदमस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

सैरन्ध्री (स्त्री) 'जो दूसरे के घर रहे, स्वतन्त्र हो और
केश झाड़ना-गूँथना आदि, शिल्पकार्य करती हो, उस स्त्री'
का १ नाम है ।

सायिति ॥ सीरं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ०
अ०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) बाहुलका-
न्मुक् । सीरं धारयेयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२१) इत्यण् ।
शिल्पकरणात् कर्षकस्त्रीव । यद्वा, -स्वैरं स्वाच्छन्धं धरति ।
प्राग्वत् कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः
(४।१।४१) । 'सैरन्ध्री परवेदमस्थशिल्पकृत्स्ववशस्त्रियाम्'
इति दन्त्यादौ रभसः । 'चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादि-
सेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री परिकीर्तिता' इति
कात्यः । ('सौरिन्ध्री' इति) इकारमध्यपाठे पृषोदरा-
दित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं
'विशेषणत्रयवत्याः' ।

असिकनी स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

असिकनी (स्त्री), 'जो वृद्धा नहीं हो, आज्ञा पाकर कहीं
आया जाया करे और रनिवास में रहे उस स्त्री' का १
नाम है ।

असीति ॥ सिनेति । 'षिञ् बन्धने' (भ्वा० उ०-
अ०) । 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । यद्वा, -
सोयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यतिमास्थामिति
किति' (७।४।४०) इतीत्वम् । सिता शुक्लकेशा ।
तद्धिन्ना । 'छन्दसि वनमेके' (वा० ४।१।३९) इति तरय
क्तः । नान्तत्वान्ङीप् (४।१।५) । -द्वे वाक्ये ['असि-
कन्यन्तःपुरप्रेष्या' इति हैमात् ३।१८५] -इत्येके ॥ 'असि-
किनका स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरोषिता' इति कात्यः ॥
(१) ॥ * ॥ एकं 'कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः' ।

वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा

वारस्त्री, गणिका, वेश्या, रूपाजीवा (४ स्त्री), 'वेश्या' के
४ नाम हैं ।

१. 'काषाय'—इति पा० ।

वारेति ॥ वारस्य वृन्दस्य स्त्री, साधारणत्वात् ॥

(१) ॥ * ॥ गणः समूहोऽस्त्यस्याः भर्तृत्वेन । ठन् (५।२।११५) ॥ गणयति । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥ * ॥ 'वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च' [इति मे० १६३।१४-१५] । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशाद्यत्' (५।१।१००) । वेशे वेश्यावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४) वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५।४।१२०) इति यब् वा । 'वेष्यं वेश्यागृहे क्लीबं गणिकायां तु योषिति' [इति मे० ११७।५६] । ॥ * ॥ 'वेष्ण्या' इति मूर्धन्यमध्यपाठोऽपि । वेवेष्टि । 'विष्णु व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (३) ॥ * ॥ रूपमाजीवोऽस्याः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वेश्यायाः' ।

अथ सा जनैः ।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

वारमुख्या (स्त्री) 'सौन्दर्यं और गान आदि से बड़े लोगों के द्वारा प्रतिष्ठा पानेवाली वेश्या' का १ नाम है ।

अथेति ॥ वारे वेश्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'जनैः सत्कृतवेश्यायाः' ।

कुट्टनी शंभली समे ॥१९॥

कुट्टनी, शम्भली (२ स्त्री), 'कुटिनी' के २ नाम हैं ।

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥ * ॥ शं सुखं भलते । 'भल परिभाषणौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१-१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शालूकं शंभलीशाल-लशुष्क-' इति शमेदात्तालव्यादिः ॥ * ॥ सं भलते । इति दन्त्यादिः [शंभली] अपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'परनारीं पुंसा संयोजयिष्याः' ।

विप्रशिनका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रशिनका, ईक्षणिका, दैवज्ञा (३ स्त्री), 'हाथ-पैर आदि की रेखाओं को देखकर शुभाशुभ लक्षणोंको जाननेवाली स्त्री' के ३ नाम हैं ।

विप्रेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ दैवं शुभाशुभं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'दैवज्ञो गणके पुमान् । दैवज्ञेक्षणिकायां स्त्री' [इति मे० ३३।४-५] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'लक्षणादिना शुभाशुभे जानत्याः' ।

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि

रजस्वला, स्त्रीधर्मिणी, अविः, आत्रेयी, मलिनी, पुष्पवती, ऋतुमती, उदक्या (८ स्त्री) 'रजस्वला स्त्री' के ८ नाम हैं ।

अथेति ॥ रजोऽस्त्यस्याः । 'रजःकृष्या-' (५।२।११२) इति वलच् । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वात् रुत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ अवति लज्जया । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवितृस्तृतन्निभ्य ईः' (उ० ३।१५८) ॥ * ॥ 'अवि स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) ह्रस्वान्तापि । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) ॥ (३) ॥ * ॥ अत्रैरपत्यम् । 'इत-भ्रातिभ्यः' (४।१।१२२) इति ढक् । आत्रेयीवागम्यत्वात् । 'आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्यां सरिद्धिदि' इति हैमः [३।५१०] ॥ (४) ॥ * ॥ मलमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम्' इति हैमः [३।४२६] ॥ (५) ॥ * ॥ पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (६) ॥ * ॥ ऋतु-रस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥ * ॥ उदक-महंति 'संज्ञायाम्' (?) इति यत् ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'रजस्वलायाः' ।

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

रजः, पुष्पम्, आर्तवम् (३ न), 'स्त्रियोंके रज' के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । 'भूरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ४।२।१६) इत्यसुन् । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रे च दृश्यते' [इति मे० १७२।३१-३२] ॥ (१) ॥ * ॥ पुष्प्यते । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'पुष्पं 'विकासिकुसुमस्त्रीरजःसु नपुंसकम्' [इति मे० १०२।८] ॥ (२) ॥ * ॥ ऋतुरेव । प्रज्ञाद्यण् । (५।४।३८) 'आर्तवं स्त्रीरजे पुष्पे क्लीबं स्या-द्व्युजे त्रिषु' [इति मे० १५९।३१] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्त्रीपुष्पस्य' ।

अञ्जालुर्दोहदवती

अञ्जालुः, दोहदवती (२ स्त्री), 'गर्भ रहने पर किसी वस्तु या कार्य को चाहनेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

१. 'विकासिकुसुम' इति पा० ।

२. 'स्त्रीरजःपुष्पे' इति पा० ।

श्रेति ॥ श्रद्धते तच्छीला । 'स्पृहिगृहि-' (३।२। १५८) इत्यालुच् । 'श्रद्धालुर्दोहदिन्यां स्त्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्' [इति मे० १५४।१३६] ॥ (१) ॥ * ॥ दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।१४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे (गर्भवशात्) 'अभिलाषविशेषवत्याः ।

निष्कला विगतातर्त्वा ॥ २१ ॥

निष्कला विगतातर्त्वा (२ स्त्री), 'रजोधर्म से हीन स्त्री' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ 'कलं शुक्ले त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनी' [इति मे० १४५।५-६] ॥ कलाश्लिष्कान्ता । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा । 'निष्कलं तु कलाशून्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्' [इति मे० १४२।१०३] ॥ (१) ॥ * ॥ विगत-मार्तवं रजोऽस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रजोहीनायाः' ।

आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।

आपन्नसत्त्वा, गुर्विणी, अन्तर्वत्नी, गर्भिणी (४ स्त्री), 'गर्भवती स्त्री' के ४ नाम हैं ।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि' [इति मे० १२४।२५] ॥ गुरुर्दुर्जरोऽलघुर्वा गर्भोऽस्त्यस्याः । ग्रीह्यादीनिः (५।२।११६) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः (६।४।१४६) । यद्वा-गर्वति । 'गर्वेरत उच्च' (उ० २।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्भः । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४।१।३२) इति साधुः ॥ (३) ॥ * ॥ गर्भोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।१।११५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'गर्भिण्याः' ।

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

गाणिक्यम्, गार्भिणम्, यौवतम् (३ न), 'वेश्याभों, युवतिभों और गर्भिणियों के समूह' का क्रमशः १-१ नाम है ।

गेति ॥ गणिकानां समूहः । 'गणिकायाश्च यन् वाच्यः' (वा० ४।२।४०) ॥ (१) ॥ * ॥ गर्भिणीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) 'भस्यादे तद्धिते' (वा० ६।३।३५) इति पुंवद्भावे । 'नस्तद्धिते' (६।४।१४४) इति टेलोपि प्राप्ते 'हन्यनपत्ये' (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१) ॥ * ॥ युवतीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । 'भस्यादे तद्धिते' (वा० ६।३।३५) इति पुंवद्भावे । यौतेः शत्रन्तात् 'उगितश्च

(४।१।६) इति ड्यन्तो युवतीशब्दोऽयम् । 'यूनस्तिः' (४।१।७७) इति त्यन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विवक्षिते पुंवद्भावे (वा० ६।३।३५) 'अन्' (६।४।१३७) इति प्रकृतिभावे च 'यौवनम्' इत्येव रूपम् । न च—भिक्षादिषु (४।२।३८) 'युवति' शब्दपाठसामर्थ्याच्च पुंवत्त्वम् । अन्यथा पुंवद्भावेन तैर्निवृत्तावनुदात्तादित्वाभावात् 'अमः' (४।२।४४) अप्राप्तो 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यणि सिद्धे भिक्षादिपाठवैयर्थ्यात्—इति वाच्यम् । भिक्षादिषु 'युवति' शब्दपाठस्य ('भिक्षादिषु युवतिप्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ' इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यानान्तात् । एतेन—'युवत्या अपुंवत्' इति गणपाठात्—इति स्वामी—युवतीशब्दस्य भिक्षादिषु पाठाङ्गीकारकृतो मतभेदः—इति मुकुटश्च प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् 'समूहस्य' ।

पुनर्भूदिधिषुरूढा द्विः

पुनर्भूः, दिधिषूः (२ स्त्री), 'दो बार व्याही हुई स्त्री' के २ नाम हैं ।

पुनरिति ॥ पुनर्भवति संस्कृता । विवप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥ * ॥ दधाति पापम् । 'डुधान् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु० प० से०) । 'अन्दूहम्भू-' (उ० १।९३) इति साधुः । यद्वा,—दिधि धैर्यं स्यति । 'बोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वौ वारो ऊढा । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (५।४।१८) 'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः' (याज्ञवल्क्यः १।६७) ॥ * ॥ द्वे 'द्विवारं वृतायाः' ।

तस्या दिधिषूः पतिः ।

दिधिषूः (पु०), 'दो बार व्याही हुई स्त्री के पति' का १ नाम है ।

तेति ॥ तस्या दिधिष्वाः । दिधिषूमात्मन इच्छति । 'सुप् आत्मनः क्यच्' (३।१।८) । विवप् (३।२।७८) । 'पुनर्भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूदिधिषूस्तथा' इत्येषोऽप्युदन्त—इति स्वामी ॥ * ॥ मुकुटस्तु [दिधिषुम्] ह्रस्वमाह बाहुलकात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'द्व्यूढापत्युः' ।

मनुस्तु—'ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्जया पूर्वा तु दिधिषूर्मता' (?) इत्याह । स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

अग्रेदिधिषूः । (पु०) 'दो बार व्याही हुई स्त्री के द्विजाति (ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य) वर्णवाले पति' का १ नाम है ।

स इति ॥ अग्रे प्रधानं दिधिषूयस्या 'अग्रे' इति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च कप् (५।४।१५३) ॥ (१) ॥ * ॥ द्विजः क्षत्रियादिरपि । 'दिधिषूः परपूर्वाग्निदिधिषूस्तत्पुरंध्रिकः' इति नाम-माला ॥ * ॥ एकं 'पुनर्भूप्रधानभार्यस्य' ।

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीनः (पु), 'ववारी स्त्री के पुत्र' का १ नाम है ।

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इत्यण् । 'कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे' इति हेमचन्द्रः [३।३९४] ॥ (१) ॥ * ॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अनूढापत्यस्य' ।

अथ सुभगासुतः ।

सौभागिनेयः

सुभगासुतः, सौभागिनेयः (२ पु), 'सौभाग्यवती स्त्री के पुत्र' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ सुभगायाः सुतः ॥ (१) ॥ * ॥ सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक् । 'हृद्भृग-' (७।३।१९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सुभगापुत्रस्य' ।

स्यात्पारस्त्रैण्यस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

पारस्त्रैण्यः (पु), 'परस्त्री के पुत्र' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ परस्त्रिया अपत्यम् । प्राग्वत् । 'अनुशति-कादीनां च' (७।३।२०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'परभार्यापुत्रस्य' ।

पैतृस्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।

सुतः

पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्त्रीयः (२ पु), 'कृषा का पुत्र अर्थात् फुफेरे भाई' के २ नाम हैं ।

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम् । 'ढाके लोपः' (४।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ 'पितृष्वसुस्त्रिण' (४।१।१३२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य' ।

मातृष्वसुश्चैवम्

इसी प्रकार 'मौसी का लड़का अर्थात् मौसेरे भाई' के मातृष्वसेयः, मातृष्वस्त्रीयः (२ पु), २ नाम हैं ।

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुश्च' (४।१।१३४) इति प्राग्वत् । (मातृष्वसेयः । मातृष्वस्त्रीयः) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य' ।

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

वैमात्रेय, विमातृजः (२ पु), 'सौतेली मां का लड़का' के २ नाम हैं ।

वैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता-' (वा० २।१।१८) इति समासः । विमातुरपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (१) ॥ * ॥ विमातुर्जातः । 'पञ्चम्याम-जाती' । (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः ।

कौलटेयः कौलटेरः

बान्धकिनेयः, बन्धुलः, असतीसुतः, कौलटेरः, कौलटेयः (५ पु), 'व्यभिचारिणी स्त्री के पुत्र' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ बन्धक्या अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक् ॥ (१) ॥ * ॥ बन्धून् लाति ॥ (२) ॥ * ॥ असत्याः सुतः ॥ (३) ॥ * ॥ कुलटाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥ * ॥ 'क्षुद्रा-भ्यो वा' (४।१।१३१) ढक् ॥ (५) ॥ * ॥ यत्तु-कुलटाया वा' (४।१।१२७) इति ढक्—इति मुकुटः । तच्च । अनेनेनङो विकल्पनात् ॥ * ॥ पञ्च 'कुलटायाः पुत्रस्य' ।

भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

कौलटिनेयः, कौलटेयः (२ पु), 'भीख मांगने के लिये घर घर घूमनेवाली सदाचारिणी स्त्री के पुत्र' के २ नाम हैं ।

भीति ॥ कुलटाया अपत्यम् । 'कुलटाया वा' (४।१।१२७) 'इतीनङ् वा । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) क्षुद्रात्वाभावाच्च ढक् । अङ्गहीना शीलहीना हि क्षुद्रा ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थं गेहं गेहम-दत्याः पुत्रस्य' ।

आत्मजस्तनयः सनुः सुतः पुत्रः

आत्मजः, तनयः, सनुः, सुतः, पुत्रः (५ पु), 'पुत्र' के ५ नाम हैं ।

आत्मेति ॥ आत्मनो देहाज्जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ङः ॥ (१) ॥ * ॥ तनोति कुलम् । तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । 'वलमलितनिभ्यः क्यन्' (उ० ४।९९) ॥ (२) ॥ * ॥ सूयते । 'षुक् प्राणि-प्रसवे' (दि० आ० से०) । 'सुवः कित्' (उ० ३।३५) इति नुः । 'सनुः पुत्रेऽनुजेऽर्के ना' [इति मे० ८।४।२५] ॥ (३) सूयते स्म । 'षु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) —सुवति—इति स्वामी । तच्च । दीर्घश्चवचन-

सज्जात् । कस्याप्राप्तेश्च । सुनस्तु पाथिवे पुत्रे, स्वयंपत्ये तु
तु सुता स्मृता' [इति मे० ५१।७२] ॥ (४) ॥ * ॥
पुनाति, पूयते, वा । 'पूय पवने' (क्रया० उ० से०) । 'पुवो
ह्रस्वश्च' (उ० ४।१६५) इति क्रः । यद्वा, -पुनरकात्रा-
यते । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'पुनाम्नो नरकाद्य-
स्मात् पितरं प्रायते सुतः । तस्मात् 'पुत्र' इति प्रोक्तः
स्वयमेव स्वयंभुवा' (मनुः १।१३८) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'पुत्रस्य' ।

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

दुहिता (= दुहितृ-स्त्री), ओर 'आत्मज' आदि ५ शब्द
स्त्रीलिङ्ग होने पर (५ स्त्री), 'लङ्की, पुत्री' के ६ नाम हैं ।

स्त्रियामिति ॥ अमी आत्मजाद्याः स्त्रियां वर्तमानाः
सन्तो दुहितरं वदन्ति शार्ङ्गरवादित्वात् (४।१।७३) ङीनि
'पुत्री' ।—गौरादौ (४।१।४१) 'पुत्री'—इति स्वामिनः
प्रमादः । 'सुता तु' दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः [२।६।
७] ॥ (५) ॥ * ॥ दोग्धि । 'दुह' प्रपूरणे (अ० उ० अ०)
दहति । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'नप्तृनेष्टृत्व-'
(उ० २।९५) इति साधु । स्वस्मादित्वात् (४।१।१०) न
ङीप् (४।१।५) ॥ (६) ॥ * ॥

अपत्यं लोकं तयोः समे ।

अपत्यम्, लोकम् (२ न), 'सन्तान' अर्थात् 'लङ्के या
लङ्की' के नाम हैं ।

अपेति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'पत्तु गतो' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकाद्यः । अघ्न्यादिः (उ० ४।१।१२) वा
॥ (१) ॥ * ॥ तौति । 'तुः' सौत्रो हिसावृत्तिपूर्णिषु ।
बाहुलकात् कः । 'लोकं संतानसुतयोः' इति हैमः [२।१०]
॥ (२) ॥ * ॥ तयोस्तनयदुहित्रोः । समे = समानलिङ्गे ।

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

औरसः, उरस्यः (२ पु), 'अपने खास लङ्के' के २
नाम हैं ।

स्वेति ॥ 'उरो वक्षसि च श्रेष्ठे' [इति मे० १७।११९]
उरसा निमित्तः । 'उरसोऽणु च' (४।४।९४) इत्यण् ॥
(१) ॥ * ॥ चाद्यत् ॥ (२) ॥ * ॥ स्वस्माज्जातः, इति
कुण्डगोलकादिवारणम् ॥ * ॥ द्वे 'स्वस्माज्जातस्य पुत्रस्य' ।

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

तातः, जनकः, पिता (३ पु), 'पिता' के ३ नाम हैं ।

१. समदुर्दुहिता, पुत्री द्वितीयः—' इति पाठस्त्रि-
काण्डेनेवे ॥

तातेति ॥ तनोति । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०)
इति क्तः । 'अनुदात्त-' (६।४।३७) इति नलोपः ।—
'तातपलितजतु' सूरताः' इति तनोतेः क्तः, नलोपदीर्घौ च-
इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । 'तातोऽनुकम्प्ये
पितरि' इति हैमचन्द्रः [२।१७३] ॥ (१) ॥ * ॥ जनयति ।
ष्वल् (३।१।१३३) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न
वृद्धिः । 'जनकः पितृभूषयाः' इति हैमः [३।४२] ॥ (२)
॥ * ॥ पाति । 'नप्तृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ।
—'पित्रादयः' इति तुच् इत्व च—इति सुभ्रूतिः । तन्न ।
तादृशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पितुः' ।

जनयित्री प्रसूमाता जननी

जनयित्री, प्रसूः, माता, जननी, (४ स्त्री), 'माता' के ४
नाम हैं ।

जनेति ॥ जनयति । तृच् (३।१।१३३) । 'ऋक्षेभ्यो
ङीप्' (४।१।५) ॥ * ॥ अन्तर्भावितव्यार्थात् 'जनयित्री' ॥
(१) ॥ * ॥ प्रसूयते । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति
विवप् ॥ (२) ॥ * ॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा०
आ० से०) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने'
(अ० प० अ०) । 'नप्तृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति
साधुः । 'माता गौर्दुर्गा जननी मही । मातरश्च ब्रह्माण्या-
द्याः' इति हैमः [२।१८९-९०] ॥ (३) ॥ * ॥ जनयति ।
'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि 'जनन्याः' ।

भगिनी स्वसा ।

भगिनी, स्वसा (२ स्त्री), 'बहन' के २ नाम हैं ।

भेति ॥ भगं कल्याणं यत्नो वा इच्छा वाऽस्त्यस्याः ।
इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ सुष्ठु अस्यति, अस्यते
वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'सावसेः' (उ० २।
९६) ऋन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वसुः' ।

ननन्दा तु स्वसा पत्युः

ननान्दा (स्त्री), 'ननद' अर्थात् 'पतिकी बहन' का १
नाम है ।

ननेति ॥ न नन्दति-न तु यति । 'न नन्दयति भ्रातृ-
जायाम्' इति वा । 'ननि च नन्देः' (उ० २।९८)
इति ऋन् ॥ * ॥ केचित् पूर्वसूत्रात् (उ० २।९७)
वृद्धिग्रहणमनुवर्तयन्ति । 'ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा
नन्दिनी च सा' इति रभसः ।—'ननि च नन्देर्दीर्घश्च'
—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादावभावात् ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'भर्तृभगिन्याः' ।

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

नप्त्री, पौत्री, सुतात्मजा (३ स्त्री), 'नातिन' अर्थात्
'पुत्र की वा पुत्री की लङ्की' के ३ नाम हैं ।

नप्त्रीति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'नप्तुनेष्टु-'
उ० २।९५) इति साधुः । 'ऋत्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ।
'नप्ता, नप्त्री च पौत्रिका' इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ पुत्रस्य
पुत्र्याश्चापत्यम् । 'अनृष्यान्तर्त्ये बिदादिभ्योऽञ्' (४।१
१०४) ॥ (२) ॥ * ॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजा ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि 'सुतकन्यकयोरपत्यस्य' ।

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

याता (स्त्री), 'गोतिनी' अर्थात् 'पति के भाइयों की स्त्री' का १ नाम है ।

मेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) :
'यतेर्वृद्धिश्च' (उ० ३।९७) इत्यृन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम्
'परस्परं भ्रातृभार्याणाम्' ।

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रजावती, भ्रातृजाया (२ स्त्री), 'भाई की स्त्री भौजाई' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रजास्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । यत्तु—
जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्'
(३।२।९९) इति ङः । प्रजः पतिस्तद्योगात् मतुप् (५।२।
९४) 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति
मुकुटः । तच्च । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धत्वात् ।
अस्मदुक्तरीत्या निर्वहिनोक्तकल्पनाया व्यर्थत्वाच्च ॥ (१)
॥ * ॥ भ्रातृजाम् । (२) ॥ * ॥ द्वे 'भ्रातृपत्न्याः' ।

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

मातुलानी, मातुली (२ स्त्री), 'मामी' अर्थात् 'मामाकी स्त्री' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ मातुलस्य स्त्री । 'पुंयोगात्' (४।१।४८)
इति ङीष् 'मातुलोपाध्याय-' [वा० ४।१।४९] इत्यानुग्
वा ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मातुलभार्यायाः' ।

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः

श्वश्रूः (स्त्री), 'सास' अर्थात् 'पति या स्त्री की माता' का १ नाम है ।

पेति ॥ पत्युर्मता पत्न्याः श्वश्रूः । पत्न्या माता पत्युः
श्वश्रूः । श्वशुरस्य स्त्री । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' इत्यूङ्
पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'श्वश्रूवाः' ।

श्वशुरस्तु पिता तयोः ।

श्वशुरः (पु), 'ससुर' अर्थात् 'पति या स्त्री के पिता' का १ नाम है ।

श्वेति ॥ तयोः पतिपत्न्योः पिता परस्परं श्वशुरः ।
'शु' इति आश्रयं पूजायां वा । शु आशु अश्नुते, अश्नते वा ।

'अशु व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'शवशेराप्तौ'
(उ० १।४४) इत्युरन् । द्वितालव्यः 'श्वश्रूः शिशुश्वशुरः'
इति शभेदात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'श्वशुरस्य' ।

पितुर्भाता पितृव्यः स्यात्

पितृव्यः (पु), 'चाचा' अर्थात् 'पिताके भाई' का १ नाम है ।

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपा-
तितः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पितृव्यस्य' ।

मातुर्भाता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

मातुलः (पु), 'मामा' अर्थात् 'माताके भाई' का १ नाम है ।

मेति ॥ ('पितृव्यामातुल-' (४।१।३६) इति निपा-
तितः ।) 'मातुलो मदनद्रुमे । घत्तूरः हिम्रीहिभिदोः पितुः
शालेऽपि' इति हेमः [३।७।१४] ॥ (१) ॥ * ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'मातुलस्य' ।

श्यालाः स्युर्भातरः पत्न्याः

श्यालः (पु), 'साला' अर्थात् 'स्त्रीके भाई' का १ नाम है ।

श्वेति ॥ श्यायते । 'श्वयङ् गतो' (भ्वा० आ० अ०) ।
बाहुलकात्कालन् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या'शब्दः ।
श्यां लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः—इति मुकुटः
॥ * ॥—स्यामयति । 'स्यम वितर्क' चुरादिः । अच् (३।१
१३४) षष्ठीदरादित्वात् (६।३।१०९) मस्य लः—इति
स्वामी । 'स्यालसालसमसूरसूरयः' इति सभेदाहन्त्यादिः ।—
'स्याल वितर्क'—इति मुकुटस्य प्रमादः । स्यालघातो-
भावात् ॥ (१) ॥ * ॥ पत्युः श्यालाः स्युः ॥ * ॥ एकम्
'पत्नीभ्रातुः' ।

स्वामिनो देवदेवरौ ।

देवा, देवरः (२ पु), 'देवर' अर्थात् 'पतिके छोटे भाई के २ नाम हैं ।

श्वेति ॥ पत्युर्भाता पत्न्याः । दीव्यति । 'दिवेः'
(उ० २।९९) ॥ (१) ॥ * ॥ देवते । 'देव देवने' (भ्वा०
आ० से०) 'अतिकमिभ्रमि-' (उ० ३।१३२) ।
(२) ॥ * ॥ 'देवदेवरदेवानः' इति शब्दार्णवः ॥ * ॥ द्वे
'पत्युः कनिष्ठभ्रातुः' इति स्वामी । ज्येष्ठस्तु श्वशुर एवेति
सुभृत्यादयः ।

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्

स्वस्त्रीयः, भागिनेयः (२ पु), 'भाता' अर्थात् 'बहनवै
लङ्के' के २ नाम हैं ।

श्वेति ॥ स्वसुरपत्यम् । 'ससुल्लः' (४।१।१४३) ॥
(१) ॥ * ॥ भगिन्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।
१२०) ॥ (२) ॥ द्वे 'भगिनीसुतस्य' ।

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

जामाता (पु), 'दामाद, जमाई' का १ नाम है ।

जेति ॥ जायां मिमीते । मिनोति वा । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) 'डुमिक् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) वा । 'नप्तृनेष्टु-' (उ० २।१५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषां स्वसृपत्योः' (६।३।२४) इति बालुक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जामातुः' ।

पितामहः पितृपिता

पितामहः, पितृपिता (२ पु), 'पिताके पिता, दादा, बाबा' के २ नाम हैं ।

पितेति ॥ पितुः पिता । (२) ॥*॥ 'मातृपितृभ्यां पितरि ढामहच्' 'मातरि षिच्च' (वा० ४।२।३६) । 'पितां महः पश्योनी जनके जनकस्य च' इति हैमः [४।३।५८] ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पितामहस्य' ।

तत्पिता प्रपितामहः ।

प्रपितामहः (पु), 'परदादा' अर्थात् 'पितामहके पिता' का १ नाम है ।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रपितामहस्य' ।

मातुर्मातामहाद्येवम्

मातामहः (पु), 'नाना' अर्थात् 'माताके पिता' का १ नाम है ।
मेति ॥ मातुः पितरि ढामहच् (वा० ४।२।३६) ।
प्रकृष्टो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'मातामहस्य' ।

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सपिण्डः, सनाभिः (२ पु), 'सात' पुस्त (पीढ़ी) के भीतर-बाके परिवार' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाण्यो वाऽस्य । 'वान्यस्मिन्सपिण्डे-' (४।१।१६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य सः । यद्वा, -सह पिण्डेन वर्तते । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (मनुः ५।६०) ॥ (१) ॥*॥ समानो नाभिर्मूलपुरुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सप्तपुरुषावधिजातिषु' ।

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

समानोदर्यः, सोदर्यः, सगर्भ्यः सहजः (४ पु), 'सहोदर भाई' अर्थात् 'एक मातासे उत्पन्न भाई' के ४ नाम हैं ।

समेति ॥ समान उदरे शयितः 'समानोदरे शयितः' (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषोदरे'

(६।३।८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदराद्यः' (४।४।१०९) ॥ (२) ॥*॥ समाने गर्भे भवः । 'सगर्भसंयुथ-' (४।४।११४) इति यत् । 'सगर्भ' इति निर्देशात्सः । यद्वा, -सह तुल्ये गर्भे कुक्षी भवः । 'सह साकल्यसादृश्ययोगपद्य-समृद्धिषु' इति विश्वः [१९२।७३] ॥ (३) ॥*॥ सह तुल्य उदरे जातः । 'अन्येष्वपि-' (३।३।१०१) इति डः ॥ (४) ॥*॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।२।८२) इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ['भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा अपि । सोदरश्च' इति नाममाला, हैमः ३।२१४-१५] ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके सभावे—इति मुकुटश्चिन्त्यः, तादृश-सूत्राभावात् ॥*॥ चत्वारि 'एकोदरोत्पन्नभ्रातुः' ।

सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

सगोत्रः, बान्धवः, ज्ञातिः, बन्धुः स्वः (यह सर्वनाम-संज्ञक है) स्वजनः (६ पु), 'सगोत्र, अपने खास खान्दान' के ६ नाम हैं ।

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति सः ॥ बध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (कथा० प० अ०) । 'श्रुस्वृस्निहि-' (उ० १।१०) इत्युः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । 'बान्धवो बन्धुमित्रयोः' इति हैमः [३।७।४४] ॥ (२) ॥*॥ 'बन्धुर्मातृबान्धवयोः' इति हैमः [२।२।४६] ॥ (४) ॥*॥ जानाति । क्तिच् (३।३।१७४) ज्ञायते वा । 'क्तिन्' (३।३।९४) । ['ज्ञातिस्तातसगोत्रयोः' इति मे० ५।५।२०] ॥ (३) ॥*॥ स्वनति स्वमशब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।३।१०१) इति डः (५) ॥*॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च ॥ (६) षट् 'सगोत्रस्य' ।

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।

ज्ञातेयम् (न), 'जातियों के धर्म या भाव' का १ नाम है ।
बन्धुता (स्त्री), 'बन्धुओंके समूह' का १ नाम है ।

जेति ॥ ज्ञातेर्भावः । 'कपिज्ञात्योढक' (५।१।१२७) ॥ (१) ॥*॥ बन्धूनां समूहः । 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' (४।२।४३) ॥ (२) ॥*॥ एकैकम् 'ज्ञातिसमूहस्य' ।

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

धवः, प्रियः, पतिः, भर्ता (४ पु), 'पति' के ४ नाम हैं ।

१. 'स्त्रियां क्तिन्' इति सूत्रेण क्तिनः स्त्रियामेव विधानादत्र क्तिन् प्रत्यये 'ज्ञाति' शब्दस्य स्त्रीत्वापत्त्या 'कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानां नैकशेषो न सङ्करः' (१।१।४) इति स्वप्रतिज्ञाविरोधात् 'भेदिनी' (२६।२१) विरोधाच्चात्र क्तिजैव युक्तः ।

धेति ॥ धवति, धूयते, वा । 'धून् कम्पने' (चु० उ० से०) । 'आधृषाद्वा' (चु० गण०) इति वा णिच् अच् । (३१। १३४) । धन् (३१।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । 'ऋदोरप्' (३१।५७) वा । 'धवः पुमाश्चरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' [इति मे०] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रीणाति । 'प्रीन् तर्पणे' (ऋचा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३१।१३५) इति कः । 'प्रियो वृद्धयोषधी हृद्ये धवे' इति हेमः [२।३७५] ॥ (२) ॥ * ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्द्धतिः' (उ० ४।५७) ॥ (३) ॥ * ॥ बिभति । 'डुभृन् धारणपोषणयोः' (जु० उ० से०) तृच् (३१।१३३) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पत्युः' ।

जारस्तूपपतिः समौ ॥३५॥

जारः, उपपतिः (२ पु), 'जार' अर्थात् 'उपपति' के २ नाम हैं ।

जेति ॥ जारयति । 'जृष् वयोहानी' (भ्वा० प० से०) 'दारजारी कर्तरि णिलुक् च' (वा० ३।३।२०) इति घन् । यत्तु—जीर्यत्सनेन । करणे घन् (३१।१९) इति—मुकुटः । तप्त । 'अजब्भ्याम्—' (वा० ३।३।१२६) इति वातिकविरोधात् । 'जारस्तूपपती जायौषधीभिदि' इति हेमः [२।४३४] ॥ (१) ॥ * ॥ उपमितः पत्या । 'अवाद्यः कृष्ठाद्यर्थे तृतीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपसृष्टा पतिरनेन वा । 'प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुख्यादन्यस्य भर्तुः' ।

अमृते जारजः कुण्डः

कुण्डः (पु), 'पतिके जीते रहनेपर जारसे पैदा हुए लड़के' का १ नाम है ।

अम्रिति ॥ जाराज्जातः । कुण्डयते कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । घन् (३१।१६) । 'कुण्ड-मन्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डली, जारा (पतिवत्नीसुते पुमाद् । पिठरे तु न ना' इति मे० ४०। ४-५) सुते पुमान् । सुतायां तु जातिलक्षणः (४।१।६३) ङीष् भवत्येव ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'जीवति पत्यौ जारजातस्य' ।

मृते भर्तरि गोलकः ।

गोलकः (पु), 'पतिके मरनेपर जारसे पैदा हुए लड़के' का १ नाम है ।

म्रिति ॥ 'जारजः' इत्येव । गुडयते 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) घन् (३१।१९) । स्वार्थे क्ङ (५।४।५) ।

'गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्यान्मणिके गुडे' । [इति मे० ८।८५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य' ।

भ्रात्रीयो भ्रातृजः

भ्रात्रीयः भ्रातृजः (२), 'भतीजा' अर्थात् 'आई के लड़के' का १ नाम है ।

भ्रात्रीति ॥ भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातुर्व्यञ्च' (४।१। १४४) इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥ * ॥ भ्रातुर्जातः ङः (३।२।९८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भ्रातृपुत्रस्य' ।

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥३६॥

भ्रातृभगिन्यौ, भ्रातरौ (२ पु नि० द्विव०), 'आई-बहन' के २ नाम हैं ।

भ्रात्रिति ॥ भ्राता च भगिनी च ॥ (१) ॥ * ॥ भ्राजते । 'भ्राजू दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) । 'तप्तृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । यत्तु—बिभति । 'पित्रादयः' इति तृच् । आदेशश्च—इति—भ्राजते । 'स्वसादयः' इति ऋन् 'जस्य तत्त्वे—इति च मुकुटेनोक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । अपाणिनीयत्वात् । स्वसा च भ्राता च 'भ्रातृपुत्री स्वसृङ्-हितृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भ्रातृभगिन्योः' ।

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

मातापितरौ, पितरौ, मातरपितरौ, प्रसूजनयितारौ (४ पु, नि० द्विव०), 'माता और पिताके समुदाय' के ४ नाम हैं ।

मेति ॥ माता च पिता च । आनङ्गतो द्वन्द्वे (६।३।३५) 'अभ्यहितं च' (वा० २।२।३४) इति मातुः पूर्वनिपातः ॥ (१) ॥ * ॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥ * ॥ 'मातरपितरावुदीचाम्' (६।३।३२) इति मातुरङ्ङन्तादेशो वा ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मातापित्रोः' ।

श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ

श्वश्रूश्चशुरौ (२ पु, नि० द्विव०), 'सास और ससुरके समुदाय' के २ नाम हैं ।

श्वेति ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च ॥ (१) ॥ * ॥ 'श्वशुरः श्वश्रूवा' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्रूश्चशुरयोः' ।

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ॥३७॥

पुत्रौ (पु० नि० द्विव०), 'लड़का और लड़कीके समुदाय' का १ नाम है ।

पुत्राविति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्री-' (१।२। ६८) इत्येकशेषः (१) ॥ * ॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ।

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

दम्पती, जम्पती (२ स्त्री), जायापती, भार्यापती (४ पु, नि० द्विव०), 'पति और पत्नीके समुदाय' के ४ नाम हैं ।

दंपेति ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादि (२।२।३१) गणे पाठाज्जायाशब्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपात्यते । 'दाराः पुंसि बहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकम्' इत्यमरमाला । 'पत्न्यां जं दमलिङ्गत्वे' इति नःप्रपञ्चः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ भार्या च पतिश्च ॥ (४) ॥ * ॥ 'तौ इत्यनेन पुंस्त्वमुक्तम्' । 'शात्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सा' इति वाचस्पती स्त्रीत्वमप्युक्तम् ॥ * ॥ चत्वारि 'जायापत्योः' ।

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भाशयः, जरायुः (२ पु), उत्तम (न), 'गर्भाशय' अर्थात् 'जिसमें गर्भ लिपटा रहता है, उस चर्म' के ३ नाम हैं ।

गर्भेति ॥ गर्भं आशेते अत्र । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥ * ॥ जरामेति । 'किजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति झृण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गर्भवेष्टन-चर्मणः ।

उत्वं च कल्लोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

कल्लः (पु न), 'वीर्य और शोणितके समुदाय' का १ नाम है ।

उत्त्वमिति ॥ उत्ल्लीयते 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'उत्वादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । यद्वा, ओलति, उल्यते, वा । 'उल' सौत्रो दाहे । वल्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) प्राग्वत् ॥ (१) ॥ * ॥ कल्यते । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुक्रशोणितसंपातस्य' । चत्वारि 'गर्भवेष्टनस्य'—इत्यन्ये ।

सूतिमासो वैजननः

सूतिमासः, वैजननः (२ पु), 'सन्तान पैदा होनेवाले महीने' के २ नाम हैं ।

स्विति ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥ * ॥ विजायतेऽस्मिन् । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । विजनन एव । प्रजाघण् (५।४।३८) यद्वा, -विजननस्य गर्भमोचनस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमासतैः । निःसार्यते बाण इव जन्तुष्विच्छेदेण सत्वरः' [इति स्मृतेः] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रसवमासस्य' ।

गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

गर्भः, भ्रूणः (२ पु), 'गर्भ वा गर्भस्थ जीव' के २ नाम हैं ।

गर्भ इति ॥ गीयन्ते उद्गीयन्ते शब्धते । वा । 'गु निगरणे' (तु० प० से०) 'गु शब्दे' (कृचा० प० से०) वा । 'अतिगुभ्यां भन्' (उ० ३।१५२) । 'गर्भो भ्रूणोऽर्भके कुक्षी संघौ पनसकण्टके' इति विश्व-मेदिन्यौ [१०८।२०, १०६।३] ॥ (१) ॥ * ॥ भ्रूण्यते । 'भ्रूण आशविशङ्कयोः' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'भ्रूणः स्त्रीगर्भ-डिम्भयोः' [इति मे० ४६।२३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुक्षिस्थगर्भस्य' ।

तृतीया प्रकृतिः शण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥

तृतीयाप्रकृतिः (स्त्री), शण्डः क्लीबः, पण्डः (३ पु), नपुंसकम् (न), 'नपुंसक, हिजड़ा' के ५ नाम हैं ।

तृतीयेति ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः—तृतीयः प्रकारः । असमस्तमेतत् ॥ * ॥ समासे तु 'तृतीयप्रकृतिः' । (१) ॥ * ॥ शाम्यति । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेर्दः' (उ० १।९९) । 'क्लीबं शण्डश्च कञ्चुकी' इति तालव्यादौ रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपती । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' [इति मे० ४४।४-५] । 'शण्ड-शण्डो तु सौविदी । वन्ध्यपुंसीद्वरे क्लीबे' इति हैमः २। १३३ ॥ (२) ॥ * ॥ क्लीबते । 'क्लीवृ अघाष्टर्थे' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्गस्त्वविक्रमे' इति रुद्रः ॥ (३) ॥ * ॥ पण्डते । 'पडि गती' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा, -पणते । 'पण व्यवहारे स्तुती च' (भ्वा० आ० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।११४) ॥ 'पण्डः पण्डे, घियि स्त्री स्यात्' [इति मे० ४१।१८] ॥ (४) ॥ * ॥ 'न स्त्री न पुमान्' इत्यस्य नपुंसकभावो 'नभ्राट्-' (६।३।७५) इत्यत्र निपातनात् । 'स नपुंसको भवेत्' () इति 'भाष्यात्पुंस्यप्ययम्' ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'नपुंसकस्य' ।

शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्

शिशुत्वम्, शैशवम्, बाल्यम् (३ न), 'लड़कपन, बाल्यावस्था' के ३ नाम हैं ।

शिश्विति ॥ शिशोर्भावः । 'तस्य भावस्त्वतली' (५।१।११९) । 'आ च त्वात्' (५।१।१२०) इति वा त्वः । (१) ॥ * ॥ 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' (५।१।१३१) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ बालस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'बाल्यत्वे' ।

तारुण्यं यौवनं समे ।

तारुण्यम्, यौवनम् (२ न), 'जवानी, युवावस्था' के २ नाम हैं ।

१. स्थलत्रये एते शब्दा मूर्धन्यादयः पठिताः ।

तेति ॥ तरुणस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ युनो भावः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५।१।१३०) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तारुण्यस्य' ।

स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वम्

स्थाविरम्, वृद्धत्वम् (२ न) 'बुद्धापा' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ स्थविरस्य भावः । कर्म वा । युवादित्वात् (५।१।१३९) अण् ॥ (१) ॥ * ॥ वृद्धस्य भावः । त्वः (५।१।१२०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य' ।

वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

वृद्धसंघः (पु) वार्धकम् (न), 'वृद्धसमूह' के २ नाम हैं ।

वृद्धेति ॥ वृद्धानां संघः ॥ (१) वृद्धानां समूहः ।

'वृद्धाच्च' (वा० ४।२।३९) इति वुञ् । भावकर्मणोस्तु मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वुञ् । अपिशब्दाद्वृद्धत्वेऽपि । वार्धकशब्दात् चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।११४) स्वार्थे ष्यनि 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं' वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः [८।७७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वृद्धसमूहस्य' ।

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

पलितम् (न), 'बाल पकने' अर्थात् 'बुद्धापा आदिसे दादी-मूँछ आदिके बालके सफेद होने' कः १ नाम है ।

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पत्तौ' 'जिफला विशरणे' वा (भ्वा० प० से०) । 'लोष्टपलितौ' (उ० ३।९२) इति साधुः । यद्वा, -पलति स्म । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । पलनं वा । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) 'पलितं शैलजे तापे केशपाके च कदम्बे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना लोमश्मश्रुणोः ॥ * ॥ एकम् 'जरया शुक्लस्य' ।

विस्त्रसा जरा ।

विस्त्रसा, जरा (२ स्त्री), 'बुद्धौती' के २ नाम हैं ।

वीति ॥ विस्त्रस्यतेऽनया 'ससु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥ * ॥ जीयतेऽनया । 'जृष् वयोहानी' (दि० प० से०) 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । यद्वा, -जरणम् । भावेऽङ् (३।३।१०४) । 'ऋद्धोऽङ्' गुणः' (७।४।१६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जरायाः' । स्यादुत्तानशया हिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

उत्तानशया, हिम्भा, स्तनपा, स्तनंधयी (४ त्रि), 'दूध पीनेवाली लड़की' के ४ नाम हैं ।

१. 'जरसा केशादेः शौक्ल्यस्य' इत्युचितम् ।

स्यादिति ॥ उत्ताना शेते । 'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वा० ३।२।१५) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ हिम्भयति । 'हिम्भि संधे' बुरादिः । अच् (३।१।१३४) हिम्भ्यते वा । षन् (३।३।१९) अच् (३।३।५६) वा । 'हिम्भोऽपि बालिशे बाले' [इति मे० १०६।४।] ॥ (२) ॥ * ॥ स्तनो पिबति । 'आतोऽमुप-' (३।२।३) इति कः ।—'सुपि-' (३।३।४) इति योगविभागात्कः—इति स्वामि-मुकुटो चिन्त्यो ॥ (३) ॥ स्तनं धयति । 'धेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'नासिकास्तनयोः-' (३।२।१९) इति खश् । घेट्ठित्वात् (४।१।१५) ङीप् ॥ (४) ॥ एषु त्रिलिङ्गता । 'त्रिषु जरावराः' इति [२।६।४९] वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रीलिङ्ग-निर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥ * ॥ चत्वारि 'अतिबालिकायाः' ।

बालस्तु स्यान्माणवकः

बालः, माणवकः (२ त्रि), 'छोटे बच्चे' के २ नाम हैं ।

बाल इति ॥ बल्यते, बलते वा । 'बल संचलने' (भ्वा० आ० से०) षन् (३।३।१९) । ज्वलादि (३।१।१४०) णो वा । 'बालोऽज्ञेऽश्वेभपुच्छयोः । शिशो ह्रीविरक-वयोर्बाला तु त्रुटियोषितोः । बाली भूषान्तरे मेघौ' इति हैमः [२।५।१४-१५] ॥ (१) ॥ * ॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति निपातनाणत्वम् । 'अल्पे' (५।३।८५) इति कन् । 'हारभेदे माणवको बाले कुपुरुषेऽपि च' इति रभसः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बालस्य' ।

वयस्थस्तरुणो युवा ।

वयस्थः, तरुणः युवा (३ त्रि), 'नौजवान, युवा' के ३ नाम हैं ।

वयेति ॥ वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति विश्वः [१७६।३२] । वयसि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति योगविभागात् कः ॥ (१) ॥ * ॥ तरति । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'त्रो रस्य लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'तरुणं कुञ्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु' इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ यीति । 'यु मिश्रणे (अ० प० से०) । 'कनिन्युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'यूनः' ।

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥

प्रवयाः, स्थविरः, वृद्धः, जीनः, जीर्णः, जरन् (६ त्रि), 'बूढ़े' के ६ नाम हैं ।

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (४८।४९) । विषये तु

'तरुणः स्यान्नवे यूनि कुञ्जपुष्णोरुपूकयोः' इति पा० ।

प्रेति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठति
'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति निपातः ।—'स्थि-
रादयः' इति किरन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२)
॥*॥ वर्षन्ते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धः प्राज्ञे च स्थविरे
वृद्धं शैलेयरूढयोः' इति हैमः [२।२५४] ॥ (३) ॥*॥
जिनाति स्म । प्राग्वत् क्तः (३।४।७२) । 'ग्रहिज्या-'
(६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'हल्' (६।४।२) इति
दीर्घः । 'त्वादिभ्यश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (४)
॥*॥ जीर्यति स्म । 'जृष् वयोहानी' (दि० प० से०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'जीर्णं परिपक्वपुरा-
णयोः' [इति मे० ४५।१३] ॥ (५) ॥*॥ 'जीर्यतेरतृन्'
(३।२।१०४) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वृद्धस्य' ।

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्

वर्षीयान्, दशमी, ज्यायान् (३ त्रि), 'बहुत बड़े' के ३ नाम हैं ।

वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विवचन-' (५।३।५७)
इतीयसुन् । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति वर्षादेशः
(१) ॥*॥ दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति । 'वयसि
पूरणात्' (५।२।१३०) इतीति ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन
वृद्धः । 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति ज्यादेशः ।
'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'अतिवृद्धस्य' ।

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

पूर्वजः, अग्रियः, अग्रजः (३ त्रि), 'बड़े भाई या अपनेसे
पहले जन्मे हुए' के ३ नाम हैं ।

पूर्वेति ॥ पूर्वस्मिन्काले जातः । 'सप्तम्यां जनेडः'
(३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अग्रे जातः । 'अग्राद्यत्'
(४।४।११६) 'घच्छौ च' (४।४।११७) इति घः ॥*॥
अग्रप्राप्तीयो च ॥*॥ ववचित् 'अग्रिमः' इति पाठः ।
'अग्रादिपञ्चाङ्गिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (२) ॥*॥ अग्रे
जातः । डः (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रथमजा-
तस्य' ।

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

जघन्यजः, कनिष्ठः, ववीयान्, अवरजः, अनुजः (५ त्रि),
'छोटे भाई या अपनेसे पीछे जन्मे हुए' के ५ नाम हैं ।

जवेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः । डः (३।२।९७) ॥
(१) ॥*॥ अतिशयेन युवा । 'अतिशयने तमविष्ठनी'
(५।३।५४) । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४)
॥*॥ 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुनि 'कनीयाम्'
अपि ॥ (२) ॥*॥ पक्षे 'स्थूलदूर-' (६।४।१५६) इति

यणादिलोपगुणी ॥ (३) ॥*॥ अवरस्मिन् काले जातः
डः (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ अनु पञ्चाज्जातः
'उपसर्गे च' (३।२।९९) इति डः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'कनिष्ठभ्रातुः' ।

अमांसो दुर्बलश्छातः

अमांसः, दुर्बलः, छातः (३ त्रि), 'दुर्बल, कमजोर' के ३ नाम हैं ।

अमेति ॥ न अल्पं मांसमस्य अल्पार्थे नन् ॥ (१)
॥*॥ दुष्टं बलमस्य ॥ (२) ॥*॥ छद्यति स्म । 'छो
छेदने' (दि० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति
क्तः । छाद्यते स्म वा । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोरन्य-
तरस्याम्' (७।४।४१) इत्वम् ॥*॥ 'शातः' इति वा
पाठः । तत्र 'शैङ् गती' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२)
'दुर्बले निश्चिते स्यातां शतशताविमौ त्रिषु' इति ताल-
व्यादौ रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्बलस्य' ।

बलवान्मांसलोऽंसलः ।

बलवान्, मांसलः, अंसलः (३ त्रि), 'बलवान्, मजबूत
या मोटे' के ३ नाम हैं ।

बलेति । बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१)
॥*॥ मांसमस्त्यस्य । सिष्मादिलच् (५।२।९७) ॥ (२)
॥*॥ अंसोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५।२।९८)
इति लच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलवतः' ।

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ॥ ४४ ॥

तुन्दिलः, तुन्दिकः, तुन्दी, बृहत्कुक्षिः, पिचिण्डिलः (५ त्रि),
'तोंदवाले, बड़े पेटवाले' के ५ नाम हैं ।

त्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । 'तुन्दादिलच्च'
(५।२।११७) । चादिनिठनी । 'तुन्दिभः' इति पाठे तु
'तुन्दिबलिवटेर्भः' (४।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ (३) ॥*॥ बृहत् कुक्षिरस्य ॥ (४) ॥*॥ अति-
शयितं पिचिण्डमुदरमस्य । पिच्छादित्वात् (५।२।१०८)
इलच् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्थूलोदरस्य' ।

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

अवटीटः, अवनाटः, अवभ्रटः, नतनासिकः (४ त्रि),
'नकचिपटा' अर्थात् 'चिपटी नाकवाले' के ४ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायाः
संज्ञायां टीटव्नाटज्भ्रटचः' (५।२।३१) । अवटीटम्,
अवनाटम्, अवभ्रटम्, च = नासिकाया नतमस्त्यस्याः ।
अर्शमाद्यच् (५।२।१२७) । अवटीटा, अवनाटा,
अवभ्रटा, च नासिकास्त्यस्य पुरुषस्य । अर्शमाद्यच्
(५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३)
त्रीणि 'चिपिटनासस्य' ।

केशवः केशिकः केशी

केशवः, केशिकः, केशी (३ त्रि), 'सुन्दर केशवाले' के ३ नाम हैं।

केशेति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य । 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५।२।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे इनिठनी (५।२।११५) (२) ॥ * ॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' स्थूल-केशस्य वा ।

बलिनो बलिभः समौ ॥४५॥

बलिनः, बलिभः (२ त्रि), 'जिसका चमड़ा सिकुड़ गया हो उस' के २ नाम हैं।

बलीति ॥ बलिस्त्वक्संकोचोऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) ॥ (१) ॥ * ॥ 'तुन्दिवलि-' (५।२।१३६) इति भः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इत्यचर्मवतः' ।

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

विकलाङ्गः, अपोगण्डः (२ त्रि), 'कम या अधिक अङ्गवाले' के २ नाम हैं।

वीति ॥ विकलमङ्गमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ पवते, पुनाति, वा । विच् (३।२।७५) । पौर्ण्ड एकदेशोऽस्य । अपकृष्टं गच्छति वा । 'अमन्ताहुः' (उ० १।११४) इति गमेडः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पोगण्डो विकलाङ्गकः' इति रत्नकोषः । 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' [इति हलायुधः २।१।३२] ॥ * ॥ 'अपोगण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च 'भीरुके' इति विश्वः [४।३।३९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वभावान्यूनानाधिकाङ्गस्य' ॥

खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

खर्वः, ह्रस्वः, वामनः (३ त्रि), 'बौना, वामन' के ३ नाम हैं।

खेति ॥ खर्वति । 'खर्वं गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'खर्वं संख्यानतरे वलीवं नीचि^२ वामनके त्रिषु' [इति मे० १०।४।३] ॥ (१) ॥ * ॥ ह्रसति । ह्रस्यते वा । 'ह्रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) 'ह्रस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिषु' [इति मे० १५९।३०] ॥ (२) ॥ * ॥ वामयति । 'टुवम उद्दिगरणे' (भ्वा० प० से०) । नञ्यादित्युः (३।१।१३४) ल्युट् (३।३।११४) वा । 'मितां ह्रस्वः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' (६।४।९१) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते—इति वृत्तिकृत् । 'वामनोऽनीचि खर्वं च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे ।

१. 'ऽतिभीरुके' इति पा० ।

२. 'नीचे' इति पा० ।

३. 'वामनोऽन्यतिखर्व' इति पा० ।

हरावङ्कोटवृक्षे' [इति मे० ९२।२७] ।—वामोऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः—इति स्वामी ।—स्त्रियां वामनी—इति मुकटः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि खर्वपुंसः । 'ह्रस्वस्य' ।

खरणाः स्यात्खरणसः

खरणाः, खरणसः (२ त्रि) 'नुकोली नाकवाले' के २ नाम हैं।

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकाऽस्य । 'खुरखरायां वा नस्' (वा० ५।४।११८) ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे 'अन् नासिकायाः—' (५।४।११८) इत्यच् नसादेशश्च । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तीक्ष्णनासिकस्य' ।

विग्रस्तु गतनासिके ॥ ४६ ॥

विग्रः, गतनासिकः (२ त्रि), 'नकटा' के २ नाम हैं।

विग्रेति ॥ विगता नासिका यस्य । 'प्रादिभ्यो घातुजस्य—' (२।२।२४) इति समासः । 'वेग्रो वक्तव्यः—' (वा० ५।१।११८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'खुखी च' इति शाकटायनः । 'ख्यश्च' (वा० ५।४।११८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः' । 'विग्रो विखुर्विनासिकः' इति रभसः । 'विनसा हतबान्धवा' इति तु टे 'पद्मसू—' (६।१।६३) इति नस् । विगतया नासिकयोपलक्षिता इत्यर्थः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गतनासिकस्य' ।

खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरणाः, खुरणसः (२ त्रि), 'पशुके खुरके समान नाकवाले' के २ नाम हैं।

खुरेति ॥ खुर इव नासिकाऽस्य । प्राग्वत् ॥ * ॥ द्वे 'पशुखुरसदृशनासिकस्य' ॥

प्रजुः प्रगतजानुकः ।

प्रजुः, प्रगतजानुकः (२ त्रि), 'रोगसे या स्वभावतः विरल जङ्घावाले' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रगते विरले जानुनो यस्य । 'प्रसंभ्यां जानुनोजुः' (५।४।१२९) ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'वातादिना विरलजानुकस्य' ॥

ऊर्ध्वजुः ऊर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वजुः, ऊर्ध्वजानुः (२ त्रि), 'बैठनेपर जिसकी जङ्घा ऊपरको उठी रहती हो उस' के २ नाम हैं।

ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वं जानुनी यस्य । 'ऊर्ध्वादिभाषा' (५।४।१३०) इति जुः ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'ऊर्ध्वजानुकस्य' ॥

संजुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

संजुः, संहतजानुकः (२ त्रि), 'सटे हथ जङ्घावाले' के २ नाम हैं।

समिति ॥ संहते जानुनी यस्य-। प्राग्वत् जुः (५।४। १२९) (१) ॥*॥ द्वे संलग्नजानुकस्य । 'प्रजुः प्रगत-जानुः स्यात् प्रज्ञोऽप्यत्रैव दृश्यते । संजुः संहतजानौ च भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वजुर्ऊर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञोऽप्यूर्ध्वजानुके' इति साहसङ्घः । द्वे 'संलग्नजानुकस्य' ॥

स्यादेडे बधिरः

एडः, बधिरः (२ त्रि), 'बहरा' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इलस्वप्ने' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरैक्यम् । 'यद्वा, -आ सर्वत ईड्यते, ईट्टे, वा । 'ईड स्तुती' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ बध्नाति कर्णम्, बध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (क्रधा० प० अ०) इषिमदि- (उ० १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्रवणशक्तिहीनस्य' ॥

कुब्जे गडुलः

कुब्जः, गडुलः (२ त्रि), 'कूबडा' के २ नाम हैं ।

किति ॥ कौ उब्जति । 'उब्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा, -कु ईषदुब्जमाजं वमस्य । शक-ग्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुब्जो वृक्षप्रभेदे ना न्युब्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः' [इति मे० ३०।५] ॥ (१) ॥*॥ गडति, गड्यते, वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-कादुः । गडुरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । 'गडुः पुण्डगुडे कुब्जे' [इति मे० ४१।९] ॥ (२) द्वे 'कुब्जस्य' ।

कुकरे कुणिः ।

कुकरः, कुणिः (२ त्रि), 'टेढे हाथवाले' के २ नाम हैं ।

कुकेति ॥ कुत्सितः करोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुणति, कुण्यते, वा । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुन्नक-वृक्षे ना कुकरे त्वभिधेयवत्' [इति मे० ४५।६] ॥*॥ 'निसर्गतः कूणिपङ्गुपीगण्डाः' इति नाममालायामार्यापाठा-दीर्घोकारवानपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिना वक्रकरस्य' ।

पृश्निरल्पतनौ

पृश्निः, अल्पतनुः (२ त्रि), 'छोटे शरीरवाले नाटा' के २ नाम हैं ।

प्रिति ॥ स्पृशति, स्पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पृश' (तु० प० अ०) । 'पृश्निपृश्निपाणि-' (उ० ४।५२) इति साधुः । पृच्छति, पृच्छ्यते, वा 'प्रच्छ जीप्सायाम्' (तु० प० अ०) । पर्वति । पृष्यते वा । 'पृष सेचने' (भ्वा० प०

से०) वा ॥ (१) ॥*॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अल्पशरीरस्य' ।

श्रोणः पङ्गौ

श्रोणः, पङ्गुः (२ त्रि), 'पङ्गु' के २ नाम हैं ।

श्रविति ॥ श्रोणति । 'श्रोण संघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यत्तु—शृणोति । 'रास्ना-दयः' इति नक् प्रत्ययादिः—इति मुकुटः । तन्न । रास्ना-दयः' इति सूत्राभावात् । नगादेर्विधायकाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ पनते । 'पन स्तुती' (भ्वा० आ० से०) । बाहुल-कादुः । स्त्रियाम् 'पङ्गोश्च' (४।१।६८) इत्युङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घाहीनस्य' ।

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डः, मुण्डितः (२ त्रि), 'मुण्डन कराये हुण्' के २ नाम हैं ।

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) 'मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहौ दैत्यान्तरे' इति हेमः [२।१२८] ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते स्म । क्तः (३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितकेशस्य' ।

वलिरः केकरे

वलिरः, केकरः (२ त्रि) ऐंचकर देखनेवाले' अर्थात् 'एक भौको ऊँचा और एक भौको नीचाकर देखनेवाले' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संचलने वा' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥*॥ के मुद्धि कर्तुं शीलमस्य । 'कृनो हेतु-' (३।२।२०) इति टः । 'हल-दन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (२) ॥*॥ 'टेरे वलिर-केकरी' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य' ।

खोडे खञ्जः

खोडः, खञ्जः (२ त्रि) 'लंगड़ा' के २ नाम हैं ।

खविति ॥ खोडति । 'खोड गतिप्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ खञ्जति । 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरी' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'गतिविकलस्य' ।

त्रिषु जरावराः ।

'जरा' (२।६।४१) शब्दके बादसे यहाँतक सब त्रिलिङ्ग हैं ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादवरा अवर्चीना उत्तानशया-द्यालितङ्गाः ।

जडुलः कालकः पिप्लुः

जडुलः, कालकः, पिप्लुः (३ पु), 'लहसन' अर्थात् 'जन्म-कालसे ही उत्पन्न शरीरके चिह्न-विशेष' के ३ नाम हैं।

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच् ॥ * ॥ 'जटुलः' इति मुकुटः । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥ * ॥ कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । ण्वुल् (३१११३३) ॥ (२) ॥ * ॥ अपि प्लवते । 'प्लुङ् गतो' (भ्वा० आ० से०) । मितद्र्वादि-त्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कृष्णवर्णदेहगतचिह्नस्य' 'लसुन' इति ख्यातस्य ।

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

तिलकः, तिलकालकः (२ पु), 'तिल' अर्थात् 'काली तिलके समान देहके चिह्न-विशेष' के २ नाम हैं।

तीति ॥ तिल इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कम् ॥ (१) ॥ * ॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'देहस्थतिलस्य' ।

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनामयम्, आरोग्यम् (२ न), 'नीरोग' के २ नाम हैं।

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थाभावेऽप्ययीभावः (२।१।६) ॥ (१) ॥ * ॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (२) ॥ द्वे 'रोगाभावस्य' ।

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

चिकित्सा, रुक्प्रतिक्रिया (२ स्त्री), 'चिकित्सा' अर्थात् 'रोगको दूर करनेके लिये दवा आदिके सेवन करने' के २ नाम हैं।

चिकीति ॥ 'कितेर्ग्याधिप्रतीकारे' [वा० इति] सन् । चिकित्सनम् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ रुजः प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रोगनिवारणस्य' ।

भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

भेषजम्, औषधम्, भैषज्यम् (३ न), अगदः, जायुः (२ पु), 'दवा' के ५ नाम हैं।

भेषेति ॥ भेषयति । 'भेष भये' (भ्वा० उ० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । भेष रोगं जयति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । भेषं जयति वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।—भिषज इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१३०) इत्यण् ।

३६ अ०

'अनन्तावसथेतिहभेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेत्वम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ औषधेरिदम् । 'औषधेरजातो' (५।४।३७) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ भेषजमेव । 'अनन्ता-' (५।४।२३) इति ज्यः ॥ (३) ॥ * ॥ गदविरुद्धम् । न गदोऽस्मात्, इति वा ॥ (४) ॥ * ॥ जयति रोगान् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्यण् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'औषधस्य' ।

स्त्री रुग्जा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

रुक्, रुजा (२ स्त्री), उपनापः, रोगः, व्याधिः, गदः, आमयः (५ पु), 'रोग' के ७ नाम हैं।

स्त्रीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) रोजनं वा । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । टाप् (४।१।४) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा, 'रुजा त्वामयभङ्गयोः' इति हैमः [२।७५] ॥ (२) ॥ * ॥ उपतापयति । 'तप दाहे' चुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपतपनं वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपतापो गदे ताते' इति हैमः [४।२।३३] ॥ (३) ॥ * ॥ रुजति । 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । रोजनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥ * ॥ विविधा आधयोऽस्मात् व्याधानं वा । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥ * ॥ गदति । अच् (३।१।१३४) । 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे' इति हैमः [२।२।२८] ॥ (६) ॥ * ॥ 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । आमं यान्त्यनेन । 'या प्रापरो' (अ० प० अ०) 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा,—आमयनम् अनेन । 'मीड् हिंसायाम्' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'रोगस्य' ।

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षयः, शोषः, यक्ष्मा (३ पु), 'राजयक्ष्मा रोग' के ३ नाम हैं।

क्षय इति ॥ क्षयति देहम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । 'क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हैमः [२।३।५१] ॥ (१) ॥ * ॥ शोषयति । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः [२।५८७] ॥ (२) ॥ * ॥ यक्षयते, यक्ष्यते, वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'राजयक्ष्मणः' ।

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रतिश्यायः, पीनसः (२ पु), 'पीनस रोग' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्यैङ् गती' (भ्वा० आ० भ०) । 'श्याद्वचधा-' (३।१।१४१) इति णः ॥ * ॥ प्रतिश्यायतेऽनया । 'आतंश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङि 'प्रतिश्या' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ पीनं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ 'आपीनसः प्रतिश्या स्यात्' इति रभसः ॥ * ॥ द्वे 'नासारोगस्य' ।

खी क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

क्षुत् (खी), क्षुतम् (न), क्षवः (पु), 'छीक' के ३ नाम हैं ।

कीति ॥ क्षवणम् । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥ * ॥ 'ऋदोरप्' (३-३।५७) ॥ (३) ॥ * ॥ 'स्त्रियां क्षुत् क्षुतं हंछिका' इति रभसः ॥ * ॥ त्रीणि 'छिवकायाः' ।

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

कासः, क्षवथुः (२ पु), 'खाँसी' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'कासृ शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । ['का-कास्तृणो रोगभेदे' इति हेमः (२।५।५७) । 'वाराणस्यां भवेत्काशी क्षवथी ना तृणेऽस्त्रियाम्' इति तालव्यान्ते रभ-साच्च तालव्यान्तोऽपि] ॥ (१) ॥ * ॥ क्षीत्यनेन । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) 'द्वितोऽप्युच्' (३।३।८९) ॥ 'क्षवथुः कासे छिवकायाम्' इति हेमचन्द्रः [३।३।४२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कासरोगस्य' ।

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

शोफः, श्वयथुः, शोथः (३ पु), 'शोथ, सूजन' के ३ नाम हैं ।

श्विति ॥ श्वति । 'श्व गती' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् फः । यश्च । 'च्छ्वोः-' (६।३।१९) इत्यृट् । 'आद्गुणः' (६।१।८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येष-' (६।१।८९) इति न वृद्धिः । यद्वा, -श्वति । 'शु गती' () । 'शोफ ओषधिभेदे स्यादुत्कृते त्वग्विवर्धने' इति हेमः [२।३०६] ॥ (१) ॥ * ॥ श्वयति अनेन ॥ 'दुओश्च गतिवृद्धयोः' (भ्वा० प० से०) 'द्वितोऽप्युच्' (३।३।८९) ॥ (२) ॥ * ॥ यत्तु—'शु गती' । 'यूयादयश्च'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्निर्मूलम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शोथस्य' ।

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पादस्फोटः (पु), विपादिका (स्त्री), 'बिवाय' अर्थात् 'पैरके तलवेमें फटनेवाले रोग-विशेष' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ स्फुटनम् 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ विपद्यतेऽनया । 'पद गती' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (३।३।१०८) । (२) ॥ * ॥ द्वे 'पादस्फोटनरोगस्य' ।

किलाससिध्मे

किलासम्, सिध्मम् (२ न), 'सेहुआ, सिहुला' के २ नाम हैं ।

कीति ॥ किलति । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । अस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किलं च तदसं च । यद्वा, -केलनम् । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । किलमस्यति । अण् (३।२।१) । किलेन श्वैत्येन असति वा । 'अस दीप्ती' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ सिध्यति । 'षिधु गत्याम्' ('संराद्धौ') (दि० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । यत्तु—पामादित्वान्मनिन्—इति मुकुटः । तन्न । पामादे-र्मनिन् विधानाभावात् । घातोः पामादिप्रत्ययाभावात् ॥ (२) ॥ * ॥ 'पादस्फोटोऽथ त्वक्पुष्पी किलासं सिध्मलीति च' इति रभसः ॥ * ॥ द्वे 'सेहुआ' इति ख्यातस्य ।

कच्छां तु पाम पामा विचर्चिका ।

कच्छः (स्त्री), पाम (न), पामा, विचर्चिका (२ स्त्री), 'गीली खुजली या खसरा' के ४ नाम हैं ।

केति ॥ कषति । 'कष हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कषेष्ठ च' (उ० १।८४) इत्यूः ॥ (१) ॥ * ॥ पायत्य-ङ्गम् । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । पायते देहोऽस्माद्वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । पिबति देहं वा ॥ (२) ॥ * ॥ स्त्रियां तु 'मनः' (४।१।११) इति न ङीष् । 'डावुभास्याम्-' (४।१।१३) इति डाव् वा ॥ (३) ॥ * ॥ विचर्च्यते । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल्-' (३।३।१०८) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'खसुरोगस्य' ।

१. अत्रिधानचिन्तामणी 'सिध्म किलासं त्वक्पुष्पं सिध्मम्' (३।१३१) इति पाठान्तातोऽपि 'सिध्म' शब्दः । तस्य च सिद्धिर्वाचस्पत्ये, विषधातोर्मनिन्प्रत्यये कित्वाहु-क्ता, अतो मुकुटोक्तो मनिन् प्रत्ययः सम्यगेव प्रतिभाति ।

कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया

कण्डूः, खर्जुः, कण्डूया (३ स्त्री), 'खाज या खुजलाहट' के ३ नाम हैं।

केति ॥ कण्डूयनम् । 'कण्डून् गात्रविघर्षणे' (कण्ड-वादिः) । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) संपदादिविवप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ खर्जनम् । 'खर्ज मार्जने च ।' चाद्वयथने (भ्वा० प० से०) । 'कृषिचमि-' (उ० १।८०) इत्युः । 'खर्जुः खर्जूरीकीटकण्डुषु' इति हैमः [२।६९] ॥ (२) ॥ * ॥ त्रीणि 'गात्रविघर्षणस्य' ।

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

विस्फोटः, पिटकः (२ त्रि) 'फोड़ा' के २ नाम हैं।

वीति ॥ विस्फोटति । 'स्फुटिर विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । करणे घञ् (३।३।१९) वा ॥ (१) ॥ * ॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) ववुन् (उ० २।३२) । 'पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जु-षायामपीष्यते' इति हेमचन्द्रः [३।६५] । स्त्रियां पिटका । क्षिपकादिः (वा० ७।३।४५) ॥ * ॥ 'विस्फोटा विटिका स्त्रियाम्' इत्यमरमालायां वकारादिरपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'फोड़ा' इति ख्यातस्य ।

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीवे

व्रणः (पु न), ईर्मरु, अरुः (२ न), 'घाव या व्रण' के ३ नाम हैं।

व्रेति ॥ व्रणति । 'व्रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा, -व्रणयति । 'व्रण गात्रविचूर्णने' (चु० उ० से०) । अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ ईरयति सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । बाहुलकान्मन् ॥ (२) ॥ * ॥ इरयति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अतिपूवपि-' (उ० २।११७) इत्युस् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'व्रणस्य' ।

नाडीव्रणः पुमान् ।

नाडीव्रणः (पु), 'सइन' अर्थात् 'सर्वदा पीव बहानेवाले व्रण-विशेष' का १ नाम है।

नेति ॥ नाड्यां व्रणः ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'सदा गलतो व्रणस्य' ।

कोठो मण्डलकम्

कोठः (पु), मण्डलकम् (न), 'गजकर्ण रोग' अर्थात् 'जिससे शरीरमें गोले २ चकत्ते पड़ जायँ उस रोग' के २ नाम हैं।

कविति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डलमिव । 'इवे प्रातिकृती' (५।३।१३) इति कन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मण्डलाकारकुण्ठस्य' ।

कुष्ठश्चित्रे

कुष्ठम्, शिवत्रम् (२ न), 'सफेद कोठ' अर्थात् 'चरक फूटने' के २ नाम हैं।

विवति ॥ कुष्णात्यङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (कचा० प० से०) 'निकुषि-' (उ० २।२) इति वथञ् । कुत्सितं तिष्ठति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षः । 'कुष्ठं भेषजरोगयोः' इति हैमः [२।१०६] ॥ (१) ॥ * ॥ श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) 'स्फायितश्च-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्वेतकुष्ठस्य' ।

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

दुर्नामकम्, अर्शः (२ न), 'ववासीर' के २ नाम हैं।

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगत्वात् । क्षुब्धादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेव्याधौ शुट् च' (उ० ४।१९६) इत्यमुन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गुदरोगस्य अर्शाख्यस्य' ।

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनाहः, विबन्धः (२ पु), 'जिसमें मल और मूत्र रुक जाँय उस रोग' के २ नाम हैं।

आनेति ॥ आनहनम् । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ विबन्धनम् । 'तन्ध बन्धने' (कचा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ आभ्यां करणे वा घञ् (३।३।१९) ॥ * ॥ द्वे आध्मानस्य 'मलमूत्रनिरोधस्य' ।

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।

ग्रहणी, प्रवाहिका (२ स्त्री), 'संग्रहणी' के २ नाम हैं।

ग्रेति ॥ गृह्णाति जठराग्निम् । 'ग्रह उपादाने' (कचा० उ० से०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।१३३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रवहति । ण्वल् (३।१।१३३) । प्रवहणम् । 'रोगाख्यायां ण्वल्-' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥ * ॥ रुक् रोगः । प्रवाहिका रोगो ग्रहणी स्यात् ॥ * ॥ द्वे 'संग्रहणीरोगस्य' ।

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

प्रच्छर्दिका, वमिः (२ स्त्री), वमथुः (पु), 'वमन या उल्टी' के ३ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रच्छदंनम् । 'छर्द वमने' (चु० प० से०) ।
'रोगाख्या-' (३।३।१०८) इति ण्वुल् ॥ (१) ॥*॥ वम-
नम् । 'दुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इक् कृष्या-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वितोऽणुच्'
(३।३।८९) । 'वमयुः पुंसि वमने गजस्य करशीकरे' [इति
मे० ७३।२३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वमनस्य' ।

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।

विद्रधिः (स्त्री,), ज्वरः, मेहः, भगन्दरः (३ पु), 'पेट
आदि कोमल स्थानमें होनेवाला फोड़ा, ज्वर, प्रमेह और
भगन्दर' का क्रमशः १—१ नाम है । ये सब 'व्याधिके
भेद' हैं ।

व्येति ॥ वेदनम् । छिद्रम् । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछ-
न्दसोः', इति रक् । यद्वा,—विद्राति । 'द्रा स्वप्ने पलायने'
(अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति कः । विद्रं धीयतेऽस्याम् । 'डुधाब्' । 'कर्मण्यधिकरणे
ष' (३।३।९३) इति किः । यद्वा,—विद्रस्य घानम् ।
'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥
ज्वरति । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।
१।१३४) । ज्वरणं वा । ण्यन्तात् घब् (३।३।१८) णिलो-
पस्य स्यानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१)
॥*॥ मेहति । 'मिह सेषने' (भ्वा० प० अ०) । अच्
(३।१।१३४) । मेहनं वा । घब् (३।३।१८) ॥ (१)
॥*॥ भगं दारयति । 'भगे च दारेः' (काशिका०) इति
वच् ॥ (१) ॥*॥

[श्लीपदं पादवलमीकं केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः ।]

[श्लीपदम्, पादवलमीकम् (२ न), 'पीलपांव' अर्थात्
'जिसमें पैरके छुटनेके नीचेका हिस्सा फूलकर बहुत मोटा हो
जाय, रोग' के २ नाम हैं ।

केशघ्नः, इन्द्रलुप्तकः (२ न), 'टुनकी ल गना' अर्थात्
'जिसमें शिर आदिके बाल झड़कर गिर जाय, उस रोग' के
२ नाम हैं]

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

अश्मरी (स्त्री), 'मूत्रकृच्छ्रम्' (न), 'मूत्रकृच्छ्र' अर्थात्
'जिसमें पेशाब करनेमें अत्यन्त कष्ट हो, उस रोग' के २
नाम हैं ।

अश्मेति ॥ अश्मानं राति । 'आतोऽनुप-' (३।१।३)
इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रे
कृच्छ्रमत्र ॥ (१) ॥*॥ 'विद्रघ्यादीनां व्याधिप्रभेदानां'
प्रत्येकमेकैकम् ।—अश्मर्यास्तु द्वे नाम्नी—इत्येके ।

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

यहांसे आगे 'शुक्रम' (२।६।६२) के पहलेवाले सब
शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

प्विति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् [२।६।६२] प्राक्पठिता
वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ।

रोगहार्यगदंकारो भिषवैद्यौ चिकित्सके ।

रोगहारी, अगदङ्कारः, भिषक्, वैद्यः, चिकित्सकः (५ पु),
'वैद्य डाक्टर, कविराज, हकीम आदि दवा करनेवाले' के
५ नाम हैं ।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति
'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०)
इति मुम् ॥ (२) ॥*॥ भिषज्यति । 'भिषज रुज्ये' ।
'कण्ठ्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । विवप् (३।१।१७८) ॥
(३) ॥*॥ विद्यामधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९)
इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ चिकित्सति । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे'
[वा०] इति सन्नन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'वैद्यस्य' ।

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

वार्तः, निरामयः, कल्यः (३ त्रि), 'नीरोग' के ३ नाम
हैं ।

उल्लाघः (त्रि), 'रोगसे शीघ्र ही छुटे हुए' का १ नाम है ।
वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१)
णः ॥ 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निः-
सारारोग्ययोः क्लीबं 'वृत्तिमन्नीरुजोस्त्रिषु' [इति मे० ५८।
५६-५७] ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रान्त आमयात् । 'निरादयः
-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निरामयस्तु पुंसि
स्यादिङिक्के विगतामये' इति हैमः [४।२३१] । 'निरा-
मयस्तु पुंसि स्यादिङिक्के त्रिषु नीरुजे' इति विश्व-^२मेदिन्यौ ॥
(२) ॥*॥ कलामु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् । 'कल्यं प्रभाते मधुनि सज्ये' दक्षे निरामये ।
कल्या कल्याणवाचि स्यात् इति हैमः [२।३।५०-५१] ॥
(३) ॥*॥ उल्लाघते स्म । 'लाघृ सामर्थ्ये' (भ्वा० आ०
से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उल्लाघ्यते'

१. 'वृत्तिर्मल्लीरुजोः स्त्रियाम्' इति पा० ।

२. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (१२१) । विश्वे तु 'निरा-
मयोऽज्यवत् कल्ये स्यादिङिक्के निरामयः ।' इति पा०
(१२३।११०)

३. 'सज्ये' इति पा० ।

स्म इति वा । 'अनुपसर्गात्फुल्ल-' (८।२।५५) इति साधुः । 'उल्लाघो निपुणो हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि' इति हैमः [३।१३३] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'रोगनिर्मुक्तस्य' ।

ग्लानग्लास्तू

ग्लानः, ग्लास्तूः (२ त्रि), 'रोगसे खिन्न' के २ नाम हैं । ग्लेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० पा० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'संयोगादेः-' (८।२।४३) इति नत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ ग्लानशीलः । 'ग्लानिस्थश्च स्तुः' (३।२।१३९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रोगेण क्षीणस्य' ।

आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमयावी, विकृतः, व्याधितः, अपटुः, आतुरः, अभ्यमितः, अभ्यान्तः (७ त्रि), 'रोगी' के ७ नाम हैं ।

आमेति ॥ आमयोऽस्यास्ति । 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा० ५।२।१२२) इति विनिः ॥ (१) ॥ * ॥ विक्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः' । 'बीभत्सश्च' इति हैमः [३।३।१९] ॥ (२) ॥ * ॥ व्याधिः संजातोऽस्य 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' (५।२।३६) ॥ ॥ * ॥ 'पटुर्दक्षे च नीरोगे' [इति मे० ३५।२०] । पटो-रन्यः ॥ (४) ॥ * ॥ आतोतोति । 'तुर त्वरणे' ह्वादिः । 'छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां प्रयुज्यन्ते' । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । मुकुटस्तु—आतुरयति = असु-स्थत्वादितत्वरिते । 'तुण त्वरणे' (जु० प० से०) अत इगुपधकः—इति व्याचक्ष्यौ । तत्र ण्यन्त उपधा-गुणाभावश्चिन्त्यः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात्कप्रत्ययोऽपि । —आतोरति । आतुरः । आतरति रोगं वा—इति स्वाम्यपि चिन्त्यः । तुरेः क्तत्वाभावात् । तरतेरिष्टरूपा-संभवाच्च ॥ (५) ॥ * ॥ अभ्यम्यते स्म । 'अम रोगे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वाणिजभाव इदम् । अभ्यमति स्म वा । 'अम गती' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रूपमत्वर-' (७।२।२८) इति वेट् ॥ (६) ॥ * ॥ इडभावे 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'रोगिणः' ।

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

पामनः कच्छुरः (२ त्रि), 'गीली खजलीवाले या खसरा रोगवाले' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ पामाऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥ (१) ॥ * ॥ कच्छुरस्यास्ति । 'कच्छ्वा ह्रस्वश्च'

() इति रः । 'कच्छुरा शूकशिम्ब्यां च शटीदुःस्प-शयोरपि । कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेपि च' इति विश्वः [१४२।२१७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विचचिकायु-क्तस्य' ।

दर्दुणो दर्दुरोगो स्यात्

दर्दुणः, दर्दुरोगी (२ त्रि), 'दाद रोगवाले' के २ नाम हैं ।

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गती' (अ० प० से०) । 'दरिद्रातेर्यलोपश्च' (उ० १।९०) इति साधुः । दर्दुरस्या-स्ति । 'शाकीपलाशीदर्दूणां ह्रस्वश्च' इति पामादिषु (५।२।१००) पाठान्नः ॥ (१) ॥ * ॥ दर्दूश्चासौ रोगश्च । 'इको ह्रस्वोऽड्यः' (६।३।६१) इति ह्रस्वः । दर्दुरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दर्दुयुक्तस्य' ॥

अशोरोगयुतोऽर्शसः ।

अशोरोगयुतः, अर्शसः (२ त्रि), 'बवासीर रोगवाले' के २ नाम हैं ।

अशंविति ॥ अशोरोगेण युतः (१) ॥ * ॥ अर्शासि सन्त्यस्य । 'अर्शादिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मूलव्याधिमतः' ।

वातकी वातरोगी स्यात्

वातकी, वातरोगी (२ त्रि), 'वात रोगवाले' के २ नाम हैं ।

वातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसाराभ्यां कुक् च' (५।२।१२९) इतीनिः ॥ (१) ॥ * ॥ वातरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वातरोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

सातिसारः, अतिसारकी (२ त्रि), 'अतिसार रोगवाले' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥ * ॥ अतिसा-रोऽस्यास्ति । प्राग्वत् (५।२।१२६) इति कुक् च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अतिसारवतः' ।

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ।

क्लिन्नाक्षः, चुल्लः, चिल्लः, पिल्लः (४ त्रि), 'कीचरसे युक्त आँखवाले' के ४ नाम हैं । प्रथम 'क्लिन्नाक्ष' शब्दको छोड़कर शेष ३ नाम 'कीचरसे युक्त आँख' के हैं ।

स्युरिति ॥ (वा० ५।२।३३) क्लिन्नस्य लप्रत्ययः । चिल् चिल्, पिल्, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यर्थे । चक्षुर्गतः,

बलेदरोगश्चुल्लादिवाच्यः । तच्चक्षुश्चुल्लादिवाच्यम् । तच्च-
क्षुर्योगात्पुरुषोऽपि । 'चित्तलः खगे सञ्चल्लश्च पिल्लवत् क्लिन्न-
लोचने । विल्लनाक्षिण' इति हैमः [२।४१७-१८] ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विल्लनेत्रतद्वतोः' ।

उन्मत्त उन्मादवति

उन्मत्तः, उन्मादवान् (२ त्रि), 'पागल, उन्माद-
रोगी' के २ नाम हैं ।

उन्मेति ॥ उन्माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'न ध्याख्या-' (८।२।
५७) इति नत्वं न । 'उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्याद्वत्तूरोन्मादयु-
क्तयोः' इति हैमः [३।२६७] ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनम् ।
घञ् (३।३।१८) । उन्मादोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वातकृतचित्तविभ्रमस्य' ।

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्मलः, श्लेष्मणः, कफी (३ त्रि), 'कफवाले रोगी' के
३ नाम हैं ।

श्लेष्मेति ॥ श्लेष्माऽस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।
२।९७) इति लच् ॥ (१) ॥*॥ पामादित्वात् (५।२।
१००) नः ॥ (२) ॥*॥ कफोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।
२।१२८) इतीति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कफवतः' ।

न्युब्जो भुग्ने रुजा

न्युब्जः (त्रि), 'रोगसे कुबड़ा' का १ नाम है ।

न्युविति ॥ न्युब्जनम् 'उब्ज आजवे' (तु० प० से०) ।
घञ् (३।५।१८) । 'भुज्यन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' (७।३।३१)
इति साधुः । न्युब्जः पृष्ठवक्रत्वकारी यस्यास्ति । अर्शआ-
द्यच् (५।२।१२७) । रुजा रोगेण भुग्ने पुरुषे न्युब्जो वर्तते ।
'न्युब्जः कुब्जे कुगस्तुचि । अधोमुखेऽपि च न्युब्जं कर्मरङ्ग-
तरोः फले' इति हैमः [२।७२-७३] ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कुब्जस्य' ।

वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ ।

वृद्धनाभिः, तुण्डिलः, तुण्डिभः (३ त्रि), 'दोणर' अर्थात्
'कब्जा आदिके कारण बड़े हुए नाभिवाले' के ३ नाम हैं ।

वृद्धेति ॥ वृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥*॥
तुण्ड्यते । 'तुण्डि तोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधा-
तुभ्य इच्' (उ० ४।११८) । 'तुण्डिबलिवटेर्भः' (५।२।
१३९) ॥ (२) ॥*॥ सिध्मादित्वात् (५।२।९६) लच्
॥*॥ 'तुन्दिल' इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (३।२।११७)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य' ॥

किलासी सिध्मलः

किलासी, सिध्मलः (३ त्रि), 'सिड्डला, सेंडुआ या
पपकीवाले रोगी' के ३ नाम हैं ।

कोति ॥ किलासमस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८)
इतीति ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च'
(५।२।९७) इति लच् । 'सिध्मला मत्स्यविकृती वाच्य-
वत्तु किलासिनि' इति मेदिनी [१५५।१४५] ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'सिध्मयुक्तस्य' ।

अन्धोऽदृक्

अन्धः, अदृक् (२ त्रि), 'अन्धा, सूर' के २ नाम हैं ।

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु०
उ० से०) अच् (३।१।१३४) । ['अन्धं स्यात्तिमिरे वलीबं
चक्षुर्हीनेऽभिधेयवत्' इति । ७९।३] ॥ (१) ॥*॥ न
दृगस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अचक्षुषः' ॥

मूर्च्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥

मूर्च्छालः, मूर्त्तः, मूर्च्छितः (३ त्रि), 'मूर्च्छा या मृगी रोग-
वाले' के ३ नाम हैं ।

म्विति ॥ मूर्च्छाऽस्यास्ति । सिध्मादिषु (ग० ५।२।९६)
'क्षुद्रजन्तूपतापाच्च' इति पठितत्वालच् । 'प्राणिस्थादातः
—' (५।२।९५) इति न भवति । 'प्राण्यङ्गादेव' इति
(वातिकरूपव्याख्यानात् ॥ (१) ॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मूर्च्छा
मोह-समुच्छ्रययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४।७२) ।
'राल्लोपः' (३।४।२१) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७)
इति न नत्वम् । 'मूर्त्तं स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि'
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ मूर्च्छा जाताऽस्य ।
तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । 'मूर्च्छितं सोच्छ्रये मूढे'
इति हैमः [३।३०६] ॥*॥ त्रीणि 'मूर्च्छावतः' ।
शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

शुक्रम, तेजः, रेतः, बीजम्, वीर्यम्, इन्द्रियम् (६ न),
'वीर्य' अर्थात् 'मनुष्यके शरीरस्थ स्निग्ध तथा श्वेतवर्ण धातु'
के ६ नाम हैं ।

श्विति ॥ शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०)
शोचयति वा । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२६) इति साधुः ।
'शुक्रं तु रेतोऽक्षिरुजोः' इति हैमः [२।४७६] ॥ (१) ॥*॥
तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) अशुच् (उ०
४।१८९) ॥ (२) ॥*॥ रिणाति । 'री गतिरेषणयोः'
(ऋचा० प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२)
इत्यशुच् ॥ (३) ॥*॥ विशेषेण ईजते । 'ईज गतिकुत्स-
नयोः' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) बवयोर-
भेदः । बीज्यते वा । घञ् (३।३।१९) । कुत्वं तु न-
भवति । 'चजोः-' (७।३।५२) इत्यत्र 'निष्ठायामनिटः'

१. पाठोऽयं मेदिन्याम् (५७।४६) ।

विश्वे तु 'मूर्त्तं मूर्तिमति प्रोक्तं मूर्च्छाले कठिनेऽपि च' इति ।

इति वार्तिककृता पूरितत्वात् । अस्य च निष्ठायां सेट्त्वात् ।
यद्वा, वीजयति, वीज्यते वा । अनेन वा । 'वीज व्यजने'
() । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८, १९)
। 'वीजं' रे तसि । स्यादाधाने च तस्वे च हेतावङ्कुर-
कारणे' इति हैमः [२।७४] ॥ (४) ॥*॥ वीरेऽवलीवे
साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा,-
वीरयति । वीर्यते वा । अनेन वा । 'वीर विक्रान्ती' (चु०
उ० से०) । अघ्न्यादिः (उ० ५।११२) । 'अचो यत्'
(३।१।९७) वा० 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुक्रे शक्ती च'
इति हैमः [२।३८५] ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो
लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्' (५।२।९३) इति साधुः ।
'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि' इति हेमचन्द्रः [३।५११] ॥
(६) ॥*॥ षट् 'रेतसः' ।

मायुः पित्तम्

मायुः (पु), पित्तम् (न), 'पित्त' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ मिनोति देह उष्माणम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे'
(स्वा० उ० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् ॥
(१) ॥*॥ अपि दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प०
अ०) । 'देह् पालने' (भ्वा० आ० अ०) वा । क्तः (३।-
२।१०२) । 'अच उपसर्गतिः' (७।४।४७) । 'वष्टि
भागुरिः-' इत्यल्लोपः । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दस्ति' (६।३।
१२४) इति दीर्घो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पित्तस्य' ।

कफः श्लेष्मा

कफः, श्लेष्मा 'कफ' के २ नाम हैं ।

केति ॥ केन जलेन फलति । 'फल निष्पत्ती' (भ्वा०
प० से०) । 'अग्न्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति
ङः । यद्वा,-के शिरसि फणति, फक्कति, वा । प्राग्वत् ङः
(वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ श्लिष्यति । 'श्लिष
आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्'
(उ० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कफस्य' ॥

स्त्रियां तु त्वगासृग्धरा ॥ ६२ ॥

त्वक् (स्त्री), असृग्धरा (२ स्त्री), 'चमड़ा' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०) ।
क्विप् (३।२।१७८) यद्वा,-तनोति । 'तनोतेऽनश्च वः'
(उ० २।६३) इति चिक् च । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च
गुडत्वचि विशेषतः' (इति मे० २७।६) ॥*॥ 'पुसि-'
(३।३।११८) इति घे 'त्वच' इत्यदन्तोऽपि 'त्वक्त्वचचो-
चशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति 'धरणिः ॥ (१)

१. 'रत्नकोष' इति ।

॥*॥ असृजो रक्तस्य धरा ॥*॥ 'असृग्धरा' इत्येके ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'चर्मणः' ॥

पिशितं तरसं मांसं पल्लं क्रव्यमामिषम् ।

पिशितम्, तरसम् मांसम्, पल्लम्, क्रव्यम्, आमिषम्
(६ न), 'मांस' के ६ नाम हैं ।

पिशति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।
'पिशेः किच्च' (उ० ३।१५) इतीतन् । पिश्यते स्म वा । क्तः
(३।२।१०२) । 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः
[३।२८२] ॥ (१) ॥*॥ 'तरो जवे बले' इति हैमः [२।
५९४] । तरो बलमस्त्यस्मिन् । अर्शभाद्यच् (५।२।
१२७) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ०
अ०) । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः ॥ (३)
॥*॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गती' (भ्वा०
प० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः ।
'पल्लं तिलमिश्रे स्यात् पल्लं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः
[२९५] । 'पल्लं पङ्कमांसयोः । तिलचूर्णे पल्लस्तु राक्षसे'
इति हैमः [३।६९९] (४) ॥*॥ क्लवते । क्लव्यतेऽस्माद्वा ।
'क्लव भये' () । न्यन्तो मित् । 'अचो यत्' (३।१।९७)
रलयोरेकत्वम् ।—क्रीयते । 'क्रुङ् गती' (भ्वा० आ० अ०)
इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ आमिषति । 'मिष स्पर्धायां'
(तु० प० से०) मेषति वा । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (७)
षट् 'मांसस्य' ॥

उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तप्तम्, शुष्कमांसम् (२ न), वल्लूरम् (त्रि), 'सूखे
मांस' के ३ नाम हैं ।

उत्तेति ॥ उत्तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उत्तप्तं चञ्चले शुष्कमांस-
संतपयोरपि' इति हैमः [३।२६४] ॥ (१) ॥*॥ शुष्कं च
तन्मांसं च ॥ (२) ॥*॥ वल्लते, वल्ल्यते वा 'वल्ल संवरणे'
(भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः ।
'वल्लूरं स्याद्वनक्षेत्रे, वाहनोषरयोरपि । वल्लूरा त्रिषु संशु-
ष्कमांसशूकरमांसयोः' [इति मे० १३७।२१०-२११] ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि ॥*॥ 'शुष्कमांसस्य' ॥

रुधिरं सृग्लोहितासृक्क्षतजशोणितम् ।

रुधिरम्, असृक्, लोहितम्, असृजम्, रक्तम्, क्षतजम्,
शोणितम्, (७ न), 'रक्त, खून' के ७ नाम हैं ।

१. हैमे 'क' पुस्तके तु 'पिशितं मांसवाचकम् । पिशिता
मांसिकायां स्यात्' (३।२९८-२९९) इत्येवं भिन्ने एव
पाठः ।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिर् आवरणे' (उ० अ०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिराऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुंकुमासृजोः' [इति मे० १३७।२०६] (१) ॥ * ॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकाट्टजः । न सृजति वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । क्विप् । 'क्विन्प्रत्ययस्य-' (८।२।६२) इति कुः । 'क्विन् प्रत्ययो यस्मात्' इति बहुव्रीहिः । 'ऋत्विग्दधृक्त्वक्-' (३।२।५९) इति हि सृजेः क्विन् विहितः (२) ॥ * ॥ रोहति । रुह्यते वा । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।१९४) इतीतच् । 'लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने पुमान्दान्तरे भीमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' [इति मे० ६५।१४८-४९] ॥ (३) ॥ * ॥ अस्यते । 'बहुलमन्यत्रापि-' इति रक् । 'अन्नः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' [इति मे० १२३।५] ॥ (४) ॥ * ॥ रज्यते स्म । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुंकुमे ताग्रे प्राचीनामलकेऽसृजि' [इति मे० ५७।४८-४९] ॥ (५) ॥ * ॥ क्षताज्जातम् । डः (३।२।९८) ॥ (६) ॥ * ॥ शोणति स्म । 'शोणू वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।—शोणते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'रक्तस्य' । बुक्काऽग्रमांसम् ।

बुक्का (स्त्री), अग्रमांसम् (न) 'कलेजा' अर्थात् हृदयके भीतरवाले कमलके समानाकार मांस-विशेष' के २ नाम हैं ।
विवति ॥ बुक्यते स्वादुत्वान्मुग्यते । 'बुक्क भषणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१६) । 'शोणितेषु स्त्रियां बुक्का बुक्कं सुरसमद्वयोः' इति रभसः । 'उरस्यपि च बुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।३२५] (१) ॥ * ॥ अग्रं मुख्यं मांसम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हृदयान्तर्गतमांसविशेषस्य' ।

हृदयं हृत्

हृदयम्, हृत् (२ न), 'हृदय' के २ नाम हैं ।

ह्रिति ॥ हरति । ह्रियते वा । 'वृहोः पुक्दुको च' (उ० ४।१००) इति कयन् । 'हृदयं मानसे बुक्कोरसोरपि नपुसकम्' [इति मे० १२१।११५] ॥ (१) ॥ * ॥ बाहुलकात्केवलोऽपि पुक् ॥ (२) ॥ * ॥ 'पञ्चकोषप्रतीकांशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विज्ञानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्' इति ॥ * ॥ द्वे 'हृदयकमलस्य' । चत्वारि पर्याया इत्येके ।

मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

मेदः (न), वपा, वसा (२ स्त्री), 'चर्बी' के ३ नाम हैं ।

मयिति ॥ मेद्यति । 'त्रिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ * ॥—घञ् (३।३।१९)—इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ वपति । उप्यते वा । 'डुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।३४) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । 'वपा विवर-मेदसोः' इति हैमः [२।३।०३] ॥ (२) ॥ * ॥ वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३।१।३४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शुद्धमांसस्नेहस्य' ।

पश्चाद्ग्रीवा सिरा मन्या

मन्या (स्त्री), 'गर्दनके पीछेवाली नस' का १ नाम है ।
पेति ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'ग्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः' ।

नाडी तु धमनिः सिरा ।

नाडी, धमनिः, सिरा (३ स्त्री), 'नस' के ३ नाम हैं ।
नेति ॥ नाडयति, नाडयते, वा । 'नड भ्रंशे' (चुरादिः । 'अच इः') (उ० ४।१३९) । 'नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षण-कालेऽपि' [इति मे० ४१।१६-१७] ॥ (१) ॥ * ॥ धमति । ध्वाने धमिः सौत्रः । 'अर्तिमृष्ट-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । डीष् (ग० ४।१।४५) । 'धमनी तु शिराहृद-विलासिः शोश्च योषिति' [इति मे० ८८।७८] ॥ (२) ॥ * ॥ सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि-' इति रक् ॥ * ॥ तालव्यादिरपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति तालव्यादौ रभसात् । शिनोति । 'शिङ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि-' [उ०] इति रक् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'धमन्याः' ।

तिलकं क्लोम

तिलकम्, क्लोम (२ न), 'पेटमें जल रहनेके स्थान' के २ नाम हैं ।

तीति ॥ तेलति । 'तिल गती' (भ्वा० प० से०) । तिलति वा । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।११५) इति कः । स्वार्थे कञ् (जापि० ५।४।५) क्वुन् (उ० १।३२) वा । 'तिलको द्रुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीबं सौवर्चलक्लोमोर्न स्त्रियां तु विशेषके' इति विश्व-भेदित्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ क्लवते 'प्लुङ् गतौ'—

१. पाठोऽयं भेदित्याम् (१।१००-१) ।

विश्वे न—'तिलकं चित्रके प्राहुलंलाभे तिलकालके । रोगविद्रुमभेदेषु क्लोमि सौवर्चलेऽपि च ।' इति पाठः ।

(भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'उदयजलाशयस्य' ।

मस्तिष्कं गोदम्

मस्तिष्कम्, गोदम् (२ न), 'दिमाग, मस्तिष्क, माइण्ड' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ मस्यते, मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । मस्ति मस्कते । 'मस्क गती' (भ्वा० आ० से०) । अच् (१।१।१३४) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ गुर्यते । गुरते
वा । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'अन्दादयः'
(उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकभव-
स्नेहस्य' ॥

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

किट्टम्, (न) मलम् (पु न), 'नाक, कान आदिके
बारह मल' के २ नाम के ।

कीति ॥ केटति स्म । 'किट गती' (भ्वा० प० से०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । आगमशास्त्रस्या-
नित्यत्वाच्चेट् (१) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'मलोऽस्त्री पापविट्-
किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' [इति मे० १४८।४४] । 'वसा
शुक्रमसृग्मजा' 'कर्णविड्मूत्रविड्मूत्राः । श्लेष्माश्रुद्विषिकाः
स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः' [इति मनुः ५।१३५] ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अन्त्रं पुरीतत्

अन्त्रम्, पुरीतत् (२ न), 'आँत' के २ नाम हैं ।

अन्त्रमिति ॥ अमति, अनेन, वा । 'अम गती' (भ्वा०
प० से०) । 'सर्वधातुभ्यः ष्टन्' (उ० ४।१५९) । 'अमि-
विमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
दीर्घः । अन्तति 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) ष्टन् (उ०
४।१५९) वा । — 'अमियमिमिदेस्त्रक्' — इति मुकुटोपग्यस्तं
सूत्रं त्वपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥ पुरीं शरीरं तनोति ।
क्विप् (३।२।७६) । 'गमादीनां-' (वा० ६।४।४०)
इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७१) । 'पुरीं तनोति' इति
पक्षे 'नहिवृति' (६।३।११६) । इति दीर्घः । 'अनुदात्तोप-
देश-' (६।४।३७) इति नलोपः — इति मुकटस्य प्रमादः ।
वस्य भ्रष्टवाभावात् । 'पुरीतदस्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'आँत' इति व्यातस्य ।

१. 'मूत्रविट् घ्राणकर्णविट्' इति पाठः ।

३७ अ०

गुल्मस्तु प्लीहा पुंसि

गुल्मः (पु) प्लीहा (स्त्री), 'गुल्म रोग' अर्थात् 'हृदय
की बायी कोखमें होनेवाले मांस-पिण्ड-विशेष' के २ नाम हैं ।

गिवति ॥ गुडघतेऽस्मात् 'गुड रक्षायाम्' (तु० प०
से०) मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१)
॥*॥ प्लेहते 'प्लिह गती' (भ्वा० आ० से०) । 'इवसु-
क्षन्पूषन्प्लीहन्-' (उ० १।१५७) इति साधुः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'कुक्षिवामपाद्वे मांसखण्डस्य' ॥

अथ वस्नसा ।

स्नायुः स्त्रियाम्

वस्नसा, स्नायुः (२ स्त्री), 'प्रत्येक अङ्ग-उपाङ्गके जोड़की
जस' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ०
से०) । 'घातुवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) वस्नं चर्मं
स्यति । 'घोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ स्नाति । 'ष्णा शौचे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकादुण् । 'आतो युक् चिन्कृतोः'
(७।३।३३) (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धनरूपायाः
स्नायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालखण्डम्, यकृत् (२ न), 'यकृत्' अर्थात् 'हृदयकी
कोखमें होनेवाले मांस-पिण्ड-विशेष' के २ नाम हैं ।

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यम-
नम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमादीनाम्-'
(वा० ६।४।४०) इति मलोपः । आगमानित्यत्वाच्च
तुक् । यं संयमं करोति क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।
१।७१) ॥ (२) ॥*॥ 'करण्डा तु महास्नायुः, कालेयं
कालखण्डके' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांस-
खण्डस्य' 'कलेजा-' इति व्यातस्य ॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला

सृणिका, स्यन्दिनी, लाला (३ स्त्री), 'लार' के ३ नाम
हैं ।

सिति ॥ सरति 'सुवृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति
निः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ 'सर्तेर्नुम् च' (उ०
४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति [सृणीका] दीर्घ-
मध्यापि ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं स्यन्दते । 'आवश्यका-'
(३।१।१७०) इति णिनिः ङीप् (४।१।५) ॥ (२)
॥*॥ लालयते । 'लल ईप्सायाम्' चुरादिः । अच् (३।
१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ ङीणि 'लार' इति व्यातायाः ।

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

['नासामलं तु सिङ्घाणं पिञ्जूलं कर्णयोर्मलम्, ']

दूषिका (छ्), आँख के 'कीचर' का १ नाम है ।

[नासामलम्, सिङ्घाणम् (२ न), 'नकटी, नेटा' अर्थात् 'नाककी मैल' के २ नाम हैं । पिञ्जुम् (न), 'खोंट' अर्थात् 'कानकी मैल' का १ नाम है ।

द्विति ॥ दूषयति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०)
प्यन्तः । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्युत्त्वम् । णुल् (३।१।
१३३) । 'अच इ' (उ० ४।१३९) । 'कृत्-' (ग० ४।१।
१४५) इति ङीष् वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)
अपि । 'पिञ्चोण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकापि च' इति
'दूषिका' अपि ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'नेत्रमलस्य' ।

मूत्रं प्रस्नावः

मूत्रम् (न), प्रस्नावः (पु), 'पेशाब' के २ नाम हैं ।

म्विति ॥ मूत्रयते । 'मूत्र प्रस्रवणे' (चु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥०॥ प्रस्रूयते । 'सु प्रस्रवणे'
(भ्वा० प० अ०) । 'प्रे द्रुस्तुस्रुवः' (३।३।२७) इति
घञ् । करणे तु परत्वाल्ल्युट्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥०॥ द्वे
'मूत्रस्य' ।

उच्चारणस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूथं पुरोषं वर्चस्कमखी विष्ठाविषौ स्त्रियौ ।

उच्चारः, अवस्करः (२ पु), शमलम् शकृत्, पुरीषम्
(३ न), गूथम्, वर्चस्कम् (२ पु न), विष्ठा, विट् (२ स्त्री),
'विष्ठा, पाखाना' के ९ नाम हैं ।

उच्चेति ॥ उच्चारयते त्यज्यते । 'चर गतो' (भ्वा०
प० से०) । प्यन्तः । घञ् (३।३।१६) अच् (३।३।५६)
वा ॥ (१) ॥०॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे'
(तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'वर्चस्केऽवस्करः'
(६।१।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥०॥ शाम्यति, शम्यते
वा । 'शकिशम्योनि' (उ० १।११२) इति कलः ।—
'शकिशमिवहिभ्योऽलः'—इति मुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥
(३) ॥०॥ शक्नोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं
वा । 'शक्तेर्द्धति' (उ० ४।५८) ॥ (४) ॥०॥ गूयते ।
'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'गु पुरीषोत्सर्ग' (तु०
प० अ०) वा । 'तिथपृष्ठगूथ'—(उ० २।१२) इति साधुः ॥
(५) ॥०॥ पिपति शरीरम् । 'यु पालनपूरणयोः' (जु०
प० से०) । 'कृतृभ्यामीषन्' (उ० ४।२६) । 'शृपृभ्यां
किच्च' (उ० ४।२७) इतीषन् किच्च । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य'
(७।१।१०२) ॥ (६) ॥०॥ वर्चते, वर्च्यते वा । 'वर्च

दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ।
कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (७) ॥०॥ वितिष्ठते
उदरे । अनया वा पुरुषः । 'आतश्चोपसर्ग' (३।१।१३६)
इति कः । अङ् (३।३।१०६) वा । 'उपसर्गात्-' (८।३।
६५) इति षत्वम् ॥ (८) ॥०॥ वेवेष्टि । 'विष्टु व्याप्ती'
(जु० प० अ०) । विवप् (३।२।१७८) ॥०॥ ('विष्'
इति) तालव्यान्तपाठे विवति । 'विष प्रवेशने' (तु० प०
अ०) विवप् (३।२।१७८) ॥ (९) ॥०॥ नव 'विष्टायाः' ।

स्यात् कर्परः कपालोऽस्त्री

कर्परः (पु), कपालः (पु न) 'कपाल' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०)
बाहुलकादरः, लत्वाभावश्च । ['कर्परस्तु कटाहे स्याच्छस्त्र-
भेदकपालयोः' इति हैमः २।५६४] ॥ (१) ॥०॥ कं
पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कम्पते । 'कपि
चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'तमिविधि'—(उ० १।११८)
इति कालन् । 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः । आगमशास्त्र-
स्यानित्यत्वं वा । 'कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः
शकले व्रजे' [इति मे० १५०।७२] (२) ॥०॥ द्वे
'शिरोस्थिखण्डस्य' ।

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कीकसम्, कुल्यम्, अस्थि (३ न), 'हड्डी' के ३ नाम
हैं ।

कीति ॥ 'कि' इति कसति । 'कस गती' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) 'कीकसः कृमिजाती स्यात्पुंसि
कुल्ये नपुंसकम्' [इति मे० १७१।२१] ॥ (१) ॥०॥ 'सजाती-
यगणे गोत्रे देहेऽपि काथंतं कुलम्' इति विश्वः [१४९।११]
कुले भवम् । साधु वा । दिगादित्वात् (४।३।५३) यत् ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति वा । कोलति, कुल्यते वा
'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादिः (उ० ४।
११२) । 'कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च ।
कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीशूर्पाभिषेधु च । पयःप्रणाली-
सरितोः कुल्यः जीवन्ति कौषधौ' इति विश्वः [११८।४६-
३७] 'अशिसञ्जिभ्यां विधन्' (उ० ३।१५४) ॥ (३)
॥०॥ त्रीणि 'अस्थिमात्रस्य' ।

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः

कङ्कालः (पु), 'कङ्काल, ठठरी' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ 'कम्' इत्यव्ययं सुखे शिरसि च । कं
कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ।
यद्वा,— कङ्कते । 'ककि गती' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकात्कालन् ॥ (१) ॥०॥ एकं 'त्वङ्ग्यं सरहित-
शरीरास्थिः' ।

पृष्ठास्थि तु कशेरुका ।

अथ कलेवरम् ।

कशेरुका (स्त्री), 'रीढ़' अर्थात् 'पीठके बीचकी हड्डी' का १ नाम है ।

पृष्ठेति ॥ कं वायुं शृणाति । केन शीर्यते वा । 'के श्र एरङ् चास्य' (उ० १।८८) इत्युः । 'संज्ञायां कन्' (५। ३।७५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा-कशति । कश्यते वा । 'कश शब्दे' () । बाहुलकादेरुः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * एकं 'पृष्ठ-वंशस्य' ॥

शिरोस्थि करोटिः स्त्री

शिरोस्थि (न), करोटिः (स्त्री), 'खोपड़ी' के २ नाम ।

शीति ॥ [शिरसोऽस्थि] (१) ॥ * ॥ कं वायुं रोदते । 'रुद दीप्तौ प्रतिघाते च' (भ्वा० आ० से०) । केन रुदयते वा इन् (उ० ४।११८) वा, डीप् (ग० ४।१।४५) । कं रोदयति वा । 'रुद दीप्तौ' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४। १३९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मस्तकास्थिनः' ।

पार्श्वस्थि तु पशुका ॥ ६९ ॥

पशुका (स्त्री), 'पँजबी' का १ नाम है ।

पेति ॥ स्पृशति, पृश्यते वा । 'स्पृश संस्पर्श' (तु० प० अ०) । 'स्पृशेः अण्शुनी पु च' (उ० ५।२७) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा, -परं शृणाति । 'आङ्परयोः खनिशुभ्यां ङिच्' (उ० १।३३) इति कुः । बाहुलका-त्परस्याकारलोपः । पशुरिव । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् ॥ * ॥ 'अप्राणि जातेश्च-' (वा० ४।१।६६) इत्युङि 'पशूः' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पार्श्वस्थिः' ।

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गम् (न), प्रतीकः, अवयवः, अपघनः (३ पु), 'शरीर के अङ्ग' के ४ नाम हैं ।

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अङ्गि गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (२।१।१३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययीः पुंभूमिनीवति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिवृज्जवति चान्तिके' [इति मे० २२।२-३] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येति प्रतीयते वा । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'प्रतीकोऽवयवोऽपि स्यात्प्र-तिकूलविलोमयोः' [इति मे० १०।११३] ॥ (२) ॥ * ॥ अव योति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । अच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥ * ॥ अपहन्यते । 'अपघनोऽङ्गम्' (३।३।८१) इति साधुः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'देहावयवस्य' ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

कलेवरम्, गात्रम्, वपुः, संहननम्, शरीरम्, वर्ष्म (६ न), विग्रहः, कायः (२ पु), देहः (पु न), मूर्तिः, तनुः, तनूः (३ स्त्री), 'शरीर, देह' के १२ नाम हैं ।

अथेति ॥ कले शुक्रे मधुराव्यक्तध्वनी वा वरं श्रेष्ठम् । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । यत्तु—कले रेतसि द्रियते उपयुज्यते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)—इति मुकुटः । तन्न । कर्मोपपदत्वाभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभा-वात् । वृद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ गाते 'गाङ् गती' (अ० आ० अ०) । ष्टन् (उ० ४।१।५९) इति वा । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति इणो गा । 'गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ वपति, उप्पते, वा । 'डुवप्' । 'अतिपुवपि' (उ० २।१।१७) इत्युसिः । 'वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृता-वपि' [इति मे०] ॥ (३) ॥ * ॥ संहन्ति । संहन्यते वा । 'कुत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । यद्वा,—संहन्यन्ते-ऽस्मिन् भूतानि । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥ * ॥ शृणाति, शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (कृपा० प० से०) । 'कृष्णपूकटि-' (उ० ४।३०) इतीरन् ॥ (५) ॥ * ॥ वर्षति, वृष्यते, वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (६) ॥ * ॥ विविधं सुखादि गुह्णाति । अच् (३।१।१३४) विविधैर्व्याधिभिर्गुह्यते वा । 'ग्रहवृद्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहः कायविस्तार-विभागे ना रणोऽस्त्रियाम्' [इति मे० १७६।२३] ॥ (७) ॥ * ॥ चीयतेऽस्मादिभिः । 'चिच् चीयने' (स्वा० उ० अ०) । 'निवासचिति-' (३।३।४१) इति षच् । चस्य कः । 'कायः कदैवते मूर्ती संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्' [इति मे० ११३।१२] ॥ (८) ॥ * ॥ दिह्यते । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । षच् (३।३।१९) ॥ (९) ॥ * ॥ मूर्च्छति । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'राल्लोपः' (६।४। २१) । 'मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाठिन्ययोरपि' इति हैमः [२।१९१] ॥ (१०) ॥ * ॥ तनोति, तन्यते, वा । 'भृमुशि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्वपुस्त्वचोः । विरले-ऽल्पे कृशे' इति [हैमः २।२७०] । 'तनुः काये त्वचि' स्त्री स्यात् त्रिवल्ले विरले कृशे' इति विश्व-मेदिन्यौ [८६।

१. 'कृशे चाल्पे विरलेऽपि च वाच्यवत्' इति विद्वै-पाठः ।

१८, ८३।१] ॥*॥ 'अतिपुवपि' (उ० २।११७) इत्यादिना
उसि 'तनु' सान्तापि ॥*॥ 'प्राणिजातेः' () इत्युङ् ॥
(११) ॥*॥ एकादश 'देहस्य' ।

पादाग्रं प्रपदम्

पादाग्रम्, प्रपदम् (२ न), 'पैरका चौवा' अर्थात् 'पैरके
आगेवा' के हिस्से' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ पादस्याग्रम् । (१) ॥*॥ प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं
वा पदम् । 'प्रादयो गता' (वा० २।२।१८) इति
समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाग्रस्य' ॥

पादः पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥७१॥

पादः, पद, अङ्घ्रिः (३ पु), चरणः (पु न), 'पैर' के ४
नाम हैं ।

पाद इति ॥ पद्यते । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) ।
'पदरुज' (३।३।१६) इति घञ् । 'पादो बुध्ने तुरीयांशे
बौलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' [इति मे० ७५।९-
१०] ॥ (१) ॥*॥ पद्यते । निवप् (३।२।१७८) ।
स्वामी तु 'पदोऽङ्घ्रिः'—इति पठन् दान्तं न मन्यते ।
'पदम्' (६।१।६३) इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात् । अन्ये
तु—पादादेश एवायं पठितः—इत्याहुः । प्रभृतिग्रहणस्य
प्रकारार्थत्वेन शसाद्यनन्तर्भूतेऽपि तत्प्रवृत्तेः संभवात् ।
अत एव 'ओङः श्याम् ककुद्दोषणी' इति (प्रकृतसूत्रे)
आध्योदाहरणमपि संगच्छते । पद्यतेऽनेन । खनो 'च च'
(३।३।१२५) इति घो घित्करणान् 'अन्यतोऽपि' इति
पदशब्दोऽन्तः स्वाम्युक्तः ॥ (२) ॥*॥ अंहते, अनेन ।
'अहि गतो' (भ्वा० आ० से०) । 'वक्त्रादयश्च' (उ०
४।६६) इति साधुः ॥*॥ 'अहो रंहो द्रुहिणः सहर्षाह्नी
च चश्रुतयः' ॥ (३) ॥*॥ चरन्त्यनेन । 'करणा'
(३।३।११७) इति ल्युट् । 'चरणोऽस्त्री बह्वृचादी मूले गोत्रे
पदेऽपि च । भ्रमणे भक्षणे चापि नपुंसक उदाहृतः' इति
भेदिनी [४८।४८] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चरणस्य' ।

तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ

घुटिका (स्त्री), गुल्फः (पु), 'पैरकी घुट्टी' के २ नाम
हैं ।

तदिति ॥ तस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽनया । 'घुट
परिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्वृन् (उ० २।३२) ॥
(१) ॥*॥ गलति, गत्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प०
से०) । 'कलिगलिभ्यां फगस्योच्च' (उ० ५।५६) इति
फक् । अत उत्वं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे पादग्रन्थयोः ॥

१. 'तनुषी तनुविस्तृती' इति वैजयन्ती (२२५।१२) ।
(१।४७) नान्तश्च ।

पुमान्पार्णिस्तयोरधः ।

पार्णिः (पु), 'पैरकी घुट्टीके नीचेवाले हिस्से' का १
नाम है ।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरधः । पृष्यते अनेन वा । 'पृषु
सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'घृणिपुष्पिपार्णि' (उ० ४।
५२) इति साधुः ।—'पार्ण्यादयश्च' इति त्वपाणिनीयम् ।
'पार्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् भवजिनीकटौ' इति रन्ति-
देवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पादपश्चाद्भागस्य' ।

जङ्घा तु प्रसृता

जङ्घा, प्रसृता (२ स्त्री), 'जंघा' के २ नाम हैं ।

जेति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ।
'अच् तस्य जंघ' (उ० ५।३१) । यद्वा,—जङ्घन्यते कुटिलं
गच्छति । हन्तेयङ्लुगन्तात् 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।१०१)
इति ङः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म, प्रजियते स्म वा ।
'गत्यर्था' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि क्तः (३।२।
१०२) । प्रकृष्टं सृतं गमनमनया वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जङ्घायाः' ।

जानूरुपर्याष्टीबदस्त्रियाम् ॥७२॥

जालु, ऊरुपर्व, अष्टीवत् (३ पु न), 'घुटना, ठेडुन' के ३
नाम हैं ।

जान्विति ॥ जायते । 'दसनजनिचरि' (उ० १।३)
इति युष् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते ।
अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । 'जानुरर्ध्वादिः' (२।४।३१) ।
'अस्त्रियाम्' इति त्रिभिः संबध्यते । (समस्तत्वात्) ॥
(१) ॥*॥ ऊर्णयते । 'ऊर्णतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०)
इति कुः । ऊरोः पर्व ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितमस्थि
यस्मिन् । मनुप् (५।२।९४) । 'आसन्दीवत्' (८।२।१२)
इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जानूरुसंघेः' ।

सक्थि क्लीबे पुमानूरुः

सक्थि (न), ऊरुः (पु), 'घुटनेके ऊपरवाले हिस्से' के २
नाम हैं ।

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा । 'पञ्च सज्जे' (भ्वा०
प० अ०) 'असिसज्जिभ्यां विथन्' (उ० ३।१५४) ॥
(१) ॥*॥ अर्थतेऽनेन । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० से०) ।
'अर्तरच् च' इति कुः, ऊरादेशश्च । ऊरुः—इति मुकुटः ।
तदपाणिनीयम् ।—ऊर्वति । 'ऊर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) इति स्वामी । तदपि न । उपत्ययबलोपयोर्विधायका-
भावाच्च । 'ऊर्णतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इत्यस्य
सत्त्वाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जानूरुपरिभागस्य' ॥

तत्संधिः पुंसि वङ्क्षणः ।

वङ्क्षणः (पु), 'घुटना तथा उसके ऊपरके जोड़' का १ नाम है ।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः । वाङ्क्षति, वाङ्क्षयते, वा । 'वाक्षि काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । बाहुलकाद्धातोर्ह्रस्वः । वङ्क्षते । वङ्क्षणः—इति स्वामी । यद्वा,—वक्षति । 'वक्ष रोषसंहृत्योः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागान्नुम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊरुसवेः' ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

गुदम्, अपानम् (२ न), पायुः (पु), 'पाखानाके रास्ता' के २ नाम हैं ।

तिवति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।—गुद्यति—इति मुकुटस्य प्रमादः । यद्वा,—गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोत्सर्ग' (तु० प० अ०) । गवते । 'गुब् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) वा, 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधु ।—'गुदादयः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ अपा-नित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । यद्वा,—पिबति वस्त्योषधम् । 'पा पाने-' (भ्वा० पा० अ०) । प्राग्वत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विष्टानिर्गम-मार्गस्य' ।

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

वस्तिः (पु स्त्री) 'मूत्राशय' का १ नाम है ।

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा,—वस्ते, वस्यते वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' वा । (अ० आ० से०) 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) ।—'द्व-सिभ्यां क्तिन्'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'मूत्राशय'-पुटे वस्तिः' इति रत्नमाला ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नाभ्यधो-भागस्य' ॥

कटो ना श्रोणिफलकं

कटः (पु), श्रोणिफलकम् (न) 'कमरके दोनों बगल' के २ नाम हैं ।

१. 'नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च' (अभि० बि० म० ३।२७०) इति हैमोक्तेः आशयपुटयोर्द्वन्द्वं कृत्वा मूत्राशब्देन सम्बन्धात् मूत्राशयो मूत्रपुटश्चेत्यर्था बोध्यः) ।

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षाविरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणी कलिञ्जे च गजगण्डे भृशे कटः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ श्रोणोः फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटीफलकस्य' ॥

कटिः श्रोणिः ककुद्गती ।

कटि, श्रोणिः, ककुद्गती (२ स्त्री), 'कमर' के ३ नाम हैं ।

केति ॥ कट्यते । 'कटे वर्षाविरणयोः' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।११८) वा । डीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ श्रोणति । 'श्रोणु संघाते' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) वा । डीष् (ग० ४।१।४५) (२) ॥*॥ ककुद् वृषांस इव मांसपिण्डः ककुत् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मतुप् (५।२।९४) । यवादित्वात् (८।२।९) न वत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कटेः' ॥ 'पञ्चापि पर्यायाः' इत्यन्ये ॥

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

नितम्बः (पु) 'स्त्रियों के चूतड़' का १ नाम है ।

पेति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्ब गती' () । अच् (३।१।१३४) घञ् । (३।३।१९) वा । यद्वा,—निभृतं तस्यते कामुकैः । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । तस्यति मुरतसंमर्दाद्वा । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'उत्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्रीकट्याः पश्चान्नितम्बस्य' ॥

क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

जघनम् (न), 'स्त्रियोंकी जंघा' का १ नाम है ।

क्लीति ॥ हन्यते । 'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५।३२) इत्यच् ।—'हनो जघ-' इति क्युर्जवादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा,—वक्त्रं हन्ति । यङ्लुगन्तात् 'अच—' (३।१।१३४) । 'अनित्यमागमशास्त्रम्' इत्यभ्या-सस्य नुक् न । मुकुटस्तु—भृशं हन्यते । हनो यङ्लुगन्तात् पचाद्यचि नैरुक्ते नलोपे वा—इत्याह । तन्न । हिंसार्थस्य ङनीभावप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'भृशं हन्यते' इति विश्रहासंभ-वात् । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्लविधानात् । 'हन्यते' इति कर्मविग्रहे पचाद्यचोऽसंभवाच्च । 'जघनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणि-पुरोभागे कटावपि' [इति मे०] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्रीकट्या अग्रभागस्य' ॥

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपकः (पु), कुकुन्दरम् (न), 'चूतड़पर पृष्ठ-वंशके नीचेवाले गढ़े' के २ नाम हैं ।

कूपेति ॥ कूपाविव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः [३।

२७] ॥३॥ नितम्बे तिष्ठतः । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥३॥ कुं भूमिं दारयति । 'ह भये' (ऋचा० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कुत्सितं कुन्दरम् । इषत् कुन्दरमत्र इति वा । यद्वा, -स्कृन्धते कामिना । 'स्कृदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति साधुः (१) ॥३॥ द्वयेन हीने ॥३॥ एकं 'पृष्ठ-वंशादघोषतंतयोः' ।

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

स्फिक्, (स्त्री) कटिप्रोथः (पु), 'कुण्डहा' अर्थात् 'कमरमें होने वाले मांस-पिण्ड' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धी' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् डिच् प्रत्ययः । -स्फेटयति । 'स्फिट हिसायाम्' (चु० प० से०) । विवप् (३।२।१७८) । 'स्फिगपूत-' (६।२।१६७) इति निपातानादृश्य चः— इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ कटी, प्रोथी, इति नामद्वयं वा । 'स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी प्रोथी च पुलकौ' इति रभसः । 'प्रोथोऽश्वघोणाऽवगयोः कट्याम्' इति हेमः [२।२२२] ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कटिस्थमांस पिण्डयोः' ।

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपस्थः (पु न), 'भग और लिंग' अर्थात् 'स्त्री या पुरुष के पेशाब करनेके रास्ता' का १ नाम है ।

उपेति ॥ भगशिशनयोः । उपतिष्ठते । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'उपस्थः शोफसि क्रोडे तथा मदनमन्दिरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ 'भगशिशनयोः' एकम् ॥

भगं योनिर्द्वयोः

भगम् (न), योनिः (पु स्त्री), 'स्त्रीके पेशाब करनेके रास्ता' के १ नाम है ।

भेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) 'जनो व च' (३।३।१२५) इति घित्वात् 'भजेः' अपि घः 'भगं श्रीयोनिवीर्यच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्य-यत्नेषु धर्म मोक्षे च ना रवी' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१)

१. मेदिन्यामेवैतत्पाठोपलब्धिः, विश्वे तु 'उपस्थो मेढ्र उत्सङ्गे भगे पाथी च कथ्यते ।' पाठः (७७।२१) ।

२. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (२२।१२) । विश्वे तु 'भगमैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानवैराग्ययोनिषु । यशोवीर्यप्रयत्ने-च्छाश्रीधर्मरविमुक्तिषु' (२४।२) इति भिन्नपाठ उपलभ्यते ।

॥३॥ यीति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'वह्निश्चि-' (उ० ४।५१) इति निः । 'द्वयोः' इति 'योनिः स्त्रीषु संयोश्च स्यादाकारे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी [८३।१६] 'योनिः कारणे भगतोययोः' इति हेमः [२।२८३] ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य' ।

शिशनो मेढ्रं मेहनशोफसी ।

शिशनः १ मेढ्रम् मेहनम्, शोफः (३ न), 'शिशन, पुरुषके पेशाब करनेके रास्ता' के ४ नाम हैं ।

शीति ॥ शशति । 'शश प्लुतगती' (भ्वा० प० से०) । शिनोति । 'शिम निशाने' (स्वा० उ० अ०) । बाहुलका-न्नक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । -रास्नादिनिपाता-न्नक्—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥३॥ मेहन्त्यनेन । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'दास्नी-' (३।२।१६२) इति षट्त्वं (२) ॥३॥ करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'मेहनं मूत्रशिशनयोः' [इति मे० ९०।८] ॥ (३) ॥३॥ शीते रेतःपाते । 'वृषीङ्भ्यां फुट् च' (उ० ४।२०१) इत्यसुन् ॥३॥ 'पुट् च' इति वा पाठः । 'शेषः' ॥३॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्यामदन्तावप्येती [शेष-शेषी] । अत एव 'शेषपुच्छ-' (६।३।२१) इति वार्तिक संगच्छते ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'शिशनस्य' ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

मुष्कः, अण्डकोशः, वृषणः (३ पु), 'अण्डकोश, फोता' के ३ नाम हैं ।

म्विति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (ऋचा० प० से०) 'सृष्टृभूषुषिमुषिभ्यः क्' (उ० ३।४१) । -भूषु-षिमुषिभ्यः कः कित् इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकबुद्धे स्यात्संघाते वृषणोऽपि च' [इति मे० ३।३१] ॥ (१) ॥३॥ अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥३॥ वर्षन्ति । 'वृषु सेचने' (भ्या० प० से०) । बाहुलकात् क्युः । 'बहुलमन्यत्रापि-' (उ० २।७८) इति युचि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अण्डको-शस्य' ।

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

त्रिकम् (न), 'पीठकी रीढ़के आधारपर तीन हड्डीयोंके जोड़वाले स्थान-विशेष' का १ नाम है ।

पृष्ठेति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे । त्रयाणां संघः । 'संख्यायाः संज्ञासंघ-' (५।१।५८) । इति कन् । 'त्रिका कूपस्य नेमौ स्यात्त्रिकं पृष्ठाधरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ।

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

पिचण्डः, कुक्षिः (२ पु), जठरम्, उदरम्, तुन्दम् (३ न), 'पेट' के ५ नाम हैं।

पीति ॥ अपि चमत्यन्नम् । अमन्ताहुः (उ० १। ११४) । 'वष्टि भागुरि-' इत्यल्लोपः । अपि चण्ड्य-
तेज्जेन हेतुना । 'चडि कोषे' (भ्वा० आ० से०) । 'पुसि-'
(३।३।११८) । इति घो वा । 'पिचण्ड' उदरे पशोर-
वयवे पुमान् (इति मे०, ४२।३२) ॥ * ॥ (पिचण्डः
इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
(१) ॥ * ॥ कुप्यते निष्कास्यते मलोऽस्मात् । 'कुष
निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) 'प्लुषिकुषिषुभिभ्यः क्सिः'
(उ० ३।१५५) ।—'कुषः सिः'—इति मुकुटवाक्यम-
पाणिनीयम् ॥ (२) ॥ * ॥ जायतेऽत्र अन्तुर्मलो वा ।
'जनेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरप्रत्यये ठोऽन्त्या-
देशः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षी, बद्धककण्टयोस्त्रिषु' (इति
'मेदिनी १३४-१५६) । मुकुटस्तु—जनयत्यन्नादिना
स्वभरणम् । बाहुलकादरम् । 'पृषोदरादित्वात्' (६।३
१०९) अन्त्यस्य ठः—इति । स उक्तसूत्रास्मरणप्रयुक्तः ।
—जमत्याहारम् । जठरम्—इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (३)
॥ * ॥ उदृणाति । 'ऋ गती' (क्र्या० प० से०) अच्
(३।१।१३४) । यद्वा,—उदृच्छति, उदिरति, वा । 'ऋ
गती' (भ्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ।
यद्वा,—उदृहणाति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) ।
उदि हणातेरजक्षी पूर्वपदान्त्यलोपश्च (उ० ५।१९) ।
'उदरं तुन्दरणयोः' इति हैमः [३।५५८] ॥ (४)
॥ * ॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'आच्छीनद्योः-' (७।१।
८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागान्नुम् । यद्वा,—तर्णो-
त्यन्नम् 'तृणु अदने' (त० उ० से०) । 'अब्दादयश्च'
(उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'जठरस्य' ।

स्तनौ कुचौ

स्तनः, कुचः (२ पु), 'स्तन' के २ नाम हैं।

स्तेति ॥ स्तनति कथयति यौवनोदयम् । स्तन्यते
शब्द्यते वा कामुकैः । 'ष्टन शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'पुसि-' (३।१।११८) इति घो
वा ॥ (१) ॥ * ॥ कुचति । 'कुच संकोचे' (तु० प०

से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'वक्षोजस्य' ।

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

चूचुकम् कुचाग्रम् (२ न), 'स्तनके ऊपर वाले काले भाग'
के २ नाम हैं।

चिचि । चूच्यते । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादुक्तः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चूचु' इत्य-
व्यक्तं कायति पीयमानम् । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।
२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ कुचस्याग्रम् ॥
(२) ॥ * ॥ 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोषः
॥ * ॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य' ।

न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

क्रोडम् (न स्त्री), भुजान्तरम् (न), 'गोदी' के २ नाम
हैं।

नेति ॥ कुडचते । 'क्रुड वाल्पेऽदने' (तु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । मुकुटस्तु—क्रोडति घनीभवति । 'क्रुड
घनत्वे' । अच् (३।१।१३४) ।—इत्याह । तन्न । घनत्वा-
र्थस्य ऋदुपधत्वात् । उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनाचि गुणासंभ-
वाच्च । 'क्रोडः कोले शनी क्रोडमङ्ग' इति हैमः [२।११५]
'क्रोडः शनी सूकरे ना, न पुमान्छूरक्षसोः' इति मेदिनी
[४।१।७७] ॥ (१) ॥ * ॥ भुजयोरन्तरम् ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'अङ्गस्य' ।

उरो वत्सं च वक्षश्च

उरः, वत्सम्, वक्षः (३ न), 'छाती' के ३ नाम हैं।

उरविति ॥ इयति । 'ऋ गती' (जु० प० अ०) ।
'अर्तेकच्च' (उ० ४।१९५) इत्यसुन्, उरादेशः किञ्च ।
'उरो वक्षसि मुख्ये स्यात्' इति हैमः [२।५८९] ॥ (१)
॥ * ॥ वदति सामर्थ्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०
प० से०) । 'वद स्वर्थे' (भ्वा० प० से०) वा । 'वृत्तुवदि-
हनि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्राहिवर्षयोः ।
तर्णके नोरसि क्लीबम्' इति मेदिनी [१७०।११-१२] ।
'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि' इति रुद्रः ॥
(२) ॥ * ॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
असुम् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'उरसः' ॥—
'पञ्चापि वत्सस्य'—इत्यन्ये ।

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

पृष्ठम् (न), 'पीठ' का १ नाम है।

प्रिति ॥ पृष्यते 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'तिथपृष्ठगूथ-' (उ० २।११) इति साधु । 'पृष्ठं चरम-
मात्रे स्याद्देहस्यावयवान्तरे' (इति मेदिनी ३९।७) ॥ (२)
॥ * ॥ एकं 'देहपञ्चाङ्गागस्य' ।

१. 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति
हैमः (३।१८७) इति पाठाः ।

२. मेदिन्यां—'बुद्धककण्टयोस्त्रिषु' इति पाठः ।

स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री

स्कन्धः (पु), भुजशिरः, (न०) अंसः (पु न), 'कन्धे' के ३ नाम हैं।

स्केति ॥ स्कन्धते । 'स्कन्दिर् गतिसोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१९) । 'स्कन्देश्च स्वाङ्गे' (उ० ४।२०७) इति ब्राह्मणकादनसुन्यपि घः । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कार्योऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । रूपे समूहे व्यूहे च' इति हेमः [२।२५६] ॥ (१) ॥ * ॥ भुजस्य शिरः ॥ (२) ॥ * ॥ अस्यते समाहृत्यते भारादिना । 'अंस समाधाते' (डु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) यद्वा, -अमति, अम्यते, वा । 'अम गतो' (भ्वा० प० से०) । 'अमेः सञ्' (उ० ५।२१) । 'अंसः स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हेमः [२। ५८७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'भुजशिरसः' ।

संधी तस्यैव अनुगुणी ॥ ७८ ॥

अनु (न), 'कन्धेके जोड़' का १ नाम है।

समिति ॥ जायते बाहुरस्मात् । 'जम्बादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अंसकक्षयोः संघे' ।

बाहुमूले उभे कक्षौ

बाहुमूलम् (न), कक्षः (पु), 'कौल' के २ नाम हैं।

वेति ॥ कक्ष्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'वृत्तवदिहानिकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादक्षलपल्लवे । स्पर्शापदे, ना दोर्मूल'-कच्छवीरुत्पणेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ बहोर्मूलम् ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'कक्षस्य' ।

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पार्श्वम् (न पु), 'कोल' अर्थात् 'कौल' के बीचवाले भाग का १ नाम है।

पेति ॥ स्पृश्यते । 'स्पृश स्पृशने' (तु० प० अ०) । 'स्पृशेः श्रणुशुनी पृ च' (उ० ५।२७) । गित्वाद्धाद्विः (७।२।११५) । यद्वा-पृशूनां समूहः । 'पृश्वी णस् वक्तव्यः' (वा० ४।२।४३) सित्वात् (१।४।१६) पदत्वेन भत्वा-भावाद् 'ओगुणः' (६।४।१४६) इति न । 'पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रोपान्ते पशुगणेषु च' इति हेमः [२। ५४३-५४४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कक्षयोरधोभागस्य' ।

मध्यमं चाक्षलम् च मध्योऽस्त्री

मध्यमम्, अक्षलम् (३ न), मध्यः (३ पु न), 'शरीरके मध्य भाग' के ३ नाम हैं।

१. 'स्पृशस्पृशे'... 'कक्षधोर्मूल' इति मेदिनीपाठः ।

२. हेमे पुस्तकत्रये- 'पान्तपशुसमूहयोः' इति पाठः ।

मेति ॥ मध्ये भवम् । 'मध्यान्मः' (४।३।८) ।

'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्त्वरे मध्यदेशेऽप्यवसन्ने तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां छ्ण्टरजोनायां कर्णिकाङ्गलिभेदयोः । व्यक्षरच्छन्दसि तथा' [इति मेदिनी १११।४९-५१] ॥ (१) ॥ * ॥ लग्यते स्म । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । 'क्षुब्धस्वान्तः' (७।२।१८) इति साधुः । यद्वा, -लज्जते स्म । 'ओलस्त्री व्रीडे' (तु० आ० से०) । 'गत्यर्थः' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्कोः' (८।२।२९) इति सलोपः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'श्रीदितः' (७।२।१४) इति नेट् । अवकृष्टम्, अवसक्तम्, वा लग्नम् । 'प्रादयो गताः' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'अवल-लग्नोऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्वात्स्न्यगनात्रके' (इति मेदिनी ८४।५९) ॥ (२) ॥ * ॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । 'असा-प्रतिके' (४।३।९) इत्यः । यद्वा, -मां शोभां वसे । 'अध्या-दयश्च' (उ० ४।११२) इति साधुः । 'मध्यं' विलम्बे न स्त्री स्यान्न्यायेऽन्तरेऽधमे त्रिषु' [इति मेदिनी २।२७१] ॥ (३) ॥ * ॥ 'मध्योऽवलग्नं विलग्नं मध्यमः' इति नाम-माला ॥ * ॥ त्रीणि 'देहमध्यस्य' ।

द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहु प्रवेष्टो दोः स्यात्

भुजः, बाहुः (२ पु स्त्री), प्रवेष्टः, दोः (२ पु), 'बाँह' के ४ नाम हैं।

द्वाविति ॥ परौ भुजबाहु । भ्रूयतेऽनेन । 'भुज पाल-नाभ्यवहारयोः' (उ० प० अ०) 'भुजभ्युज्जो' (७।३। ३१) इति साधुः । यद्वा, भुजति । 'भुजो कौटिल्ये' (तु प० से०) । 'इगुपध' (३।१।१३४) इति कः । 'अधो भुजा । द्वयोर्बाहो करे' इति मेदिनी [३०।१२-१३] ॥ (१) ॥ * ॥ बाधते । 'बाधु विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'अजिह-शिकम्भमि' (उ० १।२७) इत्युः, हृद्यन्त्यस्य । मुकु-टस्तु-बहन्त्यनेन । 'बहिरहितलिपिभ्यश्च' इत्युष्-इत्याह । तदपणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् ॥ * ॥ बहेः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । बाधते 'बाहु प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) वा । 'बाहोऽभ्यभुजयोः पुमान्' इति दामोदरः । 'बाहो बाहुरिति स्मृतः' इति देशीकोषः । ('बाहोऽभ्यमानयोः । वृषे, बाहा तु बाहो स्यात्' इति हेमः २।६१५) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रवेष्टते । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । (३) ॥ * ॥ दाम्यत्यनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'दमेर्दोस्' (उ० २।६९) ॥ * ॥ भागुरिमते टाप् ॥

१. 'मध्यं विलम्बे'... 'अधमे त्रिषु' इति पाठो मेदिन्याम्

(४) ॥ * ॥ 'दोर्दोषा च भुजो बाहुः, पाणिर्हस्तः कर-
स्तथा' इति धनंजयः ॥ * ॥ चत्वारि 'भुजस्य' ।

कफोणिस्तु कूर्परः ।

कफोणिः (पु स्त्री) कूर्परः (पु) 'केहुनी' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कं सुखं स्फोरयति । 'स्फुर स्फुरणे संचलने
च' (तु० प० से०) । ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।
१३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा, -केन
सुखेन फणति, स्फुरति, वा । 'फण गतो' (भ्वा० प०
से०) । 'स्फुर संचलने' (तु० प० से०) वा । इन् (उ०
४।११८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कफोणिः
कफणिर्द्वयोः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ कुरति
'कुर शब्दे' (तु० प० से०) विवप् (३।२।१७८) ।
कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) वा । पिपति ।
'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कूर् चासौ परश्च । यद्वा, -कुरा शब्देन परः ।
यद्वा, -कुप्यत्यनेन वा 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकादरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥ * ॥ 'कफोणिः कूर्प-
रोऽरत्नेः पृष्ठम्' इति नाममाला [१७९।७२] द्वे 'कूणी'
इति ख्यातस्य 'भुजमध्यग्रन्थेः' ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

प्रगण्डः (पु), 'केहुनीके ऊपरवाले भाग' का १ नाम है ।

अस्येति ॥ कूर्परस्योर्ध्वं प्रत्यासन्नो गण्डः । कपोलोऽ-
स्य ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कूर्परोपरिभागस्य' ।

प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

प्रकोष्ठः (पु, न), 'केहुनीके नीचेवाले भाग' का १ नाम
है ।

प्रेति ॥ प्रकुप्यतेऽनेन कुसूलादन्नम् । 'कुष निष्कर्षे'
(ऋचा० प० से०) । 'उषिकुषिगातिभ्यस्थन्' (उ० २।४)
प्रविष्टः कोष्ठं कुसूलम् । 'अत्यादयः क्कान्ता-' (वा० २।२।
१८) इति समासो वा । 'प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्नमणि-
बन्धयोः' इति कात्यः । 'प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्त-
रेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्' [इति मे० ३९।१४-
१५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कफोणेरधो मणिबन्धपर्यन्तस्य' ।
मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।

करभः (पु), 'हाथकी कलाईसे कनिष्ठातकवाले बाहरी
मांसल भाग' का १ नाम है ।

१. सान्तोऽयम् । तथा च लक्ष्यम्—'दोर्दण्डाश्रित-
बन्धोश्चरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतः' इति महावीरचरितम्, इति
सा० द० (पृ० २५६) । 'नूनमस्मद्विनाशाय विधिना
दोः प्रसारितः' इति रामा.

३८ अ०

मणीति ॥ मणिर्बन्धतेऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (कथा० प०
अ०) । 'हलश्च' (३।४।१२१) इति घञ् । ['मणिबन्धः
पाणिमूलम्' इति हलायुधः २।३७८] । 'करोऽस्यादौ
मणिबन्धो मणिश्च सः' इति हैमनाममाला [३।२५५]
॥ * ॥ कनिष्ठाया आ । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१
१३) इत्यव्ययीभावः ॥ * ॥ कृणाति । 'कृ हिंसायाम्'
(कथा० प० से०) । किरत्यनेन । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
से०) वा । 'कृ शूलकलिकदिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ।
—'कृष्णगिरिशिवल्लिभ्योऽभच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः ।
करे भाति । 'मा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि-' (३।
२।४) इति को वा । 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तो-
ष्ट्रतत्सुते' [इति मे० १०७।१४] ॥ (१) ॥ * ॥
'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति बहिर्योगे पञ्चमी (ज्ञापि०
२।१।१२) न ॥ * ॥ एकम् 'करबहिर्भागस्य' ।

पञ्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चशाखः, शयः, पाणिः (३ पु), 'हाथ' के ३ नाम हैं ।

पञ्चेति ॥ पञ्च शाखा इवांगुल्योऽस्य ॥ (१) शेते-
ऽस्मिन् सर्वम् । 'पुंसि-' (३।३।१२१) इति घः । 'शमः
शय्याहिपाणिषु' (इति मे० ११७।५७) ॥ * ॥ 'शमः'
इति पाठान्तरम् । शाम्यति कण्डूर्मलो वाऽनेन । 'शमु
उपशमे' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
घञ् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ।
'पणिः शमः शयो हस्तः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ * ॥ पणाय-
न्त्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अशिपणा-
य्योरुडायलुको च' (उ० ४।१३३) इतीन् अयप्रत्ययस्य
लुक् च ।—पण्यतेऽनेन । बाहुलकात् इन्—इति मुकुटस्तू-
क्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'हस्तस्य' ।

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तर्जनी, प्रदेशनी (२ स्त्री), 'तर्जनी' अर्थात् 'अँगूठेके
पासवाली अंगुली' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तज्यंतेऽनया । 'तर्जं भर्त्सने' (भ्वा० प०
से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१)
॥ * ॥ प्रदिश्यतेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ * ॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् ।
प्रदिशति । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः । प्रदेशोऽ-
स्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
अंगुष्ठसमीपांगुल्याः ।

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः

अङ्गुली, करशाखा (२ स्त्री), 'अङ्गुली' के २ नाम हैं ।

अङ्ग्विति ॥ अङ्गति । 'अगि गतो' (भ्वा० प० से०) ।
'ऋतन्यज्जि-' (उ० ४।२) इत्युलिः । अंगुं पाणिपाद-

मवयवं लाति । बाहुलकाडुर्वा । 'अंगुलिः' करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति हैमः [३।३६०] । विश्वप्रकाशः [१५९।१२९] ॥ * ॥ 'बालमूललध्वंगुलीनां वा लो रः' (वा० ८।२।१८) । (अंगुरिः) ॥ * ॥ 'अंगुलस्तु यवो मतः' इत्यमरदत्तः । 'अंगुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पतिः । तत्राङ्गेर्बाहुलकादुलः ॥ (१) ॥ * ॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अंगुलीमात्रस्य' ।

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

अङ्गुष्ठः (पु), प्रदेशिनी, मध्यमा, अनामिका, कनिष्ठा (४ स्त्री), 'अङ्गुठेसे लेकर कनिष्ठा तकवाली प्रत्येक अङ्गुली' का क्रमशः १-१ नाम है ।

पुंसीति ॥ अंगुशब्दोऽङ्गवाची । अङ्गी पाणी तिष्ठति । 'सुप्ति-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति पत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ तर्जन्युक्तापि यथासंख्याय पुनरुक्ता ॥ (१) ॥ * ॥ मध्यभवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'मध्यमो मध्यजे खरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकांगुलिः । राका रजस्वला चापि' इति हैमः [३।५००-५०१] ॥ (१) ॥ * ॥ न नाम ग्रहणयोग्यमस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते ॥ (१) अत्यल्पा । 'अतिशयने-२' (५।३।५५) इतीष्टम् । 'युवाल्पयोः कन्-' (५।३।६४) 'कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे घृनि कनिष्ठा त्वन्तिमांगुली' इति हैमः (३।१७७) ॥ (१) ॥ * ॥ क्रमेण एकैकम् 'अंगुलीनाम्' ॥

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

पुनर्भवः, कररुहः (२ पु), नखः, नखरः (२ पु न), 'नाखून नह' के ४ नाम हैं ।

प्विति ॥ पुनर्भवति । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ 'पुनर्भवः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ करे रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ न खमस्य । 'न भ्राट्-' (६।३।७५) इति साधुः । 'नखी स्त्रीपुंसयोः शुक्ती नखरे पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी [१६४।२५] ॥ (३) ॥ * ॥ न खनति, खन्यते वा । 'डडरेकवकाः' (वा० ३।३।१२५) । नखं राति वा । 'नखरं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'नखस्य' ।

प्रादेशतालगोर्कर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

प्रादेशः (पु), 'फैलाये हुए तर्जनी और अङ्गुठेके बीचके प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

तालः (पु), 'फैलाये हुए मध्यमा और अङ्गुठेके बीचके प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

गोर्कर्णः (पु), 'फैलाये हुए अनामिका और अङ्गुठेके बीचके प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'प्रदेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यङ्गुष्ठसंमिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ तलत्यत्र । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे' [इति मे० १४६।२३] ॥ (१) ॥ * ॥ गोः कर्ण इव । गोकर्णोऽश्वतरे सर्वे सारङ्गे प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्वि-कौषधौ' इति विश्वः [५३।७०-७१] ॥ (१) ॥ * ॥ 'तर्जन्यादिसहिते विस्तृतंऽङ्गुठे' क्रमेणैकैकम् ।

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

वितस्तिः (पु स्त्री), द्वादशाङ्गुलः (पु), 'वित्ता अर्थात् फैलाये हुए कनिष्ठा और अङ्गुठेके बीचके प्रमाण-विशेष' के २ नाम हैं ।

एति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्गुष्ठे । वितस्यति । वितस्यते वा । 'तसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'वौ तसेः' (उ० ४।१८२) इति तिः ॥—बाहुलकात्तिः—इति मुकुट एतत्सूत्रास्मरणमूलकः ॥ (१) ॥ * ॥ द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य । 'तद्विगतार्थोत्तर-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'द्विगोऽनित्यम्' (वा० ५।२।३७) इति मात्रचो लुक् । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' (५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वितस्तेः' ।

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

चपेटः, प्रतलः, प्रहस्तः (३ पु), 'थप्पड, चटकन' के ३ नाम हैं ।

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । एटति । 'इट गती' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । चपश्चासा-विटश्च ॥ * ॥ 'चपेटः' अप्यत्र । 'चपेटः स्फारविपुले चपेटे पर्पटेषि च' [इति विश्वः ३८।३५, मे० ३६।४०] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतलति—'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रतलं पातालभेदे तताङ्गुलिकरे

१. विश्वे 'अंगुली'—इति दीर्घकारान्तः पाठः ।

२. 'द्विवचन'—इतीष्टम् । इति पाठः ।

३. 'नखी स्त्रीवलीबयोः—' इति पाठो मेदिन्याम् ।

पुमान् [इति मेदिनी १०६।१४२] ॥ * ॥ 'तलम्' अप्यत्र । 'तलं स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोः' इति विश्वः [१४९।७] । 'तलश्चपेटे तालद्रौ' इति हैमतः । '—पुंसि तालमहीच्छे । चपेटे च' इति मेदिनीतश्च पुंस्य-यम् [१४६।२१-२२] ॥ (२) ॥ * ॥ प्रसृतो हस्तः । 'प्रादयो गता—' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'विस्तृतांगुली पाणी' ।

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

सिंहतलः, प्रतलः (२ पु), 'अङ्गुल फैलाये हुए दोनों हाथोंको सटाने' के २ नाम हैं ।

द्वाविति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥ * ॥ 'संहतलः' इति पाठान्तरम् । संहतं संघट्टं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतले प्रथिलष्टे वा तले अत्र ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वामदक्षिणयोः पाण्यामिलितयोर्विस्तृतांगुल्योः ।

पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिः

प्रसृतिः (स्त्री), 'देहे किये (सिमेटे) हुए हाथ' का १ नाम है ।

पेति ॥ नितरां कुब्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरत्यनेन । क्तिन् (३।३।९४) ॥ * ॥ 'प्रसृतः' इति वा पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृतमस्य । 'प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वोगते त्रिषु । अर्धाजली तु पुलिङ्गो जङ्घायां प्रसृता मता' [इति मे० ६३।१२३-१२४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'प्रसृतेः' ।

तौ युताञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

अञ्जलिः (पु), 'अञ्जलि' का १ नाम है ।

ताविति ॥ तौ प्रसृतौ मिलितौ । अज्यतेऽनेन । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४।२) इत्यलिः । 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च' [इति मे० ४९।६०] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अञ्जलेः' ।

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

हस्तः (पु०), 'एक हाथ' अर्थात् 'दो वित्ता या चौबीस अङ्गुलके प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः । हसति, हस्यते-ऽनेन वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृन्—' (उ० ३।८६) इति तच् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठ-करेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो ब्राते' [इति मे० ५९।७५-७६] ॥ (१) ॥ * ॥ विस्तृतः करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ।

मुष्ट्या तु बद्धया ।

स रत्निः स्यात्

रत्निः (स्त्री), 'निमूठ (मुट्टीको बाँधकर) हाथसे नापे हुए प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

म्बिति ॥ स हस्तः मुष्यतेऽनया 'मुष स्तेये' (कृचा० प० से०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । यद्वा,—मुष्णाति । क्तिच् (३।३।९७४) । ['संपीडितांगुलिर्मुष्टिः' इति हलायुधः २।३८२] ['मुष्टिर्द्वयोः फले । बद्धपाणौ त्सरी' इति मे० ३५।२४-२५] बद्धया मुष्ट्योपलक्षितः ॥ * ॥ ऋच्छति । अर्थतेऽनेन वा । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋतनि—' (उ० ४।२) इति क्तिन् । 'रत्न्यरत्नी स्त्रियौ बद्धमुष्टिततांगुली' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'बद्धमुष्टिहस्तस्य' ।

अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरत्निः (स्त्री पु), 'कनिष्ठा अंगुलीको फैलाये हुए मुट्टी बाँधकर हाथसे नापे हुए प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

अरेति ॥ रत्निभिन्नः । नञ्समासः । 'नारत्निः कफो-णी हस्ते सप्रकोष्ठे चांगुली' । इति रुद्रः । 'अरत्निर्ना सप्र-कोष्ठततांगुलिकरेऽपि च । कफोणावपि' [इति मे० ८५।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ निगता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टि-नोपलक्षितः ॥ * ॥ एकम् 'अरत्निहस्तस्य' ।

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

व्यामः (पु), 'दोनों तरफ दोनों हाथोंको फैलाकर नापे हुए प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

व्येति ॥ विशेषेण अभ्यनेऽनेन । 'अम गतो' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । मुकुटस्तु व्यामीयतेऽनेन । मांडो मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति व्याहृत्य । तच्च । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इत्यस्य प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ।—व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन—इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥ * ॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारि-तयोर्बाह्वोर्मध्यम् ॥ * ॥ एकम् 'व्यामस्य' ।

ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने पौरुष त्रिषु ॥ ८७ ॥

पौरुषम् (त्रि), 'पौरसासे नापे हुए प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

ऊर्ध्वेति ॥ दोषौ च प्राणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृतं दोः पाणि येन सः । तादृशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम् । तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥ * ॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरुषहस्तिभ्यामण् च' (५।२।३८) । पौरुषो नदः, पौरुषी नदी, पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे

कर्मणि तैजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनुमाने त्वभिधेयवत्
[इति मे० १६८।४२] (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य' ।
कण्ठो गलः ।

कण्ठः, गलः (२ पु), 'कण्ठ' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'कण्ठे' (उ० १।१०३) । 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः [४८९] । 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनी मदनपादपे' इति विश्वः (४१।३) ॥ (१) ॥*॥ गिलति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लः । गीयंतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । यद्वा,— गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'गलः कण्ठे सर्जरसे' [इति मेदिनी १४६।१३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाग्रभागस्य' ।

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

ग्रीवा, शिरोधिः, कंधरः (३ स्त्री), 'गर्दन' के ३ नाम हैं ।
अथेति ॥ गीयंतेऽनया । 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवा-' (उ० १।१५४) इति साधुः । 'ग्रीवे शिरोधितच्छिरे' (इति हैमः २।५३२) ॥ (१) ॥*॥ शिरो धीयतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधि-
करणे च' (३।३।१३३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ कं शिरो धारयति । 'संज्ञायां भृतवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) । यद्वा,— धरति । 'धृन् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् । कं शिरसो घरा कंधरा । (३।१।१३४) 'कंधरो वारिवाहे स्याद्ग्रीवायां कंधरा मता' [इति विश्वः ५१३७।१४९, मे० १३१।१२३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कंधरायाः' ।

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

कम्बुग्रीवा (स्त्री), 'शङ्ख के समान तीन रेखावाली गर्दन' का १ नाम है ।

केति ॥ कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा ॥ (१) ॥*॥ तिस्रो रेखा यस्याम् ॥*॥ एकम् 'शङ्खाकारग्रीवायाः' ।

अवटुर्घाटा कृकाटिका ॥८८॥

अवटुः, घाटा, कृकाटिका (३ स्त्री), 'घाँटी' के ३ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवटलति । 'टल वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । अवटीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मित-
द्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) ङुः । यद्वा,— न वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) 'वट भाषणे' (ङु० उ० से०)

बाहुलकादुः । 'अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटा' इति बोपा-
लितः ॥ (१) ॥*॥ घाटयति घाटयते, वा । 'घट संघाते'
चुरादिः । अच् (३।१।१३४) घल् (३।३।११९) वा ॥ (२) ॥*॥ कृकं कण्ठमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । ण्वल्
तु परत्वादण्वा बाधान्न प्राप्नोति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'ग्रीवायांमुन्नतभागस्य' 'घाटी' इति ख्यातस्य ।— ग्रीवाप-
श्चाङ्गागस्य—इति स्वामि-मुकुटौ ।

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

वक्त्रम्, आस्यम्, वदनम्, तुण्डम्, आननम्, लपनम्,
मुखम् (७ न), 'मुखके बिल' के और उपचारसे 'मुखमात्र' के
७ नाम हैं ।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) ।
ब्रूओ वचिः (२।४।५३) वा । 'गुधुवीपचिवचि-' (उ० ४।१६७) इति वः । 'वक्त्रमास्ये छन्दसि च' इति हैम-
चन्द्रः [२।४६।४] ॥ (१) ॥*॥ आस्यन्दते अम्लादिना
प्रस्रवति । आस्यन्दते वान्नादिना द्रवीक्रियते । 'स्यन्दू
प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति डः । यद्वा,— अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते
वाऽस्मिन् ग्रासः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) 'कृत्यल्युटः—'
(३।३।११३) ण्यत् । 'मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमिती-
रितम्' इति शाश्वतः (४८५) । 'आस्यं मुखे च तन्मध्ये
तद्भूवे च स्त्रियां स्थितौ' [इति मेदिनी ११३।५] ॥ (२) ॥*॥
वदन्त्यनेन 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) ।
करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥*॥ तुण्डति । 'तुडि
तोडने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥
आनन्त्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।
३।११७) ॥ (५) ॥*॥ लप्यतेऽनेन । 'लप व्यक्तायां
वाचि' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥*॥
खन्यते, अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) ।
'डित् खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच्, स
च डित् घातोर्मुडागमः । 'प्राक् खनो मुडुदात्तश्च ततोऽञ्च
प्रत्ययो भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः'
इति निरुक्तम् । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः'
इति हैमः [२।२४] ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मुखबिलस्य' ।
तदुपलक्षिते समुदाये तूपचारात् ।

क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥८९॥

घ्राणम् (न), गन्धवहा, घोणा, नासा, नासिका
(४ स्त्री), के ५ 'नाक' के नाम हैं ।

क्लीब इति ॥ घ्रायतेऽनेन । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा०
प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) 'घ्राणं क्लीबं नासिकायां

घ्राते स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' [इति मे० ४५।११] ॥ (१) ॥ * ॥
बहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ।
गन्धस्य वहा । 'स्याद् गन्धवहा नासायां पुलिङ्गे मातरिश्चनि'
[इति मे० १७७।२९] ॥ (२) ॥ * ॥ घोणति, अनया
वा । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'हलश्च' (३।१।२२१) इति घञ् वा ॥ (३) ॥ * ॥ नासते ।
अनया वा । 'णामृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् ।
'नासा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वदारुणि स्त्रियाम्' [इति मे०
१७०।४] ॥ (४) ॥ * ॥ नासेर्बुल् (३।१।१३३) ।
'घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका' इति साह-
साङ्गः । 'कृत्या गन्धवहा घोणा घ्राणं नासा च नासिका'
इति कात्यः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'नासिकायाः' ।
ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

ओष्ठः, अधरः, रदनच्छदः, (३ पु) दशनवासः (न), 'ओठ'
के ४ नाम हैं ।

ओष्ठेति ॥ उच्यते उष्णाहारेण । 'उष दाहे' (भ्वा०
प० से०) । 'उषिकुषि-' (उ० २।४) इति थन् ॥ (१)
॥ * ॥ न ध्रियते । 'धूङ् अनवस्थाने' (तु० आ० अ०) ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । नञ्समासः (२।३।६) ।
अधरस्तु पुमानोष्ठे, हीनेऽनूध्वे च वाच्यवत् [इति मे०
१३०।१०५] ॥ * ॥ 'दन्तश्च प्राणि-' इत्येकत्वं तु न भवति ।
अनित्यत्वात् । 'ओष्ठाभ्यां युतावधरौ' इति शाकपाथिवादिः
(वा० २।१।७८) वा ॥ * ॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद
संवरणे' चुरादिः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ।
'छादेर्घ-' (६।४।९६) इति । ह्रस्वः ॥ (३) ॥ * ॥ दश-
नानां वाससी इव । आवरकत्वात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'उत्तराधरोष्ठमात्रस्य' ।

अधस्ताच्चिबुकम्

चिबुकम् (न), 'ओठ और डुङ्कीके नीचेवाले भाग' का
१ नाम है ।

अधेति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । 'चीवृ आदानसंवर-
णयोः' (भ्वा० उ० से०) । मृगयादिः (उ० १।३७) ।
स्वार्थे कन् (झापि० ५।४।५) । चिनोति शोभां वा । प्रा-
ग्वत् ॥ (१) ॥ * ॥ 'अधस्तादधरोष्ठस्य चिबुः स्याच्चि-
बुकं तथा' इति निगमः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'ओष्ठाधो-
भागस्य' ।

गण्डौ कपोलौ

गण्डः, कपोलः (२ पु), 'गाल' के २ नाम हैं ।

गेति ॥ गण्डति । 'गडि घदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) । 'गण्डः स्यात्पुंसि खङ्गिनि । ग्रहयोग-
प्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु ह्य-

भूषणबुद्बुदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कम्पते । 'कपि
चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।
६६) इत्योलच् । 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः । कं सुखं
पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कपोलस्य' ।

तत्परो हनुः ॥ ९० ॥

हनुः (स्त्री), 'दाढ़ी, 'डुङ्की' का १ नाम है ।

तदिति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्ति । 'शृस्वृस्त्रि-
हि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हृद्विलासिन्यां मृत्वावस्त्रे
गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' [इति मेदिनी ८४।२५-
२६] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कपोलाधोभागस्य' ।

रदना दशना दन्ता रदाः

रदनः दशनः, दन्तः, रदः (४ पु), 'दाँत' के ४ नाम हैं ।

रेति ॥ रद्यतेऽनेन । 'रद धिलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ दश्यतेऽ-
नेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'दहदश-' (३।१।२४)
इति निर्देशात्क्वचिदकिङ्कत्यपि लोपः । यद्वा, -कर्तरि ल्युट्
(३।३।११३) ॥ (२) ॥ * ॥ दाम्यति । 'दमुं उपशमे'
(दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यथाद्वाहुलकात्तन् । 'दन्तो-
ऽद्रिकटके कुञ्जे दशनेऽथौषधौ स्त्रियाम्' [इति मे० ५५।२३]
॥ (३) ॥ * ॥ रदति अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि 'दन्तस्य' ।

तालु तु काकुदम् ।

तालु, काकुदम्, (२ न), 'तालु' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'त्रो रश्च लः' (उ० १।५) इति युष् । तालयति ।
'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । मृगयादिः (उ० १।३७)
वा ॥ (१) ॥ * ॥ काकुजिह्वा उच्यतेऽनुच्यतेऽस्मिन् । अने-
कार्थत्वाद्वदिरक्षणे वर्तते । घञर्थे कः (वा० ३।३।३८) ।
पुषोदरादिः (५।३।१०९) । ईषत् कवते । 'कुङ् शब्दे' ।
(भ्वा० आ० अ०) अन्दादित्वात् (उ० ४।९८) साधुर्वा ।
यद्वा, -निश्चेष्टं ककुदं शिरः । ककुदे भवम् । 'तत्र भवः'
(४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तालुनः' ।

रसज्ञा रसना जिह्वा

रसज्ञा, रसना, जिह्वा (३ स्त्री), 'जीभ' के ३ नाम हैं ।

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्रया० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥
रसयति । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । नन्दादित्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । यद्वा, -रसयन्त्यनया । 'ण्यासश्चन्थो
युच्' (३।३।१०७) । रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा० प०

से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७६) इति युच् वा । 'रसनं स्वजने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च' इत्यादौ 'जिह्वायां रशना तथा' इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्योऽयम् । 'रसनं तु ध्वनौ स्वादे रसज्ञारासनयोः स्त्रियाम्' इति रभसः ।—रसेः सौत्रात् 'रसिश्चिस्वृवो युच्'—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ लेडि । लिहन्त्यनया वा । 'लिह आस्वादाने' (अ० उ० अ*) । 'शेवयद्वजिह्वा'—(उ० १।१५४) इति साधुः ।—'लिहेः पूर्वजिह्वीवा' इति वन्प्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जिह्वायाः' ।

प्रान्तावोष्ठस्य सूक्कणी ॥ ९१ ॥

सूक्कणी (स्त्री), 'ओठ'के दोनों किनारों का १ नाम है ।
 वेति ॥ सृजति लालादि । 'सृज विसर्गे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्कनिन् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सूक्कणी' इति क्लीबकाण्डेऽमरदत्तः ॥*॥ 'कवयुक्तम्' (सूक्कणी) इत्यन्ये ॥*॥ (सृक्कणी) उच्यन्ता—इत्येके ॥*॥—अदन्तं सूक्कम्—इत्यपरे ॥*॥ 'सृक्क' शब्द इकारान्तः क्लीबे । तत्र बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयोः' ।

ललाटमलिकं गोधिः

ललाटम्, अलिकम् (२ न), गोधिः (पु), 'ललाट' के ३ नाम हैं ।

लेति ॥ ललनम् । 'लल ईप्सायाम्' (उ० आ० से०) । 'लड विकास' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोरेकत्वम् । ललं विलासमोप्सां वा अटति । 'अट गती' (भ्वा० प० से०) । ललति । उक्तधातुभ्यां बाहुलकादटच् ॥ (१) ॥*॥ अलति । अत्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलिहृ' विभ्यां किच्च' इतीकन् । (उ० ४।२७) । 'अलीक-

१. 'वाचस्पत्ये' तु सृजेः 'कन्' क्वनिन् वा कस्य नेस्वम्, 'सूक्कणी परिलेडि च' इति स्मृतिः । 'महासूक्का-यसोभितो नृसिंहवत्' इति श्लेषात् ककारद्वयमध्यः । 'सूक्कन्' इत्यरुणः । 'सूक्कणी' तत्रार्थे राजनि० । (पु० ५३२९) । 'स्मितस्य संभावय सूक्कणा कणान्' इति नै० च० (९।१११) श्रीहर्षप्रयोगाद् वकारमध्यो नान्तश्चायम् ।

२. उणादिसूत्रपाठे 'अनिहृषिभ्यां किच्च' इत्येवं पाठः । 'अनीक' इत्युदाहरणञ्च सि० कौ० । अथ च तथा सूत्रस्वीकारे दीर्घमध्यस्य 'अलीक' शब्दस्य सिद्धिः, न तु ह्रस्वमध्यस्य 'अलिक' शब्दस्य । तस्मात् 'अलिक' शब्दसिद्धये अलघातोः कर्मणि इकन् प्रत्ययो बोध्यः । ह्रस्वमध्यस्य लक्ष्यञ्च 'असंस्कृतालकिनीमलिक-लेखाम्' इति काद० ज्ञानकवेः प्रयोगः । 'भाले गोध्यली-

महितेऽपि' इति कात्यः ॥*॥ बाहुलकादिकन्नपि । 'अलिकं ह्रस्वदीर्घमध्यम्' इति राजदेवः ॥ (२) ॥*॥ गुध्यते । 'गुष परिवेष्टने' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । बाव्री नेत्रे धीयेते यस्मिन् । 'कर्मण्यधिकरणो च' (३।३।९३) इति किर्वा । पुंस्ययम् । 'गोधिभालो महाशङ्खः' इति त्रिकाण्डशेषात् [२।६।३०] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भालस्य' ।
 ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।

भ्रूः (स्त्री), 'भाह' का १ नाम है ।

ऊर्ध्वे इति भ्रमति । 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'भ्रमेर्ङ्' (उ० २।६८) यद्वा,—भ्राम्यति । 'भ्रमु अनव-स्थाने' (दि० प० से०) । विवप् (३।२।१७८) । 'ऊङ् च गमादीनाम्' इति 'गमः क्वौ' (६।४।४०) इत्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊङ् चादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नेत्रो-परिभागस्य रोमराजेः' ।

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं

कूर्चम् (न पु), 'दोनों भौंहके बीचवाले भाग' का १ नाम है ॥

विवति ॥ कुरति । कुर्यते, वा । बाहुलकाच्चट् । 'कूर्च-मस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कथ्यनश्मश्रुकैतवे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नासोपरिभ्रूद्वयमध्यस्य' ॥

तारकाक्ष्णः कनीनिका ॥ ९२ ॥

तारका, कनीनिका (२ स्त्री), 'आँखकी पुतली' के नाम हैं ।

तेति ॥ तारयति । 'तृ प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्लुल्' (३।१।१३३) । 'तारिका ज्योतिषि' (वा०-७।३।४५) इतीत्वाभावः । 'तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु' [इति मे० २।१६९-१००] ॥ (१) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादीनः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । टाप् (४।१।४) । इत्वम् (७।३।४४) । 'कनीनिका तारकेऽक्ष्णः स्यात्कनिष्ठांगुलावपि' (इति मे० १५।१८१) ॥ (२) ॥*॥ 'अक्ष्णः' इति खेचरी व्यावृत्त्यर्थम् ॥*॥ द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः' ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।

दृग्दृष्टौ च

लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्, ईक्षणम् चक्षुः, अक्षि (६ न), दृक्, दृष्टिः (२ स्त्री), 'आँख' के ८ नाम हैं ।

कालिकलक्ष्मणानि' इत्यभि. चि. म० (३।२३७) वचना-दीर्घमध्योऽपि । तल्लक्ष्यं च—'गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महृत्या' इति मनुः (१।१।५५) 'तद्यथा च महाराजो नालीकमधिगच्छति' इति रामा० च ।

लविति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोचलु दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ नीयतेऽनेन । 'णीन् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।१-१७) ॥ (२) ॥*॥ 'दाम्नी' (३।२।१८२) इति पक्षे षट् । 'नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मुले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्' [इति मे० १२६।५४] ॥ (३) ॥*॥ ईक्ष्यतेऽनेन । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) 'ईक्षणं दर्शने दृशि' [इति मे० ४७।३६] ॥ (४) ॥*॥ चष्टे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चक्षिङ्' (अ० आ० अ०) । 'चक्षेः शिच्व' (उ० १-११९) इत्युसिः । शित्वादनार्धधातुकत्वात् ख्यान् न— इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (५) ॥*॥ अश्नुते, अनेन वा । 'अशू व्याप्ती' (स्वा० आ० से०) । 'अशेनित्' (उ० ३।१५६) इति क्सिः ।—'अशेः षिच्'— इति मुकुटोऽपाणिनीयः । यद्वा,—अक्षति । 'अक्षू व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (६) ॥*॥ पश्यति । 'दृष्टिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्विप् (३।२।७८) । यद्वा,—दृश्यतेऽनया । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । 'क्विप्प्रत्ययस्य' (८।२।६२) इति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् ॥ (७) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९३) । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने' इति हेमः [२।९३] ॥ (८) ॥*॥ अष्ट 'नेत्रस्य' ।

असु नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

असु, नेत्राम्बु, रोदनम्, अस्त्रम्, अश्रु (५ न), 'ऑसू' के ५ नाम हैं ।

अस्विति ॥ अस्यति, अश्नुते वा कण्ठम् । अश्वादि-त्वात् (उ० ५।२९) इति रुक्पक्षे । 'अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'जगरे चाश्रम-श्रुणि' इत्यूष्मभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च 'अश्रम्' तालव्यश-मपि ॥ (१) ॥ नेत्रयोरम्बु ॥ (२) ॥*॥ रुद्यते । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) बाहुलकात् । 'रोदनं क्रन्दनेऽस्त्रेऽपि दुरालम्भौषधी स्त्रियाम्' इति मेदिनी [९।१।७] ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥ (५) पञ्च 'नेत्रोदकस्य' ।

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपाङ्गः (पु), 'ऑसू' के किनारेवाले भाग' का १ नाम है ।

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) अपकृष्टोऽङ्गाद्वा । अपकृष्टान्यङ्गान्य-स्माद्वा । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' [इति विश्वः १७।४४, मे० २३।२८] ॥ (१) ॥*॥ 'बाह्यौ' इति शेषः ॥*॥ एकम् 'नेत्रप्रान्तयोः' ।

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

कटाक्षः (पु), 'कटाक्ष' का १ नाम है ।

केति ॥ कटावतिशयितावक्षिणी यत्र । 'बहुव्रीहौ सवध्यक्ष्णोः—' (५।४।११३) इति पच् । कटं गण्डमक्षति वा । 'अक्षू व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कटाक्षकाक्षी' इति रभसात् काक्षोऽपि ॥ (१) ॥*॥ अपा-ङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटाक्षस्य' ।

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

कर्णः, शब्दग्रहः (२ पु) श्रोत्रम्, (न), श्रुतिः (स्त्री), श्रवणम्, श्रवः (१ सान्त-२ न), 'कान' के ६ नाम हैं ।

केति ॥ कीर्यते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते । यद्वा,—कीर्यते शब्दोऽस्मिन् । किरति शरीरे मुखं वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृवृजुसि—' (उ० ३।१०) इति नः । यद्वा,—कर्णयति । 'कर्णं भेदने' (चु० उ० से०) 'अदन्तः' । अच् (३।३।१३४) । 'कर्णः' पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुतावपि' [इति मे० ४५।४] । यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुटः । तन्न । ह्रस्वान्नप्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥*॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'ग्रहवृट्—' (३।३।५८) इत्यप् । संज्ञायां 'हलश्च' (३।३।१२१) इकि घञ् विधीयते चापवादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥ (२) ॥*॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । षट् (उ० ४।१५९) ॥ (३) ॥*॥ श्रूयतेऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्म-ण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ५८।६६] ॥ (४) ॥*॥ ल्युट् वा करणे (३।३।११७) । 'श्रवणं श्रुती च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' [इति मे० ५०।८०] ॥ (५) ॥*॥ 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्णस्य' ।

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तमाङ्गम्, शिरः, शीर्षम् (३ न), मूर्धन् (पु), मस्तकः (पु न), 'सिर, मस्तक' के ५ नाम हैं ।

उत्तेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च 'सन्महत्—' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ श्रीयते उष्णीषादिना । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च' (उ० ३।१९४) इत्यसुन् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च' [इति मे० १७।१३१] ॥*॥ 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा' ॥ (२) ॥*॥ 'कुमारशीर्षयोः—' (३।२।५१) इति ज्ञापका-च्छिरःशब्दस्य शीर्षदिशः ॥ (३) ॥*॥ मुह्यत्यस्मिन्नाह-ते । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० से०) । 'श्वन्नुक्षन्—' (उ०

१. —पृथाज्येष्ठसुते—' इत्येवं मेदिनी पाठः ।

१।१५९) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ मस्यते स्म । 'मसी परिणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । क्तः (३।२। १०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिरसः' ।

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ॥९५॥

चिकुरः, कुन्तलः, बालः कचः, केशः, शिरोरुहः (६ पु), 'केश, बाल' के ६ नाम हैं ।

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ * ॥ 'कुन्तला मुर्धजास्त्वस्त्राश्चिकुराश्चिकुराः' कचाः इति दुर्गः । (१) ॥*॥ कुन्तं कुन्ताग्राकारं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुन्तलश्चषके वाले यवे ना भूमि नीवृति' [इति मे० १५०।७९] ॥ (२) ॥*॥ बलति 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । जलादित्वात् (३।१। १४०) णः । बल्यतेऽवरुध्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकाभिद्यपि स्त्रियाम् । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेघ्ये वाली बाला' त्रुटि-स्त्रियोः' इति (पवर्गीयादौ) [मे० १४९।३९-४०] ॥ (३) ॥*॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'पुसि-' (३।३।११८) इति घः । कचत्यात्मानं वा । अच् (३।१। १३४) । 'कचः शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्षतेः । कचा करेणाम्' [इति हैमः २।५६-५७] ॥ (४) ॥ * ॥ किलिष्यते 'किलिष बन्धे' () । 'किलिष उपतापे' (दि-आ० से०) वा । किलिषनाति । 'किलिषु विबाधायाम्' (ऋधा० प० से०) 'किलिषेरन् लो लोपश्च' (उ० ५।३३) । क्रे शेते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । कस्य शिरस ईशो वा । 'केशः स्यात्पुंसि वरुणे ह्रीवरे कुन्तलेऽपि च' [इति मे० १६२।५] ॥ (५) ॥*॥ शिरसि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'केशस्य' ।

तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यम्

कैशिकम्, कैश्यम् (२ न), 'केशके समूह' के २ नाम हैं ।

तदिति ॥ केशानां समूहः । 'अचित्तहस्ति-' (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'केशाश्चभ्यां यञ्छा-वन्यतरस्याम्' (४।२।४८) (२) ॥*॥ द्वे केशवृन्दस्य' ।

१. '—चिकुरा' इति पुनरुक्तिश्चिन्त्या ।

२. मेदिन्यां '—नारिकेले' ... त्रुटी स्त्रियाम्' इति पाठः । तत्र पवर्गादिनियमो न सार्वत्रिकः ।

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलकः, चूर्णकुन्तलः (२ पु), 'अंगूठिया बाल' के २ नाम हैं ।

अलेति ॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' [इति मे० ४।४१] ॥ (१) ॥*॥ चूर्णस्य कर्चूरादिशोदस्य कुन्तलाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुटिलकेशानाम्' ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

भ्रमरकः (पु), 'काकुल' अर्थात् 'बुलबुली यानी ललाट-पर लटके हुए बाल' का १ नाम है ।

त इति ॥ भ्रमर इव । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् । 'अथ भ्रमरको भृङ्गे गैरिके 'चूर्णकुन्तले' [इति मे० १७।२०५] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटगतकेशा-नाम्' ।

काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

काकपक्षः, शिखण्डकः (२ पु), 'काकपक्ष' अर्थात् 'लङ्काका जूडा, जुलुफी, शिखा-सामान्य' के २ नाम हैं ।

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥*॥ शिखाया अण्ड इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) वा कन् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डौ तु शिखावर्हौ' इति तालव्यादौ रभसः । 'शिखण्डो वर्हचुडयोः' [इति मे० ४३।३७] ॥*॥ शकन्ध्वादित्वं केचिन्नेच्छन्ति । 'शिखण्डकशिखण्डकौ' इति वाचस्पति-सु-भूती ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्येन शिखायाः' । बालानां शिखाया वा । 'बालानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा' ।

कवरी केशवेशः

कवरी (स्त्री), केशवेशः (पु), 'बालके रचना-विशेष' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कूयते । 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कोररन्' (उ० ४।१५५) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीष् ।—कं शिरो वृणोत्याच्छादयति । '—कवर-' (४।१। ४२) इति निर्देशादणं बाधित्वाच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः ।—कृष्णवर्णां कं वृणोति वा—इति स्वामी चोक्त-सूत्रादर्शनमूलकौ । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशवि-न्यासशाकयोः' [इति हैमः ३।५६७-५६८] ॥ (१) ॥*॥

१. '—गिरिके चालकान्तरे' इति पाठो मेदिन्याम् ।

केशानां वेशो मार्जनावन्धविशेषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'केशबन्धरचनायाः' ।

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

धम्मिल्लः (पु), 'पटिया, जूडा' अर्थात् 'बाँधे हुए स्त्रियों-
के बालके रचना-विशेष' का १ नाम है ।

अथेति ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सीवः । विच् (३।२।
७५) । मिलति । 'मिल संगमे' (तु० प० से०) । बाहु-
लकालक । धम् चासी मिल्लश्च । 'मो नो धातोः' (८।२।
६४) इति सीत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'जूडा'
इति ख्यातस्य ।

शिखा चूडा केशपाशो

शिखा, चूडा, केशपाशो (३ स्त्री), 'शिखा', चुटिया, चुडी
के ३ नाम हैं ।

शीति ॥ शीते । 'शीडो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः ।
'शिखा' शाखाबहिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे
शिखायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' [इति मे० २०।६-७]
॥ (१) ॥ * ॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छ्राये' (तु० प० से०) ।
'चुरादीनां णिज्वा' इति पक्षे भिदादिपाठात् (३।३।१०४)
अङ्दीर्घत्वे । 'चूडा' शिखाप्रयोः । बाहुभूषावलम्ब्योश्च' इति
हैमः [२।११९-१२०] ॥ (२) ॥ * ॥ केशानां पाशः ।
अल्पः केशपाशः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'शिरोमध्यस्थचूडायाः' 'चोटी' इति ख्यातायाः ।

व्रतिनस्तु जटा सटा ॥९७॥

जटा, सटा (२ स्त्री), 'जटा' अर्थात् 'आपसमें सटे हुए
बाल या ऋषियोंकी जटा या जटामात्र'के २ नाम हैं ।

व्रेति ॥ व्रतिनः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जनेष्ठन्
नलोपश्च' (उ० ३।१०) । यद्वा, -जटति । 'जट संघाते'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे
मूले मांस्यां' प्लक्षे पुनर्जटी' [इति मे० ३।४।१४] ॥ (१)
॥ * ॥ सटति । 'षट अवयवे' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'सटा, जटाकेसरयोः' [इति मे० ३।५।
२९] ॥ (२) ॥ * ॥ 'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः
॥ * ॥ द्वे 'व्रतिनः शिखायाम्' ।

वेणिप्रवेणी

वेणिः, प्रवेणी (२ स्त्री), 'बालकी गुथी हुई चोटी' के २
नाम हैं ।

वेणीति ॥ वेणति । 'वेणु निशामनवादित्रादानगमन-
ज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८)

१. '—शिखायां—' इति भेदिनीपाठः ।

३९ अ०

॥ (१) ॥ * ॥ प्रग्रह उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२)
॥ * ॥ 'करणिओणिवेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥ * ॥
'वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताडे केशबन्धे' इति हैमः [२।
१५६] ॥ * ॥ द्वे 'प्रोषितभर्तृ' कादिधायकेशरचनाविशेष-
स्य' ।

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शीर्षण्यः, शिरस्यः (२ पु), 'निर्मल बाल' के २ नाम हैं ।

शीति ॥ शिरसि भवः । 'शरीरावयवान्च' (४।३।
५५) इति यत् । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इत्यत्र 'वा
केशेषु' इति वचनाद्वा शीर्षन् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षके । सुकेशे
पुंसि' [इति मे० १२०।१०८-१०९] ॥ (१) ॥ * ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'अन्योन्यासंपृक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे' ।

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थः कचात्परे ॥ ९८ ॥

पाशः, पक्षः, हस्तः (३ पु), ये तीन शब्द 'कच' शब्दसे
पर रहने पर अर्थात् 'कचपाशः, कचपक्षः, कचहस्तः' (३ पु),
या कच (केश) के पर्यायवाचक शब्दसे पर रहने पर अर्थात्
'केशपाशः, केशपक्षः, केशहस्तः, बालपाशः, बालपक्षः,
बालहस्तः' (३ पु), इत्यादि नाम 'केश-समूह' के हैं ।

पेति ॥ पाश्यते । 'पक्ष बन्धे' चुरादिः । घञ् (३।३।
१९) । घः (३।१।११८) वा 'पाशस्तु' भृगुपशवादिवन्धने ।
कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छात्राद्यन्ते
च निन्दार्थः' इति हैमः [२।५६३-५६४] ॥ (१) ॥ * ॥
पश्यते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।
१९) । घः (३।३।११८) वा । 'पक्षो मासार्धके गेहपार्व-
साध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः'
[इति मे० १६२।१८-१९] ॥ (२) ॥ * ॥ हसति,
हस्यते, वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृगिण्-'
(उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठ-
करेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते' [इति मे० ५९।७५-
७६] ॥ (३) ॥ * ॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कला-
पार्थो येषाम् ॥ * ॥ त्रीणि 'कलापार्थस्य' ।

तनूरुहं रोम लोम

तनूरुहम्, रोम, लोम (३ न,), 'रोणं' के ३ नाम हैं ।

तेति ॥ तन्वां रोहति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।
२।५) । 'तनूरुहं तु लोमि स्यात्पतत्रे च नपुंसकम्' [इति
मे० १७७।३०] 'तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोमि च' इति हैमः

१. हैमे 'क' पुस्तके '—पक्षादिवन्धने' इति पाठः ।
क-ग पुस्तकयोस्तु '—पक्ष्यादिवन्धने । ... छात्राद्यन्ते—'
इति पाठः ।

[४।३५५] ॥ (१) ॥ * ॥ रोहति । 'नामन्-सीमन्-व्योमन्-रोमन्-लोमन्-' (उ० ४।१५१) इति साधुः । यद्वा, -रुयते । 'रु' शब्दे (अ० प० अ०) । मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ कपिलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । लूयते वा । मनिन् (३।२।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रोम्णः' ।

तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ।

श्मश्रु (न), 'दाढीके बड़े हुए बाल' का १ नाम है ।

तदिति ॥ तस्य 'वृद्धिस्तस्याम्' । श्म मुखं श्रयति । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । श्मनि मुखे श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । संपदादिविप् (वा० ३।३।१०८) वा । आग-मशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च तुक् ॥ (१) ॥ * ॥ पुंसो मुखे ॥ * ॥ एकं 'दाढिकायाः' ।

आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥९९॥

आकल्पः, वेषः (२ पु), नेपथ्यम् (न पु), 'आभूषण आदि से उत्पन्न शोभा' के ३ नाम हैं ।

प्रतिकर्म, प्रसाधनम् (२ न), 'तिलक, फूल आदिसे सँवारने' के २ नाम हैं ।

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'कृपो रो लः' (८।२।१८) । आकल्पयते वा । आकल्पयति वा । स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आकल्पः कल्पने वेषे' [इति मे० १०३।१५] (१) ॥ * ॥ वेषणम्, विष्यते, वा । 'विष्णु व्याप्ती' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । वेवेष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ तालव्यशान्तोऽपि । वेषणम् । विष्यते वा । विवशति वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे घञ् (३।३।१६) वा । 'वेशो वेश्यागृहे । नेपथ्ये च' [इति मे० १६३।३४-३५] ॥ (२) ॥ * ॥ नयति । णिच् (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४) । निनो नेत्रस्य, नेनेतुर्वा पथ्यम् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च ह्रस्वः । 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे' इति हैमः [८९।५२१-५२२] ॥ (३) ॥ * ॥ प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाक-पाथिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥ * ॥ प्रसाध्यतेऽने-नाङ्गम् । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'अलंकाररचनादिकृतशोभायाः' ।

दशैते त्रिषु

यहाँ से लेकर आगेवाले दश शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः ।

अलंकर्ताऽलंकरिष्णुश्च

अलङ्कर्ता, अलङ्करिष्णुः (२ त्रि), 'अलङ्कृत करनेवाले' के २ नाम हैं ।

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ।

मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥१००॥

मण्डितः, प्रसाधितः, अलंकृतः, भूषितः, परिष्कृतः (५ त्रि), 'आभूषण इत्यादिसे सुशोभित' के ५ नाम हैं ।

मेति ॥ मण्डयते स्म । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसाध्यते स्म । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ अलं क्रियते स्म ॥ (३) ॥ * ॥ भूष्यते स्म । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) ॥ (४) ॥ * ॥ परिष्क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्—' (६।१।१३७) इति सुट् । 'परिनिविभ्यः—' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'भूषितस्य' ।

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू

विभ्राट्, भ्राजिष्णुः, रोचिष्णुः (३ त्रि), 'आभूषण इत्यादिसे सुशोभित' के ३ नाम हैं ।

वीति ॥ भ्राजते तच्छीलः । 'भ्राजभास—' (३।२।१-७७) इति विवप् ॥ (१) ॥ * ॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इति चाद् भ्राजेरपि इष्णुच् ॥ (२) ॥ * ॥ रोचते तच्छीलः । 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अलंकारादिना शोभमानस्य' ।

भूषा तु स्यादलंक्रिया ।

भूषा, अलङ्क्रिया (२ स्त्री), 'आभूषण इत्यादिसे सुशोभित करने' के २ नाम हैं ।

भ्रिविति ॥ भूषणम् । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ अलंकरणम् । 'कृन् श च' (३।३।१००) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भूषणक्रियायाः' ।

अलंकारस्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं च

अलङ्कारः, आभरणम्, परिष्कारः (१ ला और ३ रा पु), विभूषणम्, मण्डनम् (शेष ३ न), 'आभूषण, गहना' के ५ नाम हैं ।

अलमिति ॥ अलंक्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) । 'अलंकारः कंकणादिषु । उपमादौ' इति हैमः [४।२।४४] ॥

(१) ॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥*॥ आ भ्रिय-
तेऽनेन । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (२) ॥*॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥*॥ म-
ण्ड्यतेऽनेन । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।
३।११७) । 'मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिणी' इति
हैमः [३।४२६-४२७] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषाणाम्' ।

अथ मकुटं किरीटं पुंनपुंसकम् ।

मकुटम् (न), किरीटम् (पु न), 'मुकुट' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ मङ्कतेऽनेन वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ०
से०) बाहुलकादुट् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम्, एको-
कारम् ॥*॥ (मुकुटम्, इति) द्व्युकारपाठे बाहुलकाद् धातो-
रुत्त उः ॥ (१) ॥*॥ किरिति, अनेन वा । 'कृ विक्षेपे'
(तु० प० से०) । 'कृतृकृपिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१८५) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'किरीटस्य' ।

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडामणिः (पु), शिरोरत्नम् (न), 'शिरोमणि' के २
नाम हैं ।

चूडेति ॥ चूडाया मणिः । 'चूडामणिः कार्कचिचा-
फले मूर्धमणावपि' इति हैमः [४।८१] ॥ (१) ॥*॥
शिरसो रत्नम् ॥ (२) ॥ द्वे 'शिरोमणौ' ।

तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तरलः (पु), 'हारका सुमेरु' अर्थात् 'हार या माला के
बीचवाले बड़े दाने' का १ नाम है ।

तेति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंसि' [इति मे० १२५।४०]
तरं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तरलं चञ्चले
विज्ञे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणी पुंसि यवाशू-
सुरयोः स्त्रियाम्' [इति मे० १२५।९६-९७] ॥ (१) ॥*॥
हारस्य मध्यं हारपथं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।
२।४८) इति डः ॥*॥ एकम् 'हारमध्यमणे' ।

बालपाश्या पारितथ्या

बालपाश्या, पारितथ्या (२ स्त्री), 'स्त्रियोंकी चोटी या
जूडामें लगानेके लिये सोने आदि की पट्टी' (भूषण-विशेष) के
२ नाम हैं ।

वेति ॥ बालपाशे केशसमूहे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।
४।९८) इति यत् । बालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१)
॥*॥ परितस्तथाभूताः परितथा एव । चतुर्वर्णादित्वात्
(वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सीम-
न्तस्थितायाः स्वर्णादिपट्टिकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं बाल-
बन्धनमुक्तावलीनाम्—इत्याह ।

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रपाश्या, ललाटिका (२ स्त्री), 'बन्दी, बेना आदि
ललाटके भूषण' के २ नाम हैं ।

पत्रेति ॥ पाशसमूहः पाश्या, पत्रमिव पाश्या ॥
(१) ॥*॥ ललाटस्यालंकारः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे'
(४।३।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ललाटाभरणस्य' ।

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

कर्णिका (स्त्री), तालपत्रम् (न), 'कनफूल, ऐरन, तरकी,
झूमक आदि भूषण' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् । 'कर्णिका कर्ण-
भूषणे । बीजकोशे सरोजस्य करमध्यांगुलावपि । कुट्टिन्यां
हस्तिहस्ताग्रे' इति हैमः [३।१८-१९] ॥ (१) ॥*॥
तालस्य पत्रम् । 'तालपत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्री
रण्डायाम्' एति हैमः [४।२६१] ॥ (२) ॥*॥ 'ताटङ्कः'
अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥*॥ द्वे 'कर्णाभर-
णस्य' ।

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डलम्, क. वेष्टनम् (२ न), 'कुण्डल' के २ नाम हैं ।
('कुण्डल' और 'कर्णिका' में यह भेद है कि 'कुण्डल' को स्त्री-
पुरुष दोनों पहनते हैं और 'कर्णिका' को केवल स्त्रियाँ ही
पहनती हैं) ।

कुण्डेति ॥ कुण्डने, कुण्ड्यते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा०
आ० से०) । 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) वा । वृषा-
दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । कुण्डं कुण्डलाकारं लाति
वा । 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । काञ्चनदु-
गुह्ययोः स्त्री' [इति मे० १५।१८२-८३] ॥ (१) ॥*॥
कर्णस्य वेष्टनम् । वेष्ट्यतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुण्डलस्य' ।

ग्रीवेयकं कण्ठभूषा

ग्रीवेयकम् (न), कण्ठभूषा (स्त्री), 'हँसुली, कण्ठा, टीक
आदि गलेके आभूषण' के २ नाम हैं ।

ग्रीवेयेति ॥ ग्रीवायां भवम् । 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्य-
लंकारेषु' (४।२।६६) इति ढकञ् ॥*॥—'ग्रीवाया अण्
च' (४।३।५७) इति ढञि 'ग्रीवेयम्' अपि—इति मुकुटः
॥ (१) ॥*॥ भूष्यतेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । कण्ठस्य भूषा ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाभरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्यातस्य ।

लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।

लम्बनम् (न), ललन्तिका (स्त्री), 'गलेसे थोड़ा नीचे
लटकनेवाले भूषण' के २ नाम हैं ।

लेति ॥ लम्बते । 'लवि अवस्त्रंसे' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ लङति । 'लङ विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'शप्श्यनोन्त्यम्' (७।१।८१) इति नुप् । डलयोरेकत्वम् । ललन्त्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'किञ्चिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य' ।

स्वर्णः प्रालम्बिका

प्रालम्बिका (स्त्री), 'गलेसे थोड़ा नीचे लटकनेवाले सुवर्णके भूषण (सोनेकी हलका सिकड़ी आदि)' का १ नाम है ।

स्वेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णः कृता प्रालम्बते । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'हैम-लम्बकण्ठ-कायाः' ।

अथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥१०४॥

उरःसूत्रिका (स्त्री), 'मोतीके हार' का १ नाम है ।

अथेति ॥ सैव ललन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥ * ॥ उरसः सूत्रमिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥

एकम् 'मौक्तिकमालायाः' ।

हारो मुक्तावली

हारः (पु), मुक्तावली (स्त्री), 'हार' के २ नाम हैं ।

हेति ॥ ह्रियते मनोज्ञेन । ह्रियते वा । घञ् (३।३। १९) यद्वा, -हारयति मनः । स्वार्थण्यन्तादच् (३।३। १३४) ॥ 'हारो मुक्तासरे युधि' [इति मे० १३०।१००] । (१) ॥ * ॥ मुक्तानामावली दीर्घा पङ्क्तिः ॥ (२) ॥ * ॥ भिदादिपाठात् (३।३।१०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रभसः ॥ * ॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ।

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

देवच्छन्दः, शतयष्टिकः (२ पु) 'सौ लड़ीवाले हार' के २ नाम हैं ।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् । देवैश्छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'यष्टिर्हारलताशस्त्रभेदयोः ध्वजदण्डके । भाण्ड्यां च मधुयष्ट्यां च ।' इति विश्वः [३।७।२३-२४] । 'यष्टिर्लता सरः सरिः' इत्यनेकार्धमाधवी ॥ * ॥ एकं 'शतलतिक-हारस्य' ।

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः ॥१०५॥

अर्धहारो माणवक एकावत्येकयष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

गुत्सः, गुत्सार्धः, गोस्तनः, अर्धहारः, माणवकः (५ पु), एकावली, एकयष्टिका, (२ स्त्री), ये ७ 'हारोंके भेदविशेष' हैं । ('हूनमें बत्तीस लड़ीके हारका गुच्छ, चौबीस लड़ीके हारका गुच्छार्ध, चार लड़ीके हारका गोस्तन, बारह लड़ीके हारका अर्धहार, बीसलड़ीके हारका माणवक और एक लड़ीके हारका एकावली, एकयष्टिका नाम है') ।

नक्षत्रमाला (स्त्री), 'सत्तार्हस मोतियोंके हार' का १ है ।

हारेति ॥ 'यष्टीनां भेदात् हारभेदाः स्युः । गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकृषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति 'सः कित् । बाहुलकाङ्गभावो न । 'गुत्सः स्यात्स्तवके स्तम्बे हारभिदग्रन्धिपण्योः' [इति दन्त्यान्तेषु मे० १७०।३] ॥ * ॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः स्तवके स्तम्बे हारभेदकलापयोः' [इति मे० २९।३] । गूयते । 'गुच्छ' शब्दे (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाङ्गक । 'द्वात्रिंशललितो गुच्छः' ॥ (१) ॥ * ॥ 'गुच्छार्धस्तत्त्वसंख्यकः' । गुत्स्यः गुत्स्यार्धः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतुर्विंशतियष्टिको हारो गुत्सार्धः ॥ (१) ॥ * ॥ 'चतुस्त्रिंशललतो हारश्चतुःसरिच्च गोस्तनः' । गोः स्तन इव ॥ (१) ॥ * ॥ 'विंशतियष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः' । 'अर्धनैकदेशेन कृतो हारः ।' शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७२) ॥ (१) ॥ * ॥ माणवो बालः । स इव । यावादि-त्वात् (५।४।२९) कन् । 'माणवको हारभेदे बाले कुपुरुषे बटी' [इति मे० १७।२०९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥ * ॥ एकावृत्येव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येकमेकैकम् ।

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवापकः, पारिहार्यः (२ पु), कटकः, वलयः (२ पु न), 'पहुँची, कढ़ा आदि हाथके भूषण' के ४ नाम हैं ।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञायां (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥ * ॥ परिह्रियते 'ऋहलोप्यन्त' (३।१।१२४) । परिहार्य एव । प्रज्ञाछण्

१. हैमे तु यष्टिभेदेन हाराणां ये नामभेदास्त एवमुक्ताः, तद्यथा—'देवच्छन्दः शतं, साष्टं त्विन्द्रच्छन्दः सहस्रकम् । अर्धं रश्मिकलापोऽस्य द्वादश त्वर्धमाणवः । तदर्थं विजय-च्छन्दो हारस्त्वष्टोत्तरं शतम् । द्विद्वादशार्धगुच्छः स्यात् पञ्च हारफलं लताः । अर्धहारश्चतुःषष्टिर्गुच्छमाणवम-न्दराः । अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्धं यथोत्तरम् । इति हारा यष्टिभेदात्' [३।३२२-३२५ इति] ।

(५।४।३८) । यद्वा,—घमन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२०) स्वार्थे ण्यन् । (२) ॥*॥ कटति कटयते वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) क्वृन् (उ० २।३२) । 'कटकोऽप्री नितम्बेऽद्रेदन्तिनां दन्तमण्डने । सीमुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि' [इति मे० ५।५६-५७] ॥ (३) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुनपुंसकम्' [इति मे० ११९।९६] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकोष्ठाभरणस्य' ।

केयूरमङ्गलं तुल्ये

केयूरम्, अङ्गदम् (२ न), 'बिजायठ, बाजूबन्द, बहर-बूटा' के २ नाम हैं ।

कयिति ॥ के बाहुशिरसि यीति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।६०) ऊरः । बाहुल-काट्टिलोपः । 'हलदन्तात्-' (६।२।९) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (१) अङ्गं दयते, दायति, दयति वा । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अङ्गदः कपिभेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् । अङ्गदा याम्यदिगदन्तिहस्तिन्यामपि योषिति' [इति मे० ७५।१७-१८] (२) ॥*॥ द्वे 'प्रगण्डभूषणस्य' ।

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुलीयकम् (न पु), ऊर्मिका (स्त्री), 'अँगूठी' के २ नाम हैं ।

अङ्गुलीति ॥ अङ्गुली भवम् । 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्चः' (४।३।६२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥—कपिल-कादित्वात् (वा० ८।२।१८) 'अङ्गुलीयकम्'—इति मुकुटः ॥ तन्न । तत्र रेफानुवादेन लविधानात् । लानुवादेन रेफविधानाभावात् । 'वालमूल-' (वा० ८।२।१८) इति वक्तुं शक्यत्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऊर्मिरिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । ऊर्मि प्रकाशं कायति वा ॥ 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः' [इति मे० १०८।३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुलीभूषणस्य' ।

साक्षराऽङ्गुलिमुद्रा सा

अङ्गुलिमुद्रा (स्त्री), 'नाम खुदी हुई अँगूठी' का १ नाम है ।

१. 'अङ्गुलीयम्' अपि । लक्ष्यं च—'तव सुचरितमङ्गुलीय नूनम्' इति शाकु० । 'अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्यागुरीयकः' इति भट्टि—(८।११६) प्रयोगात्पुंस्त्वेऽपि ।

सेति ॥ ऊर्मिका । अक्षरैः सहिता चेत् । अङ्गुल्यां मुद्रं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । मोदते वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितच्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । अङ्गुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम् ।

कङ्कणम्, करभूषणम् (२ न), 'कङ्कण, ककना' के २ नाम हैं ।

कङ्कतेति ॥ कं शुभं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) कङ्कते वा । 'कक लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० १।७८) इति 'अनुदातेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति वा युच् । पृषो-दरादित्वात् (६।३।१०९) णत्वम् । 'कङ्कणं करभूषणाय सूत्रमण्डनयोरपि' [इति मे० ४८।४०] ॥ (१) ॥*॥ करं भूषयति । करो भूषयतेऽनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'कलीबं मण्डने सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्' इति रभसः । 'हस्तमण्डनसुत्रे स्यात् कङ्कणो ना प्रतीसरः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मणिबन्धभूषणस्य' ।

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥ १०८ ॥

कलीषे सारसनं च

मेखला, काञ्ची, सप्तकी, रशना (४ स्त्री), सारसनम् (न), 'स्त्रियोंकी करधनी' के ५ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ मखं गतिं लाति । कः (३।१।३) । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ।—मीयते । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । 'कलम्बादयश्च' इति साधुः—इति मुकुटश्चि-त्यः । तत्सूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'मेखलाऽद्रिनि-तम्बे स्याद्रशनाखङ्गबन्धयोः' इति हैमः [३।७।१६] ॥ (१) ॥*॥ काञ्चते । 'काञ्चि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । इद् (उ० ४।१।१८) । वा ङीष् (गा० ४।१।४५) ।—'अन्येभ्योऽपि-' इति दीर्घः—इति मुकुटश्चि-त्यः । घातोरेव दीर्घवत्त्वात् । 'अन्येभ्योऽपि—इत्येता-दृशस्य दीर्घविधायकस्याभावात् 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति वक्तुं युक्तत्वाच्च । 'काञ्ची स्यान्मेखलादाम्नि प्रभेदे नगरस्य च' [इति मे० २७।३] ॥ (२) ॥*॥ सपति । 'षम समवाये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन् स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । सप्तभिरनेकाभिः किङ्कि-णीभिः, सप्त स्वरान् वा कायति । 'आतः-' (१।१।१३६, २।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—कायन्ति अस्याम् । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अधिकरणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥*॥ अशनुते । 'अशूङ् व्याप्ती संघाते च' (स्वा० आ० से०) ।

अश्नाति । 'अश भोजने' (कृया० प० से०) । 'अशे रश् च' (उ० २।७५) इति यू रशादेशः । यद्वा,—रशति । 'रश शब्दे' सौत्रः । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । तालव्यमध्या 'रशना' ॥*॥ 'रसना' दन्त्यमध्यापि । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । 'बहुलम्' (उ० २।७८) इति युच् । 'ण्यासश्चन्थ'—(३। ३।१०७) इति वा युच् । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्ब- शम्बलशुकराः । रशनापि च जिह्वायाम्' । 'रसनं निस्वने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः' इत्यजयधरणी । 'रसनं स्वदने ध्वाने रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं चापि रास्नायाम्' इति विश्वप्रकाशः [८७।३०] । एवमुभयमुभयत्र साधु । (४) ॥*॥ सारमुत्कृष्टं सनमस्य । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । घः (३।३।११८) । सहारसनेनाल्पशब्देन वा । 'मेख- लायां सारसनमुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्' इति दन्त्यादौ रभसः । (५) ॥*॥ पञ्च 'स्त्रीकटिभूषणस्य' ॥ 'स्त्री' इत्यविवक्षि- तम् । पुंस्कटिभूषणेऽपि ।—स्त्रीकट्यां वस्त्रग्रन्थने—इति स्वामी । 'एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिकाः । रसना षोडश ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशकः'—इति भेदस्त्वह न विवक्षितः ।

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

शृङ्खलम् (त्रि), 'पुरुषोकी करधनी' का १ नाम है ।

अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची । शृङ्गः खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१२४) । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । 'शृङ्खलं पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरज्जो च बन्धने' इति हेमः [३।७२५] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषकटीस्थकाञ्च्याः' ।

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥१०९॥

पादाङ्गदम् (न), तुलाकोटिः (स्त्री), मञ्जीरः, नूपुरः (२ पु न), हंसकः, पादकटकः (२ पु), 'पायजेव' के ६ नाम हैं ।

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव । यद्वा,—पाद एवाङ्गम् । पादाङ्गं घति, दायति, दयते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ तुलां तुलया वा कोटयति । 'कुट प्रतापने' छुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । तुलाकारं कोटिरग्रमस्य । 'तुलाकोटिर्मानभेदेऽम्बुदे स्यान्नूपुरेऽपि च' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ मञ्जति । 'मजि ध्वनौ' सौत्रः । बाहुलकादीरन् ।—'गम्भीरादयश्च' इतीरन्—इति मुकु- टोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणाभावात् ॥ (३) ॥*॥ 'नुवनम्' नूयते, या । 'ण स्तुतौ' (तु० प० से०) ।

संपदादिः (वा० ३।३।१०८), नुवि पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपघ'—(३।१।१३५) इति कः । 'मञ्जीरोऽस्त्री स नूपुरः' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नूपुरस्य' ।

हंसकः पादकटकः

(भाषार्थ—ऊपर दिया गया है ।)

हंसेति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि'—(वा० ३।३।१०१) इति डः । हंस इव । 'इवे'—(५।३।१९६) इति कन् वा ॥ (१) ॥*॥ पादस्य कटको वलयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नूपुरस्य' ॥—षडपि पर्यायाः—इत्येके ।

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किङ्किणी, क्षुद्रघण्टिका (२ स्त्री), 'घृधूर' के २ नाम हैं ।

किमिति ॥ किञ्चित् किणं करोति । किणशब्दात् 'वत्क- रोति'—(वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥—कङ्कणी—इति स्वामी ॥ कङ्कनम् । 'ककि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) कङ्के गतावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) गौरादिः (४।१।४१) शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । यद्वा,—कं सुखं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।३४) । 'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ घण्टेव । 'इवे'—(५।३।१९६) इति कन् । यद्वा,—घण्टति, घण्टयति, वा 'घटि दीप्तौ' (चु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।३३) । क्षुद्रा चासौ घण्टिका च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षुद्रघण्टिका- याः' 'घृधुराख्यस्य' ।

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

वस्त्रयोनिः (स्त्री), 'जिनके कपड़े बनते हैं उन छाल, फल, कृमि और रोएं' का १ नाम है । ('तीसी, केला आदिके छाल से, कपास आदिके फलसे, रेशमवाले कृमि (कीड़े) के कोपसे और भेंड़, दुम्मा भेंड़ा, मृग आदिके रोएंसे कपड़े बनते हैं, अतः 'उन छाल, फल, कृमि और रोएं' का 'वस्त्रयोनिः' (स्त्री), यह १ नाम है) ।

त्वेति ॥ त्वगादि । वस्त्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वस्त्रयोनेः' ।

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

यहां दश शब्द त्रिलिङ्ग हैं । ('वाल्कम्, चौमम्, फालम्, कार्पासम्, बादरम्, कौशेयम्, राङ्गवम्, अनाहतम्, निष्प्रवाणि, तन्त्रकम्' स्त्री० स्वा० भा० दी० मतसे ये १० शब्द त्रिलिङ्ग हैं । वाल्कम्, चौमम् (न०), फालम्, कार्पासम्, बादरम्, कौशेयम्, कृमिकोशोत्थम्, राङ्गवम्, मृगरोमजम्, अना-

हतम्, निष्प्रवाणि, तन्त्रकम् ('च' शब्दसे इसका संग्रह हुआ है), सुभूति और महेश्वरके मतसे शेष ११ शब्द त्रिलिङ्ग हैं"।

देति ॥ वक्ष्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ।

वाल्कं क्षौमादि

वाल्कम्, क्षौमम् (२ त्रि), 'तिसीवट या केले आदिके छालसे बने हुए कपड़े' के १-१ नाम हैं ।

वेति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३। १३४) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुमाया विकारः । प्राग्वत् ॥ क्षौमादि वाल्कम् । 'क्षौमं वल्कजांशु के । शणजेऽतसीजे' [इति मे० १०८।९] 'क्षौमवस्त्रस्य' एकम् ।

फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।

फालम्, कर्पासम्, बादरम् (३ त्रि), 'कपास इत्यादि—के फलसे बने हुए कपड़े' अर्थात् 'सूती कपड़े' के ३ नाम हैं ।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३। १३४) इत्यण् । 'फालं तु वसने फाल' उत्प्लुतो [इति हैमः २।५।११-५।१२] । 'क्लीबं सीरोपकरणे' [इति मे० १४७। ३४-३५] । 'पुंसि शंकरसीरिणोः' ॥ (१) ॥ * ॥ कर्पास्या बदरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च—' (४।३।१३५) इत्यण् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) । कार्पासस्य बदरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कार्पासवस्त्रस्य' ।

कौशेयं कृमिकोशोत्थम्

कौशेयम्, कृमिकोशोत्थम् (२ त्रि), 'पीताम्बर आदि रेशमी कपड़ा' अर्थात् 'रेशमवाले कीड़ोंके कोएके बने हुए कपड़े' के २ नाम हैं ।

काविति ॥ कोशे संभूतः । 'कोशाङ्गम्' (४।३।४२) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'पीताम्बरादेः' ।

राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

राङ्गवम्, मृगरोमजम् २ त्रि), 'हुशाला, शाल, अलवान, कम्बल आदि ऊनी कपड़ा' अर्थात् 'मृग (भेंड़ा आदि पशु) के रोंए के बने सूतसे बुने हुए कपड़े' के या 'राङ्गनामक मृग-विशेषके रोंएके बने सूतसे बुने हुए कपड़े' के २ नाम हैं ।

रेति ॥ रङ्गौ भवम् । 'रङ्गोरमनुष्येऽण् च' (४।२।१००) इत्यण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यम् । तेन कम्बलाद्यपि राङ्गवम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'ऊर्णादिः' २ ।

१, हैम 'ख-ग पुस्तकयोस्तु—फल उत्प्लुतो—' इति पाठः ।

२. 'ऊर्णावस्त्रस्य' इत्युचितम् ।

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरं ।

अनाहतम्, निष्प्रवाणि, तन्त्रकम् (३ त्रि), नवाम्बरम् (न), भा० दी० क्षी० स्वा० के मतसे 'जो पहना, धुलाया या फटा हुआ नहीं हो उस कपड़े' के और महेश्वरके मतसे 'कोरे कपड़े' के ४ नाम हैं ।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रीयतेऽनया । 'वेत् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा—' (३।३।१-१७) इति ल्युट् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकाऽस्मात् । 'निष्प्रवाणिश्च' (५।४।१६०) इति साधु ॥ (२) ॥ * ॥ तन्त्रादचिरापहृतम् । 'तन्त्रादचिरापहृते' (५।२।७०) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'छेदभोगक्षालनरहितवस्त्रस्य' ।

तत्स्यादुद्गमनीयं यद्वौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

उद्गमनीयम् (न), 'धुलाये हुए कपड़े' का नाम है ।

तदिति ॥ धौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगम् । उद्गम्यतेऽभिलष्यते । 'गम्लु गतो' (भ्वा० प० अ०) । अनीयर् (३।१।९६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'युगम्' इत्यविवक्षितम् ॥ * ॥ एकम् 'धौतवस्त्रयुगस्य' ।

पत्रोर्णं धौतकौशेयम्

पत्रोर्णम् (न), धौतकौशेयम् (२ न), 'धुलाये हुए रेशमी कपड़े' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोर्णास्त्यत्र । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पत्रोर्णं धौतकौशेये पत्रोर्णः शोणकद्रुमे' इति हैमः [३।२।२६] ॥ (१) ॥ * ॥ धाव्यते स्म । 'धावु गतिशुद्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) धौतं च तत्कौशेयं च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धौतकौशेयस्य' ।—प्रक्षालितकौशेयमेव पत्रोर्णख्यम्—इत्यन्ये ।

बहुमूल्यं महाधनम् ।

बहुमूल्यम्, महाधनम् (२ न), 'बेशकीमती वस्तु' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ महद् धनं मूल्यमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बहुमूल्यवस्तुनः' ।

क्षौमं दुकूलं स्यात्

क्षौमम् (न), दुकूलम् (न), 'पीताम्बर' के २ नाम हैं ।

क्षाविति ॥ क्षौति, क्षूयते, वा । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'अतिस्तुमु—' (उ० १।१४०) इति मन् । 'क्षौम-पट्टे दुकूलेऽस्त्री' [इति मे० १०८।९] ॥ * ॥—क्षुमाया विकारः । क्षौमम्—इति स्वामी । पर्यायान्तराभिधानाय

पुनरभिहितम् ॥ (१) ॥ * ॥ दुष्टं कूलति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पट्टवस्त्रस्य' ।

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

निवीतम्, प्रावृतम् (२ न), 'ढके हुए वस्त्र' के २ नाम हैं ।

द्वे इति ॥ नि वीयते स्म । 'व्येन् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । संप्रसारणादि (६।१।१५) । (६।१।१०८) (६।४।२) ॥ * ॥ —निवृत्तम्—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ प्राव्रियते स्म 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रावृतवस्त्रस्य' ।

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ।

दशाः (स्त्री), वस्तयः (स्त्री), 'कपड़े की किनारी, धारी, वस्ती' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ दस्यते । 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) भि-
दाद्यङ् (३।३।१०६) । 'दशा वर्त्यामिवस्थायां वस्त्रान्ते भूमिं
पुंस्त्रियोः' इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ वस्यते । 'वस आ-
च्छादने' (अ० आ० से०) । 'वस स्नेहनादौ' चुरादिः ।
चुरादीनां णिज्वा । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । 'वस्तिर्द्वयो-
निरुहे नाम्यघो भूमिं दशासु च' [इति मे० ५८।५५] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'वस्त्रान्तावयवानाम्' ।

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दैर्घ्यम् (न), आयामः, 'आरोहः' (२ पु), 'कपड़े आदिकी लम्बाई' के ३ नाम हैं ।

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । 'गुण-' (५।१।१२४) इति
घ्यञ् ॥ (१) ॥ * ॥ आयम्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ।
आयमनं वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ० प० से०) ।
'अतिस्तुप्' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (२) ॥ * ॥
आनह्यतेऽनेन । 'गह बन्धने' (दि० उ० अ०) घञ् (३।
३।१९) ॥ * ॥ 'आरोहः' इति क्वचित्पाठः । आरुह्यतेऽ-
नेन । घञ् (३।३।१९) । 'आरोहस्त्ववरोहे च 'वरयोषि-
त्कटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' [इति
मे० १७६।१४] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वस्त्रादैर्दैर्घ्यस्य' ।

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

परिणाहः (पु), विशालता (स्त्री) 'कपड़े आदिकी चौड़ाई' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ परिणह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (१)
॥ * ॥ विशालस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'विस्तारस्य' 'पनहा' इति ख्यातस्य ।

पटञ्चरं जीर्णवस्त्रम्

पटञ्चरम्, जीर्णवस्त्रम् (२न), 'पुराने कपड़े' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहु-
लकादत् । भूतपूर्वं पटत् । 'भूतपूर्वं चरट्' (५।३।५३) यद्वा,-
'पटत्' इत्यव्ययत्वं शब्दं चरति करोति । अच् (३।१।१३४) ।
यद्वा,—पट इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्वा' (वा०
३।१।११) । शत्रन्ताच्चरट् (५।३।५३) ॥ (१) ॥ * ॥
जीर्णं च तद्वस्त्रं च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य' ।

समौ नक्तककर्पपटौ

नक्तकः, कर्पटः (२ पु), मुकुं अहे० मतसे 'पुराने कप-
ड़े के टुकड़े' के भा० दी० मतसे 'रूमाल' अर्थात् 'पसीना आदि
को पोछने वाले छोटे वस्त्र' और स्त्री० स्वा० मतसे 'दूध,
पानी आदिको छाननेवाले कपड़े' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ नजते । 'ओनजी ब्रीडे' (तु० आ० से०)
बाहुलकात्तन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । नोक्तं कं
सुखमस्माद्वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः
॥ * ॥ क्वचित् 'लक्तकः' इति पाठः । लक्ष्यते स्म । 'लक
आस्वादाने' () । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे'
(तु० प० से०) । कृणाति । 'कृ हिसायाम्' (कृया० प० से०)
वा । करोति । 'डुकृन्' (तु० उ० अ०) वा । विच् (३।
२।७५) कर् चासौ पटञ्चर । यद्वा,—करस्य पटः । शक-
न्वादिः (वा० ६।१।१४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रस्वेदादिमा-
र्जनार्थहस्तस्थवस्त्रखण्डस्य' । स्वामी तु—द्रवद्रव्यं येन
पूयते तत्र रुढोऽयम् इत्याह । मुकुटस्तु—मलिनत्वादिदुष्ट-
जीर्णवस्त्रखण्डस्य ।

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वस्त्रम्, आच्छादनम्, वासः, चैलम्, वसनम्, अंशुकम्
(६ न), 'कपड़ामात्र' के ६ नाम हैं ।

वेयि ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) ।
ष्टन् (उ० ४।१५९) ॥ (१) ॥ * ॥ आच्छाद्यतेऽनेन ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ वस्यतेऽनेन । 'वसेणित्'
(उ० ४।११८) इत्यसुन् ॥ (३) ॥ * ॥ चित्यतेऽनेन । 'चिल
वसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) गौरादिः (४।१।
४१) । '—कल्पचेलट्—' (६।३।४३) इति टित्वनिपात-
नाद्वा डीप् । 'चेलो' नीचेऽधमे त्रिषु । तपुंसकं तु वसने । इति
मेदिनी [१४६।१७] ॥ (४) ॥ * ॥ वस्यतेऽनेन । ल्युट्
(३।३।११७) 'वसनं छादने वस्त्रे' [इति मे० ६१।२१]
॥ (५) ॥ * ॥ अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणो 'खण्डदीधितेः'

[३।५५५ इति हैमः] । 'अंशुन् कायति । कः (३।२।३) । यद्वा, -अंशुभिः काशते । 'काशृ दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्तेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'अंशुकं हलक्षणवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः' [इति मे० ४।४३] ॥ (६) ॥ * ॥ 'पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः सिचयप्रोतल-त्तकाः' इति रभसः ॥ * ॥ षट् 'वस्त्रस्य' ।

सुचेलकः पटोऽस्त्री

सुचेलकः, पटः (न पु), 'अच्छे वस्त्र' के २ नाम हैं ।

स्विति । शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि, (५।) ॥ (१) ॥ * ॥ पटति । 'पट गती' (भ्वा० प० से०) । 'पट विस्तारे' (चु० उ० से०) वा० । अच् (३।१।१३४) । यद्वा, -पटयतेऽनेन । 'पट भासने' (चु० उ० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो घित्वादन्यस्मादपि । 'हलश्च' (३।३।१२१) घभि संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धयभावः । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' () इति घञ्विषये 'पुसि-' (३।३।११८) इति घो वा—घञर्थे कः (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । 'पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री, प्रियालङ्घने पुमान्' [इति मे० ३।५।१९] । —'अस्त्री' इति चिन्त्यम् । द्वयोर्दर्शनात्—इति स्वाम्येव चिन्त्यः । उक्तुरुभस-मेदिन्योः 'अस्त्री' इति दर्शनात् ॥ (२) ॥ द्वे 'शोभनवस्त्रस्य' ।

ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

वराशिः, स्थूलशाटकः (२ पु), 'मोटे वस्त्र' के २ नाम हैं ।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्नुते । इन् (उ० ४।११८) । 'वराशिर्ना' इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥ * ॥ 'वराशिः स्यात्स्त्रज्ज्वरे वराशिः स्थूलशाटके' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ शटति । 'शट रजादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । स्थूलश्चासौ शाटकश्च ॥ (२) ॥ * ॥ 'वराशिर्ना' इत्यन्वयः ॥ * ॥ द्वे 'स्थूलपटस्य' ।—चत्वार एकार्थाः—इत्येके ।

निचोलः प्रच्छदपटः

निचोलः (त्रि), प्रच्छदपटः (२ पु), महे० भा० दी० मत से 'पालकी आदिके ओहार या सारङ्गी सितार आदिके गिलाफ' (खोली) के, ची० स्वा० मतसे 'रजाई, तोसक, तकिया आदिकी खोली' के और अन्याचार्यों के मतसे 'डुका' अर्थात् 'यवन आदिकी स्त्रियां पर्दे के वास्ते जिसको ओढ़कर पूरे शरीरको ढककर बाहर निकलती हैं उस वस्त्र-विशेष' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ निचोल्यते । 'चुल समुच्छ्राये' चुरादिः । षच् (३।३।१९) यद्वा, -चोड्यते । 'चुड कृती' चुरादिः । षच् (३।३।१९) डलयोरेकत्वम् । 'निचोलं तु नपुंसकम्' इति रभसः ।—स्त्रियां 'निचोली' इत्यपि—इति राजदेवः ॥ * ॥ निचुलोऽपि । 'निचलस्तु निचोले स्यादिवज्जला-ह्यमहीरुहे' [इति मे० १५२।१०२] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रच्छदति । प्रच्छद्यते वा । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घः (३।१।११८) वा । प्रच्छा-द्यतेऽनेन वा । चुरादिष्यन्तात् घः (३।३।१८) । 'छादेर्घ-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । प्रच्छदश्चासौ पटश्च । (२) ॥ * ॥ द्वे 'डोलिकाद्यावरणपटस्य' 'ओहार' इत्याख्यस्य ।—स्त्रीपिधानपटस्य 'बुरका' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥ —येन तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते तस्य 'खोल' इत्याख्यस्य—इति स्वामी ।

समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥

रल्लकः, कम्बलः (२ पु), 'कम्बल' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ रमते । क्विप् । (३।२।१७८) । 'गमादीनां-' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ लाति । क्विप् (३।२।१७८) । रत् चासौ लश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'कैऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा, -रमणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रत् क्रीडां लक्यतेऽनेन । 'लक आस्वादने' () घः (३।३।११८) । रत् लाति । क्वन् (उ० २।३२) वा । 'रल्लकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे' इति हैमः [३।८६-८७] ॥ (१) ॥ * ॥ कम्बति, कम्ब्यते वा । 'कम्ब गती' () । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । संज्ञापूर्वकत्वान्नलोपो न । 'कम्बलः क्रिमिसा-स्नयोः । नागप्रभेदे प्रावारे वैकट्ये कम्बलं जले' इति हैमः [३।६६९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कम्बलस्य' ।

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोशुके ।

अन्तरीयम्, उपसंव्यानम्, परिधानम्, अधोऽंशुकम् (४ न), 'कमरसे नीचे पहने जानेवाले धोती, पायजामा, साड़ी आदि कपड़ों' के ४ नाम हैं ।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८) छः ॥ (१) ॥ * ॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'व्येन् संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ परिधीयते । 'डुधान् धारणपोषणयोः' (चु० उ० अ०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (३) ॥ * ॥ अधोदेहभागस्यांशुकम् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'परिधानवस्त्रस्य' ।

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ १७ ॥

संन्यानमुत्तरीयं च

प्रावारः, उत्तरासङ्गः (२ पु), बृहतिका (स्त्री), संन्यानम्, उत्तरीयम् (२ न), 'कमरसे ऊपर धारण करने योग्य दुपट्टा, चादर, पगड़ी आदि कपड़ों' के ५ नाम हैं।

द्वाविति ॥ प्र त्रियतेऽनेन । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) 'वृणोतेराच्छादने' (३।३।५४) इति घञ् । 'उप-सर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसज्यते । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ * ॥ 'बृहती वसनान्तरे' [इति मे० ६४।१३७] ॥ बृहत्येव । 'बृहत्या आच्छादने' (५।४।६) इति कन् ॥ (३) ॥ * ॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) । 'संन्यानं छदनैश्शुके' [इति विश्वः ८८।४०, मेदिनी ६४।५१] ॥ (४) ॥ * ॥ उत्तरस्मिन्देहभागे भवम् । गहादित्वात् (४।२।२३८) छः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'उपरिवस्त्रस्य' ।

चोलकूर्पासकौ स्त्रियाः ।

चोलः, कूर्पासकः (पु न), 'झिपोंकी चोली, कुर्ती आदि' के २ नाम हैं ।

चोलिति ॥ चोत्यतेऽनेन 'चुल समुच्छाये' (चु० प० से०) अच् (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा । अल्पश्चोलः । गौरादिः (४।१।४१) । चोली ॥ (१) ॥ * ॥ 'कूर्परः स्यात्कफोणी च जानुन्यपि च पुंस्ययम्' [इति मे० १३२।१३७] । कूर्परेऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कूर्परे आस्ते वा । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।१३४) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'कूर्पासस्त्व-र्धचोलकः' इति हारावली ॥ (१) ॥ * ॥—आप्रपदी-नकञ्चुकस्य, 'स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यस्य' द्वे—इति स्वामी ।

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नीशारः (पु), 'रजाई, दुलाई या शीतसे बचने के लिये ओढ़े जानेवाले बख्खामात्र' का १ नाम है ।

नीति । नितरां शीयेंते हिमानिलावत्र, अनेन वा । 'शु हिंसायाम्' (ऋचा० प० से०) । 'शु वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वा० ३।३।२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'प्रावरणस्य' 'रजाई' इत्याख्यस्य ।

१. पुस्तकद्वये '—छादने—' इति पाठः ।

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्धोरुकम् (न), चण्डातकम् (न पु), 'लहंगा' के २ नाम हैं ।

अर्धेति ॥ 'ऊरोरर्धम्' । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । अर्धोर्ऋ काशते । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ * ॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियम-तति । क्वुन् (उ० २।३२) । 'अर्धोरुकं वरस्त्रीणां वास-श्चण्डातकः स्मृतः' इति पुंस्काण्डे बोपालितात्पुल्लिङ्गोऽपि ॥ (१) एकं 'लहंगा' इति ख्यातस्य ।

स्यात्त्रिष्वापपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥

आप्रपदीनम् (त्रि), 'पैरतक लटकनेवाले कपड़े' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । 'आप्रपदं प्राप्नोति' (५।२।८) ॥ (१) ॥ * ॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदा-प्रपदीनम् ॥ * ॥ एकं 'पादाग्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्रस्य' ।

अस्त्रो वितानमुल्लोचः

वितानम् (न पु), उल्लोचः (पु), 'चंदवा' के २ नाम हैं ।

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो 'मन्दतुच्छयोः' [इति मे० ९२।२९-३०] ॥ (१) ॥ * ॥ ऊर्ध्वं लोचति 'लोच भासने' (चु० उ० से०) । ऊर्ध्वं लोच्यते । 'लोच दशने' (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (३।३।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ कुत्वं तु 'निष्ठायांमनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेट्त्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विता-नस्य' 'चंदवा' 'चाननी' इति ख्यातस्य ।

दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ।

दूष्यम् (न), आद्यं ('आद्य' शब्दसे 'पटकुटी' (स्त्री), पटवासः, पटगृहम्, पटकुड्यम् (३ न), इत्यादिका संग्रह है) 'कपड़े के घर, डेरा, रावटी, तम्बु' आदि का १ नाम है ।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् 'अचो यत्' (३।३।९७) । 'दोषो णी' (६।४।९०) इत्युः । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे' (इति मे०) ॥ (१) ॥ * ॥ आद्येन कुटरपटकुटीपट-वासादिग्रहः । एकं 'वस्त्रगेहस्य' 'टेण्ट' 'तम्बू' 'सामियाना' इति ख्यातस्य ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

प्रतिसीरा, जवनिका, तिरस्करिणी (३ स्त्री), 'कनांत, पर्दा' के ३ नाम हैं ।

१. '—मत्ततुच्छयोः' इति मेदिन्यां पाठा० ।

प्रतीति । प्रति सिनोति । प्रतिसीयते वा । 'षिब्
बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च'
(उ० २।२६) इति रक् ॥ (१) ॥ * ॥ जवत्य-
स्यामु । 'जुः' सौत्रो धातुः गतो वेगे च (३।२।१५७) । ल्युट्
(३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ * ॥
'यमनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे'
(भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तिरस्करोति । ग्रहयादि-
स्वास् (३।१।१३४) णिनिः । निपातनाद्बृद्धभावः । संज्ञा-
पूर्वकत्वाद्वा ॥ * ॥ तिरस्कृत्यतेऽनया । ल्युट् (३।१।-
११७) । 'तिरस्करणी' ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'व्यव-
धानपट्याः' 'कनात' 'पर्दा' इति वा ख्यातायाः ।

क्वचित् 'पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्विका ।
अञ्चलं त्वंशुकान्ते स्यात्तवी सारसनश्च यः' ।

परिकर्माङ्गसंस्कारः

परिकर्म (न), अङ्गसंस्कारः (पुं), 'कुङ्कुम आदिसे शरीर के संस्कार करने' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ परि मलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्त-
नादि ॥ * ॥ 'प्रतिकर्म' इति क्वचित्पाठः ॥ (१) ॥*॥
अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'हारीरक्षोभाघायककर्मणः' ।

स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।

मार्ष्टिः, मार्जना, मृजा (३ स्त्री,) 'झाड़ पोंछकर शरीरको साफ करने' के ३ नाम हैं।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृज् शीचालंकरणयोः'
बुरादिः । आवादित्वात् (वा० ३।३।९४) क्तिन् ।
'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट् । णिलोपः (६।४।५१) ।
—बाहुलकात्तिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ 'ण्यास-
श्रन्थो युच्' (३।३।१०७) 'मार्जनो लोघ्रशाखिनि ।
मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना मुरजध्वनी' इति हैमः [३।
४२७] । (२) ॥ * ॥ भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'प्रोच्छनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ।

उद्धर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्धर्तनम्, उत्सादनम् (२ न), 'उबटन, साबुन आदिसे शरीरको मलजो' के २ नाम हैं ।

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
 से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ ॥॥
 उत्साद्यतेऽनेन । 'षड्लु विशारणादी' (तु० प० अ०) ।
 ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) । 'उत्सादनं समुत्पन्नोद्वर्त-

नोद्वाहनेषु च [इति हैमः ४।१७०; मेदिनी १५।७०] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'उद्धर्तनद्वयेणाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ।

आप्लाव आप्लावः ॥ १२१ ॥

स्नानम्.

आप्लावः, आप्लवः (२ पु), स्नानम् (न), 'स्नान करने' के ३ नाम हैं।

आप्लेति ॥ आप्लवनम् । 'प्लुङ् गती' (म्वा० ञा०
 से०) । 'विभाषाङि रुप्पुवोः' (३।३।५०) इति वा
 घम् ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
 (२) ॥ * ॥ 'ष्णा ङीचे' (अ० प० अ०) । भावे
 ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्नानस्य' ।

धर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चर्चा (स्त्री), चार्चिक्यम् (न), स्थासकः (पु), 'शरीरमें चन्दन आदि लंगाने' के ३ नाम हैं ।

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्चं अध्ययने' (चु० उ० से०) ॥
 'चिन्तिपूजकथि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चं
 स्याच्चर्ममुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' [इति हैमः
 २।५८] ॥ (१) ॥ * ॥ 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्'
 (वा० ३।३।१०८) । 'चर्चिका' ततः स्वार्थे ण्यञ् (वा०
 ५।१।१२४) ॥ (२) ॥ * ॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनि-
 वृत्ती' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्सः । स्वार्थे कञ्
 (ज्ञापि० ५।४।५) 'स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलादेरपि
 बुद्बुदे' [इति मे० १४।१६९] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
 'चन्दनादिना देहविलेपनस्य' ।

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः

प्रबोधनम् (न), अनुबोधः (पु), 'निकले हुए गन्धको
फिरसे लाने' के २ नाम हैं। ('जैसे—'कस्तूरीके गन्धके निकल
जानेपर मदिरा छोड़नेसे उसका गन्ध फिर आ जाता है')।

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि० आ०
अ०) । भावे ल्युट् (३३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥
अनुपूर्वाद्भावे घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गतगन्धस्थ
प्रयत्नेनोद्बोधनस्य' यथा कस्त्रिकादेर्मद्यादिना ।

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

पत्रलेखा, पत्राङ्गुलि: (२ स्त्री), 'कस्तूरी, केसर, मेंहदी या चन्दन आदिसे गाल या स्तनादिपर पत्ते, फल आदिकी चित्रकारी करने' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पञ्चाकारा लेखा । शाकपायिवादिः (बा०
२।१।७८) ॥ (१) ॥ • ॥ पञ्चाशोऽङ्गुलिर्गुणिष्वा-

पारः ॥ (२) ॥ * ॥ समे स्त्रियाम् ॥ * ॥ द्वे 'स्तन-
कपोलादौ रचितस्य, केसरादिना 'तिलकविशेषस्य' ।

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तमालपत्रम्, तिलकम्, चित्रकम्, विशेषकम् (न), 'क-
स्तूरी, चन्दन, मसम आदिसे टीका 'तिलक' लगाने' के ४
नाम हैं ।

तेति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतित्वात् । 'तमालपत्रं
तापिच्छे तिलके पत्रकेऽपि च' । [इति विश्वः १४८।२८७]
॥*॥ 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति
विश्वात् (१५७।१०२) तमालोऽपि ॥ (१) ॥ * ॥
तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) वृत्तु (उ० २।
३२) । 'तिलकोऽश्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं
रुचके 'लोम्नि' [इति हैमः ३।४७-४८] ॥ (२) ॥ * ॥
चित्रयति । 'चित्र चित्रक्रियायाम्' (चु० उ० से०) ।
वृत्तु (उ० २।३२) चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चित्रकं तिलके ना तु व्या-
घ्रमिचचुपाटिपु' [इति मे० ८।८८] ॥ (३) ॥ * ॥
विशिनष्टि । 'शिष्टलु विशेषणे' (रु० उ० अ०) । ण्वल्
(३।१।१३३) । 'विशेषकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु'
[इति मे० १७।२१४] ॥ (४) ॥ * ॥ द्वितीयं तिलकम्
तुरीयं विशेषकं, च स्त्रियां न भवतः । किं तु पुनर्पुंसकयोः
॥*॥ चत्वारि 'ललाटकृतस्य तिलकस्य' ।

अथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतनम् ।

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

कुङ्कुमम्, काश्मीरजन्म, अग्निशिखम्, वरम्, बाह्लीकम्,
पीतनम्, रक्तम्, संकोचम्, पिशुनम्, धीरम्, लोहितचन्दनम्
(११ न) 'केसर, कुङ्कुम' के ११ नाम हैं ।

अथेति ॥ 'कुङ्कुम्' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य ।
अर्जआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा,—कुवयते । 'कुक् आदाने'
(भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुमच् । 'आच्छी—' (७।१।
८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागान्नुम् ॥ (१) ॥ * ॥
कषाति, कषयते वा । 'कष शब्दे' () । 'कषेर्मुट्
च्' (उ० ४।३२) इतीरम् । —'गम्भीरादयश्च' इति मुकुट
एतत्सूत्रादर्शनमुल्लङ्घकः । कश्मीरे जन्मास्य । 'काश्मीरं कुङ्कुमे
ऽपि स्याद्वृद्धपुष्करमुल्लङ्घयोः' [इति मे० १३२।१३३] ॥ (२)

॥*॥ अग्निरिव शिखा केसरोऽस्य । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं
कुसुम्भे कुङ्कुमेऽपि च । लाङ्गलिक्याख्यौषधौ च विशल्यायां
च योषिति' [इति मे० १३२।१३३] ॥ (३) ॥ * ॥
व्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृद्ध—' (३।
३।५८) इत्यप् । 'वरो वृत्ती । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवता-
देरभीप्सते । वरं तु धुमृणे किञ्चिद्विष्टे वरी शतावरी ॥'
[इति हैमः २।४६२-४६३] । 'काश्मीरजं वल्लिशिखं
बाह्लीकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥ * ॥
वल्लते । 'वल्ल प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलका-
दीकम् । वल्लीकदेशे भवम् । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३)
इत्यण् । 'वाह्लीकं वल्लिकं धीरहगुनोनश्मिदेशयोः' [इति
त्रिकाण्डशेषः ३।३।४३] ॥ * ॥ 'काश्मीरं चारु वाह्लीकं
संकोचं पिशुनं वरम्' इति 'हलायुधाच्चावपि ॥ (५)
॥*॥ पीतं करोति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति
ण्यन्ताल्ल्युः (३।१।१३३) । यद्वा,—पीयते । 'पीङ् पाने'
(दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तन्म्, गुणाभावश्च । 'पीतनं
पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च पुमानाम्नातके मतः' [इति
मे० ८९।९२-९३] ॥ (६) ॥ * ॥ रज्यते स्म । 'गत्यर्था—'
(३।४।७२) इति क्तः ॥ 'रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽ-
सृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे ॥' [इति हैमः २।१९३] ॥ (७)
॥*॥ संकोचति, संकुच्यते वा । यद्वा,—संकोचयति, संको-
च्यते, वा 'कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।—
संकुचति—इति मुकुटो न सम्यक् ॥ 'कुच संकोचने'
इत्यस्य कुटादित्वेनाचि गुणाभावप्रसङ्गात् । 'संकोचो
मीनभेदे च बन्धं क्लीबं तु कुङ्कुमे' [इति मे० २८।१९] ।
(८) ॥ * ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।
'धुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनच् । 'पिशुनं
कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु ।
पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' [इति मे० ८९।९१-९२] ॥
(९) ॥ * ॥ दधाति । धीयते वा । 'डुधान् धारणादौ'
(जु० उ० से०) । 'सुसुधान् गृधिभ्यः कन्' (उ० २।२४) ।
'धुमास्था—' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'धीरो धैर्यान्विते
स्वैरे वृधे क्लीबं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां प्रवणतुल्यायाम्' [इति
मे० १२६।५१-५२] ॥ (१०) ॥ * ॥ लोहितं च ॥*॥
लोहितमपि । 'लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने ।
पुमान् नदान्तरे भीमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' [इति मे०

१. त्रिकाण्डशेषे '—नाश्वदेशयोः' इति पाठात्
हैमस्य (३।६५) अनुरोधाच्चात्रापि मया प्राक्तनः 'नाश्म—'
इति पाठः परिवर्तितः ।

२. पाठोऽयं हलायुधे सुगयः ।

१. '—केसरादिना रचितस्य' इत्येवं पाठ्यमासीत् ।

२. '—कलोम्नि' इति पाठो हैमे 'क' पुस्तके ।

६५।१४८-१४९]॥ (११) ॥*॥ एकादश 'कुकुमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य ।

राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।

लाक्षा, राक्षा (२ स्त्री), जतु (न), यावः, अलक्तः, द्रुमामयः (३ पु), 'लाही, लाक्षा, लाख, महावर' के ६ नाम हैं ।

रेति ॥ रक्षयते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा० च० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अत एव 'लाक्षायां रक्षणे रक्षा' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ लक्षयते । अनया वा । 'लक्ष दर्शने' (तु० प० से०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥ जायते । 'फलपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः, तोऽन्तादेशः । यत्तु—बाहुलकात्तुगात्वाभावश्च—इति मृकुटः स उक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥*॥ यीति । ध्रुयते वा । अच् (३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा यव एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'यावोऽलक्ते पाकभेदे' [इति हैमः २।५४७७] ॥ (४) न लज्यते स्म । 'ओलस्जी' व्रीडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् । यद्वा—न लज्यते स्म । अभक्ष्यत्वात् । क्तः (३।२।१०२) यद्वा,—न रक्तोऽस्मात् । 'कपिलकादित्वात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (५) ॥*॥ द्रुमाणामामयः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'लाक्षा, महावर' इति ख्यातस्य ।

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लवङ्गम्, देवकुसुमम्, श्रीसंज्ञम् (३ न), 'लौंग' के ३ नाम हैं ।

लेति ॥ लुनाति, लूयते, वा । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥*॥ देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं कुसुमं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥*॥ श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लवङ्गस्य' ।

अथ जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

जायकम्, कालीयकम्, कालानुसार्यम् (३ न), 'पीला चन्दन, जायकनामक गन्धद्रव्य' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ कालस्य वर्णस्येदम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ क्वचित् 'कालेयकम्' इति पाठः । कलेरिदम् 'सर्वत्राग्निमकलिभ्याम्' (वा० ४।२।२) इति इति ढक् । 'कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्याधिः ॥ (२) ॥*॥ क्वचित् । 'वृ क्ली' (भ्वा०

प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) । कालेन वस्तुनाऽनुसार्यम् । 'कालानुसार्यं शैलेये कालीये शिशपाद्रुमे' [इति विश्वः १२४।१२२, मे० १२२।१३२] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सुगन्धद्रव्यभेदस्य' ।

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुरुराजार्हलोहं कृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

वंशकम्, अगुरु, राजार्हम्, लोहम्, क्रि (कृ) मिजम्, जोङ्गकम् (६ न), भा० दी० मतसे 'अगर' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ क्वचित् 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र । ठन् (५।२।१।५) । 'राजार्हं वंशिकं नतम् । वनद्रुमः परमदो वंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ न गुरु, यस्माद्वा । 'कुस्तुम्बुरुकधान्याकमगुरु वा पुंसि लघुनाम च' (?) इति बोपालितः । 'अगुरुस्त्वंगरी लघो । शिशिपायाम्' [इति हैमः ३।५५३-५५४] । 'अगुर्वंगर राजार्हम्' [इति हैमः म० ३।३०४] ॥ (२) ॥*॥ राजानमर्हति । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (३।२।१३३) इत्यच् । 'राजार्हं जोङ्गके क्लीवं राजयोग्येऽभिधेयवत्' [इति मे० ०१७६।२३] ॥ (३) ॥*॥ लुह्यते । 'लुह गाढय' () । घञ् (४।३।१९) । रोहति । अच् (३।१।१३४) । रलयो-रैक्यम् । वा ।—'लुजो हः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं^२ जोङ्गके सर्वतैजसे' [इति मे० १७५।८] ॥ (४) ॥*॥ कृमिभिर्जन्यते । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः ॥ (५) ॥*॥ जुङ्गति । जुङ्गते, वा 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) क्वुन् (उ० २।३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बाहुलकादगुणो वा ॥ (६) ॥*॥ 'अगुरु प्रवरं लोहं क्रिमिजग्धमनार्जयम्' इति अशाश्वतः ॥*॥ षट् 'अगुरुणः' ।

कालागुर्वगुरु

कालागुरु, अगुरु (२ न), भा० दी० मतसे 'काला अगर' के २ नाम हैं । ('महे० मतसे 'वंशिकम्,', ७ नाम 'अगर' के हैं) ।

केति ॥ कालं च तदगुरु च ॥ (१) ॥*॥—'कालागुर्वगुरुच्यते'—इति सुभूतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ।

स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

मङ्गल्या (स्त्री), 'बेलाके फूलके समान सुगन्ध देनेवाले अगर' का १ नाम है ।

१. विश्वे—'कालीये शैलेये'—इति पाठः ।

२. 'लोहे'—इति मेदिन्यां पाठः ।

३. 'जायकम्' नोपलभ्यत इव वचनम् ।

स्यादिति ॥ मल्लिकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीन् । यदगुरु मल्लिगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात् । मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।३।९८) इति यत् । मङ्गल्यः स्यात्त्रायमाणश्चतुर्विधत्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामधः पुष्पीमिसि'शुक्लवचासु च । रोचनायामथो दन्ति क्लीबं शिवकरे त्रिषु [इति मे० १२०। १००-१०१] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मङ्गल्यायाः' ।

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽपि

यक्षधूपः, सर्जरसः, रालः, सर्वरसः, बहुरूपः (५ पु), 'राल, धूप' के ५ नाम हैं ।

यक्षेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ सर्जस्य सालस्य रसः ॥ (२) ॥ * ॥ न राति दुःखम् । बाहुलकाल्लक् ॥ * ॥—रालः इति स्वामी । 'अरालः सर्जवक्रयोः' इति, 'रालः सर्वरसोऽरालो धूपको वह्निवत्तलभः' इति च रभसः ॥ (३) ॥ * ॥ सर्वे रस्यते । 'रस आस्वादाने' (चु० उ० से०) अदन्तः । षन् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । सर्वे रसा यस्मिन् वा । नानाकृतिगन्धत्वात् ॥ (४) ॥ * ॥ बहूनि रूपाण्यस्य । 'बहुरूपः स्मरे विष्णौ सरटे धूपके शिवे' इति हेमः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'रालस्य' ।

अथ वृक्षधूपकृत्रिमधूपकौ ।

वृक्षधूपः, कृत्रिमधूपकः (२ पु), 'अनेक सुगन्धित पदार्थैको मिलकर बनाये हुए धूप' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ वृक्ष इव धूपः । 'वृक्षधूपस्तु सरलद्रवकृत्रिमधूपयोः' [इति मे० १०४।२९] ॥ (१) ॥ * ॥ कृत्रिमधूपयोः । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नानासुगन्धितस्य दशाङ्गादिधूपस्य' ।

तुरुष्कः पिण्डकः सिंहो यावनोऽपि

तुरुष्कः, पिण्डकः, सिंहः (सिंहः), यावनः (४ पु), 'लोहवान' के ४ नाम हैं ।

त्विति ॥ तुतोति । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । बाहुलकादुस, गुणाभावश्च । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) 'तुरुष्कः सिंहके स्नेच्छजातो देशान्तरेऽपि च' [इति

विश्वः १।४।१४३, मे० ९।१०२] ॥ (१) ॥ * ॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।—पिण्डति । 'पिडि गतौ'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'पडि गतौ' इत्यस्यात्मनेपदिषु पाठात् । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि । ओड्रपुष्पे च पुंसि त्यात् क्लीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु 'पिण्डतगरेऽलाबुखर्जूरभेदयोः ॥ [इति मे० ४१।१८-२०] ॥ (२) ॥ * ॥ स्निह्यति 'स्निह प्रीती' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकाल्लक् । पुषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ यवनदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । याव्यते वा । योतेर्ण्यन्ताल्लयुट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सिंहारुख्यगन्धद्रव्यस्य' 'लोहवान' इति ख्यातस्य ।

अथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृक्षधूपोऽपि श्रोवेष्टसरलद्रवौ ।

पायसः, श्रीवासः, वृक्षधूपः, श्रीवेष्टः, सरलद्रवः (५ पु), 'सरल-देवदारुके गोंदसे बने हुए सुगन्धित द्रव्य विशेष' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । पयसो विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४।३।१३३) इत्यण् । 'सरलद्रवः श्रीपिष्टो दधिक्षीरघृताह्वयः' इति रभसः । 'पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः' [इति मे० १७२।२८] (१) ॥ * ॥ श्रियो वासः । 'श्रीवासो वृक्षधूपे स्यात् पङ्कजे मधुसूदने' [इति मेदिनी १७३। ४३] ॥ * ॥ श्रीश्चासौ वासश्च, इति वा । 'श्रीवेषरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तौ वेशोपकरणे मता ॥' [इति विश्वः १२५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'वृक्षः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरलद्रवे' इति रभसः । धूप्यतेऽनेन । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । षन् (३।३।१८) । वृक्षनामा धूपः । शाकपाण्डिवादिः (वा० २।१। ७८) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रियः सरलद्रव्यस्य पिष्टः । तच्चूर्णेन जनितत्वात्—इति मुकुटः ॥ * ॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेष्टो निर्यासः—इत्याहुः ॥ (४) ॥ * ॥ सरलस्य देवदारोर्द्रवः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'सरलद्रवस्य' ।

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगनाभिः, मृगमदः (२ पु), कस्तूरी (स्त्री), 'कस्तूरी' के ३ नाम हैं ।

१. '—पिण्डीतगरे—' इति मेदिन्यां पाठः ।

२. '—श्रीवासो वृक्षधूपे' इति विश्वस्य पाठः ।

१. '—मिसी—' इति दीर्घान्तो मेदिन्यां पाठः ।

२. हेमे पुस्तकत्रये '—धूपके—' इति पाठः । 'विश्वे' (१०५।२१) 'मेदिन्यां' (१०३।२७) च 'बहुरूपः शिवे विष्णौ धूपके सरटे स्मरे' इति पाठः ।

मृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥*॥ मृगस्य मदः ॥ (२) ॥*॥ कसति गन्धोऽस्याः । 'कस गती' (भ्वा० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पुषो-
दरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥ 'मृगनाभिभृङ्ग-
मदो मृगः कस्तूरिकापि च' इति माघवात् 'मृगः' अपि ॥*॥ 'मदः' अपि । 'मदो रेतसि कस्तूर्याम् गर्भे हर्षेभ-
दानयोः ।' [इति मे० ७५।१२] ॥*॥ 'मुख्यराट्क्षत्रिये
नाभिः पुंसि, प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां
कस्तूरिकामदे' इति रभसात् 'नाभिः' अपि ॥*॥ त्रीणि
'कस्तूर्याः' ।

अथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

कक्कोलकं कोशफलम्

कोलकम्, कक्कोलकम्, कोशफलम्, (३ न) 'कक्कोल' के
३ नाम हैं ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प०
से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥*॥ रलयोरेकत्वात्
'कोरकम्' अपि । 'कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्कक्कोलकमृ-
णालयोः' [इति मे० ७।७५] ॥ (१) ॥*॥ ककत्तेऽत्र
'कक लीत्ये' (भ्वा० आ० से०) । सम्पदादिः (वा०
३।३।१०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ।
कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)
॥ (२) ॥*॥ कोशे फलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'फलकर्पूरस्य' 'गहुला' इति ख्यातस्य ।

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

कर्पूरम् (पु न), घनसारः, चन्द्रसंज्ञः (चन्द्रमाके पर्याय-
वाचक सब शब्द), सिताभ्रः, (३ पु), हिमवालुका (स्त्री),
'कपूर' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
कृणाति । 'कृन् हिंसायाम्' (क्रा० उ० से०) वा ।
करोति । 'ङ्कृन् करणे' (त० उ० अ०) वा । विच् (३।
२।७) । पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर् चासौ पूरश्च ।
—कल्पते । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । खर्जा-
दित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः—इति स्वामि-मुकुटौ ।
तन्निवृत्त्यम् । 'कृपो रो लः' (८।२।१८)—इति लत्वस्य
दुर्भारत्वात् । बाहुलकात्तदभावो वा बोध्यः ॥ (१) ॥*॥
घनो दृढः सारोऽस्य । 'घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यम-
वृत्त्ययोः । घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये' इति विश्वः [८५।३-४]
घनस्य सार इव वा । शीतत्वात् शिताभ्राकारत्वाच्च ।
'घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे' [इति हैमः ४।२-

५८] ॥ (२) ॥*॥ चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३)
॥*॥ सितं श्वेत्यं बन्धनं वा चन्द्रं वा अभ्रति । 'अभ्र
गती' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । सितं
शौक्लद्यमभ्रयति स्वसंबद्धम्, इति वा । शुक्लत्वात् सिताभ्र-
मिव वा ॥*॥ 'सिताभ्रः' इति वा पाठः । सिता आभा यस्य
॥ (४) ॥*॥ हिमा चासौ वालुका च ॥ (५) ॥*॥ 'वेणुसा-
रस्तु' ['रेणुकावर्ण'] कर्पूरो चन्द्रभस्महिमाह्वयम् । वेचकः
[इति त्रिकाण्डशेषः २।६।३९-४०] ॥*॥ पञ्च 'कर्पूरस्य' ।
गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्द्रनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धसारः, मलयजः (२ पु), भद्रश्रीः (स्त्री), चन्दनः (पु
न), 'मलयागिरि चन्दन' के ४ नाम हैं ।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध एव
सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥*॥ मलये जातः । 'सप्तम्यां
जनेडः' (३।२।९७) (२) ॥*॥ भद्रा श्रीरस्य । 'हस्ति-
जात्यन्तरे भद्रो वाच्यवचश्चेष्टसाधुनोः' [इति विश्वः १२९।
५५-५६] ॥ (३) ॥*॥ चन्दयति । 'चदि आह्लादे'
(भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।४।११३) ॥ (४)
॥*॥ 'मालयस्तु स्याच्श्चीखण्डो रोहिणश्च स' [इति त्रि-
काण्डशेषः २।६।४०] ॥*॥ चत्वारि 'चन्दनस्य' ।

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तैलपर्णिकम्, गोशीर्षम्, (२ न), हरिचन्दनम् (पु न),
'सफेद ठण्डा चन्दन, कमलके समान गन्धवाले चन्दन और
कपिल या पोले वर्णवाले चन्दन' का क्रमशः १—१ नाम है ।

तैलेति ॥ तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता । 'तत्र जातः' (४।
३।२५) इत्यण् । ङीप् (४।१।५) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । 'तैलपर्णी
मलयजे श्रीवासे सिह्लकेऽपि च' [इति मे० ५२।९६] ॥
(१) ॥*॥ गोः शीर्षमिव—तैलपर्णगोशीर्षो गिरी आ-
करावस्य—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् ।
हरिः कपिलवर्णं चन्दनम् । 'हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशा-
नां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुंकुमयोरपि'
[इति मे० १०।१।५०-१५१] ॥ (१) ॥*॥ 'चन्दन-
विशेषाणां' पृथक् पृथक् ।

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलपर्णी (स्त्री), पत्राङ्गम्, रञ्जनम्, रक्तचन्दनम्, कुच-
न्दनम् (४ न), 'लाल-चन्दन' के ५ नाम हैं ।

१. 'रेणुसारस्तु—' इति पुरुषोत्तमः । अत्रत्ये कोष्ठा-
न्तर्गते 'रेणुकावर्ण'—इति पाठो आधारो मृग्यः ।

२. '—देवतानां—' इति पाठो मेदिन्याम् ।

तिलेति ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१६४) इति ङीष् । यद्वा, -तिलपर्णी नदी आकरोऽस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रेष्वङ्गति । 'अगि गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पत्राङ्गं न द्वयोर्भूर्जे पक्षके रक्तचन्दने' [इति मे० २४।३९] ॥ (२) ॥ * ॥ रञ्जयति । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । युच् (उ० २।७८) । ल्युट् (३।३।११३) वा । 'रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दने' [इति मे० ९१।११३] ॥ (३) ॥ * ॥ रक्तं च तच्चन्दनं च ॥ (४) ॥ * ॥ निर्गन्धत्वात् कुत्सितं चन्दनम् । कौ चन्दनम् । इव वा । कुत्सितान्यन्यचन्दनान्यस्माद्वा । 'कुचन्दनं च पत्राङ्गे द्वभेदे रक्तचन्दने' [इति विश्वः ९७।१५५; मेदिनी ९६-७६] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'रक्तचन्दनस्य' ।

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥१३२॥

जातीकोशम्, जन्तीफलम्, (२न) 'जायफल' के २ नाम हैं । अथेति ॥ जात्याः कोशः ॥ * ॥ जातिरपि । 'जाति-जातीफलेऽपि च' इति रभसः ॥ * ॥ 'कोषोऽप्रकृते पेषयां पात्रे जातिकोषे' इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ जात्याः फलम् ॥ * ॥ 'फलम्' अपि । 'फलं लाभे जातिकोषे बाणाग्रे फलकेऽपि च' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जातीफलस्य' 'जाईफल' इति ख्यातस्य ।

कर्पूरागुरुस्तूरीकवकोलैर्यक्षकदमः ।

यक्षकदमः (पु), 'कपूर, अगर, कस्तूरी ओर कङ्कोल, इन चारों को बराबर-बराबर देकर बनाये हुए लेप-विशेष' का १ नाम है ।

केति ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः यक्षप्रियः कदमः (१) ॥ * ॥ 'कर्पूरागुरुस्तूरीकवकोलसुणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकदमं इष्यते' इति व्याडिः । 'कुङ्कुमागरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकदमः' इति धन्वन्तरिः ॥ * ॥ एकम् 'लेपविशेषस्य' ।

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

गात्रानुलेपनी, वर्तिः (२ स्त्री), वर्णकम्, विलेपनम् (२न), 'लेप करनेके लिये पीसे हुए गन्धद्रव्य-विशेष' के ४ नाम हैं ।

गेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यया । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ वर्त्यते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यतः । 'अच इ' (उ० ४।१३९) 'वर्ति-भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशा क्षीपेषु योषिति' [इति मे० ५८।५५-५६] ॥ (२) ॥ * ॥ वर्णं करोति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ * ॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।

११७) (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयोगस्य पिष्टधृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य' । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ—इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिविगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्रीकषायोऽङ्ग रागके' इति रभसात् आद्यं द्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिवर्णं धृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ।

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

चूर्णम् (न), वासयोगः (पु), 'कपड़े आदिको सुवासित करनेके योग्य चूर्ण किये हुए गन्धद्रव्य-विशेष' के २ नाम हैं ।

चिविति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं प्रेरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'चूर्णो घृणी क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' [इति मे० ४५।१२] ॥ (१) ॥ * ॥ वासे सुगन्धिकरणे योगा उपायाः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पटवासादि-क्षोदस्य' ।

भावितं वासितं त्रिषु ।

भावितम्, वासितम् (२ त्रि), 'सुवासित कपड़ा आदि' के २ नाम हैं । ('क्षी० स्वा० मतसे गन्धद्रव्य अर्थात् इतर आदिसे सुगन्धित किये हुए कपड़े आदिको 'भावित' और केतकी, केवड़ा या गुलाब आदि से सुगन्धित किये हुए कपड़े आदिको 'वासित' कहते हैं) ।

भेति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकत्कने' (चु० उ० से०) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ वास्यते स्म । 'वस स्नेहनादौ' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वासिता करिणीनार्योः वासितं भाविते रते' [इति मे० ६५।१५३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'द्रव्यान्तरभावितस्य' ।

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥१३४॥

अधिवासनम् (न), 'गुलाबजल या सुगन्धित फूल आदि से पान, तिल आदिको सुवासित करने' का १ नाम है ।

संस्केति ॥ माङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'गन्धपुष्पोपचारस्य' ।

माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि

माल्यम् (न), माला, स्रक् (२ स्त्री), 'शिरसे धारण की हुई माला' के ३ नाम हैं । ('यहां 'मूर्ध्नि' शब्दके अविवक्षित होनेसे 'मालामात्र' के भी ये ३ नाम हैं) ।

मेति ॥ मूर्ध्नि शिरसि । इदमतन्त्रम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव । मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ण्यत् (३।१।१२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णादिष्वम् (वा० १।१।१२४) । 'माल्यं कुसुमतत्तज्जोः' [इति मे० ११६।४५]

॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१९) । मां लाति वा । कः (३।२।३) । 'माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि । मालं तु कपटे वने । मालो जने स्यात् ।' [इति हेमः २।५।१७-५।१८] ॥ (२) ॥*॥ सृज्यते । सृजति सुखं वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति विवन् ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'मूर्ध्नि धृतायाः कुसुमावलेः' ।

केशमध्ये तु गर्भकः ।

गर्भकः (पु), 'केशके बीचमें लगायी हुई माला' का १ नाम है ।

केशेति ॥ गर्भ इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । (१) ॥*॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य' ।

प्रभ्रष्टकं शिखात्मन्

प्रभ्रष्टकम् (न), 'शिखा या चोटीसे लटकती हुई माला' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् । प्रभ्रंशितुं प्रवृत्तम् । 'भ्रंशु अधःपतने' (दि० प० से०) । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३।४।७१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य' ।

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

ललामकम् (न), 'ललाट पर धारण की हुई माला, मुण्डमाला' का १ नाम है ।

प्विति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् । ललाममिव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटवृत्तपुष्पस्य' ।

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रालम्बम् (न), 'गलेमें सीधे लटकती हुई माला' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ माल्यमेव कण्ठादूर्ध्वं लम्बमानम् । प्रालम्बते । 'लब्धि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ * ॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य' ।

वैकक्षकं तु तत् ।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकक्षकम् (न), 'जनेऊकी तरह तिछी पहनी हुई माला' का १ नाम है ।

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक् क्षिप्तम् । तत् ॥*॥ एवम् 'यज्ञोपवीतवत्तिर्यग्धृतपुष्पस्य' ।

४१ अ०

शिखास्वापोडशेखरी ॥ १३६ ॥

आपीडः, शेखरः (२ पु), 'शिखामें रखी हुई माला' के २ नाम हैं ।

शीति ॥ शिक्षाक्षिप्तं माल्यम् । आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शिक्षति । 'शिखि गती' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिखास्थमाल्यस्य' ।

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रचना (स्त्री), परिस्पन्दः (पु), 'माला आदि को बनाने (गूथने)' के २ नाम हैं ।

रेति ॥ 'रच्' प्रतियत्ने' अदन्तश्चुरादिः । 'व्यासश्चन्यो युच्' (३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ परिस्पन्दनम् । 'स्पदि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) अधिकरणे (३।३।१९) च ॥*॥ 'परिस्पन्दः' इति वा पाठः । 'स्पन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिल्पादिरचनायाः' ।

आभोगः परिपूर्णता ।

आभागः (पु), परिपूर्णता (स्त्री), 'सेवा-शुभ्रणा आदि सब प्रकारके उपचारोंसे परिपूर्ण होना' के २ नाम हैं ।

आभोग इति ॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घञ् (३।३।१८) । 'आभोगो 'वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि' [इति विश्व-भेदिन्यौ २६।३०; २३।२९] ॥ (१) ॥*॥ परितः पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति निष्ठातत्त्वम् । परिपूर्णस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः' ।

उपधानं तूपबर्हः

उपधानम् (न), उपबर्हः (पु), 'तकिया' के २ नाम हैं ।

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'दुषाम्' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ उपवृहतेऽत्र, अनेन वा । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृह उद्यमने' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोनिधानस्य' 'तकिया' इत्याख्यस्य ।

शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

शयनम्

शय्या (स्त्री), शयनीयम्, शयनम् (२ न), 'शय्या, बिछौना' के ३ नाम हैं । ('भा० द्वी० मतसे 'तोसक आदि' के ये ३ नाम हैं) ।

१. विश्वे '—वारुणच्छत्रे—' इति पाठः ।

येति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।१९) इति क्यप् । 'अयङ् यि-' (७।४।२२) इत्ययङ् । 'शय्या स्याच्छनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योषिति' [इति मे० ११७।५८] ॥ (१) ॥*॥ 'कृत्य-ल्युटः-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११७) अपि । 'शयनं सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकम्' [इति मे० ९३।३७] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तूलिकादेः' । मुकुटस्तु—शय्यामात्रस्य—इति व्याख्यत ।

मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ।

मञ्चः, पर्यङ्कः, पल्यङ्कः (३ पु), खट्वा (स्त्री), 'पलंग, खटिआ आदि' के ४ नाम है । ('किसी २ के मतमें 'मञ्चः' यह १ नाम 'मचान या ऊँचे सिंहासन आदि' का और 'पर्यङ्कः, पल्यङ्कः' के २ नाम 'पलंग, मसहेरी आदि' के तथा 'खट्वा' यह एक नाम 'खटिया' का है) ।

मेति ॥ मञ्चते । 'मचि घरणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) ॥ (१) ॥*॥ परितो-ऽङ्कयते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'परेश्च घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति वा लत्वम् । 'पल्यङ्को मञ्चपर्यङ्कवृषीपर्यस्तिकासु च' [इति मे० १०।११४] ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ खट्यते निद्रालुभिः । 'खट कांक्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अब्रूषि-' (उ० १।१५१) इति क्वुन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पर्यङ्कस्य' 'पलङ्ग' 'खाट' 'चारपाई' इति ख्यातस्य ।

गेन्दुकः कन्दुकः

गेन्दुकः, कन्दुकः (२ पु), 'गेंद' के २ नाम हैं ।

गयिति ॥ गाते । 'गाङ् गतो' (अ० आ० अ०) । विच् (३।२।७५) । गा गच्छन्निन्दुरिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । गे गगने इन्दुरिव, इति वा ॥ (१) ॥*॥ कन्धते । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । कं सुखं ददाति, दयते, द्यति, यच्छति, वा । मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) ङुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । कं शिरो दुनोति, दवति, वा । 'दुडु उपतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'दु गतो' (भ्वा० प० अ०) वा । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥ 'वीटा' इत्यपि भारते ॥*॥ द्वे 'कन्दुकस्य' 'गेंद' इति ख्यातस्य ।—'गालमसूरिया' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ।

दीपः प्रदीपः

दीपः, प्रदीपः (२ पु) 'धिराग' के २ नाम हैं ।

१. तल्लक्ष्यम्—'स्तनाङ्गरागरणिताच्च कन्दु-कात्—' इति कुमारसंभवः (५।११) ॥

दीति ॥ दीप्यते, अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी दीप्ती' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । घञ् (३।३।१९) वा अच् (३।३।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः ॥ (२) ॥*॥ 'दीपस्तु स्नेहाशः कज्जलध्वजः । दशेन्धनो गृहमणिर्दोषातिलक इत्यपि । शिखातरुदीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽथ 'लोचकः' [इति त्रिकाण्डशेषः २।६।४२-४३] ॥*॥ द्वे 'दीपस्य' ।

पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

पीठम्, आसनम् (२ न), 'आसन' के २ नाम हैं ।

पीति ॥ पठन्त्यत्र । 'पिठ हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (२।३।१२१) इति घञ् । बाहुलका-दीर्घः । पीयतेऽत्र वा । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलकादुक् । 'विष्टरः पीठमस्त्रियाम्' [इति त्रिकाण्डशेषः २।६।४१] ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसनस्य' ।

समुद्रकः संपुटकः

समुद्रकः, संपुटकः (२ पु), 'डब्बा, सम्पुट' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति ङः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ संपुटयते । 'पुट संक्लेशणे' (तु० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपुटस्य' ।

प्रसिग्नाहः पतद्ग्रहः ।

प्रतिग्नाहः, पतद्ग्रहः (२ पु), 'उगलदान, पीकदान' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः ॥*॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यगृष्टे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्गृहे च ग्रहा-न्तरे' [इति मे० १७७।३१] ॥ (१) ॥*॥ पततो ग्रहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः ।

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसाधनी, कङ्कतिका (२ स्त्री), 'कङ्की' के २ नाम हैं ।

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) 'प्रसाधनी तु कङ्कतयांसिद्धौ,

१. 'अथ लोचकः' इत्यंशः कज्जलवाधकत्वात् प्रकृतोपयुक्तः ।

२. तदुक्तम्—'ऊर्ध्वकेशो भवेद् ग्रह्या लम्बकेशस्तु विष्टरः' इति, 'वामावृत्तिस्तु विष्टरः' इति च ।

३. 'प्रसाधनी कङ्कतिका—' इति विश्वे पाठः ।

वेशे प्रसाधनम्' [इति विश्व-मेदिन्यौ १०१।१९७; ९७। ९५] ॥ (१) ॥ * ॥ कङ्कते । 'ककि गती' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादतच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा,—कस्य शिरसोऽङ्काः । शकन्वादिः (वा० ६।१।६४) । कङ्कष्वतति । क्वन् (उ० २।३२) ।—कङ्कति । 'ककि लौत्ये'—इति मुकुटः । तन्न । तस्यानिदित्वात् आत्मने-पदित्वाच्च । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कतं तु प्रसाधनम्' इति क्लीवकाण्डे च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'केशमार्जण्याः' 'कंधी' इति ख्यातायाः ।

पिष्टातः पटवासकः ॥१३९॥

पिष्टातः, पटवासकः (२ पु), 'बुक्का' के २ नाम हैं ।

पीति ॥ पिष्टमतति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । घः (३।३।११८) स्वार्थे कञ् (ज्ञापि० ५।४।५) । पटं वासयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पिष्टातस्य' 'बुक्का' इति ख्यातस्य ।

दर्पणे मकुरादर्शौ

दर्पणः, मुकुरः, आदर्शः (३ पु), 'शीशा-आइना' के ३ नाम हैं ।

देति ॥ दर्पयति । 'दृप हर्षमोचनयोः' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । नन्द्यादिः (३।१।१३४) । 'दृप संदीपने' चुरा-दिर्वा । 'आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ * ॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) 'मकुर-दुर्गुरौ' (उ० १।४०) इति साधुः ॥ * ॥ मुञ्चति ज्योतिः । 'मुञ्चत् मोचने' । अत्र पक्षे मुकुरो द्व्युकारः । 'मकुरः स्या-न्मुकुरवदर्पणौ बकुलद्रुमे । कुलालदण्डे' [इति मे० १३७। २०३] ॥ * ॥—'मकुरः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥ * ॥—आदर्शयते रूपमत्र । 'हृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हृलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आदर्शो दर्पणे टीका-प्रतिपुस्तकयोरपि' [इति मे० १६३।१६] ॥ * ॥ त्रीणि 'दर्पणस्य' ।

व्यजनं तालवृन्तकम् ।

व्यजनम्, तालवृन्तकम् (२ न), 'पंखा' के २ नाम हैं ।

व्येति ॥ व्यजन्त्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'वा यी' (२।४। ५७) इति पक्षे वी न । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा वीभावो न ॥ (१) ॥ * ॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले वृन्तमिव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रसवबन्धे स्या-

द्वघटधाराकुचाश्रयोः' [इति विश्वः ५१।३१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्यजनस्य' ।

इति मनुष्यवर्गविवरणम् ॥

७. अथ ब्रह्मवर्गः ।

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वंशोऽवन्वायः संतानः

सन्ततिः (स्त्री), गोत्रम्, जननम्, कुलम् (३ न), अभि-जनः अन्वयः, वंशः, अन्ववायः, सन्तानः (५ पु), 'वंश, कुल, खान्दान' के ९ नाम हैं ।

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) 'संततिः स्यात्पत्नी गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्' [इति मे० ६६।१६८] ॥ (१) ॥ * ॥ गूयते । 'गुह् शब्दे' (भ्वा० प० से०) । ष्टृप् (उ० ४। १४५) । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च कामनक्षेत्रवर्त्मसु' [इति मे० १२४।२६-२७] ॥ (२) ॥ * ॥ जन्यते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'जन जनने' वा (जु० प० से०) । ण्यन्तः । 'कर्मणि ल्युट्' (३।३।११३) । 'जननं वंशजन्मनोः' [इति मे० ८७।६६] ॥ (३) ॥ * ॥ कूयते । 'कुह् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाल्लक् । कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति को वा । कुं भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा । को लीयते । 'लीङ्-श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३। २।१०२) इति डः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणोऽपि च । भवने च तनौ क्लोबं कण्टकार्योषधी कुली' [इति मे० १४५।९] (४) ॥ * ॥ अभिजन्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृद्धिर्न । यद्वा,—अभितोऽभिमुखो वा जनो ज-न्मात्र । 'भवेदभिजनः ख्याती जन्मभूम्यां कुलध्वजे । कुले-ऽपि च पुमान्' [इति मे० ९५।६५] ॥ (५) ॥ * ॥ अन्वी-यते । 'इ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'इण् गती' (अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (६) ॥ * ॥ उव्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'आच्छी-नयोः-' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागाद्भुम् । यद्वा,—वन्त्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-काच्छः—वमति । 'भुवमिकुभ्यः' इति शक्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तपुत्रस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'वंशो' वेणी

१. विश्वे '—पुष्ठस्यावयवोऽपि च' इति पाठः । परं मेदिन्यां तु 'वंशः पुंसि कुले वेणी पुष्ठ्यावयववर्गयोः' इति भिन्न एव पाठः ।

कुले वर्गे षृष्ठाद्यवयवेऽपि च' [इति विश्व-मेदिन्यौ १६८। १०; १६३।१३] ॥ (७) ॥ * ॥ अन्ववायते । 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥ * ॥ सन्त-
न्यते । घञ् (३।३।१९) । संतानः संततो गोत्रे स्यादपत्ये सुर-
द्वये' [इति मे० ९३।४६] कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि विग्रहः संभ-
वति । आद्ये 'तनोतेः-' (वा० ३।१।१४०) इति णः । अन्यत्र
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'वंशस्य' ।

वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

वर्णः (पु), 'ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र ये ४ वर्ण' हैं ।

वेति ॥ वर्ण्यते । 'वर्णं प्रेरणे' (चु० प० से०) घञ्
३।३।१९) । वर्णयति । अच् (३।१।१३४) वा । 'वर्णो
द्विजादिशुक्लादियज्ञे गुणकथासु च । स्तुतो ना न स्त्रियां
भेदरूपाक्षरविलेपने' [इति मे० ९३।४६] ॥ (१) ॥ * ॥
'ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम् ।

विप्रश्नस्त्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

चातुर्वर्ण्यम् (न), 'ब्राह्मण आदि पूर्वोक्त चार वर्णों के समुदाय' का १ नाम है ।

वीति ॥ विप्रश्न क्षत्रियश्च विट् च शूद्रश्च । चत्वार
एव वर्णाः 'चातुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति स्वायं
ष्यञ् ।

राजबीजो राजवंश्यः

राजबीजी, राजवंश्यः (२ पु), 'राजकुलमें उत्पन्न व्यक्ति' के २ नाम हैं ।

रेति ॥ राज्ञो बीजयितुं क्षीलमस्य । 'बीज व्यजने'
षदन्तः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा,-
राज्ञो बीजम् । राजबीजमस्यास्ति । हनिः (५।२।११५) ॥
(१) ॥ * ॥ वंशे भवः । दिगादियत् (४।३।५४) ।
राज्ञो वंश्यः । राजवंशे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'राजवंशोत्पन्नस्य' ।

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

वीज्यः, कुलसंभवः (२ पु), 'कुलमें उत्पन्न व्यक्ति' के २ नाम हैं ।

वीति ॥ वीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९७) यद्वा,-
बीजमस्यास्ति । 'अन्यत्रापि हृष्यते' (वा० ५।२।१२०)
इति यप् । 'बीजे भवः' । साधुः वा ॥ (१) ॥ * ॥
कुले संभवति । अच् (३।१।१३४) । कुले संभवोऽस्य
वा । यद्वा,-संभवत्यस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
कुलस्य संभवः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुलमात्रोत्पन्नस्य' ।

माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

महाकुलः, कुलीनः, आर्यः, सभ्यः, सज्जनः, साधुः (६ पु),
'उत्तम कुलमें उत्पन्न व्यक्ति' के ६ नाम हैं ।

मेति ॥ महच्च तत् कुलं च । महाकुलस्यापत्यम् ।
'महाकुलादञ्चञ्जो' (४।१।१४१) ॥ * ॥ महत् कुल-
मस्य, इति विग्रहे तु (महाकुलः) ह्रस्वादिरपि ॥ (१)
॥ * ॥ कुलस्यापत्यम् । 'कुलात्त्वः' (४।१।१३९)
॥ * ॥ 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ढकञो' (४।१।१४०) ॥
'कौलेयकः सारमेये कुलीने' [इति मे० १५।१८५]
॥ * ॥ 'कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीसूर्यामिषेषु च ।
कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकीषधी ॥ कुलोद्भवे
कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' [इति मे० ११४।
१४-१५] ॥ (२) ॥ * ॥ अर्थते । 'ऋ गती' (भ्वा०
प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (३)
॥ * ॥ सभायां साधुः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥
(४) ॥ * ॥ संश्र्वासी जनश्च । 'सज्जनं तु भवेत्कली-
बमुपरक्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्पनायां
च योषिति' [इति मे० १३।४८-४९] ॥ (५) ॥ * ॥
साध्नोति धर्मम् । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) ।
'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्वर्धुषिके चारी
सज्जने चाभिधेयवत्' [इति मे० ८०।२३] ॥ (६)
पठ 'कुलीनस्य' ।

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्री

ब्रह्मचारी, गृही, वानप्रस्थः, भिक्षुः (४ पु), ये चार 'आश्रम'
शब्दवाच्य हैं अर्थात् आश्रमः (पु न), 'ब्रह्मचर्याश्रमः, गृह-
स्थाश्रमः, वानप्रस्थाश्रमः, संन्यासाश्रमः (४ पु न), ये ४
'आश्रम' हैं ।

मेति ॥ ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म ।
ब्रह्म चरितुं क्षीलमस्य । 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-'
(३।२।७८) इति वा णिनिः । यद्वा,-ब्रह्म तपो ज्ञानं
वा चरत्यर्जयत्यवश्यम् । 'आवश्यका-' (३।३।१७०)
इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य ।
हनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ वनमेव प्रस्थो,
वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः । वनप्रस्थे भवः 'तत्र भवः'
(४।३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ भिक्षणक्षीलः ।
'भिक्ष याच्नायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्षा-
उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥ * ॥ चत्वारोऽवयवा
यस्य । 'संख्यायां अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥ चतुर-
वयवसमुदाये ॥ * ॥ आश्राम्यन्त्यत्र, अनेन वा । 'श्रमु
तपसि' (दि० प० से०) । घञ् (३।१।१९) । 'नोदा-

त्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न । यद्वा,—आस-
मन्ताच्छ्रमोऽत्र । स्वधर्मसाधनक्लेशात् । 'आश्रमो ब्रह्म-
चर्यादी वानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियाम्' [इति मे० १११।
३९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् 'ब्रह्मचार्यादीनाम्' ।

द्विजात्यभ्रजन्मभूदेववाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्विजातिः, अभ्रजन्मा, भूदेवः, वाडवः, विप्रः, ब्राह्मणः,
(६ पु०) 'ब्राह्मण' के ६ नाम हैं ।

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी नस्य । 'मातुरग्रेऽधि (वि)
जननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्' (मनुः २।१६९) ।
'द्विजातिविप्राण्डजयोश्च पुंलिङ्गः' [इति मे० ६२।११५] ॥
(१) ॥ * ॥ अग्र आदौ जन्मास्य । अग्रान्मुखाद्वा
जन्मास्य । 'अग्रजन्मः द्विजश्रेष्ठे' भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः'
[इति विश्वः १०२।२१४] ॥ (२) ॥ * ॥ भुवो
भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥ * ॥ 'वडवा कुम्भदास्यश्वा
स्त्रीविशेषो द्विजन्मनाम्' इति रभसः । 'वडवाऽश्वाकुम्भ-
दास्योः स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रियाम्' [इति विश्वः १६६।५१] ।
वडवायां जातः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् ।
वाडव इव वा । वाडनम् । 'वाडु आग्लाव्ये' (भ्वा० आ०
से०) घञ् (३।३।१८) । बालनम् । 'वल निरूपणे'
भुरादिर्वा । घञ् (३।३।१८) डलयोरेकत्वम् । वाडोऽ-
स्यास्ति । 'अन्यत्रापि (न्येभ्योऽपि) दृश्यते' (वा०
५।२।१०९) इति वः । वाडं वाति । कः (३।२।३)
वा । 'वाडवं' करणे स्त्रीणां घोटिकौषे नपुंसकम् । पाताले
न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले [इति मे० १६१।५०] ॥
(४) ॥ * ॥ विप्राति । 'प्रा पुतौ' (अ० प० अ०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उप्यतेऽत्र
वा । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।१८) इति साधुः । विपाति ।
विपति । 'विप क्षेपे' () वा ॥ (५) ॥ * ॥
ब्रह्मणोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।६२) इत्यण्
'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न । ब्रह्माधीते ।
'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् वा । ब्रह्म जानाति ।
'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् वा ॥ (६) ॥ * ॥ 'वक्त्र-
जस्त्वन्मो विप्रो वर्णज्येष्ठः कचो (ठो) द्विजः । मैत्रः
पुनरुक्तजन्मा स्यात्' [इति त्रिकाण्डशेषः २।७।२-३] ।
'सूत्रकण्ठः पुमान् विप्रं खञ्जरीटकपोतयोः' [इति मे०
४०।२१] ॥ * ॥ षट् 'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥४॥

षट्कर्मा (पु), 'यज्ञ करना, पढ़ना, दान देना, यज्ञ कराना

१. विश्वे—'द्विजे ज्येष्ठभ्रातरि—' इति, मेदिन्यां
च '—द्विजे ज्येष्ठे भ्रातरि—' इति पाठो ।

पढ़ाना और दान लेना; इन ६ कर्मोंसे युक्त ब्राह्मण का १
नाम है ।

असाविति ॥ असौ विप्रः । 'षट् कर्माण्यस्य । 'इज्या-
ध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः
षट्कर्मा विप्र उच्यते' () ॥ (१) ॥ * ॥ एक
'षट्कर्मणो विप्रस्य' ।

विद्वान्विपश्चिदोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥५॥

धीमान्सूरिः कृती कृष्टिलब्धवर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी

विद्वान्, विपश्चित्, दोषज्ञः, सन्, सुधीः, कोविद्, बुधः,
धीरः, मनीषी ज्ञः, प्राज्ञः, संख्यावान्, पण्डितः, कविः,
धीमान्, सूरिः, कृती, कृष्टिः, लब्धवर्णः, विचक्षणः, दूरदर्शी,
दीर्घदर्शी (२२ पु), 'विद्वान्' के २२ नाम हैं ।

वीति ॥ वेत्ति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) ।
'लटः शतृ—' (३।२।१२४) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।
३६) वा । 'विद्वान् ज्ञानिनि धीरे च विद्वानध्यात्मवेदके'
इति धरणिः । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिषेय-
वत्' [इति विश्वः १७६।२५] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकृष्टं
निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति, वा । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ दोषं जानाति । 'आतोऽनुप—'
(३।२।१) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ अस्ति ॥ शता
(३।२।१२४) । 'हनसोरल्लोपः' (६।४।१११) ।
'सन्साधो धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु
साध्युमयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ५९।६८-६९] ॥ (४)
॥ * ॥ सु सुष्ठु ध्यायति । 'व्यं चिन्तायाम्' (भ्वा०
प० अ०) । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा० ३।२।१८०)
इति क्विप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥ * ॥ कोति धर्मादि ।
'कु शब्दे' (अ० प० से०) । कवते वा । 'कुङ् शब्दे'
(भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७५) । गुणः (७।-
३।८४) । कोर्वेदस्य विदः । वेत्ति । 'इगुपघ—' (३।१।
१३५) इति कः । यद्वा,—कवि वेदे विदा यस्य । 'विदः
ज्ञाने च निदिष्टा मनीषायां च योषिति' [इति मे०
७५।१४] ॥ (६) ॥ * ॥ बुध्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि०
आ० अ०) । 'इगुपघ—' (३।१।१३५) इति कः । 'बुधः
सौम्ये च पण्डिते' [इति मे० ७६।१०] ॥ (७) ॥ * ॥
धियं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—'

१. तदुक्तं मनुना— 'अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं
तथा । दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥'
(१।८) इति ।

(३।२।३) इति कः । धियमीरयति । 'ईर गती' (अ० आ० से०) । अण् (३।२।१) वा । 'धीरो धीर्यान्विते स्वरौ बुधे क्लीबं तु कुकुभे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' [इति मे० १२६।५१-५२] ॥ (६) ॥ * ॥ मनीषाऽस्या-
स्ति । ग्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इति नः ॥ (९) ॥ * ॥ जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ज्ञो ब्रह्मबुधविद्वत्सु' [इति मे० ३३।१] ॥ (१०) ॥ * ॥
एषं प्रज्ञः । 'प्रज्ञस्त पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' [इति मे० ३३।१] ॥ * ॥ 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञा-
ऽस्यास्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (११) ॥ * ॥ संख्या विचारणाऽस्त्यस्य । मतुप् (५।२।१९४) ॥ (१२) ॥ * ॥ पण्डयतेऽनया । 'पण्डि गती' (भ्वा० आ० से०) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यमरः । 'पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात्' [इति मे० ४१।१८] । पण्डा जाताऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इति च । यद्वा—पण्डते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७४) इति क्तः । इट् (७।२।३५) ॥ (१३) ॥ * ॥ कवते, कौति, वा । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ।—'कवृ वर्णे'—इति मुकुटश्रन्त्यः । तस्योष्ठा-
न्तत्वात् । कविशब्दस्य दन्तोष्ठान्तेषु पाठात् । 'कवि-
र्वाल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषिति' [इति मे० १५७।४] ॥ (१४) ॥ * ॥
धीरस्यास्ति । मतुप् (५।२।११५) । 'धीमान् पण्डिते च बृहस्पती' [इति मे० ६२।११६] ॥ (१५) ॥ * ॥
सूते, सुयते, वा । 'सूङ् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'सूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (दि० आ० से०) वा । 'सूङ् क्रिः' (उ० ४।६४) एतेन—सुवति—इति विगृह्यत् स्वामी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशासम्भवात् ।—सुनोति । 'सुनो दीर्घश्च' इति रिबीषो—इति वदन्मुकुटोऽपि । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्या-
दर्शनात् ॥ * ॥ केचित्त 'सूरोऽर्कहलयोः पुंसि' [मे० १२९।९८] सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयाऽस्य । अत इनी (५।२।११५) । (सूरौ) नान्तम्—इत्याहुः । 'दूरदृक् क्रोविदः सूरौ' इति रभसः ॥ (१६) ॥ * ॥ प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इति नः (५।२।११५) । कृतमनेन । 'इष्टा-
दिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिर्वा । 'कृती स्यात् पण्डिते योग्ये' [इति मे० ८६।५२] ॥ (१७) ॥ * ॥

१. मेदिन्यां 'सीर' इति दीर्घकारमध्यपाठादस्यात्रानु-
पयोगिता, अतोऽत्र 'सूरश्चारभटे सूर्ये' इति विश्व (११७।२५)
स्योपन्यासः समीचीन आसीत् ।

२. पूर्वमत्र 'हैम' इति पाठ आसीत्, किन्तु पुस्तकत्रये

कर्षति । 'कुष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'कुष्टिः स्यादाकर्षे स्त्री बुधे पुमान्' [इति मे० ३४।८] । रन्तिदेवोऽपि—'आकर्षणे स्त्रियां कुष्टिर्भवेन्ना तु विपश्चिति' इति ॥ (१८) ॥ * ॥ लब्धो वर्णः स्तुतिर्यत्न ॥ (१९) ॥ * ॥ विचष्टे । 'चक्षिष् व्यक्तायां वाचि' (अ० आ० से०) । 'अनुदात्तेतदच ह्लादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'असनयोः—' (वा० २।४।५४) 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा ख्यान् न ॥ (२०) ॥ * ॥
दूरान् दूराद्वा पश्यति 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । ग्रह्यादिणिनिः (३।१।१३४) । 'सुपि' (३।२।७८) इति वा ॥ (२१) ॥ * ॥ एवं दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥ * ॥ ह्यादिशक्तिः 'पण्डितस्य' ।

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

श्रोत्रियः, छात्रश्च (२ पु), 'वेद पढ़नेवाले ब्राह्मण' के २ नाम हैं ।

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽधीते । 'श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते' (५।२।८४) इति वा श्रोत्रियन्निपात्यते ॥ (१) ॥ * ॥
पक्षे 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'संपूर्णशास्त्राध्यायिनः' ।

उपाध्यायोऽध्यापकः ।

उपाध्यायः, अध्यापकः (२ पु), 'उपाध्याय' के अर्थात् 'वेदके एकदेशको वा वेदाङ्गोंको वृत्तिके लिये पढ़ानेवाले' के २ नाम हैं ।

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्मात् । 'इङ्श्च' (३।३।२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ अध्यापयति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ 'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २।१४१) ॥ * ॥ द्वे 'उपाध्यायस्य' ।

अथ स निषेकादिकृद्गुरुः ।

गुरुः (पु), 'गुरु' अर्थात् 'निषेकादि संस्कारको सविधि करके अक्षादिसे पाठन करते हुए पढ़ानेवाले' का १ नाम है ।

अथेति ॥ सोऽध्यापकः । निषेको गर्भाधानमादिर्यस्य सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता । गृणाति धर्मादि । गिरत्यज्ञानं वा । 'गृ शब्दे' (ऋधा० प० से०) । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) वा । 'कृग्रोरुच्च' (उ० १।२४) इत्युः । 'गुरुस्त्रि-
लिङ्ग्यां महति दुर्ज्जालधुनोरपि । पुमांश्च निषेकादिकरे पित्रादी सुरमन्त्रिणि' (इति मे० १२४।२५) । मनुश्च

हैमे 'कृती योग्ये बुधे' (२।२६४) इति भिन्नपाठान्मया सत्पाठस्थाने 'मेदिनी' इति पाठः परिपठितः ।

(२।१४२) 'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चान्तेन स विप्रो गुरुच्यते' ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'संस्कारादिकर्तुंगुरोः' ।

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः

आचार्यः (पु), 'आचार्य' अर्थात् 'मन्त्रोंकी व्याख्या करनेवाले या शिष्यका यज्ञोपवीत संस्कारकर करप और रहस्य के सहित वेदको पढ़ानेवाले ब्राह्मण' का १ नाम है ।

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति । विवप् । (३।१।७६) तुक् । (६।१।७१) ॥ (१) ॥ * ॥ आचर्यते । 'चर गती' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मनुः (२।१४०)—'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥' (२) ॥ * ॥ द्वे 'मन्त्रव्याख्याकर्तुः' ।

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यष्टा च यजमानश्च

व्रती, यष्टा, यजमानः (३ पु), 'यजमान' अर्थात् 'यज्ञ करनेवाले' के ३ नाम हैं ।

येति ॥ आदिशत्यृत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । तृच् (३।१।३३) ॥ * ॥ 'आदिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'तस्वेन्विषयस्य कर्मणि' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥ * ॥ व्रतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वा,—व्रतयति । 'व्रताङ्गोजनतस्त्रिवृत्योः' () इति णिच् । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ यजते तृच् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ 'पुङ्गवजोः शानन्' (३।२।१२८) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'यजमानस्य' ।

स सोमवति दीक्षितः ।

दीक्षितः (पु), 'सोमवत्' यज्ञमें ऋत्विजोंको आदेश देनेवाले यजमान' का १ नाम है ।

स इति ॥ स व्रती सोमपानवति यागे आदेष्टा सन् ॥ * ॥ दीक्षते स्म । 'दीक्ष मीण्डचेज्योपनयनादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा,—दीक्षा जाताऽस्य । तारकादीतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सोमयाजिनः' ।

इज्याशीलो यायजूकः

इज्याशीलः (२ पु), 'बारबार यज्ञ करनेवाले' के २ नाम हैं ।

इति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलति । 'शील समाधी' (भ्वा० प० से०) । 'शीलिकामि—' (वा० ३।२।१) इति णः ॥ (१) ॥ * ॥ पुनः पुनः भृशं वा यजते । 'क्रियासमभिवहारे—' (३।१।२२) इति यङ् । 'यजज-पदशां यङ्' (३।२।१६६) इत्युक्तः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यजनशीलस्य' ।

यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

यज्वा (पु), 'विधिपूर्वक यज्ञ किये हुए' का १ नाम है ।

येति ॥ यजते स्म । 'सुयजोर्ध्वनिप्' (३।२।१०३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'विधिवद्भोतुः' ।

स गीर्षतीष्ट्या स्थपतिः

स्थपतिः (पु), 'बृहस्पतिके मन्त्रसे यज्ञ करनेवाले' का १ नाम है ।

स इति ॥ स यज्वा बृहस्पतिसत्रनामकयागेनेष्टवान् सन् । स्थानम् स्थः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थ' इति योगविभागात् कः । घञर्थे (वा० ३।३।५८) वा । स्थः पतिः 'स्थपतिः कञ्चुकिभ्यपि । जीवेष्टियाजकं शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मे० ६६।१६६-६७) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'बृहस्पतियागकर्तुः' ।

सोमपीती तु सोमपः ।

सोमपीती, सोमपः (२ पु), 'सोमयज्ञ करनेवाले' के २ नाम हैं ।

सविनि ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५।२।१७५) ।—'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः—इति मुकुटः ॥ * ॥ स्वामी तु—पानं पीयम् । 'पातुतुदिवत्ति' (उ० २।७) इति थक् । 'धुमास्था—' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'सोमपीथः—इत्याह ॥ (१) ॥ * ॥ सोमं पिबति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ 'सोमापाः' इति दीर्घपाठे तु विवप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥ * ॥ सर्वदाऽयम् । 'दीक्षितस्तु तत्कालम् ॥ * ॥ द्वे 'सोमयाजिनः' ।

सर्ववैदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

सर्ववैदाः (पु), 'यज्ञमें सर्वस्व दक्षिणा देनेवाले' का १ नाम है ।

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यज्ञ 'विश्वजिदादौ स येनेष्टः कुतः । सर्वं वेदयति । 'विदल लाभे' (तु० उ० अ०) । ण्यन्तः । सर्वं विन्दति वा । असुम् (उ० ४।१९८) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'विश्वजिदादियज्ञस्य' ।

१. यथोक्तं कालिदासेन—'स विश्वजितमाजह्ने यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम्' । इति रघु० (४।८९) ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गोऽधीती

अनूचानः (पु), 'व्याकरण आदि ६ अङ्गों के सहित वेदको पढ़नेवाले' का १ नाम है।

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । 'उपेयिवान्-' (३।२।१०९) इति साधुः । 'अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणो' इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ शिक्षाद्यङ्गषट्कोपेते । प्रोच्यते । ल्युट् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य-' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥ * ॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतुः' ।

गुरोस्तु यः ।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः

समावृत्तः (पु), गुरुकी आज्ञा पाकर गृहस्थाश्रममें रहने के लिये गुरुकुलसे लौटे हुए ब्रह्मचारी का १ नाम है।

ग्विति ॥ गुरोः सकाशाल्लब्धा प्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन । समावर्तते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७३) इति क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ 'गुरुकुलवासाम्निवृत्तस्य' एकम् ।

सुत्वा त्वमिषवे कृते ॥ १० ॥

सुत्वा (सुत्वन पु), 'यज्ञके अन्तमें अवभृथनामक स्नान किये हुए' का १ नाम है।

त्विति ॥ सुतवान् 'षूक् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । सुयजोर्ध्वनिप् (३।२।१०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिषवे = अवभृथस्नाने ॥ * ॥ एकं 'स्नातकस्य' ।

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छात्रः, अन्तेवासी, शिष्यः (३ पु), 'शिष्य, छात्र' के ३ नाम हैं।

छेति ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥ * ॥ अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवासवासि-' (६।३।१८) इत्यलुक् । 'अन्तेवासी भवेच्छिष्ये षण्डाले प्रान्तगेऽपि च' [इति विश्वः १०३।२१६] ॥ (२) ॥ * ॥ शिष्यते । 'शासु अनुशिष्टो' (अ० प० से०) । 'एतिस्तुशास्-' (३।१।१०९) इति क्यप् । 'शास इदङ्हलोः' (६।४।३४) । 'शासिवसि-' (८।३।६०) इति षः (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'शिष्यस्य' ।

शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

शैक्षाः, प्राथमकल्पिकाः (२ पु), 'अध्ययनको प्रथम आरम्भ किये हुए ब्रह्मचारी आदि' के २ नाम हैं।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तदधीते-' (४।२।५९) इत्यण् । शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा-शिक्षां

लभन्ते । 'क्षे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रथमकल्पः आचारम्भः प्रयोजनं येषां ते । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०६) इति ठक् । यद्वा-प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्यालक्षणकल्पा-न्तान्च' (वा० ४।२।६०) इति ठक् । 'कल्पः शास्त्रे विधी न्याये' ('संवर्ते ब्रह्मणो दिने') [इति मे० १०२।२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रथमारब्धवेदानाम्' ।

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सन्नह्यचारिणः ॥ ११ ॥

सन्नह्यचारिणः (पु), 'आपसमें समान वेद, समान व्रत और समान आचारवाले ब्रह्मचारिणों' का १ नाम है।

एकेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद् ब्रह्म । 'एकस्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते । मिथः परस्परम् ॥ ० ॥ समानं ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः । 'चरणे ब्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'समानशाखाध्येतृणाम्' ।

सतीर्थ्यास्वेकगुरवः

सतीर्थ्यः, एकगुरुः (भा० दी० १२ 'सहपाठी, एक गुरुसे पढ़नेवाले' के २ नाम हैं।

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी' (४।४।१०७) इति यत् । 'तीर्थे ये' (६।३।८७) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥ * ॥ एको गुरुर्येषां ते ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'सहाध्यायिणाम्' ।

चित्तवानग्निमग्निचित् ।

अग्निचित् (पु), 'अग्निहोत्री' का १ नाम है।

चीति ॥ अग्निमर्चयति । 'चिक् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अग्नी चेः' (३।२।९१) इति विवप् । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'अभ्युपासकस्य' ।

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

ऐतिह्यम् (न), इतिह (अव्य०), 'परम्परागत उपदेश' के २ नाम हैं।

पेति ॥ परम्परया आगतः । 'तत् आगतः' (४।३।७४) इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् (५।१।१२४) ष्यङ् । पारम्पर्यश्चासावुपदेशश्च । तस्मिन् ॥ * ॥ 'अनन्तावस्येतिह' (५।४।२३) इति ङ्यः ॥ (१) ॥ * ॥ इत्येवं ह किल ॥ (५) ॥ * ॥ यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वे च पूर्वतराश्च' इति द्वन्द्वे 'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्देशात् परम्परादेशे टापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रत्ययं परम्पराशब्दो दृश्यते' (वा० ५।३) तच्चिन्त्यम् । संनियोगशिष्टन्यायेन सप्रत्ययसंनियोग एव परम्पराशब्दविधानात् । परम्पराशब्दस्य त्वव्युत्पन्नत्वात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि परम्पराशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति ।

यद्वा-परं पिपति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वपचा-
जारभारवत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ द्वे
'परंपरोपदेशस्य' ।

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्

उपज्ञा (स्त्री), 'गुरूपदेशके विना उत्पन्न सर्वप्रथम ज्ञान'
का १ नाम है ।

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गो' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे
वाल्मीकेज्ञानम् ॥*॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य' ।

ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

उपक्रमः (पु), 'गुरु आदिसे ज्ञान प्राप्तकर आरम्भ
करने'का १ नाम है ।

ज्ञेति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा०
प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश-'
(७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तूपधायां ज्ञात्वार-
म्भे च विक्रमे । चिकित्सायाम्' (इति मे० ११२।५९) ॥
(१) ॥*॥ यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः ।
एकं 'ज्ञात्वा प्रथमारम्भस्य' ।

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

यज्ञः, सवः, अध्वरः, यागः, सप्ततन्तुः, मखः, क्रतुः (७
पु), 'यज्ञ' के ७ नाम हैं ।

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देव-
पूजादौ' (भ्वा० उ० अ०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति
नङ् । 'यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति हैमः
(२।८०) ॥ (१) ॥*॥ सूयते सोमोऽत्र । 'षूञ् अभिषवे'
(स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा-सूय-
तेऽत्र अनेन वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।
३।५७) । घः (३।३।१८) वा । 'सवो यज्ञे च 'संधाने'
[इति मे० १५९।२९] ॥ (२) ॥*॥ न ध्वरति । 'ध्व कौ-
टिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । अध्वानं
राति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः
मावधाने स्याद्वसुभेदे कतो पुमान्' [इति मे० १३०।१०५] ।
(३) ॥*॥ इज्यते, अनेन वा । अत्र वा । यजेर्घञ् (३।
३।१९) ॥ (४) ॥*॥ सप्तभिष्वन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा
तन्यते । यद्वा-तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र 'सितनिगमि-' (उ०
१।६९) इति तुन् ॥ (५) ॥ * ॥ मखन्ति देवा अत्र,
अनेन वा । 'मख गतो' (भ्वा० प० से०) 'हलश्च' (३।
३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । यद्वा-
'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' () घञ्-

विषयेऽपि 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (६) ॥*॥
करोति । क्रियते वा । 'कृञः कतुः' (उ० १।८०) ।
'क्रतुयज्ञे मुनी पुंसि' [इति मे० ५४।८] ॥ (७) ॥*॥
सप्त 'यज्ञस्य' ।

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

पाठः (पु), 'वेदादिपाठ करने' को 'ब्रह्मयज्ञः' (पु), होमः
(पु), 'हवन करने'को देवयज्ञः (पु), अतिथीनां सपर्या (स्त्री),
'अन्न, जलपान, शय्यादि देकर अतिथियोंके सत्कार करने'
को नृत्यज्ञः (पु), तर्पणम् (न), 'अन्न, जल, पिण्डदान, श्राद्ध,
आदिसे पितरोंको सन्तुष्ट करने'को पितृयज्ञः (पु), बलिः (पु),
'बलिवैश्वदेव अर्थात् काकादिको बलि देने' को भूतयज्ञः
(पु), कहते हैं ।

ये (ब्रह्मयज्ञ, देवयज्ञ, अतिथियज्ञ, पितृयज्ञ और भूत-
यज्ञ) ५ महायज्ञः (पु), अर्थात् 'पञ्चमहायज्ञ' हैं ।

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।
१८) 'पाठश्च पठने ख्यातो 'विद्वक्पण्यां तु योषिति' [इति
मे० ३९।७] ॥ (१) ॥*॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः'
(जु० प० अ०) । 'अतिस्तुमुहुसृ-' (उ० १।१४०) इति
मन् ॥ (१) ॥*॥ अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् ।
सपर्यणम् । 'सपर पूजायाम्' । 'कण्डवादिभ्यो यक्' (३।३।
२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) । सपर्या पूजा ॥
(१) ॥*॥ तृप्यति^१ । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) ।
भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ बलनम् । 'बल
दाने' (संवरणे) (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
११८) । 'बलिर्देव्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च गृहदा-
शरांशयोः । त्वक्संकोचे गन्धके च' इति हैमः (२।५१३-
५१४) ॥ (१) ॥*॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च । ब्रह्मयज्ञ
आदियेषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥*॥ मनुः
(३।७०)—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो
देवो बलिर्भूतो नृत्यज्ञोऽतिथिपूजनम्' इति । 'पाठादीनाम्'
एकैकम् ।

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमिति संसदः ।

आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥ १५ ॥

समज्या, परिषद्, गोष्ठी, सभा, समितिः, संसद,
आस्थानी (७ स्त्री), आस्थानम् (न), सदः (न स्त्री), 'सभा'
के ९ नाम हैं ।

१. 'विद्वक्पण्यां-' इति पाठो मेदिन्याम् ।

२. 'तृप्यति' इत्युल्लेखोऽनुपयुक्तः ।

३. हैमे 'क' पुस्तके—'दारुदराशयोः—' इति, 'ख-
ग' पुस्तकद्वये तु—'दारुदरांशयोः—' इति पाठः ।

सेति ॥ समजन्त्यस्याम् । 'अज गती' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा० २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥ * ॥ परितः सीदन्त्यस्याम् । 'षट् लृ दिक्षरणाक्षौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । संपदादिविप् (वा० ३।३।१०८) । 'सदिर-प्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ॥ * ॥ 'बाहुलकात्परेरन्त्य-लोपे पर्वद्व' च ॥ (२) ॥ * ॥ गावोजनेका वाचस्तिष्ठन्त्य-स्याम् । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' (इति मे० ३।१।४) ॥ (३) ॥ * ॥ सह भान्त्यस्याम् । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०६) । समाना भान्त्यस्याम् इति वा । 'समानस्य-' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'सभा-' (२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः । 'सभा सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोरपि' (इति मे० १०६।९) ॥ (४) ॥ * ॥ समयन्त्यस्याम् । 'इ गती' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमा-ज्याम्, इति वा । 'समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मे०, ६६।१६६) ॥ (५) ॥ * ॥ संसीदन्त्य-स्याम् । क्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (६) ॥ * ॥ आति-ष्ठन्त्यस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (७) ॥ * ॥ (८) ॥ * ॥ सीदन्त्यस्याम् । असुन् (उ० ४।१।८९) ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'सभायाः' ।

प्राग्वंशः प्राग्विर्गोहात्

प्राग्वंशः (पु), 'हवनशालाके पूर्व तरफ यजमानको बैठने के लिये बनाये हुए स्थान या गृह-विशेष' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ प्राचति । 'अञ्छु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।१।५९) इति क्विप् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वाऽत्र ॥ (१) ॥ * ॥ हविःशालायाः पूर्व-भागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे 'प्राग्वंश' शब्दो वर्तते ॥ * ॥ एकं 'प्राग्वंशस्य' ।

सदस्या विधिदर्शिनः ।

सदस्यः (पु), 'यज्ञमें न्यूनाधिक विधिको देखनेवाले ऋत्विग्-विशेष' का १ नाम है ।

सेति ॥ सदसि साधवः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ विधिं द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि-' (३।२।७८) इति ह्रस्वोऽङि । न्यूनाधिकविचारका ऋत्वि-ग्विशेषाः । ॥ * ॥ एकं 'सदस्यस्य' ।

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

सभासद, सभास्तारः, सभ्यः, सामाजिकः (४ पु), 'सभा सद' के ४ नाम हैं ।

सेति ॥ सभायां सीदन्ति । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (१) ॥ * ॥ सभां स्तृणन्ति । 'स्तृन् आच्छा-दने' (ऋचा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (२) ॥ * ॥ सभायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (३) ॥ * ॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायान्समवैति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सभ्येषु' ।

अध्वर्युर्द्वावृहोतारो यजुःसामग्विदः क्रमात् ।

अध्वर्युः, उद्गाता, होता (३ पु), 'यजुर्वेद, सामवेद और ऋग्वेद जाननेवाले' का क्रमशः १-१ नाम है ।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'कव्यध्वरपुतनस्य-' (७।४।३९) इति लोपः । 'क्याच्छन्दसि' (३।२।१७०) इत्युः । यद्वा—न ध्वरति । 'ध्वृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) अ-ध्वरं याति, यीति वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ।—अपष्ट्वादि—इति मुकुटश्चिन्त्यः । गणाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ उद् गायति साम । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृन्तृचौ शंसिषदादिभ्यः संज्ञायां चानिटी' (उ० २।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ जुहोति । 'नप्तुनेष्टृत्वष्टृहोतृ-पोतृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९) । समा-सान्तविधेरनित्यत्वात् 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यकारो न । यजुः सामर्चो विदन्ति । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्विप् । यजुर्विद अध्वर्युः । सामविद् उद्गाता । ऋग्विद् होता । 'ऋत्विग्विशेषाणां' क्रमादिकैकम् ।

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥

आग्नीध्र, ऋत्विक्, याजकः (३ पु), यज्ञ करनेवाला यजमान धन आदिसे जिसका चरण करे उन आग्नीध्र आदि यज्ञ करानेवाले ब्राह्मणों के ३ नाम हैं ।

आग्नीति ॥ अग्नीनिग्धे । 'विद्वधी दीप्तौ' (ह० आ० से०) । क्विप् (३।२।७६) । नलोपः (६।४।२४) । अग्नी-हृत्विक् । अग्नीधः स्थानम् । 'अग्नीधः शरणे रणं भं च' (वा० ४।३।१२०) । आग्नीध्रं स्थानम् । तात्पर्यात्सोऽपि । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीध्रः—इति मुकुटः । तन्न । स्फाय्या (उ० २।१३) दिध्वि-न्धेरपाठात् । अस्मदुक्तप्रक्रियायाः सत्त्वाच्च । आग्नीध्र आद्यो येषां ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युर्ब्राह्मणाच्छंसिअच्छावाकनेष्ट्रादीनां षोडशानाम् ॥ (१) ॥ * ॥ धनैर्होतुभिः वरणे करणैर्वा त्रिय-न्ते । 'वृद्ध संभक्तौ' (ऋचा० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । क्यप् (३।१।१०९) तु वृम एव ॥ * ॥ ऋतो यजति ।

1. *संस्कृत-संज्ञा-संग्रहः* (1) 1. *संस्कृत-संज्ञा-संग्रहः* (1) 1. *संस्कृत-संज्ञा-संग्रहः* (1)

[illegible]

THESE

© 2000 Blackwell Science Ltd, *Journal of Internal Medicine* 247: 345–352

අනුකූලතාවය, පරිමාණය, සහ ස්වභාවය පිළිබඳව විකල්ප
 අනුකූලතාවය, පරිමාණය, සහ ස්වභාවය පිළිබඳව විකල්ප

It is a well-known fact that the number of people who are affected by a disease is often related to the number of people who are exposed to the disease. This is because the more people who are exposed to the disease, the more people who are likely to become infected. This is why it is important to control the spread of diseases by limiting the number of people who are exposed to the disease.

bioRxiv preprint doi: <https://doi.org/10.1101/000000>; this version posted January 1, 2016. The copyright holder for this preprint (which was not certified by peer review) is the author/funder, who has granted bioRxiv a license to display the preprint in perpetuity. It is made available under aCC-BY-NC-ND 4.0 International license.

Figure 1. The effect of the concentration of the *Agrobacterium* strain on the transformation efficiency of *Agrobacterium* strain 1024. The concentration of the *Agrobacterium* strain 1024 was 10⁶ cells/ml (A), 10⁷ cells/ml (B), 10⁸ cells/ml (C), and 10⁹ cells/ml (D). The concentration of the *Agrobacterium* strain 1024 was 10⁶ cells/ml (A), 10⁷ cells/ml (B), 10⁸ cells/ml (C), and 10⁹ cells/ml (D). The concentration of the *Agrobacterium* strain 1024 was 10⁶ cells/ml (A), 10⁷ cells/ml (B), 10⁸ cells/ml (C), and 10⁹ cells/ml (D).

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
विप्रलब्ध	३	१	४१	विलाप	१	६	१६	विश्वकेतु	१	१	२७	विसारिन्	३	१	३१
विप्रलम्भ	१	७	३६	विलास	१	७	३१	विश्वमेघज	२	९	३८	विसृत	३	१	८६
"	३	२	२८	विलीन	३	१	१००	विश्वस्मर	१	१	२२	विसृत्वर	३	१	३१
विप्रलाप	१	६	१६	विलेपन	२	६	१३१	विश्वम्भरा	२	१	२	विसृमर	३	१	३१
विप्रशिक्षा	२	६	२०	"	३	२	२७	४ विश्वरूप	१	१	२१	विस्तर	३	२	२२
विप्रुष्	१	१०	६	विलेपी	२	९	५०	विश्वसृज्	१	१	१७	विस्तार	२	४	१४
विप्रुव	३	२	१४	विविध	३	३	३६	विश्वस्ता	२	६	११	"	३	२	२२
विबन्ध	२	६	५५	विवर	१	८	१	विश्वा	२	४	९९	विस्तृत	३	१	८६
विबुध	१	१	७	विवर्ण	२	१०	१६	२२ विश्वामित्र (परिशिष्ट)				४९ विस्पष्ट	१	६	२०
विभव	२	९	९०	विवश	३	१	४४	विश्वास	२	८	२३	विस्फार	२	८	१०८
विभाकर	१	३	२८	विवस्वत	१	३	२९	विष	१	८	९	विस्फोट	२	६	५३
विभावरी	१	४	४	"	३	३	५७	"	३	३	२२३	विस्मय	१	७	१९
विभावसु	१	१	५६	विवाद	१	६	९	विष्	२	६	६८	विस्मयान्वित	३	१	२६
"	१	३	३०	विवाह	२	७	५६	विषधर	१	८	७	विस्मृत	३	१	८६
"	३	३	२२६	विविक्त	२	८	२२	विषमच्छद	२	४	२३	विस्म	१	५	१२
विभीतक	३	४	५८	"	३	३	८२	विषय	१	५	७	विस्मम्भ	२	८	२३
विभूति	१	१	३६	विविध	३	१	९३	"	२	१	८	"	३	३	१३५
विभूषण	२	६	१०१	विवेक	२	७	२८	"	३	३	१५२	विस्मसा	२	६	४१
विभ्रम	१	७	३१	विश्वोक	२	७	३१	"	३	३	१५२	विहग	२	५	३२
"	३	३	१४२	विश	२	९	१	विषयिन्	१	५	८	विहङ्ग	२	५	३२
विभ्राज्	२	६	१०१	"	३	३	२१४	विषवैद्य	१	८	११	विहङ्गम	२	५	३२
विमनस्	३	१	८	विशङ्कट	३	१	६०	विषा	२	४	९९	विहङ्गिका	२	१०	२९
विमर्दन	३	२	१३	विशद	१	५	१२	विषाक्त	२	८	८८	विहसित	१	७	३५
४५ विमर्श	१	५	२	२६ विशमन (परिशिष्ट)				विषाण	३	३	५६	विहस्त	३	१	४३
विमला	२	४	१४३	विशर	२	८	११५	विषाणी	२	४	११९	३३ विहायस्	१	२	१
विमलात्मक	३	१	५५	विशल्या	२	४	८३	विषुव	१	४	१४	"	१	३	२
विमातृज	२	६	२५	"	२	४	१३६	विषुवत	१	४	१४	"	२	५	३२
विमान	१	१	४८	"	३	३	१५५	विष्किर	२	५	३३	विहायित	२	७	२९
वियत्	१	२	२	विशसन	२	८	११४	विष्टप	२	१	६	विहार	३	२	१६
वियङ्गजा	१	१	४९	विशाख	१	१	४०	विष्टर	३	३	१६९	विहल	३	१	४४
वियम	३	१	१८	विशाखा	१	३	२२	विष्टरश्रवस्	१	१	१८	वीकाश	३	३	२१५
वियात	३	१	२५	विशाय	३	२	३२	विष्टि	१	९	३	वीचि	१	१०	५
वियाम	३	२	१८	विशारण	२	८	११२	विष्टा	२	६	६८	वीणा	१	७	३
विरजस्तमस्	२	७	४४	विशारद	३	३	९५	विष्णु	१	१	१८	"	३	५	३
विरति	३	२	३७	विशाल	३	१	६०	विष्णुकान्ता	२	४	१०४	वीणादण्ड	१	७	७
विरल	३	१	६६	विशालता	२	६	११४	विष्णुपद	१	२	२	वीणावाद	२	१०	१३
५ विरागाई	३	३	११०	विशालत्वच्	२	४	२३	विष्णुपदी	१	१०	३१	वीत	२	८	४६
विराज्	२	८	१	विशाला	२	४	१५६	विष्णुरथ	१	१	२९	वीतंस	२	१०	२६
विराव	१	६	२३	विशिख.	२	८	८६	विष्य	३	१	४५	वीतिहोत्र	१	१	५३
विरिञ्चि	१	१	१७	विशिखा	२	२	३	विष्वक्सेन	१	१	१९	वीथी	२	४	४
विरूपाक्ष	१	१	३२	विशेषक	२	६	१२३	विष्वक्सेनप्रिया	२	४	१५१	"	३	३	८७
विरोचन	१	३	३०	विश्राणन	२	७	२९	विष्वक्सेना	२	४	५६	वीथ्र	३	१	५५
"	३	३	१०८	विश्राव	३	२	२८	विष्वच्	३	४	१३	वीनाह	१	१०	२७
विरोध	१	७	२५	विश्रुत	३	१	९	विष्वद्वयच्	३	१	३४	वीर	१	७	१७
विरोधन	३	२	२१	विश्व	१	१	१०	विसंवाद	१	७	३६	"	१	७	१८
विरोधोक्ति	१	६	१६	"	२	९	३८	विसर	२	५	३९	"	२	८	७७
विलक्ष	३	१	२६	"	३	१	६५	विसर्जन	२	७	२९	वीरण	२	४	१६४
विलक्षण	३	२	२	"	२	१०	२२	विसर्पण	३	२	२३	वीरतरु	३	४	१६४
विलम्भ	३	२	२८	विश्वकदु	३	२	१०९	विसार	१	१०	१७		२	४	४५
				विश्वकर्मन्	३	२	१०९								

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
वीरपत्नी	२	६	१६	बृहश्रवस्	१	१	४१	वेदना	३	२	६	वैद्य	२	६	५७
वीरपान	२	८	१०३	बृहसह	२	६	४०	१६ वेदान्तिन् (परिशिष्ट)				६७	३	३	१६१
वीरभार्या	२	६	१६	बृहदा	२	६	१२	वेष्टि	२	७	१८	वैद्यमातृ	२	४	१०३
वीरमातृ	२	६	१६	बृद्धि	२	४	११२	वेदिका	२	२	१६	वैधान	१	१	५१
वीरवृक्ष	२	४	४१	"	२	८	१९	वेष	३	२	८	वैधेय	३	१	४८
वीरसू	२	६	१६	"	३	२	९	वेषनिका	२	१०	३३	वैनतेय	१	१	२९
वीरहन्	२	७	५२	बृद्धिजीविका	२	९	४	वेषमुख्यक	२	४	१३५	वैनोतक	२	८	५८
वीराशंसन	२	८	१००	बृहोक्ष	२	९	६०	वेषस्	१	१	१७	वैमात्रेय	२	६	२५
वीरुष	२	४	९	बृहयाजीव	२	९	५	"	३	३	२२८	वैयात्र	२	८	५३
वीर्य	१	७	२९	बृन्त	२	४	१५	वेधित	३	१	९९	वैर	१	७	२५
"	२	६	६२	बृन्द	२	५	४०	वेपथु	१	७	३८	वैरनिर्यातन	१	८	११०
"	३	३	१५४	बृन्दारक	१	१	९	वेमन्	२	१०	२८	वैरशुद्धि	२	८	११०
वीरुष	३	३	९६	"	३	३	१६	वेला	३	३	१९८	५ वैरागिक	३	१	११०
वृक	२	४	८१	वृन्दिष्ठ	३	१	११२	वेळ	२	४	१०६	वैरिन्	२	८	१०
वृंहित	२	८	१०७	वृश्चन	२	१०	३२	वेळज	२	९	३५	वैवधिक	२	१०	१५
वृक	२	५	७	वृश्चिक	२	५	१४	वेळित	३	१	७१	वैवस्वत	१	१	५९
वृकचूप	२	६	१२८	"	२	५	१४	"	३	१	८७	वैशाख	१	४	१६
"	२	६	१२९	"	३	३	७	वेश	२	२	२	"	२	९	७४
वृक्कण	३	१	१०३	वृष	१	४	२४	वेशन्त	१	१०	२८	१७ वैशेषिक (परिशिष्ट)			
वृक्ष	२	४	५	"	२	४	१०३	वेशमन्	२	२	४	वैश्य	२	९	१
वृक्षभेदिन्	२	१०	३४	"	२	४	११६	वेशमभू	२	२	१९	वैश्रवण	१	१	६९
वृक्षरहा	२	४	८२	"	२	९	५९	वेश्या	२	६	१९	वैश्वानर	१	१	५३
वृक्षवाटिका	३	४	२	"	३	३	२२०	वेश्याजनसमाश्रय	२	२		१५ वैष्णवी	१	१	३५
वृक्षादनी	२	४	८२	वृषण	२	६	७६	वेष	२	६	९९	वैसारिण	१	१०	१७
"	२	१०	३४	वृषदंशक	२	५	६	वेष्टित	३	१	९०	वौषट्	३	४	८
वृक्षाम्ल	२	९	३५	वृषध्वज	१	३	३४	वैसवार	२	९	३५	व्यक्त	३	३	६१
वृजिन	१	४	२३	वृषन्	१	१	४२	वेष्ट	२	९	६९	व्यक्ति	१	४	३१
"	३	१	७१	"	२	४	८७	वै	३	४	५	व्यग्र	३	३	१९०
"	३	३	१०२	वृषभ	२	९	५९	"	३	४	१५	व्यजन	२	६	१४०
१५ वृढ	३	१	११२	वृषल	२	१०	१	वैकक्षक	२	६	१३६	व्यजक	१	७	१६
वृति	३	२	८	वृषस्यन्ती	२	६	९	वैकुण्ठ	१	१	१८	व्यजन	३	३	११६
वृत्त	३	१	६९	वृषाकपायो	३	३	१५६	वैजनन	२	६	३९	"	३	५	२३
"	३	१	९२	वृषाकपि	३	३	१३०	वैजयन्त	१	१	४६	व्यङ्ग्यक	३	४	५१
"	३	३	७८	वृषी	२	७	४६	वैजयन्तिक	२	८	७१	व्यरयय	३	२	३३
वृत्तान्त	१	६	७	वृष्टि	१	३	११	वैजयन्तिका	२	४	६५	व्यस्यास	३	२	३३
"	३	३	६३	वृष्णि	२	९	७६	वैजयन्ती	२	८	९९	व्यथा	१	९	३
वृत्ति	२	९	१	वृग	३	३	२०	वैज्ञानिक	३	१	४	व्यथ	३	२	८
"	२	९	२	वैगिन्	२	८	७३	वैणव	२	४	१८	व्यध्व	२	१	१६
"	३	३	७३	वैणि	२	६	९८	वैणविक	२	१०	१३	व्यय	३	२	१७
वृत्र	३	३	१६४	वैणी	२	४	६९	वैणिक	२	१०	१३	व्यलीक	३	३	१२
वृत्रहन्	१	१	४२	४२	३	३	५६	वैणुक	२	८	४१	व्यवधा	१	३	१२
वृथा	३	३	२४७	वैणु	२	४	१६१	वैतंसिक	२	१०	१४	व्यवहार	१	६	९
"	३	४	४	वैणुधम	२	१०	१३	वैतनिक	२	१०	१५	व्यवाय	२	७	५७
वृद्ध	२	४	१२२	वैतन	२	१०	३८	वैतरणी	१	९	२	७३	३	३	१६१
"	२	६	४२	वैतस	२	४	२९	वैतालिक	२	८	९७	व्यसन	३	३	१३०
"	३	३	१००	वैतस्वय	२	७	९	वैदेहक	२	९	७८	व्यसनार्त	३	१	४३
वृद्धस्य	२	६	४०	वैताक	३	५	२१	"	२	१०	३	१ व्यसनिन्	३	१	२३
वृद्धदारक	२	४	१३७	वैत्रवती	१	१०	३४	वैदेही	२	४	९६	व्यस्त	३	१	७३
वृद्धनाभि	२	६	६१	वैद	१	६	३								

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
व्याकुल	३	१	४३	व्रत	२	७	३७	शङ्खिनी	२	४	१२६	शमन	२	७	२६
व्याकोश	२	४	७	व्रतति	२	४	९	शची	१	१	४५	शमनस्वसु	१	१०	३२
व्याघ्र	२	५	१	"	३	३	६७	शचीपति	१	१	४३	शमल	२	६	६७
"	३	१	५९	व्रतिन्	२	७	७	शटी	२	४	१५४	शमित	३	१	१७
व्याघ्रनख	२	४	१२९	व्रात	२	५	३९	शठ	३	१	४६	शमी	२	४	५२
व्याघ्रपाद	२	४	३७	व्रात्य	२	७	५३	शणपर्णी	२	४	१४९	"	२	९	२३
व्याघ्रपुच्छ	२	४	५०	व्रीडा	१	७	२३	शणपुष्पिका	२	४	१०७	शमीधान्य	२	९	२४
व्याघ्राट	२	५	१५	व्रीहि	१	९	१५	शणसूत्र	१	१०	१६	शमीर	२	४	५२
व्याघ्री	२	४	९३	"	२	९	२१	शण्ड	२	८	९	शम्पा	१	३	९
व्याज	१	७	३०	व्रैहय	२	९	६	शत	२	९	८४	शम्ब	१	१	४७
"	१	७	३३	श				शतकोटि	१	१	४७	शम्बर	१	१०	४
व्याड	३	३	४२	शंवर	१	१०	४	शतदु	१	१०	३३	"	२	५	१०
व्याडायुध	२	४	१२९	शकट	२	८	५२	शतपत्र	१	१०	४०	शम्बरी	२	४	८७
व्याध	२	१०	२१	शकल	१	३	१६	शतपत्रक	२	५	१६	शम्बल	३	५	३४
व्याधि	२	४	१२६	शकलिन्	१	१०	१७	शतपदी	२	५	१३	शम्बाकृत	२	९	६
"	२	६	५१	शकुन	२	५	३२	शतपर्वन्	२	४	१६१	शम्बुक	१	१०	२३
व्याधिघात	२	४	२४	शकुनि	२	५	३२	शतपर्विका	२	४	१०२	शम्बुली	२	६	१९
व्याधित	२	६	५८	शकुन्त	२	५	३२	"	२	४	१५८	शम्भु	१	१	३०
व्यान	१	१	६३	"	३	३	५८	शतपुष्पा	२	४	१५२	"	३	३	१३५
व्यापाद	१	५	४	शकुन्ति	२	५	३२	शतप्रास	२	४	७६	शम्बा	२	९	१४
२६ व्यापादन (परिशिष्ट)				शकुल	१	२०	१९	शतमन्यु	१	१	४२	शय	२	६	८१
व्याप्य	२	४	१२६	शकुलशक	२	४	१५९	शतमान	३	५	३४	शयन	१	७	३६
व्याम	२	६	८७	शकुलाशनी	२	४	८६	शतमूली	२	४	१००	"	३	३	१३७
व्याल	१	८	७	"	२	४	१११	शतवीर्या	२	४	१५९	शयनीय	२	६	१३७
"	३	३	१९६	शकुलभंज	१	१०	१७	शतवेधिन	३	४	१४१	शयल	३	१	३३
व्यालगाहिन	१	८	११	शक्र	२	६	६७	शतवदा	१	३	९	शयित	३	१	३३
२३ व्यास (परिशिष्ट)				९२ "	३	५	२३	शतान्न	२	८	५१	शयु	१	८	५
"	३	२	२२	शक्रकरि	२	९	६२	शतावरी	२	४	१०१	शय्या	२	६	१३७
व्याहार	१	६	९	शक्ति	२	८	१९	शशु	२	८	९	शर	२	४	१६२
व्युत्थान	३	३	११८	"	२	८	१०२	"	२	८	११	"	२	८	८७
९ व्युरपत्र	३	१	११०	"	३	३	६६	शनैश्चर	१	३	२६	"	३	५	११
व्युष्टि	३	३	३८	शक्तिधर	१	१	४०	शनैस्	३	४	१७	शरजम्भन्	१	१	३९
व्यूढ	३	३	४५	शक्तिहेतिक	२	८	६९	शपथ	१	६	९	शरण	३	३	५३
व्यूढकङ्कट	२	८	६५	शक्रा	१	१	४२	शपन	१	६	९	शरद	१	४	१९
व्यूति	२	१०	२८	"	२	४	६६	शफ	२	८	४९	"	१	४	२०
व्यूह	२	५	३९	शक्रधनुम्	१	३	१०	शर	३	३	१३२	"	३	३	९३
"	२	८	७९	शक्रपादप	२	४	५३	शफरी	१	१०	१८	शरभ	२	५	११
"	३	२	२३८	शक्रपुष्पी	२	४	१३६	शवर	२	१०	२०	शरब्ध	२	८	८६
व्यूहपारिण	२	८	७९	शक्र	३	१	६६	शवरालय	२	२	२०	शराभ्यास	२	८	८६
व्योकार	२	१०	७	शक्रर	१	१	३०	शबल	१	५	१७	शरारि	२	५	२५
व्योमकेश	१	१	३४	शक्रु	१	१०	२०	शबली	२	९	६७	शराह	३	१	२८
व्योमन्	१	२	१	"	२	४	८	शब्द	१	५	७	शराव	२	९	३२
व्योमयान	१	१	४८	"	३	८	९३	"	१	६	२	शरावती	१	१०	३४
व्योष	२	९	१११	शङ्ख	१	१	७१	"	१	६	२२	शरासन	२	८	८३
व्रज	२	५	३९	२९ "	१	१	७१	शब्दग्रह	२	६	९४	शरीर	२	६	७७
"	३	३	३०	"	१	१०	२३	शब्दन	३	१	३८	शरीरिन्	१	४	३७
व्रज्या	२	७	३५	"	२	४	१३०	शम	३	२	३	शर्करा	२	१	११
"	२	८	९५	"	३	३	१८	शमव	३	२	३	"	२	९	४३
व्रण	२	६	५४	शङ्खनख	१	१०	२३	शमन	१	१	५८	"	३	३	१७५

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
शर्करावत्	२	१	११	शाखिन्	२	४	५	शास्तृ	१	१	१४	शिला	२	३	४
शर्करिल	२	१	११	शाक्षिक	२	१०	८	शास्त्र	३	३	१७९	शिलाजतु	२	९	१०४
शर्मन्	१	४	२५	शाटक	३	५	३३	शास्त्रविद्	३	१	६	शिली	१	१०	२४
शर्व	१	१	३०	शाटी	३	५	३८	शिक्य	२	१०	३०	शिलीमुख	३	३	१८
शर्वरी	१	४	३	शाठ्य	१	७	३०	शिक्रियत	३	१	८९	शिलोक्षय	२	३	१
शर्वला	२	८	९३	शाण	२	१०	३२	शिक्षा	१	६	४	शिरप	२	१०	३५
शर्वाणी	१	१	३७	शाणी	३	५	९	शिक्षित	३	१	४	शिल्पिन्	२	१०	५
शूल	२	५	७	शाण्डिल्य	२	४	३२	शिखण्ड	२	५	३१	शिल्पिशाला	२	२	७
शूलभ	२	५	२८	शात	१	४	२५	शिखण्डक	२	६	९६	शिव	१	१	३०
शूलल	२	५	७	"	३	१	९१	शिखर	२	३	४	"	१	४	२५
शूलली	१	५	७	शातकुम्भ	२	९	९४	"	२	४	१२	शिवक	२	९	७३
शूलाट्ट	२	४	१५	शात्रव	२	८	११	शिखरिन्	२	३	१	शिवमल्ली	२	४	८१
शूल्क	३	३	२३	शाद	१	१०	९	"	३	३	२०६	शिवा	१	१	३७
शूल्य	२	४	५३	"	३	३	९०	शिखा	१	१	५७	"	२	४	५२
"	२	५	७	शादल	२	१	१०	"	२	५	३१	"	२	४	५९
"	२	८	९३	शान्त	२	१	९७	"	३	३	१९	"	२	४	१२७
शव	२	८	११८	शान्ति	३	२	३	"	१	१	५५	"	२	५	५
शश	२	५	११	शावर	२	४	३३	शिखावत्	२	५	३०	शिशिर	१	३	१९
शशधर	१	३	१५	शाम्बरी	२	१०	११	शिखावल	२	९	२०१	"	१	४	१८
शशलोमन्	२	९	१०७	शार	३	३	१६६	शिखिग्रीव	२	५	३०	शिशु	२	५	३८
शशदान	२	५	१३	शारङ्ग	२	५	१७	शिखिन्	३	३	१०६	शिशुक	१	१०	१८
शशोर्ण	२	९	१०७	शारद	२	४	२३	"	१	१	४०	शिशुत्व	२	६	४०
शश्वत्	३	३	२४३	"	३	३	९५	शिखिवाहन	२	४	३१	शिशुमार	१	१०	२०
"	३	४	१	शारदी	२	४	१११	शिगु	२	९	३४	शिशन	२	६	७६
"	३	४	११	शारिफल	२	१०	४६	"	१	९	११०	शिधिदान	३	१	४६
८२ शङ्कुली	३	३	२०५	शारिवा	२	४	११२	शिद्धान्त	२	९	९८	शिष्टि	२	८	२६
शष्प	२	४	१६७	शार्कर	२	१	११	शिजित	१	६	२४	शिष्य	२	७	११
शस्त	१	४	२६	११ शार्क	१	१	२८	शिजिनी	२	८	८५	शोकर	१	३	११
"	३	१	१०९	शार्किन्	१	१	१९	शिति	३	३	८३	शोप्र	१	१	६४
शस्त्र	२	८	८२	शार्दूल	२	५	१	शितिकण्ठ	१	१	३२	शीत	१	३	१९
"	३	३	१७९	"	३	१	५९	शितिसारक	२	४	३८	"	१	३	१९
शस्त्रक	२	९	९८	शार्वर	३	३	१८८	शिपिविष्ट	३	३	३४	"	२	४	३०
शस्त्रमार्ज	२	१०	७	शाल	१	१०	१९	शिफा	२	४	११	"	२	४	३४
शस्त्राजीव	२	८	६७	शाला	२	२	६	६० "	३	३	१३२	"	३	५	२२
शस्त्री	२	८	९२	"	२	४	११	शिफाकन्द	१	१०	३३	शीतक	२	१०	१८
शस्यमञ्जरी	२	९	२१	शालावृक्ष	३	३	१२	शिबिका	२	८	५३	शीतभोरु	२	४	७०
शस्यशूक	२	९	२१	शालि	२	९	२४	शिविर	२	८	३३	शीतल	१	३	१९
शाक	२	४	१३६	शालीन	३	१	२६	शिरस्	२	६	९५	"	२	४	१४९
"	२	९	३४	शालुक	१	१०	३८	शिरस्त्र	२	८	६४	शीतशिव	२	४	१०५
शाकट	२	९	६४	शालूर	१	१०	२४	शिरस्य	२	६	९८	"	२	४	१२२
३८ शाकशाकट (परिशिष्ट)				शालेय	२	४	१०५	शिरीष	२	४	६३	"	२	९	४२
३८ शाकशाकिन (परिशिष्ट)				"	२	९	६	५ शिरोगृह	२	२	८	शीधु	२	१०	४१
शाकुनिक	२	१०	१४	शास्त्रमलि	२	४	४६	शिरोषि	२	६	८८	"	३	५	३४
शाक्तीक	२	८	६९	शास्त्रमलीवेष्ट	२	४	४७	शिरोरत्न	२	६	१०२	२२ शीन	३	१	११२
शाक्यमुनि	१	१	१४	शावक	२	५	३८	शिरोरुह	२	६	९४	शीर्ष	२	६	९५
शाक्यसिंह	१	१	१५	शाश्वत	३	१	७२	शिरोऽस्थि	२	६	६९	शीर्षक	२	८	६३
शाखा	२	४	११	शाङ्कुलिक	३	२	४०	शिल	२	९	२	शीर्षण्य	२	६	९८
शाखानगर	२	२	२	शासन	२	८	२५	शिला	२	२	१३				
शाखामृग	२	५	३	५५ "	३	३	१३६								

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
श्रीषण्य	२	८	६४	शुष्कमांस	२	६	६३	शैलालिन्	२	१०	१२	श्याल	२	६	३२
शूल	१	७	२६	शुष्म	२	८	१०२	शैलष	२	४	३२	श्याव	१	५	१६
"	३	३	२०१	शुष्मन्	१	१	५४	"	२	१०	१२	श्येत	१	५	१२
शुक	२	४	१३२	शुक	२	९	२३	शैलेय	२	४	१२३	श्येन	२	५	१५
"	२	५	२१	शुककीट	२	५	१४	शैवल	१	१०	३८	श्येनम्पाता	३	५	६
शुकनास	२	४	५७	शुकधान्य	२	८	२४	शैवलनी	१	१०	३०	श्रद्धा	३	३	१०२
शुक्त	३	३	८३	शुकशिवि	२	४	८७	११ शैव्य	१	१	२८	श्रद्धालु	२	६	२१
शुक्ति	१	१०	२३	शुद	२	१०	१	शैशव	२	६	४०	"	३	१	२७
"	२	४	१३०	शुद्धा	२	६	१३	शोक	१	७	२५	श्रयण	३	२	१२
शुक	१	१	५६	शुद्धी	२	६	१३	शोचिष्केश	१	१	५४	श्रवण	२	६	९४
३६ "	१	३	२	शून्य	३	१	५६	शोचिस्	१	३	३४	श्रवस्	२	६	९४
"	१	३	२५	१७शून्यवादिन्	२	७	६	शोण	१	५	१५	श्रविष्ठा	१	३	२२
"	१	४	१६	शूर	२	८	७७	"	१	१०	३४	श्राणा	२	९	५०
"	२	६	६२	शूरण	२	४	१५७	शोणक	२	४	५७	श्राद्ध	२	७	३१
शुकशिष्य	१	१	१२	शूर्प	२	९	२६	शोणरत्न	२	९	९२	श्राद्धदेव	१	१	५९
शुङ्ग	१	४	१२	शूल	३	३	१९७	शोणित	२	६	६४	श्राय	३	२	१२
"	१	५	१२	शूलाकृत	२	९	४५	शोथ	२	६	५२	श्रावण	१	४	१६
शुच्	१	७	२५	शूलिन्	१	१	३०	शोधनी	२	४	१४९	श्रावणिक	१	४	१६
शुचि	१	१	५६	शूल्य	२	९	४५	शोधनी	२	२	१८	४९ श्राव्य	१	६	२०
"	१	४	१६	शृङ्गल	२	६	१०९	शोधित	२	९	४६	श्री	१	१	२७
"	१	५	१२	शृङ्गलक	२	९	७५	"	३	१	५६	"	२	८	८२
"	१	७	१७	शृङ्गला	२	८	४१	शोफ	२	६	५२	श्रीकण्ठ	१	१	३२
"	३	३	२८	शृङ्ग	२	३	४	शोभन	३	१	५२	श्रीधन	१	१	१४
शृण्ठी	२	९	३८	"	२	४	१४२	शोभा	१	३	१७	श्रीदं	१	१	३९
शृण्ढा	२	१०	४०	"	३	३	२६	शोभाजन	२	४	३१	श्रीपति	१	१	२१
शृणुद्रि	१	१०	३३	९४ "	३	५	२३	शोष	२	६	५१	श्रीपर्ण	२	४	६६
शृङ्गान्त	२	२	१२	शृङ्गवेर	२	९	३७	शौक	२	५	४३	"	३	३	५३
"	३	३	६६	शृङ्गाटक	२	१	१७	शौकिलकेय	१	८	१०	श्रीपर्णिका	२	४	४०
शृनक	२	१०	२२	शृङ्गार	१	७	१७	शौण्ड	३	१	२३	श्रीपर्णो	२	४	३६
शृनो	२	१०	२२	शृङ्गिणी	२	९	६६	शौण्डिक	२	१०	१०	श्रीफल	२	४	३२
शृभ	१	४	२५	२१ शृङ्गिन्	१	१	४०	शौण्डो	२	४	९७	श्रीफली	२	४	६५
"	३	५	२३	शृङ्गो	१	१०	२५	शौण्डोदनि	१	१	१५	श्रीमत्	२	४	४०
शृभंयु	३	१	५०	"	२	४	१००	शौरि	१	१	२१	"	३	१	१४
शृभान्वित	३	१	५०	"	२	४	११६	शौर्य	२	८	१०२	श्रील	३	१	१४
शृभ्र	१	५	१२	शृङ्गीकनक	२	९	९६	शौल्विक	२	१०	८	११ श्रीवत्स	१	१	२८
"	३	३	१९२	शृत	३	१	९५	शौल्विक	२	१०	८	श्रीवत्सलान्छन	१	१	२२
शृभ्रदन्ती	१	३	५	शेखर	२	६	१३६	शौष्कल	३	१	१९	श्रीवास	२	६	१२९
शृभ्राशु	१	३	१४	शेफस्	२	६	७६	श्च्योत	३	२	१०	श्रीवेष्ट	२	६	१२९
शृत्क	२	८	७७	शेफालिका	२	४	७०	श्मशान	२	८	११८	"	३	५	१३
२९ "	३	३	१७	"	३	५	७	श्मशु	२	६	९९	श्रीसंज्ञ	२	६	१२५
शृत्ब	२	९	९७	शेमुषी	१	५	१	२२ श्यान	३	१	११२	श्रीइस्तिनी	२	४	६९
"	२	१०	२७	शेलु	२	४	३४	श्याम	१	५	१४	श्रुत	३	३	७७
"	३	५	२३	शेवधि	१	१	७२	"	३	३	१४३	श्रुति	१	६	३
शृष्टवा	२	७	३५	शेवाल	१	१०	३८	श्यामल	१	५	१४	"	२	६	९४
शृषि	१	८	२	शेष	१	८	४	श्यामा	२	४	५५	"	३	३	७३
शृषिर	१	७	४	शैक्ष	२	७	११	"	२	४	१०८	श्रेणि	२	१०	५
"	१	८	१	शैखरिक	२	४	८८	"	२	४	११२	श्रेणी	२	४	४
"	१	८	२	७२ शैत्य	३	३	१६१	"	३	३	१४३	श्रेयस्	१	४	५४
शृषिरा	२	४	१२९	शैल	१	३	१	श्यामाक	२	४	१६५	"	१	५	६

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
श्रेयस्	३	१	५८	ष				सत्कन्दन	१	१	४४	सत्कन्दन	१	१	४४
श्रेयसी	२	४	५९	षट्कर्मन्	२	७	४	सत्कम	३	२	२५	सत्कम	३	२	२५
"	२	४	८४	षट्पद	२	५	२९	सत्क्षेपण	३	२	२१	सत्क्षेपण	३	२	२१
"	२	४	९७	षट्मिह	१	१	१४	"	३	३	५५	संक्षय	२	८	१०४
श्रेष्ठ	३	१	५८	षट्मानन	१	१	३९	संसिद्धि	१	७	३७	संक्षया	१	५	२
श्रेण	२	६	४८	षट्मन्य	२	४	४८	संस्कारहीन	२	७	५३	संक्षयात	३	१	६४
श्रेणि	२	६	७४	षट्मन्या	२	४	१०२	८ संस्कृत	३	१	११०	संक्षयावत	२	७	५
श्रेणिफलक	२	६	७४	षट्मन्यिका	२	४	१५४	"	३	३	८१	सङ्ग	३	२	२९
श्रेण	२	६	९४	षट्ज	१	७	१	संस्तर	३	३	१६१	सङ्गत	१	६	१८
श्रेणिय	२	७	६	षट्ठ	१	१०	४२	संस्तव	२	२	२३	सङ्गम	३	२	२९
श्रेण्ट	३	४	८	"	२	९	६२	संस्ताव	३	२	३४	"	३	५	३४
श्रेण	३	१	६१	षट्ठ	२	८	३३	संस्त्याय	३	३	१५१	सङ्गर	३	३	१६६
४७ छावा	१	६	१६	षट्ठिक	२	९	२४	संस्था	२	८	२६	सङ्गीर्ण	३	१	१०९
२० छिष्टसम्पुक्त	३	१	११२	षट्ठिक्य	२	९	७	२७ "	(परिशिष्ट)			सङ्गूढ	३	१	९३
१४ छीपद	२	६	५५	षाण्मातुर	१	१	४०	५२ "	३	३	८७	सङ्ग्रह	१	६	६
क्षेप	३	२	११	२ विज्ञ	३	१	२३	संस्थान	३	३	१२४	सङ्ग्राम	२	८	१०५
क्षेष्मण	२	६	६०	स				संस्थित	२	८	११७	सङ्ग्राह	२	८	९०
क्षेष्मन्	२	६	६२	संयत्	२	८	१०६	संस्पृश	२	४	१५४	"	३	२	१४
क्षेष्मल	२	६	६०	संयत	३	१	४२	संस्फोट	२	८	१०५	सङ्घ	२	५	४१
क्षेष्मातक	२	४	३४	संयम	३	२	१८	संहत	३	१	७५	सङ्घात	३	५	३९
क्षोक	३	३	३	संयाम	३	२	१८	संहतजानुक	३	५	४७	सचिव	३	३	२०६
क्षेत्रेयस	१	४	२५	संयुग	२	८	१०५	संहति	३	५	४०	सजम्बाल	२	१	१०
क्षेत्रेय	२	४	९८	संयोजित	३	१	९२	संहनन	२	६	७०	सज्ज	२	८	६५
क्षेत्र	२	१०	२२	संराव	१	६	२३	संहार	१	९	२	सज्जन	२	७	३
क्षेत्रिश	३	५	४०	संस्थाप	१	६	१६	संहृति	१	६	८	"	२	८	३३
क्षेत्रच	२	१०	२०	संवत्	३	४	१६	सकल	३	१	६५	सज्जना	२	८	४२
क्षेत्र	१	८	२	संवत्सर	१	४	२०	सकृत्	३	३	२४२	सञ्चय	२	५	३९
"	३	५	२२	संवनन	३	२	४	सकृत्प्रज	२	५	२०	सञ्चारिका	२	६	१७
क्षेत्रयु	१	६	५२	संवर्त	१	४	२२	सक्तुफला	२	४	५२	सञ्चवन	२	२	६
क्षेत्रृत्ति	२	९	२	संवर्तिका	१	१०	४३	सक्थि	२	६	७३	सञ्चवर	१	१	५७
क्षेत्रुर	२	६	३१	संवसथ	२	२	१९	सखि	२	८	१२	सञ्चपन	२	८	११३
"	२	६	३७	संवहन	३	२	२२	सखी	२	६	१२	सञ्चा	३	३	३३
क्षेत्र्य	३	३	१४६	संविद्	१	५	१	सख्य	२	८	१२	सञ्चु	२	६	४७
क्षेत्र	२	६	३१	"	१	५	५	सगर्भ्य	२	३	३४	सटा	२	६	९७
क्षेत्रक्षेत्र	२	६	३७	"	३	३	९२	सगोत्र	२	६	३४	संडीन	२	५	३७
क्षेत्र	३	४	२२	संवीक्षण	२	२	३०	सग्वि	२	९	५५	सत्	२	७	५
क्षेत्रन	१	१	६१	संवीत	३	१	९०	सङ्कट	३	१	८५	"	३	३	८३
"	२	४	५२	संवेग	१	७	३४	सङ्कर	३	२	१८	सतत	१	१	६५
क्षेत्रिध	१	५	७	संवेद	३	२	६	सङ्कर्षण	१	१	२४	सती	२	६	६
क्षेत्र	३	६	५४	संवेश	१	७	३६	सङ्कलित	३	१	९३	सतीनक	२	९	१६
क्षेत्र	१	५	१२	संस्थान	३	६	११८	सङ्करूप	१	५	२	सतीर्थ	२	७	१२
"	२	९	९६	संशप्तक	२	८	९८	सङ्कसुक	३	१	४३	सत्तम	३	१	५८
"	३	३	७९	संशय	१	५	३	सङ्कास	२	१०	३७	सत्त्व	१	४	२९
क्षेत्रगव	२	५	२३	संशयापन्नमानस	३	५		सङ्कीर्ण	२	१०	९	"	३	३	२१३
क्षेत्रमरिच	२	९	११०	५ संशित	३	१	११०	"	३	१	८५	सत्पथ	२	१	१६
क्षेत्ररक्त	१	५	१५	संश्रव	१	५	५	"	३	३	५७	सत्य	१	६	२९
क्षेत्ररसा	२	४	७१	संश्रुत	३	१	१०९	सङ्कुल	१	६	१९	"	३	३	१५४
				संश्लेष	३	२	३०	"	३	१	८५	२ सत्यक	१	१	१७
								सङ्कोच	२	६	१२४	सत्यकार	२	९	८२

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
सत्यवचसू	२	७	४३	सन्धान	२	१०	४२	समञ्जस	२	८	२४	समीक	२	८	१०४
२३ सत्यवतीसुत (परिशिष्ट)				सन्धि	१	४	७	समधिक	३	१	७५	समीप	३	१	६६
सत्याकृति	२	९	८२	"	२	८	१८	समन्ततस्	३	४	१३	समीर	१	१	६२
सत्यानृत	२	९	३	"	३	२	११	समन्तदुग्धा	२	४	१०६	समीरण	१	१	६३
सत्यापन	२	९	८२	सन्धिनी	२	९	६९	समन्तभद्र	१	१	१३	"	२	४	७९
सत्त्र	१	३	१८१	सन्ध्या	१	४	३	समम्	३	४	४	समुच्चय	३	२	१६
सत्रा	३	४	४	सन्नकद्रु	२	४	३५	समय	१	४	१	समुच्छ्रय	३	३	१५२
सत्रिन्	२	८	१५	सन्नद्व	२	८	६५	"	३	३	१४९	समुज्झित	३	१	१०७
सत्वर	१	१	६५	सन्नय	३	३	१५१	समया	३	३	२५२	समुत्पिञ्ज	२	८	९९
सदन	२	२	५	२५ सन्नाय्य (परिशिष्ट)				"	३	४	७	समुदक्त	३	१	९०
सदस्	२	७	१५	सन्निकर्षण	३	२	२३	समर	२	८	१०४	समुदय	२	५	४०
सदस्य	२	७	१६	सन्निकृष्ट	३	१	६६	२५ समरोचित (परिशिष्ट)				समुदाय	२	५	४०
सदा	२	४	२२	सन्निधि	३	२	२३	समर्थ	३	३	८७	"	२	८	१०६
सदागति	१	१	६१	सन्निवेश	२	२	१९	समर्थन	२	८	२५	समुद्र	३	५	१७
सदातन	३	१	७२	सपल	२	८	१०	समर्थक	३	१	७	समुद्रक	२	६	१३९
२ सदानन्द	१	१	१७	सपदि	३	४	२	समर्थ्यादि	३	१	६७	समुद्रिरण	३	३	५५
सदानोरा	१	१०	३३	"	३	४	९	समवर्तिन्	१	१	५८	समुद्रत	३	१	२३
सदृक्ष	२	१०	३६	सपर्या	२	७	१४	समवाय	२	५	४०	समुद्र	१	१०	१
सदृश	२	१०	३६	"	२	७	३४	समष्टिला	२	४	१५७	समुद्रान्ता	२	४	९२
सदृश	२	१०	३६	सपिण्ड	२	६	३३	समसन	३	२	२१	"	२	४	१२६
सदेश	३	१	६७	सपीति	२	९	५५	समस्त	३	१	६५	"	२	४	१३३
सधन्	२	२	४	सप्तकी	२	६	१०८	समस्या	१	६	७	५६ समुद्रिय	१	१०	१३
सधस्	३	४	९	सप्ततन्तु	२	७	१३	समा	१	४	२०	समुन्दन	३	२	२९
सधयव्	३	१	३४	सप्तपण	२	४	३३	समांसमीना	२	९	७२	समुन्न	३	१	१०५
सनस्कृमा	१	१	५१	सप्तपि	१	३	२७	समाकषिन्	१	५	११	समुन्नद्व	३	३	१०३
सना	३	४	१७	सप्तला	२	४	७२	समाधात	२	८	१०५	समुपजोषम्	३	४	१०
सनातन	३	१	७२	"	२	४	१४३	समाज	२	५	४२	समूर्	२	५	९
सनाभि	२	६	३३	सप्ताचिस्	१	५	५६	४४ समाधान	१	५	१	समूर्	२	५	३९
सनि	२	७	३२	सप्ताश्व	१	३	२९	समाधि	१	५	५	समूर्	२	७	२०
सनीड	३	१	६६	सप्ति	२	८	४४	"	३	३	९८	समृद्ध	३	१	११
सन्तत	१	१	६५	सब्रह्मचारिन्	२	७	११	समान	१	१	६३	समृद्धि	३	२	१०
सन्तति	२	७	१	समर्तुका	२	१	११२	"	२	१०	३७	सम्पत्ति	२	८	८२
सन्तप्त	३	१	१०२	समा	२	२	६	"	३	३	१२७	सम्पद्	२	८	८१
सन्तमस	१	८	४	"	२	७	१५	समानोदय	२	६	३४	सम्पराय	३	३	१५१
सन्तान	१	१	५०	"	३	३	१३७	समालम्भ	३	२	२७	सम्परायक	२	८	१०४
"	२	७	१	समाजन	३	२	७	समावृत्त	२	७	१०	सम्पाक	२	४	२३
सन्ताप	१	१	५७	सभासद्	२	७	१६	समासाद्य	३	१	९२	सम्पुटक	२	६	१३९
सन्तापित	३	१	१०२	सभास्तार	२	७	१६	समासार्था	१	६	७	सम्प्रति	३	४	२३
सन्दान	२	९	७३	सभिक	२	१०	४४	समाहार	३	२	१६	सम्प्रदाय	३	२	७
सन्दानित	३	१	९५	सभ्य	२	७	३	समाहित	३	१	१०९	सम्प्रधारणा	२	८	२५
सन्दाव	२	८	१११	"	२	७	१६	४५ "	३	३	८५	सम्प्रहार	२	८	१०५
सन्दिगत	३	१	८६	सम	२	१०	३६	समाह्वति	१	६	६	सम्फुल्ल	२	४	७
"	३	१	९५	"	३	१	६४	समाह्वय	२	१०	४६	सम्बाध	३	१	८५
सन्देशवाच्	१	६	१७	समग्र	३	१	६५	समित	२	८	१०६	५१ "	३	३	१०४
सन्देशहर	२	८	१६	समक्षा	२	४	९०	५१ "	३	३	८५	सम्भेद	१	१०	३५
सन्देश	१	५	३	"	२	४	१४१	समिति	२	७	१५	सम्भ्रम	१	७	३४
सन्दोह	२	५	३९	समज	२	५	४२	"	२	८	१०६	"	३	२	२६
सन्द्राव	२	८	१११	समक्षा	१	६	११	"	३	३	७०	सम्भद	१	४	२४
सन्धा	३	३	१०२	समज्या	२	७	१५	समिध्	२	४	१३	सम्भाजनी	३	३	१६

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
सम्भूच्छन	३	२	६	सर्वसन्नहन	२	८	९४	सांशयिक	३	१	५	सार	३	३	१७१
सम्भृष्ट	२	९	४६	सर्वानुभूति	२	४	२०८	साकम्	३	४	४	सारङ्ग	३	३	२३
सम्यच्	१	६	२२	सर्वान्नमोजिन्	३	१	२२	साक्षात्	३	३	२४३	सारथि	२	८	५९
सम्राज्	२	८	३	सर्वान्नीन	३	१	२२	सागर	१	१०	१	सारमेय	२	१०	२१
सरक	२	१०	४३	सर्वाभिसार	२	८	९४	२ सागराम्बरा	२	१	३	सारव	१	१०	३६
सरवा	२	५	२६	सर्वार्थसिद्ध	१	१	१५	साचि	३	४	६	सारस	१	१०	४०
सरट	२	५	१२	सर्वोष	२	८	९४	सातला	२	४	१४३	"	२	५	२२
सरणा	२	४	१५२	सर्षप	२	९	१७	साति	३	२	३८	सारसन	२	६	१०९
सरणि	२	१	१५	सलिल	१	१०	३	"	३	३	६७	"	२	८	६३
सरमा	२	१०	२२	सलकी	२	४	१२४	"	३	५	९	सारिका	३	५	८
सरल	२	४	६०	सब	२	७	१३	सातिसार	२	६	५९	सार्थ	२	५	४१
"	३	१	८	सवन	२	७	४७	सारिवक	१	७	१६	सार्थवाह	१	९	७८
सरलद्रव	२	६	१२९	सवयस्	२	८	१२	सादिन्	२	८	६०	सार्द्र	३	१	१०५
सरला	२	४	१०८	सवितृ	१	३	३१	"	३	३	१०७	सार्धम्	३	४	४
सरस्	१	१०	२८	सविष	३	१	६७	साधन	३	३	११९	२९ सार्पिष्क (परिशिष्ट)			
सरसी	१	१०	२८	सवेश	३	१	६७	साधारण	२	१०	३७	सार्वभौम	१	३	४
सरसीरुह	१	१०	४०	सव्य	३	१	८४	"	३	१	८२	"	२	८	२
सरस्वत्	१	१०	१	सव्येष्ट	२	८	६०	साधित	३	१	४०	साल	२	२	३
"	३	३	५७	सस्य	२	४	१५	साधिष्ट	३	१	११२	"	२	४	५
सरस्वती	१	६	१	सस्यसम्बर	२	४	४४	साधीयस्	३	३	२३६	"	२	४	४४
५८ "	१	१०	३०	सह	३	४	४	साधु	२	७	३	सालपर्णी	२	४	११५
"	१	१०	३४	सहकार	२	४	३३	"	३	१	५२	३१ सालमज्जिका (परिशिष्ट)			
सरित्	१	१०	२९	सहचरी	२	४	७५	"	३	३	१०१	३१ सालमज्जी, (परिशिष्ट)			
सरित्पति	१	१०	१	सहज	२	६	३४	साधुवाहिन्	२	८	४४	सारना	२	९	६३
सरोरुप	१	८	७	सहधर्मिणी	२	६	५	साध्य	१	४	१०	साहस	२	८	२१
सर्ग	३	३	२२	सहज	३	१	३१	साध्वस	१	७	२१	साहस्र	२	८	६२
सर्ज	२	४	४४	सहभोजन	२	९	५५	साध्वी	२	६	६	"	३	२	४३
सर्जक	२	४	४४	सहस्	१	४	१४	सानु	२	३	५	सिंह	२	५	१
सर्जरस	२	७	१२७	"	२	८	१०२	सान्व	१	६	१८	"	३	१	५९
सर्प	१	८	६	"	३	३	२३२	"	२	८	२१	सिंहतल	२	६	८५
सर्पराज	१	८	४	सहसा	३	४	७	सान्द्रष्टिक	२	८	२९	सिंहनाद	२	८	१०७
सर्पिस्	२	८	५२	सहस्य	१	४	१५	सान्द्र	३	१	६६	सिंहपुच्छा	२	४	९३
सर्व	३	१	६४	सहस्र	२	९	८४	सान्द्रस्निग्ध	३	१	३०	सिंहसंहनन	३	१	९२
सर्वरसाग्र	२	९	४९	सहस्रदंष्ट्र	१	१०	१८	सान्द्राव्य	२	७	२७	सिंहासन	२	८	३१
सर्वसहा	२	१	३	सहस्रपत्र	१	१०	४०	सासपदीन	२	८	१२	सिंहास्य	२	४	१०३
सर्वज्ञ	१	१	१३	सहस्रवीर्या	२	४	१५८	सामन	१	६	३	सिंही	२	४	१०३
"	१	१	३३	सहस्रवेधिन्	२	४	१४१	"	२	८	२१	"	२	४	११४
सर्वतस्	३	४	१३	"	२	९	४०	सामाजिक	२	७	१६	सिकता	३	३	७३
सर्वतोमद्र	२	२	१०	सहस्रांशु	१	३	३१	सामान्य	१	४	३१	सिकतामय	१	१०	९
"	२	४	६२	सहस्राक्ष	१	१	१	"	३	१	८२	सिकतावद्	२	१	११
सर्वतोमद्रा	३	४	३५	सहस्रिन्	२	८	६२	सामि	३	३	२४९	सिक्थक	२	९	१०७
सर्वतोमुख	१	१०	४	सहा	२	४	७३	सामिधेनि	२	७	२२	१५ सिक्वाण	२	६	६६
सर्वदा	३	४	२२	"	२	४	११३	५७ सामुद्रिका	१	१०	१३	सित	१	५	१३
सर्वधुरावह	२	९	६६	सहाय	२	८	७१	साम्परायिक	२	८	१०४	"	३	१	९५
सर्वधुरीण	२	९	६६	सहायता	३	२	४०	साम्प्रतम्	३	४	११	"	३	१	९८
सर्वमङ्गला	१	१	३७	सहिष्णु	३	१	३१	"	३	४	२३	"	३	३	८०
सर्वरस	२	६	१२७	सांयानिक	१	१०	१२	साय	१	४	३	सितच्छत्रा	२	४	१५२
सर्वेच्छिन्	२	७	४५	सायुगीन	२	८	७७	सायक	३	३	२	सितशूक	२	९	१५
सर्ववेदस्	२	७	९	सांवरसर	२	८	१४	सायम्	३	४	१९	सिता	२	९	४३

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
सिताभ्र	२	६	१३०	सुगन्धा	२	४	११४	सुरनिघ्नगा	१	१०	३१	सूतिकागृह	२	२	८
सिताम्भोज	१	१०	४१	सुगन्धि	१	५	११	सुरपति	१	१	४३	सूतिमास	२	६	३९
सिद्ध	१	१	११	"	२	४	१२१	सुरभि	१	४	१८	सूत्थान	२	१०	१९
"	३	१	१००	१२ सुग्रीव	१	१	२८	"	१	५	११	सूत्र	२	१०	२८
सिद्धान्त	१	५	४	सुचरित्रा	२	६	६	"	३	३	१३७	सूत्रवेष्टन	३	२	२४
सिद्धार्थ	२	९	१८	सुचेलक	२	६	११६	सुरमी	२	५	१२३	सूद	२	९	२८
सिद्धि	२	४	११२	सुत	२	६	२७	सुरभि	१	१	४८	"	३	३	९१
सिध्म	२	६	५३	"	३	३	६०	सुरलोक	१	१	६	सूना	३	३	११३
सिध्मल	२	६	६१	सुतश्रेणी	२	४	८८	सुरवर्त्मन्	१	२	१	सूनु	२	६	२७
सिध्मला	३	५	१०	सुतात्मजा	२	६	२९	सुरसा	२	४	११४	सूनुत	१	६	१९
सिध्य	१	३	२२	सुत्रामन्	१	१	४२	सुरा	२	१०	३९	सूपकार	२	९	२७
सिध्रका	३	५	८	सुर्या	२	७	४७	सुराचार्य	१	३	२४	सूर	१	३	२८
सिनीवाली	१	४	९	सुत्वन्	२	७	१०	सुरामण्ड	२	१०	४२	सुरत	३	१	१५
सिन्दुक	२	४	६८	सुदर्शन	१	१	२८	सुरालय	१	१	४९	सूरि	२	७	६
सिन्दुवार	२	४	६८	सुदाय	२	८	८८	सुराङ्ग	२	४	१३१	सूर्मी	२	१०	३५
सिन्दूर	२	९	१०५	सुदूर	३	१	६९	सुवचन	१	६	१७	सूर्य	१	३	२८
"	३	५	३१	सुधर्मन्	१	१	४८	सुवर्ण	२	९	८६	सूर्यतनया	१	१०	३२
सिन्धु	१	१०	१	सुधा	१	१	४८	"	२	९	९४	सूर्यसूत	१	३	३२
"	३	३	१०१	"	३	३	२०२	सुवर्णक	२	४	२४	सूर्येन्दुसङ्क्रम	१	४	८
सिन्धुज	२	९	४०	सुधांशु	१	३	१४	सुवलि	२	४	९५	सकन्	२	६	९१
सिन्धुसङ्क्रम	१	१०	३५	सुधी	२	७	५	सुवहा	२	४	७०	सग	२	८	९१
सिम्बा	२	९	२३	सुनासीर	१	१	४१	"	२	४	११५	सगाल	२	५	५
सिरा	२	६	६५	५ सुनिश्चित	३	१	११०	"	२	४	११९	सुणि	२	८	४१
सिद्ध	२	६	१२८	सुनिषण्णक	२	४	१४९	"	२	४	१२३	सुणिका	२	६	६७
सीता	२	९	१४	सुन्दर	३	१	५२	"	२	४	१४०	सुति	२	१	१५
सीत्य	२	९	८	सुन्दरी	२	६	४	सुवासिनी	२	६	९	सुपाटी	३	५	३८
सीमन्	२	२	२०	सुपथिन्	२	१	१६	सुवता	२	९	७१	सुपर	२	५	११
सीमन्त	३	५	१९	सुपर्ण	१	१	२९	सुषम	३	१	५२	सृष्टि	३	३	३९
सीमन्तिनी	२	६	२	सुपर्वन्	१	१	७	सुषमा	१	३	१७	सेकपात्र	१	१०	१३
सीमा	२	२	२०	सुपार्श्वक	२	४	४३	सुषवी	२	४	१५५	सेचन	१	१०	१३
सीर	२	९	१४	सुप्रतीक	१	३	४	"	२	९	३७	सेतु	२	१	१४
सीरपाणि	१	१	२४	सुप्रयोगविशिख	२	८	६८	सुषीम	१	३	१९	"	२	४	२५
सीवन	३	२	५	सुप्रलाप	१	६	१७	सुषेण	२	४	६८	सेना	२	८	७८
सीसक	२	९	१०५	सुभगासुत	२	६	२४	सुषेणिका	२	४	१०८	सेनाङ्ग	२	८	३३
सीङ्गण्ड	२	४	१०५	सुमिक्षा	२	४	१२४	सुष्ठु	३	४	२	सेनानी	१	१	३९
सु	३	४	५	सुम	२	४	१७	"	३	४	१९	"	२	८	६२
"	३	४	५	सुमन	२	९	१८	सुसंस्कृत	२	९	४५	सेनामुख	२	८	८१
सुकन्दक	२	४	१४७	सुमनस्	१	१	७	सुहृद्	२	८	१२	सेनारक्ष	२	८	६१
सुकरा	२	९	७०	"	२	४	१७	"	२	८	१७	सेवक	२	८	९
सुकल	३	१	८	"	२	४	७२	सुहृदय	३	१	३	सेवन	३	२	५
सुकुमार	३	१	७८	"	२	४	७२	सूकर	२	५	२	सेवा	२	९	३
सुकृत	१	४	२४	सुमनोरजस्	२	४	१७	सूक्ष्म	३	१	६१	सेव्य	२	४	१६४
सुकृतिन्	३	१	३	सुमेरु	१	१	४९	"	३	३	१४४	सैहिकेय	१	३	२६
२३ सुकेशी	१	१	५१	सुर	१	१	७	सूचक	३	१	३७	सैकत	१	१०	९
सुख	१	४	२५	"	३	५	११	सूचि	३	५	८	सैतवाहिनी	१	१०	३३
"	३	५	२३	सुरक्षा	३	५	८	सूत	२	८	५९	सैनिक	२	८	६१
सुखवर्चक	२	९	१०९	सुरज्येष्ठ	१	१	१६	"	२	९	९९	"	२	८	६१
सुखसन्दोहा	२	९	७१	सुरदीर्घिका	१	१	४९	"	२	१०	३	"	२	८	६१
सुगत	१	१	१३	सुरदिष्	१	१	१२	"	३	३	६२	सैन्यव	२	८	४४

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
सैन्धव	२	९	४२	स्कन्ध	३	३	१००	स्थाणु	२	४	८	स्पर्श	१	५	७
सैन्ध	२	८	६१	स्कन्धशाखा	२	४	११	"	३	३	४९	"	३	२	१४
"	२	८	७८	स्कन्न	३	१	१०४	स्थाण्डिल	२	७	४४	स्पर्शन	१	१	६१
सैरन्धी	२	६	१८	स्खलन	१	७	३६	स्थान	२	८	१९	"	२	७	२९
सैरिक	२	९	६४	स्खलित	२	८	१०८	"	३	३	११७	स्पश	२	८	१३
सैरिम	२	५	४	स्तन	२	६	७७	स्थानीय	२	२	१	"	३	३	२१४
सैरीयक	२	४	७५	"	३	५	१२	स्थाने	३	४	११	स्पष्ट	३	१	८१
सोढ	३	१	९७	स्तनन्धयी	२	६	४१	स्थापत्य	२	८	८	स्पृक्का	२	४	१३३
"	१	७	२१	स्तनपा	२	६	४१	स्थापनी	२	४	८४	स्पृशी	२	४	९३
४८ सोस्त्रास	१	६	२०	स्तनयितु	१	३	६	स्थामन्	२	८	१०२	स्पृष्टि	३	२	९
सोदर्थ	२	६	३४	स्तनित	१	३	८	स्थायुक	२	८	७	स्पृष्टा	१	७	२७
सोपप्लव	१	४	१०	स्तवक	२	४	१६	स्थाल	३	५	३२	स्पृष्टृ	३	२	१४
सोपान	२	२	१७	स्तव्वरोमन्	२	५	२	स्थाली	२	९	३१	स्फटा	१	८	९
सोम	१	३	१४	स्तम	२	९	७६	स्थावर	३	१	७३	स्फाति	३	२	९
सोमप	२	७	९	स्तम्ब	२	४	९	स्थाविर	२	६	४०	स्फिन्	२	६	७५
सोमपीथिन्	२	७	९	"	२	९	२१	स्थासक	२	६	१२२	स्फिर	३	१	६३
सोमराजो	२	४	९५	स्तम्बकरि	२	९	२१	स्थास्तु	३	१	७३	स्फुट	२	४	७
सोमवल्क	२	४	५०	स्तम्बघन	३	२	३५	११ स्थित	३	१	११०	"	३	१	८१
"	३	३	९	स्तम्बघ्न	३	३	३५	स्थिति	२	८	२६	२२ "	३	१	११२
सोमवल्ली	२	४	१३७	स्तम्बेरम	२	८	३५	"	३	२	२१	स्फुटन	३	२	५
सोमवल्लीका	२	४	९५	स्तम्भ	३	३	१३५	५१ "	३	३	८५	स्फुरण	३	२	१०
सोमवल्ली	२	४	८३	स्तव	१	६	११	स्थिरतर	३	१	७३	स्फुरणा	३	२	१०
सोमोद्भवा	१	१०	३२	स्तिमित	३	१	१०५	१० स्थिरस्नेह	३	३	११०	स्फुल्लिक्	१	१	५७
४८ सोस्त्रुण्ठन	१	६	२०	स्तुत	३	१	११०	स्थिरा	२	१	२	स्फूर्जक	२	४	३७
१७ सौगत	(परिशिष्ट)			स्तुति	१	६	११	"	२	४	११५	स्फूर्जंथु	१	३	१०
सौगन्धिक	१	२०	३६	स्तुतिपाठक	२	८	९७	स्थिरायुष्	२	४	४६	स्फेष्ठ	३	१	११२
"	२	४	१६६	स्तूप	३	५	१९	स्थूणा	२	१०	३५	स्म	३	४	५
"	२	९	१०२	स्तेन	२	१०	२४	"	३	३	५१	"	३	४	१७
सौचिक	२	१०	६	स्तेम	३	२	२९	स्थूल	३	१	६१	५२ स्मय	१	७	२१
सौदामनी	१	३	९	स्तेय	२	१०	२५	"	३	३	२०४	स्मर	१	१	२५
सौध	२	२	१०	स्तैन्य	२	१०	२५	स्थूललक्ष्य	३	१	६	स्मरहर	१	१	३३
सौभागिनेय	२	६	२४	स्तोक	३	१	६१	स्थूलशाटक	२	५	११६	स्मित	१	७	३४
सौम्य	१	३	२६	स्तोकक	२	५	१७	स्थूलोच्चय	३	३	१४८	स्मृति	१	६	६
"	३	३	६१	स्तोत्र	१	६	११	स्थेयस्	३	१	७३	"	१	७	२९
सौरभेय	२	९	६०	स्तोम	२	५	३९	स्थौणेय	२	४	१३२	स्यद	१	१	६४
सौरभेयी	२	९	६६	"	३	३	१४१	स्थौरिन्	२	८	४६	स्यन्दन	२	४	२६
सौराष्ट्रिक	१	८	१०	खी	२	६	२	खव	३	२	९	"	२	८	५१
सौरि	१	३	२६	खीधर्मिणी	२	६	२०	खातक	२	७	४३	स्यन्दनारोह	२	८	६०
सौवर्चल	१	९	४३	खीपुंस	२	५	३८	खान	२	६	१२२	स्यन्दिनी	२	६	६७
"	२	९	१०९	स्थण्डिल	२	७	१८	खायु	२	६	६६	स्यन्त	३	१	९२
सौविद	२	८	८	स्थण्डिलशायिन्	१	७	४४	खिग्ध	२	८	१२	१८ स्याद्वादिक (परिशिष्ट)			
सौविदल	२	८	८	स्थपति	२	७	९	"	१	९	४६	स्यूत	२	९	२६
सौवीर	२	४	३७	"	३	३	६१	"	३	१	१४	"	३	१	१०१
"	२	९	३९	१४ स्थपुट	३	१	११२	कु	२	३	५	स्यूति	३	२	५
"	२	९	१००	स्थल	२	१	५	कुत	३	१	९३	स्थोनाक	२	४	५७
सौहित्य	२	९	५६	स्थली	२	१	५	कुषा	२	६	९	क्षंसिन्	२	४	२८
स्कन्ध	१	१	६९	स्थविर	२	६	४२	कुषी	२	४	१०५	क्षन्	२	६	१३५
स्कन्ध	२	४	१०	स्थविष्ठ	३	१	१११	खेद	१	७	२७	क्षव	३	२	९
"	२	६	७८	स्थाणु	१	१	३४								

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
सप्तमर्भा	२	९	६९	३६ स्वर्मानु	१	३	२	हनु	२	४	१३०	हलिन्	१	१	२४
सप्तन्ती	१	१०	३०	"	१	३	२६	"	२	६	९०	हलिप्रिय	२	४	४२
सप्ता	२	४	४३	स्वर्देश्या	१	१	५२	हन्त	३	३	२४४	हलिप्रिया	२	१०	३९
"	२	४	८३	स्वर्देश	१	१	५१	हन्	१	१	९६	हल्य	२	९	८
सष्ट	१	१	१७	स्ववासिनी	२	६	९	हय	२	८	४४	हल्या	३	२	४१
सस्त	३	१	१०४	स्वस	२	६	२९	हयपुच्छी	३	४	१३८	हल्लक	१	१०	३६
सत्का	३	४	२	स्वस्ति	३	३	२४१	हयमारक	२	४	७६	हव	३	२	८
सुच	२	७	२५	स्वस्तिक	२	२	१०	हर	१	१	३३	"	३	६	२०७
सुत	३	१	९२	स्वस्त्रीय	२	६	३२	हरण	२	८	२८	हविस्	२	७	२७
सुव	२	७	२५	स्वाति	३	५	३८	हरि	१	८	८	"	२	९	५२
सुवाष्ट	२	४	३७	स्वादु	३	३	९४	५४ हरि	१	८	८	हव्य	२	७	२४
स्रोतस्	१	१०	११	स्वादुकण्टक	२	४	३७	"	२	५	१	हव्यवाहन	१	१	५५
"	३	३	२३३	"	२	४	९८	"	३	३	१७५	हस	१	७	१८
स्रोतस्वती	१	१०	३०	स्वादुरसा	२	४	१४४	हरिचन्दन	१	१	५०	हसनी	२	९	३०
स्रोतोञ्जन	२	९	१००	स्वाद्वी	२	४	१०७	"	२	६	१३१	हसन्ती	२	९	२९
स्व	२	६	३४	स्वाध्याय	२	७	४६	हरिण	१	५	१३	हस्त	२	६	८६
"	३	३	२११	स्वान	१	६	२३	"	२	५	८	"	२	६	९८
स्वच्छन्द	३	१	१५	स्वान्त	१	४	३१	"	३	३	५१	"	३	३	५९
स्वजन	२	६	३४	स्वाप	१	७	३६	हरिणी	३	३	५०	हस्तवारण	३	२	५
स्वतन्त्र	३	१	१५	स्वापतेय	२	९	९०	हरित	१	३	१	हस्तिन्	२	८	३४
स्वधा	३	४	८	स्वामिन्	२	८	१७	"	१	५	१४	हस्तिनख	२	२	१७
स्वधिति	२	८	९२	"	३	१	१०	"	३	५	१९	हस्तिपक	२	८	५९
स्वन	१	६	२२	स्वाराज्	१	१	४३	हरित	१	५	१४	हस्त्यारोह	२	८	५९
स्वनित	३	१	९४	स्वाहा	२	७	२१	हरितक	२	९	३४	हा	३	३	२५३
स्वप्न	१	७	३६	"	३	४	८	हरिताल	३	५	३२	हाटक	२	९	९४
स्वप्नज्	३	१	३३	स्वित्	३	३	२४२	हरितालक	२	९	१०३	हायन	१	४	२०
स्वभाव	१	७	३८	स्वेद	१	७	३३	हरिदम्ब	१	३	२९	"	३	३	१०८
स्वभू	१	१	१८	स्वेदज	३	१	५१	हरिद्रा	२	९	४१	हार	२	६	१०५
स्वयंवरा	२	६	७	स्वेदनी	२	९	३०	१० हरिद्रारागक	१	११०	हारोत	२	५	३४	
स्वयम्	३	४	१६	स्वैर	३	३	१९२	हरिद्राम	१	५	१४	हार्द	१	८	२७
स्वयम्भू	१	१	१६	स्वैरिणी	२	६	११	हरिद्र	२	४	१०१	८० हाल	३	३	२०५
स्वर	१	१	६	स्वैरिता	३	२	२	हरिन्मणि	२	९	९२	हाला	२	१०	३९
"	३	३	२५४	स्वैरिन्	३	१	१५	हरिप्रिया	१	१	२७	हालिक	२	९	६४
स्वर	१	६	४	ह	३	४	५	हरिमन्थक	२	९	१८	हाव	१	७	३२
"	१	७	७१	हंस	१	३	३१	हरिवालुक	२	४	१२१	हास	१	७	२९
स्वरु	१	१	४७	"	२	५	२३	हरिहय	१	१	४३	हास्तिक	२	८	३६
"	३	३	१६७	"	३	३	२२६	हरीतकी	२	४	१८	हास्य	१	७	१७
स्वरूप	१	७	३८	"	३	३	२२६	"	२	४	५९	"	१	७	१९
"	३	३	१३१	हंसक	२	६	११०	हरेणु	२	४	१२०	हाहा	१	१	५२
स्वर्ग	१	१	६	२ हंसवाहन	१	१	१७	"	२	९	१६	हि	३	३	२५७
"	३	५	११	हजिका	२	४	८९	हर्म्य	२	१	९	"	३	४	५
स्वर्जिकाक्षार	२	१०	१०९	हजे	१	७	१५	हयक्ष	२	५	१	२७ हिंसा	(परिशिष्ट)		
स्वर्ण	२	९	९४	हट्ट	३	५	१८	हय	१	४	२४	"	३	३	२२९
स्वर्णक्षार	२	१०	८	हट्टविलासिनी	२	४	१३०	हर्षमाण	३	१	७	हिंसाकर्मन्	३	२	१९
स्वर्जिकाक्षार	२	९	१०९	हठ	२	८	१०८	हल	२	९	१३	हिस	३	१	२८
स्वर्णक्षीरी	२	४	१३८	हण्डे	१	७	१५	हला	१	७	१५	हिक्का	३	५	८
स्वर्णदी	१	१	४९	हत	३	१	४१	हलायुध	१	१	२३	हिङ्गु	३	९	४०
								हलाहल	१	८	१०	हिङ्गुनिर्यास	३	४	६२

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
दिङ्गुल	३	५	२०	७९ हिलि	३	३	२०५	हृषीकेश	१	१	१८	हैमवती२		४	१०३
दिङ्गुली	२	४	११४	ही	३	४	९	हृष्ट	३	१	१०३	"	२	४	१३८
दिङ्गुल	२	४	६१	हीन	३	१	१०७	हृष्टमानस	३	१	७	हैयक्कीन	२	९	५२
दिण्डीर	२	९	१०५	"	३	३	१२८	हे	३	४	७	होतृ	२	७	१७
दिन्ताल	३	४	१६९	हुतभुक्प्रिया	२	७	२१	हेति	१	१	५७	होम	२	७	१४
हिम	१	३	१८	हुतमुज्	१	१	५५	"	३	३	७१	होरा	३	५	१०
"	१	३	१९	हुम्	३	३	२५२	हेतु	१	४	३८	ह्यस्	३	५	२२
"	३	५	२२	"	३	४	१८	हेमकूट	२	३	३	हृद	१	१०	२५
हिमवत	२	३	३	हृति	१	६	८	हेमदुग्धक	२	४	२२	हृदिनी	१	१०	३०
हिमवालुका	२	६	१३०	"	३	२	८	हेमन्	२	९	९४	हृदिष्ठ	३	१	११२
हिमसंहति	१	३	१८	हृहृ	१	१	५२	"	३	५	२३	हृस्व	२	६	४६
हिमांशु	१	३	१३	हृहृचय	३	३	१६१	हेमन्त	१	४	१८	"	३	१	७०
हिमानी	१	३	१८	हृणीया	३	२	३२	हेमपुष्पक	२	४	६३	हृस्वगवेधुका	२	४	११७
हिमावती	२	४	१३८	हृद्	१	४	३१	हेमपुष्पिका	२	४	७१	हृस्वाङ्ग	२	४	१४२
हिरण्य	२	१	९०	"	२	६	६४	हेमाद्रि	१	१	४९	हादिनी	१	१	४७
"	२	९	९१	हृदय	१	४	३१	हेरम्ब	१	१	३८	"	१	३	९
"	२	९	९४	"	२	६	६४	हेला	१	७	३२	हादिनी	३	३	११२
हिरण्यगर्भ	१	१	१६	९३ "	३	५	२३	७९ "	३	३	२०५	ही	१	७	२३
हिरण्यबाहु	१	१०	३४	हृदयक्रम	१	६	१८	७९ हेलि	३	३	२०५	"	३	५	३
हिरण्यरेतस्	१	१	५५	हृदयालु	३	१	३	हेषा	२	८	४७	हीण	३	१	९१
हिरक्	३	४	३	४९ हृष	१	६	२०	है	३	४	७	हीत	३	१	९१
"	३	४	७	"	३	१	५३	हैमवती	१	१	३६	हीवेर	२	४	१२२
हिलमोचिका	२	४	१५७	हृषीक	१	५	८	"	२	४	५९	हेषा	२	८	४७
												हादिनी	२	४	१२४

इत्यमरकोषमूल-क्षेपकस्थशब्दानामकारादिशब्दानुक्रमणिका समाप्ता ॥

अमरकोष-साटप्पणीव्याख्यासुधास्थशब्दानामकारादिक्रमेण शब्दानुक्रमणिका

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
अक्षीव	२	४	३१	अप्पति	१	१	६१	आभिमारुत	१	३	२०	उ			
अगस्ति	१	३	२०	अभ्र	१	२	१	आङ्गार	३	२	४३	उडुम्बर	२	४	२२
अगुरुशिशपा	२	४	६२	अमितस्	३	४	१३	आजयव	१	१	३५	उद्वरण	३	२	३७
अग्रिम	२	६	४३	अभिषस्ति	२	७	२३	आजूर	१	९	३	उद्ग्रहण	३	२	३७
अङ्कुर	२	४	५	अभ्यसूना	१	७	२४	आणवीन	२	९	७	उदान	१	१	६३
अङ्गोल	२	४	२९	अभ्यास	३	१	६७	आतापिन्	२	५	२१	उधमान	२	९	२९
अङ्गण	२	२	१३	अभ्युष	२	९	४७	आत्तगन्ध	३	१	४०	उन्मथ	२	८	११५
अङ्गिरस्	१	३	२४	अभ्योष	२	९	४७	आदण्ड	२	४	५१	उपकारी	२	२	१०
"	१	३	२७	अमण्ड	२	४	५१	आदिष्टिन्	२	७	७	उपसंहृति	१	७	१५
अङ्गुरि	२	६	८२	अम्रातक	२	४	२७	आनुपूर्थ	२	७	३६	उपासन	२	७	३५
अङ्गुली	३	६	८२	अरघट्ट	३	५	१८	आपत्ति	२	८	८२	उपोषित	२	७	३८
अङ्गुलीय	२	६	१०७	अररि	२	२	१७	आपस्	१	१०	३	उभ्य	२	९	७
अङ्गिप्रवहिका	२	४	९२	अराल	२	६	१२७	आपीनस	२	६	५१	उर्वार	२	४	१५५
अच्छ	२	५	४	अगर्वध	२	४	२४	आप्य	१	४	१२६	उषण	२	४	९७
अजकव	१	१	३५	अर्चि	१	१	५७	आप्लुतव्रतिन्	२	७	४३	"	२	९	३६
अजकाव	१	१	३५	अर्दनि	३	५	१९	आवाधा	१	९	३	उषती	१	६	१८
अजननि	३	२	३९	अलगर्थ	१	८	५	आमण्ड	२	४	५१	उषस्	३	४	१८
अटुरुषक	२	४	१०३	अलवाल	१	१०	२९	आमन्त्रण	३	२	७	उषा	२	९	३१
अटा	२	७	३५	अलिन्	२	५	१४	आमीक्षा	२	७	३३	ऊ			
अट्ट	२	४	६०	अलीक	२	६	९२	आरोह	२	६	११४	ऊषापति	१	१	२७
अणव्य	२	९	७	अवग्राह	३	२	३९	आगर्वध	२	४	२४	ऊर्ध्व	१	७	३
अणिमन्	१	१	३५	अवदान	२	४	१६५	आर्ति	३	३	६८	ऊर्ध्वलोक	१	१	६
अतिथियक्ष	२	७	१०	अवदाहेष्ट	२	४	१६५	आलि	२	५	१४	ऋ			
अत्यध्यक्ष	३	१	७९	अवरोह	१	१	६	आलिन्द	२	२	१२	ऋचीष	२	९	३२
अत्रि	१	३	२७	अवलम्बन	३	१	८३	आलु	२	९	३१	ऋभुव	१	१	८
अधस्	१	८	१	अववाद	३	३	८९	आशङ्का	१	७	२१	ऋश्यकेतु	१	१	२६
अधामार्गव	२	४	८८	अवि	२	६	२०	आशयाश	१	१	५४	ऋष्यगन्धा	२	४	१३७
अधिपाङ्ग	२	८	६३	अविग्र	२	४	६७	आशिर	१	१	५९	ए			
अध्यण्डा	२	४	८६	अशनपर्णी	२	४	१४९	आशुग्रीहि	२	९	१५	एकतर	३	१	८२
अनध्यक्ष	३	१	७९	अशोक	२	४	८५	आश्रय	३	२	११	एकल	३	१	८२
अनमितम्पच	३	१	४८	अश्र	२	६	९३	आसुर	१	१	१२	एषा	३	२	१०
अनुकर्षन्	२	८	५७	अश्रप	१	१	५९	आस्फोता	२	४	१०४	एवार्	२	४	१५५
अनुतर्ष	२	१०	४३	अश्रुप्रलय	१	७	१६	इ				एलवालुक	२	४	१२१
अनुत्तर	१	१०	११	अश्रुयुज	१	४	१७	इक्षुरसोद	१	१०	२	ऐ			
अनुदात्त	१	६	४	अषाढक	१	४	१६	इज्जल	२	४	६१	ऐकाग्रय	३	१	८०
अनेहमूक	३	१	३८	असमासार्था	१	६	७	इत्वर	२	९	६२	ओ			
अन्तरिक्ष	१	२	१	असित	१	३	२६	इन्दीवार	१	१०	३७	ओक	३	३	२३३
अन्तिका	१	७	१५	असिपत्रवन	१	९	२	इन्द्रसुरिस	२	४	६८	ओज	३	३	२३४
अन्ध	१	१०	४	असूक्ष्ण	१	७	२३	इर्वाह	२	४	१५५	ओणधी	२	४	६
अन्धतामिस्त्र	१	९	२	असुधारा	२	६	६२	इलि	२	८	९१	औ			
अन्वीक्षण	३	२	३०	अस्त	२	८	९३	ई				औत्तमि	१	४	२९
अन्वेष्टण	३	२	३०	अथन्त	२	९	२९	ईक्षिता	१	१	३५	औपवस्त्र	२	७	३८
अपगा	१	१०	३०	अहहा	३	३	२५७	ईश्वरी	१	१	३६	औमीन	२	९	७
अपदान	३	२	३	अहितुण्डिक	१	८	११	ईषा	१	९	१४	और्वशेय	१	३	२०
अपरा	२	८	४०	अहो	३	४	९	ईषिका	२	८	३८	क			
अपान	१	१	३३	आ				"	२	१०	३९	क	१	१०	४
अपोगण्ड	२	६	४६	आक्षारण	१	६	१५					कङ्कत	२	६	१३९
				आगुर	१	५	५								

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
कङ्कणी	२	६	११०	काला	२	१	३६	कोश	२	५	३७	गुफित	३	३	८२
कङ्कुक	१	८	९	"	२	४	५४	कोशातकी	२	४	१८	गुम्फित	३	१	८६
कटप	२	४	१३	कालायोन	२	९	८	कोषकार	२	४	१६३	गूरण	३	२	११
कटप्र	२	४	१४	कालो	१	१	५६	कौटज	२	४	६७	गूवाक	२	४	१६९
कटम्भरा	२	४	८५	कालीयक	२	४	१०१	कौडविक	२	९	१०	गृहगोलिका	२	५	१२
कटी	२	६	७५	कालेयक	२	६	१२६	कौपोदकी	१	१	२८	गोकर्ण	१	८	७
कटोलवीणा	२	१०	३१	काल्य	१	४	२	कौशिकी	१	१०	३५	गोदावरी	१	१०	२५
कठिलक	२	४	१५४	काल्या	१	६	१८	कौलस्थीन	२	९	८	गोधा	१	१०	२२
कण्टक	१	७	३५	काश	२	६	५२	कुञ्ज	२	५	२२	गोनसिन्	१	८	५
कण्टकारिका	२	४	१८	काहल	१	७	४	कुथा	१	७	२६	गोपघण्टा	२	४	३७
कण्डुरा	२	४	८६	किकि	२	५	१६	क्षमा	२	१	३	गोपरस	२	९	१०४
कदला	२	४	११३	किन्नर	१	७	४	क्षीवन्	३	१	२३	गोरण	३	२	११
कनीयस्	२	६	४३	किम्पन्न	३	१	४८	क्षुताभिजनन	२	९	१९	गौधूमिन	२	९	८
कन्द	१	१०	४३	किरि	२	५	२	क्षुधा	२	९	५५	ग्राह	१	१०	२०
कन्दराल	२	४	२९	किलिकिञ्चित	१	७	३२	क्षेपण	१	१०	१३	ग्रैवेय	२	६	१०४
कन्यका (न्या)	१	३	२७	किशोरक	१	३	३१	क्षौम	२	२	१२				
कपिला	२	९	६७	कुटप	२	९	८९	क्षामुज	२	८	१				
कपूय	३	१	५४	कुटर	२	९	७४								
कफणि	२	६	८०	कुठ	२	४	५	ख							
कम्भारी	२	४	३५	कुड्मल	२	४	१७	खक्खट	३	१	७६	घटिकार्थक	२	८	९७
करम्ब	२	९	४८	कुणप	३	५	१९	खद्विरी	२	४	१४१	घटी	२	९	३२
करवालिका	२	८	९१	कुतापक	१	३	३१	खनी	१	३	३१	घण्टा	१	७	४
कराली	१	१	५६	कुपथ	२	१	१६	खर	२	४	६९	"	२	४	३९
कर्कट	१	३	२७	कुम्भ	१	३	२७	खरागरी	२	४	६९	"	३	३	४०
"	१	१०	२१	कुम्भयोनि	१	३	२०	खर्वा	२	९	६७	घर्वर	१	७	१८
कर्कन्धु	२	४	३६	कुम्भीर	१	१०	२०	खानि	२	३	७	घर्षणी	२	६	१०
कर्णजलौकस्	२	५	१३	कुरण्टी	२	४	७५	खुरप्र	३	५	२०	घृताची	१	१	५२
कर्बुर	१	४	१५४	कुरुवक	२	४	७४	खुरलक	२	१०	१६	घृनोद	१	१०	२
कर्मण्यमुज्	३	१	२९	कुर्दान	१	७	३३	ग				घृष्टि	२	४	१५१
कर्वर	१	१	६०	कुलक	२	४	३९	गज	१	३	३१	"	३	३	४०
कर्वरी	२	९	४०	कुलिक	२	१०	५	गजभक्षा	२	४	१२३	घोट	२	८	४३
कलश	२	९	३१	कुरमाध	३	५	२१	गण	२	४	१२८	च			
कलशीसुत	१	३	२०	कुल्माषाभिषुत	२	९	३९	गण्डकी	१	१०	३५	चक्र	१	१०	७
कलाकल	१	९	४	कुवली	२	४	३६	गन्धवाह	१	१	६२	चक्रवाड	२	३	२
कलापक	२	४	३९	कुहेलिका	१	३	१८	गन्धिक	२	९	१०२	चक्रिक	२	८	९७
कलि	१	४	२२	कृणि	२	६	४८	गम्भारी	२	४	२०	चक्षु	२	५	३६
कलिका	२	४	६७	कृवर	१	१	७०	गरागरी	२	४	६९	चण्डरुहा	२	४	८६
कलिमारक	२	४	४८	कृत	१	४	२२	गरेणु	३	३	५२	चण्डांशु	१	३	३१
कल्पाध	१	३	३१	कृतसापलिका	२	६	६	गर्भ	१	७	१५	चण्डा	२	४	८८
कल्प	१	६	४	कृपीट	३	३	४०	गवेडु(का)	२	९	२५	चण्डालिका	२	१०	३१
कवाट	२	२	१७	कृमि	२	५	१३	गान्धर्व	१	१	५२	चण्डो	१	१	३७
कवित्व	२	४	२१	कृष्णकर्मन्	३	१	४६	गायत्रिन्	२	४	४९	चन्द	१	३	१३
काकिनी	३	५	९	कृष्णमेदा	२	४	८६	गार्गक	३	२	३९	चन्द्रभागा	१	१०	३४
काक्ष	२	६	९४	कृष्ण	२	९	६७	गिरा	१	६	१	चन्द्रभागी	१	१०	३४
काञ्चिक	२	९	३९	केली	१	८	३२	गिरिजामल	२	९	१००	चन्द्रिमन्	१	३	१६
काण्डस्पृष्ट	२	८	६७	केशपर्णी	२	४	८९	गीथ	१	३	२९	चरण्टी	२	६	९
कापथ	२	४	१६५	केशर	१	१०	४३	गीपति	१	३	२४	चर्पट	२	६	८४
कामदान	३	२	३	"	१	४	६५	गीर्वाण	१	१	८	चर्मण्वती	१	१०	३५
कामावशायिता	१	१	३५	केशरिन्	२	५	१	गुच्छ	२	६	१०५	चाक्षुष	१	४	२२
कायस्था	२	४	५८	कोट्ट	३	५	१८	गुच्छक	२	४	१६	चाणकीन	२	९	८
काल	१	३	२६	कोट्टी	२	६	१७	गुण्ठित	३	१	८९	चान्द्रभागा	१	१०	३४
कालकुट	१	३	२९	कोलि	२	४	३६	गुप्ति	१	७	३६	चान्द्रायण	२	७	५२
कालमेधिका	२	४	९०									चारु	२	६	१२४

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
चित्रकिमीर	१	५	१७	शोरका	२	५	२८	अप्य	२	९	५१	दिसांत्य	२	९	९
चित्रकूट	२	३	३	झिलि	२	५	२८	त्रिपुटी	२	४	१०८	दिहृदय	२	९	९
चित्ररथ	१	१	५२	झिली	२	५	२८	त्रेता	१	४	२२	घ			
चिन्तिया	१	८	२९	ड				स्वकपत्री	२	९	४०	धनु	२	४	३५
चिरम्	३	४	१	डिण्डीर	२	९	१०५	त्वच्	२	४	१३४	"	२	८	८३
चिराव	३	४	१	त				त्वच्	२	६	६२	धनुष्यट	२	४	३५
चिरात्तिक	२	४	१४३	तक	२	९	५१	द				धन्विन्	१	३	२७
चिरिण्डी	२	६	९	तनुस्	२	६	७१	दक्षसावर्ण	१	४	२२	धरा	१	५	१
चिरिविव्व	२	४	७	तनूनपाद	१	१	५३	दण्ड	१	३	३१	धर्तुरक	२	४	७८
चिरेण	३	४	१	तन्त्रवात	२	१०	६	दण्डक	३	५	३३	धर्मसावर्ण	१	४	२२
चिरे	३	४	१	तन्त्रवाय	२	५	१३	दण्डधार	१	१	५९	धर्षणी	२	६	१०
चिलिचिमि	१	१०	१८	"	२	१०	६	दण्डिन्	१	३	३१	धवली	२	९	६७
चुस्त	३	५	३४	तन्द्रा	१	७	३७	दधिमण्डोद	१	१०	२	धार्त	२	१०	४३
चूपा	२	८	४२	तन्दि	१	७	३७	दमूनस्	१	१	५६	धिपाङ्ग	२	८	६३
चोदनी	२	४	९२	तप	३	३	२३२	ददुर	२	३	३	धी	३	५	३
चोर	२	१०	२४	तम	१	३	२६	दविका	२	४	११९	धुवित्र	२	७	२३
चोली	२	६	११८	तमस	१	८	३	दवी	२	९	३४	धुस्तर	२	४	७८
				तमा	१	४	४	दशपुर	२	४	१३१	धूममहिषी	१	३	१८
छगला	२	४	१३७	तमाल	२	६	१२३	दशपुर	२	४	१३१	धूमिका	१	३	१८
छदन	१	३	१२	तमि	१	४	४	दाक्षक	३	२	३९	धुस्तर	२	४	७८
छन्दोविचिति	१	६	४	तमोरेणु	१	३	१८	दाडिम्ब	२	४	६४	धृष्णु	३	१	२५
छागल	२	९	७६	तषित	३	१	२२	दायित	३	१	४०	धौरित	२	८	४८
छायापुत्र	१	३	२६	तल	२	६	८४	दारा	२	६	६	धौरितक	२	८	४८
				तलित	१	३	९	दागनिशा	२	४	१०२	ध्वनित	१	३	८
जगद	१	१	६२	तलुनी	२	६	८	दाश	२	१०	१७	न			
जङ्गल	२	८	७३	तसर	३	२	२४	दिधिपु	२	६	२३	नगौका	२	५	३३
जडुल	२	६	४९	ताटङ्क	२	६	१०३	दिवि	२	५	१६	ननान्द	२	६	२९
जतुका	२	४	१५३	तापन	१	३	३१	दिवोकस्	१	१	७	नन्दीवर्त	१	१०	१९
जनित्री	२	६	२९	तामसि	१	४	२२	दिशा	१	३	१	नमस	१	२	१
जपा	२	४	७६	तामिस्र	१	९	२	दीपक	२	४	११०	नरायण	१	१	१८
जम्बूक	२	५	५	तार	१	३	२१	दीर्घकोषिका	१	१०	२५	नल	१	१	७०
"	३	३	३	तित्तिर	२	५	३५	दीर्घा	२	९	६७	नस्तोत	२	९	६३
जर्तिल	२	९	१९	तिमिङ्गिलगिल	१	१०	२०	दुर्गसंचार	३	२	२५	नागकेशर	२	४	६५
जलजन्तुका	१	१०	२३	तिरस्करणी	२	६	१२०	दुर्जय (व्यूह)	२	८	७९	नागसुगन्धा	२	४	११५
जलद	१	३	७	तिलोत्तमा	१	१	५२	देवखात	२	३	६	नाभि	२	६	१२९
जलधर	१	३	७	तुङ्गो	१	४	४	देवस्व	२	७	५२	नार	१	१०	४
जलूका	१	१०	२३	तुणि	२	४	१२८	देवयज्ञ	२	७	१०	निकाय	२	२	५
जलोका	१	१०	२३	तुन्तुभ	२	९	१७	देवल	१	१	४८	निगम	२	९	७८
जलपाकी	३	१	३६	तुन्दिभ	२	६	४४	देवसायुज्य	२	७	५२	निग्राह	३	२	३९
जागर	३	२	१९	तुन्दिल	२	६	६१	देवाजीव	२	१०	११	नितुल	२	६	११६
जाग्रिया	३	२	१९	तुभ	२	९	७६	दोषा	२	६	८०	निचोली	२	६	११६
जाग्रिया	३	२	१९	तुम्बुरु	१	१	४८	धुती	१	३	१७	नियातन	३	२	२७
जाति	२	६	१३२	"	१	१	५२	धुत्ति	१	३	१७	निरीष	२	९	१३
जातुधान	१	२	६०	तुला	१	३	२७	धुसद्	१	१	८	निरुक्त	१	६	४
जातुकार	१	३	३१	तूणा	२	८	८८	द्राक्षा	२	४	१८	निरोध	३	२	१३
जानपद	२	१	८	तूणी	२	४	९५	द्रुषण	१	१	१७	निगन्धन	२	८	११३
जीवना	२	४	१४२	तूद	२	४	४१	द्रुषन	२	८	९१	निवर्हण	१	७	१५
जोषा	२	६	२	तूवरी	२	४	१३१	द्रुणि	१	१०	११	निष्ठस	२	६	११३
ज्योतिषा गति	१	६	४	तृषा	२	९	५५	द्रुणी	१	१०	११	निश्	१	४	४
ज्योत्स्नी	२	४	११८	तृषित	३	१	२२	द्रोण	२	५	१४	निशाचर्मन्	१	८	३
				तृषित	३	१	२२	"	२	५	२१	निष्कुटी	२	४	१२५
झरा	२	३	५	तैलपणी	२	६	१३१	द्वापरं	१	४	२२	नौराजन	२	८	९४
झरि	२	३	५	तोयद	१	३	७	द्वारिक	१	३	३१	नीलाङ्गु	२	५	१३
झरी	२	३	५	तोयधर	१	३	७	द्वस्थितदर्शक	२	८	६				

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
नीवार	२	४	१६५	पार्थ	२	४	४५	प्रबुद्धार्थ	३	२	२६
नृत्त	१	७	१०	पार्षद	१	१	३५	प्रमदावन	२	४	३
प				पार्षद्य	१	१	३५	प्रयुद्धार्थ	३	२	२६
पक्षती	१	४	१	पावकि	१	१	३३	प्रवल्ही	१	६	६
पक्षस्	२	५	३६	पिङ्ग	१	३	३१	प्रन्नदूती	१	६	६
पक्षिन्	१	३	३१	पिङ्गल	१	३	३१	प्रसर	३	२	२५
पङ्क	१	३	२६	पिङ्गाक्षी	२	९	६७	प्रसरणी	२	८	९६
पञ्चमहायज्ञ	२	७	१०	पिचिण्ड	२	६	७७	प्रसृत	२	६	८६
पटञ्जर	२	१०	२५	पिचुतुल	२	९	१०६	प्रसेव	१	७	७
पटङ्	१	७	४	पिचुमन्द	२	४	६२	प्राकाम्य	१	१	३५
पट्टन	२	२	१	पिटक	२	९	२६	प्राचीपति	१	३	३
पट्टिस	३	५	२१	पितृयज्ञ	२	७	१०	प्राचोर	२	२	३
पणस	२	४	६१	पिपासितु	३	१	२२	प्राजापत्य	२	७	५२
पण्डा	१	५	१	पियालक	२	४	३५	प्राज्ञ	२	७	५
पताका (व्यूह)	२	८	७९	पिष्टप	२	१	६	प्राण	१	१	६२
पथ	२	१	१५	पीडा	२	१०	२९	"	१	१	६३
पद	१	३	३२	पीथ	१	३	२९	प्रास्थिक	२	९	१०
"	२	६	७१	पीवन्	३	१	११२	प्रेयङ्गवीन	२	९	८
पञ्चपाणि	१	३	२९	पुण्ड्रक	२	४	१६३	प्रोथ	२	६	७५
पञ्चवर्ण	२	४	१४५	पुण्ड्रेक्षु	२	४	१६३	प्रोष्ठ	१	१०	१९
पद्य	२	४	३९	पुनर्नव	२	६	८३	फ			
परश्वध	२	८	९२	पुरुष	१	३	३१	फजिका	२	४	८९
परसङ्घ	३	१	६४	पुलक	१	७	३५	फटा	१	८	९
पराक	२	७	५२	पुलस्त्य	१	३	२७	फणिभुवन	१	८	१
पराचित	२	१०	१८	पुलह	१	३	२७	फल	२	६	१३२
परायण	३	२	२	पुष्कस	२	१०	२०	फलोदय	१	१	६
परिपाटी	२	७	३६	पुष्पधनुस्	२	१	२६	फरगुनाल	१	४	१५
परिभाषा	१	६	१४	पुष्परथ	२	८	५१	ब			
परिवेश	१	३	३२	पुष्पवन्त	१	४	१०	बडिश	१	१०	१६
परिसृता	२	१०	४०	पुस्त	३	५	३४	बदरी	२	४	१८
परिस्पन्द	२	६	१३७	पूतिक	२	४	४८	बन्धनी	२	९	७३
पर्वत	१	१	४८	पूर्व	३	१	६५	बन्धुर	३	१	६९
पर्वसन्धि	१	४	७	पूष	२	४	४१	बर्ह	२	४	१३२
पर्ण	२	६	६९	पृका	२	४	१३३	बर्हपुष्प	२	४	१३२
पश्वध	२	८	९२	पृथ्वी	२	१	३	बर्हि	१	१	५४
पर्वद	२	७	१५	पृथ्वी	२	१	३	बर्हिपुष्प	२	४	१३२
पलाश	१	५	१४	पृथ्वी	२	१	३	बर्हिःशुष्मन्	१	१	५४
पलिष	३	३	२७	पृथ्वी	२	१	३	बहुकरा	३	१	१७
पष्ठवाह	२	९	६३	पृथ्वी	२	१	३	बहुकरी	२	२	१८
पठोही	२	९	७०	पृथ्वी	२	१	३	"	३	१	१७
पश्य	२	२	५	पृथ्वी	२	१	३	बादल	१	३	१२
पांशु	२	८	९८	पृथ्वी	२	१	३	बाल	२	६	९५
पाखण्ड	२	७	४५	पृथ्वी	२	१	३	बालपत्र	२	४	४९
पाञ्चालिका	२	१०	२९	पृथ्वी	२	१	३	बाहिक	६	३	९
पाटल	२	४	१९	पृथ्वी	२	१	३	बिड	२	३	६
पाटला	२	९	६७	पृथ्वी	२	१	३	बुध	१	१	१५
पाटलि	३	४	३५	पृथ्वी	२	१	३	बुध	२	९	२२
पादाविक	३	८	६६	पृथ्वी	२	१	३	बुधताम्पति	१	३	२४
प्राप्ति	१	१	३५	पृथ्वी	२	१	३	बोधि	२	४	२०
पारत	२	९	९९	पृथ्वी	२	१	३	ब्रह्मसावर्ण	१	४	२२
पारापत	२	५	१५	पृथ्वी	२	१	३	ब्रह्माणो	१	१	१५
पारापार	१	१०	१	पृथ्वी	२	१	३				
पारिषय	१	१	३५	पृथ्वी	२	१	३				

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
महाशब्दा	२	६	१३	यूप	३	५	१९	लेप	२	९	५६	वाष्पीका	२	९	४०
महि	२	१	३	योषिता	२	६	२	लोकनक्षम	३	२	३१	वासिका	२	४	१०३
महिमन्	१	१	३५	र				लोकेक्षण	३	२	३१	वास्तु	१	१	२०
महिर	१	३	२९	रक्तमाल	२	४	४७	लोचमकट	२	४	१११	वास्तुक	२	४	१५८
महेला	२	६	२	रघु	१	१	६४	लोहाभिसार	२	८	९४	वाहिक	२	९	४०
माठर	१	३	३१	रज	२	८	९८	लौह	२	९	९८	वाहिक	२	८	४४
माणिवन्ध	२	९	४२	"	३	३	२३१	व				विकषा	२	४	९०
मातृवसेय	२	६	२५	रजनि	१	४	४	वंशिक	२	६	१२६	विकृत	१	७	३२
मातृवस्त्रीय	२	६	२५	रतान्त्री	१	३	१८	वक	२	५	८१	विक्षवण	३	२	३७
माध्वीक	२	१०	४१	रथिर	२	८	७६	वकश्रुती	२	९	६७	विच्छेदक	२	२	११
मानुषी	२	६	१	रम्भा	१	१	५२	वज्रनिष्पेष	१	३	१०	विज्ञानिक	३	१	४
मार्ताण्ड	३	१	२९	रशना	२	६	९१	वज्राशनि	१	१	४७	विटिका	२	६	५३
मार्ध	१	७	१४	रसगन्ध	२	९	१०४	वणिज्या	२	९	२	विडोजस्	१	१	४१
माला	२	४	१३३	रसना	२	६	१०८	वरसल	१	७	१७	विदा	१	५	१
मालूर	१	१०	२४	राज	१	३	३१	वनी	२	४	१	विपादिका	१	६	६
माष	२	४	१९	राजातन	२	४	३५	वनीयक	३	१	४९	विप्रकृष्ट	३	१	६८
माषीण	२	९	७	रात्री	१	४	४	वरक	३	५	३३	विप्रतीसार	१	७	२६
माष्य	२	९	७	रावणहस्त	१	७	४	वरटो	२	५	२७	विमर्श	१	७	१५
माहाराजिक	१	१	१०	रास	१	३	८	वरण	१	१	६१	विरश्चि	१	१	१७
मिशुन	१	३	२७	रिद्ध	२	९	२३	वराटक	२	१०	२७	विरिश्च	१	१	१७
मिसी	२	६	१२७	रिष्ट	२	४	३१	वरासि	२	६	११६	विश	२	६	६८
मिहिका	१	३	१८	रुचक	२	२	११	वर्तकी	३	३	११	विश	१	१०	४२
मीन	१	३	२७	रुद्रसावण	१	४	२२	वर्तिक	२	५	३५	विशाख	२	८	८५
मुकुट	२	६	१०२	रुषा	१	७	२६	वर्त्मनि	२	१	१५	विश्रम्भ	२	८	२२
सुकुर	२	६	१४०	रेखा	२	४	४	वर्धनी	२	२	१८	विश्रदासा	१	१	५६
मुकुष्ठ	२	९	१७	रेचनी	२	४	१०८	वर्धमान	२	२	११	विश्रदयश्च	३	१	३४
मुकूलक	२	४	१४४	"	२	४	१४६	वर्धण	१	३	११	विश्रावसु	१	१	५२
मुक्तक	२	४	३९	रेणुसार	२	६	१३०	बलरी	२	४	१३	विस्फोटा	२	६	५३
मुख	१	७	१५	रैवत	१	४	२२	बशिक	२	६	१२६	विहङ्गमा	२	१०	२९
मुद्र	२	४	१९	रोदस्	३	३	२२९	बशिता	१	१	३५	बोटा	२	६	१३८
मुशली	२	५	१२	रोदसी	३	३	२२९	बशिर	२	९	४१	बोधि	२	४	४
मुषा	२	१०	३३	रोध	२	२	९	बष्कयणी	२	९	७१	बीर्या	१	८	२९
मुषी	२	१०	३३	"	१	१०	७	वसिष्ठ	१	३	२७	बुक्सी	२	१०	२०
मृग	२	६	१२९	रोमविक्रिया	१	७	३५	वस्तक	२	९	४२	बुधिक	१	३	२७
"	३	२	३०	रोमाञ्च	१	७	१६	वाकपति	१	३	२४	बुध	१	३	२७
मृणाली	१	१०	४२	रोमोद्गम	१	७	३५	वायुची	२	४	९६	बुधि	१	३	२७
मृत्तलक	२	४	१३१	रोहिणी	२	४	८५	वाटक	२	९	१०७	बुधि	१	३	२३
मेधि	२	९	१५	रौच्यसावण	१	४	२२	वाति	१	१	६३	बुसी	२	७	४६
मेनका	१	१	५२	ल				वानायु	२	५	८	बेणी	२	६	९८
मेला	२	४	९५	लक्तक	२	६	१०५	वापि	१	१०	२८	वेश	२	६	९९
मेध	१	३	२७	लक्ष	१	७	३३	वाप्य	१	४	१२६	वेणुक	२	८	४१
मेनाक	२	३	३	लक्षण	२	५	२५	वामनी	२	९	६७	वेधनी	२	१०	३३
मोघा	२	४	५४	लक्ष्मण	१	३	१७	वायदण्ड	२	१०	२८	वेपथु	१	७	१६
"	२	५	१०६	लक्ष्मण	१	३	१७	वायुसखि	१	१	५५	वेह	२	४	९
यमनिका	२	६	१२०	लधिमन्	१	१	३५	वारंवारम्	३	४	१	बेषवार	२	९	३५
यमानिका	२	४	१४५	लघु	२	४	१६५	वारंवारण	३	४	१	बेष्या	२	६	१९
यव	२	४	१९	लाङ्गुल	२	३	१७	वारुणि	१	३	२०	वैकृत	१	७	१९
यष्टि	२	४	११०	लम्बकणी	२	९	६७	वार्ता	२	४	१२४	वैवर्ण्य	१	७	३६
यादःपति	१	१	६१	लघु	२	४	१६५	वार्ताक	२	४	१२४	वैवस्वत	१	४	२२
युगाद्युग	२	८	५७	लास्फोटनी	२	१०	३३	वार्ताकु	२	४	१२४	बोड	१	८	५
युग्मक	२	४	३९	लिकुच	२	४	६०	वार्धन्य	२	६	४०	व्याडम्बन	२	४	५१
युवती	२	६	८	लीड	३	१	११०	वार्धुणि	२	९	५	व्याकरण	१	६	४
				लीला	१	७	३२	वार्मण	३	२	४३	व्याकोष	२	४	७
				लुलाय	२	५	४	वाशिता	३	३	७५	व्याड	१	८	७

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
व्रतती	२	४	९	शुष्मन्	१	१	५४	सर	२	९	५१	सेव्य	२	४	१६३
रा				शकुशिम्व	२	४	८७	सरणा	२	४	१०८	सैरन्ध्री	१	७	४
शकट (व्यूह)	२	८	७९	शकर	२	५	२	सरयू	१	१०	३६	सैरिन्ध्री	२	६	१८
शक्रमवन	१	१	६	शर	३	१	२८	सराव	२	९	३२	सैरेयक	२	४	७५
शङ्खनख	१	१०	२३	शृगाल	२	५	५	सरिल	१	१०	३	सोन्माद	३	१	२३
शण्ड	१	१०	४२	शृङ्गी	२	९	९६	सरिसप	२	९	१८	सोमन	१	३	१४
शण्ड	२	१	६२	शृणि	२	८	४१	सर्व	१	१	३०	सोमपा	२	७	९
शतभीरु	२	४	७०	शेष	३	६	७६	सर्वतोभद्र(व्यूह)	२	८	७९	सोमपीथ	२	७	९
शनि	१	३	२६	शेषस्	२	६	७६	सर्वला	२	८	९३	सौदामिनी	१	३	९
शम	२	६	८१	शेष	२	६	७६	सलिर	१	१०	३	सौभाजन	२	४	३१
शम्पाक	२	४	२४	शोनक	२	४	५७	सव्येष्ट	२	८	६०	सौरि	१	१	२१
शम्याक	१	४	२४	शौभाजन	२	४	३१	सहा	२	८	१०२	स्तम्भ	१	७	१६
शम्ब	१	१	४७	श्यामक	२	४	१६५	सहृदय	३	१	३	स्थाल	२	९	३१
शम्बरारि	१	१	२६	श्यामा	१	४	४	सद्य	२	३	३	स्थाली	२	४	५४
शरणि	२	१	१५	श्यानाक	२	४	५७	साक्तुक	३	२	४०	स्थूललक्ष	३	१	६
शराति	२	५	२५	श्रद्धा	१	५	१	सात	१	४	२४	स्तुहा	२	४	१०५
शरालि	२	५	२५	श्रीपिष्ट	३	३	१३	सातीनक	२	९	१६	स्वश	३	२	१४
शर्या	१	४	३	श्रीवरस	१	१	२२	सादन	२	२	५	स्फार	३	१	६३
शरुकी	२	४	१२४	श्रोथ	१	३	३१	साम्परायिक	२	८	१०४	स्फुलिङ्गिनी	१	१	५६
शाक्य	१	१	१४	श्रील	३	१	१४	सारङ्ग	२	५	१७	स्फोटनी	२	१०	३३
शाण	३	५	९	श्रपाक	२	१०	२०	सारङ्गिक	१	८	१०	स्मरण	१	८	२९
शात	२	६	४४	श्वेतद्वीप	१	३	९	साल	१	१०	१९	स्तुवा	२	४	८३
शातकौम्भ	२	९	९४	श्वेतसीयस	१	४	२५	सालावृक	३	३	१२	स्तोतस्विनी	१	१०	३०
शान्त	१	७	१७	ष, स				सावर्णि	२	४	३२	स्ववासिनो	२	६	९
शारदी	२	४	२३	षण्ड	२	८	९	सिद्ध	१	३	२७	स्वरभङ्ग	१	७	१६
शार्वरी	१	४	३	संवाहन	३	२	२२	सिद्धान	२	९	९८	स्वरित	१	६	४
शाल	२	२	३	संवेदन	१	५	५	सितशिव	२	९	४२	स्वादूद	१	१०	२
शालपर्णी	२	४	२०	संस्फोट	२	८	१०५	सिताम्भ	२	६	१३०	स्वायम्भुव	१	४	२२
"	२	४	११५	संभूत	२	१०	२८	सिद्धार्थ	१	१	१५	स्वारोचिष	१	४	२२
शाश्वतिक	३	१	७२	संभूतल	२	६	८६	सिद्धम्	२	६	५३	स्वरुस्	१	१	४७
शाष्कल	३	३	१९	संकार	२	२	१८	सिद्धण्ड	२	४	१०५	स्वेद	१	७	१६
शिक्षा	१	६	४	सची	१	१	४५	सीकर	१	३	११	स्वेदन	२	९	३०
शिखिन्	१	१	५५	सदातोया	१	१०	३३	सुदामन्	१	३	९	ह			
शिजा	१	६	२४	सध्रीची	३	१	३४	सुधूध्रवर्णा	१	१	५६	हस्तधारण	३	२	५
शितशुक	२	९	१५	सनत्	३	४	१७	सुन्दरी	३	१	५२	हल	३	५	२३
शिफा	१	१०	४३	सनात्	३	४	१७	सुपर्ण	२	४	२४	हृदा	१	१	५२
शिमि	२	९	२३	सनिष्ठीव	१	६	२०	सुमना	२	४	७२	हारा	२	६	१०४
शिम्बा	२	९	२३	सन्दानितक	२	४	३९	सुरसन्नन्	१	१	६	हाल	२	९	१४
शिम्बि	२	९	२३	सन्धा	१	४	३	सुरोद	१	१०	२	हालहल	१	८	१०
शिर	३	६	९५	समज्या	१	६	११	सुलोहिता	१	१	५६	हालाहल	१	८	१०
"	२	९	११०	समन्तात्	३	३	१३	सुशोभ	१	३	९	हासिका	१	७	१८
शिरा	२	६	६५	समपद	२	८	८५	सुषिर	१	७	४	हाहास	१	१	५२
शिल्पशाला	२	२	७	समान	१	१	६३	सूत्रामन्	१	१	४२	हाहाहूहू	१	१	५२
शिवी	१	१	३७	समोची	१	६	२२	सून्माद	३	१	२३	हिङ्गुल	३	५	२०
शिवलकातक	२	४	१४९	समूहनी	२	२	१८	सूरण	२	४	१५७	हिङ्गुल	३	५	२०
शुक्रवह	२	४	१३२	सम्ब	१	१	४७	सूरिन्	२	७	६	हिरण्यवाह	१	१०	३४
शुनासीर	१	१	४१	सम्बर	१	१०	४	सूर्य	२	९	६२	हीर	१	१	३०
शुभ	२	९	७६	सम्बल	३	५	३४	सुक	२	६	९१	हुडु	१	१	५२
शुभदन्ती	१	३	५	सम्बाकृत	१	९	९	सुकणी	२	६	९१	हृणिया	३	२	३३
शुभ्य	३	१०	२७	संमली	२	६	१९	सुकन्	२	६	९१	हादिनी	१	१०	३०
शुभ्या	१	३	१७	सर	२	८	८६	सुणीका	२	६	६७	हास	१	३	८
शुभि	१	६	२					सुष्ट	३	३	३९	हस्वा	२	९	६७

अमरकोष-सद्विपणीभ्याम्यासुधास्थशब्दानामकारादिक्रमेण शब्दानुक्रमणिका समाप्ता ।

